

***El País Valenciano* de Joan Fuster i la descripció del territori:
producció textual, traducció i recontextualització**

Universitat Jaume I

FACULTAT DE CIÈNCIES HUMANES I SOCIALS

Departament de Filologia i Cultures Europees

**UNIVERSITAT
JAUME·I**

***El País Valencià* de Joan Fuster i la descripció del territori:
producció textual, traducció i recontextualització**

Tesi per a optar al grau de doctor presentada per

Daniel Pérez i Grau

Dirigida pel

Dr. Vicent Salvador i Liern (Departament de Filologia i Cultures Europees)

A Daniel, Aina, Pau i Aina

AGRAÏMENTS

Quan un presenta un treball de la magnitud d'una tesi doctoral a l'edat a la qual ho faig jo, té al darrere un bagatge de coneixences i d'influències tan gran que es fa difícil de fer una llista d'agraïments sense deixar-hi fora persones que, sens dubte, han estat molt importants en el seu procés formatiu. Sincerament, crec que he estat afortunat. A la sort de tenir al llarg de la meua vida un conjunt de professors d'una vàlua intel·lectual difícilment superable, hi puc afegir el fet que alguns d'aquests grans professionals —als quals tinc l'honor de poder-los assignar l'apel·latiu de mestres—, han esdevingut membres d'aquell reduït grup de persones que un pot considerar amics. I, és clar, amb amics així, posar-se a investigar, a reflexionar i a escriure és molt més fàcil.

Suposo que intel·lectualment ens formem a partir dels fonaments que anem assolint durant els anys que passem a l'institut. Vaig cursar el meu batxillerat a l'Institut Josep de Ribera, de Xàtiva, i la llista de professors d'aquella santa casa a qui dec agraïment és tal que segurament hauria de cercar els meus butlletins de notes per no deixar-me'n cap. No ho faré. Em limitaré a esmentar-ne tres. En primer lloc, Jeremies Barberà, el professor de català que va aconseguir que un grup dels seus alumnes arribéssim a la Facultat de Filologia de la Universitat de València amb una base de coneixements lingüístics tan sòlida que Antoni Viñas —el nostre estimat i plorat professor de llatí— ens deia els normativistes. També, Antoni Martínez Revert, que, a banda d'ensenyar-nos literatura, de fer-nos llegir els primers versos de Vicent Andrés Estellés i de fer-nos representar teatre que no sabíem que érem capaços de

representar, em va fer fer la meua primera traducció i amb això em va posar sobre la pista del que, al capdavall, acabaria essent el que m'havia de donar de menjar dia a dia. I, finalment, Miquel Mollà, que va venir uns mesos a substituir la professora de filosofia i des de llavors ha estat al meu costat en tants i tants projectes i en tants i tants moments. De la seva mà he anat entrant en l'apassionant món de l'edició de llibres, amb ell he après una mica de tipografia, ell m'ha explicat com funcionen les imatges, gràcies a ell, he sortit de més d'un clot intel·lectual, sentimental, anímic...

Arribar a la universitat amb aquests antecedents humans i intel·lectuals —als quals cal afegir una colla de companys, d'amics fets a l'institut, amb qui sempre he compartit interessos acadèmics, i no sols acadèmics: Àlvar Banyó, Cèsar Aparício, Alfons i Francesc Esteve— és tot un privilegi. Un privilegi que augmenta amb els professors que em vaig trobar a la Universitat de València i que ara evitaré d'esmentar. Sé que, en aquest cas, imperdonablement em deixaria per citar persones a les quals tinc massa a agrair. De fet, se'm fa extremadament difícil de trobar entre els meus professors universitaris, els que vaig tenir durant la llicenciatura i els que vaig tenir durant els cursos de doctorat, algun que no m'hagi aportat res. Sé que no s'ofendran si els recordo tots situant-los darrere el meu director de tesi, Vicent Salvador. Vicent és el director de tesi perfecte. Si més no, el director de tesi perfecte per a gestionar les meves escasses virtuts i els meus múltiples defectes. Ha sabut estar sempre en el lloc just, en el moment oportú, orientant-me de ben a prop quan calia i deixant-me la llibertat que necessitava. Sé que mai no li ho podré agrair tant com mereix i em sento orgullós d'haver pogut completar aquest projecte podent dir, encara, que tinc en ell un dels meus millors amics, a més del mestre que en aquesta disciplina que compartim tothom voldria tenir.

No voldria deixar d'esmentar, en un sentit molt més ampli, els companys que he tingut en les diferents entitats en què he treballat. També en l'àmbit laboral he tingut la sort de trobar-me gent que m'ha aportat molt: a la Radiotelevisió Valenciana, a les Corts Valencianes, a les universitats de Cambridge i d'Oxford, a la Universitat Jaume I, en les meves dues etapes, com a membre de la Direcció Tècnica de Política Lingüística i com a professor del Departament de Traducció i Comunicació, en tots aquests llocs sempre he trobat gent capaç d'escoltar i de fer-me veure coses que jo no veia.

Vull expressar també el meu agraïment concret a Celestí Gimeno, a Jordi Domènec i a Aina Sebastián, que, com a especialistes en economia, geografia i història, m'han evitat més d'una relliscada en una camp d'especialitat que no és el meu i m'han ajudat a reflexionar sobre determinats aspectes, econòmics i polítics, que potser han acabat tenint més importància de la que podia preveure. Si en cap moment he badat, ha estat, de ben segur, perquè no els he fet el cas que pertocava.

Deixo per al final, les persones més importants d'aquesta tesi: la meva família. El record de mon pare sempre està present en la meva manera d'acarar la vida. Sé que sóc el que sóc per ell. Massa aviat ens vam quedar ell i jo sols i les nostres converses, sovint sense paraules, m'obrien els ulls, em mostraven els camins que havia de prendre o de seguir. Sempre el vaig tenir al meu costat, sobretot quan m'equivocava, i això és impagable. La meva germana, el meu cunyat, les meves ties, els meus nebots, els meus cosins i la meva família política han estat el complement necessari per a tancar un cercle de confort vital gairebé perfecte. Ells i els meus fills i la meva dona. Sense vosaltres, Daniel, Pau, Aina, sense vosaltres tot això no hauria estat possible. Perquè, quan defallia, sempre heu tingut preparat per a mi el gest just: una abraçada teva, Daniel; una bateria de petons al front teus, Pau; un somriure còmplice, Aina. Per això, per tantes vegades com heu hagut de sentir «Quan el pare acabarà la tesi...», vull que sapiguen que sou els responsables finals que jo hagi pogut dur a bon port aquest projecte. I tu també, Aineta meva, tu també.

ÍNDIX

JUSTIFICACIÓ	15
CAPÍTOL I. DISCURS I TURISME.....	21
1. GEOGRAFIA I LITERATURA	21
2. LA PRAXI DEL TURISME	27
3. NOSALTRES I ELS ALTRES.....	34
4. EL VIATGE I L'HOSPITALITAT.....	44
5. LITERATURA DE VIATGES.....	55
CAPÍTOL II. EL CONTEXT EDITORIAL D'EL PAÍS VALENCIANO:	
LA COL·LECCIÓ «GUÍAS DE ESPAÑA»	87
1. LES GUIES D'AUTOR: «GUÍAS DE ESPAÑA», UNA COL·LECCIÓ PARADIGMÀTICA.....	87
2. LES TRES GUIES DE JOSEP PLA.....	97
2.1. <i>Guía de la Costa Brava</i>	103
2.2. <i>Guía de Mallorca, Menorca e Ibiza</i>	128
2.3. <i>Cataluña</i>	142
3. UNA GUIA DE CIUTAT: <i>GUÍA DE BARCELONA</i> , DE CARLES SOLDEVILA	162
4. PÍO BAROJA I <i>EL PAÍS VASCO</i>	184
5. LA CAPITAL DE L'ESTAT: <i>MADRID</i> , DE JUAN ANTONIO CABEZAS	196
6. <i>GALICIA</i> , DE CARLOS MARTÍNEZ-BARBEITO.....	206
7. <i>ANDALUCÍA</i> , DE JOSÉ MARÍA PEMÁN.....	215
8. LES GUIES POSTERiors A <i>EL PAÍS VALENCIANO</i>	224
CAPÍTOL III. <i>EL PAÍS VALENCIANO</i> I L'ASSAIG	233
1. <i>EL PAÍS VALENCIANO</i> I LA DICCIÓ FUSTERIANA. L'ASSAIG COM A ATRACTOR.....	233

2. ASPECTES TÈCNICS I PARATEXTOS LINGÜÍSTICS	240
3. LA «INTRODUCCIÓN GENERAL»	247
3.1. «La tierra».....	249
3.2. «La historia»	263
3.3. «La gente»	269
3.4. «La vida».....	278
3.5. «La riqueza».....	289
4. ELS ITINERARIS.....	297
4.1. El centre del país.....	301
4.2. Cap al nord i cap a l'oest.....	319
4.3. Cap al sud.....	340
5. ELS REFERENTS BIBLIOGRÀFICS: LES CITACIONS D'AUTORITAT	372
6. LA TERMINOLOGIA: ART I ARQUITECTURA	405
7. EL TRACTAMENT DE LES DADES ECONÒMIQUES.....	413
8. EL LECTOR MODEL	419
9. PARATEXTOS GRÀFICS: SOBRECORTA, MAPES, FOTOGRAFIES I PEUS DE FOTOGRAFIA	423
CAPÍTOL IV. ESTRATÈGIES DE RECONTEXTUALITZACIÓ	
I ALTRES MATERIALS DE DESCRIPCIÓ DEL TERRITORI	437
1. LES OBRES COMPLETES DE JOAN FUSTER I <i>VIATGE PEL PAÍS VALENCIÀ</i>	437
2. LA TRADUCCIÓ D' <i>EL PAÍS VALENCIANO</i>	446
3. ELS MATERIALS COMPLEMENTARIS DE <i>VIATGE PEL PAÍS VALENCIÀ</i>	461
3.1. <i>Noves excursions</i>	462
3.2. <i>Homes més o menys importants</i>	490
3.3. <i>Hi ha més catalans encara</i>	509
4. <i>ALICANTE Y LA COSTA BLANCA</i>	512
5. <i>L'ALBUFERA DE VALÈNCIA</i>	516
6. <i>VEURE EL PAÍS VALENCIÀ</i>	523
7. <i>ESTA ES MI TIERRA: EL PAÍS VALENCIANO DE JOAN FUSTER</i>	527
CONCLUSIONS	533
BIBLIOGRAFIA.....	547
ANNEX I	561
ANNEX II	583

JUSTIFICACIÓ

Joan Fuster (Sueca, 23 de novembre de 1922 – 21 de juny de 1992) és considerat l'assagista català més important del segle xx. El reconeixement de la seva vàlua intel·lectual i de la qualitat de les seves aportacions literàries és gairebé unànime en l'àmbit acadèmic i la seva obra i la seva figura han merescut l'interès de nombrosos investigadors. Una bona part dels seus llibres continuen reeditant-se i tenen una presència editorial meritòria, malgrat que ja han transcorregut més de vint anys des de la seva mort i malgrat que l'àmbit genèric de la seva producció —que podríem situar en l'ampli i de vegades eteri espai de la no-ficció i la literatura d'idees— no és actualment el més propici per a l'èxit comercial.

L'obra de Joan Fuster constitueix una de les aportacions intel·lectuals més suggestives produïdes a casa nostra i des de casa nostra, amb una projecció no menyspreable envers l'àmbit cultural espanyol, sobretot, inicialment, a partir de l'impacte de les seves col·laboracions en premsa. La seva presència en altres àmbits internacionals no és, segurament, la que es correspondria a la qualitat de la seva producció, tot i la traducció d'algunes mostres de la seva obra —fonamentalment, *Diccionari per a ociosos*— i els estudis que hi han dedicat investigadors forans de prestigi.

Tanmateix, la imatge que el gran públic sol tenir de Joan Fuster està mediatitzada per una concepció parcial —i parcel·lària, extremadament simplista— de la seva obra i fins i tot de la seva figura. Massa sovint se l'ha presentat com un intel·lectual amb dues facetes profundament diferenciades i enteses com a pràcticament antagòniques: el

Fuster polític, defensor d'una identitat nacional concreta, i el Fuster assagista, creador d'obres d'abast més universal. Aquesta divisió resulta ben poc profitosa perquè des del punt de vista de la crítica literària deixa de banda, o com a mínim en una posició secundària, una part molt substancial de la producció textual fusteriana. A més a més, és una classificació que es fa sobre la base de dues categories que en cap cas —i menys encara en Joan Fuster— no entren en conflicte: la ideològica i la professional.

A això, cal afegir-hi que la classificació que habitualment es fa de la seva obra tampoc no ha afavorit determinades aproximacions i pot resultar fins i tot contraproductiu. Les distribucions genèriques o temàtiques —qualsevol tipus de distribució, de fet— de l'obra d'un autor poden resultar útils, sobretot si el que tenim davant com a objecte d'estudi és un autor amb una obra extensa, com és el cas que ens ocupa. Tanmateix, no deixen de representar un reduccionisme que no sempre n'afavoreix la recepció crítica. En el cas de Fuster, a aquesta tendència a seccionar-lo en dues facetes des del punt de vista intel·lectual, cal superposar-hi una nova classificació feta sobre la base del gènere literari però que acaba barrejant-hi aspectes temàtics. En aquest sentit, la seva producció se sol distribuir en poesia, assaig i estudis d'història cultural i literària. Caldrà afegir-hi, encara, la distribució de la seva producció d'acord amb la llengua de redacció emprada, tot i que, potser —i afortunadament—, aquest darrer tret és el que menys pes ha tingut en la distribució. Crec, però, que ha estat decisiva en l'acostament als seus materials: l'obra de Fuster produïda en espanyol ha quedat massa sovint, em sembla, en un segon pla.

Segons com, per tant, part de la seva producció ha quedat *reclosa* en blocs més o menys estancs, que semblen no tenir connexió entre si. Un exemple clar és la consideració que han rebut llibres com ara *Nosaltres, els valencians* i *El País Valencià*, que, d'acord amb determinades concepcions apareixen conjuntament sota l'etiqueta de textos de caràcter sociocultural i polític i, d'acord amb unes altres concepcions, aïllats en compartiments separats: *Nosaltres, els valencians* com a assaig i *El País Valencià* com a estudi d'història cultural i literària. Cal tenir en compte, a més a més, que la voluntat de Fuster de professionalitzar-se, de viure del que escrivia, va marcar, inexorablement, les línies de la seva producció, mediatitzada per la necessitat de publicar en plataformes editorials que li reportessin una compensació econòmica.

Aquests tipus d'aproximacions són molt útils per fer-ne anàlisis sistemàtiques, però no sempre aconsegueixen donar la millor visió de conjunt. La parcel·lació de l'anàlisi de vegades entrebanca una concepció més transversal, que considero del tot necessària a l'hora de copsar la vàlua d'un autor en alguns aspectes tan polièdric i en altres tan compacte i coherent con Joan Fuster. La seva obra abasta aspectes difícilment sistematitzables, des de l'aforisme més irònic a la crítica literària, des de la reflexió sobre la nostra història a les propostes per a un futur com a poble, des de l'estudi dels nostres clàssics a l'anàlisi més atenta de la política internacional. Cal afegir a tot això una constant presència en la premsa escrita periòdica, amb col·laboracions de diferents tipus, entre les quals trobem articles d'opinió, reportatges estivals de to més relaxat, llargues polèmiques amb altres intel·lectuals del moment...

La meua voluntat en aquesta tesi és deixar de banda les diferents distribucions en compartiments estancs i acostar-me a l'obra de Joan Fuster amb una visió més de conjunt, superar els aspectes temàtics i fins i tot genèrics i centrar-me en l'anàlisi de la seva dicció per mostrar les estratègies discursives que permeten que el bon escriptor que és sempre Joan Fuster mostri les seves virtuts en qualsevol dels àmbits de la seva producció.

En aquest sentit, he centrat el focus analític, a manera de corpus, en un espai possiblement col·lateral del conjunt de la seva producció: les seves aportacions al que podríem englobar sota l'etiqueta genèrica de descripció del territori. Tots aquests materials són obres d'encàrrec o, si més no, concebudes per a treure'n un rendiment econòmic mitjançant la publicació sia en format llibre sia en premsa periòdica o, fins i tot, com a material de promoció turística. Aquesta característica també ha facilitat que hagin estat massa sovint considerades obra menor, una percepció que ha estat afavorida, cal dir-ho també, per l'actitud —de vegades una mica displicent— de Joan Fuster envers aquesta part de la seva producció. El meu objectiu és analitzar aquest segment de la seva producció per posar-lo en valor dins el conjunt de la seva obra i el context que hi correspon.

De tots aquests materials, sens dubte, el més conegut i representatiu és *El País Valencià*, publicat per Edicions Destino el 1962, aquell *annus mirabilis* fusterià en què apareixen també *Nosaltres, els valencians*, *Qüestió de noms* i *Poetes, moriscos i capellans*, a banda d'algunes de les seves traduccions més significatives. Aquest llibre,

El País Valenciano, serà el centre sobre el qual pivotarà la meua investigació. Apareix en la col·lecció «Guías de España», que podem considerar paradigmàtica d'una manera de concebre el gènere guia turística i és, sens dubte, la més important de les editades a l'Estat espanyol en un període temporal que abasta des de 1941 fins a 1977 i se solapa, pràcticament, amb la dictadura del general Franco, amb tot el que això comporta.

Edicions Destino concebrà aquesta col·lecció —potser molt marcada per les aportacions inicials de Josep Pla— com una sèrie de «guies d'autor» en què cada col·laborador tindrà llibertat per a potenciar els aspectes que considerarà oportuns. Entre el pol de la guia turística més tècnica i el pol del llibre de viatges, cada escriptor se situarà en l'espai que li resultarà més còmode, la qual cosa produirà un conjunt dominat per l'hibridisme, amb més o menys tendència cap a la literaturització i major o menor insistència en la descripció de paisatges, en l'aportació de dades econòmiques, en els aspectes demogràfics i socials, en els records personals...

Aquest context de llibertat creativa establerta per part dels editors afavorirà que l'aproximació de Fuster al gènere sigui molt literària. Com que l'escriptura de Fuster es modalitza bàsicament sota l'òptica de l'assaig, serà l'assaig el que funcionarà com a atractor genèric principal en *El País Valenciano*. I, d'acord amb això, Fuster aportarà tots els seus coneixements i totes les seves virtuts com a escriptor per oferir al lector una obra totalment recognoscible que s'ajustarà a l'encàrrec editorial i alhora es mantindrà fidel al seu estil i a la seva ideologia.

Del que acabo d'explicar, se'n desprèn la hipòtesi inicial de què parteixo. Independentment que les motivacions siguin internes o externes, la capacitat intel·lectual i creativa de Joan Fuster fa que el resultat de la seva producció textual sigui d'una gran qualitat. Complirà els seus encàrrecs ajustant-se a les necessitats de modalització que cada gènere textual exigeix, però sempre dins uns paràmetres de qualitat literària màxima, en què la seva dicció personal, que sempre tendirà cap a l'assaig, tindrà més o menys presència d'acord amb les possibilitats que cada gènere li permeti.

Amb aquest propòsit, distribueixo el meu treball en quatre capítols, que partiran d'uns aspectes introductoris que em permetran contextualitzar el marc disciplinar que em facilitarà l'anàlisi de l'obra fusteriana en el context general de la descripció del territori i en el més particular de l'espai editorial en què apareix.

El capítol I té una vocació assagística i contextualitzadora, amb el propòsit de donar algunes referències conceptuals variades que emmarquen la resta del treball. Hi abordo inicialment la relació que es pot arribar a donar entre la geografia i la literatura, amb aportacions tan significatives en el nostre àmbit territorial com les de Pere Antoni Beuter, Gaspar Escolano o Antoni Josep Cabanilles. En segon lloc, abordo la praxi del turisme i la repercussió que aquest fenomen ha tingut en la producció editorial. El turisme pressuposa un nou model de viatger —derivat de l'aristòcrata que busca instruir-se però que esdevé, amb la generalització de les vacances pagades, un individu amb voluntat hedonista— que demanarà una aproximació textual diferent a la descripció del territori. Partint de la premissa que el component bàsic del turisme és el viatge i que en la guia turística hi ha una voluntat de presentar un territori, s'estableix la necessitat d'analitzar la relació entre l'autòcton i el foraster, entre l'altre i el jo. En aquest context pren cos la necessitat d'autoconeixença, tant connectada amb la idea fusteriana de l'assaig de base montagniana. Així mateix, analitzo en aquest capítol la relació entre el viatge i l'hospitalitat. L'hospitalitat entesa com el bon acolliment que en un país es fa de l'estranger és un dels conceptes associats més clarament al viatge, i l'actitud hospitalària, lògicament, plana sobre qualsevol guia turística. Finalment, faig una revisió general de la literatura de viatges, per intentar fer una aproximació a les diferents possibilitats genèriques que s'hi donen, entre l'extrem més tècnic de la guia de viatges i el més literari —fins i tot amb elements ficticials— del llibre de viatges, amb una multitud de textos dominats per diferents estadis d'hibridació.

En el capítol II analitzo el context editorial més immediat d'*El País Valencià*, és a dir, la col·lecció en què es publica, «Guías de España», d'Edicions Destino. Per a això repasso amb profunditat, en primer lloc, les característiques i la repercussió d'aquest projecte editorial. Tot seguit, analitzo en detall les guies aparegudes abans de la publicació de la de Fuster, amb la intenció d'esbrinar les possibles pautes que els autors que el van precedir van poder marcar: les tres guies de Josep Pla i les guies de Carles Soldevila, Pío Baroja, Juan Antonio Cabezas, Carlos Martínez-Barbeito i José María Pemán. Finalment, analitzaré de manera més superficial les guies aparegudes amb posterioritat a *El País Valencià*, per resseguir la possible influència de Fuster sobre altres autors.

El capítol III, el central d'aquesta tesi, el dedico a analitzar amb el màxim detall possible *El País Valencià*. Per a això parteixo de la idea que l'assaig és l'atractor genèric del seu corpus literari i, per tant, el que marcarà la seva dicció també en aquest llibre. Tot seguit, en repasso els aspectes tècnics i els paratextos lingüístics i faig una anàlisi detallada de les diferents parts de la guia. Respecte a la «Introducción general» estableixo les diferents connexions que es donen entre *El País Valencià* i *Nosaltres, els valencians*, que se situen en un mateix àmbit temàtic però que mostren diferències imposades pel gènere discursiu en què s'inscriuen. Faig, així mateix, una descripció dels diferents itineraris en què Fuster distribueix el seu viatge pel País Valencià. Analitzo també les estratègies discursives que empra per a aconseguir que el seu llibre resulti atractiu al lector: un entramat de citacions que amenitzen la descripció i la doten d'una gran càrrega literària, i un tractament dels aspectes tècnics relacionats amb l'art i l'arquitectura, d'una banda, i la informació econòmica, de l'altra, que es resol seguint també la mateixa voluntat amenitzadora. En els darrers apartats d'aquest capítol, analitzo la figura del lector model en *El País Valencià* i els paratextos gràfics.

Finalment, dedico el capítol IV a l'anàlisi del procés de recontextualització que representa la incorporació d'*El País Valencià* a les obres completes de Joan Fuster. Aquesta recontextualització consistirà, d'una banda, a traduir el llibre i, de l'altra, a acompanyar-lo d'una sèrie de materials, també publicats anteriorment —la majoria també en espanyol—, que tindran elements de connexió temàtica amb la guia. Clouré el capítol amb el repàs d'altres materials de descripció del territori generats per Joan Fuster i apareguts amb posterioritat a *El País Valencià*.

Respecte a la metodologia, he de deixar clar que l'àmbit d'estudi d'aquesta tesi doctoral és bàsicament el d'anàlisi del discurs. Altres punts de vista, com ara l'històric, no són el meu objectiu fonamental, tot i que la contextualització de la meua anàlisi exigirà tenir-los en compte i resultaran, per tant, complementaris.

CAPÍTOL I. DISCURS I TURISME

1. Geografia i literatura
2. La praxi del turisme
3. Nosaltres i els altres
4. El viatge i l'hospitalitat
5. Literatura de viatges

1. GEOGRAFIA I LITERATURA

Òbviament, per a conèixer qualsevol aspecte de la nostra realitat cal, en primer lloc, descriure'l. En aquest sentit, si pensem en la descripció del territori, en la descripció d'un territori, el mot que ens ve a la ment automàticament és *geografia*. En termes lèxics és el que millor s'hi ajusta. Una simple definició de diccionari ens en convencerà. El *Diccionari de la llengua catalana* de l'Institut d'Estudis Catalans ens aporta la següent: «Ciència que descriu i estudia la superfície de la Terra i la distribució espacial dels diversos fenòmens, sobretot els relacionats amb la presència i l'activitat humanes», i el d'Enciclopèdia Catalana, sempre més *enciclopèdic*, potser per ser *fill* de la redacció de la *Gran enciclopèdia catalana*, aquesta: «Ciència de síntesi que té per objecte l'estudi, la descripció i la representació de la Terra en la configuració de la seva superfície i en la distribució espacial dels diversos fenòmens, especialment quan es relacionen amb la presència i l'activitat humanes». Totes dues definicions tenen en comú els termes *descripció* i *estudi* (de la Terra) i hi incorporen l'aspecte bàsic d'anàlisi dels fenòmens relacionats amb la *presència i l'activitat humanes*. Els geògrafs

distribuïran aquests aspectes en *geografia física* i *geografia humana*, però tot això ens duria a espais epistemològics que no són l'objecte d'aquesta tesi.

El que sí que és objecte d'estudi, ara i ací, és la descripció —el coneixement— del territori valencià. Ens resultarà ben útil, per tant, recórrer a un manual de referència *local*, com ara la *Geografia del País Valencià* del catedràtic de geografia de la Universitat de València Vicenç M. Rosselló i Verger. En el capítol inicial, «Entre el ditirambe i l'estudi racional» (Rosselló, 1995: 13-42), ens fa una introducció bibliogràfica, més o menys acurada, de les referències descriptives històriques relatives al País Valencià. Unes referències que, en general, es dediquen a lloar i enaltir la nostra terra —la «*laus Valentiae*», diu—, més que no pas a descriure-la a partir d'un coneixement en profunditat. I sempre partint d'uns «tòpics pseudopatriòtics» que no són exclusius dels «escriptors "regnícoles"», sinó que afecten també «polítics, literats i periodistes valencians, sobretot conservadors». Rosselló és rotundament crític amb aquesta manera de fer, amb aquesta actitud autocomplaent i xovinista, tot i que reconeix que no és exclusiva dels valencians, sinó pròpia de «societats sucursalistes». I continua:

Una dotzena de fonts, no sempre geogràfiques, serveixen per a trobar l'origen i nexes de les idees encomiàstiques unilaterals, repetides de manera estereotípica. (Rosselló, 1995: 13)

És convenient reconèixer, d'entrada, que he volgut començar amb aquests mots de Vicenç M. Rosselló perquè l'objectiu declarat de la producció textual de Joan Fuster relativa al coneixement del territori valencià és, justament, una lluita contínua contra els tòpics, malgrat que els contextos editorials tan propicis a la lloança *ditiràmica* en què sol publicar aquesta mena de text fan que, de tant en tant, no pugui —o no vulgui— defugir del tot els llocs comuns. Ho farà, en general, amb la ironia que caracteritza la seva obra. Però no avancem conclusions.

Rosselló arrenca amb una breu referència a la *laus Spaniae* que Isidor de Sevilla incorpora al seu tractat *De Origine Gothorum* i que directament beu en els elogis que Plini va fer d'Itàlia i en el poema *Laus Serenae* de Claudià. Aquest poema del segle v, com més endavant veurem, inclou un vers que provocarà entre els geògrafs o pseudogeògrafs valencians més d'una confusió *fluvial*: «*floribus et roseis formosus*

Duria ripis». La primera citació que fa Rosselló, però, correspon al *Regiment de la cosa pública* (1384-1385), de Francesc Eiximenis, concretament a la «Lletra que l'actor del llibre tramet, endreçant aquell, als jurats de la ciutat de València» i als mots que encapçalen les trenta-dues nobleses del regne de València que Eiximenis apunta com «algunes pròpies qui em vénen a memòria de present». El geògraf mallorquí ens diu:

Són d'allò més conegut i citat les trenta-dues nobleses i belleses d'una de «les pus assenyalades terres del món».

«...e après si pensats nostre Senyor Déu quina ciutat e quina terra vos ha comanada [als Jurats], car dien... que si paradís és en la terra, que en regne de València és».

I els elogis també tenen una vessant exterior, quasi turística:

«La vint e terça [noblesa], que la terra per especial gràcia és així alegre e placent que sol l'esguard enamora los hòmens que hi vénen d'altres terres que no se'n poden eixir sinó amb desplaer» (Rosselló, 1995: 14)

Aquesta citació de Rosselló té un doble interès. D'una banda, aquesta referència al turisme amb què lliga tots dos fragments del *framenor* Eiximenis —el concepte turisme estarà ben present d'ara endavant. D'altra banda, pel fet que la segona citació del franciscà gironí serveix a Fuster per a emmarcar els itineraris que ens presenta en *El País Valencià*. Només hi ha tres diferències insignificants entre Fuster i Rosselló. La citació de Fuster és més breu, incorpora una coma i s'ajusta més a la grafia de l'original medieval:

Pues aunque el forastero no acabe de sentirse como en su casa, por lo menos sí experimentará aquella amable presión de encantos y virtudes que tantas buenas palabras sugirió a los pasajeros antiguos. Pues, como decía fray Francesc E[i]ximenis, «sol l'esguard enamora los hòmens que hi vénen d'altres terres, que no se'n poden eixir sinó ab desplaer...» [...] Le previne con las palabras del viejo Eiximenis: «no se'n poden eixir sinó ab desplaer». (Fuster, 1962b: 115, 502-503)

Però continuem amb l'anàlisi del capítol introductori de Vicenç M. Rosselló. Citat Eiximenis, Rosselló va aportant els diferents tòpics que es reproduïen a tort i a dret entre els autors valencians i els forans. Entre els més generals, de Joan Lluís Vives (1520), en remarca «el lloc comú del natural “alegre, rialler, afable, amatent, obsequiós” —moll, diran altres— dels valencians». De Pere Antoni Beuter, que el 1538

escriu la *Primera part de la història de València*,¹ diu que «serà la font tòpica de molts cronistes, cartògrafs i escriptors posteriors» per situar València entre la millor de les terres del món. Esmenta també Joan Baptista Anyes, Abraham Örtel o Francisco A. Cassaus, lloadors gairebé apologètics de «València, la formosa». Fins i tot recorda mots de Gaspar Escolano, que, a pesar de ser, segons Rosselló, «un dels més ponderats historiadors autòctons, no es pot estar de resumir les excel·lències cantades per fra Eiximenis en sis o set “cabezas... que por cualquier dellas merecia asiento entre los mejores [reynos] del mundo”». I d’Antoni Josep Cabanilles, que, «malgrat el seu demble racionalista, no regateja “el mérito de los Valencianos”, ni els elogis a un “pais delicioso”».

En el repàs dels tòpics, Rosselló ens aporta els lloadors del «clima valencià i les seues bondats» i els dels «jardins i flors». Comença novament amb Eiximenis —«veem ací l’aire comunament bell e clar [...] més clar, e bell quasi totstemps en ivern, i en estiu, e en primavera e autumpne.»— i continua amb Vives: «el cel net, pur, suau, clement, ni espessit de glaçades, ni obscurit pels núvols, ni enrarit per les boires, ni castigat ni encès per la calor». Algunes de les mostres que aporta Rosselló farien empal·lidir qualsevol persona que travessi un dels ponts de la ciutat de València un dia de ponentada estival o més d’un llaurador davant els seus tarongers devastats per una gelada traïdorena ja iniciada la primavera: «Tens una primavera perpètua; cap inclemència del cel no s’acarnissa amb tu, ni l’estiu, ni el dur hivern s’enfurisma. Els ponents no t’abrasen, l’horrible tramuntana no angoixa», diu que diu Anyes (1543). I

¹ Precisament, Joan Fuster redacta una nota preliminar a l’edició facsímil que l’Editorial L’Estel, de València, publica d’aquest llibre el 1971. Es tracta de cinc pàgines escasses en què, amb una erudició molt ajustada a una publicació facsimilar com aquesta, ens dona uns breus apunts biogràfics d’aquest canonge erasmista —o «si més no, “erasmitzava” a estones, com hauria dit Mayans», afirma Fuster—, fill d’una família de mercaders centreeuropeus. També analitza mínimament el context en què es publica i, fins i tot, comenta aspectes lingüístics de l’obra en si i del moment històric en què apareix. En aquest sentit, ens deixa caure perles d’anàlisi sociolingüística com aquesta: «Al País Valencià, episcopalment parlant, la qüestió de l’idioma ja era aleshores tan absurda com avui». Amb tot, contràriament al que podríem pensar, Fuster cita Beuter únicament una vegada en *El País Valencià*. En parlar de l’arc de Cabanes, diu:

El cronista Beuter cuenta que lo construyeron los legionarios de Curcio Marcio en una sola noche, para conmemorar su victoria sobre los cartagineses acontecida allí mismo la víspera. (Fuster, 1962b: 305)

Anys més tard, com a director de la col·lecció «Biblioteca d’Autors Valencians» de la Institució Alfons el Magnànim de la Diputació de València, Fuster impulsa una edició del text de Beuter amb grafies normalitzades a cura d’Enric Iborra. Es publicarà amb el títol *Crònica* el 1982.

Escolano: «con el mejor cielo [= clima], más templado y benigno que se sepa...». I Kremer: «Frueix d'un aire [clima] més temperat i d'un cel més clement i agradable que qualsevol altra part d'Hispania». I Cassaus (1693): «El Reyno de Valencia... Goza del quinto y sexto Clima y assi es benignissimo su temperamento». Més endavant, entrat ja en el tema jardiner i floral, Rosselló ens explica la confusió traductològica que fa que «generacions d'escriptors muntaren l'embolic del "riu formós de flors i roses", que tant ha retut». Com he dit adés, Claudià parlava de «floribus et roseis formosus Duria ripis», on el Duria provinent dels versos que Plini adreçava inicialment a Itàlia és, realment, en aquest context, el *flumen Durius*.² Un simple ensordiment de la dental inicial converteix aquest important riu peninsular que desguassa a l'Atlàntic en el nostre humil Túria. Hi cauen uns quants en el parany: Vives, Beuter, Örtel, Escolano. Em sembla, però, que és convenient deixar estar els ditirambes, que ens poden acabar avergonyint, i subscriure els mots de Vicenç M. Rosselló:

Veritats i exageracions, silencis i mancances, transposicions i mites, tot mesclat, forneixen aquesta *laus Valentiae* que, massa sovint, encara és la frèvola base d'un patriotisme estret del que hem maldat per eixir. (Rosselló, 1995: 26)

Com veurem més endavant a bastament, Fuster sí que hi malda. De fet, ho remarca ja des dels elements paratextuals més preliminars d'*El País Valencià*, en les dues versions lingüístiques. La sobrecoberta de l'edició original, en espanyol, de 1962, diu, justament després d'arrencar amb el tan freqüentat «Valencia, jardín de flores...»:

² La veritat és que la *intertextualitat fluvial* del cas resulta interessant —i complexa. El Duria de Plini deu ser un dels dos afluents per l'esquerra de riu Po que comparteixen nom: d'una banda, el Duria Maior o Duria Bautica (actualment, Dora Baltea, de 166 quilòmetres de longitud), que neix als Alps, prop del Mont Blanc, seguint la direcció est travessa la vall d'Aosta, després flueix cap al sud, passa per Ivrea i desguassa prop de Chivasso, i, d'altra banda, el Duria Minor (actualment, Dora Riparia, de 1.340 quilòmetres de longitud), que neix també als Alps, a Cesana, transcorre per la vall de Susa en direcció est i desguassa prop de Torí. En el poema *Laus Serenae*, Claudià s'està referint, però, als rius Tajo i Duero d'Hispania, com ho demostra el context (diu: *Callaecia risit / floribus et roseis formosus Duria ripis*), però trabuca Durius amb Duria, potser per necessitats mètriques. I d'ací al Túria, com ja he apuntat que explica Rosselló. Tot plegat, la badada acabarà gravada en pedra en una làpida que encara podem trobar a la barana del Túria, a la cruïlla de l'antic camí de Mislata: «floribus et roseis formosus Duria ripis / fructibus et plantis semper pulcerrimus undis». Ho deixo ací, però si algú té ganes de passar una bona estona de *reflexió toponímica*, li recomano que llegeixi l'entrada *Túria* en l'*Onomasticon Cataloniae*, de Joan Coromines, que, com sempre, aporta un to tan personal —i tan divertit— a l'anàlisi etimològica. Un apunt final: segons Coromines, Claudià ja deia «Turia ripis».

La guía que ha compuesto Joan Fuster viene precisamente a deslindar el tópico y la realidad valenciana, a precisar documentalmente los hechos más significativos, a dar, en suma, una visión completa y solvente del País Valenciano.

I la sobrecoberta de *Viatge pel País Valencià*, que correspon al volum tercer de l'obra completa (1971), on s'incorpora com a element principal la traducció catalana d'*El País Valenciano*, duu, només, la frase següent: «La visió més completa de la vida i els costums dels valencians, allunyada de tots els tòpics».

Però tornem a Rosselló. Afortunadament, després de tant de tòpic laudatori, en la segona part del primer capítol de la seva *Geografía del País Valencià* ens pot aportar l'altre vessant del tema, el del «coneixement científic del país». No m'hi estendré gaire. Divideix el subcapítol en quatre blocs, que comença amb «els cronistes»: Rafael Martí de Vicià i la seva *Chronyca de la ínclita y coronada ciudad de Valencia* (1563-1564) i Gaspar Escolano amb *Década primera de la Historia de Valencia... con una descripción del Reyno* (1610-1611). Tot seguit, dedica un bloc a Antoni Josep Cabanilles i les seves *Observaciones sobre la historia natural, geografía, agricultura, población y frutos del Reyno de Valencia* (1795-1797).³ D'aquesta obra, a banda de dir que «un crític actual, un geògraf modern, la jutjaria vàlida en un 70%», en cita justament els mateixos mots que Joan Fuster⁴ havia utilitzat per iniciar *El País Valenciano*:

La grande idea que se tiene de lo fértil, ameno y poblado del reyno de Valencia, parece exagerada y aun falsa si se entra por Aragón (Rosselló, 1995: 29 / Fuster, 1962b: 9)

En un tercer bloc, «els erudits», ja centrat en els segles XIX i XX, dóna una nòmina de «metges, advocats, capellans i algun altre professional deficiós, gairebé sempre benpensants i espanyolistes» que també dediquen textos al tema que ens ocupa: Joan Baptista Peset i la seva «topografia mèdica»; els estudis sobre els regadius de Jaubert, Aymard, Markham, Brunhes, Borrull i Llauradó; els toms que Teodor Llorente dedica al

³ N'hi ha una edició facsímil publicada per Artes Gráficas Soler, de València, el 1972 —en edicions posteriors el peu d'impremta és Albatros. Vicent Raga, amic personal de Joan Fuster, m'informa que, tot i que no va signat, el text de les solapes d'aquesta edició facsímil és de Joan Fuster. [Conversa mantinguda el 29 de juliol de 2015]

⁴ Fuster fa servir, tanmateix, la grafia *Cavanilles*, perpetuada pel nom del gènere *Cavanillesia* i per l'abreviatura *Cav.* emprada en la denominació de les plantes que el botànic valencià va descriure. Aquesta grafia és, a més a més, la més habitual en llengua espanyola i la que apareix en la portada mateixa del llibre esmentat: «Antonio Josef Cavanilles».

País Valencià en *España, sus monumentos y artes, su naturaleza e historia* (1887-1889); la *Geografía general del Reino de Valencia* (1912-1924) de Francesc Carreras, amb la col·laboració de J. Sanchis Sivera, A. Boscà, E. Muga, Josep Martínez Aloy, Francesc Figueras, Carles Sarthou i Ramon Huguet.

Finalment, un bloc sobre «els geògrafs professionals» ens duu pràcticament fins als nostres dies i se centra, bàsicament, en les aportacions fetes ja des de les universitats valencianes, especialment gràcies al mestratge del professor Antonio López Gómez. El capítol es completa amb un apartat d'anàlisi de la cartografia valenciana, que ja queda totalment fora de l'objecte d'aquesta tesi.

M'agradaria remarcar, per acabar, que Rosselló, sorprenentment, no esmenta Fuster. Hauríem esperat trobar-lo entre els erudits, però potser queda obviat per no encaixar entre els autors «benpensants i espanyolistes», que són els únics que tracta en aquest context. L'omissió es compensa si repassem la bibliografia del llibre, on sí que apareix *Viatge pel País Valencià*.

2. LA PRAXI DEL TURISME

Segons xifres de 2014, el turisme representa el 12,6 % del producte interior brut del País Valencià i el 13,4 % de l'ocupació que s'hi genera. Més de 270.000 persones treballen per al turisme i ens visiten 23,2 milions de turistes. Són xifres que fan palesa la importància d'un sector econòmic que, sens dubte, ha tingut una progressió espectacular a partir de mitjan segle xx.⁵ Ara bé, el turisme no sempre ha estat el que avui coneixem. Si hem de fer cas al diccionari, el terme *turisme* es documenta per primera vegada en llengua catalana el 1905 i prové de l'anglès *tourism*, derivat de *tour*, 'viatge, excursió', i aquest, del francès *tour*, 'passeig'. Automòbils a banda, les tres accepcions del terme *turisme* que, amb lleugeres variacions, comparteixen el *Diccionari d'Enciclopèdia Catalana* i el Termcat, són les següents:

1. Conjunt de relacions i fenòmens produïts pel desplaçament i la permanència temporal de les persones fora de la residència habitual, sense motivacions d'estudi o lucratives.
2. Viatge de durada limitada que suposa una estada fora de la residència habitual, sense motivacions d'estudi o lucratives.
3. Conjunt de persones que fan un

⁵ Per tenir una visió general de l'evolució econòmica del fenomen turístic a l'Estat espanyol durant la dictadura del general Franco, vegeu Vallejo (2014).

viatge i una estada de durada limitada, fora de la residència habitual, sense motivacions d'estudi o lucratives. (Termcat)

M'interessa, ara mateix, començar per «sense motivacions d'estudi». Bàsicament, perquè, si mirem enrere, aquesta motivació d'estudi, cultural, era, originàriament, una de les principals per a *fer turisme*. L'anàlisi històrica del turisme (Morro i Sureda, 2009: 25-35; Vera *et al.*, 2013: 20-23) sol iniciar-se en la Grècia clàssica: els Jocs Olímpics motivaven viatges amb finalitats semblants a les que avui considerariem turístiques. Anys més tard, els patricis romans viatjaven a les seves vil·les d'estiu per descansar, però també feien viatges en què cercaven cultures més antigues que la seva, com ara les de Grècia o Egipte. Les «motivacions d'estudi» començaven, doncs, a estar presents. Durant l'edat mitjana, molts viatgers van ser pelegrins, als quals devem, per exemple, itineraris culturals encara tan populars com ara el camí de Sant Jaume, que podríem considerar, en certa manera, un dels primers passos envers la vertebració europea. I no podem oblidar els comerciants, com ara el venecià Marco Polo, que ens sorprèn sobretot amb la seva aportació a la història de la literatura: el *Llibre de les meravelles del món*.⁶

Amb tot, el terme *turisme* sol relacionar-se amb el *grand tour* propi dels aristòcrates britànics, habitual a partir dels primers anys del segle XVIII. El *grand tour* consistia a viatjar per determinats llocs i ciutats de l'Europa occidental amb l'objectiu fonamental d'ampliar la cultura del viatger. Els viatges podien durar dos o tres anys i se solien visitar països com ara França, Alemanya, Suïssa, Holanda i, sobretot, Itàlia, atès que la cultura clàssica n'era l'objectiu principal i, per tant, les ciutats italianes eren les

⁶ Sempre resulta interessant analitzar el procés que fa que obres no concebudes com a literàries acabin formant part del cànon literari. Aquesta n'és clarament una, com molt bé apunten Isabel Payà i Antoni Torreño en la introducció a la seva traducció del llibre del mercader venecià:

cal remarcar l'originalitat literària d'un llibre que, tot i haver estat concebut com a manual mercantil, acaba superant els objectius convencionals del gènere i esdevé, gràcies a la inquietud artística de l'autor i potser també del copista, una obra multitextual. Novel·la, biografia, llibre de viatges? Tot cap en aquesta guia per a mercaders europeus del segle XIII, mancats encara dels mapamundi[s] que s'havien de publicar quasi un segle més tard. El primer d'ells, l'*Atlas català* datat el 1375 i atribuït a Abraham Cresques. (Payà i Torreño, 1997: 7)

Podríem dir —ho veurem més endavant—, que Fuster fa el mateix en la seva guia i la converteix en un assaig literari de la màxima qualitat. No podem deixar d'esmentar, a més, que, en un altre exercici intertextual, Antoni Torreño publicarà el 2005 *Empremtes de Xahrazad. Un viatge a través d'Àsia*, en què, seguint la ruta de la seda i el camí de Marco Polo, recorre el continent asiàtic. Amb aquesta obra va guanyar el I Premi de literatura de viatges ciutat de Benicàssim el 2004.

destinacions preferides. Com que era la culminació de l'educació clàssica, els joves fills de l'aristocràcia anglesa solien fer-se acompanyar per un tutor que podia aportar-los la informació que necessitaven sobre els diferents llocs que visitaven. Al capdavant, els britànics havien de dominar un imperi i calia preparar les futures classes dirigents amb un coneixement en profunditat de territoris diferents al propi. Resulta interessant llegir, en aquest sentit, les recomanacions de Francis Bacon als viatgers en el seu assaig «Of travel» (1625), que ha esdevingut com una mena de text seminal:

Si voleu que un jove pugui condensar el seu viatge en curt espai, i replegar qui sap les coses en no gaire temps, veus ací què caldrà fer. Primer de tot, com ja ha estat esmentat, caldrà que tingui nocions del llenguatge abans d'eixir de casa. Igualment comptarà amb un servidor o tutor que conegui el país, com també s'ha fet avinent. Portaria mapa o llibre que descrigui el país per on viatjarà: seran bona clau per a les seves recerques. I, també, que menarà un diari del que vegi. Que no s'allargui massa en una ciutat o vila; més o menys, com el lloc mereixi, però no mai molt de temps; i, encara, que estant en vila o ciutat, mudi el seu estatge d'un cap i indret de la ciutat a un d'altre, la qual cosa és imant de coneixements. Que s'aparti de la companyia dels seus compatriotes i mengi on hi hagi bella companyia, i aquesta del país per on viatgi. Que, en canviant d'indret, s'hagi procurat recomanació per a alguna persona de qualitat resident allà on s'adreçarà, i així podrà servir-se del seu favor per a tot el que desitjarà veure o saber. I això li permetrà d'abreujar el viatge amb molt de profit. Pel que fa a coneixences que calgui recercar en el viatge: la més profitosa és la dels secretaris i funcionaris dels ambaixadors, que li permetrà, en viatjant per un país, de nodrir-se de l'experiència de molts. Que vegi també i visiti persones eminents de totes menes, de gran anomenada a l'estranger; i després sabrà contar com llur vida s'adigui a llur fama. En quant a disputes, hom les evitarà amb cura i discreció: comunament les causen amigues, brindis, precedència i paraules. I molt de compte de no fer companyia a persones irades i batalleres, que us emboliquen en llurs pròpies disputes. En tornant a casa el viatger, que no deixi totalment a distància el país del seu viatge, sinó que mantingui correspondència per lletres amb els més qualificats que hagi conegut. I que el seu viatge es mostri més en el seu parlar que no pas en els seus gestos o el seu vestir; i que en el seu parlar sigui més aviat prudent en les respostes que no pas adelerat de contar històries; i que deixi traspuar que no canvia pas les maneres del seu país per les de terres estrangeres, sinó que solament avivarà amb algunes flors del que hagi après en el viatge els costums nadius. (Bacon, 1976: 86-87)⁷

Cap a la dècada de 1780, el *grand tour* de les elits esdevé el *tour* de segments socials una mica més amplis: des de terratinents a professionals de classe mitjana. És a dir, amb la Revolució Industrial la burgesia britànica va incorporant-se a aquest moda de viatjar. Això provoca que hi hagi una disminució en l'aspecte formatiu dels viatges,

⁷ Cito d'acord amb l'edició de Curial, amb traducció catalana i introducció de Josep Carner. Carner titula aquest assaig, el XVIII del recull, «Dels viatges».

perquè els viatgers ja no tenien necessàriament l'objectiu d'ampliar la seva cultura. La figura del tutor, doncs, també perd importància. Hi ha, a més, un viratge en els interessos: el *grand tour* clàssic, relacionat amb el món clàssic antic i del Renaixement, deixa pas al *grand tour* romàntic, amb més atracció pels paisatges urbans i rurals. L'interès comença a esdevenir, diguem-ne, més hedonista: la cultura continuava estant present, però el viatge era també vist com a font de plaer i d'entreteniment, fins i tot d'aventura, i no sols com a eina instructiva.

Al llarg del segle XIX, l'expansió del ferrocarril per Europa dona un nou impuls al turisme. El 5 de juliol de 1841, Thomas Cook organitza el primer viatge col·lectiu amb tren: en nolieja un per a un grup de gent des de Leicester a Loughborough, amb motiu d'un congrés d'antialcohòlics, i el 1845 funda la primera agència de viatges. Va ampliant les seves destinacions i el 1851 organitza viatges a la Gran Exposició de Londres. Poc més tard organitza el primer *tour* a Europa (1855) i als Estats Units (1865). El 1871, sis anys després d'entrar a treballar en la companyia, John Mason Cook, el fill del fundador, n'esdevé soci i la companyia canvia de nom a Thomas Cook & Son.

Tanmateix, el que fa que a la llarga el turisme es pugui *democratitzar* és l'aparició de les vacances pagades⁸ a finals del segle XIX. És ben cert que la classe treballadora

⁸ Pere Quart dona aquest títol, *Vacances pagades*, a un poemari seu de 1960, que els crítics adscriuen al corrent de la poesia social i política. Més interessant resulta per a nosaltres l'article «Vacaciones pagadas», que Joan Fuster incorpora a la secció II, «El escepticismo del verano», del seu llibre *Contra Unamuno y los demás*. Són un recull d'articles periodístics publicats en *La Vanguardia*, *Tele/Expres* i *Informaciones* i escrits «en —y contra— el aburrimiento del estío» en la seva qualitat de jorner de la ploma:

los que confeccionamos profesionalmente papeles para la prensa periódica —nuestro pan de cada día, y «¡dánosle hoy!»— funcionamos como los camareros de hotel o como las chicas de *boîte*: al pie del cañón, cumplimos un servicio. (Fuster, 1975b: 69)

No sé si és una mica agosarat connectar ambdós títols, però Jaume Pérez Montaner (2003) troba que Joan Fuster hi està evocant el llibre de Pere Quart. L'article està dividit en sis parts relativament breus, en què Fuster aprofita diferents anècdotes en forma de citació literària per a oferir al lector unes reflexions relaxades i iròniques —«quizá frívolas, o sólo aparentemente frívolas», diu. No puc estar-me de reproduir el primer dels fragments de l'article:

Don Antonio Puigblanch, de Mataró, atrabiliario y liberalote, publicó durante su exilio en Londres, allá por el año 1828, unos *Opúsculos gramático-satíricos* que son una delicia. Iban dirigidos básicamente contra el canónigo don Joaquín Lorenzo Villanueva, de Játiva: otro que tal. Pues bien. En el volumen I de aquellos *Opúsculos*, página xvi, se lee:

«Decía un caballero andaluz: Guárdense Vds. de hombre que cuando ríe no se le menea el ombligo —y de éstos es el doctor Villanueva...»

tardarà a tenir els mitjans econòmics per a poder accedir al turisme, però també és cert que sense el concepte de vacances pagades no es pot entendre el turisme de descans. Amb tot, durant la primera meitat del segle xx el turisme encara és un fenomen bàsicament elitista. Per exemple, a la dècada dels anys trenta, a la Gran Bretanya només al voltant d'un trenta per cent de la població es podia permetre unes vacances anuals. Això sí, el litoral comença a ser considerat l'espai turístic més atractiu per a passar-hi les vacances. I això també és una petita revolució. De fet, moltes regions que avui són destinacions turístiques altament atractives, eren llocs inhòspits fins fa poc més d'un segle. El mar era considerat una font de perill i les platges, un medi improductiu. No deixa de ser significatiu, en aquest sentit, que a les illes Balears, on la figura de l'hereu tenia tant de pes, el primogènit heretava les productives terres de l'interior, mentre que les que hi havia a prop de la mar acabaven en mans dels altres fills. Més d'un habitant de les Balears deu haver agraït als déus, durant les primeres èpoques d'expansió urbanística, no ser el gran dels germans...

Només podem començar a parlar de turisme de masses a partir del període de creixement econòmic sostingut que es dona a Europa després de la Segona Guerra Mundial. La necessitat de reconstruir tot allò que la guerra havia devastat implica una gran necessitat de mà d'obra i els enormes progressos en productivitat permeten disminuir els costos de producció, augmentar els salaris i reduir l'horari laboral. Per tant, millora el nivell de vida i augmenta el temps lliure. Així mateix, la concentració

Que lo fuera o no el señor capitular, no importa. Ahora es verano, y la gente circula por la costa, e incluso por tierra adentro, con poquísima ropa. Se ven cantidades inmensas de ombligos con sólo salir de casa. Quizás el caballero andaluz invocado por Puigblanch tenía razón. Es el momento de comprobarlo. Bastará contar un chiste gracioso y observar la barriga del prójimo. Y, de paso, la propia. Es un test como cualquier otro. (Fuster, 1975b: 71)

Hi ha encara una referència prèvia —i molt més interessant per a aquesta tesi— en l'article «Veraneo, turismo y todo lo demás», que Fuster publica en *La Vanguardia* el 20 d'agost de 1969:

Al principio, sólo veraneaban los terratenientes y los industriales de alta cotización tributaria, los registradores de la propiedad, algún canónigo, ciertos tenderos boyantes. Actualmente, ya veranean las «clases inferiores». No todas, desde luego, ni mucho menos. Buena parte de ellas, en todo caso. Así ocurre en los países del superdesarrollado neocapitalista. «Vacaciones pagadas» ha sido una reivindicación sindical muy extendida, tal vez propia del más infecto «trade - unionismo», impura por sus raíces reformistas, pero itan comprensiblemente humana!... La democratización del veraneo constituye el secreto del «turismo» que nos asiste.

El que fa que aquesta citació sigui especialment rellevant és que aquest article de *La Vanguardia* acabarà formant part, traduït, del material que acompanyarà *El País Valencià* quan s'incorporarà a les obres completes de Joan Fuster, en el volum III, *Viatge pel País Valencià*.

urbana creix de manera exponencial i amb això també augmenta el desig d'evasió, de fugir de les ciutats.

Els progressos en els mitjans de transport també estimulen el creixement del turisme. L'accés massiu de la població a l'automòbil particular i la construcció de carreteres i autopistes que connecten el nord i el sud d'Europa permeten que els desplaçaments es facin amb major facilitat. L'avió de reacció substitueix el d'hèlix i això obliga les companyies navilieres a destinar els vaixells al desballestament o als creuers. Més tard arribaran els vols xàrter. Durant els anys cinquanta i seixanta del segle xx, doncs, la demanda massiva va obligar a crear mecanismes de producció de vacances relativament assequibles, basats en una oferta estandarditzada per part dels operadors turístics del nord d'Europa amb el sol i platja del sud com a atractiu principal. El Mediterrani es converteix, juntament amb el Carib i el sud-est asiàtic, en una de les tres grans conques turístiques. El turisme esdevé, ja a partir dels anys setanta del segle xx, una gran indústria mundial i hi ha una generalització social d'aquest fenomen econòmic i cultural. Aquest és el moment en què comencen les primeres reflexions teòriques sobre els impactes positius i negatius del desenvolupament turístic. En síntesi, com molt bé apunten Antoni Morro i Jaume Sureda:

Al llarg dels anys, les pautes del consum turístic han canviat radicalment. El turisme ha passat de ser una activitat elitista a una activitat bàsica de lleure de les masses, fins i tot s'ha convertit en la font més gran de creació de llocs de treball directes i indirectes a bona part del món. L'extensió del turisme s'ha produït de manera paral·lela a la democratització de la cultura: el creixement de la classe mitjana ha estès l'accés a l'alta cultura. (2009: 34)

Pel que fa a l'Estat espanyol, malgrat estar en plena dictadura del general Franco, podríem situar cap al final de la dècada dels cinquanta i sobretot en la dels seixanta del segle passat el moment en què comença a rebre de manera massiva els turistes de més enllà dels Pirineus. Fins i tot els espanyols comencen a tenir disponibilitat econòmica i temps per a poder accedir a les vacances a la costa mediterrània. Podríem dir, molt gràficament, que, amb el desenvolupisme, hi arriba el 600 i hi arriben les

sueques.⁹ Hi ha un canvi de preferències i el País Valencià, sobretot gràcies al clima temperat i a les àmplies platges de la major part del nostre litoral —i també, no ho oblidem, a preus més assequibles que altres destinacions litorals—,¹⁰ entra amb força en els circuits turístics. I és en aquest context de grans canvis en la concepció del fenomen del turisme en què Fuster publicarà les seves diferents aportacions textuais a la, diguem-ne, *prosa turística*.¹¹ Els llibres i els articles que l'autor de Sueca publicarà dins el context que ací denominem coneixement i descripció del territori —i que formen part del nostre corpus analític— abasten un espai temporal que va des de 1962 fins a 1983. La transformació del País Valencià en aquestes dues dècades ha estat radical i per tant resultarà ben interessant veure com Fuster, sempre tan atent a la realitat que l'envolta, és capaç de plasmar aquesta metamorfosi en els seus textos.

A manera d'apunt, podem dir, per exemple, que en *El País Valencià* (1962) l'aparició del turisme és vista, sense gairebé cap tipus d'objecció, com un motiu de progrés, econòmic i també sociocultural, perquè permet, d'una banda, l'entrada de divises i, d'una altra, el contacte de la població autòctona amb els estrangers.

⁹ Potser és una mica arriscat interpretar que les xiques que prenen el sol en el poema següent de Vicent Andrés Estellés són sueques, o fins i tot simplement turistes, però la interpretació és possible i, en tot cas, els versos, de *Llibre d'exilis* (1956), són magnífics. Cito el poema d'acord amb l'edició de l'obra completa, que incorpora petites diferències respecte a la que va aparèixer prèviament com a part de *La clau que obri tots els panys*, llibre guanyador del premi València de poesia el 1958 però que la Diputació Provincial no publicarà fins al 1971:

Veig, des de les terrasses —les terrasses domèstiques
on s'exposen, per ordre, familiars assumptes,
assumptes conjugals, higièniques coses,
i això amb una sintaxi trèmula, del filferro—,
veig, des de les terrasses, on s'exalta la calç,
la meua pura Pàtria, la meua sola Pàtria,
allà, en l'altra ribera, a l'altra part del vent.
Hi ha xiques eixugant-se les llargues cabelleres
i daurant-se l'esquena, i les cuixes, i els pits.
L'aire hi és ple d'ampolles amb missatges de naufragis. (Andrés Estellés, 1974: 49)

¹⁰ Cal recordar que l'aristocràcia espanyola havia tingut preferència per les platges cantàbriques o que, en el nostre àmbit més restringit, zones com ara la Costa Brava o les illes Balears sempre han gaudit d'un prestigi com a destinació de qualitat que les destinacions valencianes no han tingut.

¹¹ Prenc aquest terme, que considero força encertat, del text de la sobrecoberta de la tercera edició de la *Guía de la Costa Brava*, publicada per Josep Pla el 1948:

Quando se produjo la primera tirada, el señor Calleja, de Madrid, alto funcionario de la Dirección General del Turismo, afirmó, creo que por escrito, que la «Guía de la Costa Brava» era el primer libro que se editaba en España escrito en prosa auténticamente turística.

Tornaré sobre el text d'aquesta sobrecoberta, i sobre la guia de la Pla en general, més endavant.

Tanmateix, en *Veure el País Valencià* (1983), ja hi trobarem reflexions en to lleugerament crític sobre les repercussions que pot tenir l'arribada massiva de turistes, associada, per exemple, al *boom* immobiliari. Parlant de Benidorm, diu:

Avui, Benidorm s'ha transformat en un dels nuclis estivals més populosos del Mediterrani celtibèric, i no per casualitat. [...] La contrapartida és l'enorme acumulació de gratacels que cenyeixen la costa i acorralen la ciutat: hotels, apartaments, i, és clar, botigues, sales de ball, bancs, «*tablaos flamencos*», tot el cafarnaüm previsible, quan l'allau de gent és tan voluminós i insistent. (Fuster, 1983: 144)

O també trobem com el terme *ecosistema* —inexistent en *El País Valencià* i en *L'Albufera de València* (1970)— apareix ja en *Veure el País Valencià*, justament en parlar de l'Albufera. Dues mostres ben clares de l'olfacte de l'assagista de Sueca per detectar els canvis de la societat en què viu.

3. NOSALTRES I ELS ALTRES

Hem estat analitzant fins ara diferents aspectes del turisme, sobretot des del punt de vista històric, però no podem oblidar que, al capdavant, el component bàsic del turisme és el viatge i podríem afirmar que el viatge és gairebé consubstancial a la condició humana. Els humans sempre hem viatjat, sia com a col·lectiu sia de manera individual. O potser l'afirmació és massa contundent. A partir del moment en què l'ésser humà esdevé sedentari, bàsicament amb l'aparició de l'agricultura i la ramaderia, la major part dels nostres avantpassats, ben probablement, van morir al lloc on havien nascut. Amb el sedentarisme, doncs, el viatger esdevé l'excepció. Però també és cert que, per un motiu o per un altre, el viatge sempre ha estat present en les nostres societats.

S'ha viatjat per trobar nous espais per al conreu, per trobar caça més abundant, per comerciar amb els veïns o amb l'altra part del món conegut, per conquerir noves terres. S'han organitzat expedicions col·lectives o s'ha marxat de casa per guanyar-se la vida o per fugir. Els humans han estat conqueridors i han estat emigrants... Fins i tot, darrerament —un darrerament molt pròxim, establert en paràmetres històrics—, es viatja per plaer, per conèixer noves cultures, per trobar una mica més de sol, per gaudir d'unes platges que no es tenen. En definitiva, també per fer turisme, com hem

vist. Amb tot, com indica Julia Kristeva (1991: 97), els viatgers més habituals de l'antiguitat són negociants, mariners o proscrits. I, a més, aquests col·lectius, en arribar a terres noves, seran considerats «població marginal al cos cívic», és a dir, individus sense dret a la ciutadania, exclosos del col·lectiu dels *polítes*.

Al llarg de la història, la figura de l'estranger ha rebut, certament, diferents tractaments, però mai —en l'actualitat tampoc— no ha arribat a tenir els mateixos drets que l'autòcton. Des del punt de vista teòric, resulten ben rellevants les aportacions fetes per Jacques Derrida (2008), bàsicament, la seva anàlisi, bastant escèptica, del concepte hospitalitat, que tractaré més endavant. Richard Kearney (1998), a partir d'una sèrie d'entrevistes, ens dona la visió de diferents pensadors sobre l'esperit europeu, entre la universalitat i la diversitat i la diferència que aporta la nostra polifonia cultural. També Julia Kristeva (1991) ens ofereix una visió àmplia i extremadament detallada de l'evolució del concepte *estranger*, des dels grecs i els romans fins a l'actualitat, amb les perspectives hel·lenístiques o les judeocristianes, amb les dels humanistes i amb les dels il·lustrats, amb Plató o amb Aristòtil, amb sant Agustí i amb Rabelais o Montaigne, amb Montesquieu, amb Rousseau, amb Kant, amb Freud... Ens aporta una anàlisi profunda d'aspectes tant jurídics com filosòfics o fins i tot literaris. Ara bé, al capdavant —i el títol del llibre, *Étrangers à nous-mêmes*, ens resulta força aclaridor en aquest sentit—, el que hi ha és un continu enfrontament conceptual entre l'altre i el jo. Entre l'igual i el diferent. Un enfrontament que sembla que no té fàcil solució. El viatge, des d'un primer moment en la cultura clàssica —però també en la literatura contemporània: l'*Odisea* d'Homer i l'*Ulisses* de Joyce van de la mà també en això—, s'associa no sols amb la descoberta sinó amb l'autodescoberta. I l'hospitalitat és la cara contrària de la mateixa moneda (l'altre en un mateix); per tant, hi afegeix un punt de vista progressista, humà, filantròpic, tot i els dubtes i les *prevencions* epistemològiques de Derrida.

De fet —i, en certa manera, avanço unes conclusions que desenvoluparé més endavant—, el viatge com a eina d'autodescoberta encaixa molt bé en la concepció fusteriana de l'assaig, que en les guies presenta un aspecte híbrid en què trobem, d'una banda, els aspectes assagístics propis de l'obra fusteriana i, de l'altra, el compromís de descripció sistemàtica i documentada del territori. Tot això, immers en un procediment de *literaturització* comú a tota l'obra de Joan Fuster, inclosos els

diferents encàrrecs editorials. L'escriptura, i la reflexió que duu associada, és l'única manera que té una persona com ell —tan poc atreta per l'experiència estrictament física de viatjar— de sentir plaer pel viatge; l'escriptura, la reflexió i, òbviament, la lectura, les lectures necessàries per a dur a terme aquesta tasca intel·lectual. Perquè conèixer i, sobretot, conèixer-se són, potser, la base de l'assaig fusterià, aquell que beu més clarament en Montaigne. Si, com recorda Kristeva (1991: 143), Montaigne afirma en el capítol X, «Sobre els llibres», del llibre segon dels seus *Assaigs*: «si estudie, no busque més que la ciència que tracta del coneixement de mi mateix» (Montaigne, 2012a: 129),¹² Fuster, en introduir el volum tercer de les seves obres completes —on s'incorporen la traducció al català d'*El País Valencià* i altres textos del que ell mateix qualifica com a «tema valencià»—, remarca: «La cosa comença amb un simple reflex d'atenció a problemes que veia confusos i difusos al meu voltant: vaig voler aclarir-me'ls» (1971c: 9). En totes dues citacions, el que hi ha, bàsicament, és una voluntat d'autoconeixença. I el viatge pot formar part, tant en Montaigne com en Fuster, de la seva autoconeixença, tot i que amb motivacions de partida vitals força diferents. Fins i tot la recerca d'autoconeixença és diferent i cal matisar-la, perquè té objectius no del tot anàlegs, com perspicaçment assenyala Josep Iborra (2006).¹³ Podríem dir que, si bé tots dos parteixen d'una voluntat de conèixer-se, en el francès la voluntat se situa en l'àmbit individual del jo, mentre que Fuster:

No s'ocupa en els seus escrits d'ell mateix, no es constitueix en objecte de reflexió, no es segueix i persegueix, no és, en una paraula la «matèria» del seu llibre. No vull dir que renunciï al propòsit de ser qui és i de conèixer-se, però no en fa ni el tema ni el problema de la seua obra. [...] En aquest sentit, tot i que la seua presència en el que ha escrit és constant, renuncia a moure's en la línia montaigniana d'autoconsiderar-se explícitament. [...] Fuster s'assaja no sobre ell mateix, sinó sobre les coses. Quan s'examina —el títol d'un llibre seu és *Examen de consciència*— ho fa, diu, «a partir d'un tema qualsevol, no importa quin, trivial o solemne, fugaç o permanent». La seua persona, però, no és un tema que l'interessa com a objecte d'especulació. Hi està involucrada, ja que escriure és la seua forma, una de les formes d'exercir la professió de ser Joan Fuster. Però d'aquí no passa. No el trobem ocupat i preocupat per ell mateix, no es veu problemàtic. El que l'interessa són els problemes

¹² Les citacions de Montaigne en llengua catalana, tant dels *Assaig* com, més endavant, del *Diari de viatge*, provenen de les traduccions de Vicent Alonso.

¹³ Tot i que aquí em concentro en les divergències —amb matisos— que Josep Iborra adverteix entre Fuster i Montaigne, he de remarcar que dedica la major part del seu article a analitzar els nombrosos punts de convergència —amb matisos, novament— entre tots dos assagistes. Iborra parla d'un «parentiu» que permet «afirmar que llegir Montaigne ajuda a comprendre millor Fuster, i a l'inrevés» (2006: 129).

que presenten la seua societat, la cultura, la política i la moral del seu temps. (Iborra, 2006: 140)

És, crec que cal subratllar-ho, aquesta voluntat d'autoconeixença col·lectiva la que importa a Fuster.¹⁴ I el resultat d'aquesta voluntat són llibres com ara *El País Valencià* o —en una *posició intel·lectual* diferent, només lleugerament diferent, potser— *Nosaltres els valencians*.

M'interessa, en aquest context d'aquest apartat, fer referència a una entrada de *Diccionari per a ociosos*. Fuster publica aquest recull de reflexions assagístiques el 1964 i en els mots introductoris, datats a Sueca el 3 d'abril de 1963, ens diu que es tracta de textos que «daten d'èpoques molt disperses». La redacció de l'entrada en qüestió, «xenofòbia» (Fuster, 1964b: 201-202), pot ser, doncs, més o menys contemporània a *El País Valencià*, i això reforça l'interès que pot tenir per a la nostra anàlisi. Fuster relaciona *xénos* amb *pàtria*, atès que una manera de definir la pàtria és per oposició a l'estranger: «sovint els habitants d'una "pàtria" només arriben a sentir-se'n "patriotes" quan s'imaginen o es troben en fricció amb els veïns de la "pàtria" del costat». Òbviament, aquesta mena d'interpretació sembla que duu associada, gairebé necessàriament, una concepció quasi bèl·lica de la situació relacionada amb un «patriotisme agressiu»: «Tota xenofòbia contesta a una altra xenofòbia, ja que tots som "estrangers" per a algú. I de l'estranger, en fem un enemic: cada estranger és un enemic potencial».

Afortunadament, la xenofòbia pot tenir solució, una solució que, segons Fuster —i aquesta afirmació és la que fa tan interessant, ara i ací, aquesta reflexió incorporada a un dels seus llibres més coneguts i reconeguts—, pot venir de la mà del turisme. Novament, el coneixement de l'altre, el contacte amb l'altre, encara que sigui fonamentalment per motius econòmics, ens pot guarir d'aquesta *malaltia fòbica*: «Només la moderna expansió del turisme comença a derogar aquest principi de vella prosòpia sentimental: ara el foraster se'ns presenta com a client».

Amb tot, com gairebé sempre, Fuster tanca l'afirmació amb la seva pinzellada escèptica tan característica: «No sé si el turisme acabarà esmussant la xenofòbia: ho

¹⁴ L'anàlisi de la construcció de la identitat —i de l'alteritat, com a correlat necessari—, és un aspecte ampliament estudiat en bibliografia específica sobre comunicació turística (Baider, Burger i Goutsos, 2004).

dubto». Aquest dubte és reforçat per una explicació ben contundent: el sistema educatiu dels diferents estats presenta la història nacional amb «llargues llistes de fets heroics perpetrats pels indígenes contra els estrangers». Hi ha, en aquest sentit — sembla afirmar Fuster—, una voluntat de formació de l'esperit nacional.

Tot i que l'expressió no apareix en el text fusterià, crec que no resulta descabellat pensar que el lector atent de 1964, en llegir aquestes referències, pot haver pensat en aquesta assignatura que formava part dels plans d'estudis de tots els nivells educatius. Els objectius de la Formación del espíritu nacional eren ben clars. En tindrem prou a llegir un fragment del preàmbul del Decret de 29 de març de 1944, mitjançant el qual s'estableixen en les universitats cursos per a la formació política dels escolars (BOE de 10 d'abril de 1944):

la Universidad tiene obligación de ejercer magisterio sobre todo aquello que, rebasando los límites estrictos de cada saber particular, afecta al íntegro conjunto de la vida del hombre. Precisa la Universidad fomentar en cada uno de sus miembros la conciencia activa del servicio a Dios y a la Patria. De lo contrario, conseguirá, a lo sumo, formar en sus aulas profesionales y técnicos, pero nunca hombres completos [...] el Movimiento Nacional haya de realizar el más auténtico de sus propósitos: ligar a las generaciones sucesivas, bajo la égida de sus cuadros más selectos, a la tarea del engrandecimiento patrio. «Es misión esencial del Estado —reza el vigesimotercero de nuestro puntos fundamentales—, mediante una disciplina rigurosa de la educación, conseguir un espíritu nacional fuerte y unido, e instalar en las almas de las futuras generaciones la alegría y el orgullo de la Patria.»

L'assignatura no desapareix fins a la Llei 14/1970, de 4 d'agost, general d'educació i finançament de la reforma educativa, una llei, impulsada pel valencià Josep Lluís Villar Palasí, que va establir l'ensenyament obligatori fins als 14 anys, amb l'educació general bàsica (EGB), i va organitzar el batxillerat unificat polivalent (BUP) i la formació professional (FP).

Interessant resulta també la referència de Fuster al xovinisme, que, concentrada en una frase, aporta un doble *vessant nacional*. D'una banda, el generador d'odi envers l'estranger i, de l'altra, el potenciador de la pròpia identitat nacional, que són, en certa manera, dos aspectes complementaris de la mateixa realitat: «Monsieur Chauvin és un animal perillós, però també una tranquil·litzadora reserva energètica».¹⁵ El que trobem en Fuster, tant en *El País Valencià* com també, i fins i tot d'una manera més explícita

¹⁵ En la mateixa línia del que he expressat abans, no puc deixar de pensar, llegida aquesta frase, en la definició que fa el règim franquista d'Espanya com a «reserva espiritual d'occident».

en alguns dels altres llibres que tractarem, és justament una actitud oposada al xovinisme.

El que ens pot arribar de l'estranger, gràcies al turisme, són nous vents culturals, que poden obrir les mentalitats del país i, sens dubte, afavorir processos democràtics. Perquè el Fuster d'*El País Valencià* no s'alinea ni amb l'«Spain is different», l'eslògan de promoció turística impulsat per Manuel Fraga Iribarne, ministre d'Informació i Turisme del 1962 al 1969, ni amb el «Que inventen ellos» unamunià. Aquestes dues expressions, separades gairebé per cinc decennis, reflecteixen una visió de l'Espanya orgullosa de sentir-se inculta gairebé de manera ancestral, endarrerida culturalment i científicament. Una visió antiga, retrògrada, defensada per certa part de la societat carpetovetònica —com diria Fuster mateix— del tot allunyada de la visió que vol aportar Fuster de la seva terra. Per això, ja des de les primeres línies d'*El País Valencià* —ho veurem més endavant—, defuig el tòpic, i per això evita, tant com pot, el xovinisme.

M'atreveixo a afirmar que tota aquesta visió de l'estranger —i del propi país— connecta més aviat amb l'Espriu de l'«Assaig de càntic en el temple», del poemari *El caminant i el mur* (1954):

Oh, que cansat estic de la meva
covarda, vella, tan salvatge terra,
i com m'agradaria d'allunyar-me'n,
nord enllà,
on diuen que la gent és neta
i noble, culta, rica, lliure,
desvetllada i feliç!
Aleshores, a la congregació, els germans dirien
desaprovant: "Com l'ocell que deixa el niu,
així l'home que se'n va del seu indret",
mentre jo, ja ben lluny, em riuria
de la llei i de l'antiga saviesa
d'aquest meu àrid poble.
Però no he de seguir mai el meu somni
i em quedaré aquí fins a la mort.
Car sóc també molt covard i salvatge
i estimo a més amb un
desesperat dolor
aquesta meva pobra,
bruta, trista, dissortada pàtria.

Fuster, ben probablement, signaria aquest poema, potser no en el to, totalment allunyat del seu —massa, diguem-ne, líric i potent per a la seva dicció— però sí en el contingut.¹⁶ Aquesta fascinació —o, com a mínim, un cert reconeixement— per la gent que ve de nord enllà també apareix, com veurem, en més d'un passatge d'*El País Valencià*. Tant en Fuster com en Espriu hi ha una forta abraçada a les cultures alienes. Comparteixen clarament un sentiment de xenofília. Espriu incorpora al seu vers l'hel·lenisme, la gal·lofília i, sobretot, el component jueu. En Fuster és bàsica, per damunt de tot, l'aportació dels pensadors francesos, amb Montaigne al capdavant. I tots dos, Fuster i Espriu, s'enfronten a la visió caduca de la cultura que vol aportar el règim franquista.

Finalment, i tornant a l'entrada «xenofòbia», hi ha un aspecte sociològic que vull remarcar. Fuster apunta que la xenofòbia està prenent una derivació més aviat politicoeconòmica, que abandona, en certa manera, el vessant nacional. En aquest sentit, fa una anàlisi, que es pot emmarcar en la més pura tradició marxista, del que s'està esdevenint en aquells anys cinquanta i seixanta, amb la guerra de Corea ben recent i amb la de Vietnam del tot activa. En la part final de l'article, de l'entrada del *Diccionari*, el de Sueca hi incorpora el concepte «“xenofòbia” de classes», en què l'enfrontament «no és ja el de poble a poble, sinó el de sistema a sistema». És un antagonisme que, «en grans àrees del planeta» —segurament pensa en el sud-est asiàtic, però també en l'Europa de l'est— pot «esdevenir tràgic». La lluita de classes marxista se superposa a la lluita entre pobles, entre nacions.

Hi ha encara un parell d'entrades més de *Diccionari per a ociosos* que poden aportar una mica de llum sobre la concepció fusteriana del *xénos*, vist des d'altres òptiques. No podem oblidar —crec que cal remarcar-ho— que una de les grans virtuts de l'assaig fusterià és justament aquest: analitzar el mateix fet, el mateix concepte, la mateixa activitat humana, des de perspectives diferents, com en una mena de dubte metodològic propi dels grans científics i dels grans humanistes. En «Mediterrani» (1964b: 105-110), Fuster deixa entreveure un lleu sentiment d'orgull per pertànyer al

¹⁶ Sens dubte, Fuster coneix perfectament *El caminant i el mur*, no sols perquè sempre es mostra com un lector atent a l'actualitat literària catalana, sinó perquè, en aquest cas concret, escriu l'extensa «Introducció a la poesia de Salvador Espriu» que encapçala la publicació de la seva *Obra poètica* (Barcelona, Albertí, 1963, p. XIII-LXXII). Per a més informació sobre la connexió entre Espriu i Fuster, vegeu l'article de Rosa Maria Delor (2006).

que podríem considerar bressol de la civilització, per haver nascut al rovell de l'ou cultural del que considera, en certa manera, una pàtria comuna:

Els veïns del Mediterrani, en general, estem molt orgullosos de ser això: veïns del Mediterrani. Ens anima una espècie de vague patriotisme marítim —marítim de costa ferma, és clar—, ben poc solidari certament, però tan envanit i arrogant com qualsevol altre patriotisme. Em sembla que, al capdavant, hi tenim dret: avui dret per herència, més que res. [...] això és l'important: el fet que a la vora d'aquesta aigua, precisament, se situïn els episodis més brillants de la història de la humanitat. Els més brillants segons la nostra opinió. Que, sigui dit sense immodèstia, no és una opinió equivocada. D'on s'explica el fervor del nostre amplíssim localisme.

Certament, com indica tot seguit, les referències culturals associades al Mediterrani són «inesgotables»:

de Salamina a Paul Valéry, de Sòcrates a Sofia Loren, de Napoleó a les *Quatre Estacions* —les de Vivaldi, s'entén—, del Botticelli a Carles Riba, de Cèsar Borja al Partenó, de Virgili a Palestrina, de Joan Miró a les Termopiles, d'Euclides o Sant Pau a la Dama d'Elx, i així fins a l'infinit.

Malgrat que reconeix que molts dels nostres referents culturals «tenien unes arrels i uns precedents extramediterranis», afirma que no sols al Mediterrani trobem el nucli fonamental de la civilització occidental, sinó que la resta del món —des de Rússia a Austràlia, des de la Xina a Àfrica o al país de «Mr. Babbit»¹⁷ és, culturalment, una «colònia mediterrània». I és en aquest sentit que els estrangers, els «bàrbars» (del nord), la «gent geogràficament no mediterrània» —qualificatiu per negació ben interessant— fan «una mena de “pelegrinatge als orígens”» per visitar els seus avantpassats culturals, on troben museus i monuments que no troben a casa seva. En aquest punt, Fuster aprofita, a més, per a donar-nos una llista dels intel·lectuals, dels escriptors, del nord que han visitat els països del Mediterrani:

¹⁷ Intueixo que aquest Mr. Babbit[t] és el personatge que Sinclair Lewis, el primer premi Nobel nascut als Estats Units, fa servir en la seva novel·la *Babbitt* (1922) per a retratar, i satiritzar, la vacuïtat de la classe mitjana nord-americana, conformista amb una manera de viure imbuïda pel capitalisme i pel materialisme. Resulta interessant trobar aquesta referència en Fuster, sobretot perquè sempre ha estat considerat, no sense motius ben contundents, més pròxim a la cultura francesa i, en un segon nivell, a la italiana —tradueix *La pesta*, d'Albert Camus, i revisa i signa la traducció que Joan Francesc Mira va fer de *Fontamara*, d'Ignazio Silone, per exemple—, que no pas a l'anglòfona. La referència a Mr. Babbitt pot haver arribat a Fuster d'una manera directa o a través d'una de les dues versions cinematogràfiques que se'n van fer (una de muda de 1924 amb Willard Louis com a actor principal, i una altra de 1934 amb Guy Kibbee). D'una manera o de l'altra, demostra una amplitud de mires no gaire habitual en aquella època entre els intel·lectuals del nostre país.

Els més espavilats de tots ells —Goethe, Byron, Stendhal, Shelley, Pound, etc.— van fer la peregrinació amb plena consciència. Els tempta, com és natural, el museu, el monument ruïnós, el prestigi de la toponímia brunyida per la glòria.

En certa manera, també per això fan turisme, per motius culturals, per tornar a prendre contacte amb la *mare pàtria cultural*. Per això i «per arribar-se a les nostres costes i banyar-se en la seva aigua il·lustre i liberal». Tot i que —es queixa Fuster— no ens perdonen que:

fem olor d'oli fregit i —vergonya de vergonyes— d'all, som uns histrions insuportables, tenim una aparença totalment plebea —segons com, excessivament aristocràtica—, i a penes amaguem el bandoler que tots portem a dintre.

Al capdavall, però, res d'això no ens importa —«tant ens en dóna», diu Fuster—, perquè nosaltres som els més civilitzats.

Si continuem la lectura de *Diccionari per a ociosos*, hi trobem un altre gir conceptual, un altre punt de vista en la seva reflexió sobre la civilització. En «salvatge» (1964b: 153-158) hi ha una crítica als excessos de l'home civilitzat, a l'estranger com a colonitzador, a partir de l'acarament entre la vida urbana i la vida natural, entre l'home civilitzat i el bon salvatge, en l'expressió rousseuniana, que la història ens ha presentat com a proveït d'una càrrega de referència moral. Òbviament, com molt bé explica Fuster, aquesta mirada sobre el bon salvatge com a home feliç és del tot falsa. Malgrat la percepció de l'home civilitzat, i potser, per intentar defugir la mala consciència de pertànyer a la classe dominant, el salvatge, l'home no civilitzat, sia un pagès del propi país, sia un habitant de les colònies, era bàsicament un desgraciat que, ben fàcilment, moria de fam. Però d'alguna manera havien de quedar-se amb la consciència tranquil·la els cortesans del segle XVIII o els colonitzadors del XIX quan sotmetien i explotaven els pobles —i les persones— que ells consideraven no civilitzats.

La idea del bon salvatge feliç els permetia tenir la consciència tranquil·la fins i tot quan els esclavitzaven, quan l'explotació econòmica de l'home sobre l'home arribava al punt de traficar amb éssers humans. Però a finals dels anys cinquanta i principis dels seixanta, el bon salvatge comença a ser vist per la premsa europea —i Fuster ho

observa molt bé, novament atent a tot el que passa al seu voltant— com el mal salvatge. El dominat, el colonitzat, decideix que vol ser civilitzat i que ho vol ser lliure del jou de la metròpoli. Són els moments dels moviments d'alliberament, de descolonització, a Àsia i a Àfrica, que generen en alguns casos independències pactades i en altres cruentes guerres, com ara la d'Algèria, activa del 1954 al 1962, que és quan segurament Fuster escriu moltes de les entrades de *Diccionari per a ociosos* i, sens dubte, quan viatja pel País Valencià per a preparar i escriure la guia que publicarà Edicions Destino.

Aquestes guerres, i la sorpresa que provoquen en l'opinió pública de les metròpolis, són el que hi ha darrere de reflexions com la de Fuster, que conclou, molt encertadament, que les *salvatjades* perpetrades pels colonitzats gairebé fan riure al costat de les «barrabassades bèl·liques i parabèl·liques, realitzades pels blancs en el curs dels darrers cent anys» que «de Napoleó a Hitler, i a Hiroshima [...] omplen la història dels països civilitzats». I la cosa més greu és que els homes civilitzats, justament per aquest simple fet de ser civilitzats, s'haurien de comportar amb una ètica diferent i, sens dubte, moguts bàsicament per qüestions econòmiques, no ho fan.

Finalment, em sembla que no seria sobrer fer una reflexió sobre els matisos que pot prendre el mot *estranger* en societats minoritzades com la nostra, amb una identitat nacional tan difusa. Bàsicament, en dos sentits. En primer lloc, respecte a l'entitat mateixa del col·lectiu, a la definició del col·lectiu d'estrangers i, per oposició, del col·lectiu d'autòctons. Perquè, en el nostre cas, part dels *estrangers* poden pertànyer al conjunt del *nosaltres*, és a dir, un subconjunt del *nosaltres* són també *ells*. El concepte d'autoodi —que a ca nostra s'ha fet servir sobretot en l'àmbit sociolingüístic per a identificar l'actuació lingüística de «determinats individus que tracten d'incorporar-se al grup poderós» per a la qual cosa adopten «el seu punt de vista: la seua ideologia» (Ninyoles, 1969: 98)—¹⁸ es podria aplicar també a aquesta situació: de

¹⁸ El terme *autoodi* és introduït pels sociolingüistes valencians Lluís Vicent Aracil i Rafael Lluís Ninyoles cap a la segona meitat de la dècada dels anys seixanta del segle xx. De fet, el prenen del camp de la psicologia. Inicialment, com indica Ninyoles (1969: 97), el terme (*self-hatred*) és encunyat pel psicòleg jueu alemany naturalitzat nord-americà Kurt Lewin (1941) i reprès per Gordon W. Allport:

El psicòleg nord-americà G. W. Allport —seguint les investigacions de Kurt Lewin— ha definit el sentiment d'autoodi com el «sentiment de vergonya que pot tenir algú per posseir les qualitats que menysprea en el seu propi grup, ja siguin aquestes qualitats reals o imaginàries». El mateix autor precisa que «aquest procés pot estar subjacent en les tendències assimilacionistes i ésser el factor que

fet, crec que negació lingüística i negació nacional van ací de la mà. En segon lloc, en aquest tipus de societats, els estrangers —els estrangers estrictes— poden ser vistos amb l'enveja de tenir una superioritat cultural basada justament —i senzillament— en el fet de ser posseïdors d'una identitat nacional definida.¹⁹

4. EL VIATGE I L'HOSPITALITAT

Ja ho he apuntat més amunt: un dels conceptes associats més clarament al viatge és el d'hospitalitat. No queda clar, però, si podem parlar d'hospitalitat en l'àmbit turístic, sobretot si partim de les definicions més clàssiques del terme, que n'exclouen les relacions econòmiques. Sí que és obvi que el que tots esperem com a viatgers —i un turista és sempre, inevitablement, un viatger—, és trobar una *actitud hospitalària* per part d'aquells persones que ens trobem quan viatgem fora de casa. Segurament, tanmateix, aquest concepte, actitud hospitalària, s'allunya també de la definició clàssica d'hospitalitat. Caldrà analitzar, doncs, què podem entendre per *hospitalitat* en els diferents contextos, però el que és innegable és que el terme, com veurem tot seguit, apareix sovint en les guies turístiques. Heus-ne ací alguns exemples estrets de les col·laboracions de Josep Pla i Carles Soldevila en la col·lecció «Guías de España», que analitzarem amb més profunditat en el capítol següent. En primer lloc, en la *Guía de la Costa Brava* (1941), hi podem trobar fragments com aquests:

duu l'individu a perdre's per complet dins el grup dominant tan bon punt el seu nivell de possessions, costums i llenguatge el fan indistingible de la majoria». (Ninyoles, 1969: 97-98)

¹⁹ Joan Fuster, crec que no caldria ni dir-ho, mai no va restar aliè a la reflexió sociolingüística. És força suggestiu, per exemple, el pròleg que publica en l'obra de Ninyoles *Idioma i prejudici* (1971), on ja apunta, per exemple, la necessitat «d'emprendre una col·lecta de materials per a una "història social de la llengua catalana"». De fet, és ben sabut que Fuster va dedicar els darrers anys de la seva vida a aquesta tasca. En aquest pròleg, esbossa algunes de les línies que caldria seguir-hi:

En general, les societats frustrades —en un o altre grau de frustració, si se'm permet de dir-ho així— procuren atribuir la culpa de les seves deficiències a una causa externa: a un enemic de fora, hàbil i agressiu. També en això hi ha una bona dosi d'"ideologia". L'enemic hi és, i tant! En el lèxic del dia, s'anomena "imperialisme". Però té els seus còmplices a dins: a casa. La penetració al·lògena, representada per la llengua, ni ací ni enlloc no seria intel·ligible sense una "cinquena columna". Per indicar-ho ràpidament: el "conflicte lingüístic" és en el fons, o més que res, un conflicte intern.

¿De classe? Naturalment. ¿De què, si no? Al País Valencià, el desgavell, o la malícia, ve de l'època dels Trastàmara, prou abans de les Germanies. D'una manera inevitablement parcel·laria, i sovint pintoresca, ja ho havien denunciat els nostres erudits. Les indicacions es limitaven al passat més remot: la defecció de l'"aristocràcia", cortesana a Nàpols amb les Tristes Reines, o a València amb l'Alegre Reina —donya Germana de Foix, és clar—, inaugurava i afirmava el desencadenament de la violència idiomàtica. (Fuster, 1971b: 9-10)

Resguardadas por el talud de la costa, emplazadas sobre las rocas, hay algunas barracas de aficionados, alguna de las cuales es habitada todo el año. Allí vive, plácido y robinsoniano, mi amigo Noguera, excelente cocinero, hombre sumamente hospitalario.

[...]

El Jonquet i Cala Jugadora son las perlas de la hospitalidad en ese litoral amargo, hosco y duro. (Pla, 1955: 151 i 445)

Com veiem, en la primera citació el que és tractat d'hospitalari és un amic seu, però en la segona són dues cales, és a dir, el territori mateix, el que és tractat d'hospitalari. Crec que l'apreciació és ben interessant, sobretot perquè rarament podem pensar que l'adjectiu *hospitalari* pugui ser emprat —com fa ací Josep Pla— aplicat a substantius amb trets no humans. Més endavant, en la *Guía de Mallorca, Menorca e Ibiza* (1950), Pla hi escriurà:

La carretera que de Valldemossa, por la costa, conduce a Deiá, trazada a unos 400 m. sobre el mar, es de una impresionante belleza. Poco antes de llegar al Km. 20 se encuentra un camino que conduce a la ermita, pequeño cenobio que acoge hospitalariamente al visitante. Sobre este pobre, humilde, bellissimo, minúsculo convento, colocado entre cielo y tierra, recordamos un incomparable artículo de don Miguel S. Oliver: «Els ermitans de Valldemossa», uno de los más emocionantes artículos de Unamuno y una poesía de Miquel Ferrá. (Pla, 1950: 159)

Novament, ací és l'edifici, l'ermita, qui «acull hospitalàriament». A més, no sé si pensar que realment l'esmenta més perquè li permet d'incorporar una sèrie de referències literàries que per altra cosa. Amb tot, en el fragment següent veiem com l'adjectiu *hospitalari* torna als seus àmbits humans:

El formenterense es en general alto y fornido, extremadamente campechano y pacífico. Algunos son rubios. Los hombres presentan generalmente grandes bigotes, hasta el punto que puede afirmarse que los últimos bigotes europeos radican en Formentera. La población es muy apacible, morigerada, hospitalaria, honrada y de una frugalidad completa. Son prácticamente desconocidos en la isla los delitos comunes y nulos los de sangre. No se conocen las armas blancas ni las de fuego. (Pla, 1950: 536)

Ací l'hospitalitat es troba molt relacionada amb la bonhomia en general, i amb la senzillesa, com ho demostren la resta d'adjectius que l'acompanyen. Finalment, tot i

que no empra el terme *hospitalari*, crec que també val la pena citar el fragment següent, en què podem detectar aquella *actitud hospitalària* de què parlava adés:

Un sistema pintoresco de autobuses —pintoresco por las apreturas que en ellos ocurren— une con un servicio diario de ida y vuelta los pueblos de San Antonio, San Juan, San José, San Miguel, Santa Eulalia y San Carlos a la ciudad de Ibiza. Hay también un determinado —pequeño— número de taxis cuya presentación mejora notablemente gracias a la amabilidad temperamental de los taxistas. (Pla, 1950: 486)

Interessant, tanmateix, que siguin justament els taxistes els amables, els «temperamentalment amables». Finalment, en la *Guía de Cataluña* (1961) Pla ens diu:

Ambas poblaciones tienen una gran simpatía, son muy abiertas, tolerantes y de una gran hospitalidad.

[...]

En la imposibilidad de hacer un inventario de la comarca, hay que hacer, sin embargo, mención, en el término de Beuda, de una de las mayores y más nobles masías del país, el Noguer de Segaró, propiedad de mis distinguidos amigos los señores Vayreda. Esta gran casa, tan hospitalaria, que mantiene la tradición del apellido, tiene una capilla decorada con pinturas de Panyó.

[...]

Entre unas cosas y otras, Tarragona ofrece la amable perspectiva de poder pasar en ella una agradable temporada. La gente es muy amable y hospitalaria. ¿Qué más puede pedirse en el mundo actual? (Pla, 1961: 53-54, 110 i 543)

La veritat és que sembla que tots els amics de Pla són qualificats d'hospitalaris. I resulta interessant, també, veure com en un parell de casos Pla mateix lliga *amabilitat* i *hospitalitat*. I, així mateix, resulta força colpidora la pregunta retòrica final: poca cosa es pot esperar ja de la raça humana, sembla pensar Josep Pla.

Però no sols Pla ens parla d'hospitalitat. També trobem el terme, per exemple, en la *Guía de Barcelona* (1951), de Carles Soldevila, on podem llegir:

Donde quizá sea justo concedernos algunos puntos de ventaja es en la esfera de la hospitalidad y en la de la crítica. En efecto, el barcelonés, así el nativo como el de adopción, suele practicar la hospitalidad con un ímpetu y una buena fe que revelan algo más que el simple deseo de agasajar al forastero. (Soldevila, 1952: 8)

Interessant, em sembla, la connexió amb la «bona fe» que fa Soldevila. Certament, podríem resseguir el substantiu *hospitalitat* o l'adjectiu *hospitalari* per la resta de títols d'aquesta col·lecció —i, amb tota seguretat, de qualsevol altra col·lecció de guies turístiques— però crec que amb els exemples citats ja n'hi ha prou per a demostrar la importància que el terme pren en les guies. Sí que vull remarcar, tanmateix, que en la guia de Joan Fuster hi ha una única aparició del mot i jo diria que l'expressió «fórmula de cortesia hospitalària» no va més enllà del que promet: és, certament, una fórmula de cortesia hospitalària i res més que això, una clàssica *captatio benevolentiae* amb voluntat d'atreure el lector. És, em sembla, una de les demandes de l'*intercanvi de serveis* que representa el turisme. El turista, el foraster —ja ho hem apuntat més amunt en paraules de Fuster mateix— «se'ns presenta com a client» i el client sempre té raó i cal tractar-lo bé:

Emprendamos, pues, la excursión. Una fórmula de cortesia hospitalaria nos saluda desde el comienzo: «*Benvingut siga qui a sa casa ve*». No sé si el endecasílabo procede del folklore o de algún poeta olvidado. Para el caso da lo mismo. «Sea bienvenido quien a su casa llega». Es un augurio bonito y ceremonioso. Y aunque el forastero no acabe de sentirse como en su casa, por lo menos sí experimentará aquella amable presión de encantos y virtudes que tantas buenas palabras sugirió a los pasajeros antiguos. Pues, como decía fray Francisc E[*i*]ximenis, «*sol l'esguard enamora los hòmens que hi vénen d'altres terres, que no se'n poden eixir sinó ab desplaer...*» (Fuster, 1962b: 115)

Tornaré sobre aquesta citació més endavant, perquè la referència a Eiximenis, com veurem, té força importància. Però, cal remarcar, ara mateix, que també Fuster, com abans havia fet Pla, incorpora l'adjectiu *amable* en aquest passatge. Tota aquesta sèrie d'adjectius que acompanyen el concepte *hospitalitat* són, de fet, els que van ressituant-ne el significat. Amb tot, com he apuntat més amunt, l'*hospitalitat* no és sols important en les guies perquè hi apareix el concepte com a tal, sinó perquè l'actitud hospitalària plana sobre qualsevol guia turística. De fet, en si mateixes, solen ser una demostració d'*hospitalitat*. Difícilment trobarem una guia —sia escrita per un autòcton sia escrita per un forà— en què se'ns digui que els habitants del lloc que s'està descrivint no són hospitalaris. Segurament, seria la pitjor de les publicitats que es podria fer d'una destinació turística.

Ara bé, la major part dels pensadors contemporanis que tracten el tema amb més profunditat i d'una manera més específica —Julia Kristeva (1991), ja esmentada anteriorment, Jacques Derrida (2008) o Francesc Torralba (2011*a* i 2011*b*), per exemple—, circumscriuen les seves consideracions sobre l'hospitalitat a un àmbit epistemològic bastant allunyat del corresponent al viatge per turisme i les situen, bàsicament, en l'anàlisi dels moviments de població associats a la immigració.

La reflexió del filòsof i teòleg Francesc Torralba (2011*b*) es proposa, seguint l'esquema causal d'Aristòtil, d'indagar el valor de l'hospitalitat des dels punts de vista material, formal, eficient i final. Materialment, l'hospitalitat es pot definir, en el conjunt de la tradició bíblica, com a llei, com a pràctica, com a costum, com a ritu, com a deure i, finalment, com a valor moral. L'hospitalitat es planteja en el text bíblic com una exigència moral per a la persona que pretengui viure a imatge i semblança de Déu; és un tret substantiu de la seva personalitat ètica. Acollir el proïsme no es planteja com una opció en el cos de l'ètica bíblica, afirma Torralba, sinó com una exigència arrelada en la llei de l'amor universal, prefigurada en l'Antic Testament i que adquireix l'expressió més rotunda en la predicació de Jesús de Natzaret. Malgrat que l'hospitalitat no és una virtut teologal, sí que guarda relació amb la fe, la caritat i l'esperança:

El ejercicio de hospedar al extranjero requiere de fe tanto por parte del huésped como por parte del anfitrión. El huésped, al llamar a la puerta, tiene fe, confianza, en que la puerta se abrirá y que se le atenderá en el interior de la casa; pero el anfitrión, al abrir la puerta, también demuestra tener fe en la persona que llama, puesto que no la conoce y puede resultar una amenaza para su vida interior. (Torralba, 2011*b*: 9)

La indagació respecte a la forma que pot adoptar la virtut de l'hospitalitat se centra a analitzar com s'exerceix l'hospitalitat. L'hospitalitat és la pràctica d'acollida de l'altre estrany i vulnerable, però la manera de practicar aquesta acollida és precisament el que pot fer excel·lent i exemplar l'amfitrió:

En el Antiguo Testamento, la hospitalidad adopta unas formas muy características de la tradición judía, del modo de ser del pueblo de Israel, nómada y ganadero [...] la manera de comprender la hospitalidad en el Nuevo Testamento no se puede desvincular del hecho de la encarnación del Hijo de Dios y de su vida pública, muerte y resurrección. (Torralba, 2011*b*: 10-11)

La causa eficient de l'hospitalitat és l'agent o els agents que la fan possible. En primer lloc, l'amfitrió, com a actor que practica l'acollida. Però l'hospitalitat també requereix un altre actor perquè es desenvolupi: l'hoste.

Per acabar, Torralba concreta la finalitat de l'hospitalitat en tres nivells: l'antropològic, el teològic i l'anamnètic. En la concepció antropològica bíblica, afirma, l'ésser humà és concebut com un subjecte làbil, vulnerable i fràgil, el desenvolupament del qual exigeix la pràctica de l'hospitalitat natural, com a element necessari per a la seua preservació en l'existència.

El cristià, segons Torralba, es percep a si mateix com un hoste del món, atès que Déu, el Déu creador, l'acull gratuïtament —cal remarcar aquest mot— a la «casa terra». Aquesta concepció de l'hospitalitat, amb trets gairebé ecològics, té també una base veterotestamentària:

La reflexión teológica sobre la hospitalidad debe partir del Génesis, primer libro de la Biblia. Dios crea la tierra, y la tierra se convierte en la casa del ser humano. Dios otorga al huésped el papel de señor y le ofrece todo lo necesario para instalarse en ella y ser feliz. Se trata de una hospitalidad completamente liberada del *ego*, pues el huésped se convierte en señor de la casa, de tal modo que el mismo anfitrión renuncia a este título.

En cuanto señor de la casa, el huésped debería apropiarse de una conciencia planetaria, debería asumir la exigencia de respetar toda forma de vida y velar por su protección. (Torralba, 2011b: 65)

Cal remarcar, a més, seguint Torralba, que tant en el judaisme com en l'islam es troba present el valor de l'hospitalitat: en les tres tradicions monoteistes Déu crea el món per a l'ésser humà, per acollir-lo i orientar-lo cap a la vida plena. En el judaisme rabínic, però, no hi ha l'obligació de practicar l'hospitalitat amb qui no sigui jueu. En la Torà, les diferents lleis sobre els estrangers —i, per tant, les que regulen l'hospitalitat— es basen en la referència a la pròpia experiència del poble d'Israel com a estranger, a la sortida d'Egipte i a l'alliberament de l'esclavitud. L'hospitalitat està relacionada, doncs, en darrer terme, amb la llibertat. I això sí que resulta altament pertinent si tenim en compte el que representa —o pot arribar a representar— el turisme com a obertura a allò que ve de fora. Perquè quan un rep —en l'àmbit de l'hospitalitat que estem tractant, però també en l'àmbit turístic—, no sols es mostra

com és, sinó que s'obre a l'altre, a l'estrany i, per tant, resta exposat a rebre'n influències.

Cal recordar, en aquesta mateixa línia argumentativa, però vista des de la perspectiva de l'existencialisme ateu de Jean-Paul Sartre —també analitzada per Francesc Torralba (2014a: 162)—, que l'ésser humà és, per si mateix, un ésser vulnerable, que se sent més vulnerable quan és conscient de la mirada de l'altre. L'experiència de la mirada aliena projectada sobre nosaltres ens fa sentir encara més fràgils i més desprotegits. Si l'altre no ens mira, no deixem de ser vulnerables, però no tenim la percepció subjectiva de ser-ho. La mirada dels altres ens cosifica, ens converteix en objectes del món, en una realitat sense drets, sense dignitat. És un punt de vista que no podem obviar en l'anàlisi del turisme. Si considerem el turisme etnogràfic dut a l'extrem, em sembla que la tesi sartriana no pot ser més pertinent. Penso, per exemple, en les *padaung* o dones girafa que, pertanyents al grup ètnic *kayah*, van fugir de Myanmar i es van instal·lar a Tailàndia. Aquesta tradició d'allargar el coll de les dones de la tribu des que tenen cinc anys col·locant-los anells de llautó, sembla que es manté més per motius d'exposició turística —i per tant, per motius mercantilistes— que per una voluntat de continuar una tradició del tot contrària a la salut i, en molts casos, a la voluntat de les dones mateixes. De fet, el govern tailandès, tan procliu a facilitar la sortida dels immigrants, posa impediments perquè aquestes dones abandonin els tres poblats en què es concentren. El motiu és ben obvi: reben la visita de més de 10.000 turistes a l'any i això genera uns ingressos quantiosos als quals les autoritats no volen renunciar.

Pel que fa a l'islam, l'hospitalitat és una de les normes o preceptes de bon comportament, que té expressió en la jurisprudència i en la teologia d'aquesta religió —la xaria. És, doncs, un valor transcendental de la tradició alcorànica. L'hospitalitat, en la tradició àrab i al si dels pobles del desert en general, es converteix en un deure sagrat. De fet, afirma Torralba, l'hospitalitat és inseparable de l'islam; no hi és una simple formalitat, sinó que es tracta d'un valor fonamental, indicatiu de profunda saviesa:

Se invita al musulmán a ser amplio, expansivo, creador de mundos, a dejar atrás las actitudes cerradas, a salir de la estrechez y de la mediocridad, porque el musulmán tiene como horizonte de sentido Alá, que le abre su universo infinito, sin límites ni escasez. (Torralba, 2011b: 47)

Per això resulten tan colpidores situacions com les que s'han donat els darrers anys en alguns països de tradició musulmana. Em refereixo als atacs duts a terme per talibans o gihadistes, com ara la destrucció de restes arqueològiques a les ciutats de Nimrud o Hatra o de part dels fons del Museu Arqueològic de Bagdad, o fins i tot atacs directes a turistes a Egipte, Tunísia i altres països del nord d'Àfrica o del sud-est asiàtic. Tot i que és molt arriscat donar una única interpretació a aquests atemptats —en el primer cas, podria haver-hi una voluntat d'eliminar simbologia preislàmica—, el que és obvi és que resulten difícilment explicables dins el paradigma de l'hospitalitat alcorànica. I igualment injustificable resultaria, sota paràmetres veterotestamentaris similars, per què no dir-ho, l'actitud de certa dreta —ultraconservadora o no tant— que tanca les fronteres del seu territori fins i tot als col·lectius de refugiats. Queda clar, doncs, que en els conflictes territorials s'acaba imposant la voluntat de possessió del territori per damunt de qualsevol llei, humana o divina —i l'hospitalitat pot ser vista com a tal—, que ens obligui a acceptar entre nosaltres —com un de nosaltres— l'estranger.

Finalment, recorda Torralba, en la tradició islàmica, l'amfitrió no ha de deixar sol l'hoste, sinó que sempre l'ha d'acompanyar i li ha d'oferir conversa. Aquest aspecte, comú també amb les altres tradicions monoteistes, el de la conversa, el del fet lingüístic associat a l'hospitalitat, també resulta força pertinent per a la nostra anàlisi de les guies turístiques, com veurem tot seguit.

El filòsof francès nascut a Algèria Jacques Derrida, amb la seva habitual actitud epistemològica de desconstrucció, dóna nous sentits al concepte hospitalitat —partint, en certa manera, de la negació de la possibilitat d'una hospitalitat absoluta i, per tant, de la negació de l'hospitalitat— que ens poden resultar força útils en el nostre context. Un d'aquests nous sentits és el de l'hospitalitat entesa com a acceptació de la pregunta de l'estranger, que connecta amb el que acabo d'apuntar fa un moment. «L'essència del llenguatge és amicitat i hospitalitat», diu Derrida (2008: 98) citant Emmanuel Lévinas. En aquest sentit, sens dubte, les guies turístiques poden esdevenir del tot *hospitalàries*, atès que poden considerar-se com un intent de resposta al reguitzell de preguntes que el turista, el visitant —l'estranger, al capdavant—, pot fer sobre el territori a què acaba d'arribar. Sobre el territori i, òbviament, sobre el poble, les

persones que l'habiten. A més, escoltar és antiimperialista i antiespontani (Torralba, 2011a: 111). Això, que Lévinas aplica a l'actitud d'aquell amfitrió que permet l'entrada d'un missatge cultural aliè dins la cultura —dins la casa— pròpia, jo crec que també es pot aplicar a l'actitud de l'hoste que acaba obrint-se, a partir del viatge, a cultures diferents a la pròpia.

Hi ha un altre aspecte lingüístic que podem analitzar en tractar el concepte de l'hospitalitat. És el de la identificació lingüística. La llengua, des del punt de vista comunicatiu, pot ser emprada per a marcar l'estranger, el diferent, però també, en sentit contrari, es pot usar com a eina per a mostrar hospitalitat. Per això hi ha col·leccions de guies que s'ofereixen en diferents llengües. Que se t'ofereixi una guia en la teva pròpia llengua pot ser interpretat com una mostra d'hospitalitat. I, de fet, crec que és així com s'interpreta.²⁰ Perquè la llengua en què s'escriu, en el cas de les guies, pot identificar més el forà que no pas l'autòcton. És la llengua el que identifica el jo lector, que pacta, que obre un canal de comunicació amb el jo escriptor.

Tot això es complica, òbviament, en el cas d'una situació de diglòssia com la nostra. En l'àmbit de l'Estat espanyol, com caldrà interpretar les guies *catalanes*, *basques* o *gallegues* escrites en espanyol? La identificació del lector model, òbviament, hi resulta confusa. És l'autòcton català? És l'autòcton català que té la llengua espanyola com a pròpia, com a materna? És, potser, el lector espanyol com a lector forà? O el lector espanyol com a part d'un nosaltres identificat amb la nació espanyola —o, si més no, amb l'Estat espanyol? En aquest sentit, la col·lecció «Guías de España» de Destino pot resultar paradigmàtica. Carles Soldevila, per exemple, declara expressament que la seva *Guía de Barcelona* s'adreça principalment a barcelonins:

Mi deseo al aceptar el honroso encargo de escribir una "Guía de Barcelona", dentro de la misma colección tan inolvidablemente inaugurada por mi viejo amigo y compañero José Pla con su "Guía de la Costa Brava", es la [sic] de procurar a los barceloneses, tanto o más que a los forasteros, un estímulo para adentrarse en el

²⁰ Espero que se'm permetrà una anècdota personal per exemplificar el que tracto d'explicar. En el meu viatge de noces vaig visitar l'Argentina. En tinc molt bons records, com gairebé tothom que hagi passat per aquesta experiència. Amb tot, un dels records més entranyables que en tinc és el de visitar el Museu de la Fi del Món, a Ushuaia, la capital de la Terra del Foc. Passats els anys, no recordo pràcticament el que hi vaig veure, però encara conservo el fullet explicatiu que ens van oferir en sentir-nos parlar català. El que hi deia importa ben poc. El que m'importa és que em vaig sentir com a casa quan vaig rebre aquell fullet escrit en un català més que digne. Ho vaig considerar una gran mostra d'hospitalitat.

alma de la ciudad y salir de la condición de simples autómatas en que han caído sin querer o sin darse cuenta. (Soldevila, 1952: 7)

Per contra, Josep Pla sembla tenir en ment un lector molt més ampli per a la *Guía de la Costa Brava*, tot i que aquest «todo el mundo» es podria interpretar com a persona de qualsevol procedència o —no sé si amb més probabilitat— persona de qualsevol condició:

Así, pues, esta Guía, que no aspira a ser sólo un manual de la costa para solitarios, sino un libro para todo el mundo, se complace en subrayar las excepcionales condiciones que tiene San Feliu de Guíxols para una estancia normal y ponderada. (Pla, 1955: 90)

Pel que fa a Fuster i *El País Valenciano*, diríem que el seu lector model fluctua —de manera intencionada o no— entre l'autòcton i el forà, bàsicament, entre el valencià interessant a conèixer-se, o a reconèixer-se, sense perjudicis i el lector espanyol que s'acosti a la guia amb ulls *no carpetovetònics*. Resultarà interessant —ho veurem, també, en el capítol següent— analitzar què fan respecte a això Josep Pla, Pío Baroja, José María Pemán o Dionisio Ridruejo en les seves respectives guies. Caldrà veure, per exemple, si hi ha diferències de tractament del lector —presentat com a forà o com a autòcton— entre els autors *perifèrics* i els *no perifèrics*. Els autors que escriuen *des del centre*, s'adrecen als lectors perifèrics o hi ha sempre un nosaltres inclusiu de *tots* els espanyols? Hi ha un nosaltres i un vosaltres? En Fuster, òbviament, sí. I en Ridruejo, i en Pemán? I com és tractat el lector completament forà, el ciutadà de fora de l'Estat espanyol, si és que apareix reflectit en les guies com a possible lector?

Reprenent Derrida, resulta convenient apuntar que el filòsof francès ens recorda el mètode maièutic en què sovint Sòcrates, en interrogar-se o en interrogar el seu interlocutor perquè descobreixi la veritat del seu pensament, es presenta a si mateix com a estranger, juga a l'estranger que no és. Extrapolant-ho, és un joc similar al de l'autor d'una guia que escriu sobre el seu país. En el procés d'escriptura, aquest autor es veu obligat a preguntar-se contínuament sobre el seu propi territori. I, per a fer les preguntes pertinents s'interroga, en certa manera, fingint —com Sòcrates— ser l'estranger que no és. Per això les guies turístiques no són sols una demostració d'hospitalitat, sinó, també, de lluita contra la xenofòbia. L'estranger sol ser present en

les guies i sempre hi ha de ser tractat de manera positiva. Les guies són, en conclusió, la transformació de qualsevol brot de xenofòbia en una xenofília que resultarà més atractiva per al lector com més sincera la percebi.

S'estableix, per contra, una relació entre *hospitalitat* i *hostilitat*. No podem obviar que el turista, com a persona forana, es pot sentir agredit —lleugerament agredit, si volem— en llegir determinats passatges d'una guia. Perquè si convenim que una de les funcions habituals —potser la funció principal— de les guies turístiques és convèncer el turista perquè ens visiti o confirmar-li per escrit que ha encertat en la seva tria si és que ja ha decidit visitar-nos, acceptarem com a normal, gairebé necessari, que els autors de les guies tendeixin a lloar les bondats autòctones. És en aquest sentit que el lector forà pot sentir-se agredit, en anteposar a la seva realitat —la realitat del seu lloc de procedència— la que se li presenta —o se li pot presentar— com a pròxima a la perfecció. Ho veurem amb un exemple ben senzill. En qualsevol guia d'un país mediterrani, hi trobarem, en un moment o un altre, una lloança del clima, del nostre magnífic clima. Ja ho apuntava Vicenç M. Rosselló en el seu repàs, no mancat d'ironia, dels «tòpics pseudopatriòtics» valencians. Doncs bé: com es pot sentir un turista que ve del fred nord d'Europa, de països on veuen el sol només alguns dies a l'any, en comparar el seu clima amb el nostre? Segurament, la millor resposta és *agredit*. També és ben cert que tot és molt relatiu, i allà on un lector pot veure una lloança, una altre hi pot veure una crítica, perquè cadascú parteix de realitats —col·lectives i, sobretot, individuals— diferents.

Per tancar aquest apartat, sembla adequat d'incorporar-hi una òptica estrictament econòmica a l'anàlisi. Aquesta anàlisi econòmica, la puc fer partint bàsicament de la idea —vull pensar que àmpliament demostrada en tot l'argumentari anterior— que l'hospitalitat en l'àmbit de les guies turístiques se situa més en la segona entrada del diccionari —«bon acolliment que en un país es fa als estrangers»— que no pas en la primera —«liberalitat que s'exerceix albergant gratuïtament un estrany»—, que és la que bàsicament els filòsofs esmentats més amunt consideren. Perquè en el turisme, inevitablement, hi ha intercanvi econòmic. Per això, si situem la guia de Joan Fuster, i el conjunt de la col·lecció «Guías de España» de Destino, en el context històric del franquisme, no podem deixar de concloure que són, en certa manera, una petita entrada d'aire fresc democràtic dins un règim que en els primers anys fa de l'autarquia

la seva bandera econòmica. Una autarquia proposada pel règim com una opció lliurement escollida que en realitat era l'única que se li presentava en un context internacional, primer, de no intervenció en el conflicte bèl·lic i, tot seguit, d'exclusió després de la derrota dels seus aliats naturals en la Segona Guerra Mundial. Cal recordar que els historiadors de l'economia espanyola situen, tradicionalment, el període d'autarquia franquista entre el final de la Guerra Civil Espanyola i l'aprovació del Pla nacional d'estabilització el 1959.²¹ Per això, en aquest context de tancament a l'exterior que aboca l'estat a una profunda crisi econòmica —les cartilles de racionament es mantenen fins a l'any 1951, per exemple—, l'entrada de divises gràcies al turisme és molt benvinguda. I ací juguen un paper ben important les guies que esmentem. Perquè no sols promouen l'arribada d'estrangers, sinó que ho fan amb una actitud d'hospitalitat que ha de resultar, necessàriament, del tot contrària a l'autarquia —i als trets de xenofòbia que tot règim autàrquic promou— llavors vigent.

5. LITERATURA DE VIATGES

Ja ho he dit: el viatge és consubstancial a la condició humana —«caminante, no hay camino, / se hace camino al andar», diu l'arxiconegut poema de *Campos de Castilla*, d'Antonio Machado. I el que resulta més interessant, *hic et nunc*, és que els humans no sols viatgem, sinó que escrivim quan viatgem o viatgem per escriure, que no deixa de ser la mateixa cosa vista amb òptiques diferents. Els llibres relacionats amb els viatges, com a gènere, són quasi tan antics com l'escriptura mateixa, tot i que, també és cert, fins al principi del segle xx la literatura de viatges havia estat considerada un gènere menor. A banda d'això, resulta extremadament complex establir-ne una definició, o marcar unes fronteres que delimitin el gènere en què ens estem movent. La causa és que els textos generats al voltant del viatge poden tenir objectius molt diversos, des de

²¹ Ramón Tamames afirma, tanmateix, que l'autarquia cueja fins a l'any 1986, amb l'ingrés de l'Estat espanyol a la Comunitat Econòmica Europea:

Está claro que su prevalencia ya se vio reducida por el Plan de Estabilización de 1959. Pero todavía hubo mucha autarquía, pudiendo asegurarse que su sombra sólo desapareció definitivamente con el ingreso de España en la CE. [...] En realidad, el ingreso de España en la CE en 1986 sería el verdadero desamarré para un cambio total de la situación, con la supresión de los monopolios públicos y las demás privatizaciones. (2005: 20)

La bibliografia que analitza l'autarquia a l'Estat espanyol és amplíssima. Són interessants, per exemple, els articles de Jaime Requeijo (2005), que pren en consideració la força dinamitzadora de turisme, i el d'Apolonio Ruiz, bastant més general.

l'extrem de la descripció totalment detallada i realista d'un viatge i del territori corresponent fins a la narració completament ficcional, amb els diferents estadis d'hibridació que puguem imaginar. Els contextos, les estratègies i els gèneres del discurs poden resultar molt variats, com ja vaig apuntar en un article introductori (Grau, 2014). Convindria, doncs, en aquest punt, reflexionar mínimament sobre el gènere que ens ocupa: en aquest cas, el que podríem classificar sota l'etiqueta genèrica de *guia turística culta* —que més endavant matisaré—, si pensem en la principal de les obres que formarà part del nostre corpus, *El País Valencià* de Joan Fuster.

Sobre el concepte de gènere en el discurs literari són fonamentals i ben conegudes les reflexions teòriques de Dominique Maingueneau (2004). Si ens centrem en la relació entre literatura i territori, trobo molt suggeridores, així mateix, les aportacions fetes per Enric Bou (2013), en analitzar la ciutat —o el nucli de població com a referent més genèric— com a element constitutiu en l'àmbit literari: en determinades expressions literàries, l'espai deixa de ser un contenidor inert per a esdevenir un agent de significació i constituir-se en un autèntic agent provocador de sentits. Atès el nostre camp d'estudi més concret, ens resultaran força útils i idònies les aportacions de Fernando Arroyo Ilera (2008). El seu treball no és sols una molt bona anàlisi de la col·lecció «Guías de España», en què es publica *El País Valencià*, sinó que serveix per a introduir les característiques de les guies de viatge i els llibres de viatges, dos subgèneres entre la descripció geogràfica i la literatura, amb multitud d'exemples en els quals domina, com he comentat adés, l'hibridisme.

Per a Arroyo, les guies de viatge són un llibre informatiu per a tot aquell que prepara un viatge a terra desconeguda, amb una descripció de les característiques i dades útils del país que es vol visitar: direccions, horaris de mitjans de transport, recomanacions gastronòmiques, apunts estadístics, etc. L'autor d'una guia queda en segon pla, per la qual cosa no és estrany trobar-ne algunes que se'ns presenten sense signar o sota l'empara d'una editorial o d'una institució, com si es tractés d'una elaboració estrictament tècnica, ja sigui realitzada de manera individual o col·lectiva. Fins i tot la llengua de redacció de les guies resulta secundària i, per això, és habitual trobar a les botigues de records guies de la ciutat que estem visitant traduïdes a les

considerades llengües de cultura que el lector farà bé de llegir amb la renúncia prèvia a una bona qualitat lingüística en els aspectes més bàsics.

D'altra banda, els llibres de viatges tenen molta més potencialitat de creativitat estètica. En aquests, la personalitat del viatger —de l'autor— i les circumstàncies del periple estan sempre presents. Algunes vegades, el principal és l'argument del viatge, més fins i tot que les terres visitades, per la qual cosa es poden incorporar elements de ficció sense que el lector els consideri impropis del gènere. Altres vegades, el viatge té com a finalitat conèixer i descriure terres, països i llocs diversos. En aquest cas, la descripció del territori, a mesura que el descobreix el protagonista —l'autor, novament—, guanya presència. Però no importa solament el que es descriu sinó com es descriu des del punt de vista artístic, literari. La qualitat discursiva és primordial i per això alguns llibres de viatges i els seus autors poden acabar ocupant un espai en el cànon literari de la llengua en la qual estan redactats o fins i tot en el de la literatura universal.

És més, si apliquem un punt de vista més ampli a l'anàlisi de la literatura de viatges, la classificació és pot eixamplar una mica. Podríem agrupar-los sota les etiquetes: guies turístiques, llibres d'aventures, diaris o quaderns de viatge i descripcions de viatges imaginaris. Després hi tornaré. Abans, però, caldria fer una ullada històrica al gènere. Els investigadors solen convenir que, tot i que encara podríem trobar antecedents previs en Polemó d'Atenes i Istros d'Alexandria, entre els exemples més antics de literatura de viatges hi ha els deu llibres que conformen la *Descripció de Grècia* (*Περιηγησις της Ελλάδος*) del geògraf Pausànies, escrits entre el 160 i el 177 dC. Es tracta d'un llibre en què l'autor descriu les observacions fetes durant els seus viatges per Grècia, amb un to informatiu i escassament literari, però de contingut precís i detallat, com s'ha confirmat per les troballes arqueològiques posteriors.

La importància de la *Descripció* rau en el fet que va ser molt utilitzada posteriorment, durant els segles XVIII i XIX, pels viatgers europeus que visitaven Grècia. Com que no hi havia guies més recents, els aristòcrates europeus que, com he dit més amunt, visitaven Grècia per tal d'ampliar la seva cultura clàssica, van popularitzar l'obra de Pausànies, que va acabar esdevenint una mena de primera guia de viatges.

Pel que fa als autors llatins, i en el nostre àmbit, resulta especialment interessant l'*Ora maritima* de Ruf Fest Aviè, poeta del segle IV dC, que descriu el litoral de la

península Ibèrica i de l'Atlàntic fins a la Gran Bretanya. Descriu la costa dels Països Catalans sobre la base de documents més antics grecs, dels segles VI o V aC, però amb notícies que corresponen a l'època de l'autor, difícils de destriar cronològicament, i per això ha estat molt estudiat i discutit, i subjecte a hipòtesis subjectives respecte a les identifications geogràfiques dels llocs que cita. Potser no resulta sobrer recordar en aquest punt que Vicent Andrés Estellés va titular *Ora marítima* un conjunt de 19 llargs poemes en decasíl·labs incorporats al volum tercer de la seva obra completa (1977), p. 135-170. Els encapçala amb els mots següents: «(Epistolaris privats i notes disperses de Rufus Fest Avié.)». En el poema IV d'aquest recull²² no sols s'esmenta Joan Fuster,

²² El poema complet és el següent:

Arriba, on sóc, la gatzara, les veus,
el proclamat designe de la vida
en l'ambient salnitros d'una platja,
acolorit d'ombrel·les flamejants
mentre uns balons innocents van i vénen.

(Misser Raimon ha anat enguany a Òstia;
l'ha acompanyat misser Joan Fuster,
i no m'han dut tan sols ni una petxina.
M'he de queixar justament a Anna-Lisa!)

Ben dematí, m'he llevat aquest jorn.

He vist la mar encara sense sol.

M'he estat així, a la meua terrassa,
un temps incert, assegut i fumant.

No he pensat res. Sols mirava; sols veia.

Mirava el mar com qui sap que mai més
no el creuarà en cap direcció.

Veia la lenta ascensió del sol.

M'he preparat un cafè carregat
i mentrestant alçava el bull, al foc,
m'he despullat i he anat a la dutxa.

Com agrair el do rabent de l'aigua?

Atarantat, al·lucinat de l'aigua,
com d'un amor de besades petites,
o com d'un vi de glopets demorats,
després he eixit com si fos d'una arbreda,
regalimant una aigua en els taulells.

Tot nu i pelut, però sense adonar-me'n,
he retornat, encara, a la terrassa.

Feia un sol bo, el primer sol del dia.

juntament amb Raimon i la seva esposa, Anna-Lisa, sinó que està ambientat en una platja, amb els infants que juguen, les dones que prenen el sol..., un ambient del tot turístic, tot i que observat des de la distància de l'apartament on Estellés passava llargs períodes. I els «senyals sobre uns mapes / llocs on he estat algun dia, o hauria / volgut estar», que ens fan presents aquells viatges fets a partir dels records o de les lectures. Tot plegat, una situació que encaixa a la perfecció amb el tema que estem tractant. Cal recordar, a més a més, que tant la imatge de les turistes com les figures de Fuster i de Raimon apareixen en altres llibres del poeta de Burjassot, com ara, per exemple, i sense cap voluntat de ser exhaustiu, en *La nit o Horacianes*.

Així mateix, en la seva *Guía de la Costa Brava*, Josep Pla també hi cita Ruf Fest Aviè i la seva *Ora marítima*, la qual cosa demostra que el poeta llatí desperta, per diferents raons, l'interès dels nostres autors contemporanis:

La existencia de vestigios históricos de gran antigüedad en Llafranc es incontestable. Desechada por una corriente de erudición muy sólida y numerosa la teoría según la cual el *Jugum Celebanticum* o *Lunarium* de la *Oraæ Maritimæ* de Rufus Festus Avienus corresponde al actual Cabo de Sant Sebastiá y que la ciudad de Cypsela ha de localizarse en Llafranc (véase más adelante Bagur y el Cabo de Bagur), no ofrece duda, en cambio, la existencia en esta playa de vestigios romanos. (Pla, 1955: 208)²³

M'he complagut sentint-lo a sobre meu.

He vist, enllà, a la platja, una dona,
i de bon grat m'hauria masturbat
mirant el cos de l'estimable nuesa.

Me n'he adonat, de sobte, del cafè,
i amb passes grans he tornat a la cuina.

L'he pres a gust, intensament, com sempre.

Després he fet uns senyals sobre uns mapes,
llocs on he estat algun dia, o hauria
volgut estar. No he advertit que el sol
pujava, gran, i a la platja hi havia
vivacitat molt humana i diversa.

Ara he pres un penjoll de raïm;
menge, distret, mentre pose una coma
o trie cert adjectiu més propici,
car tinc el gust de precisar molt més
i consultar sovint diccionaris.

El Fabra m'és força insu[b]stituïble. (Andrés Estellés, 1977: 147-149)

²³ Pels motius que explicaré en el capítol següent, cito aquesta obra de Josep Pla d'acord amb la quarta edició, de 1955. Amb tot, cal remarcar que el text transcrit ja apareix en la primera edició, —amb petites

Tornem, però, a l'anàlisi històrica dels llibres de viatges. També en la literatura àrab medieval era molt comú aquest gènere. Les figures cabdals són Ibn Jubayr (1145-1214) i Ibn Battuta (1304-1377). Jubayr, que ben probablement va néixer a València o a Xàtiva, va viatjar des de Granada a la Meca. Va embarcar a Ceuta cap a Alexandria i després va prosseguir el viatge per terra, via el Caire (on va visitar i va descriure les piràmides), fins a la Meca. Va visitar Medina, Bagdad, Mosul, Alep, Damasc i Tir i va tornar a València, travessant novament la Mediterrània, amb una estada a la cort de Palerm. El seu llibre *Viatges* és una de les fonts fonamentals per a descobrir com es trobaven el món mediterrani en general i els països sota el domini islàmic en particular, la navegació del moment i les relacions entre els musulmans i els cristians durant el segle XII.

Jubayr és el creador de tot un gènere dins la literatura àrab, la *rihla* o relació de viatge, que després es continua i reproduïx sistemàticament. Entre els seus imitadors destaca, de fet, Ibn Battuta, que es va inspirar i fins i tot va reproduir paràgrafs exactes del relat del viatger valencià. Com Jubayr, Battuta també va emprendre un viatge de peregrinació a la Meca per tal de perfeccionar la seva educació, però aviat va abandonar aquests objectius i es va dedicar a conèixer noves terres. Va partir de Tànger per viatjar a Egipte, Pèrsia, la Rússia meridional, l'Índia, Ceilan..., fins a arribar a Sumatra i a la Xina. Va tornar al Magrib el 1349 i va reprendre, poc després, els seus viatges per la península Ibèrica i l'Àfrica Negra. De tornada a Fes, el 1354, va dictar les memòries dels seus viatges a Ibn Guzayy, que en va embellir l'estil i hi va intercalar nombrosos fragments de poesia. La seva *Rihla*, relat d'aquests viatges,²⁴ tot i resultar fantasiosa i exagerada en alguns passatges, constitueix una valuosa contribució documental del món, sobretot musulmà, contemporani.

La literatura de viatges també es va fer popular durant la dinastia Song (960-1279) de la Xina medieval. Autors com ara Fan Chengda (1126-1193) i Xu Xiake (1587-1641) incorporaven una gran quantitat d'informació geogràfica i topogràfica als seus escrits, mentre que l'assaig *Registre de la Muntanya de les Campanes de Pedra* del poeta i

modificacions tipogràfiques puntuals i l'errada de dir Testus en lloc de Festus (1941: 123)—, i en la incorporació de la guia traduïda a l'obra completa de l'autor (1976: 136).

²⁴ N'hi ha una traducció catalana de Margarida Castells i Manuel Forcano: BATUTTA, Ibn (2005): *Els viatges*, Barcelona, Proa.

home d'estat Su Shi (1037-1101) presentava com a objectiu central un argument filosòfic i moral.

Un dels primers casos registrats d'un viatge de plaer és la pujada de Francesco Petrarca (1304-1374) al Mont Ventor el 1336. Afirmava que va pujar al cim pel plaer de veure'l. Després va escriure sobre l'ascensió fent comparacions al·legòriques entre la pujada a la muntanya i el seu propi progrés moral en la vida.

Durant els segles xv i xvi, els descobriments de noves terres comencen a ser motiu de relacions: els viatges de Cristòfor Colom, d'Amerigo Vespucci, de Fernão Magalhães, etc. No en la mateixa categoria dels viatges de descobriments, però sí en el sentit de relació documentada —quasi notarialment— d'un viatge, podríem situar el *Diari de viatge a Itàlia per Suïssa i Alemanya* de Michel de Montaigne. Aquest text, interessant *per se*, resulta extremadament important en el context d'aquesta reflexió si tenim en compte l'ascendència de l'assagista francès sobre Joan Fuster. Crec que no cal insistir en aquest fet, remarcant per nombrosos estudiosos i, sobretot, per Joan Fuster mateix. Com recorda Antoni Riera (1993: 47) en parlar de la relació entre Fuster i la filosofia, el de Sueca considera Montaigne un dels seus pares intel·lectuals:

El meu Montaigne, el meu Voltaire, el meu Diderot, no van ser «filòsofs»: eren una altra cosa. Com Rabelais. Van ser una cèl·lula càustica universalment eficaç. Ells se'n fotien de la filosofia.

La citació correspon a l'article «La consolació per a la filosofia», publicat en *Serra d'Or* l'any 1978, i el possessiu fusterià és totalment inequívoc.

És per aquesta connexió de Fuster amb Montaigne que resulta del tot pertinent, crec, que ens aturem a analitzar l'aportació de Michel Eyquem a la reflexió al voltant del viatge. Tot i que, com apunta Vicent Alonso en la introducció a la seva traducció, «el manuscrit sobre el viatge [...] no fou elaborat per a la seua publicació»: un nou exemple, doncs, de text no concebut com a literari que acaba tenint aquesta consideració. Fóra interessant recordar, com a incís, les reflexions de Fuster en la introducció a *Diari 1952-1960* sobre la redacció dels diaris:

Dubto que un «escriptor» arribi mai a produir un sol paper que sigui «íntim» de debò. El simple fet d'escriure ho comporta: l'«escriptor» escriu precisament perquè algú el llegeixi, i tard o d'hora algú acaba per llegir-lo. La «intimitat», en canvi,

acostuma a ser taciturna, gairebé silenciosa; en tot cas, és ben poc amiga de confiar-se a la lletra. No importa, doncs, que de vegades el tema de l'escrit sigui personalíssim, emplaçat en les misèries o en les alegries més secretes de l'autor. Des del moment que «redacta», ell ja sap que es projecta de cara al públic: en el fons, el busca. Si en ocasions adopta algunes cauteles, serà per pura fórmula o per evitar-se maldecaps imminents; però el destí últim de la «redacció» és el de caure a mans d'un lector. Samuel Pepys —que ni tan sols era «escriptor»— cal·ligafià el seu diari amb els signes del sistema Shelton, i emprà un argot enigmàtic, mescla d'anglès, de portuguès, de francès i de llatí, en els passatges més indecorosos: tanmateix, ¿no pensava que un dia o altre serien desxifrats aquells fulls, i que obtindrien l'audiència que provisionalment eludia?

No, no hi ha «literatura íntima»: no hi ha ni «escriptura íntima». Quan escrivim —literatura o no—, ens lliurem als altres... (Fuster, 1969: 7-8)

Jo diria que els mots de Fuster no necessiten gaire exegesi. En tot cas, podem trobar-ne una visió més ampliada i profunda en l'article de Guillem Calaforra (2002), on compara els dietaris de Joan Fuster i Leonardo Sciascia per, com afirma, «mostrar la volubilitat del gènere dietarístic» (7).

Sembla —i això encara hi dóna més rellevància— que el pes d'aquest viatge sobre l'obra de Montaigne va ser decisiu, tant en la redacció del llibre tercer dels seus *Assaigs* iniciada en tornar d'Itàlia com en la revisió dels dos volums ja publicats anteriorment. Amb tot, com recorda Alonso (2012: 15), el manuscrit no s'esmenta en cap moment en els *Assaigs* i no «fou descobert fins l'any 1770, cent setanta-vuit anys després de la mort de l'escriptor». El viatge, però, resulta substancial en la personalitat del senyor de Montaigne, biogràficament i, sens dubte, pel que fa a la seva escriptura. No podria ser d'una altra manera, atès que, com ell mateix indica en els mots introductoris que dedica al lector a manera de prefaci del *Llibre primer*: «jo mateix sóc la matèria del meu llibre» (Montaigne, 2010: 13). Aquesta és, segurament no per casualitat, la citació que encapçala el pròleg de Joan Fuster al llibre *Assaigs breus* de Montaigne, una antologia amb nou assaigs preparada per Anna Vives i traduïda per Vicent Alonso.²⁵ El breu pròleg fusterià, signat a Sueca el 6 de maig de 1992, és dels darrers texts que va escriure abans de morir el 21 de juny del mateix any. Segurament,

²⁵ Aquest encàrrec de traduir els assaigs incorporats a *Assaigs breus* és el que va empènyer Alonso, segons confessa en la nota introductòria al *Llibre primer*, a assumir la magna obra de traduir els *Essais* complets.

el darrer que va escriure amb voluntat de publicar.²⁶ Una de les coses que més copsen d'aquest pròleg és que, si no fos perquè sabem que Fuster està parlant de Montaigne, ben probablement pensaríem que s'està definint a si mateix, la seva actitud davant la vida i davant l'escriptura. Tot i que el text complet resulta força interessant, en cito els fragments que considero més pertinents:

No ens ha d'ofuscar la tècnica que Montaigne usa en el desplegament del seu discurs: l'abundància de citacions clàssiques, la referència contínua a anècdotes antigues o coetànies, els testimoniatges de la tradició popular o erudita. Tot això formava part de la moda dels humanistes, a la qual s'incorpora amb una passió evident i sostinguda. Però en la seua ploma mai no són "autoritats" que invoca per refugiar-s'hi, sinó maneres subtils de buscar "ratificacions" a allò que ell opina. Perquè, en última instància, tot Montaigne —i, amb el seu exemple, tot "assaig"— és una "opinió": una opinió que emana d'aquell "jo" inicial i que s'obri con un estímul al lector reflexiu. En aquesta línia, qualsevol tema li era avinent: tant els més elevats o espinosos com els més domèstics i vulgars. Els "temes" de Montaigne sempre donen de si un gran rendiment.

[...]

Fullejant la massa insigne dels *Essais*, hi descobrim tant les eternes discussions sobre els principis ètics monumentals o les religions, com la ingènua sorpresa davant l'autonomia de la bragueta o dels càlculs biliars o renals, i la por, i la pau i la guerra, i el poder, i la misèria... I, permanentment, el "jo". Montaigne estava convençut que en el fons de cada home hi ha la imatge sencera de la "condició humana". No era una idea nova, però ell la renovava, i li servia de justificació. En tot cas, en els assaigs de Montaigne palpita el seductor espectacle d'una certa confiança en la "condició humana". I dic "certa" —o incerta— perquè, al capdavall, Montaigne era un escèptic. No abusava de l'escepticisme, però l'exercia, d'una manera directa, de vegades, i/o obliqua, d'altres. D'aquest escepticisme moderat procedeix, no solament el "¿què sé jo?" —el famós i quasi pirrònic "que sais-je"—, sinó també l'actitud tolerant, relativista i comprensiva que es desprén dels seus escrits i que, segons sembla, va practicar en vida.

[...]

Siga com siga, Montaigne es va "retratar" en el seu llibre —"car c'est moy que je peins"—, i ho va fer de bona fe —"c'est icy un livre de bonne foy"—, coses insòlites aleshores i ara. És el secret del seu atractiu. (Fuster, 1992: 11-14)

Resulta colpidor comparar aquestes citacions amb l'obra d'Antoni Riera esmentada més amunt, *La raó moral de Joan Fuster*. Quan Riera escriu el seu llibre, el pròleg

²⁶ Vicent Raga, impulsor i editor d'*Assaigs breus* i, com he dit, amic personal de Joan Fuster, coincideix en aquesta dada. M'informa, a més, que ell mateix li va portar personalment les galerades del text perquè les corregís. [Conversa mantinguda el 5 de maig de 2015]

fusterià a Montaigne encara no devia estar redactat —ben probablement, Fuster encara no n’havia rebut l’encàrrec. De fet, l’obra de Riera, tot i que es publica el 1993, guanya el Premi Carles Rahola d’assaig el 1991, un any abans de l’aparició dels *Assaigs breus* que incorporen les reflexions de Fuster. Doncs bé, n’hi haurà prou a comparar la citació anterior amb l’índex de Riera per comprovar-hi les coincidències: «El pensament escèptic de Joan Fuster», «L’esperit crític. La consciència —el jo—», «L’antidogmatisme. La independència moral —l’altre», «La tolerància. La convivència —El nosaltres», «L’humanisme fusterià».

A més, respecte al primer fragment, avanço que les citacions són un dels aspectes fonamentals en l’anàlisi que faré d’*El País Valencià*, atès que les considero claus en la seva concepció de la guia que ens ofereix i m’atreviria a dir que també, com en Montaigne, en la seva concepció de l’assaig.

Tornem, però, al *Diari de viatge* de Montaigne, que té unes característiques que el fan, en certa manera, excepcional. La principal, segurament, és el fet que es tracta un llibre escrit a quatre mans i en dues llengües diferents. La primera de les tres parts en què es divideix, està redactada en francès pel secretari de Montaigne —els estudiosos debaten si al dictat de l’assagista o no, però aquesta és una qüestió que no ens resulta excessivament pertinent en el nostre context—, i ocupa un poc menys de la meitat del llibre. Resulten interessants, això sí, els comentaris de Vicent Alonso sobre la qüestió d’autoria del *Diari* de Montaigne, sobretot perquè, com veiem, hi fa una connexió ben suggeridora amb Josep Pla i Joan Fuster respecte a l’aspecte de la intimitat —tema que ja he apuntat més amunt:

Si ja tenim problemes a l’hora d’interpretar en termes justos la diferència que en les narracions autobiogràfiques hem de fer entre el jo que narra i el jo protagonista (pensem, per exemple, en totes les elucubracions que tant Josep Pla com Joan Fuster, per citar dos autors emparentats amb el creador de l’assaig, feren a propòsit dels problemes de la intimitat), imaginem-nos els que es poden derivar d’una narració com aquesta on un secretari, suposadament al servei dels dictats del senyor, s’interposa entre el lector i el text amb repetides vacil·lacions en l’ús de les formes verbals adients. (Alonso, 2012: 18)

De la redacció de les dues darreres parts del llibre, se n’encarrega directament Montaigne: la segona part, en francès, i la tercera, en italià, en un exercici de simbiosi amb el territori més que remarcable:

Assagem de parlar una mica aquesta altra llengua, més encara si som en aquesta comarca on em sembla sentir la parla més perfecta de la Toscana, particularment a través dels camperols que no l'han barrejada ni alterada amb els seus veïns. (Montaigne, 2012c: 219)

El *Diari* és extremadament detallat en la descripció del territori i també en les vicissituds dels viatgers —problemes renals de l'autor inclosos—, però les reflexions teòriques de Michel de Montaigne sobre el fet de viatjar apareixen més clarament expressades en diversos dels textos que formen part dels seus *Assaigs*. Concretament, en «Sobre l'educació dels infants» —*Llibre primer*, assaig XXVI (Montaigne, 2011: 245-296)—, «Sobre la vanitat» —*Llibre tercer*, assaig III (Montaigne, 2012b: 263-354)— i «Sobre l'experiència» —*Llibre tercer*, assaig XIII (Montaigne, 2012b: 451-537). En aquest darrer assaig ens dóna, per exemple, les raons dels seus viatges:

Als qui em pregunten per les raons dels meus viatges, responc habitualment que sé bé de què fuig, però no què busque. Si se'm diu que entre els estrangers hi pot haver tan poca salut, i que els seus costums no valen més que els nostres, responc primerament que és difícil,

Tam multæ scelerum facies! [Nota 83 de l'edició de Vicent Alonso: «Tantes [són] les formes que revesteix el crim»: Virgili, *Geòrgiques*, I, 506, versió de Miquel Dolç, Fundació Bernat Metge, Barcelona, 1963.]

En segon lloc, que sempre és un guany canviar un mal estat per un estat incert i que els mals dels altres no ens han de fer patir com els nostres. (Montaigne, 2012b: 306-307)

Anteriorment, però, en «Sobre l'educació dels infants», ja havia expressat la importància formativa del viatge. És útil no sols per conèixer altres territoris, sinó per formar els infants a partir del contacte amb l'estranger, a partir del contacte amb el diferent. I, també, per a aprendre llengües, que només poden ser adquirides amb un bon nivell de correcció si s'hi entra en contacte durant els primers anys de vida:

la relació entre els homes és ben profitosa, com la visita a països estrangers, no solament per a reportar, segons el costum de la nostra noblesa francesa, quants passos té santa Rotonda o la riquesa dels pantalons de la senyora Lívia, o, en el cas d'altres, com el rostre de Neró d'alguna vella ruïna és més llarg i ample que el d'una medalla que el representa igualment, sinó per a contar principalment les maneres de ser d'aquestes nacions, i per a fregar i llimar el nostre cervell contra els altres. Voldria

que començarem a passejar-los des de la seua tendra infància i, en primer lloc, per matar dos pardals d'un tret, per les nacions veïnes on el llenguatge és el més allunyat del nostre i al qual la llengua, si no la formeu ben d'hora, no es pot plegar.

[...]

Siga com siga la solució que mon pare trobà fou posar-me, quan encara em nodria i abans de la primera manifestació de la meua llengua, a càrrec d'un alemany, que morí més tard quan ja era un famós metge a França, completament ignorant de la nostra llengua i molt versat en la llatina. Aquest, a qui havia fet venir expressament i a qui pagava molt bé, em tenia contínuament entre els braços. Tenia també amb ell dos mestres més, inferiors en saber, perquè em seguiren i perquè l'ajudaren. Aquests no em parlaven més que en llatí. Pel que fa a la resta de la casa, era una regla inviolable que ni ell, ni ma mare, ni cap servidor o cambrera no parlaren en la meua presència més que tants mots llatins com havien après a xampurrejar amb mi. És una meravella el profit que tothom em va traure. [...] Quant a mi, tenia ja més de sis anys i encara no entenia més de francès o de perigordià que d'àrab. I sense art, sense llibre, sense gramàtica ni preceptes, sense fuet ni llàgrimes, havia après el llatí, tan pur com el que sabia el meu mestre d'escola: ja que no havia pogut mesclar-lo ni alterar-lo. (Montaigne, 2011: 257, 289-290)

Cal, així mateix, despertar la curiositat de l'infant en formació. Per a això, el viatge també és necessari, tot i que també ho són els llibres:

Cal posar-li dins l'ànima l'honesta curiositat d'informar-se de tot; tot allò que de singular hi haja al seu voltant ho veurà: un edifici, una font, un home, el lloc d'una antiga batalla, aquell per on passà Cèsar o Carlemany:

*Quae tellus sit lenta gelu, quae putris ab aestu,
Ventus in Italiam quis bene vela ferat.* [Nota 25 de l'edició de Vicent Alonso: «Quina terra és balba a conseqüència del glaç, quina és reduïda a pols per la calda, quin és el vent que empeny les veles cap a Itàlia»: Propeci, *Elegies*, IV, III, 39 i s., versió de Joan Mínguez, Fundació Bernat Metge, Barcelona 1945.]

S'informarà dels costums, dels mitjans i de les aliances d'aquest príncep, i d'aquell altre. Són coses molt plaents d'aprendre i molt útils de saber.

Entenc que en aquest tracte amb els homes cal incloure, i de manera principal, els qui només viuen en la memòria dels llibres. Coneixerà, a través de les històries, les grans ànimes dels millors segles. (Montaigne, 2011: 261-262)

És clar que, com havíem vist anteriorment en parlar del *grand tour*, el jove que Montaigne té en ment no és un jove qualsevol, sinó aquell destinat a menar els destins d'un país, i per això li resultaran útils totes aquestes coneixences. Amb tot, algunes de les afirmacions de Montaigne, si les apliquéssim avui dia amb una visió que anés més enllà de l'aspecte formatiu del viatge, resultarien molt universalistes —potser fóra millor dir-ne, senzillament, humanistes—, i, sobretot, molt allunyades d'actituds

intolerants respecte al diferent o a l'estranger. Són una lloança ben contundent a la diversitat, que segurament els seguidors del Front Nacional francès farien bé de llegir i d'assimilar després d'averkonyir-se que un compatriota seu els escrivís fa més de quatre-cents anys, dos segles abans de la Revolució Francesa:

Del tracte amb el món, per al judici humà, se n'extrau una meravellosa claredat. Estem totalment tancats i replegats en nosaltres mateixos i no hi veiem més enllà del nas. Es demanà a Sòcrates d'on era. No respongué: «d'Atenes», sinó: «del món». Ell, que tenia l'esperit més ple i més eixamplat, feia de l'univers la seua ciutat, llançava els seus coneixements, la seua societat i els seus sentiments a tot el gènere humà, no com nosaltres que només mirem sota nosaltres mateixos.

[...]

Aquest gran món, que alguns encara multipliquen com espècies sota un gènere, és l'espill on cal que ens mirem per conèixer-nos com realment som. Breu: vull que aquest siga el llibre del meu alumne. Tantes formes de ser, sectes, judicis, opinions, de lleis i de costums ens ensenyen a jutjar correctament els nostres, i ensenyen el nostre judici a reconèixer la seua imperfecció i la seua natural feblesa: cosa que no és un aprenentatge balder. (Montaigne, 2011: 263-264)

També hi ha reflexions sobre els viatges, com ja he apuntat, en l'assaig «Sobre la vanitat», on aplica, potser, un punt de vista una mica més hedonista: «No vull que el plaer de passejar corrompa el plaer del descans; al contrari, entenc que es nodreixen i s'afavoreixen l'un a l'altre», (Montaigne, 2012b: 269) atès que el viatge li serveix també per fugir de les obligacions associades a la gestió de les seves propietats:

Amb tot, el prejudici que deriva de la meua absència no sembla merèixer, mentre puga suportar-lo, que rebutge acceptar les ocasions que es presenten d'allunyar-me d'aquesta presència penosa. [...] M'aparte de les ocasions que em preocupen i m'allunye del coneixement de les coses que van malament. (Montaigne, 2012b: 270)

I més endavant, expressat fins i tot d'una manera més contundent: «Quan viatge només he de pensar en mi i en l'ús dels meus diners» (Montaigne, 2012b: 278).

Montaigne no deixa d'insistir, però, en l'aspecte eminentment formatiu del viatge:

viatjar em sembla un exercici profitós [...] i no sé de millor escola, com he dit sovint, per a formar la vida que proposar-li incessantment la diversitat de tantes altres vides, opinions i costums, i fer-li tastar una varietat constant de formes de la nostra natura. (Montaigne, 2012b: 308-309)

Finalment, com que el viatge és una mica com la vida —«el viatge de la vida es comporta igualment», diu Montaigne (2012b: 315)—, acaba connectant-lo amb la mort:

Si temera morir en algun lloc diferent del que vaig nàixer, si pensara morir menys a gust allunyat dels meus, a penes eixiria fora de França; no eixiria sense por fora de la meua parròquia. Sent la mort que em pessiga contínuament la gola o els ronyons. Però estic fet d'una altra manera: per a mi, és la mateixa pertot arreu. Si, tanmateix, poguera triar, seria, em sembla, més prompte a cavall que al llit, fora de ma casa i allunyat dels meus. Hi ha més trencament de cor que de consolació en el comiat que un fa dels seus amics.

[...]

M'accontente d'una mort recollida en ella mateixa, tranquil·la i solitària, tota meua, en relació amb la meua vida retirada i privada. (Montaigne, 2012b: 315-317)

Per aportar un toc d'humor final, tot i que la redacció és del tot seriosa, crec que el lector actual, en lloc de considerar el senyor de Montaigne un masculista *avant la lettre*, farà un somriure en llegir les *propietats terapèutiques* que Michel Eyquem veu en el viatge pel que fa a les relacions maritals:

Quant als deures de l'amistat marital, que un pensa que poden estar afectats per l'absència, no ho crec així. Al contrari, és un comerç que es refreda a gust per una presència massa constant, i que fereix l'assiduitat. Tota dona desconeguda ens sembla una dona atractiva. I tothom sent per experiència que la continuïtat del fet de veure's no pot igualar el plaer que un sent en el fet de separar-se i tornar-se a reunir a intervals. Aquestes interrupcions m'omplien d'un amor fresc envers els meus i em retornen l'ús de ma casa més dolç: l'alternança fa créixer el meu desig per l'un, i, més tard, per l'altra. (Montaigne, 2012b: 311)

Com podem veure, moltes de les idees exposades per Montaigne —tret d'aquestes darreres— coincideixen amb les que ja havíem pogut llegir anteriorment en l'assaig «Dels viatges» de Francis Bacon. Si el de Bacon, aparegut una quarantena d'anys més tard, és considerat seminal, és, bàsicament, pel fet que l'anglès concentra en un sol text les idees que Montaigne havia anat deixant caure en diferents reflexions, unes reflexions incorporades a texts més genèrics que, d'altra banda, duïen títols que res tenien a veure amb els viatges.

Amb tot, no serà sobrer que recordem, com ja he assenyalat més amunt en paraules de Josep Iborra, que l'actitud de Joan Fuster davant el viatge no és exactament la mateixa que la de Montaigne. I afegeixo: no és exactament la mateixa que la de Josep Pla, per posar-ne un exemple casolà que, com veurem en el capítol següent, ens resultarà del tot pertinent. Personalment, crec que no cal cercar-hi explicacions d'una gran profunditat psicoanalítica —unes explicacions que, dit sia de passada, farien ben poca gràcia al suecà. Jo m'atreveria a afirmar que és per una simple qüestió de tarannà personal, per una simple qüestió de gustos personals, que Fuster se situa davant el viatge amb una actitud diferent —potser qualificar-la d'oposada fóra excessiu— a la del francès i a la de l'empordanès. Novament Iborra hi encerta de ple:

Ara, el punt, anecdòtic, en què no els podem retrobar ni acostar és aquest: Fuster era un sedentari, no li agradava caminar més que el necessari, ni viatjar. Montaigne, en canvi, no parava, ni tan sols en el seu estudi. Viatjava, o es passejava a peu i a cavall, sempre en moviment... (Iborra, 2006: 144)

En el que coincideixen Montaigne i Fuster, i també Pla —crec que no hi ha contradicció amb les reflexions apuntades per Josep Iborra en pàgines anteriors—, és a concebre l'experiència, l'experiència del jo subjectiu, com a punt de partida del coneixement, amb una dicció particular expressada en els seus assaigs respectius. Com sosté Vicent Alonso, i amb això concloc aquesta digressió montaigniana:

en l'intent d'estudiar les aparences al bell mig de la perpètua mutació, Montaigne descobreix una manera seua, una manera mestra, una mena de patró que fa possible comprendre les maneres del món i de l'esperit i, alhora, permet discórrer sobre elles a partir del punt de vista subjectiu de l'observador. (Alonso, 2012: 35)

Continuem, ara, cronològicament. Durant el segle XVIII, la literatura de viatges consistia principalment en diaris marítics. A l'Anglaterra del segle XVIII, gairebé tots els escriptors famosos van treballar en aquest gènere: els diaris del capità Cook (1784), per exemple, van acabar esdevenint l'equivalent dels *best-sellers* d'avui en dia. I en la mateixa línia essencialment científica trobem les obres d'Alexander von Humboldt, David Livingstone o Charles Darwin, objectius que s'han mantingut fins avui, amb un interès especial per les regions inaccessibles polars (Robert F. Scott, Roald Amundsen, etc.) o de l'Himàlaia (Maurice Herzog, Edmund Hillary, etc.).

El segle XIX és, principalment, el dels escriptors romàntics, molts dels quals són, també, grans viatgers. Ja abans he fet referència als mots de Fuster en l'entrada «Mediterrani» del seu *Diccionari per a ociosos* en què parla de Goethe, Byron, Stendhal, Shelley i Pound com a il·lustres escriptors visitants de terres mediterrànies. No hi inclou, però, en aquesta llista, Prosper Mérimée, un altre dels romàntics francesos. Sí que l'esmenta, en parlar de «las costas [sic] de la líbido», en *El País Valenciano*:

Todavía al empezar el XIX, Merimée [sic] explicaba a Stendhal las dulces condescendencias que halló a su paso por tierras valencianas. (Fuster, 1962b: 48)

En efecte, Prosper Mérimée és, segurament, l'escriptor europeu del XIX que millor coneix l'Estat espanyol. Si més no, és dels viatgers que s'hi acostava amb una mentalitat més oberta, sense idees preconcebudes. Com a mínim això és el que traspuen els seus textos. El 1832 publica *Lettres d'Espagne*, un volum que recull unes extensíssimes cartes —profundament impregnades d'un atractiu i àgil to literari— que abans s'havien publicat en premsa. Doncs bé, de les quatre *Cartes d'Espanya*, dues estan datades a València i hi fan referència. Concretament, la carta II, *Une exécution* (15 de novembre de 1830), i la carta IV, *Les sorcières espagnoles* (novembre de 1830). Totes dues contenen passatges que resulten interessants de portar a col·lació. Respecte a la bellesa de les valencianes i el tarannà dels valencians trobem fragments com ara el següent, en «Una ejecución»:²⁷

Los castellanos tienen un proverbio contra los valencianos, proverbio de absoluta falsedad, a mi parecer, y que dice así: «En Valencia las carnes son pescados; los pescados, agua; los hombres, mujeres; las mujeres, nada» Certifico a usted que la cocina de Valencia es excelente, y que las mujeres son en extremo bonitas y más blancas que en ningún otro reino de España. Ahora va usted a ver lo que son los hombres de ese país. (Mérimée, 2005: 96)

²⁷ Cito d'acord amb l'edició de Renacimiento, amb traducció espanyola a càrrec d'Aguires de Cárcer, Marie-Christine del Castillo, Antonio Giménez, Ramón Ibáñez i Pedro Vances. Les altres dues cartes, datades a Madrid, són «Las corridas de toros» i «Los bandidos». Aquesta edició incorpora dos pròlegs. El primer, d'Hippolyte Taine, és gairebé contemporani a l'autor i es titula, senzillament, «Prosper Mérimée»; el segon és una mica posterior: «Mérimée en España (1830-1833)», de Maurice Levailant. També inclou una cinquena carta, «El museo de Madrid», que no apareixia en l'edició francesa original, i un parell de textos més de *tema espanyol*: «La Perla de Toledo» i «Las almas del purgatorio».

A més, en «Las brujas españolas» hi ha un personatge, Carmencita, que deu tenir una bellesa excepcional, perquè «hasta le hice a ésta un retrato en mi cuaderno de apuntes» (Mérimée, 2005: 142). No és estrany, per tant, que Maurice Levailant afirmi en el seu pròleg que és ben probable que el referent de *Carmen*, l'obra emblemàtica de Mérimée —amb l'inestimable ajut de Bizet—, pugui ser aquesta dona valenciana, amb alguna pinzellada d'una d'andalusina:

¿Era aquella Carmencita a la que Mérimée conoció y dibujó en su libro de bocetos aquel otoño de 1830, en el umbral de la venta donde hizo una parada de una hora en la carretera de Valencia a Murviedro?

Apenas de vuelta ya tenía en la cabeza el tema de *Carmen*. La Carmencita bonita de Valencia, la ardiente gitana de Granada se unían en su memoria para componer el tipo de una seductora única, de maleficios incomparables. La Condesa de Teba le había contado la anécdota del navarro criminal y desertor por amor... El momento era oportuno para escribir alguna nueva novela que, pocos meses después de *Hernani*, ya pondría España completamente de moda y apenas dos años después de la *Chronique* afianzaría su joven reputación. (Mérimée, 2005: 58)

Aspectes femenins a banda, en la primera de les cartes que he esmentat, Mérimée narra una execució. Amb un bon nombre de detalls i una prosa àgil, ens descriu com un reu és dut des de la porta dels Serrans, que servia de presó, fins a la plaça del Mercat, enfront de la Llotja, on serà ajusticiat. Ens en fa una descripció bastant minuciosa però n'evita els elements més escabrosos. De fet, el moment final de l'execució és gairebé passat per alt, perquè sembla estar pendent d'explicar que les dues senyorettes —«ambas eran guapísimas»— amb què es troba:

aunque empleaban entre sí el dialecto valenciano, comprendían y hablaban correctamente el idioma castellano [...] Volví la cabeza, y vi a una de mis lindas valencianas, cuyas mejillas estaban un poco más rubicundas y que agitaba precipitadamente el abanico. Miraba con mucha atención hacia el sitio de la horca. Dirigí la vista a esa parte: el fraile descendía por la escalera, el reo estaba suspenso en el aire, con el verdugo montado sobre sus hombros, y el ayudante de éste tiraba de los pies al ahorcado. (Mérimée, 2005: 106-108)

Com podem veure, Mérimée és un viatger atent al fet lingüístic. Ho podem comprovar en l'exposició de l'anècdota següent, a partir de la qual, de ben segur, Fuster, que mai no ha estat aliè a la reflexió sociolingüística, hauria tret molt bones

conclusions relacionades amb aquesta disciplina, sens dubte, amanides amb unes bones gotetes d'ironia:

—Dígame, Vicente: ¿no cree usted que Nuestra Señora de Peñíscola habla valenciano don Dios cuando le ruega a Su Divina Majestad que no castigue las malas acciones de ustedes?

—¿Valenciano? No, Señor —repuso con viveza—. Demasiado sabe su merced qué lengua habla la Virgen.

—De verdad que lo ignoro.

—Pues latín, por supuesto. (Mérimée, 2005: 140)

Deixem Mérimée. Com hem anat veient, doncs, el viatge, real o fictici, és un dels grans temes de la història de la literatura. Les grans epopeies grecolatines tenen en el viatge el rerefons necessari: des de l'*Odissea* d'Homer a les *Argonàutiques* d'Apol·loni de Rodes o l'Eneida de Virgili. I amb més o menys grau de realitat, el viatge és present en l'Èxode bíblic, en *Il Milione* de Marco Polo o en la *Divina Comèdia* de Dante, en els *Viatges de Gulliver* de Jonathan Swift o en el *Càndid* de Voltaire, i en Joseph Conrad o Samuel Johnson... I en tota la llarga tradició de la literatura d'aventures, amb Jules Verne i Emilio Salgari i tants i tants altres. Fins i tot el *Quixot* o el *Tirant lo Blanc* no deixen de ser, en certa manera, llibres de viatges.

Tornem a les guies, però. Amb la popularització del *grand tour*, la demanda d'obres descriptives de les terres que es volien visitar desperta l'interès comercial d'alguns editors. El 1828, l'alemany Friederich Röhling publica una guia per als viatgers que pretenien recórrer el Rin entre Magúncia i Colònia. Quatre anys més tard, Karl Baedeker adquireix aquest negoci i impulsa una sèrie de guies de viatge que van ser referència per a tots aquells que volien visitar Europa, atès que aquestes publicacions, a banda de descriure els paisatges i els monuments, incloïen informació sobre transports, allotjaments i preus. Com assenyala Arroyo (2008: 419), el nom de Baedeker s'acabaria convertint, amb un gir metonímic ben obvi, en sinònim de guia de viatge o, fins i tot, de l'autor que les escriu, com veiem en aquest fragment —en què novament mostra prevenció contra el tòpic— de Fuster:

La Valencia consabida, la Valencia de los vergeles feraces, cantada por moros lejanos, baedekers²⁸ ilustres y poetas de flor natural, está ahí, desde luego: no es una Valencia falsa; pero es, evidentemente, una Valencia incompleta. (Fuster, 1962b: 10)

Des de 1878 a 1918, els germans escocesos James i Findley Muirhead van traduir a l'anglès les guies Baedeker, i també en van publicar dels Estats Units o del Canadà. Tanmateix, la Primera Guerra Mundial va provocar que la col·laboració entre la firma alemanya i els Muirhead es trenqués. Els editors escocesos es van aliar, llavors, amb l'editorial francesa Hachette, que havia publicat també algunes guies de França i un itinerari descriptiu d'Itàlia el 1855. D'aquesta col·laboració, en van sorgir les *Guies blaves*, que es diferenciaven del color roig que havien tingut les alemanyes. Aquestes guies van dominar el mercat editorial turístic durant gran part del segle xx. De principis del segle xx són també les *Guies Michelin*, que, tot i que van néixer com un element promocional d'aquesta marca de pneumàtics, han acabat tenint una gran influència, sobretot en un dels aspectes que les caracteritza: les recomanacions gastronòmiques.

A l'Estat espanyol, aquest tipus de publicacions només apareixen en èpoques més tardanes. Hi ha l'antecedent de les guies de forasters, publicacions semioficials, entre l'almanac i la informació turística, que s'editaven anualment i feien referència a diferents ciutats. Solien contenir una llista de les institucions i de les persones que ocupaven càrrecs oficials, a més d'un calendari santoral amb indicacions de les fases lunars i previsions meteorològiques. La primera, de Madrid, data de 1722. Al nostre àmbit territorial, la primera de València és del 1741, i la primera de Barcelona, del 1776. Les guies turístiques pròpiament dites arriben bastant més tard. El mercat editorial necessitava un públic més ampli i els turistes forans en tenien prou amb les guies editades als seus països d'origen —la Baedeker corresponent a Espanya i Portugal és del 1898, per exemple. Amb tot, com indiquen els reculls bibliogràfics de María del Mar Serrano (1993) i Carlos García-Romeral (2010), les guies editades a l'Estat espanyol també són nombroses, sobretot les dedicades a ciutats, comarques o paratges de la península. Cal destacar, segons Arroyo (2008), les guies urbanes de

²⁸ Cal indicar que aquesta corrupció en la grafia del cognom de l'editor alemany —que consisteix a afegir-hi una *c* davant de la *k*—es mantindrà en l'edició catalana del llibre (Fuster, 1972: 18). L'única diferència és que en català el mot passarà a cursiva.

Madrid (López i Mesonero), Barcelona (Bofarull i Cornet), Granada (Ganivet) i València.²⁹

De València esmenta, respectivament, les guies de Vicent Boix (Xàtiva, 1813 – València, 1880) i de Vicent Salvador i Montserrat, tercer marquès de Cruïlles (València, 1825-1895). Pel que fa a la de Boix, cronista de la ciutat, es tracta del *Manual del viagero y guía de los forasteros en Valencia*, de 384 pàgines, publicat per Josep Rius a València el 1849.³⁰ Boix, que, com veiem, es considera a si mateix un il·lustrat, deixa consignats els objectius de la seva guia en els mots preliminars:

pero lo que es mas sensible á un ilustrado valenciano es ver á muchos de nuestros compatriotas llenos de inquietud y de dudas, cuando, ó por relaciones de comercio, ó por recomendaciones de amistad, se hallan en el caso de conducir a un viagero a visitar nuestros cosas mas notables, sin que sepan dónde están, quién las produjo, ni cuándo, ni en qué época. Ignóranse en general las riquezas artísticas que encierran la catedral, la casa de la ciudad, la audiencia, la lonja de la seda, la iglesia de S. Juan, la de los Reyes y S. Vicente en el convento de Sto. Domingo, S. Miguel de los Reyes, los subterráneos estensos de la ciudad y otros muchos monumentos, ante los cuales pasamos diariamente sin dignarnos fijar nuestra vista en sus piedras pardas o carcomidas tal vez.

Con el objeto, pues, de corregir las noticias que de las obras valencianas han publicado los extranjeros, y facilitar á las personas de todas categorías un medio de conocer mejor la valía que se merece nuestra antigua capital, he trazado este manual, recogiendo en un solo cuerpo los detalles esparcidos en los manuscritos de D. José Ortiz, Falcó, Orellana, el P. Teixidor, Prados, Antist, Dietari de los Dominicos, en los folletos de D. Luis Lamarca, en los artículos de D. J. M. Zacarés, y sobre todo en el precioso *Manual* de D. José Garulo. La obra no es completa; pero cediendo á la invitación del Sr. Gefe Superior Político de la provincia D. Martín de Foronda y Viedma y á las instancias de varias personas recomendables en extremo, he hecho cuanto he podido para formar este trabajo. (Boix, 1849: 6-7)

La guia es divideix en dues seccions —dos llibres, realment—, corresponents, d'una banda al *Manual del viagero* i, de l'altra, a la *Guía de Valencia*. El *Manual*, molt més interessant des del punt que estem tractant, té sis parts: part històrica, amb la història de la ciutat des de la fundació, furs i privilegis, valencians cèlebres, sants; part estadística, amb població, caràcter dels valencians, passeig per la ciutat, cases nobles i un interessant recull de làpides de personatges il·lustres; part governativa i judicial, amb informació estrictament administrativa; part monumental, religiosa i civil, amb la

²⁹ Nicolás Bas (2007), a banda de destacar el *Viaje* dels germans Villanueva i l'obra de Parcerisa i Piferrer, apunta també el *Viaje artístico a varios pueblos de España* (1804), d'Isidoro Bosarte.

³⁰ N'hi ha una edició facsímil, publicada per París-València, de València, el 1980, que és la que jo he fet servir.

descripció de la catedral i de les diferents esglésies de la ciutat, els convents, els col·legis i els edificis públics; part industrial, i part recreativa. La *Guía* és, realment, una mena de directori dels encarregats dels diferents organismes de la ciutat.

Cal remarcar que Vicent Boix va publicar, a més, els volums corresponents a la província de València i a la província d'Alacant (el 1867 i el 1868, respectivament) de la *Crónica general de España, o sea historia ilustrada y descriptiva de sus provincias, sus poblaciones más importantes de la península y de ultramar*, editada en 12 volums per Rubio y Compañía, entre 1866 i 1871.³¹ La corresponent a la província de Castelló de la Plana és d'Adolf Miralles de Imperial (Elx, 1845-1870). Totes tres són, bàsicament, una aproximació històrica a les tres províncies de l'antic regne de València.

Quant a l'obra del marquès de Cruilles, es tracta de dos extensos volums, de 458 i 496 pàgines, titulats *Guía urbana de Valencia, antigua y moderna*, editada a València per Josep Rius el 1876.³² Aquesta guia té unes característiques força peculiars, si més no vista amb ulls actuals. Després de fer en les pàgines preliminars una descripció geogràfica i històrica del regne i de la ciutat de València i de les institucions que la regeixen, descriu la ciutat amb capítols individualitzats dedicats als diferents monuments. La intenció del llibre, queda ben explicada en els mots següents:

Nuestro propósito ha sido hacer la historia y descripción de todos los edificios notables de Valencia, su fundación, sus vicisitudes y curiosidades: apuntaremos siquiera el nombre de los fundadores, ó de los ilustres hijos de sus institutos; pues el temor de ser osados, nos hará parcos en la parte biográfica; y en la material ó artística, no tememos escedernos de la rigurosa exactitud; porque escribiendo ante los mismos comprobantes, seria desvarío apartarse de ella.

En algunos artículos transcribiremos, sin embargo, ciertas tradiciones, las mejor recibidas, que son como la parte romancesca envuelta en estas memorias: hechos que en su fondo son ciertos, pero que al trasmitirse de viva voz, por no haber merecido serlo de otro modo, se han revestido del apasionamiento de la relación; las despojaremos de todo lo improbable, ajustándolas á un buen criterio, para que el lector no carezca de ellas, ni falte ligera variedad que amenize la narración adusta de la historia urbana de Valencia. (Cruilles, 1876: XIV-XV)

³¹ La bibliografia de Boix, catedràtic de geografia i història de la Universitat de València, és extensa i no és aquest el lloc de detallar-la, però sí que resulta pertinent esmentar una sèrie de volums que tracten temes similars als ja apuntats: en primer lloc, dos llibres corresponents a la història de dues de les ciutats més importants del país, *Xàtiva. Memorias, recuerdos y tradiciones de esta antigua ciudad* (1857) i *Memorias de Sagunto* (1865), i, finalment, *Valencia històrica y topogràfica* (1862-1863), una guia de carrers en dos volums en què, per ordre alfabètic, dóna notícia dels carrers, de les places i de les portes de la ciutat amb detalls com ara l'explicació de l'origen dels noms.

³² N'hi ha una edició facsímil, publicada per París-Valencia, de València, el 1996, que és la que jo he fet servir.

En el primer volum, trobem els articles corresponents als edificis religiosos, fins i tot alguns que ja no existeixen en el moment de redacció del llibre, i en el segon volum, els dedicats als edificis civils. La guia, que no duu il·lustracions, es completa amb dos apèndixs, un de «Curiosidades religiosas» i un altre de «Curiosidades civiles», a més d'una interessant bibliografia i de dos fulls desplegable: un «Cuadro sinóptico de la longitud, latitud, altura, superficie, figura de la planta y orden arquitectónico de las iglesias de Valencia y sus arrabales», en el volum I, i un «Plano topográfico histórico de Valencia del Cid», en el volum II.

Finalment, crec que és pertinent apuntar que Fernando Arroyo indica com en moltes guies es passa de l'interès turístic del viatger al més intel·lectual del lector culte i, per tant, s'hi potencia la descripció i la narració per damunt de la mera informació puntual. Parla dels viatges de sala, biblioteca o tendur i, citant Ramón Gómez de la Serna, constata que, per a alguns «el mejor viaje es el dedo sobre el mapa» —resulta adient tornar a recordar el poema estellesià citat més amunt.

En aquest sentit, no deixa de ser ben simptomàtic el títol de l'obra fonamental de Richard Ford: *A handbook for travellers in Spain and readers at home* (Londres, John Murray, 1844) —les traduccions a l'espanyol empen el títol de *Manual para viajeros por España y lectores en casa*.³³ Altres llibres del segle XIX esmentats per Arroyo són el *Viaje literario a las iglesias de España*, dels germans xativins Joaquim Llorenç i Jaume Villanueva, en 22 volums publicats entre 1803 i 1852, o els dotze volums de *Recuerdos y bellezas de España* (1839-1865), obra impulsada pel dibuixant, litògraf i pintor Francesc Xavier Parcerisa i el poeta Pau Piferrer, en què, amb profusió de làmines dibuixades i litografies, es pretenia descriure els monuments més representatius de l'Estat espanyol, amb notes sobre la història i la geografia de la zona on es trobaven. Amb la prematura mort a l'edat de 30 anys de Piferrer (1848), la redacció de les regions pendents passa a mans de Francesc Pi i Maragall, Pedro de Madrazo i, sobretot, Josep Maria Quadrado. L'obra va quedar inconclusa —Parcerisa mor el 1875— i el 1884 l'Editorial Daniel Cortezo la va reimprimir i va publicar els volums que

³³ El 1982 Ediciones Turner, de Madrid, publica la traducció de la part corresponent al País Valencià inclosa en el títol *Manual para viajeros por los reinos de Valencia y Murcia y lectores en casa*.

hi faltaven sota el títol *España, sus monumentos y artes, su naturaleza e historia* (aquesta edició té 27 volums).

Els dos volums corresponents al País Valencià —sota el confús títol de *Valencia*—, els redacta Teodor Llorente i es publiquen, respectivament, el 1887 i el 1889.³⁴ Són una obra que podríem qualificar de monumental: 876 pàgines el primer volum i 1064 el segon, amb XXII capítols en cada volum. En el primer volum, trobem un primer capítol en què Llorente fa una «Ojeada geográfica» del regne de València, seguit de quatre capítols més dedicats a la història valenciana, respectivament: «Edad antigua», «Monarquía visigótica y dominación musulmana», «El Reino de Valencia en la época foral» i «El Reino de Valencia bajo la dinastía de Borbón», que inclou un apartat referit a «Los valencianos de hoy». A continuació descriu el territori valencià partint de Vinaròs cap al sud. Els deu capítols finals d'aquest volum i els deu primers del volum II es dediquen a la ciutat de València. A partir del capítol XI, Llorente descriu els voltants de València i l'Albufera i continua cap a l'interior i cap al sud fins a arribar a Oriola.

Hi ha un parell de paràgrafs de la dedicatòria inicial del llibre que no em puc estar de reproduir, sobretot perquè em sembla que farien bé de llegir-la alguns valencians actuals que tenen Llorente com el gran patriarca de les lletres valencianes, defensor de la nostra *especificitat diferencial* davant el perill català:

Á usted [V́ctor Balaguer], caro amigo, env́o esta afectuosa manifestaci3n; no al ministro de la Corona, no al poĺtico influyente, no al prohombre de un partido poderoso y triunfante (t́tulos respetables, pero inadecuados á mi objeto), sino al periodista fogoso de otros tiempos, al poeta inspirado de siempre, al literato infatigable, al historiador celośsimo de su amada Cataluńa. Y para hacerlo aś, no s3lo me mueve la raz3n, que seŕa bastante, del lugar preeminente y conspicuo que ocupa usted en el renacimiento catalán, y de lo mucho que ha contribuido á extenderlo y autorizarlo dentro y fuera de Espańa. El nombre de usted al frente de estos volúmenes, dedicados á Valencia, tiene, además de esa, otra peculiar y gratísima significaci3n.

Un día —usted mismo lo ha recordado muchas veces— el joven é impetuoso poeta y tribuno de Cataluńa vino á la ciudad del Turia y tendió la mańo al cronista de Valencia, al buenísimo é inolvidable Vicente Boix, lleno siempre de ilusiones patri3ticas. Aquel abrazo uni3 las nuevas generaciones literarias de una y otra parte del Ebro. Hermanas son todas las provincias de Espańa; pero ¿no hay, en el seno del hogar, lazos especiales de mayor fuerza entre algunos de los hijos de un mismo padre? Los que nacieron gemelos ¿no están naturalmente obligados á más íntimo afecto, sin ofensa ni menoscabo de los demás? Algo de esa hermandad más estrecha

³⁴ N'hi ha una edició facsímil, publicada per Albatros, de València, el 1980, que és la que jo he fet servir.

y más afectuosa existe entre Barcelona y Valencia, tan ligadas por la naturaleza y por la historia. (Llorente, 1887: V-VI)

Per acabar, tot i que no encaixa en la tipologia textual que estic presentant en aquest apartat —quedaria fora de la literatura de viatges, en qualsevol dels subgèneres especificats—, no puc deixar d'esmentar el *Diccionario geográfico-estadístico-histórico de España y sus posesiones de ultramar*, de Pascual Madoz, que va comptar amb una àmplia xarxa de col·laboradors i corresponents. Aquesta obra, publicada en 16 volums del 1845 al 1850,³⁵ presenta, més en la línia de les *Observaciones* de Cabanilles, però d'un abast geogràfic més ampli, dades geogràfiques, aspectes socials i demogràfics i l'activitat econòmica preponderant dels diferents pobles i municipis d'Espanya, amb els pobles i els municipis ordenats alfabèticament. Obra única en la seva època, inspirada en publicacions similars franceses i britàniques, es completava amb un volum cartogràfic. Resulta interessant esmentar el Madoz, com era conegut, a banda de la importància intrínseca de la publicació en si, pel fet que Fuster —que no cita les guies de Boix, Cruïlles o Llorente—, sí que cita el *Diccionario* per *documentar* una estadística criminal —la denominació és de Madoz mateix— en què els valencians semblava que havíem millorat:

No aspiro a sostener, claro está, que los valencianos seamos más rijosos que nadie, ni siquiera que seamos particularmente rijosos. Prefiero para el caso otra palabra, una palabra delicada: apasionados. En el amor y en lo demás. Volvemos a la nota meridional y —¿por qué no?— a lo moro. La pasión —por una mujer, por una secta, por el agua de riego, por lo que fuere— excita la sangre hasta la gallardía o hasta la traición: que lo diga Blasco, que supo sacar de ello tan buen partido. Sin embargo, en algún aspecto, ya vamos siendo bastante menos alterables. Si más no, estamos menos dispuestos a la torva apariencia del drama rural. Hace un siglo, el señor Madoz todavía pudo lamentarse en su *Diccionario*: «Se verá con profundo disgusto que no es lo peor que se halla en la provincia de Valencia la inclinación a los delitos de sangre, sino el encarnizamiento con que ésta se derrama». Ahora no le sería permitido decir otro tanto. Quizá vamos perdiendo facultades. (Fuster, 1962b: 50)³⁶

³⁵ N'hi ha una edició facsímil publicada per la Institució Alfons el Magnànim, de València, el 1982, que recull, en dos volums, els articles referents a l'àmbit del País Valencià, sota el títol *Diccionario geográfico-estadístico-histórico de Alicante, Castellón y Valencia*. Jo he fet servir la segona edició d'aquest facsímil, del 1987.

³⁶ El text de Madoz continua en termes encara més despectius: «y que la alevosía y la traición tiene más cabida en esta provincia que en ninguna otra quizás de la monarquía». (Madoz, 1982, v. II: 212)

Hem de tenir present, a més, que el segle XIX és considerat el segle més important de la literatura de viatges (Freire, 2012). Resulta molt interessant, així mateix, la connexió que fa Ana Maria Freire entre els llibres de viatges i la literatura del jo. Ho deixo apuntat ara i hi aprofundiré més endavant, però no podem deixar de recordar que «literatura del jo» és una etiqueta que s'ha aplicat sovint a l'obra de Joan Fuster i que és justament aquesta consideració la que aproxima la tasca de Fuster com a cicerone a la seva idea de l'assaig, a l'estil del més pur Montaigne.

Ja entrats en el segle XX, i tornant a les guies de viatges, cal tenir en compte que, a mesura que augmenta l'atractiu turístic de l'Estat espanyol, augmenta també el mercat editorial i, per tant, aquest tipus de publicacions es van anar generalitzant. Novament ens en dona notícia Fernando Arroyo, que remarca «el comienzo de la preocupación pública por las potencialidades turísticas de nuestro país» (2008: 423). En primer lloc destaca la col·lecció «Guías de España» editada durant la dècada dels anys trenta pel Patronat Nacional de Turisme i publicades per Espasa-Calpe. D'aquesta col·lecció, he localitzat les guies següents: *Santander*, d'Elías Ortiz de la Torre; *Sevilla*, de Santiago Montoto; *Córdoba*, de Rafael Castejón; *Asturias*, de Antonio José Onieva; *Salamanca*, de José Camón Aznar; *Santiago de Compostela*, de José Filgueira Valverde, i *Tarragona*, de Joaquín María de Navascués y de Juan, publicades entre 1930 i 1932.

Cal remarcar, però, que Fernando Arroyo no esmenta una col·lecció prèvia d'Espasa-Calpe. Em refereixo a «Guías Regionales Calpe». Amb tot, l'omissió d'Arroyo, que no crec que sigui un oblit, resulta del tot comprensible, atès que aquesta col·lecció mai no va arribar a ser pròpiament una col·lecció. Pel que he pogut deduir a partir de les recerques bibliogràfiques pertinents, de les nou guies inicials previstes, només se'n va publicar una, el 1923. El cas, però, és que la que es va publicar resulta molt important per als objectius del nostre estudi. Es tracta del número III de la sèrie, *Levante*, d'Elies Tormo (Albaida, 1869 – Madrid, 1957). Les altres vuit, d'acord amb la informació que apareix en la solapa anterior de la sobrecoberta de *Levante*, són: I. *Madrid*, II. *Barcelona*, IV. *Cataluña y Baleares*, V. *Aragón*, VI, *Norte*, VII. *Castilla la Vieja y León*, VIII. *Castilla la Nueva* i IX. *Andalucía*. Malgrat que el que se'ns diu és que es troben «en prensa», sembla que aquesta afirmació era més aviat un desig que no pas una realitat i que mai no es van arribar a publicar. En la contraportada de *Levante*, hi ha la nota següent:

Con la **Guía de LEVANTE** se inaugura la serie de las referentes a las varias regiones de España (véase en la guarda final el mapa de la distribución y extensión de la GUÍAS REGIONALES CALPE).

Las cartas y planos, en negro y en color, han sido trazados en el Gabinete cartográfico de Calpe, bajo la dirección de J. Dantín Cereceda, a vista de los mejores documentos y una vez rectificadas en el terreno.

Una Guía—principalmente en lo que a datos de índole práctica se refiere—es obra de una íntima y acertada colaboración social. Una vez realizado el esfuerzo editorial de la índole y calidad del nuestro, esperamos el concurso entusiasta de Ayuntamientos, propietarios de hoteles, etc., en cuanto toca al suministro de datos, de planos al día y demás elementos para que el viajero, a quien todos servimos, tenga a su alcance la visión exacta y acabada de España. (Tormo, 1923: VIII)

No deixa de ser pertinent remarcar que el període 1923-1930, que correspon als anys que van de la publicació de *Levante*, l'únic títol la col·lecció «Guías Regionales Calpe», a la publicació dels títols de la col·lecció «Guías de España» apuntada prèviament, totes dues d'Espasa-Calpe, coincideix amb la dictadura de Primo de Rivera. Potser és simplement una casualitat, però considero que valia la pena apuntar-la.

La guia d'Elies Tormo, de 588 pàgines, duu com a subtítol «Provincias valencianas y murcianas» i té una dedicatòria interessant, que tampoc no devia encaixar amb aquells anys de dictadura: «*A los Amigos del País de las Sociedades Económicas de Valencia y Alicante, Murcia, Cartagena y Lorca y Teruel*».³⁷ S'estructura en tres parts, numerades, respectivament, en lletres llatines, nombres romans i nombres aràbics. La primera part correspon a dos índexs alfabètics, un d'artistes citats i un altre de localitats citades. Tot seguit, hi ha una introducció amb indicacions de caràcter general, geografia de la regió llevantina, història i art. Finalment, trobem 55 rutes incorporades a la guia sota l'epígraf «Itinerarios descriptivos». Les dues primeres representen una petita connexió catalana: «De (Barcelona) Tarragona a Tortosa y Vinaroz (Castellón y Valencia)» i «Tortosa». Tot seguit, se'ns presenten deu rutes relatives a la província de Castelló, 17 a la de València i 11 a la d'Alacant. Les quinze restants es reparteixen entre les províncies d'Albacete i Múrcia. La guia es completa amb 17 plànols a color i 14 plànols de ciutats i 11 de monuments en blanc i negre. Cal dir que és una guia bastant tècnica, amb informació sobre transport, allotjament, tarifes, etc., i descripció detallada de

³⁷ També el marquès de Cruilles dedicava la seva *Guía urbana de Valencia* a la Societat Econòmica d'Amics del País.

monuments i obres d'art. El to del text és molt neutre, allunyat del de les guies més literàries en què emmarcaríem, com veurem, la col·lecció «Guías de España» de Destino. A més, els usos tipogràfics, amb cossos molt petits i abreviacions contínues, fan pensar que els editors consideren aquesta guia més una obra de consulta que no pas un llibre de lectura continuada, allunyada de cap tipus de voluntat literària.³⁸

Joan Fuster cita l'obra d'Elies Tormo quatre vegades —les tractarem en detall més endavant—, però a mi em fa l'efecte que la presència d'aquesta guia en *El País Valencià* és més insistent del que aquestes quatre citacions poden fer intuir.

Acabada la Guerra Civil Espanyola, la publicació de guies de viatges comença a ser més comuna. La col·lecció més representativa és, sens dubte, «Guías de España», d'Edicions Destino, de Barcelona, en què, com ja he dit, s'emmarca *El País Valencià*, de Joan Fuster. Aquesta col·lecció, l'analitzaré de manera exhaustiva en el capítol següent. Amb tot, n'hi ha altres, com ara les de l'Editorial Juventud. D'aquesta editorial, també catalana, cal destacar-ne dues. En primer lloc, «Tierras y Mares», que es publica durant els primers anys de la postguerra (entre 1942 i 1943, concretament) i inclou, bàsicament, viatges i aventures foranes, sien traduccions sien redaccions d'autors autòctons,³⁹ però també alguna guia autòctona, com ara la dedicada a *Mallorca* per Luis Díez del Corral. Són llibres de butxaca enquadernats en rústica i poc il·lustrats, dirigits a un públic amb baix poder adquisitiu. L'altra col·lecció de Juventud, amb llibres d'un format major i àmpliament il·lustrats amb fotografies, és «Bellos Países». Es tracta d'una col·lecció amb traduccions de l'editorial francesa B. Arthaud, relatives a viatges i descripcions de territoris estrangers, però que també inclou obres relacionades amb la península Ibèrica: *España*, d'Yves Bottineau; *La España del Sur*, de Jean Sermet; *La España del Este*, de Pierre Deffontaine i Marcel Durliat, i *Baleares*, de Jean Louis Colas.

En l'àmbit de la llengua catalana, l'aportació més significativa a la literatura de viatges —o a la prosa turística, si la volem denominar així, en el sentit més ampli—, és

³⁸ Reforça aquesta impressió el fet que en la solapa posterior de la sobrecoberta hi hagi la nota següent: «Para lectura en los viajes recomendamos nuestras obras de GRANDES VIAJES CLÁSICOS, COLECCIÓN UNIVERSAL, COLECCIÓN HUMORISTA».

³⁹ Hi trobem, per exemple: *El camino azul. Viaje a la Polinesia*, de Josep Maria de Sagarra, *Maditerranismo y atlantismo*, de Rafael Gay de Montellà, o *Mi segunda vuelta al mundo*, d'Antoni Pérez d'Olaguer, a banda de la versió espanyola que Marià Manent va fer d'*Entre pigmeos y gorilas*, del príncep Guillem de Suècia.

la de l'Editorial Selecta, fundada a Barcelona el 1943 per Josep Maria Cruzet. Aquest editor va ser un dels primers que va aconseguir els permisos pertinents per a publicar en català després de la Guerra d'Espanya.⁴⁰ En principi, es va dedicar a reeditar llibres ja publicats abans del 1936, és a dir, reedicions de Jacint Verdaguer, Santiago Rusiñol, Eugeni d'Ors, Narcís Oller, Joaquim Ruyra, Carles Soldevila, Josep Maria de Sagarra o Josep Pla. De fet, els primers tres llibres de l'editorial són *L'Atlàntida*, *Canigó* i *Montserrat*, de Verdaguer. De mica en mica, però, va anar introduint obres d'autors ja coneguts o de nous, com ara Josep Maria Espinàs, Joan Triadú, Ramon Folch i Camarasa, Baltasar Porcel, Maria Aurèlia Capmany o Joan Fuster mateix, de qui publica, per exemple, *Antologia de la poesia valenciana* (1956), *Figures de temps* (1957, guanyador del premi Josep Yxart l'any anterior) i *Antologia poètica. Versió original i moderna*, d'Ausiàs Marc (1959).

Amb una marcada voluntat d'heterogeneïtat i d'eclecticisme, l'editorial va tenir bàsicament quatre col·leccions. En primer lloc, la «Biblioteca Excelsa» (1948), que recollia en un sol volum les obres completes de Josep Maria López Picó, Miquel dels Sants Oliver, Guerau de Liost, Llorenç Riber, Eugeni d'Ors o Víctor Català, com també, per exemple, una *Antologia de contistes catalans (1850-1950)* elaborada per Joan Triadú, i, en diversos volums, el teatre de Josep Maria de Sagarra. En segon lloc, la «Biblioteca Perenne» (també iniciada el 1948), amb una trentena de volums que incorporaven obres completes o selectes d'autors com ara Jacint Verdaguer, Miquel Costa i Llobera, Santiago Rusiñol, Joan Maragall, Àngel Guimerà, Josep Torres i Bages, Joaquim Ruyra, Gaziell o Carles Soldevila, i d'altres obres com ara una edició del *Tirant lo Blanc* o els llibres *Folklore de Catalunya*, *Rondallística* i *Cançoners*, de Joan Amades. A banda d'aquestes dues col·leccions de textos catalans, l'Editorial Selecta també en va impulsar una dedicada a les traduccions, «Biblioteca Selecta Universal», amb títols com ara *Primer i Segon llibre de la jungla*, de Rudyard Kipling; *Contes*, de Hans Christian Andersen; *Els assassinats del carrer de la Morgue*, d'Edgar Allan Poe, o *Les aventures de Tom Sawyer*, de Mark Twain. Si els autors eren, com veiem, triats entre els més

⁴⁰ Sobre la represa editorial en llengua catalana durant la postguerra, vegeu Massot (1996: 429-447) o les tesis doctorals de Maria Josepa Gallofré (*L'edició catalana i la censura franquista*) i Joan Samsó (*La cultura catalana: entre la clandestinitat i la represa pública*) i, en general, l'extensa i detallada bibliografia que Josep Massot i Muntaner aporta en les diferents notes a peu de pàgina de la secció citada. Respecte al País Valencià en concret, vegeu Ballester (1992), també esmentat per Massot.

reconeguts, tampoc no queden enrere els traductors als quals se'ls va encomanar la tasca de dur al català aquestes obres: Marià Manent, Santiago Rusiñol, Carles Riba o Josep Carner, entre d'altres.

Aquesta col·lecció, iniciada el 1952, es va acabar incorporant a la més emblemàtica de les col·leccions de l'editorial, la «Biblioteca Selecta», que va publicar els primers llibres el 1946 i va arribar a tenir uns cinc-cents títols. És aquesta la col·lecció que més ens interessa en el context que estem estudiant, ja que, com veurem, es divideix en diferents sèries, un parell de les quals incorporen llibres dedicats a la descripció del territori. Els objectius i l'abast de la col·lecció queden ben explícits si llegim el text que trobarem en la sobrecoberta d'algun dels llibres publicats. Aquest és, per exemple, el que apareix en el llibre *Andorra*, de Montserrat Palau Martí, publicat el 1967:

Quan Josep M.ª Cruzet ideà i realitzà la *Biblioteca Selecta* es proposà de dotar la bibliografia catalana amb una col·lecció de molt amples horitzons i de provat eclecticisme. La seva tenacitat convertí els propòsits en realitats: dels clàssics més allunyats a les més joves promocions, passant per l'anonimat popular, la *Biblioteca Selecta* ha ofert i continua oferint als lectors catalans les principals creacions literàries que, en l'espai i en el temps, s'han fet en la nostra llengua.

La *Biblioteca Selecta* agrupa dotze gèneres o sèries que vénen a ser —i són, en realitat— dotze biblioteques especialitzades. Les distingeixen el títol específic i el color de la coberta, i són: I, *Novel·la* (vermell); II, *Proses literàries* (taronja); III, *Assaigs* (morat); IV, *Història* (groc); V, *Folklore* (verd); VI, *Clàssics* (gris); VII, *Ciutats i paisatges* (blau); VIII, *Antologies* (beix), IX, *Poesia* (rosa); X, *Teatre* (castany); XI, *Viatges i divulgació* (verd clar); i XII, *Traduccions* (coberta tramada).

Òbviament, les sèries —l'editorial també les denomina seccions— que més ens interessin són «Ciutats i paisatges» i «Viatges i divulgació». Fóra desproporcionat donar la llista completa de llibres que s'hi publiquen, però citar-ne uns quants pot donar-nos una bona idea de l'abast de l'esforç de l'editorial en aquest àmbit de la prosa associada al territori. Com a exemple, heus-ne ací uns quants títols: *Croquis pirinencs*, de Jaume Massó i Torrents; *Llibre de la Cerdanya*, de Joaquim Gay de Montellà; *Les gràcies de l'Empordà i Jardins de Sant Pol*, de Pere Coromines; *Llibre de Tossa*, de Josep Palau; *Llibre de Sitges*, de Ramon Planas; *Llibre de Tarragona i Llibre de Poblet*, de Manuel de Montoliu; *Una vila del vuit-cents (Sant Feliu de Guíxols)*, de Gaziol; *Visions de Catalunya* (en tres volums) i *Visions de Mallorca*, de Joan Santamaria; *Les serres encantades*, de Joaquim Santasusagna; *Llibre d'Eivissa*, de Marià

Villangómez; *Andorra*, de Montserrat Palau Martí, i tants i tants altres. Com podem veure, l'objectiu era molt divers, des de visions de conjunt del territori de Catalunya fins a les d'àmbit comarcal o les locals que abastaven només un municipi. Una dada interessant del compromís de l'editorial amb aquest tipus de publicacions és el fet que va editar els guanyadors del premi Pere Maspons i Camarasa per a monografies comarcals, convocat del 1959 al 1968.

Cal remarcar que els llibres tenien un format molt petit (edicions en setzè, bàsicament, tot i que més tard també s'hi van incorporar edicions en vuitè) i solien oferir-se en una doble opció d'enquadernació, en tapa dura amb sobrecoberta o en rústica. En molts pocs casos incorporaven fotografies o altres tipus d'il·lustracions. Eren, per tant, llibres econòmicament assequibles, adreçats a un públic molt ampli, que, a més de llegir-los, podien dur-los al damunt amb comoditat quan viatjaven.

Hem d'apuntar, també, que va ser Josep Pla l'autor que més títols va publicar en Edicions Selecta. L'editorial i l'autor van iniciar la relació el 1949. Entre noves edicions i incorporacions de llibres editats amb anterioritat en altres editorials, el conjunt d'obres publicades supera la cinquantena de títols, entre els quals trobem *Coses vistes*, *Un senyor de Barcelona*, *El vent de garbí*, *Girona. Un llibre de records*, *Vida de Manolo, contada per ell mateix*, *Cartes de lluny*, *Cartes d'Itàlia*, *L'Empordanet. Primer volum de 'Viatge a Catalunya'*, *De l'Empordanet a Catalunya* o la novel·la *El carrer estret*. A més, Selecta emprèn el 1956 la publicació de l'obra completa de Josep Pla, de la qual publicarà 29 volums fins al 1962. Més tard, Edicions Destino reprendrà aquesta tasca d'edició, que abastarà 47 volums en un esforç editorial que s'iniciarà el 1966 sota el control de l'autor i que clourà el 1992, onze anys després de la seva mort. Una part ben considerable de la seva producció literària —no sabia quantificar-la, però em sembla que tampoc no cal— es troba entre la millor prosa turística —reprenc la denominació— generada en aquest país. Tornarem sobre l'obra de Josep Pla més endavant.

Per acabar aquesta visió general sobre la literatura de viatges, crec que és obvi que si haguéssim de fer una anàlisi estrictament contemporània sobre la producció textual —en el sentit ampli de l'adjectiu— al voltant dels viatges i del turisme, no ens podríem limitar a la producció editorial en format imprès, sinó que hauríem de tenir en compte altres mitjans de comunicació, com ara la televisió —amb la multitud de documentals

sobre viatges que podem trobar, fins i tot amb canals especialitzats que n'emeten 24 hores al dia— o, més recentment, Internet —on qualsevol persona, professional o no, pot presentar un blog amb els seus viatges. Tot això quedarà fora d'aquest estudi, tot i que, òbviament, sí que tractaré la fotografia, que, com a element paratextual de primer ordre, acompanya la major part dels llibres de Joan Fuster que estudiaré. I, també, apuntem-ho ja d'entrada, un document audiovisual que considero ben interessant: *El País Valenciano de Joan Fuster*, un programa elaborat per Televisió Espanyola el 1982 per a la sèrie documental *Esta es mi tierra* i emès el 10 d'agost de 1983.

CAPÍTOL II. EL CONTEXT EDITORIAL D'EL PAÍS VALENCIANO: LA COL·LECCIÓ «GUÍAS DE ESPAÑA»

1. Les guies d'autor: «Guías de España», una col·lecció paradigmàtica
2. Les tres guies de Josep Pla
3. Una guia de ciutat: *Guía de Barcelona*, de Carles Soldevila
4. Pío Baroja i *El País Vasco*
5. La capital de l'estat: *Madrid*, de Juan Antonio Cabezas
6. *Galicia*, de Carlos Martínez-Barbeito
7. *Andalucía*, de José María Pemán
8. Les guies posteriors a *El País Valenciano*

1. LES GUIES D'AUTOR: «GUÍAS DE ESPAÑA», UNA COL·LECCIÓ PARADIGMÀTICA

En el capítol anterior ha quedat ben palesa, em sembla, la importància de la col·lecció «Guías de España», d'Edicions Destino, en aquest context de la prosa turística —continuo emprant la denominació planiana tan encertada— que ens ocupa. És obvi, també, que en l'àmbit d'aquesta tesi l'anàlisi de la col·lecció passa a tenir un paper nuclear. El tindria en l'anàlisi de qualsevol obra que formés part d'una col·lecció, però en un cas com aquest, pren matisos fonamentals que cal estudiar.

D'entrada, la importància de la col·lecció, dels paràmetres establerts per la col·lecció, ja l'apunta Joan Fuster mateix. Com he indicat en una aproximació anterior (Grau, 2014), quan Fuster decideix d'incorporar al volum III de les seves obres completes una versió traduïda al català d'*El País Valenciano*, l'acompanya d'una

introducció en què fa al·lusió, sobretot, a la recepció *poc amistosa* —«gens “normal”», diu— que l’obra va tenir entre els valencians, entre «un cert sector indígena» dels valencians. Ferran Archilés (2012: 103-132) i jo mateix (Grau, 2012), entre altres, hem escrit sobre aquest lamentable episodi. Tanmateix, el que resulta més pertinent en aquest moment és la referència que fa Fuster al context editorial —a la col·lecció, concretament— en què es publica la seva guia:

En el present volum publiquem, en català, el text d’*El País Valencià*, que, originàriament, acompanyava un admirable material fotogràfic de Ramon Dimas dins la col·lecció «Guías de España» d’Edicions Destino. *El País Valencià* fou confeccionat sense propòsits «maliciosos». Intentava respondre al to merament «literari» que les guies de Destino tenien i tenen: m’hi havien precedit Josep Pla i Carles Soldevila, Pío Baroja i José María Pemán, i més i més variats escriptors, tots els quals hi aplicaren, respecte a la «regió» privativa, una òptica lliure, segons el tarannà de cadascú. No crec haver-me’n desviat massa. (Fuster, 1971c: 11).

És remarcable, inicialment, la humilitat amb què Fuster tracta la seva aportació. Diu, com veiem, que el seu text acompanyava el material fotogràfic de Ramon Dimas i no que les fotografies acompanyaven el text, que és realment el que, sens dubte, s’esdevé. Amb tot, el que és més significatiu de la citació és la referència als paràmetres que la col·lecció «Guías de España» sembla establir: «el to merament “literari” que les guies tenien» —Fuster, amb les cometes, insisteix en el mot «literari» i jo insisteixo a insistir-hi, a dir que és el mot més significatiu de la citació—, i la interpretació que cada escriptor fa d’aquests paràmetres en tractar la seva «“regió” privativa» —les cometes en «regió» ofereixen, òbviament, moltes interpretacions, bàsicament polítiques. És en aquest sentit —ho avanço— que trobo apropiat d’assignar-hi l’etiqueta «guies d’autor».

Cal apuntar, a més, un petit detall que pot passar desapercebut si no es llegeix el fragment citat amb atenció. Fuster hi afirma que l’han precedit «Josep Pla i Carles Soldevila, Pío Baroja i José María Pemán», agrupant-los per parelles, amb la voluntat estilística, em sembla, de situar d’una banda els catalans i de l’altra els no catalans. Són, evidentment, els autors més coneguts. I continua: «i més i més variats escriptors». Aquests darrers mots deuen fer pensar a qualsevol lector que la llista d’autors que han precedit Fuster és molt extensa, però, lluny d’això, només se n’hi han d’afegir dos més: Juan Antonio Cabezas i Carlos Martínez-Barbeito. Potser ni Fuster

mateix s'adona del detall, perquè quan escriu aquesta introducció («S., *Corpus Christi del 1971*»)¹ el que deu tenir en ment és tota la llista d'autors que han anat completant les «Guías de España». En efecte, el 1971, com veurem una mica més endavant, només falten per editar-se les dues darreres guies que tancaran la col·lecció.

Aspectes com aquests, però sobretot els relacionats amb les característiques més literàries de les guies, són els que aniré analitzant al llarg d'aquest capítol. Fernando Arroyo (2007 i 2008) ja hi fa una primera aproximació força interessant, que no deixaré d'aprofitar, però cal remarcar que hi aplica una òptica d'anàlisi geogràfica, que és la que més interessa a la seva investigació. En el meu cas, el principal punt de vista és, com dic, el literari. Aquest punt de vista em permetrà d'analitzar el procés d'hibridació que es dona en la redacció de les diferents guies. Perquè és evident que les guies han de complir els propòsits habituals en aquest tipus de producció textual: la descripció del territori, dels monuments, de les obres d'art, de la gent que l'habita..., però, alhora, tendeixen, com veurem —sens dubte, pel tarannà dels escriptors escollits per Edicions Destino per a dur a terme el projecte— a presentar-se, en diferents graus segons l'autor i la guia, com un assaig literari. El procés de *literaturització* —i els diferents nivells assolits per l'*atractor* que l'assaig representa— és el que anirem observant a mesura que examinarem cada guia. I ho farem sempre tenint com a referent principal la guia de Joan Fuster.

Com és ben conegut, Edicions Destino neix com a casa editorial a partir de l'impuls germinal de la revista homònima que funden a Burgos el 1937 un grup d'escriptors catalans inicialment pròxims al règim del general Franco i, sobretot, a Falange —i, per tant, a Dionisio Ridruejo, cap del Servei de Propaganda de l'exèrcit insurrecte—, tot i que, certament, a poc a poc, se n'aniran allunyant fins a prendre posicions clarament democràtiques i tímidament catalanistes. La nòmina d'aquests escriptors fundadors inclou noms com ara Josep Maria Fontana, Xavier de Salas, Joan Ramon Masoliver i, sobretot, Ignasi Agustí i Josep Vergés, als quals s'afegiran també Joan Teixidor i una llarga llista de col·laboradors, amb Josep Pla entre els més reconeguts. Josep Vergés va compatibilitzar el càrrec de gerent del setmanari fins al 1975 i el d'editor de l'editorial fins al 1989, any en què Planeta n'adquireix el 50 % —el 1996 l'absorbirà totalment. Edicions Destino s'havia fundat, nominalment, el 1942, malgrat que entre el 1940 i el

¹ La inicial «S.» correspon, no caldria ni dir-ho, a Sueca. El 1971 el *Corpus Christi* va caure un 10 de juny.

1941 va publicar els quatre volums de la *Historia de la Segunda República Española*, de Josep Pla, i, el que més ens interessa a nosaltres i veurem més endavant, una primera edició de la guia de la Costa Brava, amb un títol lleugerament diferent: *Costa Brava. Guía general y verídica*.

A partir de 1944 convoca el premi Nadal de novel·la en espanyol, que aviat pren embranzida i s'acaba convertint en un dels més reconeguts de les lletres hispanes, amb guanyadors com ara Carmen Laforet, Josep Maria Gironella, Miguel Delibes, Dolores Medio, Rafael Sánchez Ferlosio, Carmen Martín Gaité, Anna Maria Matute, i, ja més recentment, Manuel Vicent, Maruja Torres o Carme Amoraga. El 1946, a més a més, inicia la publicació d'obres en català i des del 1968 atorga el premi Josep Pla a obres en prosa en català. La llista dels guanyadors del Josep Pla és també d'autors de talla reconeguda. Els set primers en són un bon exemple: Terenci Moix, Baltasar Porcel, Teresa Pàmies, Gabriel Janer, Alexandre Cirici, Llorenç Villalonga i Marià Manent.

El que resulta primordial és que el setmanari i l'editorial tenen un nivell de relació molt alt, que va més enllà de l'obvi nexa comercial, amb autors que compartiran ambdós espais de publicació. Com afirma Fernando Arroyo:

Se fue tejiendo una tupida red de relaciones personales, entre la obra literaria, la postura intelectual y los intereses editoriales que creemos se refleja también en la colección de guías que nos ocupa. (2008: 428)

Ho comprovarem, en el cas que estem examinant, quan veurem la llista d'autors que escriuen les «Guías de España». De fet, en el cas particular de Fuster, publica en la revista a partir de juny de 1959. Les seves primeres col·laboracions són com a crític literari, en la secció «Libros catalanes», que ell mateix inaugura. Segons sembla, l'impulsor d'aquesta secció va ser Josep Pla, que té gran ascendència sobre la revista *Destino*, com indiquen Carles Geli i Josep Maria Huertas, i, també, és clar, sobre l'editorial:

Fidels als consells de Pla, que recomanava parlar de les obres en català, *Destino* va anar recollint, sense donar-hi massa relleu, els batecs de la cultura catalana, ja des dels premis Joan Martorell i Josep Yxart. Al 1960 va encetar una secció de *Libros catalanes*, de la qual va tenir cura, als inicis, Joan Fuster. (Geli i Huertas, 1990: 46)

Malgrat que Geli i Huertas parlen del 1960, he localitzat com a mínim tres col·laboracions de Fuster en aquesta secció l'any anterior. En la primera (*Destino*, 1.141, 20 de juny de 1959, p. 35-36) ens parla de Josep Maria Espinàs, de Jacint Verdaguer, del teatre a València (ressenya una obra de Francesc de Paula Burguera) i de les traduccions catalanes del poema èpic rural *Mireia*, de Frederic Mistral. En la segona (*Destino*, 1.153, 12 de setembre de 1959, p. 29) tracta sobre la tercera sèrie dels *Homenots* de Pla, sobre Jordi Sarsanedas i sobre Ramon Llull. Finalment, en la tercera (*Destino*, 1.166, 12 de desembre de 1959, p. 36) presenta el llibre de Miquel Batllori *Vuit segles de cultura catalana a Europa* (Selecta), ens torna a parlar d'Espinàs i ens informa que Pere Bohigas ha completat la seva edició de l'obra d'Ausiàs Marc en la col·lecció «Els Nostres Clàssics», de Barcino. Aquest mateix any, publica una sèrie d'articles sota el títol «Postal de Valencia», en la secció «De mediodía a medianoche»: «Verano entre Vinaroz y Guardamar» (*Destino*, 1.144, 11 de juliol de 1959, p. 28-29) i «Previsiones para el turismo» (*Destino*, 1.166, 12 de desembre de 1959, p. 32-33). Aquesta sèrie s'allarga en el temps. Cal recordar que durant aquesta època Fuster ja està preparant *El País Valenciano* i és ben probable que la secció s'alimenti dels viatges i de les lectures que Fuster va fent per preparar el llibre. El 1960 col·labora, a més, en el número especial que *Destino* dedica a Joan Maragall en el centenari del seu naixement. L'article de Fuster es titula «Maragall, hombre de buena fe» (*Destino*, 1.179, 12 de març de 1960, p. 36).

Pel que fa a la col·lecció «Guías de España», podem dir que s'inicia el 1943 —tot i que, com observarem, cal parlar d'aquesta data amb prevenció— i arriba fins al 1977. És a dir, més de trenta anys que se solapen quasi perfectament amb el període de la dictadura franquista i la primera transició. Això havia de marcar també, necessàriament, les característiques de la col·lecció. Són 16 guies, en 17 volums —a Dionisio Ridruejo, se li concedeix la llicència de dividir en dos volums la seva— heterogènies i homogènies alhora. Heterogènies per la llista d'autors que les escriuen —només Pla repeteix i no fa dues guies, sinó tres— i per la transformació del territori i de la societat espanyola al llarg dels més de trenta anys al·ludits, però homogènies des de dos punts de vista primordials: d'una banda, el més visible, el més superficial, és a dir, el tècnic, amb una edició acuradíssima, de gran qualitat i amb un complement gràfic molt remarcable, i, de l'altra, el que té a veure amb la concepció literària del

projecte, una concepció que determinarà, de manera òbvia, l'elecció dels col·laboradors.

La llista de guies és la següent: Josep Pla (1943): *Guía de la Costa Brava*; Josep Pla (1950): *Guía de Mallorca, Menorca e Ibiza*; Carles Soldevila (1951): *Guía de Barcelona*; Pío Baroja (1953): *El País Vasco*; Juan Antonio Cabezas (1954): *Madrid*; Carlos Martínez-Barbeito (1957): *Galicia*; José María Pemán (1958): *Andalucía*; Josep Pla (1961): *Cataluña*; Joan Fuster (1962): *El País Valenciano*; Gaspar Gómez de la Serna (1964): *Castilla la Nueva*; Claudio de la Torre (1966): *Gran Canaria, Fuerteventura y Lanzarote*; Alfredo Reyes Darias (1969): *Tenerife, La Palma, La Gomera, El Hierro*; Dolores Medio (1971): *Asturias*; Josevicente Mateo (1971): *Murcia*; Dionisio Ridruejo (1973/1974): *Castilla la Vieja*, i Santiago Lorén (1977): *Aragón*.

Com veiem, el que és clarament heterogènia és la distribució geogràfica de les guies. Hem de recordar que durant el període en què s'editen, l'Estat espanyol es troba dividit en 50 províncies agrupades en 15 regions.² Aquesta distribució, però, no té un reflex exacte en la que presenten les «Guías de España». Sigui per motius històrics, per motius editorials o, senzillament, per les característiques dels autors a què s'encarreguen, les guies es reorganitzen de la manera següent: una guia inicial que podríem qualificar de comarcal³ —la que Pla dedica a la Costa Brava—; dues guies ciutadanes —Barcelona i Madrid—; dues guies provincials —les corresponents a les dues províncies canàries—, una guia supraregional —i supraestatal, atès que *El País Vasco*, de Baroja, inclou el conjunt de les set províncies basques, amb Iparralde i Navarra—, i les altres deu amb una distribució regional. Cal tenir en compte, però, que si mirem les guies des de la divisió actual, només sis d'aquestes regions coincideixen amb les actuals comunitats autònomes: les Illes Balears —malgrat que el títol de la guia no fa servir aquesta denominació—, Catalunya, el País Valencià, Galícia, Astúries i

² La divisió provincial espanyola data de 1833, amb 49 províncies i 15 regions inicials. Posteriorment, el 1927 es divideixen les Canàries en dues províncies: Gran Canària i Tenerife. Aquesta és la distribució provincial que encara es manté, amb petites modificacions de límits i denominacions. En el que, òbviament, hi ha hagut modificacions profundes és en la distribució *regional* a partir de la Constitució espanyola de 1978, que estableix el règim autonòmic (títol VIII, capítol tercer, articles 143 a 158, i disposicions transitòries primera a setena). Les actuals comunitats autònomes aniran constituint-se amb l'aprovació dels estatuts d'autonomia respectius entre 1979 i 1983 —els de les ciutats autònomes de Ceuta i Melilla són de 1995.

³ No faig servir aquí el terme comarcal referit a la divisió territorial catalana. En aquest cas concret, la Costa Brava inclou el litoral de les comarques de la Selva, el Baix Empordà i l'Alt Empordà, és a dir, el litoral de la província de Girona.

Aragó. Les altres, mantenen l'agrupació preconstitucional: Castella la Nova, Castella la Vella i Múrcia —amb les províncies de Múrcia i Albacete, és a dir, l'històric regne de Múrcia. Una distribució complexa —però, sens dubte, interessant— que pot semblar fins i tot arbitrària si no considerem altres òptiques que vagin més enllà de les estrictament geogràfiques. A més a més, cal consignar que queden sense guia Extremadura i Lleó.

Cal subratllar que les tres primeres guies inclouen en el títol l'expressió «Guía de», que desapareix en el de totes les altres. En canvi, aquestes tres guies inicials encara no duen el nom de la col·lecció. És com si, malgrat que sí que tenen unitat respecte al disseny dels llibres, Edicions Destino encara no hagués decidit constituir-ne una col·lecció o, si havia pensat a constituir-la —algunes dades puntuals em fan pensar que sí—, encara no n'hagués decidit l'abast —tornaré sobre aquest aspecte en pàgines posteriors. És a partir de la quarta guia, la de Pío Baroja, que en la portadella s'inclou la denominació de la col·lecció, seguida pel títol del llibre, títol que es repetirà en la portada, en la coberta i en la sobrecoberta. No deixa de resultar colpidor que la denominació «Guías de España» es faci servir per primera vegada en l'única guia, la del País Basc, que, com he comentat, *surt d'Espanya per visitar* el País Basc francès. També cal fer notar que les guies de Josep Pla i Carles Soldevila incorporaran el nom de la col·lecció en la portadella a partir de la quarta edició de la *Guía de la Costa Brava* (1955), de la segona edició de *Mallorca, Menorca e Ibiza* (1962) i de la tercera edició de *Barcelona* (1964). Així mateix, mantindran el títol amb el «Guía de» durant les primeres edicions però s'hi eliminarà posteriorment: seran, respectivament, *Costa Brava* a partir de la cinquena edició (1964) i *Barcelona* a partir de la tercera. Podem afirmar, doncs, que, en certa manera, és la incorporació d'*El País Vasco* el que marca el pas a una voluntat d'ampliar l'abast editorial fins a concebre el conjunt de llibres —els publicats en aquell moment i els futurs— com una vertadera col·lecció.

Des del punt de vista formal, els llibres d'aquesta col·lecció tenen unes dimensions de 22 × 17 centímetres, amb enquadernació amb tapes dures folrades amb tela i sobrecoberta amb solapes. L'ornamentació de la tela és de Ricard Giralt Miracle i la major part de les sobrecobertes, amb alguna excepció que aniré apuntant, van signades per Frederic Lloveras, considerat un dels millors aquarel·listes catalans de la postguerra. El fet que la majoria de les sobrecobertes s'encarreguin a Lloveras dóna a

la col·lecció una gran homogeneïtat estètica. Lloveras anirà fent noves il·lustracions per a algunes edicions, que actualitzaran la imatge general del territori tractat a partir de la incorporació de nous motius, però mantindrà sempre la unitat en el tractament de la imatge. Hi trobarem la pinzellada àgil i la transparència típiques de l'aquarel·la, amb un predomini dels tons freds —el blau intens dels cels i dels mars dominen els paisatges— amb l'excepció, potser, de *Cataluña* i sobretot els dos volums de *Castilla la Vieja*, en què Lloveras es decantarà pels tons càlids.

Totes les guies estan il·lustrades amb nombrosíssimes fotografies, sempre en blanc i negre. Els primers anys, aquest material provindrà de diferents autors —professionals o aficionats— o fins i tot d'arxius fotogràfics. En guies posteriors o fins i tot en les reedicions de les primeres guies Destino encarregarà, generalment a un únic fotògraf, el reportatge de la guia: Francesc Català-Roca, Ramon Dimas, Raimon Camprubí i Josip Ciganovic seran els fotògrafs que signaran la majoria del material gràfic de les guies.⁴ D'aquesta manera també la il·lustració tindrà un to més unitari, amb una clara predilecció pel que podríem anomenar fotografia d'autor.

A més a més, les guies van acompanyades d'una sèrie de mapes anecdòtics dibuixats i un mapa general a escala, fora de text. En la pàgina de crèdits de cada guia se'ns dóna una llista de les persones que hi han col·laborat (fotògrafs, dibuixants, dissenyadors...). És una informació que pot resultar interessant i que aniré concretant en cada cas. En les pàgines finals, hi trobem un índex de noms —que, segons l'edició, inclou només topònims o també antropònims—, un índex d'il·lustracions, un índex general, òbviament, i un colofó amb la informació tècnica dels responsables de la impressió i el dia en què es va acabar d'imprimir cada edició —només *Murcia* i *Aragón* no duen colofó.

Els llibres s'imprimeixen, a més a més, sobre bons papers, d'un gramatge elevat. Són compaginats amb la família tipogràfica Baskerville (dissenyada per John Baskerville el 1757), una tipografia amb serifs de la més pura tradició neoclàssica anglesa, adequada per a una lectura continuada. Defugen, excepte en els índexs de noms, els cossos molt petits típics d'obres de consulta —alguns tipus de guies de viatge sí que en

⁴ En el cas de les primeres guies, generalment s'hi combinaran les noves aportacions amb el material de la primera edició. Això, fins i tot en els casos en què es manté inalterat el text de la primera edició, comportarà un canvi en la maquetació i un augment del nombre de pàgines total.

fan servir, justament perquè no estan pensades per a una lectura continuada, sinó per a lectures puntuals amb la intenció de localitzar determinades informacions concretes. «Guías de España» tampoc no fa servir la negreta ni, habitualment, abreviacions, més enllà de les molt usuals. Tot i que les dues primeres edicions de la *Guía de la Costa Brava* no arriben a les 400 pàgines, la majoria de les guies superen les 500 —algunes fins i tot les 600— i pesen més d'un quilogram.

Com podem observar, tant per les dimensions, com pel tipus d'edició tan acurada, no són precisament llibres de butxaca. Difícilment podem pensar que siguin llibres per a dur damunt mentre s'està visitant una catedral o com a complement del banyador i del para-sol quan es va a la platja. Tampoc el preu de les guies i, sobretot, l'estil dels autors, fa intuir una munió de turistes fent cua a la porta d'una llibreria per adquirir-les. Reprement el que he dit en el capítol anterior, són llibres pensats per a llegir a casa, en la tranquil·litat de la biblioteca o al costat de la xemeneia.

És amb aquest objectiu, em sembla, que els responsables d'Edicions Destino aniran escollint els autors que escriuran les diferents guies. I una vegada escollits, la sensació que s'extreu d'una visió conjunta de la col·lecció és que Destino no devia donar gaires directrius als seus autors. Jo diria que els autors tenen bastant llibertat per a establir els paràmetres de la seva col·laboració. I això, vist des del resultat final, encara fa més excepcional i més atractiva la col·lecció. El que des de Destino sembla que volen són, per damunt de tot, bons escriptors, bons assagistes, concretament. No dic que la manca de directrius sigui una decisió preconcebuda de l'editorial. Crec que més aviat degué ser una manera d'actuar a partir dels primers autors escollits, tots consagrats i amb molta experiència. La majoria, certament, ja havien publicat materials de la mateixa tipologia —o de qualsevol de les tipologies incloses en la literatura de viatges— abans d'acabar la redacció de la guia sobre el territori que se'ls assigna. Potser la gran excepció en aquest sentit és Joan Fuster, a qui, fins a la publicació de la seva aportació a la col·lecció «Guías de España», se li coneixen ben pocs textos d'aquesta temàtica. Hi ha un breu text, en la solapa posterior de la sobrecoberta de la guia *Cataluña*, de Josep Pla, que em sembla que pot confirmar, en certa manera, aquestes apreciacions. El text, que va encapçalat amb el títol «Guías de España», és de 1961, quan la col·lecció ja estava del tot consolidada, i va seguit de la llista de títols publicats:

La riquísima variedad de las tierras españolas exigía una cuidadosa atención y profundo afecto que comprendiera no sólo el dato pintoresco, sino la auténtica raíz histórica, social y espiritual de cada región y de cada ciudad. De ahí el éxito de estos volúmenes encomendados a los mejores escritores, y enriquecidos con mapas en color, planos y centenares de fotografías.⁵

La manera amb què cada autor enfoca la descripció del territori de la seva guia, l'empremta personal que hi aporta i com converteix el seu text en un assaig és el que aniré analitzant en els apartats següents. Em centraré, sobretot, per raons cronològiques més que evidents, en les guies publicades amb anterioritat a *El País Valencià*. Veurem en què han pogut influir la tasca de Joan Fuster. No serà una anàlisi quantitativament equitativa de cada guia, perquè, indubtablement, no totes poden haver influït de la mateixa manera en la tasca de Fuster. També faré referència, però, a les guies posteriors, sobretot perquè m'interessarà poder mostrar com la guia de Fuster pot, alhora, haver influït en la dicció d'alguns autors que van publicar en la col·lecció després de la seva aportació. Pel que fa a les diferents edicions de cada guia, tot i que ho aniré concretant en cada cas particular, he analitzat sempre la més pròxima al 1962, l'any d'aparició d'*El País Valencià*.

I un altre *detall cronològic* per a tancar aquest apartat, que no deixa de tenir una certa importància. Joan Fuster és l'autor més jove en el moment de publicar la seva guia. Té 39 anys quan s'acaba d'imprimir el llibre —segons el colofó, el 30 de setembre de 1962 i recordem que Fuster va nàixer el 23 de novembre de 1922. És més, malgrat que la darrera de les guies es publica 15 anys més tard, el 1977, només un dels autors, el murcià Josevicente Mateo, neix més tard que ell —i només Mateo té també 39 anys quan la seva guia apareix publicada. Tot això, em sembla, mostra que el reconeixement assolit pel de Sueca com a gran assagista és molt precoç. Els homes de Destino hi confien perquè dugui a terme el projecte de descriure el País Valencià essent molt jove —en paràmetres literaris, és clar— i gairebé sense haver demostrat prèviament que pot ser un bon autor de prosa turística.

⁵ Aquest mateix text —i la llista de títols publicats corresponent— apareix en altres sobrecobertes, com ara, per exemple, en la de la segona edició d'*El País Vasco*. Més endavant, quan el nombre de títols augmentarà, seran els títols de les guies els que ocuparan tota la solapa i en desapareixerà el text esmentat. És el que trobarem en la sobrecoberta d'*El País Valencià*.

2. LES TRES GUIES DE JOSEP PLA

És ben obvi que no cal presentar Josep Pla (Palafrugell, 1897-1981). I no ho faré més enllà de recomanar les extenses «Notes per a una introducció a l'estudi de Josep Pla» de Joan Fuster (1966) que fan d'introducció al primer volum de l'obra completa de l'empordanès, editada, precisament, per Destino, com ja hem vist en el capítol anterior. Em permetré, això sí, de resumir l'aportació de Pla a la literatura catalana amb alguns fragments del capítol que Joan Fuster li dedica en la seva *Literatura catalana contemporània*, als quals crec que no caldrà afegir cap comentari, a part de dir que resulten doblement pertinents pel fet de ser les apreciacions de l'autor objecte general del nostre estudi centrades bàsicament en el Pla productor de la tipologia textual que ens ocupa:

Pla és, no solament el prosista català més llegit dels nostres dies, sinó també una de les personalitats més importants i sòlides de la literatura catalana contemporània.

[...]

Dins la tradició d'aquesta mena de papers [*llibres de viatges*], l'experiència del periodista rodamón que Pla ha estat es resumeix en excel·lents visions de països i d'ambients, sempre suggestives, i en les quals predomina tant el seu magistral vigor descriptiu com l'extraordinari poder de captació psicològic i sociològic.

[...]

En el fons, tota l'escriptura de Pla, com ell mateix ha dit, no és sinó un esforç vastíssim per a fer reviure les seves memòries i les reminiscències, i queda condicionada, de cap a cap, per la voluntat «notarial» —valgui la paraula—, de «donar fe»: donar fe del que l'escriptor ha vist i ha viscut. Perquè tal és, en definitiva, la missió que Pla atribueix a l'escriptor «en relació amb l'època que viu». «Jo no crec que l'escriptor porti cap missatge personal, exclusiu. Aquesta és l'última forma del romanticisme literari —la més pretensiosa i pueril que el romanticisme literari ha produït. El que jo crec, per contra, és que l'escriptor té una responsabilitat total davant de l'època que li ha tocat de viure. La primera obligació d'un escriptor és observar, relatar, manifestar l'època que li ha tocat viure. Això és definitivament més important que les inútils i estèrils temptatives per arribar a una originalitat salvatge i primigènia.» (Fuster, 1972: 257, 258, 259)

Tornaré més endavant sobre aquest aspecte de l'originalitat —o del plagi—, que amb tanta profusió han tractat tant Pla com Fuster. Ara, però, no voldria continuar sense deixar de recordar que la relació entre Pla i Fuster sempre va ser un camí d'anada i de tornada que es va consolidar i va esdevenir una relació d'amistat malgrat

les diferències d'edat i les —no sé si dir-ne profundes— diferències ideològiques. De fet, Isidre Crespo (2002) va resseguir aquesta relació en un voluminós llibre que duu per títol, justament, *De Fuster a Pla, amb camí de tornada*. Heus ací només uns apunts que fan evident aquesta relació. La primera ressenya que fa Fuster d'un llibre de Pla és de 1950, publicada en la revista que feia juntament amb Josep Albi: *Verbo. Cuadernos literarios*. El primer article de Fuster en el diari *Levante* (16 d'agost de 1952) és una ressenya d'*El carrer estret*, de Pla. Com ja he dit, Fuster escriu la introducció a l'obra completa de Pla,⁶ el 1966, que Pla agraeix en l'«Explicació inicial», «amb la més viva cordialitat», després de qualificar Fuster com a «notori intel·lectual aparegut en aquesta geografia» (Pla, 1966: 7). El 1962 —aquest 1962 d'*El País Valencià* i de *Nosaltres, els valencians* i *Qüestió de noms*—, quan Fuster té 40 anys acabats de fer, Pla li dedica un dels seus homenots. I, com no podia ser d'una altra manera, la darrera conferència que va oferir Fuster, poc abans de morir —amb la qual trencava un llarg període d'absència de la vida pública—, va ser sobre Josep Pla, a Bellreguard, en l'acte d'inauguració d'una exposició sobre l'empordanès un 23 d'abril de 1992, onze anys justos després de seva mort —Isidre Crespo (2002: 21-31) transcriu aquesta conferència amb el títol «El Josep Pla que vaig conèixer».

Dit tot això a manera d'incís bibliogràfic, el que resulta difícilment rebutible és que Pla, a banda de ser el primer escriptor modern de llibres de viatges en català, és l'autor més important de la col·lecció «Guías de España». No és una afirmació feta amb els sempre difícils i discutibles paràmetres de qualitat literària, atès que la nòmina final de col·laboradors és segurament insuperable, amb el bo i millor de la prosa espanyola del segle xx. Ho afirmo a partir de detalls bastant més quantificables. Ja he comentat, per exemple, que Pla és l'únic autor que fa més d'una guia. Podríem dir que, en termes estadístics, les seves tres guies representen quasi el vint per cent de la col·lecció. Això,

⁶ La tasca de Joan Fuster com a prologuista és intensíssima, com molt bé indica Anna M. Devís (2001). Entre molts altres pròlegs i introduccions escriu, per exemple, extensos estudis preliminars a les obres completes d'autors contemporanis de la talla de Joan Salvat-Papasseit, Salvador Espriu o Vicent Andrés Estellés, a més del ja esmentat que dedica a Josep Pla. Josep Iborra, en analitzar la producció bibliogràfica de Fuster en la dècada dels seixanta —que qualifica de «dècada realment “prodigiosa”»—, afirma:

i tres grans pròlegs: a Salvat Papasseit (1962), a Espriu (1963) i a Pla (1966), que són estudis de crítica literària amb una dimensió sociològica ben clara. (Iborra, 2012: 14-15)

El pròleg a Estellés és de 1972 i per tant queda fora de la «dècada “prodigiosa”», però em sembla que també podria rebre aquesta qualificació de «dimensió sociològica ben clara».

per se, tot i ser remarcable, no el faria necessàriament excepcional. Hi ha més motius, i segurament més rellevants, per a considerar-lo així. Els anirem analitzant a mesura que repassarem cadascuna de les seves guies de manera individual, però es poden apuntar ja d'entrada. Com molt bé assenyala Fernando Arroyo:

dato su estilo y condición literarias no tiene nada de particular que se convirtiera en el inspirador, consciente o no, de la colección que comentamos. Narrador paisajístico por excelencia, la primera edición de su *Guía de la Costa Brava* (1941) debió concebirse como libro aislado justificado en sí mismo, uno más de los que el genial escritor ampurdanés dedicó a describir tierra y viajes. El éxito del libro pudo ser el germen de la idea del resto de la colección. (Arroyo: 2008, 432)

En primer lloc —coincideixo totalment amb Arroyo—, des del punt de vista editorial fa la sensació que el primer llibre que s'edita té una independència gairebé total: format, títol, fotografies... L'èxit de la *Guía de la Costa Brava*, que a la llarga acabarà tenint cinc edicions en espanyol, pot haver estat un dels factors per convèncer l'editorial de donar continuïtat al projecte, amb la segona guia de Pla i la de Carles Soldevila. Ja he dit, però, que és a partir de la quarta guia, *El País Vasco*, que realment sentim que ens trobem davant una col·lecció amb la voluntat de tenir un abast geogràfic estatal.

Però, a més d'això, a banda de ser l'únic autor que fa més d'una guia, Pla és també l'únic que fa una guia situant-se en la posició del visitant. Quan escriu la *Guía de Mallorca, Menorca e Ibiza*, se'ns presenta com un home de l'Empordà que visita les illes. Demostra conèixer-les com un autòcton, però el punt de vista que pren és el d'una persona de fora. Potser no en podríem dir foraster, perquè nacionalment s'hi identifica. Com recorda Fuster:

Els paisatges i la gent que ocupen Pla són, primer que res, els que tenen per centre Palafrugell: literalment. «Més enllà de Palafrugell hi ha un primer cercle a dins del qual, si dieu a un home o a una dona: "Bon dia; avui fa bon temps", us responen: "Bon dia; sí, sembla que fa bon temps", i això és agradable. Passats, però, aquests lligams essencials, tot és per a mi completament igual...» (Fuster: 1966a: 79)

Ara bé, mai no se'ns presenta en la seva segona guia com un balear, ni de naixement ni de residència. I en certa manera, en un nivell diferent, també se situa en posicions lleugerament foranes en alguns moments de la tercera, *Cataluña*. Realment,

Pla, gran viatger, mai no deixa de ser l'habitant del seu país petit. Allà on viatja, és un home de l'Empordà. Són uns ulls empordanesos els que miren els territoris, a Madrid, a França, a Itàlia, a Rússia o a Barcelona. És ben cert que abans d'escriure la guia de ca seva, Pla ja ha viatjat molt. I, és clar, n'ha escrit: *Coses vistes (1920-1925)* (1925), *Rússia (notícies de l'URSS. Una enquesta periodística)* (1925), *Cartes de lluny* (1928), *Cartes meridionals* (1929), *Madrid, 1921 (Un dietari)* (1929), *Madrid (L'adveniment de la República)* (1933), *Viatge a Catalunya* (1934) i articles i més articles en premsa amb el viatge com a rerefons. Els viatges el marcaran fins al punt de poder comparar l'Empordà o una església de Barcelona amb altres territoris i altres esglésies visitats, però ell continuarà essent un empordanès que va pel món. «Pla escriu sempre —vagi on vagi— “des de Palafrugell”», resumeix Fuster (1966a: 80).

En parlar de país petit, se'ns fan presents —a banda de la cançó de Lluís Llach— uns altres mots de Fuster, que escriu en el pròleg a l'*Obra poètica* de Salvador Espriu:

Crec que, com a bon mediterrani, l'Espriu és home de “pàtria petita”. En l'orla europea de la nostra antiga mar, la tradició de l'Estat-ciutat —Grècia, Roma, tota l'Edat Mitjana, la Itàlia del Renaixement— és alguna cosa més que un avatar de les formes d'organització política: és així mateix un tret de la mentalitat col·lectiva. Les grans superestructures estatals modernes han tractat d'absorbir o d'integrar la múltiple diferenciació d'aquest litoral. Sempre hi ha ensopegat amb la irònica indiferència dels nadius. Fa molts anys, Josep Pla va escriure unes ratlles que trobo ben representatives del “mediterranisme” en funció dels afers civils: “El que s'anomena la pàtria, aquesta cosa abstracta, grandiosa, burocràtica, ribetejada de duaners i de carrabiners, és un concepte que no he comprès mai. Materialment, no puc comprendre'l, i no tinc prou força per a deificar [sic] el paper timbrat. Sóc i he estat sempre localista, això és, un home que està disposat a dir en tot moment que no hi ha res al món com les coses de Palafrugell. Més enllà de Palafrugell hi ha un primer cercle a dins del qual, si dieu a un home o a una dona: «Bon dia; avui fa bon temps», us responen: «Bon dia; sí, sembla que fa bon temps...», i això és agradable. Passats, però, aquests lligams essencials, tot és per mi completament igual”. Els polítics —seguia Pla— tenen l'obligació d'ignorar això: un escriptor, en canvi, “ha d'ésser un home interessat essencialment amb els sentiments reals” i “no crec que pugui parlar d'una manera diferent de la que jo he emprat” (*Revista de Catalunya*, IV [1927], 575). Hipèrboles a part, Pla hi defineix una actitud típica. No haurien parlat altrament, per cert, Sòcrates o Ciceró, Dant o Miquel Àngel. Ni Salvador Espriu. (Fuster, 1963: LIX)

Sóc conscient que he repetit dins aquesta citació unes frases ja transcrites fa un moment en un context diferent, però la repetició serveix per a mostrar la importància que Fuster dóna a aquest concepte d'*identitat nacional* relacionada amb la llengua. En

certa manera, en la llengua comuna, hi basarà la seva tesi de la catalanitat dels valencians, exposada i desenvolupada tant en *El País Valenciano* com en *Nosaltres, els valencians*.⁷ Tanmateix, jo diria que la presència del Mediterrani en Fuster és tota una altra, fins i tot en *El País Valenciano* —malgrat el que he comentat en el capítol anterior en parlar de l'entrada «Mediterrani» de *Diccionari per a ociosos*. Fuster és molt més francès que no pas grec, llatí o italià. Hi deu tenir a veure, segurament, i senzillament, la presència —la importància— del mar en Fuster. En parlaré una mica més endavant.

Una puntualització terminològica més, que no deixa de ser ben pertinent. Fuster ens recorda, en la nota introductòria a la seva obra completa, que «Pla defuig sempre que pot la paraula “pàtria”» (Fuster, 1966a: 80). I és cert. Pla tendeix a emprar el terme *país*. I, com podem comprovar, el fa servir més aviat *a la manera italiana*, llengua en la qual el mot corresponent, *paese*, té un significat més polivalent, des d'una entitat local menor, *poble*, a un territori d'un abast molt més gran, *regió*, *país* o *nació*. En Fuster, per contra, el terme *país* té un significat radicalment més unívoc. Ara bé, en el que sí que coincideixen Espriu, Pla i Fuster és a tenir una visió universal del fet nacional català. Parteixen de Palafrugell, de Sinera o de Sueca —com Joyce parteix de Dublín o Vicent Andrés Estellés de Burjassot o de València—, parteixen del seu *país petit* o de la seva *pàtria petita* però cal tenir present que:

⁷ En aquest mateix pròleg a Espriu, Fuster explicita una mica més endavant, després de tornar a recordar el «Bon dia; avui fa bon temps» planià:

La llengua. Una llengua és una societat: el passat, el present i el futur d'un grup humà irreductible. Fóra inútil de disputar-nos per si la llengua «crea» la societat o si és la societat que «crea» —es crea— la seva llengua. En la mesura que uns homes parlen de la mateixa manera —quan parlen *naturalment*— es mantenen en una unitat retallada, incisiva, entre els homes que parlen d'unes altres maneres. Una llengua no és *tota* la societat: és, però, la seva clau de volta. Dipòsit de segles, patrimoni de convivència, bastiment de cultura, l'idioma és eix i continuïtat per a la vida d'un poble en tant que poble. Escindida, bastardejada o perduda la llengua, la societat es trenca, es corromp o es veu esborrar-se els seus contorns diferenciats. Les comunitats que mai no han patit una crisi idiomàtica forta rarament s'adonen d'això: ningú no té consciència de la salut, diuen, sinó el malalt. I nosaltres, en aquest aspecte, som uns malalts crònics des de fa més de quatre-cents anys. De vegades, se'ns acusa de ser escandalosament hipersensibles quant a la qüestió lingüística: que li concedim una importància intransigent i ultrancera. L'acusació és certa, massa certa, per desgràcia. Però no podem fer-hi res. (Fuster. 1963: LX-LXI)

No serà sobrer recordar que aquest pròleg a Espriu està datat a Sueca, al novembre-desembre de 1962, és a dir, l'any en què es publiquen *El País Valenciano* i *Nosaltres, els valencians*.

«localisme», ací, no s'oposa a «universalisme» o a «internacionalisme», sigui de classe o de corrents ideològics: s'oposa només a mistificacions que tenen tot un altre origen. No cal dir quines. (Fuster, 1963: LX)⁸

Fet aquest incís, diguem-ne, *nacional*, per acabar, m'atreviria a afirmar, més subjectivament, que un dels fets que marca la col·lecció «Guías de España» és el tarannà intel·lectual i personal de Josep Pla. El fet de ser un escriptor amb una gran autonomia —difícilment dirigible editorialment, vull dir— i amb un reconeixement ja tan gran com a autor de cròniques i de llibres de viatges —a banda de l'amistat personal amb l'editor Josep Vergés— deu haver-li donat una independència a l'hora d'acarar la redacció de la seva guia que pot haver influït en la manera amb què els editors tractaran també la resta d'autors. Els autors que aniran rebent els diferents encàrrecs tindran llibertat per a acarar la seva tasca, però, evidentment, el primer que tindran present serà el model de Pla.

En el cas de Fuster, a més a més, cal tenir en compte que Pla és l'autor que escriu sobre la resta de territoris de la seva àrea lingüística —si deixem de banda la guia ciutadana de Barcelona, de Soldevila. Això l'havia d'influir necessàriament, com també l'havia d'influir que tant els dos primers llibres de la col·lecció com el que s'edita immediatament abans que el seu, *Cataluña*, siguin les guies de Pla.

Caldrà, doncs, que analitzem les diferents guies amb detall i de forma individualitzada, no sense deixar de recordar que el 1976 Pla les va incorporar, de manera conjunta i en català, a la seva obra completa, volum 30, sota el títol de *Tres guies*.⁹

⁸ Aquestes mistificacions amb un altre origen o aquesta voluntat d'oposar *localisme* —podríem llegir-hi, potser, *nacionalisme* o fins i tot *independentisme*— a *universalisme* o a *internacionalisme* és encara vigent en ple segle XXI. Quantes vegades hem sentit, sinó, en boca d'alguns polítics o d'alguns mitjans de comunicació carpetovetònics, que la voluntat del poble català d'aconseguir un reconeixement nacional major a l'actual és contrari a la tendència europea a la unificació? Quantes vegades s'ha dit —s'ha amenaçat— que la independència de Catalunya duu associada la sortida d'Europa? Com si Catalunya, com qualsevol altra nació europea —ni més, ni tampoc menys—, no en formés part de manera essencial, gairebé per pura definició geogràfica.

⁹ Cal puntualitzar que les traduccions al català de *La Costa Brava* i *Mallorca, Menorca i Eivissa* es publiquen, certament, per primera vegada en aquest volum 30 de l'obra completa de Pla. Tanmateix, la versió de *Catalunya* procedeix d'una altra publicació prèvia ja en català editada també per Destino dins la col·lecció «Imatge de Catalunya», el 1971, amb fotografies, exclusivament, de Francesc Català-Roca.

2.1. *Guía de la Costa Brava*

Diu Josep Pla en el pròleg del llibre que acabo d'esmentar que aquesta guia hauria pogut ser el seu primer llibre, tot i que:

va sortir per la força de les circumstàncies en llengua castellana el 1941. Pur atzar, car hauria pogut perfectament editar-se vint anys abans i ser potser el meu primer escrit. Tot el que aquí es diu, ho he portat a dins des de la meva adolescència i primera joventut. Perquè jo sóc, no solament fill d'aquest tros de país, sinó que, al revés del que sol passar tan sovint, en sóc un apassionat. Aquí vaig néixer i aquí seré enterrat un dia, gairebé veient el mar. (Pla, 1976: 9)

La primera edició de la guia es va publicar pel juny de 1941, amb un primer esborrany escrit a Fornells el 1939, d'acord amb el que l'autor mateix informa en el pròleg a la quarta edició. Se'n faran, com he dit, cinc edicions en espanyol, que aniran essent revisades i augmentades, tant pel que fa al text com pel que fa a les fotografies i la resta d'elements complementaris.

Aquesta primera edició és, físicament, la més diferent de totes. D'entrada, té un altre títol, *Costa Brava. Guía general y verídica*, i un format més petit: 17 × 13 centímetres. Té 288 pàgines i una enquadernació amb tapes dures folrades amb tela blava sense sobrecoberta. Les dimensions, el tipus de paper —de menys gramatge que l'emprat en les edicions posteriors— i el pes sí que permetrien considerar el llibre una guia de viatge en format de butxaca. Tanmateix, l'estructura textual de la guia és ja, com veurem més endavant, la que es mantindrà en totes les edicions. Aquesta primera edició incorpora molt poques fotografies —deu en total: dues en el primer itinerari i una per cadascun dels altres vuit. Són sempre fotografies a pàgina completa i en blanc i negre. Totes les imatges van acompanyades d'un peu de fotografia, però enlloc no se n'indica l'autoria ni la procedència. En la darrera, molt interessant, hi trobem un Pla relativament jove, fumant un cigar en una actitud força relaxada: «El autor de la presente Guía con el habitante solitario de la Cala de Agua Xelida, Sebastián Puig, conocido por “Hermós” (+), en 1933» (Pla, 1941: 267), diu el peu de fotografia.

A diferència d'edicions posteriors, la de 1941 duu un pròleg al·lògraf d'Albert Puig. M'agradaria destacar-ne un parell de fragments. El primer està relacionat amb la gènesi de Pla com a escriptor. El segon em fa pensar que la *Costa Brava. Guía general y verídica* no degué ser un llibre d'encàrrec:

Una tarde, contemplando —admirando— un magnífico atardecer de otoño, desde las inmediaciones del Faro de San Sebastián, viendo el mar inmóvil, el cielo rosado, y en el campo calma y dulzura infinitas, Pla me situó delante un maravilloso punto de vista. «En este rincón —me dijo— sentí por primera vez en mi vida la necesidad de escribir. Recuerdo que apenas tendría quince años y el encanto de estos viejos olivos, del mar apenas insinuado a través de estos pinos, me produjo tal desazón que al día siguiente volví al mismo lugar con una cuartilla y un lápiz. Este fué el primer paisaje que he descrito.»

[...]

Este es el libro que Pla no podía dejar de escribir. Quien ha convivido con él, recorriendo pueblos y playas de la costa comprenderá la necesidad de esta obra, que constituye un canto ensimismado, de algo profundamente sentido. (Puig, 1941: 10, 11)

Aquest pròleg de Puig desapareix a partir de la segona edició i és substituït per uns breus paràgrafs de Pla, amb l'encapçalament «A la primera edición», «A la segunda edición», «A la tercera edición»... En aquestes notes introductòries Pla no va gaire més enllà d'informar que la guia ha estat actualitzada i de donar les gràcies a les persones que l'hi han ajudat «con su experiencia y conocimientos». De totes aquestes notes, l'única que em resulta interessant és la que apareix com a pròleg «A la primera edición», impresa a partir de la segona edició.¹⁰ Està datada a Fornells, el 1941. L'interès d'aquest pròleg planià rau a incloure una classificació de les guies turístiques que, em sembla, marcarà el tarannà de la col·lecció «Guías de España». Atesa la brevetat, em permeto de reproduir-lo complet:

En el proceso de elaboración de una Guía turística se pueden seguir uno u otro de estos dos criterios: un criterio puramente mecánico, frío, estrecho, encaminado a dar con toda precisión los nombres de hoteles y restaurantes, detalles arqueológicos e históricos, planos de calles y plazas, todo esto aderezado con la emisión intermitente de adjetivos amables, y otro más amplio, que sin perder de vista la necesidad de dar en lo posible todas estas noticias en lo que pueden tener de más permanente, proyecte sobre el trabajo la experiencia personal, lo que podríamos llamar —si el lector perdonara el atrevimiento— la sensibilidad del autor.

Una Guía entendida con el primer criterio requiere —aunque el objeto sea muy corto— una gran cantidad de informadores y una adaptación ulterior constante del libro a las modificaciones de la realidad. En definitiva, son los detalles exactos de las Guías lo que constituye en ellas el elemento más impreciso y más fugaz. Un horario de trenes de marzo de 1941 puede ser en abril del mismo año un puro galimatías. Por

¹⁰ Estranyament, aquest pròleg «A la primera edición» no apareix en la primera edició de 1941. Es repeteix, això sí, en les quatre edicions posteriors.

esto han caído prácticamente en desuso las grandes Guías, en muchísimos aspectos insuperadas, del siglo pasado. Hoy no viaja ya nadie con el Baedeker, y aunque este libro se hubiera modernizado suficientemente para estar lo que se llama al día, no sería posible utilizarlo, por las razones que le dieron tanta celebridad hace medio siglo. En cambio el “Viaje a Italia”, de Goethe, es constantemente utilizado todavía por el turismo de aquella península y yo me serví siempre en Italia de un libro aparentemente más anacrónico: de las “Vidas” de Vasari, fuente abundantísima de noticias.

Esta Guía es modestísima. Está destinada a facilitar el conocimiento de una de las comarcas más bellas de Cataluña: la Costa Brava. No es necesario decir que ha sido elaborada teniendo en cuenta el segundo criterio. Sus defectos son indiscutibles, pero la responsabilidad de su formación y redacción y de las apreciaciones contenidas en ella es exclusivamente mía. (Pla, 1955: 7-8)

Tot i declarar no voler emular les guies Baedeker, la cosa certa és que en les pàgines preliminars de la *Guía de la Costa Brava* el lector trobarà unes «Comunicaciones básicas» amb els diferents mitjans de transport d'accés a la Costa Brava: la línia ferroviària i els autobusos o els trens de via estreta que uneixen les estacions amb les poblacions concretes de la costa.¹¹ A més a més, ben sovint trobarem al llarg dels diferents itineraris recomanacions de restauració i d'allotjament. Heus-ne ací un exemple a les poques pàgines de començar el primer itinerari:

Tiene además, comunicaciones incomparables. Hoteles y fondas de Blanes: «Hotel Mediterráneo», Esperanza, 40, de primer orden; Fonda de Juan Burcet, Avenida del Caudillo, 10; Fonda de Narciso Bonell, Plaza de España. Fonda y restaurante popular: «A Can Patacano», comida excelente.

Comunicaciones. Aparte de ser estación del ferrocarril del litoral —con la que Blanes está enlazada con un servicio de autobuses— es paso obligatorio para Lloret y Tossa de Mar. Está también comunicada con la general de Francia por Malgrat y Tordera. Blanes es una de las más grandes puertas de la Costa Brava.¹² (Pla, 1955: 24)

Com observem, les informacions que ens ofereix Josep Pla en la seva guia són ben puntuals, amb adreces precises i classificació de la qualitat dels hotels o dels restaurants. En algun moment ens arriba a dir: «restaurante y hotel excelentes, “Hotel Restaurante Santa Cristina”, teléfono en la lista de Lloret» (1955: 29), on com veiem,

¹¹ Aquest apartat desapareix en la traducció catalana incorporada a l'obra completa (Pla, 1976).

¹² En la traducció al català publicada en l'obra completa, esmentada més amunt, Pla es veu obligat a suprimir aquesta informació, atès que, sens dubte, ha quedat obsoleta. Només hi deixa, com a tancament i inici de dos paràgrafs consecutius, la primera frase i la darrera, que tenen un caràcter intemporal:

Té, a més, comunicacions incomparables.

Blanes és una de les més grans portes de la Costa Brava. (Pla, 1976: 22-23)

és conscient que una dada tan concreta com un número de telèfon pot canviar amb certa facilitat.

Podem dir, ja d'entrada, que ni aquest tipus de recomanacions d'allotjament o gastronòmiques ni la llista de comunicacions bàsiques —ni, òbviament, cap número de telèfon— no apareixeran en la guia de Joan Fuster. La presència dels mitjans de transport en la seva guia és gairebé insignificant, més enllà d'indicar al lector la carretera que hauria d'agafar per anar a tal lloc o a tal altre. A més a més, les referències al ferrocarril són pràcticament anecdòtiques en *El País Valencià*, i això que Fuster —que ni tenia cotxe ni tenia permís de conduir—, el feia servir sovint per als seus desplaçaments —quan no era un amic el que li feia de xofer. I quan dic que les referències al ferrocarril hi són pràcticament anecdòtiques, ho podem entendre en el sentit recte, com tot seguit podem comprovar. Les poques aparicions que hi té són per a referir-se als *trenets* que surten de l'estació del Pont de Fusta de València o per a parlar-nos de la Panderola que corre —que *vola?*— pels carrers de Castelló de la Plana:

No me atrevo a proponer, ahora, al lector, una ruta continua para visitar los pueblos de la Huerta de Valencia. En lo esencial, en su vitalidad, en el estilo de sus costumbres y de su curio humano, todos son muy parecidos, por no decir iguales: quizá sólo el mayor o menor acento industrial —que nunca decide— consigue darles, en este orden de cosas, un cierto matiz de diferencia. El viajero encontrará a su disposición, para ir y venir a su gusto por esta zona, más carreteras de las que ponen los mapas. Y aun puede acudir a los llamados «ferrocarriles económicos», pequeños trenes eléctricos y bastante desvencijados, que salen de la estación «*del pont de fusta*», en la ciudad, junto al Turia: una *estacioneta* insignificante al parecer, pero que, según las cuentas, tiene más tráfico que cualquier otra de Europa, si se exceptúa la Estación Victoria de Londres —¡palabra! Vaya por donde vaya, y con lo que vaya, el viajero debería conocer las poblaciones importantes de la comarca: Burjasot, Catarroja, Manises, Paterna, Torrente.

[...]

Cogeremos el ferrocarril oportuno: un tren diminuto y pimpante, que circula por las mismas calles de Castellón, rozando las aceras, con la desenvoltura cómica de un juguete desproporcionado. Es *la Panderola* —quiere decirse, la cucaracha—, deliciosamente anacrónica, cuyo funcionamiento pertenece más bien al orden del folklore que al de las comunicaciones razonables. (Fuster, 1962b: 187-189, 246)

Sembla, doncs, que Fuster segueix amb més rigor que Pla mateix les seves recomanacions a l'hora d'elaborar una guia «teniendo en cuenta el segundo criterio». La de Fuster sí que és realment molt com Pla demanava, amb la «sensibilidad del

autor». Per això ben fàcilment es podria llegir encara avui, sense la necessitat de grans actualitzacions —evidentment, faig aquesta afirmació amb tots els matisos i totes les prevencions que calguin.

Com he dit una mica més amunt, de la *Guía de la Costa Brava*, se'n van arribar a fer cinc edicions. La segona edició, de juliol de 1945, ja passa a tenir el format general de la col·lecció «Guías de España» pel que fa a les dimensions, 22 × 17 centímetres. Tanmateix, les tapes van folrades amb tela verda, amb una ornamentació d'Enric Clusellas. La sobrecoberta és de Domènec Carles i Olegari Junyent. A partir d'aquesta edició, la presència de material fotogràfic és molt més gran. Té unes dues-centes fotografies, algunes a pàgina completa i d'altres intercalades en el text. En la contraportada se'ns informa de l'autoria de les fotografies: la majoria procedeixen d'arxius i d'altres «de la amabilidad de los aficionados señores...». La segona edició té 392 pàgines. La tercera edició, de juny de 1948, és, formalment, molt similar a l'anterior, tot i que les tapes són blaves i arriba a les 440 pàgines.

Finalment, la quarta edició, de març de 1955, que és la que analitzaré amb profunditat per ser la més pròxima a *El País Valenciano* entre les que el precedeixen, té 516 pàgines. És enquadernada amb tela vermella, amb ornamentació de Ricard Giralt Miracle. Respecte a les fotografies —al voltant de tres-centes—, tot i que encara n'hi ha d'arxiu i d'aficionats, passen a encarregar-se a Joan Tous Casals i, la majoria, a Ramon Dimas —recordem que Dimas és l'autor del reportatge fotogràfic que acompanya la guia de Fuster.¹³

A diferència del que trobarem en la guia de Joan Fuster i en algunes altres de la col·lecció, Pla no comença la seva amb una introducció general amb dades geogràfiques, històriques o econòmiques. Això no significa que no aporti aquest tipus d'informació, sinó que anirà repartint-la per tota la guia, quan li convindrà per la continuïtat del seu discurs, de la seva *narració*. Després dels pròlegs passa directament a presentar en un breu «Plan y límites de esta guía» els nou itineraris successius en què dividirà el viatge per la Costa Brava, de Blanes a Portbou, de sud a nord, perquè «la mayor cantidad de turismo que se proyecta sobre la costa proviene de Barcelona y de las poblaciones industriales de Cataluña». El lector que Pla sembla tenir en ment en aquest moment inicial és, doncs, bàsicament català, tot i que també trobarem

¹³ Hi ha una cinquena edició de la *Guía de la Costa Brava*, de 1965 (540 pàgines).

referències a un turisme —diguem-ne— foraster.¹⁴ Hi ha, a més a més, un paràgraf d'aquest apartat que avança una altra gran diferència amb Fuster:

El lector encontrará en esta Guía todas las maneras de llegar a la costa viniendo del interior: pero la novedad de ella consiste en que ésta es una guía para navegar la costa. Se ve, pues, en ella, el mar desde la tierra; pero aprovechando mi experiencia personal, he tratado de dar también una visión de la tierra desde el mar. (Pla, 1955: 11)

Aquesta visió de la terra des del mar es repetirà en les altres guies de Pla, però no la trobarem, de cap manera, en la de Fuster. El mar serà present en la seva guia, com no podria ser d'una altra manera en la guia d'un país allargat que té al voltant de cinc-cents quilòmetres de costa, però l'experiència personal de Fuster és tota una altra. I per això, insisteixo, la seva experiència del «mediterranisme» a què m'he referit en pàgines anteriors és també diferent. Si viatjar és ja per a ell una activitat poc atractiva, navegar queda del tot fora de les seves inclinacions. Per això el mar, en aquest cas el nostre Mediterrani, és en *El País Valencià*, gairebé sempre, un espai de connexió cultural, una referència literària més, com es demostra en la citació següent:

Y EL MAR

Desde Cabanes a Borriol, pasando por Puebla Tornesa —*La Pobla Tornesa*—, el Desierto de las Palmas ocupa el panorama del Este. Tras Borriol, la Plana, y ya Castellón. Y nuestro amigo el mar: «*la mer toujours recommencée*», que decía Valéry, o «*el mar siempre interesante*», que decía con adjetivo más circunspecto el abate Cavanilles... (Fuster, 1962b: 305)

En això, en la presència bastant insistent de citacions d'autoritat —literàries o simplement erudites—, és en el que sí que coincidiran Pla i Fuster, tot i que la manera en què les tractaran tampoc no serà del tot idèntica. Com veurem i analitzarem amb més profunditat en el capítol següent, Fuster inicia *El País Valencià* amb una citació, precisament, d'Antoni Josep Cavanilles:

¹⁴ De fet, en el capítol anterior he citat un fragment d'aquesta guia que ens podria dur a fer-nos pensar, amb les matisacions que hi he indicat, justament el contrari:

Así, pues, esta Guía, que no aspira a ser sólo un manual de la costa para solitarios, sino un libro para todo el mundo, se complace en subrayar las excepcionales condiciones que tiene San Feliu de Guíxols para una estancia normal y ponderada. (Pla, 1955: 90)

«La grande idea que se tiene de lo fértil, ameno y poblado del reyno de Valencia, parece exagerada y aun falsa si se entra por Aragón». Así comenzaba el abate Antonio José Cavanilles sus *Observaciones sobre la Historia Natural, Geografía, Agricultura, Población y Frutos del Reyno de Valencia*, en 1795. Y una comprobación más o menos semejante, desconcertada, desencantada quizá, tendrá que hacerse cualquier viajero que llegue a la antigua frontera valenciana desde el interior de la Península. (Fuster, 1962b: 9)

Doncs bé, no en el primer paràgraf del seu primer itinerari, però sí en el segon, hi trobem que Josep Pla ja comença a fer referència a altres autors:

La pineda de Blanes me hacía recordar los pinos de Viareggio, delante de los cuales naufragó el poeta Shelley, y los oscuros de la marina de Ravena, sobre el verde Adriático. (Pla, 1955: 18)

Aprofito per a remarcar —i per a avançar— una altra diferència amb Fuster. Pla fa ben sovint comparacions de la Costa Brava amb altres llocs que ha visitat. Ací, amb Itàlia; en altres moments, amb Grècia —i comparacions com aquestes, també en farà en la *Guía de Mallorca, Menorca e Ibiza* i en *Cataluña*. Fuster, en canvi, no fa aquest tipus d'equiparacions, bàsicament, perquè, a diferència de Pla, no és un home viatjat. Difícilment se li podien acudir aquest tipus de referències a altres territoris si no els té presents.

Tornem, però, a les citacions d'autoritat. En aquestes primeres pàgines de la *Guía de la Costa Brava*, Pla cita, a banda del ja esmentat Shelley, Joaquim Ruyra, els dos Plinis, Tit Livi, Pomponi Mela, Atto Vannucci¹⁵ i la seva *Storia dell'Italia antica...* Però cita sobretot els erudits locals: Vicenç Coma i Soley, Josep Pella i Forgas, Albert del Castillo... Els cita i els aprofita extremadament, i no sempre amb subtilesa —manera d'actuar, d'altra banda, ben habitual en Pla. Vegem-ne alguns exemples. En primer lloc, un fragment de Coma i Soley que procedeix, no d'una publicació, sinó d'una «amable carta» personal:

Este promontorio es la clave de la historia antigua de Blanes. Oigamos, en este punto, la voz de la ciencia. El señor Coma y Soley, el máximo erudito de historia local, me dice en una amable carta: «Las excavaciones practicadas en la peña de los Padres de la Sagrada Familia y una gran cantidad de fragmentos de cerámica, amén de otros

¹⁵ Josep Pla n'omet el nom de pila i grafia el cognom Vanuzzi, tant en les edicions en espanyol com en la traducció catalana.

objetos y documentos pétreos, hace tiempo que nos permitieron establecer la existencia de un antiguo poblado ibérico, conservando diferentes personas todavía restos de cerámica del siglo II a. de J. C. y monedas ibéricas procedentes de dicho lugar. La influencia helénica, opino yo que fué muy epidérmica, por la escasez de manifestaciones, como no sean algunas monedas ampuritanas. Nada tendría de extraño que sus relaciones con Ampurias se limitaran a las estrictas de servir Blanca como puerto de refugio a los navegantes que, ya sea procedentes de Italia o de Ampurias, recalaran en nuestras aguas. Son infinidad las ánforas pescadas a ocho millas de la costa, y como detalle particular baste decir que la industria alfarera blandense estaba muy desarrollada en aquellos tiempos y con características propias.» (Pla, 1955: 20)

Un parell de pàgines més tard, Pla cita la *Historia del Ampurdán*, de Josep Pella i Forgas, un llibre que aprofitarà amb profusió al llarg de tota la guia:

En los siglos más oscuros de la Edad Media, normandos y sarracenos invadieron innumerables veces este litoral y lo asolaron repetidamente. «Aparecieron los ligeros bajeles normandos (escandinavos) en el horizonte de nuestro mar —escribe el señor Pella y Forgas en su «Historia del Ampurdán»— en mitad del siglo IX y fué tanto mayor el terror que debió causar su aparición cuando la fama de su indomable fiereza, adquirida saqueando las costas del Báltico, Atlántico y Mediterráneo, vióse en evidencia en las poblaciones marítimas que pasaron a sangre y fuego.»¹⁶ (Pla, 1955: 22)

Pla també inicia l'itinerari II, «De Tossa de Mar a San Feliu de Guíxols», amb una citació erudita, i el clourà, abans de donar-nos dades concretes d'allotjament a Sant Feliu de Guíxols i informació sobre comunicacions amb ferrocarril i autobús, amb referències a altres autors i amb una nova comparació amb la Ligúria italiana. Aquest és l'inici del capítol:

¿Qué fué la cultura indígena en esta costa antes de la llegada de los primeros pueblos del mar? Nos lo dirá don Alberto del Castillo en su luminoso ensayo «El poblamiento entre Blanes y San Feliu»: «Desde Barcelona al Pirineo, pasando por esta zona (poblado de Lloret de Mar), la cultura presenta los mismos caracteres: poblados en las alturas, necrópolis, cerámica negroide lisa de tradición céltica, cerámica rojiza pintada ibérica. Al lado de esto, pesas de telar, armas, objetos de

¹⁶ El títol complet del llibre de Pella i Forgas és *Historia del Ampurdán. Estudio de las comarcas del noreste de Cataluña* (Barcelona, Lluís Tasso i Serra, 1883). N'hi ha una edició facsímil, publicada per Aubert Impressor, d'Olot, el 1980, que és la que jo he fet servir. Cal dir que Pla no és precisament dels autors més acurats a l'hora de citar. El text de Pella diu exactament:

aparecieron los ligeros bajeles de estos últimos en el horizonte de nuestro mar en mitad del siglo IX, y fué tanto mayor el terror que debió de causar su aparición, cuanto la fama de su indomable fiereza adquirida saqueando las costas del Báltico, Atlántico y Mediterráneo viose en evidencia en las poblaciones marítimas que pasaron á sangre y á fuego. (Pella, 1883: 319)

hierro, muelas de molino a mano y poca cosa más indígena. Era una cultura modesta. Abundan los objetos de importación forastera —signos de comercio y de relación con el pueblo colonizador, el griego—: cerámica helenística. Más tarde, cerámica romana, ya que estos poblados perduraron hasta el momento que Roma hizo la unificación.» (Pla, 1955: 53-54)

I ací tenim la connexió final amb Itàlia, que Pla fonamenta en relacions històriques, d'ordre polític i comercial:

Una serie de circunstancias —algunas debidas al azar— hicieron que San Feliu fuera el centro de irradiación de los primeros esfuerzos que se hicieron para conquistar Mallorca —esfuerzos que se llevaron a cabo con la colaboración de las repúblicas italianas, Pisa y Génova sobre todo. Mucha sangre italiana quedó infiltrada. «San Feliu —escribe Pella y Forgas— conservó mucho tiempo el carácter italiano». A mí me parece —es una impresión quizás meramente subjetiva— que este carácter continúa siendo el más típico de San Feliu. Paseando por su magnífico paseo frente al mar, por las calles paralelas a la playa y por el abanico de callejuelas que bajan en pendiente rápida al mar, me ha parecido muchas veces encontrarme en alguna pequeña ciudad de la Liguria, apretujada en un cuenco de rocas, limpia, concentrada, plácida. Ciertamente, como una de estas pequeñas ciudades no tiene ni el estupendo sentido urbanístico que ponen los italianos en sus construcciones ni los colores maravillosos —verdes, albaricoques, tierras, chocolates— de las ciudades de Italia. Le faltan también los cipreses y aquellos pequeños jardines frente al mar de la Liguria. ¡Ah, si San Feliu, en su parte alta, al fondo de sus callejas en cuesta, presentara el perfil de unos cipreses esbeltos, finos, ensoñados! [...] Un gran escritor, Gaziell, ha escrito en su libro «Una vila del vuitcents», lo que fué la población en la época de mayor esplendor liberal y comercial. (Pla, 1955: 87-90)

Història, economia, Itàlia, els jardins, els xiprers —la preferència de Pla per aquest arbre és manifesta i persistent: «el ciprés, árbol odiado en Cataluña y que es uno de los árboles más nobles y bellos del mundo», diu més endavant (1955: 171)—, i les seves fonts llibresques: ací, Josep Pella i Forgas, Albert del Castillo, Gaziell... Podríem continuar citant fragments de diferents autors que Pla va aprofitant —en la pàgina que segueix a l'inici del capítol torna a citar Del Castillo, per exemple— però em sembla que tampoc no cal per a demostrar que l'autor de les guies no té gaire mirament a l'hora de fer servir textos d'altres autors. De fet, per a situar aquesta pràctica de Pla en termes generals, més enllà de les guies que tractem ací, cal recordar el conegut episodi del seu acomiadament com a corresponsal a París de *La Publicidad*. Hi havia estat destinat el mes d'abril de 1920 i al juliol el despatxen per un plagi en un article que havia provocat les protestes d'algun lector en una carta al director. Al setembre, però, el diari es veu obligat a readmetre'l perquè els lectors mateixos reclamaven els seus

articles. No he trobat que Fuster faci referència a aquest episodi concret, però sí que tracta el tema del plagi —o de l'originalitat, que és l'altra cara de la mateixa moneda— en Pla:

L'originalitat, per exemple, el treu de polleguera. [...] Pla nega els «missatges personals i exclusius», o li semblen pretensions ridícules. «La primera obligació d'un escriptor és observar, relatar i manifestar l'època que li ha tocat de viure»: la resta són romanços. [...] De més a més, l'originalitat, si és alguna cosa, és un «desordre momentani». Pla odia el desordre. L'originalitat quan realment es produeix, comporta, per la seva pròpia funció, una ruptura o un «fer taula rasa» en la tradició, i Pla no sabia interpretar-la més que com «una pèrdua seca». L'originalitat seria un actitud primària, i ell vol ser un antiprimari. «A mi, el que m'interessa és continuar», agrega. És «el que fa tot home culte en trobar-se amb una ploma a la mà»: continuar, prosseguir, «deixar una petita aportació en el fons de sensibilitat segura, antiga i contrastada del seu nucli social». L'escriptor ha de sotmetre's a aquesta llei, perquè en ella resideix l'única possibilitat d'acomplir una obra positiva. Més d'una vegada Pla n'exagera l'esquema, i l'ha resumit amb un vertader panegíric del plagi. Si hi ha un fil d'ironia en les seves referències al plagi, no hauríem de sobrevalorar-lo. «La cultura és un plagi sistemàtic», recorda. «Els antics no feren altra cosa sinó plagiar-se mútuament sense treva. Si els antics ho feren, per què no ho podem fer nosaltres?». «Sàpiga, doncs, el llegidor, que si no he plagiat és més perquè no he pogut que perquè no n'he tingut ganes...». I, quan ha pogut, Pla ha plagiat.

Plagiar no és copiar: les frases que acabo de transcriure disten molt de ser una cínica defensa de la depredació intel·lectual. Plagiar no és copiar: és sumar. Josep Pla es val d'aquestes divertides insolències per a referir-nos la seva concepció de la cultura com a sedimentació. [...] La cultura, per a ell, és això: una suma, una sedimentació, una acumulació —al llarg del temps. [...] Els verbs ens ajudaran a comprendre-ho: discutir, corregir, esmenar i aprofitar allò que s'ha rebut en herència, i res més. La literatura descansa sobre aquest procés. (Fuster, 1966a: 22-24)

Si llegim amb atenció el fragment anterior, ens adonarem que Fuster cita ací uns mots de Pla que recollirà posteriorment en la seva *Literatura catalana contemporània* —i que jo ja he citat una mica més amunt. Aquells de «La primera obligació d'un escriptor és observar...». Doncs bé, els mateixos mots —i la mateixa referència a De Sanctis que jo he omès ací— els havia reproduïts anys abans en un dels seus primers llibres, *Les originalitats*, en la nota a peu de pàgina número 3:

Josep Pla ha explicat, en el pròleg de *Llagosta i pollastre*, el seu escepticisme respecte al «missatge personal i exclusiu» de l'escriptor. És clar que si per «missatge personal i exclusiu» es vol entendre Déu sap quines evanescències estranyes i hipersublims, tindrà en bona part de raó Pla a considerar-ho pretensions i pueril. Ara bé: no fóra menys pretensions ni pueril l'excés en sentit contrari, com ell fa, afirmant que «la primera obligació d'un escriptor és observar, relatar i manifestar l'època que

li ha tocat viure». Que la literatura és «el reflex d'una societat determinada en un determinat moment» com Pla suposa seguint De Sanctis, és una veritat a mitges. Aquesta idea, formulada així, oblida que entre la societat i el seu presumpte reflex literari hi ha, interferida, *alguna cosa* important: precisament, allò *en què* s'ha produït el reflex, l'escriptor. I l'escriptor no reflectirà mai *objectivament*, perquè ell no és un objecte, com l'espill, sinó tot un —bon o mal— subjecte. Fins i tot si aconseguís ser objectiu en el reflex, hauríem de tenir en compte que no ho reflectirà *tot*, que només reflecteix allò que un criteri previ, conscient o no, l'indueix a triar. De tota manera, l'artista, reflecteixi o no la societat en què viu, és una part viva d'aquesta societat. El novel·lista —com el poeta, i el pintor, i el músic— és tan protagonista de la societat i de l'època seves, com ho pugui ser qualsevol altre dels seus contemporanis. Pràcticament, ho és més, i més veritable, puix que ho és a consciència. Trobo que la societat, reflectint-se o no en l'obra de l'escriptor, *s'hi confessa*. Posats a designar les relacions entre l'escriptor i la societat, en comptes del mot «reflex» —sempre problemàtic i lligat, a més a més, a una estètica inoperant—, jo optaria pel de «testimoniatge». (Fuster, 1975a: 190-191)

Cal dir que Fuster data *Les originalitats* l'any 1952, malgrat que es publica el 1956.¹⁷ És a dir, trobem la citació de Pla reproduïda el 1952, el 1966 i el 1972 —això per no parlar de les extensíssimes referències que fa a Pla, en la mateixa línia, en el pròleg a *l'Obra poètica* d'Espriu, a què també m'he referit. Tot un exemple d'intertextualitat. Tot i que, més que d'intertextualitat, caldria parlar en aquest cas d'intratextualitat, sobretot si tenim en compte que Fuster considera que un autor escriu realment una sola obra:

Un home, en tota la seva vida literària, no escriu sinó una sola obra, la seva obra. A desgrat dels canvis, de les contradiccions, de la varietat, de l'evolució que, pel temps, s'hi pugui rastrejar, aquesta obra —junta o dispersa— és sempre *una... i única*. (Fuster, 1975a: 162)

La intratextualitat de la citació fóra també aplicable a Josep Pla mateix, atès que, a més d'utilitzar aquests mots en el pròleg de *Llagosta i pollastre. Sobre la cuina catalana* (1952) els repetirà, molt lleugerament retocats, en el pròleg de *La vida amarga* (1957).¹⁸ Les dates de publicació dels llibres de Pla demostren, a més a més, que Fuster està del tot atent a la producció planiana: incorpora les reflexions de Pla a un assaig que escriu el mateix any en què es publica *Llagosta i pollastre*, un llibre, d'altra banda, que té contingut bàsicament gastronòmic —un tema, la gastronomia,

¹⁷ Fuster incorpora *Les originalitats* —amb petites modificacions, pel que fa a la flexió verbal emprada, bàsicament— al volum 4 de les seves obres completes (1975). Cito d'acord amb aquesta edició.

¹⁸ *La vida amarga* s'edita com a volum 6 de l'obra completa de Josep Pla el 1967. Cito d'acord amb aquesta edició.

que, m'atreuria a dir que, també per tarannà personal, té un interès molt relatiu per a Fuster.

Respecte a la importància de *Les originalitats*, no podem oblidar que és un dels primers llibres que Fuster publica. Cal tenir en compte, en aquest sentit, que la datació de *Les originalitats* és anterior a la d'*El descrèdit de la realitat*, el primer llibre publicat per Fuster, el 1955, però que és datat a Sueca el 1954. Podem considerar, doncs, que *Les originalitats* és, ben probablement, un dels primers assaigs de Fuster —si no el primer— que es concep com a llibre. Però per damunt d'aquest fet estrictament cronològic, hi ha la valoració que el llibre rep entre els crítics. Josep Iborra, sens dubte un dels millors coneixedors de l'obra de l'assagista de Sueca i el primer que l'analitzarà amb profunditat,¹⁹ qualifica *Les originalitats* com a text seminal en la producció fusteriana. Segons ell, en aquest llibre, juntament amb *Judicis finals* i *Elegia a Rabelais*, es troba en essència tota l'obra de Fuster:

la clau de la unitat i de la gènesi del pensament de Joan Fuster es troba en uns textos primerencs, que va escriure a principis de la dècada dels cinquanta: *Judicis finals*, *Les originalitats* i *l'Elegia a Rabelais*. Tot l'opus fusterià hi és, *in nuce*. Hi trobem, clarament formulada ja, la seua orientació racionalista, escèptica i materialista, i també —és l'altre eix de la seua producció— una consciència molt aguda de les «originalitats»: la seua i la dels altres. D'aquesta consciència extreu un imperatiu ètic que inspira tota la seua obra: la decisió d'examinar-se, de saber què és, i la voluntat d'esdevenir allò que és. Imperatiu que Joan Fuster generalitza i aplica a tots els problemes humans. (Iborra, 2012: 20)

Per cert, el primer escriptor que esmenta Fuster en *Les originalitats* —després de referir-se a Dalí— és, justament, Josep Pla. I, com no podia ser d'una altra manera, també és Pla el punt de partida de la seva reflexió en l'entrada «Plagi» de *Diccionari per a ociosos* (1964b: 135-143), que m'abstindré d'analitzar amb deteniment per no allargar-me en aquesta potser ja massa extensa digressió, però d'on em permetré d'extreure aquesta nova referència a Pla, en què l'empordanès aporta el punt de vista *comercial* a la reflexió sobre el plagi i el suecà ens recorda amb claredat i concisió la concepció que té Pla de la literatura:

¹⁹ Va defensar la seva tesi doctoral, *Humanisme i nacionalisme en l'obra de Joan Fuster*, el 1984 i abans, el 1982, havia guanyat el Premi d'Assaig Joan Fuster, dels Premis Octubre, amb *Fuster portàtil*.

«Mai el plagi no havia estat considerat una cosa criticable. Avui ho és, perquè l'escriptor que ho fa és considerat pels seus companys com un home que trenca les lleis de la cavalleria comercial.» Trobo aquestes paraules en un vell paper de Josep Pla («Revista de Catalunya», IV (1927), 570). Pla, segons la fama, ha estat sempre un gran defensor del plagi, i fins i tot —si hem de creure alguns dels seus crítics i determinades semiconfessions d'ell mateix— un gran practicant del plagi. No n'hi ha per tant, és clar: Pla, més que plagiar, ha enyorat la possibilitat de plagiar; més que defensar el plagi, s'ha burlat de la pretensió «originalista» que caracteritza l'activitat literària i artística de la nostra època. De tota manera, frases com les citades exposen idees molt assenyades sobre el problema. Idees que, no cal dir-ho, han escandalitzat discretament aquelles honorables persones que s'inscriuen en el ram de la ploma amb il·lusions sacerdotals. És ben comprensible que l'escriptor empordanès reaccioni així davant la qüestió del plagi: en la seva concepció de la literatura, exempta de manies transcendents, l'escrúpol de copiar no passa de ser una històrica «collonada». Dues raons, potser, constitueixen el fons de la justificació que Pla dona al plagi: una, històrica —«els antics no feren altra cosa sinó plagiar-se mútuament sense treva»—; l'altra, empírica —que cal aprofitar el que d'aprofitable tingui l'esforç aliè, ja que «entre tots ho fem tot». (Fuster, 1964b: 135)

Tornem, però, a la connexió de Josep Pla —i de Fuster— amb els autors anteriors, amb aquells que els han precedits, amb els «morts vivents», que en diu Pla. Podríem dir que tots dos mantenen una tertúlia permanent amb la tradició. A manera de conclusió avançada —hi entraré amb més detall en pàgines posteriors— podríem dir que potser la diferència rau en les formes més que no pas en l'actitud. Pla és molt més rude —espero que se'm permeti el qualificatiu— en presentar-nos les citacions d'autoritat; Fuster hi és més subtil. Ja hem vist que Fuster feia referència, en analitzar la manera que té d'acarar Pla el fet literari, a Francesco De Sanctis, en el sentit que el crític italià valora l'obra literària respecte al temps en què és concebuda. Concretament, Pla diu:

La literatura és el reflex d'una societat determinada en un determinat moment. L'axioma —vàlid des dels temps més reculats— és de De Sanctis, i jo modestament el comparteixo. (1967: 8)

Ara bé, tot plegat em fa pensar més aviat en el crític angloamericà T. S. Eliot. Amb aquesta manera de fer respecte als clàssics —que tant poden ser els clàssics de la cultura europea, com els de la tradició judeocristiana o els més exclusivament locals—, Pla i Fuster compleixen una de les premisses establertes en l'article de T. S. Eliot «Tradition and the Individual Talent», del 1919. En aquest breu assaig, que ha influït profundament en la manera de fer de la crítica angloamericana —i, a la llarga, de la

crítica literària internacional, atès que ha promogut els estudis de literatura comparada—, Eliot establia que els poetes, i els artistes en general, es fan conèixer per la seva relació amb la tradició:

No poet, no artist of any art, has his complete meaning alone. His significance, his appreciation is the appreciation of his relation to the dead poets and artists. You cannot value him alone; you must set him, for contrast and comparison, among the dead. (Eliot, 1919: 55)

En certa manera, el que fa Eliot és una gran defensa de la intertextualitat —i justament aquest és el fenomen que ens ocupa. De fet, segons ell, els millors passatges d'un poeta, d'un escriptor, són aquells en què es fan presents els seus antecessors:

not only the best, but the most individual parts of his work may be those in which the dead poets, his ancestors, assert their immortality most vigorously». Bàsicament, «Tradition is a matter of much wider significance. It cannot be inherited, and if you want it you must obtain it by great labour. (Eliot, 1919: 55)

Per tant, aconseguir aquesta connexió amb la tradició requereix un gran esforç per part de l'artista. I és aquest esforç el que reconeix Eliot en un autor:

This historical sense, which is a sense of the timeless as well as of the temporal and of the timeless and of the temporal together, is what makes a writer traditional. And it is at the same time what makes a writer most acutely conscious of his place in time, of his contemporaneity. (Eliot, 1919: 55)

Gràcies al *sentit històric* un autor pot entrar a formar part del que posteriorment Harold Bloom ha denominat cànon literari, on l'«*anxiety of influence*» no és vista com un fet negatiu, sinó, ans al contrari, com un reflex de la voluntat de connectar amb la tradició. «*He [the poet] must be quite aware of the obvious fact that art never improves, but that the material of art is never quite the same*», conclouïa Eliot.²⁰

²⁰ He aplicat un punt de vista similar en un article sobre la poesia de Vicent Andrés Estellés (Grau, 2011). Cal remarcar, d'altra banda, que l'obra de T. S. Eliot no és estranya per a Joan Fuster. Ja ho apunta Enric Sòria:

Un gran ensayista valenciano, Joan Fuster, escribió, en el prólogo de una antología de 1956, que, a la cultura expresada en catalán, se la podía calificar, al menos en parte, de "cultura satélite", en el sentido que T. S. Eliot había dado a estas palabras: una cultura escrita en el idioma propio, pero con un espíritu prestado, que vive en una situación de perpetua dependencia cultural. (2010: 502)

Resumit en uns mots de Fuster respecte a Pla que ja he citat: «Plagiar no és copiar: és sumar». I recordem que, segons Fuster, Pla concep la cultura com a sedimentació:

Josep Pla suposa que l'escriptor serà més útil com més s'abstindrà de pretendre creacions personals, i que la utilitat el justificarà. La descripció i el reflex tampoc no podrien existir fora d'aquests principis. (Fuster, 1966a: 24)

He dit una mica més amunt que Pla no sol citar amb subtileza. Un exemple que ve molt a tomb en seria l'*homenot* que dedica a Fuster el 1962, i amb això començaré a tancar aquestes reflexions dedicades a l'originalitat i el plagi. «Fuster» forma part de la sèrie novena dels *Homenots*, que correspon al volum XXIX de les obres completes publicades per Selecta. Joan Fuster *comparteix cartell* amb Ramon d'Abadal i de Vinyals, Josep Maria Cruzet —precisament, l'editor de Selecta—, Francesc Duran Reynals i Ramon Maria Roca i Sastre. El text dedicat a Fuster ocupa en l'edició de Selecta 35 pàgines. És la mitjana habitual dels homenots planians. Doncs bé, si les llegim amb una mica de deteniment, ens adonarem que la major part d'aquestes 35 pàgines són realment textos de Fuster. Les cinc primeres pàgines corresponen a la

L'antologia a què fa referència Sòria és l'*Antologia de poesia valenciana* publicada per Selecta (Barcelona, 1956), que Fuster encapçala amb una extensa i interessantíssima introducció, i els mots concrets esmentats són aquests:

No m'excediria massa si qualificàs la cultura *valenciana* expressada en català amb l'etiqueta de "cultura satèl·lit", en el sentit que T. S. Eliot dóna a aquests mots: és una cultura d'idioma propi però amb esperit manllevat. (Fuster, 1956b: 43)

Com veiem, Fuster assigna el qualificatiu de «cultura satèl·lit» exclusivament a la «cultura *valenciana* expressada en català» i no al conjunt de la cultura catalana. El matís és important i significatiu, em sembla, però obre la via d'una reflexió que ara mateix no pertoca.

T. S. Eliot posa en circulació el terme «satellite culture» en el seu llibre *Notes towards the Definition of Culture* (Londres, Faber and Faber, 1948), dins el capítol III, «Unit and Diversity: the Region»:

But the unmistakable satellite culture is one which preserves its language, but which is so closely associated with, and dependent upon, another, that not only certain classes of the population, but all of them, have to be bi-lingual. It differs from the culture of the independent small nation in this respect, that in the latter it is usually only necessary for some classes to know another language; and in the independent small nation, those who need to know one foreign language are likely to need two or three: so that the pull towards on foreign culture will be balanced by the attraction of at least one other. A nation of weaker culture may be under the influence of one or another stronger culture at different periods: a true satellite culture is one which, for geographical and other reasons, has a permanent relation to a stronger one. (Eliot, 1948: 54)

Cal parar esment en la poca distància temporal que hi ha entre aquest assaig d'Eliot i els mots de Fuster: la introducció a l'*Antologia* està signada a Sueca el Nadal de 1955. Set anys em semblen molt pocs si tenim en compte, d'una banda, que Fuster no era un intel·lectual de tradició angloamericana i, d'altra banda, la poca facilitat amb què els llibres —i les idees— estrangers devien arribar en aquell moment a l'Estat espanyol. Novament, una via de reflexió força interessant que no podem prendre.

narració de la primera trobada entre Pla i Fuster. Aquestes, òbviament, surten de la ploma de Pla i tenen una subtileza, una ironia i una gràcia tan delicioses que per si mateixes ja mereixen rebuscar el text. *L'homenot* comença així:

Tornant del golf Pèrsic en el petrolier «Sea Hok» de bandera de Panamà, tocàrem Ceuta, i en aquesta població vaig haver de reflexionar. Podia d'un cantó continuar el viatge en el tanc i fer la ruta que tenia marcada: Filadèlfia, Maracaibo i les Canàries. Podia també, és clar, desembarcar i pel litoral de la península arribar a casa pel procediment que em semblés més adient a cada moment determinat. Vaig decidir-me per aquesta segona solució per diverses raons: perquè em semblà que el viatge pel litoral em seria instructiu; després, perquè hi vaig imaginar un clima càlid i agradable; finalment, perquè vaig veure la possibilitat d'aturar-me a Sueca i saludar Joan Fuster (persona que no coneixia), que conceptuo un home considerable. (Pla, 1962a: 51)

Continua la crònica amb aigua, molta aigua, perquè sembla que plou durant tot el trajecte per la península fins a Sueca i continua plovent quan arriba a ca Fuster —on també hi ha Josep Palàcios (Sueca, 1938), «un jove discretíssim, molt mesurat en la seva manera de parlar»— i amb la trobada a València amb el periodista Josep Ventura²¹ —«un personatge remarcable», diu Pla. Clou aquestes pàgines introductòries amb una referència a una de les seves llargues converses²² i amb una

²¹ Sens dubte, Pla confon el nom de pila del periodista Vicent Ventura (Castelló de la Plana, 1924 – València, 1998), amic personal de Fuster. La confusió es manté en la reproducció de «Fuster» en *l'Obra completa* de Destino (Pla, 1975: 364).

²² Cal recordar el valor que tant Fuster com Pla donen a la conversa, bàsicament, a la conversa entre ells dos:

Pla era un gran conversador i això, a mi, sempre m'ha apassionat. I, a més, era un conversador que et feia parlar a tu, la qual cosa era molt divertida. Teníem converses autènticament interminables les quals, per a mi, van representar sempre un preciós complement a la lectura, perquè la coneixença personal sempre ajuda molt a la comprensió del personatge. (Mollà, 1992: 71)

El lector trobarà aquestes paraules de Fuster, pràcticament calcades, en la conferència que va fer sobre Pla a Bellreguard el 23 d'abril de 1992, a la qual m'he referit més amunt (Crespo, 2002: 26). L'explicació, la trobem en la «Justificació» que Toni Mollà fa al llibre d'on l'he extreta —he triat aquesta procedència, senzillament, perquè la redacció m'era més idònia—: *Joan Fuster. Converses inacabades*. Mollà havia pactat amb Fuster que aprofitaria la conferència per al llibre que preparava. I d'aquesta «Justificació», precisament, n'extrec, també, la qualificació que Mollà fa del Fuster conversador:

Jo coneixia bé el Fuster escriptor. Però el Fuster de la conversa —el Fuster oral que sempre ha reivindicat un altre sant laic: Vicent Ventura— m'ha impressionat fora mida. Joan Fuster —Joan, en el tracte quotidià; Senyor Fuster, per exigència del gènere de l'entrevista—, ha estat un conversador incansable, un xarrador empedreït. De fet, a casa Fuster se sabia quan s'hi entrava, però no mai quan se n'eixia. Les converses amb Fuster —aquestes i altres— han arribat a ser eternes, en tots els sentits del mot: habituals, constants, perdurables, immortals. (Mollà, 1992: 19)

A propòsit, Mollà apunta que la conferència esmentada va tenir lloc el 21 d'abril.

qualificació de Fuster que, vista amb la distància dels més de cinquanta anys transcorreguts, no pot ser més encertada:

ens dedicarem a una divagació que durà una quantitat d'hores fenomenal. Després la nostra relació ha estat esporàdica, però extremadament interessant. El sentit que té avui l'obra i l'existència de Fuster és una de les poques coses de caràcter general d'aquestes terres que valen la pena d'aturar-s'hi un moment. (Pla, 1962a: 55)

Ara bé, les quinze pàgines finals del text són una citació declarada de Fuster, és a dir, un text entre cometes, que prové d'una carta enviada per Fuster a Pla el 13 d'abril de 1962. I entre l'anècdota inicial i les citacions finals reconegudes com a textos de Fuster, el que trobem és una informació biogràfica i bibliogràfica presentada com a text propi —de Pla, vull dir. Realment, si comparem aquestes pàgines amb l'informe autobiogràfic de Fuster a Josep Pla (Fuster, 1997: 270-277) ens adonarem que Pla es limita a reproduir-lo, simplement canviant, allà on cal, els elements que fan que el text sembli propi: possessius, persones verbals... Poca cosa més hi fa, a banda d'introduir-hi algun incís per a referir-se amb mots laudatoris a algun llibre concret de Fuster —*El descrèdit de la realitat*, *Judicis finals*, *l'Antologia poètica d'Ausiàs March*— i alguna pinzellada més general per a qualificar generalment d'excel·lent l'obra del de Sueca, com ara la del paràgraf final, on, com veiem, després d'una citació tan llarga, es veu obligat a recordar al lector que és ell, Pla, «qui parla»:

Per acabar aquest escrit diré —i ara sóc jo qui parla— que, essent un entusiasta de la posició, de la finalitat i de la dialèctica de Fuster, que considero un home molt remarcable i dels més positius de la nostra àrea lingüística en aquests anys, només sento no haver sabut donar a aquestes ratlles la claredat i l'emoció que —objectivament parlant— mereixen. (Pla, 1962a: 86)

En conclusió, doncs, crec que no més de vuit o nou pàgines de les 35 de l'*homenot* «Fuster» provenen exclusivament de la ploma de Pla. I en aquest còmput, em sembla que hi sóc generós.²³

²³ Isidre Crespo indica amb tot detall —en notes a peu de pàgina— la procedència dels diferents fragments que Pla cita de Fuster en la reproducció del seu *homenot* que incorpora a *De Fuster a Pla, amb camí de tornada* (2002: 200-220).

Com a apunt final, per acabar d'arrodonir aquesta connexió Pla-Fuster respecte a l'originalitat i el plagi i reprendre l'anàlisi de la *Guía de la Costa Brava*, heus ací uns mots de Josep Iborra en què podem anar intuïnt ja algunes lleugeres diferències en la manera d'acabar l'estratègia discursiva de la citació:

«Entre tots ho farem tot»: és un «consell a propòsit de l'originalitat». I per això tampoc no té por al «plagi». Al contrari, li sembla, com a Pla, lícit i útil. «Je prends —repeteix amb Rabelais, un dels seus mestres— mon bien où je le trouve.» I perquè és el *seu bé*, apropiat a la seua mentalitat, se l'apropia, i tranquil·lament —ja és seu—, tira endavant. El plagi honest no és un «furt», una mera còpia. No pot ser-ho si un té, i és, «la mesura de totes les coses». La pròpia «originalitat», conscientment exercida, fa en realitat impossible el plagi, perquè s'incorpora a les seues personals coordenades, a la concepció que s'ha fet del món. Per això diu Fuster que el literat «reescriu» allò que havien escrit els seus predecessors. Dir-ne plagi, per tant, és excessiu. Ell no copia. No podria fer-ho, ja que en apropiat-se d'un text com d'un aliment que li és «afí», l'alterarà més o menys. Sempre hi ha pel mig, tornem-hi, un matís personal, de més o de menys, que el farà a la seua mesura, seu:

«I en aquest punt —diu— “plagi” i “originalitat” es reuneixen i s'acorden.»

Hi ha altres raons o condicions que poden justificar, segons ell, el plagi, però que ara no vénen al cas. El que volia recordar era com Fuster, «mesura de totes les coses», n'ha fet l'elogi raonat i coherent. (Iborra: 1982: 119-120)

Hi afegiré, encara, una altra diferència entre tots dos autors. Una mostra més de l'*apropiació* que Pla fa de les citacions és el fet que les tradueix al català quan incorpora les guies a l'obra completa —tot i que hi manté en l'espanyol original el títol dels llibres de què procedeixen les citacions, com ara, per exemple, la *Historia del Ampurdán*. Cal tenir en compte que el criteri habitual és mantenir en la llengua original les citacions si es considera que el lector corrent les pot entendre —generalment aquest criteri s'aplica a les llengües romàniques. És precisament el que fa Fuster quan tradueix *El País Valencià* per incloure'l en les seves obres completes.

I ara sí, continuo amb l'anàlisi de la *Guía de la Costa Brava*. Si hi ha una cosa que resulta relativament sorprenent —per inesperada—, és que Pla, molt sovint, va incorporant a la descripció del territori referències a la propietat dels llocs que està tractant. És més, generalment, les cases o els jardins que descriu, pertanyen a amics seus. Una altra diferència amb Fuster és que, en *El País Valencià*, ni hi apareixen propietaris ni hi apareixen amics. Els exemples de passatges en què Pla esmenta amics i coneguts són bastant nombrosos. Heus-ne ací només una mostra:

Doblada la punta de Santa Anna, la primera cala que se encuentra es La Forcanera, propiedad de mi viejo amigo don Amado Carreras, que posee en ella, a cuatro vientos, con una vista espléndida sobre la bahía de Blanes, una casa magnífica. El chalet del señor Carreras, saqueado durante la revolución, ha sido reconstruido sobre planos del arquitecto Folguera, habiendo dirigido la construcción de los jardines circundantes el señor Mirambell. (Pla, 1955: 26-28)

Fuster, per contra, ni parla d'amics propietaris, ni de cases o xalets particulars, ni d'arquitectes contemporanis. Hi pot tenir a veure una concepció més progressista de la propietat. Pla és un conservador, un defensor de la propietat privada per damunt de tot, un kulak —com sovint l'etiqueta Fuster. I Fuster..., Pla li diu: «Vostè és un comunistoide» (Crespo, 2002: 26). El que fa Fuster alguna vegada en *El País Valencià* és informar-nos, a tot estirar, qui ha estat el responsable de la construcció d'algun monument, i no precisament contemporani. Ho veurem en el moment oportú.

Cal dir, de partida, que el paisatge que interessa Pla, com el que més tard interessarà Fuster, és, bàsicament, el territori humanitzat. Pla ho afirma de manera inequívoca i gairebé radical:

No hay nada más sugestivo que la entreveración de elementos cósmicos — piedras, mar, paisaje— y las construcciones de la vida humana. (Pla, 1955: 64)

En això sí que coincideixen Pla i Fuster. I, de fet, Fuster detecta aquesta manera planiana d'acarar la descripció del territori i ho consigna en la seva nota introductòria a l'obra completa:

Pla no vol veure el món sinó encabit en aqueixa «mesura humana». Fins i tot físicament. Els panorames que són mera geologia grandiosa, els espais immensos i desmoblats, els horitzons massa amples, l'aclaparen: «davant de l'espectacle us penetren de mica en mica les idees més lamentables», i és allí on se sent «una bola de fang» abandonada. «Per això ve de primera sentir tot passejant el soroll de sofregit que surt d'una casa, la riallada d'una noia rossa, el martell d'algú que clava una caixa, la cançó d'una dona que té sobre el pit una boca que mama»: després d'un cel o d'una mar imponents, «aquestes coses menudes i dibuixades us tornen a la vida i a l'esperança». Els paisatges que Josep Pla busca i descriu són, en general, paisatges «humanitzats» i, en certa manera, «fets» per l'home. ¿No és el pagès un «inventor» de paisatges? «Contemplant el pla de les vinyes us sentiu tant el cap sobre les espatlles, se us fa tan estrangera tota imatgeria de monstres, tota visió metafísica, que arribeu a veure la vida i el desenfrenament de tota forma humana sota el plec del treball i de l'ansia ordenadora de les generacions passades, de l'ambició

considerable i obscura dels avis». La cultura —aquí, el cultiu— exorcitza la naturalesa: això sembla orsià. «Decididament», agrega Pla, «els paisatges que m'agraden més són els paisatges ondulats, amb cafès, restaurants, caixes d'estalvi i senyoretetes amables i fines...» (Fuster, 1966a: 56-57)

Fins i tot trobarem fragments en la *Guía de la Costa Brava* en què Pla demanarà una major urbanització de la costa. No cal dir, en aquest sentit, que no hi podem aplicar una òptica ecologista del segle XXI a aquest tipus de comentaris —també trobarem que Fuster advocarà per les noves construccions— atès que la consciència ecològica no pren cos fins ben entrat el darrer quart del segle XX. Ans al contrari, el que tots dos autors tenen en ment és la possibilitat que el país s'obri al turisme i al progrés que duu associat, tant pels aspectes econòmics com, segurament també, pel que pugui representar d'entrada de nous aires culturals:

Y lo que a uno se le ocurre constantemente, en este trozo de litoral, es preguntarse: ¿Cómo se explica la soledad de esta costa? ¿Cómo es posible que no haya sido urbanizada con más intensidad? ¿Es por falta de comunicaciones? ¿Es por el criterio cerrado —que a veces se da— de los propietarios de los terrenos? [...] ¿Cómo es posible que en Canyelles, en Llorell no se haya hecho nada hasta la fecha para abrirlas a la vida? Estas preguntas, que formulábamos en las ediciones anteriores, están en camino de ser contestadas. (Pla, 1955: 48)

Resulta interessant, a banda de la sol·licitud de major urbanització esmentada, veure com Pla fa aquesta referència a edicions anteriors. De fet, aquest passatge és paulatinament actualitzat en cadascuna de les edicions fins al punt que les preguntes retòriques desapareixen en l'edició catalana dins l'obra completa (Pla, 1976: 37), evidentment, perquè el nivell d'urbanització assolit per aquesta costa ja és el que Pla havia estat demanant. Trobem, de fet, referències al procés editorial en altres moments de la guia, fins i tot molt més concrets: «En el intervalo de estas cuatro ediciones este litoral se ha animado mucho», dirà més endavant Pla al cap de Planes (1955: 160).²⁴

²⁴ En altres moments de la guia, però, trobem fragments que no han estat actualitzats, potser per oblit, potser perquè Pla no ha revisitat el lloc descrit:

Esta playa [la pequeña playa de Els Recs] es fugaz; algunos años existe, y en el momento de escribir estas líneas (marzo de 1941) tiene existencia real. (Pla, 1955: 65)

En aquest cas, aquesta informació, que, òbviament, prové de la primera edició, sí que desapareixerà en la versió catalana de l'obra completa (Pla, 1976: 48).

Amb tot, contràriament al que es podria pensar per aquesta crítica a la falta d'urbanització, si hi ha una cosa bastant comuna a tota la guia és el to laudatori que la domina. De vegades la lloança hi és tan insistent i l'ús del superlatiu tan reiterat que el conjunt pot semblar-nos una mica fals. Com a lectors arribarem a tenir la sensació que ja hem sentit que aquesta o aquella part de la costa és la millor del país:

Lloret es un paraíso para los turistas:²⁵ encuentran aquí una atención constante, un gusto de servir y de ayudar impagable. La afluencia turística en Lloret aumenta sin cesar. Las construcciones veraniegas se multiplican. Su playa, que es mala para el ataque y no tiene defensas con los vientos del sur, forma, desde la Punta de la Carabera y la Caleta, un dibujo de luna creciente de elegante trazo; es una de estas playas que subrayan la hermosura y la esbeltez de las damas y la distinción de los caballeros. Es muy limpia, clara, de un rosa pajizo, luminosa y radiante.

Los alrededores de Lloret son finísimos.

[...]

Y es que realmente Tossa es una maravilla. Conozco esta población desde hace mucho tiempo, cuando era un rincón del mundo —que esto fué Tossa hasta que hace relativamente muy pocos años se construyeron sus caminos de acceso—, mucho antes de su boga actual. No puedo decir si me gusta más ahora que antes porque cada día me gusta más. Tiene Tossa un conjunto de elementos que raramente se dan en una población: una estación romana muy notable; un pueblo medieval del que se conservan sus estupendas torres y murallas y muchas construcciones del interior de su recinto; una población moderna, cuyo núcleo más viejo, del seiscientos y del setecientos, tiene una gracia auténtica. La calle del Socorro, por ejemplo, con una pequeña iglesia del mismo nombre situada en medio de ella, es de una ternura inefable. Pero con ser todo esto tan importante, creo que lo mejor de Tossa es su aire, su luz, su perfil, su color, su vida... (Pla, 1955: 44-46, 61-62)

Els moments crítics que podem trobar en la *Guía de la Costa Brava*, que també n'hi ha, són molt puntuals —tot i que de vegades, bastant radicals: «Aparece luego Vallpresona, playa de cantos rodados, muy abierta, mala» (Pla, 1955: 75)—, però, sens dubte, molt menys nombrosos que els que trobarem posteriorment en *El País Valenciano*. En aquest sentit, el receptor de la guia de Pla, el lector model, sembla més un lector de fora que no pas un d'autòcton. És a dir, és més una guia amb intencions de convèncer el turista de les bondats del lloc que està visitant que no pas una anàlisi

²⁵ Pla repeteix aquesta mateixa frase en el peu de foto de la pàgina 38. Només hi canvia el nom del topònim: Lloret de Mar. El peu de foto de la pàgina següent a la de la citació, va en la mateixa línia: «Los alrededores de Lloret son de una gran belleza» (Pla, 1955: 45).

més aviat neutra del territori, que és el que sovint —cal puntualitzar que tampoc no sempre— trobarem en la guia de Fuster.

En aquesta mateixa línia que ja hem pogut detectar en les citacions anteriors, trobarem en Pla extensos fragments que presenten un lirisme encara molt més marcat, d'una modulació gairebé poètica, principalment en el tractament de l'adjectivació, amb sèries que van augmentant aquest to sobretot en les precises matisacions dels colors, i en la presència de les olors i de les sensacions:

Son playas polinésicas, libres i soleadas. En este sentido son uno de los lugares de la costa de más porvenir —cuando la gente se convenza que el mar de nuestro país, agradable en todo tiempo, lo es especialmente en invierno. Un baño de impresión en una de estas playas, un mediodía de invierno soleado, es una inyección de vida. La arena es tibia; la mar salada es viva y picante; la temperatura del rincón abrigado es elevada; el aire es claro y suave, saturado de resina de pinos, de romero y de tomillo. El baño parece alargarle a uno la vida, aumentar la seguridad y la calma. (Pla, 1955: 160)

Com podem veure en aquest fragment, Pla incorpora a la descripció del territori la pròpia experiència personal. Hi ha una gran presència del jo, la qual cosa afegeix a la descripció un to més narratiu, amb un resultat final molt íntim i subjectiu. A més a més, la gran insistència en elements memorialístics —amb contínues referències a la seva adolescència— encara emfasitza més aquest accent personal i subjectiu en el tractament de la descripció:

En mi época de adolescente, en la pequeña cala que se forma al pie del actual hotel solían acampar en verano dos o tres familias de pescadores de La Escala que tenían su tienda en la playa y se dedicaban a coger con su redes (*batudes* y *armaiades*) unos magníficos cestos de salmonetes rutilantes. Allí estaba «Nerón», un pescador de La Escala que irradiaba prestigio y majestad, patrón de bou en invierno, que llevaba cuarenta años de latigazos de la tramontana en el golfo. «Nerón» hablaba a la manera homérica una lengua llena de imágenes que daba en el paladar un gusto de mar y de pescado fresco. Íbamos, en aquella época feliz, a escuchar las historias de «Nerón» en la puerta de su tienda, y tumbados en la arena pasábamos horas inolvidables. «Nerón», con su rojiza humanidad y su vitalidad verbal, contribuyó a despertarnos el entusiasmo por el mar y por esta costa incomparable.

[...]

Si uno gira la vista atrás, parece increíble que esta vida, tan próxima en el tiempo, forme parte ya del pequeño mundo antiguo.

En todas las playas del litoral era lo mismo, cada semana se producía un acontecimiento brillante: era el Oficio del domingo. Los caballeros tenían todavía copiosas y negras barbas, empuñaban acicalados bastones, presentaban floreados chalecos de fantasía; las señoras se peinaban babilónicamente y tenían unas alhajas retorcidas. [...] En este mundo inefable, la aparición del primer *maillot* y, luego, del primer *slip*, constituyó una auténtica revolución. El paso de jugar a prendas a la semidesnudez fué tan brusco, que la vieja sociedad recibió un golpe de muerte. [...] Recuerdo, como algo inolvidable, la molla frita —un pescado que hay que comer fresquísimo, si es posible acompañado de una ensalada de tomate—. ¡Qué delicia! (Pla, 1955: 148-149, 198-203)

Com podem comprovar en aquest darrer fragment, també la gastronomia té presència en la guia de Pla. No en tindrà tanta en la de Fuster, on podem dir —ho comprovarem— que la gastronomia està més aviat relacionada amb els mitjans productius: l'orxata, el torró... Aquesta és, segurament, una altra diferència entre Pla i Fuster: l'anàlisi econòmica del territori. No és que Pla no l'esmenti, però ho fa sempre d'una manera bastant més superficial, com ara quan parla de la indústria de puntes i blondes a Lloret, o del suro a Tossa o a Palamós, o de la pesca pertot arreu... Mai no hi trobarem, però, a diferència del que sí que trobarem en *El País Valencià*, xifres concretes de producció. La descripció de Pla se centra en l'interès més estrictament turístic i les poques dades econòmiques que hi aporta no deixen de ser un element més del paisatge. En Fuster, en canvi, sí que en trobarem. Hi ha, per tant, una descripció del país que abasta aspectes més amplis. Fuster sembla tenir en ment un lector que voldrà descobrir aspectes del país que vagin més enllà dels estrictament *paisatgístics*. Hi trobarem, per exemple, dades precises sobre la producció anual d'arròs o de taronges a la ribera del Xúquer o sobre el tèxtil a Alcoi o les joguines a Ibi. Fuster ens va donant aquestes dades, com veurem en el capítol següent, d'una manera gradual —a pinzellades—, i aplicant-hi un procés de desterrinologització molt subtil que fa que la presentació, diguem-ne literària, de la seva guia no se'n ressenti.

Finalment, per tancar l'anàlisi de la *Guía de la Costa Brava*, em permetré de recordar una de les característiques apuntades a l'inici, i que la fa excepcional en comparació no sols a la guia de Fuster, sinó a les guies de la resta d'autors de la col·lecció. Em refereixo a la descripció de la costa vista des del mar, vista amb ulls de navegant, que només tornarem a trobar, com veurem de seguida, en la *Guía de Mallorca, Menorca e Ibiza*, també de Pla. De fet, ni en les altres guies illenques —les dues de les Canàries—, ni en les dels territoris que també tenen costa, no hi trobarem

aquest punt de vista. És una òptica que necessita ser tractada per un autor que tingui la característica especial de ser atret pel món de la navegació. I entre tots els autors de «Guías de España» només Pla té aquesta peculiaritat. Com afirma Eliseu Carbonell en un article ben interessant, «Los pescadores, marineros y navegantes, tienen una visión particular y poco usual del paisaje, que es la del litoral visto desde el mar» (2007: 366). Aquesta visió tan privativa és la que té Pla.²⁶ Per això, les seves descripcions són tan acurades, fins i tot, diguem-ne, tècnicament. A més a més, el seu punt de vista és, concretament, el del navegant a vela: ens donarà sempre dades relatives als vents o als corrents que dominen cada punt de la costa, cada cala, cada port..., amb la intenció que els vaixells hi puguin tenir una navegació tan segura com sigui possible, com també ens dirà si hi ha aigua dolça o no, perquè en puguin fer provisió:

Toda la costa comprendida entre Lloret y el cabo de Tossa está encarada al sur y es, por tanto, de difícil mantenimiento con vientos de fuera. Pero como contrapartida está muy abrigada de vientos de tramontana y mistrales, que, por otra parte, aquí son mucho más manejables, como dijimos, que en las costas del golfo. Llorell tiene delante dos rocas: La Muladera Gran y la Muladera Petita; en la primera naufragó hace años un velero cargado de naranjas.

El acantilado toma, después de Llorell, un aspecto más vertical y más sombrío, y por El Llevador (donde hay una pequeña playa y agua dulce), la Roca del Moro, La Cambra y Cala Moltó, se llega a El Codolar, que es el viejo puerto de Tossa. Puerto, desde luego, es un decir; es un simple refugio de cantos rodados y de rocas abruptas contra los vientos del norte. Sobre el Codolar se levanta la vieja muralla de la Vila Vella de Tossa. Hay que dar la vuelta al cabo —sobre el que hay un pequeño faro muy feo— y aparece entonces, con toda su gracia, *la flor del mar* —como dicen los viejos gozos—: Tossa. (Pla, 1955: 51)

En la segona de les citacions anteriors, a banda dels diferents aspectes del paisatge vist des del mar a què m'he estat referint, el lector mínimament format en dialectologia catalana hi detectarà la presència de l'article salat en els topònims, típic d'aquesta zona costanera compresa entre els rius Ter i Tordera (Veny, 1986: 48-49). En cap moment, però, Pla no fa referència a aquest tret dialectal —i en la *Guía de Mallorca, Menorca e Ibiza*, la que hi fa empra mots de Ferran Soldevila. De fet, en general, Pla no mostra gaire sensibilitat lingüística —vull dir, com a filòleg—, ni com a

²⁶ És un punt de vista que anys més tard reprendrà Carlos Barral en el seu fabulós llibre *Catalunya des del mar* (Edicions 62, 1982), il·lustrat amb fotografies de Xavier Miserachs. Escriptor i fotògraf tornaran a coincidir en un altre llibre que adoptarà un punt de vista diferent: *Catalunya a vol d'ocell* (Edicions 62, 1985). La costa valenciana vista des del mar té també el seu llibre: *De mar estant* (Tàndem, 2007), de Tono Fornes i Juan Gargallo, un llibre que jo mateix vaig tenir el plaer d'editar.

recurs per a aportar a la descripció elements anecdòtics de l'idioma.²⁷ A tot estirar, l'únic que fa es reproduir una extensa carta d'Enric Vincke (1955: 129-133), en què s'explica l'origen del topònim Palamós. És més aviat una excepció i m'atreviria a dir que incorpora aquesta informació només perquè li resulta còmode reproduir la carta esmentada. Fuster, per contra, hi sol estar atent. Per exemple, en parlar de Tàrbena —i això que en parla només de passada—, diu: «pasaríamos por Tárbenas, además, aldea repoblada por mallorquines en el siglo XVII, que aún conservan de ellos el dialecto y la receta de la sobrasada» (Fuster, 1962b: 448). I hi ha més referències a la llengua. És cert, també, que el fet de descriure un país que conté dos territoris amb llengües diferents des del moment fundacional hi havia d'influir. No deixa de tenir-hi a veure, sens dubte, el tarannà de l'autor, sempre preocupat per l'evolució lingüística. Això sí: més des del punt de vista social, sociolingüístic, si volem, que des del punt de vista estrictament lingüístic. La gramàtica, la dialectologia..., no el van preocupar més enllà d'intentar fer servir un nivell de llengua genuí i adequat per als seus interessos com a escriptor. Van ser famoses, en aquest sentit, les seves disputes amb alguns correctors editorials de l'època. Són, però, aspectes que s'allunyen dels nostres interessos ara mateix.

Clouré aquest subapartat dedicat a la *Guía de la Costa Brava* potser com l'hauria d'haver començat: citant el text de la solapa inicial de la sobrecoberta. Faig servir el que correspon a la tercera edició, de 1948, signat explícitament per Josep Pla.²⁸ Hi trobarem algunes de les característiques ja explicades i, sobretot, serem conscients de la importància que Pla dóna a aquest llibre seu:

Quando se produjo la primera tirada, el señor Calleja, de Madrid, alto funcionario de la Dirección General del Turismo, afirmó, creo que por escrito, que la «Guía de la Costa Brava» era el primer libro que se editaba en España escrito en prosa auténticamente turística. La segunda edición de la obra fué objeto de una serie de modificaciones y amplificaciones que la mejoraron considerablemente. La tercera edición me ha permitido dar un texto casi definitivo, modificable tan solo por los cambios a que están sujetas fatalmente todas las cosas humanas. • Construir una «Guía» con el detallismo, la erudición y las noticias indispensables para convertirla en

²⁷ És cert que en la *Guía de Mallorca, Menorca e Ibiza* hi ha alguns passatges en què Pla explica el significat d'alguns mots relacionats amb la propietat de la terra. Tanmateix, són tan puntuals que no crec que contradiguin l'afirmació feta.

²⁸ En la quarta edició es repeteix el mateix text, però se n'han eliminat alguns passatges que he considerat que calia reproduir. En la solapa posterior de la quarta edició hi ha, a més a més, uns textos dedicats a la *Guía de Barcelona* i la *Guía de Mallorca, Menorca e Ibiza*, respectivament.

un libro útil, supera la actividad de un solo hombre. Una «Guía» debería construirse con una suma de conocimientos de todas procedencias, vastísimo. Claro está que todas estas cosas convertirían esta «Guía» en un libro insulso y pedregoso si no se tuviese el suficiente cuidado de airearlo todo con un poco de poesía: no solamente de poesía lírica, sino también de poesía culinaria, de recuerdos y de fantasías. Este es, exactamente, mi elemento. Mi «Guía» pretende ser exacta y, al mismo tiempo, divertida y poética. • No puedo negar que este libro me interesa. En la «Guía» está una parte de mi infancia y de mi adolescencia, y muchos sueños de la edad madura; están también detrás de las palabras, muchos amigos y muchas horas que de las no se olvidan. Además, yo quiero este trozo de vida entrañablemente. No pienso ya moverme de aquí si no es para ir a Italia, a Grecia o a Egipto. Cada día me gusta más lo local. Cada día comprendo menos lo universal. Cada día encuentro más agradable lo cosmopolita. Si pudiese hablar con franqueza, les diría que yo soy un ciudadano del condado de Ampurias, sin conde y sin Ampurias, interesado en el Mediterráneo como ambiente del más eterno cosmopolitismo. —JOSÉ PLA

2.2. *Guía de Mallorca, Menorca e Ibiza*

Així com respecte a la *Guía de la Costa Brava* he pogut afirmar que tinc la sensació que no degué ser un llibre d'encàrrec —o, com a mínim, que l'impuls inicial que el fa néixer parteix més de Josep Pla que no pas dels editors—, respecte a la *Guía de Mallorca, Menorca e Ibiza* no pot haver-hi cap dubte: en la primera frase de la guia l'autor ja afirma que l'escriu per encàrrec. També, a diferència del que passa en les altres guies de Pla, en aquesta hi ha una sèrie d'agraïments personals dirigits als col·laboradors balears que l'han revisada, entre els quals destaca Francesc de Borja Moll:

Escrita por encargo de «Ediciones Destino, S. L.», la presente «Guía de Mallorca, Menorca e Ibiza» ha sido sometida a la revisión de los señores don Francisco Vidal Burdils, en la parte de Mallorca; don José Cotrina, en la de Menorca, y don Isidoro Macabich, Canónigo, en las de Ibiza y Formentera; además de una lectura general de don Francisco de P.²⁹ Moll.

El autor agradece sinceramente la ayuda que esos señores le prestaron y hace constar, muy complacido, que en todas partes encontró —tanto en las Islas como en Barcelona— una colaboración tan amable que, de no haberse producido, la elaboración de esta obra hubiera sido imposible.

J. P.

Septiembre de 1948. (Pla, 1950: 7)

²⁹ Òbviament, la inicial «P.» és una errata, que es corregirà a partir de la segona edició.

Cal dir que, malgrat la col·laboració d'autors autòctons en la revisió de la guia, el fet que Destino encarregui la guia a Josep Pla i no a algun d'aquests autors demostra la confiança que l'editorial té en ell com a escriptor de prestigi d'aquest tipus de llibres. I corrobora també la idea que encara no tenen prevista una col·lecció de guies d'Espanya sinó més aviat fer guies puntuals de les destinacions turístiques més importants.

Pel que fa als aspectes tècnics, la primera edició d'aquesta guia és de febrer de 1950. La sobrecoberta i els mapes anecdòtics fora de text són de Frederic Lloveras i el mapa general a escala, de Ricard Dolcet. L'ornamentació de la tela de la coberta, que ja és vermella, és de Ricard Giralt Miracle. Les fotografies que acompanyen el text provenen de diferents arxius. Té 584 pàgines.

Hi ha una segona edició, de desembre de 1962 —per tant, posterior a la publicació d'*El País Valenciano*—, amb 636 pàgines, posada al dia amb la col·laboració de Lluís Ripoll.³⁰ En aquesta edició, com que ja s'incorpora a la portadella el nom de la col·lecció, «Guías de España», s'elimina del títol «Guía de» i, consegüentment, tant en la sobrecoberta com en la coberta i la portada el títol passa a ser, simplement —i seguiran aquest mateix criteri la resta de llibres que es publicaran en la col·lecció— *Mallorca, Menorca e Ibiza*. Per a aquesta segona edició s'encarreguen noves fotografies a Francesc Català-Roca. Per cert, sembla que el fotògraf i l'escriptor, que van col·laborar en alguns altres llibres, no van «acabar de connectar del tot»:

Amb en Josep Pla vam coincidir a «Destino» i, a més, li vaig il·lustrar, també, algun dels seus llibres. De fet, vaig anar en alguna ocasió al seu mas de Llofriu, però, no sé pas ben bé per què, no vam acabar de connectar del tot. Ell escrivia, a mi em passaven el llibre, o els textos acabats, feia les fotografies i ja està. (Català-Roca, 1995: 75-76)

Per les dates d'edició, i seguint el criteri exposat anteriorment de centrar-me en l'edició més pròxima a *El País Valenciano* entre les que el precedeixen, serà la primera edició de la *Guía de Mallorca, Menorca e Ibiza* la que analitzaré.

³⁰ Hi ha encara una tercera edició, de maig de 1970, en què es manté inalterat el text de la segona edició però se substitueix algunes fotografies —no gaires—, que ocuparan en la maqueta el mateix espai que les anteriors i provocaran alguna lleu modificació en els peus de foto.

D'entrada, si hi ha una cosa que sorprèn, és el títol de la guia —«desconcertante título», diu Fernando Arroyo (2008: 437). No sé si és desconcertant, però clarament Pla hauria pogut optar per la denominació inclusiva de *Guía de las islas Baleares*. Potser la compaginació de la coberta i de la portada ens en pugui donar una resposta: «Mallorca» apareix compost en un cos superior al de «Menorca e Ibiza». Segurament, en la dècada dels cinquanta del segle passat el pes turístic de Mallorca respecte al de les altres illes feia recomanable des del punt de vista editorial donar major preeminència a aquesta illa. L'altra cosa interessant és que la guia està seccionada en cinc parts: «Mallorca», «Menorca», «Ibiza», «Formentera» i «Cabrera», però les dues darreres illes no tenen presència en el títol. L'espai ocupat —en pàgines— per cadascuna de les illes també dóna suport a la idea apuntada: si no computem les pàgines preliminars ni les finals, més de la meitat de la guia, concretament 292 pàgines, corresponen a Mallorca; a Menorca, s'hi dediquen 130 pàgines; Eivissa n'ocupa 97, i Formentera i Cabrera, 11 i 9, respectivament.

A més a més, la concepció general de la guia és bastant diferent a la que havíem trobat en la corresponent a la Costa Brava. En la *Guía de Mallorca, Menorca e Ibiza*, cadascuna de les cinc parts s'introdueix amb unes «Noticias generales» —recordem que en la *Guía de la Costa Brava* Pla va directament als itineraris; reprendrà aquest mateix criteri en *Cataluña*. De fet, els textos dedicats a Formentera i Cabrera, molt més breus, són unitaris i no tenen cap més epígraf que els respectius «Noticias generales».

Tot i la prevenció amb què crec que cal agafar aquesta mena de textos, que, pel caràcter promocional que tenen, solen tendir a donar una visió del llibre tan àmplia que pugui agradar a qualsevol tipus de lector, el text que trobem en la solapa frontal de la sobrecoberta pot ser un bon resum del llibre:³¹

La extraordinaria belleza de Mallorca, Menorca e Ibiza ha encontrado innumerables comentaristas. No sólo nuestros poetas y escritores, sino también nuestros artistas, hallaron un tema inagotable en aquellas islas que, con su situación privilegiada en pleno Mediterráneo occidental, gozan de un prestigio turístico que va en aumento todos los años. José Pla al escribir esta «Guía de Mallorca, Menorca e Ibiza» nos da por primera vez una visión orgánica y completa de las islas. Pequeñas guías generales de tipo más corriente u obras sobre un aspecto concreto y particular existen con profusión pero faltaba esta visión original que, en la forma viva y amena que es propia del gran escritor, se adapta plenamente tanto a una exigencia

³¹ En la solapa que clou el llibre hi ha un text del mateix caire dedicat a la *Guía de la Costa Brava*.

informativa como a una necesidad de evocación y recuerdo. Al lado del oportuno resumen histórico que nos da clave de la vida de las Baleares, encontraremos la visión y comentario inmediatos de sus grandes monumentos esparcidos por pueblos y ciudades. Por otra parte, los itinerarios a través de las islas nos permiten adentrarnos en el hechizo de una naturaleza cambiante y pródiga. El texto se acompaña con una abundantísima documentación gráfica que por sí sola constituye ya una guía del archipiélago. Un mapa general a escala y tres mapas pintorescos completan la ilustración de la obra.

A més a més, la primera frase de la guia pròpiament dita, ja dins les «Noticias generales» de Mallorca, és ben transparent respecte als receptors, al lector model, de la *Guía de Mallorca, Menorca e Ibiza* i, tot seguit, com ja feia en la *Guía de la Costa Brava* —amb la diferència que hi havia un apartat inicial específic— Pla ens dóna informació sobre les comunicacions amb l'illa:

La presente Guía ha sido construída pensando principalmente en la utilidad del viajero continental y peninsular, sin que ello quiera decir que no pueda ser útil también a los habitantes de las islas. Se parte, pues, del hecho básico del desplazamiento desde uno u otro de los puertos o aeródromos peninsulares que tienen establecidos servicios de comunicación regulares y normales con las islas. A partir de ese hecho, la Guía sigue los itinerarios que las corrientes turísticas han establecido.

En el momento de escribirla (septiembre de 1948) hay servicios normales aéreos entre Barcelona y Palma y [...] El viaje Barcelona-Palma —que dura aproximadamente una hora— es una pura delicia y está destinado a tener un gran incremento. [...] La Compañía Transmediterránea tiene establecidos servicios regulares de navegación entre Palma de Mallorca y Barcelona [...] Pensando en la utilidad del pasajero, nos abstendremos de publicar los horarios de esos servicios. «Los itinerarios —dice el último prospecto de la Compañía— están sujetos a modificación sin previo aviso.» (Pla, 1950: 11-12)

Posteriorment, seguirà la mateixa dinàmica de començar les respectives «Noticias generales» de cadascuna de les illes amb informació puntual sobre les vies de comunicació que permetran al turista d'arribar-hi. En aquest cas, són exclusivament marítimes, perquè Menorca i Eivissa encara no disposaven llavors d'aeroport obert al trànsit civil³² i les altres illes no en tenen.

³² Tot i que l'inici de les obres dels primitius aeròdroms militars de Sant Lluís a Menorca i es Codolar a Eivissa daten de l'estiu de 1936, en el context de la Guerra Civil Espanyola, el Ministeri de l'Aire no accedeix a obrir aquests aeroports al trànsit aeri civil, nacional complet, internacional de turisme i escales tècniques del trànsit internacional fins a l'estiu de 1949. Com que la redacció de la guia, com hem vist, s'acaba al setembre de 1948, és normal que Pla no hi faci referència. En la segona edició, ja se'n dóna notícia:

Donades aquestes informacions sobre vies de comunicació, les primeres pàgines es dediquen a oferir dades de geografia física i humana: geologia, orografia, clima, règim hídric, cultius, distribució administrativa, nombre d'habitants... I ja, des del primer moment, Pla hi aporta referències erudites o literàries. Per exemple, la geologia de Mallorca és tractada a partir del llibre de Bartomeu Darder Pericàs *Història de la coneixença geològica de l'illa de Mallorca*, del qual fins i tot en dóna la referència bibliogràfica: «Editorial Moll, 1946» (Pla, 1950: 14). Podem constatar, per tant, que, si com hem vist més amunt Pla enllesteix la redacció de la *Guía de Mallorca* al setembre de 1948, la referència bibliogràfica del llibre de Darder —editat només dos anys abans— demostra que l'empordanès està ben atent a les novetats editorials. També és remarcable el fet que Pla comenci a fer servir —i a citar— bibliografia en català, una cosa que no havia fet en la *Guía de la Costa Brava*. Hi deuen tenir a veure els anys transcorreguts entre les redaccions d'una guia i de l'altra i un inici de relativa permissivitat del règim franquista respecte a la publicació de llibres en català.

Tot seguit, Pla fa un repàs de la història balear, que en cada illa segueix, modificat per les peculiaritats particulars, el recorregut següent: antiguitat, època romana i postromana, època musulmana, conquesta catalana... Òbviament, seguint el seu criteri que cal aprofitar el que ja han dit altres, aquests passatges històrics són farcits de citacions més o menys extenses. Cita, entre altres, Joan Maluquer de Motes per explicar la cultura d'El Algar i la civilització talaiòtica a Mallorca i a Menorca o Isidor Macabich per parlar de l'Eivissa púnica. Al que dóna major pes, però, és a la conquesta catalana dels diferents territoris. A més a més, la narrarà amb un estil tan àgil, a la manera del millor dels cronistes³³ o de la millor novel·la èpica, que de vegades ens farà sentir que ell mateix hi era present al costat del rei Jaume:

La Compañía Aviación y Comercio sirve la línea Palma-Mahón, con aterrizaje en el aeropuerto de San Luis.

[...]

También se puede ir por el aire, con término en el aeropuerto des Cololar, situado entre las carreteras de Ibiza a San José y de Ibiza a Ses Salines, con acceso cómodo por un ramal que arranca de esta última. La comunicación aérea está asegurada por servicios regulares, con salidas de Barcelona, Valencia y Palma. (Pla, 1962b: 331, 473)

³³ De fet, al principi de l'epígraf «La conquesta de Don Jaime» ja esmenta «Desclot y otros cronistas catalanes» (Pla, 1950: 42), per parlar un parell de paràgrafs més tard de la crònica de Jaume I. El to d'aquest passatge recorda el d'altres de la *Guía de la Costa Brava*, com ara, per exemple, el de la batalla

El día 5 de septiembre de 1229, por la mañana, con viento de tierra, salió la escuadra. Se puso en vanguardia la nave de Ramón de Montcada. La escuadra era de muy buen ver y toda la mar aparecía blanca de velas. Al cabo de unas horas de navegación —probablemente al mediodía, como suele ocurrir— se dio el leveche. Las naves orzaron, como es naturalísimo, para hacer el mejor rumbo posible. El viento refrescó. Los marinos de la expedición aconsejaron al rey que volviera a tierra, alegando la imposibilidad de coger Mallorca con aquel viento. Don Jaime ordenó, como respuesta, que la galera que lo conducía se pusiera en vanguardia, lo que hizo. El viento se hizo más fresco. (Pla, 1950: 45)

Al final d'aquesta llarga crònica de la conquesta de Mallorca, i en parlar del repartiment de l'illa, hi ha la citació de Ferran Soldevila a què m'he referit anteriorment en parlar del dialecte salat:

«Fueron sobre todo los catalanes los que conquistaron la isla —ha escrito F. Soldevila en su «Història de Catalunya»— y catalanes también los que vinieron a poblarla; en gran parte, gente del Ampurdán, que trajeron el sonoro vuelo de su decir *salat* y el entusiasmo de su carácter franco y emprendedor. Un ampurdanés, Bernat de Santa Eugenia, de Torroella de Montgrí, señor de Pals, fué el primer gobernador de la isla.» (Pla, 1950: 49)

Molt en la línia que generalment ha seguit la nostra historiografia, és remarcable la imatge totalment positiva que Pla dóna del regnat de Jaume I i, especialment, de la conquesta tant de les illes Balears com del País Valencià. En destaca, sobretot, la voluntat del rei de dotar les terres conquerides de furs que basteixen els nous territoris amb una llibertat poc usual en aquella època, plasmació, segons Pla, de la personalitat catalana:

Como los fueros de Valencia que el rey dio después de la Conquista, la carta mallorquina se adelantó a su época y fué una Constitución progresiva e iluminada. Al poco tiempo de la Conquista, que destruyó un pasado, se inició una marcha ascendente, observable en todos los órdenes de la vida, puesta a la sombra de la paz.

de les illes Formigues, que també comença fent referència a «las venerables y magníficas crónicas de Ramón Muntaner y de Desclot» (Pla, 1955: 162):

Los primeros rayos del sol del día iluminaron un campo de batalla que presentaba un aspecto pavoroso: cabe las rocas y las playas, sobre el mar, flotaban cadáveres, maderos, palos, cordajes y toda clase de ruinas. La escuadra de Roger de Lauria presentaba, por contraste, un aspecto triunfal. El almirante, sin perder tiempo, ordenó el saqueo de las naves de Pisa y el incendio de las galeras apresadas. Una vez transportado todo lo aprovechable a las naves catalanas y con todos los prisioneros, Roger de Lauria ordenó a Ramón Marquet y Berenguer Malloí —con el fin de aprovechar la victoria— que se hiciesen a la mar rumbo a Palamós y San Feliu de Guíxols, que fueron felizmente liberadas. (Pla, 1955: 165)

Con la conquista de Mallorca, Cataluña inició su expansión mediterránea medieval; Mallorca significa la plasmación de su auténtica, inconfundible personalidad. [...] En 1262 el rey Don Jaime estableció la partición definitiva de sus dominios.

Dejó al infante don Pedro, Cataluña, Aragón y Valencia; a don Jaime, las Baleares, Montpellier, el Rosellón, la Cerdaña y el Conflent. Los historiadores discutirán siempre el sentido de este testamento. Es muy probable que para Mallorca haya sido un bien. Uno de los timbres más gloriosos de nuestra historia es no haber creado en parte alguna ni provincias ni provincianos, sino naciones y ciudadanos. (Pla, 1950: 50-51)

Tot seguit explica les lluites entre els dos germans, amb una declarada simpatia per Jaume II i els seus descendents, és a dir, per la branca mallorquina. Les lluites acabaran amb la conquesta de Mallorca per part de Pere el Cerimoniós, a qui Pla qualifica de «hombre violento e impetuoso, sin escrúpulos, de una ambición sin límites» (1950: 54). En la pàgina anterior, de Sanç, el fill de Jaume II, havia dit, per contra, que havia estat «sensible a las auras democráticas que ligeramente soplaron en su tiempo». Cal remarcar, com a incís, que en presentar posteriorment la història de Menorca i d'Eivissa en les seves respectives «Noticias generales» Pla insistirà tant en la catalanitat dels territoris com en els aires d'igualtat, llibertat i justícia que les lleis de Jaume I hi van aportar:

Las características de la geografía humana de la isla [Menorca] son sensiblemente las de Mallorca y, en definitiva, las de Cataluña. [...] Ses cases —como así son llamadas— tienen una estructura parecida a las mallorquinas y catalanas.

[...]

Base y principio de la organización social en Ibiza fué la escritura de franquicias, libertades y costumbres otorgada por los tres conquistadores a poco de expugnar la isla. Este sensacional documento, que no es más que un extracto de la famosa Carta Poble dada por don Jaime a Mallorca, está imbuída del mismo sentido de igualdad, de libertad, y de justicia que refulge en la Constitución que el espíritu de Cataluña dio a los mallorquines. Es una Constitución que se adelanta a los tiempos y que asentó la seguridad durante siglos.

No hay en la escritura resabio alguno de abusos feudales. En la esfera judicial cede el férreo temperamento de la época a un régimen de inesperada libertad. [...] Estos principios dictados en pleno siglo XIII por un señorío feudal, ¿son algo más que un lejano ideal para muchos europeos de nuestro siglo? [...] La impronta de Cataluña sobre Ibiza fué profunda: aquí imprimió el espíritu de su lengua, las instituciones básicas de su vida, su manera de concebir y de sentir la existencia. Fué en los momentos en que Ibiza fué catalana cuando fué más profundamente personal e ibicenca. (Pla, 1950: 306, 464-466)

Són aquestes unes referències a la democràcia —incorporades, insisteixo, en un context de lloança a la catalanitat— que sonen com a mínim atrevides si es considera que Pla les escriu el 1948, en plena efervescència repressiva del règim franquista. Afirmacions com aquestes i d'altres —en llibres de Pla o, posteriorment, en *El País Valenciano*— em fan pensar sovint que els contactes i les influències que tant Josep Pla com Edicions Destino devien tenir en el Servei de Premsa franquista eren ben poderosos.³⁴

Com deia, però, les lluites entre les dues branques reials acabaran amb la incorporació de les Balears a la corona d'Aragó, «como una prolongación insular de Cataluña»:

Los jurados de la isla abrieron las puertas a los invasores a cambio de que el Ceremonioso jurara los privilegios tradicionales. Así se hizo. En trece días Don Pedro

³⁴ Cal tenir en compte que la repressora Llei de premsa promulgada en plena Guerra Civil Espanyola, dictada per Ramón Serrano Suñer com a ministre de l'interior, el 22 d'abril de 1938, és vigent fins a la Llei 14/1966, de 18 de març, de premsa i impremta, coneguda habitualment com a llei Fraga, per ser Manuel Fraga Iribarne el ministre d'Informació i Turisme que la va impulsar. Josep Ballester, citant Antonio Beneyto (1975: 183), aporta uns mots de Pla que resulten ben aclaridors:

pel que sembla, l'aplicació [dels criteris de la censura] canviava segons qui fos el censor, les circumstàncies del moment polític, del currículum de l'editor —com comenta Josep Pla— «[No tuve problemas] debido probablemente a que el editor [el señor Vergés] tiene tanta fuerza, no sé si se puede decir esto, en Madrid. Para mí, los libros han salido siempre, y han salido sin que la censura se ocupara absolutamente de nada». (Ballester, 1992: 69)

És més, resulta interessant anar directament a la font inicial per comprovar com Pla continua l'entrevista en la mateixa línia, tot i acceptar la contundència de la censura franquista, especialment, amb els escriptors catalans:

—Pero ¿nunca le han tachado ninguna frase, ninguna palabra?
—En los libros, jamás. En los artículos he perdido tantos como usted quiera, porque el sentido del ridículo ya lo tengo bastante.
—¿Piensa que el escritor catalán «sufrió» más la censura que el castellano?
—Concretamente, no lo sé. Quizá un poco más aquí, en Cataluña, por la cosa drástica que había aquí, el particularismo y estas cosas. España se ha convertido en un país totalmente unitario, desde la Guerra Civil, desde el triunfo de Franco. Quizá sí, pero los escritores catalanes han resuelto el asunto no escribiendo, cosa que me parece una tontería, pero, en fin, vamos a dejarlo. En estos momentos, no sé si se puede decir lo que le estoy contando. (Beneyto, 1975: 183)

Aquest llibre d'Antonio Beneyto, bastit a partir d'entrevistes a 43 escriptors de l'àmbit hispànic, n'inclou també una a Joan Fuster que no hauríem de passar per alt. Beneyto, que encapçala cadascuna de les entrevistes amb una breu introducció a l'autor i a la situació concreta de l'entrevista, titula aquest capítol «El ensayo incisivo en Joan Fuster» (1975: 221-226). A més a més, hi ha entrevistes a altres autors de la col·lecció «Guías de España». A banda dels esmentats Pla i Fuster, Beneyto entrevista també Dionisio Ridruejo i José María Pemán. La presència d'escriptors en llengua catalana també hi és significativa: Llorenç Villalonga, Joan Brossa, Baltasar Porcel, J. V. Foix, Mercè Rodoreda, Joan Oliver, Salvador Espriu i Manuel Pedroló. Finalment, no vull deixar d'esmentar que també entrevista l'escriptor alcoià Juan Gil-Albert.

se apoderó de todas las islas Baleares, que quedaron «perpetua e indisolublemente ligadas a Cataluña». [...] La casa de Mallorca estuvo, pues, infeudada a la de Barcelona. La corona mallorquina no tuvo Cortes propias; su representación se desarrolló en las Cortes catalanas. Su moneda fué propiamente la barcelonesa. (Pla, 1950: 56-57)

Pla acaba el recorregut històric de Mallorca amb un no gaire llarg apartat, «De nación a provincia», que en pocs paràgrafs durà des de finals del segle XIV fins als anys previs a la Guerra Civil Espanyola: instauració de la dinastia dels Trastàmara, expulsió dels moriscos, germania —«que tantas concomitancias tuvo con la de Valencia» (Pla, 1950: 60)—, incursions mahometanes, guerra de Successió i extinció de «los viejos privilegios y las libertades» per a iniciar «propiamente la vida provinciana» (1950: 63) i, finalment, referències al turisme internacional que «universalizaron» Mallorca. Resulta interessant la referència bibliogràfica —connectada amb una referència literària— que trobarem en el final d'aquest apartat:

Mallorca constituye una de las máximas atracciones turísticas del Mediterráneo. Es mucho mayor la bibliografía extranjera sobre Mallorca que la nacional. Aquella isla de la calma, que con tanta gracia describió Santiago Rusiñol,³⁵ se nos antoja en la actualidad como una imagen borrosa, con algo de clisé retrospectivo, y ello porque pertenece plenamente a una etapa superada. (Pla, 1950: 64)

Closa la secció històrica, Pla fa una extensa i profunda descripció de la Ciutat de Mallorca —«Hacia el siglo XVII, por influencia del pedantismo erudito provinciano, fué llamada Palma», afirmava amb ironia en les primeres pàgines del llibre, per concloure que «Es muy posible que lo más moderno que tiene la isla sea el nombre de su capital. Para los mallorquines, sin embargo, Palma continúa siendo, ante todo, la Ciutat» (Pla, 1950: 13). La descripció de la ciutat quedarà distribuïda en diferents seccions: «Impresión general de Palma», «Vestigios musulmanes. —La Almudaina», «La Catedral. —El Palacio Episcopal», «Las iglesias de Palma», «La Lonja de mar», «El castillo de Bellver», «La ciudad señorial» y «La bahía de Palma».

Si hi ha quatre elements que destaquen d'aquesta descripció —detectats ja en bastants pàgines de la *Guía de la Costa Brava*— i que poden ser aplicables també a la resta de la guia, són el to líric d'alguns passatges —hi resulten novament impressionants les adjectivacions, els colors, les olors...—, les contínues comparacions

³⁵ Pla es refereix, òbviament, al llibre *L'illa de la calma* (1922).

amb Itàlia —ampliades ara, també, amb al·lusions a Barcelona—, les citacions literàries i el punt de vista marítim, amb intenses referències a la navegació, que sovint prenen un caràcter extremadament tècnic. Heus ací alguns fragments que mostren aquestes apreciacions:

Rebasada la punta de Cala Figuera, desde la cubierta del barco que le transporta a Palma, el viajero, fascinado por la visión de la maravillosa bahía, que ha sido parangonada con el golfo de Nápoles, notará, a medida que el barco avanza, cómo la ciudad —envuelta en un polvillo de color de rosa seca—³⁶ se va acercando a sus ojos y se le echa encima de la mirada.

[...]

¿Dónde estamos? Pasear por estas calles hace perder un poco la noción del lugar estricto. ¿Estamos en la Mercería de Venecia? ¿Estamos en el Call de Barcelona? ¿En el Estragone de Ragusa y sus callejuelas adyacentes? La ilusión es completa. El aire de una bocacalle nos trae un vago perfume de café; percibimos el olor ácido de una droguería; un poco más allá nos encanta el olor de una ensaimada que se está cociendo o de unas manzanas puestas al fuego; en la fotografía adyacente vemos las imágenes —un poco melancólicas— de las señoritas del país; detrás de un cristal, un señor grisáceo, con un ojo de latón, arregla un relojillo; al fondo de una menuda tienda se ve un pequeño fogón encendido; un almacén de paños nos envía un olor de cosa densa, suave, confortable. La gente va y viene y sus pasos hacen como un casto siseo sobre las piedras. El lenguaje es maravilloso, dulce, suave, con inflexiones de una musicalidad exquisita —como los ojos de las mallorquinas. [...] Tanta sedimentación histórica en un espacio relativamente reducido sólo la encontraríamos en las más ilustres ciudades de Italia.

[...]

En contraste con la Palma de hoy, cada día más agitada, el lector apreciará las delicias anacrónicas de la ciudad de ayer, en los versos en que don Miguel de los Santos Oliver concentró la descripción de la vieja Rambla:

*Passeig melancòlic, llarg passeig amic
com una avinguda de dibuix antic...* (Pla, 1950: 65, 70, 72)

I amb aquest to continua Pla descrivint la Ciutat de Mallorca. Amb tot, encara abans d'arribar als itineraris, hi trobarem dues seccions ben interessants que no voldria deixar de comentar: «Pequeño inventario poético de Mallorca» i «La cocina mallorquina».

³⁶ Aquesta és justament la imatge que es fa servir en el peu de foto de la primera fotografia de la guia: «Desde el barco se domina la ciudad de Palma envuelta en un polvillo de color de rosa seca» (Pla, 1950: 10).

En la primera, com el nom indica, hi trobarem sobretot versos: de Joan Alcover, de Miquel Costa i Llobera, de Bartomeu Rosselló-Pòrcel, de Miquel Ferrà i de Maria Antònia Salvà. Tots els autors, mallorquins, i tots els versos, en català. Ara bé, a banda de poemes, la secció també incorpora una referència a Azorín que m'interessa —més enllà del remarcable valor intrínsec del text i del fet que Fuster també aprofitarà molt en la seva guia l'autor de Monòver— per mostrar, per tornar a mostrar, la capacitat d'assimilació planiana de l'obra d'altri. En aquest cas no en podem dir plagi perquè Pla mostra les fonts, tot i que, si analitzem amb minuciositat el text citat i l'aprofitament que en fa Pla, ens adonarem que hi aporta com a text propi fragments que són, realment, d'Azorín. O de Miquel dels Sants Oliver, perquè, realment, tot plegat es tracta, de fet, d'una citació en cadena.

Després de reproduir les darreres estrofes del llarg poema «La Serra», de Joan Alcover, Pla diu:

A esta magnífica, evocadora relación, será plausible añadir una pequeña y substanciosa nota de Azorín. En Mallorca —escribe— «acá y allá, de cuando en cuando, nos quedamos absortos, extáticos, contemplando un tipo de mujer que pasa... Esta belleza de Mallorca tiene algo que no sabemos explicarnos; largo rato vagamos, sin mirar nada, sin ver nada, tratando de comprender el atractivo supremo de estas mujeres. ¿Está en la tez? ¿Está en la gracia elegante y señoril del caminar? ¿Está en la mirada? ¿Está en su voz? La voz, al pasar, la hemos escuchado, y en el idioma que habló Lull hemos recogido dulces inflexiones, matices de delicadeza, entonaciones cual un sortilegio que antes no había llegado nunca a nuestros oídos...» (Pla, 1950: 121-122)

Ací clou la citació d'Azorín. Pla continua llavors amb un passatge, en francès, d'*Un hiver à Majorque*, de George Sand, i uns versos —«versos célebres», diu— de Rubén Darío, extrets, d'acord amb la informació que ens dóna, de l'«Epístola de la señora de Lugones», per, tot seguit, continuar la descripció literària de Mallorca amb un llarg fragment de Miquel dels Sants Oliver. Doncs bé, una mica reordenat i modificat al seu gust, aquest material prové també d'aquella «pequeña y substanciosa nota de Azorín» que havia citat sense donar-ne la referència. Es tracta de l'article titulat «Mallorca» que el de Monòver havia publicat inicialment el 10 d'abril de 1917 en *La Vanguardia*,³⁷ dins la secció «La amada España», i que, sense modificacions, correspon al capítol

³⁷ Article accessible en <<http://hemeroteca.lavanguardia.com/preview/1917/04/03/pagina-6/33321487/pdf.html>> [Consulta: 19 de maig de 2015]

dedicat a Mallorca en el seu llibre *El paisaje español visto por los españoles* (Madrid, Renacimiento, 1917).³⁸ Les modificacions que hi fa Pla són bastant lleus. Per exemple, on Pla diu «Llull», Azorín havia preferit la versió espanyola del nom, «Lulio». Pla, que sovint fa la sensació que el que té en ment quan escriu aquesta guia és un lector català, deu pensar que a aquest lector li resultarà més natural aquesta denominació.

La cosa interessant, però, és que si revisem l'article d'Azorín en *La Vanguardia*, trobarem que hi cita un altre article anterior de Miquel dels Sants Oliver. Azorín, però, ens en dóna la referència concreta:

Y Oliver, en este artículo *Vagando por Mallorca*, publicado en el A B C del 13 de agosto de 1913,³⁹ añade, hablando de las múltiples apariencias del paisaje mallorquín.

I del fragment de l'article d'Oliver citat per Azorín és d'on Pla n'extreu el que afegeix al seu «Pequeño inventario poético de Mallorca». De fet, per alguna petita diferència de puntuació entre la redacció en *La Vanguardia* i la posterior d'*El paisaje español visto por los españoles*, m'atreviria a dir que Pla cita del llibre i no del diari. Això, però, importa poc. El que importa és confirmar el que ja he apuntat anteriorment, és a dir, la poca delicadesa que té Pla a l'hora de citar altres autors i d'apropiar-se'n els textos.⁴⁰

Només en donaré un breu exemple més, abans d'entrar a parlar de la cuina mallorquina, en què trobarem una anècdota que resulta molt més *sucosa*. En arribar a Menorca, Pla comença, com ja he apuntat, amb unes notícies generals i un repàs de la història de l'illa que en lloc de dur-nos fins al 1936, com havia fet amb Mallorca, es tanca amb el final de la dominació anglesa, el 1802. Obviarem tota aquesta part, que s'assembla discursivament a la resta de la guia. El que com a lectors esperaríem, després d'haver llegit la secció de Mallorca, és que Pla entrés a descriure la ciutat més important de l'illa, com havia fet amb Palma. I ho farà, amb l'apartat «Mahón y su

³⁸ Llibre accessible en <<https://archive.org/details/elpaisajedeespa00azor>> [Consulta: 19 de maig de 2015]

³⁹ Article accessible en
<<http://hemeroteca.abc.es/nav/Navigate.exe/hemeroteca/madrid/abc/1913/08/13/003.html>> i
<<http://hemeroteca.abc.es/nav/Navigate.exe/hemeroteca/madrid/abc/1913/08/13/004.html>>
[Consulta: 19 de maig de 2015]

⁴⁰ Per cert, Miquel dels Sants Oliver ja anuncia en el seu article de l'ABC que Azorín està recopilant els textos per al projecte del llibre *El paisaje español visto por los españoles*. Gairebé una mostra d'*intertextualitat predictiva o promocional*.

puerto», però abans ens en trobarem un de ben sorprenent titulat «El mueble anglo menorquín». Si bé és cert que la presència anglesa a l'illa de Menorca és molt significativa i que hi dona un caràcter especial, no deixa de copsar que Pla vulgui dedicar un apartat complet al moble anglo menorquí. Llegides aquestes pàgines, no podem deixar de tenir la sensació que a les mans de Pla hi va caure un llibre i ell es va decidir a aprofitar-lo per omplir unes quantes pàgines de la seva guia:

Nuestra bibliografía cuenta desde hace pocos años con un buen trabajo sobre la materia debido a la erudición y excelente pluma de don José Claret y Rubira, arquitecto gerundense que es asimismo arquitecto municipal de la ciudad de Mahón. Su trabajo se titula «Muebles de estilo inglés desde los Tudor hasta la Reina Victoria, con los grupos Colonial y Menorquín» (Editorial Gustavo Gili, Barcelona). En el trabajo del señor Claret sale a luz por primera vez un estudio del mueble menorquín. A él habrá que remitirse forzosamente y con gran provecho. (Pla, 1950: 359-360)

I tant que s'hi remet i tan bon profit que en treu. De fet, tot el capítol, entre citacions declarades i «un ligero resumen» (Pla, 1950: 363), procedeix del llibre de Claret i Rubira.⁴¹

Tornem a Mallorca, però, i fiquem-nos a la cuina. Després d'afirmar que la bona cuina mallorquina no es pot trobar als establiments de restauració pública, on ell ha de sobreviure «a base de huevos o pescadilla frita y bistec con patatas» (Pla, 1955: 128), sinó que caldria cercar-la a les cases particulars, Pla torna a mostrar les seves dots narratives amb una descripció de la manera com va aconseguir tastar les sopes mallorquines que resulta gairebé hilarant.

Un poco cansado de oír hablar de las sopas y de no poderlas comer en los lugares públicos, me revestí de valor y valiéndome de lo que suele ser más eficaz en estos casos —quiero decir la simpatía y mis progresos en la fonética del país— logré en el hotel del Loro de Pollensa la elaboración de unas sopas destinadas a resolver el suplicio a que estaba sometido. Me costó bastante obtenerlo, porque en Mallorca, como aquí,⁴² los restaurantes viven de espaldas a la cocina del país sobre el cual radican. En esos locales, la buena comida, la única comida que se puede hacer, por ser la del país, se la reservan para sí el dueño y su familia. A los clientes se les sirve una cocina mucho más distinguida, que consiste en la universal bazofia nacional corriente, o sea: merluza frita y bistec con patatas. Mientras tanto, el dueño afirma que come muy mal y sus clientes magníficamente; los clientes, en cambio, están

⁴¹ El llibre es publica per primera vegada el 1946. Jo n'he fet servir la quarta edició, de 1967.

⁴² Un díctic interessant, que ens fa pensar que Pla escriu la guia des de ca seva, al mas de Llofriú.

seguros de que comen muy mal, y sospecha que el dueño se defiende detrás de la cortina. Y en esos juegos de amor al prójimo se va pasando la vida.

Cuando llegó a mi mesa la encargada sopa mallorquina, se produjo en el comedor un movimiento de expectación que degeneró en un universal: «¡Yo también quiero!». Las demandas fueron tan insistentes que hubo que contentar a todo el mundo, y, a la postre, me quedé con una cantidad de sopa irrisoria. Ante un tal considerable éxito, supuse que, al día siguiente, el dueño abandonaría, aunque no fuera más que por un momento, la distinción de sus menús, y que habría sopas a granel. Nada de eso. Al día siguiente reaparecieron la merluza y el bistec; aunque el dueño se comió las sopas detrás de la cortina. (Pla, 1950: 130)

Després Pla ens dóna la recepta de les sopes mallorquines a partir del *Llibre de la cuina mallorquina*, de Pere d'Alcàntara Penya, i, més endavant, ens parlarà de la salsa maonesa —amb una ironia bastant similar a la que acabem de veure— i d'un parell d'autors més, però examinar-les ens faria entrar novament en el terreny de les citacions, que em sembla que ja ha estat tractat a bastament.

Finalment, per cloure l'anàlisi de la *Guía de Mallorca, Menorca e Ibiza*, considero que cal remarcar les contínues referències que hi fa Pla a la navegació. Aquest aspecte, que ja havia estat tractat en profunditat en la *Guía de la Costa Brava*, assoleix en la guia balear un espai que m'atreviria a qualificar de preeminent. No sols ens descriu sovint les diferents illes vistes des del mar, sinó que ens dóna informació molt més concreta per al navegant —fins i tot fent referència al derroter—, com ara les distàncies o els senyals emesos pels fars, extrem al qual no arribava en la *Guía de la Costa Brava*. Crec que quedarà demostrat amb aquests fragments extrets de l'apartat «La bahía de Palma»:

Abierta a los vientos del sur, se dilata entre el cabo de Cala Figuera, donde hay un faro de luz blanca, con grupos de ocultaciones de diez segundos y alcance con tiempo ordinario de once millas, que la cierra a Sudoeste, y el cabo Blanc, al Sudeste, con otro faro, de alcance doce millas, de luz también blanca, y grupos de dos y tres ocultaciones de veinte segundos. [...] En el límite septentrional de dicha cala, a media milla al Este, está la isla del Séc, rasa y limpia, formando con la costa un paso ácoro para toda clase de embarcaciones, pues se cogen en su centro dieciséis metros de agua. La isla del Séc ofrece peligro por la noche a causa de lo rasa que es. [...] La punta de San Carlos constituye la extremidad de la ensenada a que nos estamos refiriendo. A dos cables de ella está el faro de Porto Pi, que es de luz blanca con grupos de destellos cada quince segundos con un alcance de veintisiete millas. Es el fuego de guía del puerto de Palma. [...] El único escollo que se encuentra en este trozo de costa es el de Es Corb Marí, al sureste del castillo de Bellver, a un cable de la orilla. Según el derrotero, tiene cuatro metros de agua en su cantil exterior y de tres a tres y medio encima. (Pla, 1950: 114-117)

Però és que, a més de totes aquestes dades de navegació, Pla, que ens presenta els diferents itineraris de l'illa de Mallorca d'una manera radial, partint sempre de Palma —«este método tiene la ventaja de estar basado en las comunicaciones esenciales de que el país dispone» (Pla, 1950: 136)—, clourà el recorregut per l'illa de Mallorca amb una circumnavegació en quatre etapes on trobarem fragments d'un nivell de detall tècnic molt similar al citat. Això, després d'haver proposat un itinerari innovador —«un itinerario que no he visto indicado en ninguna guía», diu—: una circumval·lació terrestre pel litoral —«bordeando al máximo su litoral» (Pla, 1950: 246)— amb el curiós títol d'«El ruedo de la isla».

2.3. *Cataluña*

Com ja he indicat en la introducció de l'apartat dedicat a les tres guies de Pla, *Cataluña* és la guia que es publica immediatament abans que *El País Valenciano*. Concretament, el mes de març de 1961. Té 632 pàgines. La sobrecoberta és de Frederic Lloveras, els cinc mapes dibuixats, de Francesc Fontanals, i el mapa general a escala, de Pau Cots. Les fotografies que il·lustren la guia són en gran part, de Francesc Català-Roca i de Ramon Dimas. Dimas, com ja he apuntat un parell de vegades, serà posteriorment el responsable del material fotogràfic que il·lustrarà *El País Valenciano*.⁴³

De la mateixa manera que havíem recorregut al text de la sobrecoberta de la *Guía de la Costa Brava*, la corresponent de *Cataluña* també ens pot servir com a bon punt de partida:

Un país con tanta historia, carácter y variedad de aspectos exigía también un «cicerone» poco común. Por ello este libro es un acierto total y despierta en el lector tan profundo atractivo. La Cataluña marinera y turística, la pirenaica, los grandes núcleos industriales, el arte, la economía, las costumbres, las características de los catalanes como pueblo, el perfil y la vida de las comarcas, el papel que ha

⁴³ De *Cataluña*, Edicions Destino en farà quatre edicions més, els anys 1963, 1966, 1972 i 1977. Totes, per tant, posteriors a l'aparició d'*El País Valenciano*. Així mateix, el 1971 Destino incorpora una traducció catalana del llibre, amb el títol *Guía de Catalunya* i fotografies exclusivament de Francesc Català-Roca, a la seva col·lecció «Imatge de Catalunya», que s'havia iniciat el 1965 amb *Les cases pairals catalanes*, de Joaquim de Camps i Arboix, amb, també, fotografies de Francesc Català-Roca. El text d'aquesta traducció catalana és el que, amb nota preliminar inclosa, Pla publicarà en el volum *Tres guies*, de la seva obra completa, el 1976.

desempeñado y cumple hoy Barcelona en la vida de Cataluña... todo ello, y mucho más, es recogido por la pluma de José Pla con extraordinaria documentación, pero también con amenidad insuperable. Estamos, sin duda, ante el más certero y palpitante «retrato» de Cataluña publicado hasta hoy. Porque Pla no podía —ni debía— limitarse a ser simple guía turístico, aunque su texto sea marcadamente práctico y orientador, de acuerdo con los itinerarios establecidos. Su presentación de la realidad catalana constituye una verdadera revelación para el lector, que ve destruidas muchas falsas ideas y tiene acceso a una Cataluña tan auténtica como sorprendente; cada página, cada observación se transforma en un plato sabroso para quien desea conocer el cuerpo y el espíritu de este antiguo y desconcertante país, del cual es Pla, precisamente, una figura extraordinaria. «Cataluña» se enriquece con más de 400 ilustraciones en huecograbado, debidas a un extraordinario equipo de fotógrafos, un mapa general a escala y varios mapas pintorescos.

M'interessa destacar, ara mateix, la referència que hi ha en aquest text a la voluntat de destruir «falsas ideas», una referència que ens duu a la memòria els mots que trobarem en la sobrecoberta del llibre de Fuster on s'expressarà la voluntat de trencar els tòpics associats al País Valencià, als quals ja m'he referit en el primer capítol i sobre els quals tornaré en el capítol següent.

Cal tenir en compte, tornant a Pla, que té ja més de 60 anys quan escriu aquesta guia i que, com recordarà posteriorment en la introducció a la primera edició catalana, per fer la primera versió de la guia va fer un viatge, el 1960, acompanyat de Joan Teixidor i Ramon Dimas. Això marca una diferència amb la *Guía de la Costa Brava* i amb la *Guía de Mallorca, Menorca e Ibiza*, que semblen més aviat el resultat de diferents viatges escalonats al llarg dels anys, en el cas de la segona, i del coneixement per ser el territori natal i la residència més o menys contínua, en el cas de la primera. Amb tot, com veurem una mica més endavant, els records també són presents en aquesta guia, bàsicament, per dos motius obvis: en primer lloc, perquè, en descriure el conjunt de Catalunya també ha de descriure l'Empordà i la Costa Brava, que li poden aportar records d'infantesa i adolescència o joventut i, en segon lloc, perquè òbviament, tot i partir del viatge fet el 1960, Pla és coneixedor per experiència de viatges previs, de tot el seu país. Ara bé, tot això no fa que Pla trobi que la tasca de descriure el seu país resulti fàcil. Ho explicita en presentar-ne la primera edició i hi insisteix —amb algunes matisacions i argüint-hi nous motius—, en presentar-ne deu anys més tard la traducció catalana:

El propósito de escribir y de construir una «Guía de Cataluña» es arduo y difícil; no disponiendo más que de los propios medios personales, aun contando con la curiosidad que a toda persona normal produzca el propio país, es empresa arriesgada y de una complejidad de dominación imposible. (Pla, 1961: 7)

Fer un llibre d'un país molt vast, enorme, és més fàcil que fer una guia d'un país petit i concentrat. En els primers països, un simple objectiu pot cobrir centenars i centenars de quilòmetres quadrats de bosc o de terra cultivada. En els països petits, en canvi, la varietat obliga a detallar i donar el detall és, en literatura, un problema extremadament difícil i complicat. Catalunya és un país petit i vell i per tant s'ha de donar la matisació de les coses, el detall. No sé pas si sempre ho he aconseguit. Podeu ben creure que si no hi he arribat no ha pas estat ni per embadocament ni per frivolitat. (Pla, 1971: 5)

Cal dir, d'entrada, que Pla reprèn en *Cataluña* el model de la *Guía de la Costa Brava* i, després de la brevíssima «Nota preliminar», entra directament en la descripció dels itineraris. Ja no hi trobarem aquelles «Noticias generales» que encapçalaven cadascun dels diferents blocs, de les diferents illes, en la *Guía de Mallorca, Menorca e Ibiza*. Pla divideix *Cataluña* en deu itineraris i, seguint en això el model que havia aplicat a la descripció de Mallorca, els distribuirà de manera radial, partint de Barcelona per a arribar als diferents territoris. De fet, excepte el primer, dedicat a Barcelona, tots els itineraris comencen amb una fórmula del tipus: «Nuestro propósito es trasladarnos desde Barcelona a...». En l'itinerari VI, Pla fins i tot explicita el mètode i explica per què l'ha triat:

Siguiendo el método radial que utilizamos en esta Guía, método exigido a nuestro entender porque Cataluña tiene desde el punto de vista de las comunicaciones una construcción radial, nuestra pretensión será ahora trasladarnos de Barcelona a las tierras del Alto Llobregat, siguiendo la comunicación más generalmente aceptada que pasa por el Vallés occidental, el Pla de Bages y Manresa y sigue hacia Berga, la zona carbonífera de Fígols y las altas tierras donde nace aquel industrioso río, y que la sierra del Cadí separa de la Cerdaña y del Urgellet. Siguiendo nuestro método, incluiremos en el itinerario las tierras regadas por el Cardener, afluente del Llobregat, o sea las comarcas del Cardener y del Solsonés, que aunque están separadas por la división provincial, forman, en realidad, una sola comarca y gravitan sobre Manresa como núcleo económico principal. (Pla, 1961: 261)

Resulta interessant, a banda del mètode radial aplicat, que se salti el límit provincial. El fet que parteixi de Barcelona ens pot fer pensar dues coses. D'una banda, que el lector model que Pla té en ment és un turista que arriba a Catalunya i pernocta principalment a Barcelona i, per tant, aquest és el punt de partida més còmode per a

les seves excursions. I, de l'altra, que el lector del seu llibre és un autòcton i, per qüestions estadístiques, es decanta per escollir el punt de partida de la ciutat on viuen gairebé la meitat dels habitants de Catalunya. Respecte a la divisió provincial, novament la «Nota preliminar» a la *Guia de Catalunya* —on Pla insisteix en la guia radial amb centre a Barcelona a partir de la qual s'obre «com un ventall sobre el semicercle que fa en la frontera amb Aragó a ponent del mar»— ens hi dóna més llum:

No podia ésser una guia basada en les províncies, per la ficció, purament administrativa, d'aquestes entitats. No podia ésser tampoc una guia comarcal per la seva mateixa petitesa i per l'extremada limitació. Havia d'ésser una guia general, agafant el país com un tot i aprofitant les vies de comunicació existents, que són el que són, i que durant molts anys havíem pensat que no podien ésser de cap altra manera. Ara, amb la nova política d'autopistes tenim més esperances. (Pla, 1971: 5)⁴⁴

En aquesta mateixa nota de l'edició catalana Pla ens dóna pistes ben clares, a més a més, sobre quin tipus de lector espera i torna a fer veure que sobretot el que té en ment és un lector autòcton. Podríem pensar que això és normal en aquesta edició de 1971 —la catalana—, però si comparem l'edició en llengua catalana amb les prèvies en llengua espanyola ens adonarem que no hi ha diferències, més enllà d'algunes «modificacions indispensables» per tal d'actualitzar algunes dades, i que l'esperit de la guia, en el sentit que estic apuntant, és el mateix:

⁴⁴ Gairebé al final de *Cataluña*, en el darrer itinerari, Pla torna a insistir, ara amb un lleuger toc d'ironia, en l'artificialitat de la divisió provincial. Hi ha, a més a més, una referència a la província de Castelló de la Plana que a alguns ens desperta el somriure:

Todo el mundo sabe que las provincias peninsulares son meros entes artificiales creados por un vago instinto de comodidad administrativa. Lo que tiene sentido, tradición y solera, en nuestro país, son los obispos. Los obispos responden a las grandes comarcas con un centro vivo de irradiación. La organización eclesiástica tiene, en una palabra, realidad. El obispado de Tortosa es inmenso. Al sur de esta comarca está la provincia más artificial de España, que es Castellón de la Plana. Castellón de la Plana tiene Gobierno Civil, pero no tiene obispo. El obispo de Tortosa lo es de Castellón de la Plana y de casi todas las poblaciones de esta provincia, excepto las escasas que forman parte de Segorbe. La jurisdicción eclesiástica de Tortosa llega hasta el Mijares, en Villareal, que fué el límite del convento tarraconense en la época romana. (Pla, 1961: 564)

La diòcesi de Sogorb-Castelló de la Plana, en un intent d'ajustar-se als límits provincials, es va constituir el 31 de maig de 1960. De fet, s'hi ajusta pel sud, on el límit amb l'arxidiòcesi de València sí que coincideix amb el provincial, però no pel nord, ja que les comarques dels Ports i el Baix Maestrat continuen formant part, com històricament, de la diòcesi de Tortosa. És obvi que Pla no és sabedor d'aquesta reorganització en el moment en què enllesteix l'original d'aquesta guia. En l'edició catalana de 1971, Pla ja reformula la informació per ajustar-la a la nova realitat.

Aquesta classe de llibres, no són pas fets per als turistes heroics ni per als exploradors extraordinaris. Són fets per a les persones diríem normals que tracten purament d'informar-se sense llàgrimes.⁴⁵ A Catalunya, una de les coses més fortes, és l'esperit local. La gent voldria que en un llibre com aquest hi hagués una referència sobre la població en què viuen i les seves meravelles habituals. Viatjant pel país i parlant amb la gent us adoneu que hauríeu pogut néixer en tots i cada una de les poblacions amb alegria. Ara, si haguéssim seguit del tot aquests informadors, hauria sortit una enciclopèdia enorme que els erudits del futur haurien potser apreciat però que resultaria immanejable. Hem hagut de reduir —amb gran pena— l'original. Sí. Ens ha sabut greu, però no hi havia més remei. És ineluctable. (Pla, 1971: 5)

És interessant, també, que *Cataluña* —contràriament al que trobàvem en la *Guía de la Costa Brava* amb un breu apartat específic i en la *Guía de Mallorca, Menorca e Ibiza* com a part de les «Noticias generales»— no tingui una referència inicial a vies de comunicació. Pla no ens parla de la manera com es pot arribar a Catalunya, ni per terra ni per mar ni per aire. L'aeroport del Prat, el port de Barcelona o d'altres ciutats, no hi apareixen com a punt d'arribada de viatgers. De fet, de l'aeroport del Prat o dels ports de Barcelona o Tarragona, ni en parla. Hi ha una fotografia del port de Barcelona en la pàgina 9 i una de l'aeroport del Prat en la pàgina 318, però en el text de Pla pròpiament dit ni l'un ni l'altre no existeixen.⁴⁶ Tanmateix, en certa manera, no sorprèn. D'una banda, la importància de Barcelona i de Catalunya en general fa potser innecessari donar aquesta informació al possible turista i, de l'altra, probablement més important, aquesta és, ja ho he apuntat, molt una guia per a *consum intern* dels catalans i, òbviament, en aquest sentit, Pla considera que l'aeroport o aquests ports no tenen gaire interès com a objectiu d'una excursió.

Com deia, Pla dedica el primer itinerari a Barcelona. Atès que Edicions Destino havia publicat en la mateixa col·lecció la *Guía de Barcelona*, de Carlos Soldevila, el 1951, Pla decideix que aquesta ha de ser la guia per a la informació que ofereix sobre la capital de Catalunya. Ho diu en la «Nota preliminar» ja esmentada:

⁴⁵ Una dotzena d'anys abans, en proposar en l'itinerari XII de la *Guía de Mallorca, Menorca e Ibiza* «El ruedo de la isla» de Mallorca, Pla ja tenia clar que no esperava trobar-se entre els seus lectors turistes heroics:

Además, ¿qué más da?, No se trata de rutas viajeras, heroicas, sino de rutas normales de turismo. Eso es lo que importa en definitiva. (Pla, 1950: 247)

⁴⁶ Els peus de foto corresponents són més aviat circumstancials: «El puerto, importante factor de la vida comercial barcelonesa» i «El aeropuerto, rodeado de la cuadrícula de las huertas del Prat». És cert, però, que la primera foto de la guia —realment molt turística— és sobre el monument a Colom: «Un barco y el monumento a Colón, símbolos de la Barcelona marinera» (Pla, 1961: 9, 318, 8).

En todo caso, una «Guía de Cataluña» ha de ir forzosamente precedida de una noticia sobre Barcelona, por más ligera y superficial que sea. Barcelona es la capital de Cataluña. Desde los tiempos más remotos, la historia de Barcelona ha tenido un tal peso sobre Cataluña, y aun sobre las tierras con las cuales Cataluña tiene una unidad lingüística, que nada de lo que ha sucedido en Barcelona ha sido ajeno a ellas. Barcelona es una fuerza con una gravitación personal, intacta y vivísima.

Ediciones Destino ha publicado una «Guía de Barcelona» de nuestro excelente amigo y viejo compañero Carlos Soldevila. Ésta será nuestra guía para la información barcelonesa que ofrecemos. El lector encontrará en ella, si quiere disponer de una visión más detallada, un documento vivo, preciso, de una amenidad permanentemente mantenida. (Pla, 1961: 7)⁴⁷

Cal dir que, més endavant, abans d'entrar a descriure en l'itinerari II la Costa Brava, Pla també farà referència a la guia corresponent:

Daremos aquí una visión de conjunto de la Costa Brava, remitiendo al curioso lector a la última edición de nuestra «Guía de la Costa Brava» (Ediciones Destino. Barcelona). (Pla, 1961: 68)⁴⁸

Pel que fa als mots de la «Nota preliminar» acabats de citar, crec que resulta ben interessant deixar constància de la rellevància que Pla atorga a Barcelona respecte a «las tierras con las cuales Cataluña tiene una unidad lingüística». No es la primera vegada que Pla apunta aquesta unitat dels Països Catalans. En la *Guía de Mallorca, Menorca e Ibiza* les referències al País Valencià —sol dir-ne, senzillament, València—, eren bastant contínues —sobretot en parlar de la conquesta o dels furs— i les identifications de catalanitat dels balears —arriba a fer referència a «nuestra estirpe» (Pla, 1950: 91)—, habituals, com ja hem vist. En *Cataluña* trobarem, com en l'exemple següent, referències també a la Catalunya nord en un sentit similar:

⁴⁷ En l'altra guia de la col·lecció «Guías de España» en què s'esdevé el mateix fet d'incloure una ciutat que ja té guia, és a dir, *Castilla la Nueva* (1964) respecte a *Madrid* (1954), l'autor, Gaspar Gómez de la Serna, també en fa referència, però d'una manera diferent. Hi té a veure que la concepció de la guia és també diferent. En lloc de seguir el mètode radial de Pla per descriure el seu territori, Gómez de la Serna en fa una distribució per províncies. És en la primera secció de l'apartat corresponent a la província de Madrid, on Gómez de la Serna ens diu:

El acta de las cosas que tiene Madrid lo hallarás en otro libro que el editor le dedica especialmente (1), y cuyos márgenes no debo yo pasar. (Gómez de la Serna, 1964: 187-188)

El nombre «(1)» correspon a la crida de la nota a peu de pàgina en què se'ns dóna la referència bibliogràfica puntual: «JUAN A. CABEZAS: *Madrid*, Ediciones Destino, 2.ª edició; Barcelona, 1959».

⁴⁸ Pla elimina aquest paràgraf en l'edició catalana, atès que el context editorial és diferent.

Para conservar la fidelidad a la geografía y a la historia, debería añadirse a éstos, el litoral del Rosellón, al menos hasta la playa del Racó, en el inicio de la de Argelers, que constituye la entrada en el inmenso golfo de León, porque a pesar de existir, entre Portbou y Cervera o Cerbère el hito de la frontera política con Francia, la costa rosellonesa forma parte integrante del golfo de la Selva y, por tanto, es la continuación pura y simple de la Costa Brava en la Cataluña Francesa. (Pla, 1961: 69-70)

Tornant, però, al primer itinerari de la guia de Catalunya, la descripció que Pla ens hi ofereix de Barcelona se centra bàsicament en els monuments, amb lleugeres pinzellades històriques. Només en els últims tres paràgrafs d'aquest itinerari urbà Pla ens parla de l'esperit de la ciutat. Són els moments més lírics de la descripció, en què apareix més clarament manifestat el jo planià. Perquè, tot i que m'atreviria a dir que aquesta guia és una mica més asèptica, més neutra respecte a l'aspecte personal que les anteriors —sobretot que la *Guía de la Costa Brava*—⁴⁹ també té passatges tocats d'efusió, d'emotivitat, sobretot aquells en què es fan presents moments relacionats amb la seva joventut:

Pero Barcelona es algo más que un resultado histórico, algo más que un conjunto de elementos materiales de toda índole. En la ciudad hay un ambiente, un espíritu. Por ejemplo, Barcelona en otoño es una maravilla. Posee calidad, un momento de transfiguración, un instante de belleza fugaz. [...] Si sopesáramos el momento primaveral y el momento otoñal de Barcelona, la balanza quedaría muy equilibrada. Yo soy un enamorado de la primavera barcelonesa, no sólo por la palpitación vital que la ciudad adquiere en este momento, sino porque la primavera de este país, por ser tan fugaz, tiene el encanto de las cosas que se han de perder de un modo fatal. La primavera es viva, verde, aireada, pero tan precaria que su destino, se diría, consiste en volverse polvorienta y amarillenta. [...] Andando por ellas [las avenidas] he pasado largas horas, sin intención determinada, deteniéndome ante un escaparate, entrando en una librería, anclando durante un rato en la terraza de un café, el espíritu disperso en el movimiento ciudadano, en las manchas de luz, en las figuras que pasan rápidamente y desaparecen. Y más bellas aún, tal vez, que las avenidas, son en esta época las calles de la Barcelona antigua, en esa hora tan fina,

*a les sis o quarts de set,
quan s'encenen les botigues
i el capvespre es torna fresc
i es passegen les senyores*

⁴⁹ Mai no hi arriba, o com a mínim jo no els he detectats, a moments d'un lirisme tan intens que ratlla el gènere bucòlic, com ara el que trobem en parlar del paisatge eivissenc en la *Guía de Mallorca, Menorca e Ibiza*:

En el aire de los bosques y de los peñascos costeros saltan a veces las notas de una chirimía. Es un pastorcillo que, rodeado de sus cabras o de sus ovejas, sopla en su caña rústica contemplando el mar lejano, nebuloso, desvaído... (Pla, 1950, 490)

Em resulta força suggeridora aquesta idea planiana de presentar-nos els paisatges d'acord amb les estacions de l'any i no sols perquè m'ha fet recordar un passatge de *L'Albufera de València*, de Joan Fuster (1970), en què s'expliciten aquestes transformacions.⁵⁰ És obvi que els paisatges, sobretot els paisatges naturals, canvien amb el pas de les estacions, amb els pas dels mesos i dels dies, canvien fins i tot segons el moment del dia o la meteorologia. Fins i tot els humans ens transformem empesos pels mateixos canvis temporals i per tant modifiquem el paisatge i la percepció que en podem tenir. Si ho analitzéssim des del punt de vista pictòric, hauríem de concloure que és una actitud clarament impressionista: Monet, per exemple, pinta la catedral de Rouen a diferents hores del dia; la llum mediterrània matisa de diferents maneres els paisatges de Sorolla... Pla hi està atent quan descriu l'esperit de Barcelona o quan, com veurem tot seguit, narra moments viscuts a Tarragona i aprofita aquesta narració per descriure-la i per fer-nos presents els canvis esdevinguts o, com en aquest cas, les sensacions mantingudes. Aquesta capacitat de narrar la descripció és una de les característiques més definitòries —més idiosincràtiques, m'atreviria a dir— de la prosa turística planiana. Sobre Tarragona diu:

Me parece que la primera vez que fuí a Tarragona era ya entrada la estación y los colores eran muy violentos. Los meses tarraconenses por excelencia son abril, mayo y junio. Después de haber comido unos guisantes en la casa que tenía en Sitges el pintor Joaquín Sunyer —guisantes literalmente inolvidables—, nos dirigimos a

⁵⁰ El passatge concret és el següent:

No m'escarrassaré a esbossar-ne la descripció. La descripció no és el meu fort literari. D'altra banda, caldria fer-ne no una, sinó moltes. La visió varia segons les hores, segons l'època de l'any, segons l'atzar meteorològic... M'hi he parat sovint, a la barana del Pujol. Una o dues vegades la setmana, pel cap baix, vaig i vinc de Sueca a València, i procure que els amics que em transporten facen la via del Saler. Hi he passat a trenc d'alba, a migdia, de capvespre, i de nit —amb lluna i sense—, i primavera, estiu, tardor i hivern, i en dies de vent i en dies de calma, i plovent, i amb boira, i fins i tot nevant. L'aspecte és distint en cada cas: lleugerament distint. Per la llum, en particular. La llum, decisiva en la conformació de qualsevol paisatge, sembla que ací ho siga d'una manera més capciosa, més subtil. Però renuncie a detallar-ho amb paraules. Serà preferible que el lector vingi a veure-ho. (Fuster, 2007: 46)

No deixa de resultar una mica colpidor que Fuster afirmi, després d'haver publicat part dels llibres que formen part del corpus d'aquesta tesi i justament en el context d'un llibre com *L'Albufera de València*, que la descripció no és el seu fort literari. No seré jo qui el contradirà, però em sembla que al final podrem concloure que descriu el territori amb rigor i ajustant-se, en tot moment, a les necessitats i les exigències de cada context editorial. És a dir, en una paraula, amb la professionalitat que sempre va caracteritzar la seva actuació com a escriptor i com a intel·lectual. Òbviament, tornaré sobre aquesta reflexió en el moment oportú.

Tarragona el referido pintor Sunyer, José María Junoy y un servidor de ustedes. Estoy hablando de treinta y pico de años atrás. Un número de años como éste parece una fecha muy lejana, y lo es para las generaciones que están subiendo. Para mí, este número de años no tiene apenas relieve, no tiene profundidad. Todos estos años, y algunos más, han pasado como un sueño. Exactamente parecen un sueño meramente sutil, un sueño que se ha volatilizado, una vaga agitación alrededor de algunas formas que han permanecido en nuestro espíritu con el carácter de la inmovilidad. Una de estas formas inmovibles de mi espíritu es Tarragona. Desde aquel lejano viaje, Tarragona se ha mantenido en mi pensamiento; en los momentos más inesperados, en las situaciones más extravagantes, en los lugares más insospechados, ha surgido ante mi vista la luz, la forma, el perfil, el color de Tarragona. Ha pasado casi toda una vida. Lo hemos olvidado casi todo. ¿Qué ha sucedido durante este largo período de tiempo? No ha sucedido más que esto: hemos olvidado muchas cosas y algunas, pocas, se han mantenido en nuestra memoria: Tarragona no la hemos olvidado. Ahora que he vuelto a Tarragona me ha parecido que, sin solución alguna de continuidad, volvía a mis diecinueve años, a la vitalidad de mis diecinueve años. Tarragona me da la impresión de que el tiempo no ha pasado. Esto es lo que yo agradezco a esta admirable, pulida, impresionante ciudad. (Pla, 1961: 544-550)

A més a més, com acabem de veure en el passatge dedicat a Barcelona, també les citacions literàries apareixen en aquesta guia, tot i que, a diferència de la *Guía de Mallorca, Menorca e Ibiza*, no hi ha un capítol específic. De fet, segons el territori, la comarca, l'espai, la sensació que Pla està descrivint, li vindrà bé de fer servir uns autors —generalment, poetes— o altres. En aquest fragment, sense esmentar-lo, el Guerau de Liost de *La ciutat d'ivori*; més endavant, el Verdaguer del *Canigó*, el Maragall dels «Goigs a la Verge de Núria» o el Sagarra de «Record de Solsona» o d'*El Comte Arnau*... No m'hi estendré en citacions, però sí que remarcaré que Pla considera que Jacint Verdaguer és un «gran poeta geogràfic» i que Josep Maria de Sagarra té un «sentido genial de la poesía geográfica» (1961: 110, 315). Interessant qualificació d'aquests poetes.

Això sí, ho torno a dir i hi insisteixo, el paisatge que l'interessa és l'humanitzat. Per això en la «Nota preliminar» del 1971 diu que per fer la guia havia visitat «una quantitat de paisatges urbans i agraris inacabables» (Pla, 1971: 5). Hauria pogut anteposar als paisatges urbans els paisatges naturals —potser és el que esperariem en una guia que vol abastar tot Catalunya—, però hi diu «agraris» en lloc de «naturals», amb la intenció clara de remarcar-hi l'aspecte humà. I per si en tenim dubtes, trobem afirmacions de la contundència d'aquestes:

¡Qué gusto da formar parte de un país en que la gente sabe cultivar la tierra! [...] Los paisajes más bellos son los que nacen de una belleza utilitaria, comestible, con arranque en el Derecho romano y en la libertad personal. El Maresme honra a un país, a una tradición admirable. (Pla, 1961: 47-48)

Tota una declaració de principis ideològics —estètics i polítics— en una única frase, tot i que hi tornarà, amb més càrrega d'ironia, en algun altre moment: «a mi modesto entender, los paisajes más bonitos, las tierras más bellas son siempre las de mayor provecho utilitario —y que me perdonen los refinados», dirà Pla (1961: 372) en referir-se a la producció arrossera del Baix Ebre. Però no sols són els paisatges humanitzats els que més li agraden, sinó que, per a ell, la base d'aquesta humanització és la propietat privada i la llibertat personal per a treballar-la. Perquè, a més a més, Pla creu poc en la gestió col·lectiva de l'economia, com remarca unes pàgines abans en parlar de l'expansió de l'avellana al Camp de Tarragona: «En nuestra tierra, además, es difícil creer en lo colectivo como fuerza constructiva» (1961: 553).

És aquesta —la humanització del paisatge— una de les característiques del tot comunes a les tres guies de Pla. Podríem pensar que el punt de vista marítim també hi és comú, que tot i que de manera menys preeminent, també hauria d'aparèixer en *Cataluña*, si més no en els itineraris costaners, els que van des de Barcelona fins al límit nord de Catalunya o des de Barcelona fins al límit amb el País Valencià. Però no, Pla abandona gairebé per complet el punt de vista marítim en la guia de Catalunya. Fins i tot en la descripció de la Costa Brava, en què hauria pogut aprofitar la seva *Guía de la Costa Brava* —i, de fet, com hem vist, hi remet el «curioso lector»—, el punt de vista ja és més terrestre. Ja no hi navega, sinó que descriu la costa des de terra. És un Pla, potser, bastant més passiu —recordem que ja té més de 60 anys quan prepara aquesta guia—, amb més ganes de contemplar la mar que de navegar-hi, però, això sí, encara extremadament atent a les transformacions de la realitat que l'envolta i disposat a oferir-nos els seus records, que aportaran, novament, una càrrega lírica a la seva descripció i una nova connexió amb Itàlia, i les matisacions dels colors i...:

He pasado unas horas en Sant Carles de la Rápita haciendo una vida meramente contemplativa. Sentado en una piedra del puerto de la población, he pasado un agradable final de tarde contemplando el puerto de los Alfacs.

Este engolfamiento es muy vasto y está cerrado por el lado del mar por las tierras bajas de la Testa de la Banya. Me dicen que ello constituye el primer puerto natural

del Mediterráneo y que todas las escuadras cabrían en su seno. Por el momento, no tiene más que una utilidad geográfica: Sant Carles mismo fué un pequeño puerto de embarque de los productos del delta i del interior: arroz, sal, garrofa y naranja. Su situación se resiente de la acentuada decadencia del cabotaje. En realidad es un puerto para la pesca de arrastre. Se trata, pues, de un panorama de maravilla, pero desprovisto de utilidad. Ciertamente, la maravilla es indudable. Se trata de un paisaje lagunar cuyo momento extremo de belleza se produce cuando el mar está en calma, cuando las aguas se inmovilizan y tienden a convertirse en un sistema de transfiguraciones sucesivas producidas por la fugacidad de la luz, por la diversidad del cielo, por el paso de las nubes. El agua es de un color azul muy delgado, ligeramente turbio, a veces mortecino, que contrasta con la mancha de azul rabioso del mar libre. Sobre este azul nacen, viven un momento, mueren, todos los matices del perla, del verde desmayado, toda la digitación de carmines y rosas que es posible imaginar. Es un proceso colorístico constante, de una diversidad prodigiosa, inagotable.

Yo pensaba, sentado en el puerto de Sant Carles, en mis viejos recuerdos de la laguna veneciana. Se produce aquí, como allí, el mismo fenómeno: llega un momento en que la fascinación colorística tiene tal fuerza que la mente naufraga en el espectáculo hasta el punto de que uno acaba por dudar si el juego exterior no es una pura creación del espíritu que mira ensimismado. Hay, sin embargo, una diferencia entre estas dos lagunas: en la veneciana, el color dominante es el verde tenue y mate, porque el Adriático es un mar de color verde amargo —un verde de persiana evaporado—; aquí, el color dominante es el azul-perla, una turbiedad especial, una dubitación para soslayar el color puro y franco. (Pla, 1961: 584-590)

En aquest punt de vista terrestre de la descripció de la costa, *Cataluña* s'assembla molt més al que posteriorment veurem en el Fuster d'*El País Valencià* que a les seves pròpies guies prèvies. Perquè Fuster, ja ho veurem, només agafa el vaixell per fer una breu visita a l'illa de Tabarca. Les altres illes valencianes, les Columbretes, tenen també el seu apartat, més breu encara, però Fuster reconeix que ni es va plantejar de visitar-les. El que no trobarem en Fuster, més que de manera extremadament puntual, és tota aquesta sèrie de matisacions dels colors ni una descripció tan lírica.

Per cert, la continuació de la citació que acabo de fer resulta també força interessant. Pla hi diu: «Alcanar es una población muy agradable, blanca, donde la concentración de la botánica valenciana —naranjos, limoneros— es ya muy manifiesta» (1961: 590). Com veiem, Pla cau ací en el tòpic dels cítrics valencians perquè, si bé és cert que la producció de cítrics és majoritària en terres valencianes, no deixa de ser ben cert que Alcanar concentra —i concentrava ja als anys seixanta— la major part de les empreses dedicades a la producció de plançons de cítrics.

La botànica, sobretot la botànica productiva —humanitzada, novament— és un altre dels objectius temàtics de Pla, si deixem de banda aquella preferència de Pla ja

apuntada per l'improductiu xiprer —improductiu, si més no, en termes alimentaris. El fragment següent és una molt bona mostra d'aquella manera tan planiana de narrar la descripció que he apuntat una mica més amunt i una nova mostra de la mestria planiana a l'hora de matisar els colors:

Existe, pues, una gama arbórea superpuesta. En la parte baja, el avellano no es un árbol de hoja perenne. En la época invernal está desnudo y sus múltiples y delgados troncos forman una caligrafía confusa, una pincelada uniforme, de un color ligeramente más claro que la cáscara de su fruto: un color de caoba desleído que llega a veces al plateado ligero. Sobre la tierra, bajo las varas, se puede ver una pequeña mancha de trigo menudo, de un verde fresco; un cuadradillo de habas con las menudas orejas movidas por el viento; las vaporosas matas de los garbanzos incipientes. Dentro de unas semanas, las varas de avellano habrán ya florecido, y el verde áspero de la planta cubrirá todas las hondonadas del campo de una manera uniforme y ligeramente monótona. En el camino hacia la canícula, este verde irá tomando un tono hirsuto y polvoriento, un color de asfixia, de densidad arbórea tupida. Es esta densidad lo que más sorprende, en verano, del Camp. Cuando uno llega a él, viniendo de alguna otra parte de Cataluña, parece que la gente viva dentro de los árboles, que el horizonte se borre y que lo inmediato constituya toda la vida y que, en cambio, en las otras comarcas se establezca siempre una separación clara entre paisaje y hombre, entre proximidad y lejanía, entre cosa contemplada y actitud contemplativa.

Con el paso del tiempo, pues, el avellano cambia —como cambia, en sentido contrario, el almendro. Hay, en el Camp de Tarragona, muchos almendros, pero no tantos como la gente cree. Muchos menos que en Mallorca, desde luego. Cuando el almendro se cubre de blancas, rosadas y nevadas flores, el avellano se mantiene seco y lineal. Cuando el avellano se cubre de verde áspero y rugoso, el almendro inicia su fuga hacia un verde líquido, delgado, aéreo. Son dos árboles que parecen jugar al escondite.

Los tonos superiores del paisaje se mantienen, en cambio, siempre iguales. El algarrobo es un árbol tranquilo, de hoja perenne, que tiende a ponerse sobre la tierra, como una clueca. Tiene un punto de languidez que le viene quizá de su pomposidad engordada y repleta. Su hoja es brillante, pero un poco caída en una felicidad vegetal embotada y macilenta. Sobre el algarrobo brilla el olivo, viejo y nervioso, ligero y esbelto, duro y fino. (Pla, 1961: 553-558)

Com veiem, fa referència a Mallorca. I, certament, en la *Guía de Mallorca, Menorca e Ibiza* ens havia parlat dels ametllers, de l'alta producció d'ametlla que té Mallorca. «El árbol dominante en ella [la llanura mallorquina] es el almendro», diu Pla (1950: 20), per a resumir una mica més endavant en un sol paràgraf tota l'activitat econòmica de l'illa, sense donar-nos-en xifres concretes:

La agricultura, la avicultura y la ganadería constituyen la base de la riqueza de Mallorca. La exportación de la almendra es importante. La cría y engorde del cerdo,

que da el *saiim* de las famosas ensaimadas y la carne magra con la que se producen las excelentes sobrasadas, es un factor de riqueza primordial. En los últimos años, por otra parte, Mallorca ha experimentado una transformación industrial grandísima creciente. En los últimos inmediatos decenios el turismo ha sido también una gran fuente de riqueza. Ante la admirable labor realizada por el Fomento del Turismo de Palma, todo elogio que se articulara sería pálido. (Pla, 1950: 22-23)

També Fuster ens parlarà de producció agrícola i d'arbres, però, respecte als arbres, prendrà una posició molt literària, perquè li serviran, com veurem, per a introduir-nos alguns dels seus autors predilectes en aquest context. L'ametller i Azorín, per exemple, aniran ben sovint de la mà.

I bé. Si fa una estona hem vist que en aquesta guia perd presència el punt de vista marítim, podem afirmar que n'hi guanya, clarament, l'econòmic. A banda d'explicitar sovint la producció agrària i ramadera de les diferents comarques catalanes —amb, per exemple, un capítol dedicat exclusivament a «El país del vino espumoso»—, Pla hi destina capítols específics a analitzar diferents fonts de riquesa del país de base industrial o minera. Són uns apartats que, per motius obvis de la realitat econòmica dels territoris corresponents, no havíem trobat ni en la *Guía de la Costa Brava* ni en la *Guía de Mallorca, Menorca e Ibiza*.⁵¹ Els capítols a què em refereixo són «La industria textil catalana», «Datos estadísticos de la industria lanera de Sabadell» i «La zona de la potasa». En tots aquests ens donarà dades concretes de producció, amb una terminologia sovint bastant tècnica, que prové, clarament, de les fonts consultades. De fet, són capítols tan centrats en les dades que, com a mínim els dos primers, presenten una redacció força telegràfica i, en alguns moments Pla arriba a donar les dades sense cap tipus de redacció.

⁵¹ Això no vol dir que quan calgui Pla no ens en doni la informació pertinent, però mai no hi esmerça grans reflexions ni, certament, hi dedica cap capítol en exclusivitat. Per exemple, la producció de calçat a Menorca —amb projecció històrica inclosa— queda resumida en aquestes poques frases:

Sin embargo, a mediados del siglo pasado arraigó en Menorca la industria del calzado. Se temió por un momento que la pérdida de Cuba, que fué su principal mercado, la afectaría fundamentalmente. No fué así. La industria no ha hecho más que desarrollarse en lo que llevamos de siglo y hoy tiene gran importancia. Puede casi afirmarse que el veinticinco por ciento de la población de la isla —quizás más— vive hoy, directa o indirectamente, de la zapatería. (Pla, 1950: 307-308)

I menys espai encara dedica a les indústries agràries; simplement esmenta que «producen dos cosas exquisitas: las sobrasadas *vermelles* y las de *carn i xua*, y los riquísimos quesos de Mahón, que en nuestro país no tienen rival» (Pla, 1950: 308).

Tot i que Pla divideix la informació sobre la indústria tèxtil catalana en els dos capítols esmentats, la veritat és que la informació és unitària, fins al punt que en l'edició catalana de la guia (1971) es fondran en un de sol, que mantindrà el títol «La indústria tèxtil catalana». Vistos en conjunt, Pla presenta la informació econòmica emmarcada en gairebé la mateixa frase amb què inicia i clou els capítols: «La industria textil es, no solamente la primera industria textil catalana, sino, de mucho, la primera industria nacional» és la primera frase del primer capítol, i tancarà la informació amb «La industria textil es lo más importante que Cataluña tiene. En una guía de Cataluña no podría faltar este subrayado» (Pla, 1961: 241-248).

Per cert, no voldria deixar passar l'aparició ací de l'adjectiu *nacional* per fer al respecte un comentari de terminologia política —o de política terminològica. Al capdavall, és cosa de categorització lèxica i conceptual, i ideològica, és clar. Ja he deixat consignat en les primeres pàgines d'aquest capítol que Pla fa servir d'una manera bastant confusa el terme *país*. Ací, però, el terme *nacional* és del tot inequívoc i es refereix a l'Estat espanyol, perquè en el context en què l'empra entra en oposició a *català*. De fet, en l'edició catalana reformula i redueix la frase per evitar el terme *nacional*: «La indústria tèxtil, és la primera indústria catalana» (Pla, 1971: 178).

Joan Fuster —em sembla que el que diré resultarà del tot previsible per a qui conegui mínimament la seva obra— és, per contra, infinitament més acurat en l'ús de tota aquesta terminologia política. En *El País Valenciano* empra ben poc el terme *nacional*. Concretament, sis vegades, tres de les quals corresponen al terme *carretera nacional* (Fuster, 1962b: 197, 334, 394) —per cert, sempre entre cometes—, i una, a l'Instituto Nacional de Estadística (Fuster, 1962b: 313). En els altres dos casos el terme *nacional* és referit a la nació pròpia. En el primer diu:

Naturalmente, la supremacía de las comarcas de habla catalana marcó, en nuestro período nacional, el inicio de una consolidación de signo positivo: todo lo que de genuino poseemos, a ella y a él pertenece. (Fuster, 1962b: 37)

En el segon i darrer, dins un context molt més festiu i molt més irònic, el terme està identificant exclusivament els alcoians:

Tres días dura el jaleo, y se consumen cantidades asombrosas de pólvora y de *café-licor* (que es la bebida —alcohólica— nacional alcoyana) entre la euforia que se puede suponer. (Fuster, 1962b: 435)

Òbviament, no caldria dir-ho, Fuster no necessita fer cap canvi terminològic en publicar la traducció catalana del seu llibre.

Com deia abans de fer aquest incís *nacional*, les dades numèriques que Pla ens ofereix deuen provenir de publicacions econòmiques, tot i que en aquest capítol no les cita. Són unes dades tan concretes que en les diferents edicions Pla es veurà obligat a actualitzar-les. Heus ací un breu paràgraf en les primeres edicions espanyola i catalana, respectivament:

El 60,9 % del censo obrero de la industria lanera española está radicado en la provincia de Barcelona, y el 3 % en la provincia de Gerona. Si a esto se añade el censo obrero de esta industria, radicado, respectivamente, en Alicante (11,2 %), en Valencia (5 %), en Baleares (1,8 %), resulta que el 81,9 % del censo obrero de esta industria radica en el Levante español. (Pla, 1961: 241-243)

El 69,9 % del cens obrer de la indústria llanera espanyola està radicat a la província de Barcelona, i el 2,2 % a la província de Girona. Si hi afegim el cens obrer d'aquesta indústria radicat, respectivament, a Alacant (2,5 %), a València (2,3 %), a Balears (1,8 %), resulta que el 81,9 % del cens obrer d'aquesta indústria radica al Llevant espanyol.

No cal ser un geni de les matemàtiques per comprovar que Pla no posa gaire cura en les dades. En la segona citació, les dades no quadren: sumen 78,7 en lloc de 81,9. I l'error es manté fins a l'obra completa (Pla, 1976: 889). Evitaré, a més a més, de fer cap comentari sobre la incoherència d'emprar el terme «Levante español/Llevant espanyol» després de donar les dades, justament, de la producció tèxtil dels Països Catalans.

He dit fa un moment que Pla ens presenta les dades d'una manera pràcticament telegràfica i que la terminologia que fa servir arriba a ser extremadament tècnica. El paràgraf següent, amb què inicia el capítol «Datos estadísticos de la industria lanera de Sabadell», demostra totes dues coses:

Lavaderos de lana, 20; Peinajes de lana, 16; Hilaturas de estambre, 42; Hilaturas de carda, 68; Hilaturas de mohair y pelos, 3; Fábricas de tejidos de lana, 270; Tintes públicos, 22; Tintes particulares, 11; Industria de aprestos y acabados, 21; Géneros

de punto, 6. Maquinaria textil instalada en la industria lanera sabadellense: Lavaderos; 15; Peinadoras, 350; Husos para hilar estambre, 180.000; Husos doblar, 55.000; Husos para hilar lana de carda, 80.000; Telares para lana, 3.900. Maquinaria textil instalada en la industria del algodón sabadellense: Husos de hilar, 19.164; Husos de retorcer, 3.275; Telares, 511.

Dato importante: Caja de Ahorros de Sabadell:

Año 1953: 52.570 imponentes, con 284.751,081,77 pesetas.

Activo de la Caja: 350.375,303,83 pesetas.

L'altre capítol *econòmic*, «La zona de la potasa», tot i estar també farcit de dades i de tecnicismes, no té passatges tan telegràfics. Per no allargar-m'hi, només comentaré un parell d'aspectes. D'una banda, la referència que Pla fa a la situació de política econòmica que viu l'Estat espanyol en el moment en què escriu la seva guia, una referència que, si més no vista amb ulls actuals, no deixa de ser una petita crítica a l'*statu quo* imperant:

En la presente época de escasez y autarquía,⁵² el Estado ha nacionalizado —para evitar la interferencia de las Empresas extranjeras— unos 1.120 kilómetros cuadrados (111.743 hectáreas, exactamente), de los 1.600 kilómetros cuadrados que se supone tiene, en Cataluña, el yacimiento potásico. (Pla, 1961: 278)

De l'altra, com en aquest cas Pla sí que ens dóna la referència bibliogràfica d'on extreu les dades que ens ofereix respecte a la producció minera a Catalunya:

Los economistas nos dicen —y sigo en este punto la «Geografía económica de Cataluña», de D. F. Cotanda (Arimany, Editor, 1950), que es tan clara y documentada— que aunque los afloramientos potásicos hubieran sido señalados con mucha anterioridad, el descubrimiento de los grandes yacimientos se produjo en las inmediaciones de Súría en el año 1912, al intentar reanudar una antigua mina de sal. (Pla, 1961: 279)

Pel que fa a Fuster, com veurem en el capítol corresponent i com ja he apuntat anteriorment, cal remarcar que també analitza en determinats moments de la seva guia diferents aspectes de l'economia valenciana. I també ens en dóna —com fa respecte a Catalunya Pla— dades puntuals. Caldrà veure quines fonts fa servir Fuster i com modalitza tota aquesta informació.

Però per no acabar aquest subapartat d'anàlisi de *Cataluña* amb la fredor de les dades estadístiques, he trobat oportú de tancar-lo com l'he començat. Si a l'inici deia

⁵² Pla elimina aquesta referència a l'autarquia en l'edició catalana de 1971.

que Pla feia un recorregut pels monuments de Barcelona, faré ara una nova citació, també sobre monuments, en què, en una demostració de la seva extraordinària capacitat de síntesi, en un sol paràgraf aconsegueix donar-nos l'essència de les catedrals catalanes:

El castro levítico está dominado por la mole de la Catedral, que tiene la particularidad de no parecerse en nada a las demás catedrales catalanas. No es una catedral dramática, como la de Gerona, ni tiene las adorables delicadezas en la línea del sentimiento de la de Barcelona, ni la dureza estrecha y sombría, abrumadoramente pirenaica de la de La Seo de Urgel. La Catedral de Tarragona da una impresión de fuerza asentada y serena, de una solidez granítica, de una presencia matronal. Es una catedral que suscita las virtudes de la romanidad proyectadas a la piedra tallada. Contemplando el ábside desde el claustro, el ábside redondo, una forma que recuerda el castillo de Sant'Angelo de Roma, la piedra toma el aspecto de un león en reposo, sosegado, de una fuerza franca y clara. (Pla, 1961: 535-537)

He deixat per al final de l'apartat dedicat a examinar les guies de Pla un element, més aviat d'estil, que és comú a totes tres. Sóc conscient, tanmateix, que aquesta part podria ser ampliada amb altres aspectes que han anat apareixent en tractar de manera puntual cadascuna de les guies. La manera d'acarar la descripció del territori és bàsicament sempre la mateixa, els moments de lirisme, els tocs de narració personal... Tots aquests aspectes, però, han estat ja profusament explicitats. No hi he tractat fins ara la llengua de Pla, l'espanyol de Pla.

Diu Fuster que el de Pla és «un castellà maquinal o voluntàriament inic, de transeünt» (1966a: 17). Jo no sé si m'atreviria a qualificar l'espanyol de Pla de maquinal o d'inic, però el que és ben clar és que és un espanyol, en alguns moments, molt *sui generis*. Tampoc no és que trobem en cada pàgina de les seves guies girs sintàctics que ens recordin que la llengua de Pla és el català, però sí que és ben cert que, de tant en tant, deixa anar alguna expressió més que dubtosa. Sense entrar a discutir si són expressions gramaticals o no en espanyol, el que és clar és que les que he triat sonaran catalanes a la majoria dels lectors. Heus-ne ací unes quantes —indico en cursiva l'expressió *poc genuïna*:

Y luego hay las calles en silencio. (Pla, 1950: 70)

[...]

Fué en tiempos de su hijo Jaime II, a finales del siglo XIII, *que se emprendieron*. (Pla, 1950: 78-79)

[...]

El hecho de haber restituido todas las aberturas originales a su primigenia función de dar luz proporciona al interior una maravillosa claridad difusa que *se encuentra a faltar* en la mayor parte de los templos enumerados. (Pla, 1961: 24)

[...]

Vale la pena de ver el patio sencillísimo con galería de doble planta, junto al cual se encuentra la escalera de honor cubierta con magnífico artesanado de madera. (Pla, 1961: 26)

No trobarem aquestes *catalanades* en els altres dos autors de «Guías de España» que tenen la catalana com a llengua pròpia i d'escriptura habitual. L'espanyol de Carles Soldevila i el de Joan Fuster són del tot correctes. I el de Fuster jo m'atreviria a dir que d'una genuïnitat gairebé castissa —en el bon sentit del terme.

A banda d'aquesta referència a l'espanyol de Pla, com a conclusió estilística general final, podríem dir que Pla passa de l'expressió pràcticament telegràfica al lirisme extrem i quasibucòlic, d'una dada econòmica puntual a una descripció del paisatge carregada de colors matisats, de navegar les costes amb el detall de cada far, de cada roca i de cada vent a observar el paisatge de manera gairebé passiva... I no sembla que li importi gaire si totes aquestes variacions donen a la seva dicció un to massa heterogeni. La dicció de Fuster, en canvi, com veurem en el capítol següent, és bastant més homogènia, més sòbria. Potser toca també part d'aquestes cordes, però la seva obertura de compàs estilístic no és tan ampla i per tant els contrastos —que també n'hi ha, òbviament— mai no resulten estridents.

Per tancar definitivament aquest apartat de les col·laboracions de Pla en la col·lecció «Guías de España», trobo oportú de fer dues citacions més. La primera, de Pla; la segona, de Fuster. La primera és la introducció que fa Pla a *De l'Empordanet a Barcelona*. Es tracta d'un pròleg relativament breu, però, evidentment, resulta una citació llarga. Crec, però, que val la pena de reproduir-lo complet. En aquest text Pla no sols ens dóna una visió del que significa per a ell viatjar, sinó que hi aporta una descripció històrica del fenomen del turisme que ben bé m'hauria pogut servir per a il·lustrar alguns dels apartats que he anat mostrant en el capítol anterior:

En el curs de la meua vida literària he escrit diversos llibres de viatges. Un d'ells, "Cartes de lluny", que es publicà ja fa molts anys i que l'Editorial Selecta ha reeditat, tingué entre el públic una acollida cordial.

Fins avui he tingut la desgràcia de no poder presentar als meus lectors un llibre sobre algun país remot, exòtic i extraordinari. En els meus llibres no hi ha mosquits, ni lleons, ni cocodrils, ni objectes sorprenents i rars. Confesso sentir per l'exotisme una afeció molt atenuada. Pràcticament nul·la. Sóc un home limitat. L'empenta del meu heroisme és escassa. M'agraden els països vells i civilitzats, i, entre aquests, el que m'agrada més és el propi país. Des del punt de vista de la sensibilitat em donaria molt per satisfet si podia arribar a ésser un home europeu i, concretament, un home del Mediterrani. He estat sempre afeccionat al llobarro a la brasa, a la becada en canapè i a la perdiu dels nostres aspres. El brogit del vol de les perdus m'encanta.

Antigament el viatjar era un privilegi de les persones importants. Solia ser la coronació normal dels estudis d'un home. En la meua època els viatges es generalitzaren i arribaren a trobar-se a l'abast de gairebé totes les fortunes, fins a l'extrem que jo, entre les dues guerres, vaig poder viure a gairebé tots els països d'Europa per quatre quartos. Ara la concepció del viatge s'ha modificat. Els turistes abunden copiosament. Per nosaltres, però, les coses s'han invertit: la nostra moneda, per a viatjar, és esquàlida. El preu de la moneda no solament és el fonament de la moral, sinó la força de l'ala del viatger. Si la moneda és forta, l'ala és lleugera.

És molt probable que el nombre de persones que es desplaçaven dos o tres segles enrera per formar la seva intel·ligència i enriquir la seva sensibilitat fos més gran que en els moments presents. Ara viatja molta gent, però es viatja en pla turístic, per passar l'estona, per canviar el marc de l'ensopiment.

En el nostre país, en el meu temps, hi havia tres pretextos essencials per a passar la frontera: la peregrinació a Lourdes, la lluna de mel i els afers. La quantitat de gent que ha estat a Lourdes és enorme. S'hi anava a veure el miracle i a cantar la salve, a demanar a la Mare de Déu la salut que la vida extingeix.

La lluna de mel era un altre pretext per a projectar-se fora de les fronteres. Al meu entendre, però, la lluna de mel no és pas la millor època per a contemplar les coses amb agudeses i claredat. És pesat haver de fer dues coses importants a la vegada. Per a sortir de casa, l'exercici intensiu de l'amor és contraproductiu. Si els casats de nou tinguessin una noció clara de la seva economia, ens hauríem estalviat els espectacles que tots hem vist, un dia o altre, a l'estació de França: veure'ls arribar fatigats, descompostos i desfets, demanant mentalment les plantofes, maleint Europa i els seus museus, els seus monuments i la seva cuina detestable. No. No és pas la millor època per a viatjar la lluna de mel. Si hom l'ha de passar, el millor és no moure's de casa i alternar els seus famosos embats amb l'anar a prendre el sol a la Diagonal o al Passeig de Gràcia.

Els viatges de negocis no deixen temps per a res. Hom viatja per veure les coses inútils del món —que són les úniques importants—, i els negocis us desplacen a un cul de sac sense visibilitat.

L'essencial, per a aprofitar un viatge, és prendre'l com a finalitat mateixa. Anar pel món una mica a l'atzar és agradable. Viatjar sense una finalitat concreta és fascinant. De vegades sospito que podria guarir-me de gairebé tots els meus vicis i de totes les virtuts, si és que en tinc alguna. Del que no em podré guarir mai és del meu recalitrant vagabundatge.

S'ha de viatjar per a descobrir amb els propis ulls que el món és petit i, per tant, que és absolutament necessari fer un esforç per dignificar la visió fins a arribar a veure les coses en gran.

S'ha de viatjar per a fer-se càrrec que una passió, una idea, un home, només són importants si resisteixen una projecció sobre el temps i l'espai. No hi ha res millor que allunyar-se una mica per a guarir-se de la malaltia de la proximitat, de la deformació de la proximitat, de la qual estem infectats. S'ha de viatjar per a aprendre de conversar, de comprendre, de tolerar.

És en aquest sentit, em sembla, que els antics aconsellaven el desplaçament. Creien que era un bon mètode per a aprendre de prescindir de petiteses, de detallismes inútils, de casuïsmes tribals, de grandiositats escenogràfiques i falses.

La peça de caça del viatjar és l'aventura insospitada. L'aventura és la flor, el perfum de l'atzar i de la diversitat. És una porta que se us obre sobre un món insospitat —un món que se sap on comença, però que no se sap on acaba.

Aquest és un llibre de viatges. No pas de viatges de més enllà de la frontera, sinó de viatges del país que tenim davant. Desplaçaments insignificants, fets generalment en autobús, de vol gallinaci.

La finalitat d'aquest llibre és triple: primer aspiro, com tots els autors d'aquesta classe de papers, a guanyar algun diner i anar tirant. És segonament un esforç per comprendre el nostre país —país que en tot cas és per nosaltres important, perquè no en tenim d'altre. Finalment, aspiro que dintre de cent anys algun erudit ociós el fullegi i li sigui útil per a fer-se càrrec de la vida que anem arrossegant.

Aquest és un document d'època, que reflecteix els anys situats entre 1940 i 1943, en el nostre país —uns anys que tenen molta anomenada.

J. P.

Palafrugell, 1955, tardor. (Pla, 1956: 11-14)

Finalment, la citació de Fuster —aquesta sí, breu—, prové, novament, de les «Notes per a una introducció a l'estudi de Josep Pla», a les quals m'he referit amb tanta assiduïtat:

Una certa llegenda personal suggereix la imatge d'un Pla negligent, versàtil i frívol. Per contra, el Pla vertader, el Pla escriptor, és un dels intel·lectuals més perseverants, infatigables i —a la seva manera— meticolosos que mai hagin nascut als Països Catalans. (Fuster, 1966a: 15)

Amb una consideració com aquesta, em sembla que és evident que l'obra de Pla, com a mínim l'obra de descripció del territori, havia de tenir ascendència —més o menys profunda i condicionada sempre pels interessos i la manera d'acarar el procés d'escriptura de l'autor— sobre la producció de Joan Fuster, si més no, en aquesta tipologia textual de la prosa turística i, bàsicament, en la seva aportació a la col·lecció que estem analitzant.

3. UNA GUIA DE CIUTAT: *GUÍA DE BARCELONA*, DE CARLES SOLDEVILA

Com hem vist anteriorment, Josep Pla inicia el seu llibre *Cataluña* remetent els lectors que vulguin aprofundir en el coneixement de la ciutat de Barcelona a la guia que Edicions Destino publica en la col·lecció «Guías de España»:

Ediciones Destino ha publicado una «Guía de Barcelona» de nuestro excelente amigo y viejo compañero Carlos Soldevila. Ésta será nuestra guía para la información barcelonesa que ofrecemos. El lector encontrará en ella, si quiere disponer de una visión más detallada, un documento vivo, preciso, de una amenidad permanentemente mantenida. (Pla, 1961: 7)

I és cert, la de Soldevila no deixa de ser una guia amena. Carles Soldevila i Zubiburu (Barcelona, 1892-1967) és avui dia, probablement, el menys conegut dels germans. A Ferran Soldevila, l'historiador, se li reconeix un major pes intel·lectual. Amb tot, l'obra de Carles Soldevila no deixa de ser àmplia i interessant. Llicenciat en dret, va guanyar per oposició una plaça de lletrat en la Mancomunitat de Catalunya, tot i que hi va renunciar durant la dictadura de Primo de Rivera per dedicar-se per complet a la literatura i al periodisme.

És un escriptor adscrit, essencialment, a l'ideari noucentista. Abans de la Guerra Civil Espanyola, va dirigir diferents publicacions: el magazín *D'Ací i d'Allà* i les col·leccions *Quaderns Blaus* —de biografies de personalitats catalanes— i *Biblioteca Univers* —que incorpora traduccions de novel·les d'autors estrangers—, totes dues de l'Editorial Catalònia. Escriu poesia, conte i novel·la. Entre les novel·les *Fanny* (1929), un estudi de la psicologia femenina, és considerada la seva obra mestra. També és autor d'una nombrosa producció teatral, que es podria qualificar de comèdia contemporània d'ambientació burgesa. Durant la guerra va viure a París i no en va tornar fins al 1942. En la postguerra, a banda de treballar en diferents tasques editorials, reprèn la seva col·laboració en la premsa, inicialment en espanyol.

De fet, aquesta tasca de col·laborador de diari —sovint hi fa servir el pseudònim *Myself*— és la que més el caracteritzarà al llarg de la seva trajectòria literària i per la qual rebrà els majors reconeixements. Joan Fuster mateix, en l'apartat que li dedica en la seva *Literatura catalana contemporània*, hi insisteix:

Però, abans que novel·lista, Soldevila és, potser per necessitat, un «col·laborador literari». La seva dedicació a la premsa només és superada, en l'àmbit literari del català, per Josep Pla. Tots dos són grans «articulistes». La millor època del Soldevila articulista va ser la de la seva vinculació al diari barceloní «La Publicitat», on va mantenir durant molt de temps la secció «Fulls de dietari». *Fulls de dietari* (1928) es titula un petit volum que reuneix una breu tria d'aquelles col·laboracions, tan «àvidament llegides» en el seu moment. «La lleugeresa, la claredat, la innata elegància eren les característiques del *Full*», afegeix Guansé: «els temes més corrents de la conversa hi eren evocats, els problemes menuts i senzills de la vida quotidiana». I «aquell *Full*, breu, incisiu, de vegades irònic, de vegades una mica sentimental, va ser *tot* l'escriptor». Guansé conclou que els contes, les novel·les i les comèdies de Carles Soldevila només són «amplificacions no gaire vigoroses», dels *Fulls de dietari*. I alguna cosa de cert hi ha en això, evidentment. [...] El que hi ha d'indiscutiblement envarat i superficial en la construcció novel·lesca de Soldevila queda compensat, de tota manera, per l'elegància, la lucidesa i la dòcil agilitat de l'escriptura. (Fuster, 1972: 264-265)

Soldevila, de qui Fuster diu en un altre moment que «és un escriptor amarat de "segle XVIII francès", encara que mancat de la intenció de contradir-lo» (1972: 195), també traduirà Voltaire i Anatole France. Publicarà, a més a més, unes memòries d'infantesa i de joventut, *Del llum de gas al llum elèctric* (1951),⁵³ on «dóna una mostra més de la seva discreció elegant i pulcra», segons el que anota, novament, Fuster (1972: 298).

Com veiem, si hi ha un adjectiu que defineix per damunt de cap altre l'escriptura de Soldevila, segons Fuster, és elegant. L'elegància dominarà també la seva obra sobre Barcelona. Cal dir, a més a més, que quan en plena maduresa literària Edicions Destino li encarrega la *Guía de Barcelona*, Soldevila ja havia publicat amb profusió sobre la capital catalana: a banda de molts dels seus articles, hi dedica els llibres *Gracias y desgracias de Barcelona* (Dalmau, 1943) i *Historias barcelonesas*, (Delfos, 1945).⁵⁴

⁵³ Tot i que n'hi ha una edició prèvia de bibliòfil, impresa sobre paper de fil i numerada, de 150 exemplars, datada el 1938 però que, segons sembla, és de 1947.

⁵⁴ En la sobrecoberta d'aquest llibre s'afirma que «La pluma ágil y penetrante de CARLOS SOLDEVILA se complace en deleitarnos nuevamente con su inimitable prosa cosmopolita». Sens dubte, una interessant qualificació de la seva prosa. I continua:

En HISTORIAS BARCELONESAS hallará todas las virtudes que adornan el estro de este pulcro escritor, puestas de nuevo al servicio de unas páginas que le deleitaran sin fatigarle, que le llevarán al corazón de mundos insospechados sin esfuerzo alguno, solamente con posar los ojos sobre sus páginas de antología.

Per tant, a l'elegància, hi podem afegir la pulcritud i el cosmopolitisme. Cal dir, d'altra banda, que Soldevila mateix defineix aquest llibre en l'«Advertencia preliminar» que l'encapçala com un recull d'«ensayos narrativos» (1945: 8).

La guia en Destino apareixerà publicada el mateix any que les memòries esmentades. La primera edició de *Guía de Barcelona* és, concretament, de març de 1951. És el tercer llibre de la col·lecció «Guías de España», tot i que, com ja he apuntat, el nom de la col·lecció encara no hi apareix. Han transcorregut gairebé deu anys des de la publicació de la *Costa Brava. Guía general y verídica*, al juny de 1941. Aquesta primera edició de la *Guía de Barcelona*, de 452 pàgines, duu una sobrecoberta de Frederic Lloveras. Els nou mapes parcials que decoren el text són de Francesc Fontanals i el mapa general, de Ricard Dolcet. La tela de la coberta és verda, el mateix color que tenia la segona edició de la *Guía de la Costa Brava*. En canvi, l'ornamentació de la tela és ja de Ricard Giralt Miracle i coincideix amb la que tindran tots els llibres de la col·lecció a partir d'aquest moment. Les fotografies provenen de diferents autors i d'algun arxiu. El fotògraf que més material hi aporta és Ramon Dimas.

La guia té bastant èxit de venda, perquè quinze mesos més tard, al juny de 1951, n'apareix una segona edició. Aquesta edició es vendrà amb una faixa que diu «revisada y ampliada». Les dues coses, malgrat ser en rigor certes, ho són molt escassament. Sense haver-ne fet una anàlisi profunda, el text de totes dues edicions és pràcticament el mateix, tret de petites modificacions, bàsicament d'estil. I l'ampliació és més aviat minsa: s'hi afegeixen algunes pàgines per canvis de maquetació i per la incorporació com a fotògraf de Francesc Català-Roca, amb una desena d'instantànies que en alguns casos substituiran les d'altres autors. Tot plegat, s'amplia el volum del llibre fins a les 460 pàgines. Exactament, vuit pàgines més que la primera edició. Segons la contraportada, els col·laboradors tècnics són els mateixos, amb l'únic canvi que en la segona edició el mapa general a escala és de Benet Pintre. Tanmateix, si més no en l'exemplar que jo he fet servir, aquest mapa és idèntic al de la primera edició fins al punt que duu la mateixa signatura: «Cartografía R. DOLCET». Això sí, la tela de la coberta de la segona edició passa a tenir el vermell que caracteritzarà la col·lecció «Guías de España». Amb posterioritat, encara se'n faran dues edicions més, el 1964 i el 1972, aquesta darrera, ja després de la mort de Carles Soldevila. A partir de la tercera edició, s'esdevé el mateix que havíem vist en la *Guía de Mallorca, Menorca e Ibiza*, és a dir, s'incorpora a la portadella el nom de la col·lecció, «Guías de España», i s'elimina del títol «Guía de». Amb això, tant en la coberta com en la portada i en la sobrecoberta, el títol de la guia de Carles Soldevila queda reduït a *Barcelona*. Per

proximitat a l'edició d'*El País Valenciano*, analitzaré la segona edició de la *Guía de Barcelona*.

Si fa unes línies he dit que l'elegància era la característica fonamental de la prosa de Soldevila segons Fuster, podem anotar que el mateix concepte tenen els editors de Destino, si és que ens hem de guiar pel que es diu en la solapa inicial de la sobrecoberta:

Los méritos de Carlos Soldevila como cronista de Barcelona se ponen de manifiesto en una extensa labor que abarca más de veinticinco años. En crónicas y artículos, en libros y conferencias, nos ha dejado una imagen vivísima de la ciudad. Escritor agudo, posee el don de comunicarnos sus impresiones con refinada elegancia. Rehuye los adjetivos excesivos y el tono ditirámbico. Su amor por la ciudad se expresa en una forma sosegada, reflexiva y serena. Y no le interesa tan sólo el detalle externo o la nota puramente erudita; más bien se inclina a sugerirnos lo que da su última significación sentimental a calles y plazas, palacios e iglesias. Con frase justa ha dicho él mismo que conocer una ciudad «consiste en penetrarse de su atmósfera espiritual, en desposarse con su presente, su pasado y su futuro, en tomar cariño a sus cualidades y sentir el sabor agrídulce de sus grandes defectos». Todas estas exigencias se cumplen en esta admirable «Guía de Barcelona» que sin duda alguna resume uno de los aspectos más fundamentales de la obra de este escritor. El lector encontrará en sus páginas una visión completa de la gran capital mediterránea. Ilustraciones y mapas contribuyen a enriquecer este itinerario a través del cuerpo y del espíritu de Barcelona.

Com veiem, els responsables de Destino valoren profundament l'experiència de l'autor, en aquest cas Soldevila, com un dels majors mèrits per a encomanar-li la tasca de preparar una guia per a la seva col·lecció. De fet, ja ho hem comentat, aquest serà el criteri principal de tria en la majoria dels encàrrecs, amb l'única excepció, potser, de Joan Fuster.

Sobre els «adjetivos excesivos y el tono ditirámbico», ja hi hem parlat anteriorment i n'hem vist bastants exemples referits sobretot al País Valencià a partir del capítol que Vicenç M. Rosselló hi dedica en la seva *Geografía del País Valencià* (1995: 13-42). Sembla evident, tanmateix, segons el que veiem en el text citat, que la malaltia ditiràmica no era —ni és— exclusiva dels valencians. Per això intenten evitar-la en Edicions Destino i per això intenta evitar-la Joan Fuster, tot i que em sembla que, per tarannà personal i intel·lectual, aquesta exigència no degué ser, en el cas d'*El País Valenciano*, una imposició per part de l'editor, sinó una manera de fer, diguem-ne innata, de l'autor.

Carles Soldevila encapçala la seva guia amb una nota introductòria ben interessant, —titulada «Propósito de esta guía» i datada a la Molina, el 27 de juliol de 1949—, on, com tot seguit veurem, Baedeker torna a aparèixer com a referent de determinat tipus de guies turístiques. El propòsit que explicita Soldevila en la seva guia serà, però, tot un altre:

No es, ciertamente, el tomar de la mano al dócil turista y conducirlo a visitar a paso de carga los principales edificios, museos, establecimientos y curiosidades de Barcelona con el mejor método y la mayor comodidad posible. Esta misión cuadra a otro género de guías cuyo prototipo ha sido el famoso e insuperado Baedeker. Mi deseo al aceptar este honroso encargo de escribir una "Guía de Barcelona", dentro de la misma colección tan inolvidablemente inaugurada por mi viejo amigo y compañero José Pla con su "Guía de la Costa Brava", es la de procurar a los barceloneses, tanto o más que a los forasteros, un estímulo para adentrarse en el alma de la ciudad y salir de la condición de simples autómatas en que han caído sin querer o sin darse cuenta.

Conocer una población no consiste únicamente en familiarizarse con su topografía y su toponimia, el aspecto de sus monumentos y el trazado de sus calles, ni siquiera en adaptarse mecánicamente a sus ritmos y plegarse con más o menos flexibilidad a sus costumbres. Consiste también y sobre todo, en penetrarse de su atmósfera espiritual, en desposarse con su presente, su pasado y su futuro, en tomar cariño a sus cualidades y sentir el sabor agríndice de sus grandes defectos. (Soldevila, 1952: 7)

Com veiem, apuntem-ho a manera d'incís, Soldevila ja parla de col·lecció, però sense identificar-la amb cap títol, perquè, com hem anotat en les pàgines inicials, encara no en té. Només fa esment, tanmateix, de la primera guia de Josep Pla, que, sens dubte, deu representar per a Soldevila un referent més gran que no pas la segona.

Amb tot, si bé és cert que potser és principalment en els barcelonins en qui pensa Soldevila quan es proposa de complir el seu «honroso encargo», també és ben cert que el concepte turista apareixerà ben sovint al llarg de la seva guia. Sense entrar a fer-hi grans disquisicions, em sembla que el doble objectiu no deixa de ser inevitable: quan passem per una ciutat, encara que sigui la nostra, si la volem observar per «penetrarse de su atmósfera espiritual», la cosa més habitual —fins i tot podríem dir-hi més idònia— és situar-nos en la posició del turista. Només així superem la monotonia a què la quotidianitat ens duu i som capaços de copsar el paisatge —físic i humà, monumental i intel·lectual— fins al detall més interessant. És ineluctable, com deia Pla.

És obvi, a partir d'aquests mots introductoris, que Soldevila donarà un gran pes en la seva guia a l'aspecte humà, fins al punt que el darrer capítol del llibre serà «Carácter y costumbres de los barceloneses». El paràgrafs centrals de les pàgines preliminars són ja dedicats, de fet, a analitzar la manera de ser dels barcelonins. Hi ha una reflexió sobre l'actitud dels barcelonins davant la seva ciutat, però també s'intenta mostrar la manera que tenen de relacionar-se amb els visitants. I tornem a trobar-nos-hi el concepte de «pàtria petita», que ja havíem vist abans en parlar d'Espriu i fins i tot de Pla —recordem-ho: Pla és més aviat de «país petit» perquè té una certa al·lèrgia a les pàtries—:

El barcelonés, tan prendado de su patria como pueda estarlo el parisiense, el veneciano, el nuremburgués o el madrileño de la suya, no se puede decir que haya ahondado en su barcelonismo. [...] quedamos en este capítulo muy por debajo de otros entes urbanos que llevan siglos y siglos de apasionado narcisismo.

Donde quizá sea justo concedernos algunos puntos de ventaja es en la esfera de la hospitalidad y en la de la crítica. En efecto; el barcelonés, así el nativo como el de adopción, suele practicar la hospitalidad con un ímpetu y una buena fe que revelan algo más que el simple deseo de agasajar al forastero. [...] Don Miguel de Unamuno, que había venido a Barcelona varias veces y siempre con los ojos excesivamente abiertos, quiso ver también en este rasgo un signo de inseguridad. Como si en el afán con que nos sometemos al juicio ajeno hubiese una maniobra de nuestra vanidad sedienta de halago, un deseo no bastante sano de salir de dudas. ¿Será cierto? ¿Tendrá razón don Miguel, que a lo largo de su vida se meció con tanta vehemencia entre su catalanismo y su anticalatanismo?

No. Creo sinceramente que en ésta como en alguna otra de sus reacciones, el gran escritor se dejó arrastrar por la suspicacia. Hay una innegable vanidad en nuestra actitud hacia el huésped de unos días, el pariente de fuera que nos visita o el extranjero que casualmente cae en nuestras manos. Pero no es una vanidad deficitaria, el desquite de una inferioridad declarada o presentida, sino todo lo contrario. Pecamos, si acaso, por petulancia a menudo pueril, no porque nos sintamos en la posición de la chica malparecida y desdeñada que mendiga solapadamente el piropo. No es la inseguridad, sino el exceso de aplomo, lo que nos caracteriza en este terreno.

Además, esta manifiesta satisfacción va casi siempre acompañada de un pesar no menos manifiesto. El barcelonés ama su ciudad a veces hasta el acaramelamiento, pero a través del espeso caramelo surge siempre la crítica. Su estilo habitual de celebrar ante propios o extraños las gracias de su ciudad está sembrado de unos "lástima que..." reveladores de su voluntad con lo que tiene. [...] Los núcleos urbanos que se han formado bajo la tutela de gremios, corporaciones, familias o cabildos tienen a menudo detalles encantadores, caracteres de una vivacidad y una espontaneidad incomparables, pero rara vez constituyen un conjunto armonioso. [...] Barcelona [...] no lo constituye. [...] Lo notable, cuando se examina el caso con serenidad, es que [...] haya llegado Barcelona a ser lo que es y tenga el porte que tiene. Su vitalidad, que es el fenómeno que más sorprende a los observadores, reviste con frecuencia formas tumultuosas, reaccionarias a toda disciplina. Haber

construído sin superiores auxilios un sistema de ideas y de hábitos capaz de canalizar, siquiera en determinados momentos cruciales, esa fuerza animal tiene su mérito. Pues bien: al reconocerlo he cobrado ánimos para escribir esta guía que, en mi ilusionado deseo, debería contribuir tanto a aumentar el cariño a la ciudad de hoy como a mejorar las coyunturas de la ciudad de mañana. (Soldevila, 1952: 8-9)

Es podria fer tota una reflexió gairebé psicoanalítica a partir de les comparacions *narcisistes* que fa Soldevila en aquest passatge: París, Venècia, Nuremberg, Madrid. Ens l'estalviarem, però. Respecte a l'hospitalitat, ja he dit en l'apartat corresponent del capítol anterior que difícilment trobarem una guia en què els habitants del lloc que s'està descrivint no siguin qualificats, en algun moment o altre, d'hospitalaris. Fa ben poques ganes d'anar a una ciutat de gent inhospitalària. No cal dir-ho. Tanmateix, si entrem en el món dels tòpics, crec que hauríem de convenir que, segurament, entre els habitants de la península, l'adjectiu *hospitalari* no deu ser el primer que ve a la ment en referir-se als barcelonins. Obviaré, així mateix, el comentari sobre la «chica malparecida y desdeñada que mendiga solapadamente el piropo», que raneja el masclisme. Ja havia detectat alguna expressió d'aquest tipus en Pla. Em sembla, però, que no cal considerar-les com a actitud sexistes. Són frases escrites en el context dels anys quaranta i cinquanta, i els paràmetres amb què hem d'analitzar aquests usos de gènere no poden ser els actuals.

Crec que és remarcable, això sí, la referència al «barcelonés, así el nativo como el de adopción». Molt sovint al llarg de la guia Soldevila farà referències com aquesta per remarcar l'aspecte de Barcelona com a ciutat d'acollida. Durant anys i anys, els fluxos migratoris a l'Estat espanyol tenen la capital catalana —i la perifèria industrial que l'envolta— com a destinació principal i Soldevila és del tot sensible a aquest moviment de capital humà que, necessàriament, ha de modificar la fesomia i fins i tot l'ànima de la seva ciutat. La ciutat demostrarà una gran capacitat d'assimilació però la convivència entre el barcelonès nadiu i el d'adopció —que, és obvi, no és sempre tan plàcida com Soldevila vol mostrar ací— modificarà l'essència general del col·lectiu humà que habita la ciutat. Em sembla que és del tot lloable, però, que Soldevila, fill d'una família benestant de Barcelona, posi ací al mateix nivell el barceloní de tota la vida i el nouvingut. També és interessant que digui que l'estranger hi és casual. La Barcelona de finals dels anys quaranta i principis dels cinquanta no és, òbviament, la Barcelona cosmopolita d'avui en dia, ni com a centre turístic ni com a pol d'atracció comercial.

Un altre dels aspectes que considero que cal assenyalar d'aquests mots introductoris és la referència que fa a l'actitud crítica dels seus conciutadans, que tenen, diu, «pasión por la estética y por el urbanismo». De fet, en aquesta mateixa línia, la seva guia tindrà moments en què la crítica dominarà sobre la lloança, bàsicament per algun aspecte urbanístic, segons ell, mal resultat. En això, Soldevila es mostrarà com un d'aquells ciutadans crítics més que celebraran les gràcies de la seva ciutat amb un «lástima que...». En aquest sentit, el títol del seu llibre *Gracias y desgracias de Barcelona*, esmentat una mica més amunt, no podia ser més transparent. En el pròleg d'aquest llibre —que incorpora en la portada com a lema els versos finals de l'«Oda nova a Barcelona» de Maragall: «I amb tos pecats, nostra, nostra! / Barcelona nostra! La gran encisera!»—, ja trobem elements tant o més crítics que els exposats en la nota introductòria de la seva *Guía de Barcelona*. Això sí, els apuntats en el pròleg de *Gracias y desgracias de Barcelona*, que tot seguit cito, seran profusament ampliat en els capítols corresponents de la guia:

Mi querida ciudad me hace amenudo [sic] el efecto de un jugador de naipes que ha tenido en la mano un juego espléndido y que lo ha manejado con frecuente torpeza. Ante cada jugada decisiva se ha oído alguna voz desesperada que gritaba: «¡No! ¡Así no! ¡Por Dios, no cometan este disparate!» La voz se ha perdido en el vacío o ha hallado ecos impotentes. El disparate se ha consumado. Y una vez ha sido el Ensanche, cuadrícula no exenta de cualidades higiénicas, pero de una monotonía y una insipidez abrumadoras, y otra el tajo brutaemente rectilíneo de la Vía Layetana que ha partido en dos el casco antiguo sin ni siquiera resolver el problema de la circulación entre el puerto y la montaña, y más tarde el desastroso, el grotesco enchufe del Paseo de Gracia con la calle mayor o la semi-calle de Pelayo, que Dios sabe cuando [sic] llegará a ser calle completa, o la autorización diabólica para construir un rascacielos en la calle de Junqueras, y antes y ahora y siempre la insuficiencia higiénica, estética y urbanística de las ordenanzas municipales vigentes que consienten que se fabriquen desdichas en serie.

No olvido que muchas ciudades del mundo caen en errores parecidos. Pero mi amor a Barcelona me obliga a mirar hacia arriba y no hacia abajo, a desearle el maravilloso tino de las viejas ciudades alemanas, la prodigiosa fé en el porvenir de las modernas ciudades yanquies, la pulcritud sin tacha de las ciudades holandesas y, por añadidura, un estilo personalísimo, un carácter inconfundible como puedan tenerlo París, Oxford, Nuremberg o Florencia. (Soldevila, 1943: 10-11)

Ja veiem com Soldevila no es queda curt en el nombre de models urbans que Barcelona podria imitar. Vull deixar anotat —només anotat, perquè no és la guia de Soldevila l'objecte principal de la meua anàlisi— que si estudiéssim amb profunditat

aquests dos llibres, arribaríem a la conclusió que la *Guía de Barcelona* és una ampliació, amb la reformulació necessària per tractar-se d'un espai editorial diferent, del llibre anterior. Una frase del capítol final ens confirma aquesta apreciació:

Repito en este capítulo conceptos vertidos por mí en la obrita «Gracias y desgracias de Barcelona». Al disponer de mayor espacio les he podido añadir rasgos que tal vez los completan y mejoran. (Soldevila, 1952: 405)

Tornant al pròleg de la *Guía de Barcelona*, però, no deixen de ser força interessants les prevencions que Soldevila mostra respecte a Unamuno. Les de Fuster seran encara més grans, més intenses i molt més transparents. Les inicia en el seu llibre *Les originalitats* (1956), la segona part del qual és «Maragall i Unamuno, cara a cara», un llarg assaig datat el 1952, i les continua en moltes altres de les seves publicacions, sia de manera diguem-ne monogràfica, sia amb referències col·laterals. Potser les més contundents són les que recull en el seu llibre de 1975 *Contra Unamuno y los demás*. El primer article d'aquest llibre, «El caso de don Miguel», publicat inicialment en *La Vanguardia* el 21 de maig de 1971, és senzillament magnífic, i constitueix una mostra més de la gran agilitat que caracteritza especialment els seus textos d'opinió en la premsa diària. Jaume Pérez Montaner, que ha tractat amb profunditat aquest article, afirma que «Els comentaris són sobers i redundants, com sol passar amb tots els comentaris sobre una bona part dels seus articles» (2003: 49). No puc estar més d'acord amb Pérez Montaner i, per això, em limitaré a oferir unes petites mostres d'aquest article fusterià:

yo me atrevería a decir que don Miguel de Unamuno es algo así como una Conchita Bautista de la cultura. Y que conste que no se trata de un «juicio», sino de un intento de «descripción». [...] Y don Miguel no era un existencialista: era la Niña de los Peines y Conchita Piquer en una sola pieza, un fenómeno marginal y aberrante. [...] Es un «espectáculo» sugestivo, y constituye, si bien se mira, un ingrediente de la imagen turisticada de la Piel de Toro, en un cóctel que confunde al Greco con los Dominguín, al *Quijote* y a El Escorial con la Costa Brava y a la paella, a Torquemada y a santa Teresa con el Empecinado, Luis Candelas y el Campesino. El lío raya en la demencia. «Spain is different» vino a ser el eslogan. (Fuster, 1975b: 15-17)

A diferència del que hem vist en les guies de Pla —i convenient que la *Guía de Mallorca, Menorca e Ibiza* té unes característiques especials, en aquest sentit, per la

divisió insular—, Soldevila no organitza la seva en itineraris, tot i que, en certa manera, això no deixa de ser una qüestió més aviat lèxica. Perquè, diguem-ne itineraris, recorreguts, capítols —o deixem-los sense identificar amb cap substantiu, com fa Soldevila—, al capdavant, cadascuna de les parts en què es divideix una guia no deixa de ser un itinerari. La idiosincràsia de cada territori, en aquest cas, la idiosincràsia de Barcelona, ens permetrà unes llicències o altres, però el lector trobarà sempre camins que haurà de recórrer per arribar als diferents llocs mostrats.

La idiosincràsia física, geogràfica, de Barcelona permet, com dic, un capítol com el que inicia el llibre: «Ojeada desde la altura». Segons el que comenta Carles Soldevila, una nova visió general de Barcelona s'imposa des de la instal·lació del funicular del Tibidabo. Fins a aquell moment —aquest funicular s'inaugura el 29 d'octubre de 1901—, la majoria de les panoràmiques de Barcelona eren preses des del mar. I de seguida aprofita Soldevila aquest punt de mira elevat per oferir-nos la primera citació de la guia, amb Jacint Verdager, que «debió ser un buen andarín», diu, com a protagonista:

No es seguro que mosén Jacinto Verdager subiese al Tibidabo para hallar la inspiración de su célebre oda, pero sí probable.

*Quan a la falda et miro, de Montjuich seguda,
m'apar veure-t als braços d'Alcides gegantí,
qui per guardar sa filla de son costat nascuda,
en serra transformant-se s'hagués quedat ací.* (Soldevila, 1952: 13)

Jacint Verdager i Joan Maragall —a qui cita just en la pàgina següent— seran les seves referències literàries preferides en aquesta guia, cosa que, d'altra banda, no deixa de ser bastant previsible, perquè aquests són els poetes que en el trànsit entre els segles XIX i XX més i millor havien cantat a la ciutat de Barcelona, i perquè, segons afirma Soldevila, «los poetas siempre tienen razón, aun cuando la historia, la estadística o cualquiera otra ciencia parezca desmentirlos» (1952: 14). Tanmateix, també hi apareixen altres escriptors al llarg del llibre: el sempre útil Avià i la seva *Ora marítima*, en traducció de Llorenç Riber, Eugeni d'Ors, el ja esmentat Unamuno, referències a algun investigador erudit i fins i tot al *Quixot...*, però, com deia, Verdager i Maragall, principalment Maragall, dominaran sobre tots els altres.

Respecte als moments d'erudició, és interessant remarcar que Soldevila comparteix amb Fuster la tècnica que jo denominaria de *citació per aproximació*. Vegem-ne un exemple de cada autor:

Y no soy yo, sino un extranjero cuyo nombre no tengo tiempo para buscar en este instante, pero que hallaré cualquier día, quien nos dice que al encontrarse bajo las naves de nuestra Catedral, fué tanta su emoción, que rompió a llorar inopinadamente. (Soldevila, 1952: 38)

Más de cuatrocientos setabenses ilustres catalogó la paciencia de un erudito local. (Fuster, 1962b: 337)

A més a més, com que és conscient que la primera visió que qualsevol persona, nadiua o forastera, tindrà de Barcelona no serà mai la que ell proposa, Soldevila s'afanya a justificar-la. I en aquesta justificació hi ha incorporada —potser sense voler-ho— una molt bona visió del que realment és una guia:

Ya se sabe que las guías tienden a imponer un programa que no es el que adoptaríamos espontáneamente. Las guías aspiran a convertir en una obra de arte lo que las personas impulsivas e inexpertas toman como una aventura. Pretenden graduar los efectos, sujetar nuestra atención a una disciplina, administrar con tino nuestro precioso tiempo. Y ya que ustedes me han hecho el honor de tomarme como cicerone, soporten que les imponga mi personal punto de vista. (Soldevila, 1952: 15-18)

Des de les altures, Soldevila divideix la ciutat de Barcelona en quatre sectors: el nucli antic, l'Eixample, els nuclis de les antigues viles i l'edificació nova. Podríem esperar que la divisió per capítols de la guia segueixi aquest plantejament però, tanmateix, és lleugerament diferent, tot i que, si la llegim en calma, la hi podem trobar. Senzillament, a algun dels quatre sectors, Soldevila hi dóna més preeminència i, per tant, hi dedica més capítols. Feta aquesta divisió de la ciutat que apuntem, Soldevila dedica els darrers paràgrafs de l'«Ojeada desde la altura» a començar a introduir referències a la història de la ciutat, amb algunes preguntes retòriques —una amb una interessant referència a València— a les quals el lector trobarà resposta —o hauria de trobar-ne— en les pàgines posteriors, unes pàgines que aniran recorrent els diferents barris de Barcelona:

¿Cómo ocurrió que la colonia modesta y provincial se alzase con la capitalidad de los territorios comprendidos entre el Llobregat y los Pirineos y más tarde de toda Cataluña y luego de todo el reino catalano-aragonés?

¿Y por qué de capital de un reino pasó a capital de un Principado y vió cómo la Valencia del siglo xv eclipsaba su comercio y sus industrias y se ceñía una brillante corona de arte, literatura y mundanidad? ¿Por qué la nave barcelonesa había de capear tan penosamente los temporales del Renacimiento y del Absolutismo? ¿Por qué en el siglo XVIII, pocos años después de haber perdido toda la arboladura en el más fiero de los combates, volvió a navegar, paciente y esforzada, hacia una prosperidad que hasta hoy no han logrado arrebatarle la furia de los elementos ni la torpeza de los hombres? (Soldevila, 1952: 23)

Efectivament, Soldevila comença el primer capítol-itinerari, «El barrio gótico», amb referències historicoarqueològiques, que anirà combinant amb la descripció del barri. Amb tot, però, podríem dir que la presència de la visió històrica de Barcelona no és la que domina la guia. Aquest primer capítol és, sens dubte, el més historicista... I sense abusos. Amb aquell estil d'elegant amabilitat que havíem anotat, incorpora anècdotes personals a la descripció que fan el text molt més àgil i amè. Ens hi apareix el Soldevila infant i adolescent, de la mateixa manera que en alguns moments de les seves guies hem vist el Pla adolescent i jove. Els fragments de Soldevila, però, duen, em sembla, una major càrrega d'emotivitat. La referència a son pare, al seu professor de cal·ligrafia... Els records d'infantesa desperten en el lector aquestes sensacions:

Quando yo era niño, más de una vez mi padre me había detenido sobre una losa de la calle del Paradís que hay enfrente del Centro Excursionista de Cataluña, donde la calle forma un violento recodo y me había dicho: «¿Ves?, este es el punto más alto de la Barcelona antigua».

[...]

Muchos gomosos de cierta edad solían hacer tertulia ante aquellos altares floridos. Entre ellos no faltaba ningún domingo ni fiesta de guardar, mi profesor de caligrafía. Bajito, regordete, patizambo, con sus lentes de oro cabalgando sobre una nariz respingona, con el sombrero ladeado, se encaramaba a la tarima que le ayudaba a crecerse. Así dominaba la Rambla y requebraba a todas las mujeres bonitas que pasaban, con una vehemencia que a mí, su inocente discípulo, me dejaba viendo visiones. (Soldevila, 1952: 26, 11-114)

A banda d'aquest tipus de fragments, diguem-ne emotius, gairebé melosos, Soldevila farceix el seu text de breus *captationes benevolentiae*, dirigides al lector, generalment identificat com a turista:

Pero no hay más remedio que seguir adelante. El drama del turista es ese tenerse que arrancar a los hechizos que descubre para correr tal vez hacia pesadas desilusiones. No se espanten ustedes. Hoy por hoy, no les ocurrirá este percance. (Soldevila, 1952: 32)

Per cert, tot i l'afirmació inicial d'adreçar la seva guia principalment a barcelonins, la referència als turistes hi és constant. Sense entrar a fer-ne estadístiques, m'atreviria a dir que els mots de l'àmbit lèxic corresponent hi apareixen més que en les guies de Pla i que en les de Fuster. Fuster, ho veurem, alterna el terme *turista* amb *viajero*, *forastero*, *visitante*, *veraneante* i, per damunt de tots aquests, *lector*... Una cosa semblant fa també Pla.

Pel que fa a les descripcions arquitectòniques, que en una guia d'una ciutat monumental com Barcelona han de ser necessàriament nombroses, resulta interessant que Soldevila declari fer-les evitant al turista els tecnicismes, com fent-li un favor. I en afirmar-ho, indirectament situa el seu llibre —que, recordem, es titula *Guía de Barcelona*— en un espai diferent, en un espai de quasi no-guia:

Nada más fácil que trasladar aquí una de las precisas y detalladas descripciones que contienen las guías. Pero no voy a hacerlo: me limitaré a dar características esenciales e impresión de conjunto. El tecnicismo no es mi fuerte y he podido observar que tampoco lo es de la mayoría de turistas, que al dar con él suelen pasar a otra cosa. (Soldevila, 1952: 38)

També és ben cert que resulta una mica difícil creure l'afirmació de Soldevila si llegim les frases que completen la citació anterior. És inevitable:

Sépase, compruébese y recuérdese que nuestra Catedral consta de tres naves con capillas en los colaterales; que el crucero queda tan fundido con el resto que casi no se advierte su existencia; que tiene girola con capillas en disposición poligonal y que su cimborio, por cierto, terminado modernamente, se alza, no sobre el crucero, sino a los pies de la cruz. (Soldevila, 1952: 38)

Haurem de concloure que, si bé és cert que la majoria de turistes passen pàgina en trobar-se aquest tipus de descripcions més o menys tècniques, també és ben cert que en una guia, fins i tot en una guia literària com les d'aquesta col·lecció, un determinat nivell de tecnicisme és inevitable. Evitar-los de manera sistemàtica pot acabar

generant un text imprecís i la imprecisió és el que mai no vol trobar un turista en les pàgines d'una guia. Per tant, em sembla que no podem deixar d'arribar a la conclusió que ens trobem novament davant una subtil tècnica de *captatio benevolentiae*.

En aquest aspecte i girant la vista de nou cap a Fuster, caldrà anotar que una de les característiques bàsiques de la seva guia serà, precisament, la integració de tota aquesta terminologia de descripció arquitectònica d'una manera acurada i amb la fluïdesa que un text com el seu —primordialment assagístic— exigeix. Ho veurem en el moment oportú.

És obvi, i també inevitable, que les mostres d'erudició del cicerone Soldevila —com les de qualsevol cicerone d'aquesta col·lecció— apareguin de tant en tant en la seva guia. De manera general, ja les havíem vistes al principi quan comparava Barcelona amb altres ciutats europees. Amb tot, en tindrem més al llarg de tot el llibre. En destaco una, també amb connexió europea, en què Soldevila no sols demostra erudició, sinó que sembla exigir-la en el seu lector:

En él [en el Palacio Padellàs] se ha alojado el Museo de la Ciudad, de creación reciente (1946). Inútil, pues, que busquemos dentro de sus salas grandes tesoros ni grandes reliquias. Desde luego, no es, ni puede ser, un Museo Carnavalet. No hay, sin embargo, barcelonés de pura cepa que pueda permanecer indiferente a sus sugerencias, ni barcelonés de adopción que deje de hallar en él un motivo para murmurar con más sentimiento que cinismo: *ubi bene, ibi patria*. Recuerdo con gusto que el día de su apertura al público, a pesar de las descontadas apreturas, me encontré allí con viejos amigos tan poco aficionados como yo a lo rebañego y a lo tópico. ¡La impaciencia no nos había dejado aguardar siquiera al día siguiente! [...] ¡Ah, Una ciudad que carece de esta especie de almacenes conmemorativos nos hace el efecto de un hospicio sin recuerdos de familia! (Soldevila, 1952: 57-58)

No sé quants lectors d'aquesta guia, sien barcelonins nadius o d'adopció sien turistes o visitants, devien saber al principi de la dècada dels cinquanta que el Museu Carnavalet és el que París dedica a la història de la ciutat. I d'aquests —malgrat que Soldevila diu que «el barcelonés considera como un desdoro no haber pasado un par de fronteras» (Soldevila, 1943: 10) i, per tant, el considera una persona viatjada i que coneix món—, quants l'havien pogut o volgut visitar. Pocs, molt pocs, m'atreviria a afirmar. D'altra banda, hi tornem a trobar la referència personal, el record narrat i, com en Fuster, la prevenció davant el tòpic.

Respecte als museus, i en la línia crítica que no poques vegades mostra Soldevila, hi ha una referència al Museu de Catalunya que no pot ser més categòrica. S'inscriu, a més a més, en una crítica més genèrica a la situació del parc de Montjuïc i el de la Ciutadella:

Estos jardines de Montjuich son fuente de legítimo orgullo, ya que no de reiterado recreo, para los barceloneses. Quedan excéntricos y no hay línea de tranvías ni de autobuses que facilite el acceso a la montaña —acceso que sólo resulta cómodo cuando funciona el funicular llamado de Miramar y que parte del Paralelo. Pero no basta esta circunstancia para disminuir su valor urbanístico ni para recomendar su descuido. El parque de Montjuich [...] constituye una inestimable reserva de alegría, distracción, luz y fragancia. ¡Dios nos libre de que desapareciese roído por la codicia o minado por la negligencia! [...] Decididamente, no tiene esta ciudad suerte en sus intentos de crear grandes espacios libres; el de la Ciudadela, tan accesible, con varias líneas de tranvías a sus puertas, no ha sido nunca un Luxembourg, ni un Green Park; su excentricidad le ha robado clientela. [...] Y el Museo [de Cataluña], precisamente, está como he dicho a media montaña, sin escalera mecánica, ni ascensor, ni tranvía que nos eleve a su nivel. Solamente lo visitan los turistas que ya conocen su existencia y algún indígena de exaltados sentimientos estéticos, históricos o patrióticos. Y es lástima. (Soldevila, 1952: 238-247)

Com veiem, heus ací el «lástima que...» que Soldevila anunciava en els mots introductoris de la guia. Es mostra, doncs, com un més dels seus conciutadans. L'altra gran crítica, o més aviat, l'altra gran petició de Soldevila, és la que fa respecte a la restauració d'edificis, que situa en l'àmbit de la responsabilitat pública:

Obtener una declaración de monumento nacional, como la que, de unos años a esta parte, preserva de grandes ataques los edificios de esta calle (de Montcada), es sólo una solución transitoria que si no va seguida a poca distancia por la compra y la restauración puede resultar un simple disfraz de la desidia. (Soldevila, 1952: 97-98)

Amb tot, aquesta petició, que ací és rotunda i sense matisacions, va precedida d'unes reflexions d'una gran profunditat intel·lectual que fan paleses les dificultats d'acarar les tasques de restauració. Si més no a mi, em sorprenen pel moment en què són fetes i pels paràmetres en què l'autor se situa. Hauran de passar encara molts anys perquè les lleis de patrimoni estableixin criteris clars de restauració i, malgrat el marc legal, la polèmica sol acompanyar la restauració de monuments emblemàtics. Podem recordar, per exemple, la que es va suscitar per l'actuació arqueològica al teatre romà de Sagunt, que va acabar abocada a un llarg contenciós amb enfrontaments socials,

polítics i, fins i tot, als tribunals. I aquest és només un exemple cridaner. Heus ací la reflexió de Soldevila a què em referia:

Reconozco de buen grado que en materia de restauraciones y de ambientación de viejos barrios es difícilísimo hallar el justo equilibrio entre la autenticidad y la belleza, entre el afán de perfecta unidad y el respeto a las disonancias que el tiempo ha cuidado de resolver con su inimitable desenfado. Me doy cuenta también de que los aficionados a frecuentar los rincones de la ciudad y que por serlo nos volvemos ultrasensibles, juzgamos las reformas de muy otro modo que el forastero que visita por primera vez el barrio gótico o que el convecino que sólo de Pascuas a San Juan viene a darle una ojeada. Aquél y éste —no lo dudemos— son, en general, partidarios de regotizar en este barrio todo lo regotizable. Y este escrúpulo que nos salta ante lo que se nos antoja exceso de sabiduría, resulta para ellos incomprensible o, mejor dicho, impresentido. Andando por esos mundos, forasteros a nuestra vez, ¿descubrimos siempre dónde empieza lo simplemente restaurado y dónde lo astutamente rehecho? (Soldevila, 1952: 64-65)⁵⁵

Però per damunt de qualsevol altra, si hi ha una part de la seva ciutat que Soldevila no pot suportar, aquesta és, sens dubte, l'Eixample. El primer apartat del capítol corresponent és «Características generales» i, des del primer moment, les crítiques són ferotges. Critica el pla d'Ildefons Cerdà, imposat pel govern espanyol, i lloa el projecte d'Antoni Rovira i Trias, que és el que havia guanyat el concurs convocat per l'Ajuntament de Barcelona. La desgana amb què Soldevila acara la descripció de l'Eixample —dedica només una jornada a visitar el «geométrico tarugo», tot i que «hoy por hoy, representa casi la mitad de nuestra zona urbana»— es fa palesa ja en la primera línia i arriba gairebé fins al final, amb una conclusió gairebé religiosa que no deixarà de despertar el somriure del lector:

Vamos a despachar en una sola jornada la visita de esta dilatada cuadrícula que trazó el ingeniero Ildefonso Cerdá y que se extiende entre las Rondas que ciñen el casco antiguo y los núcleos urbanos de las ex villas y pueblos del Llano de Barcelona. No les vamos a ocultar a ustedes que los barceloneses solemos hablar muy mal de

⁵⁵ Quan Carles Soldevila escriu la seva guia, el marc legal de protecció del patrimoni és bastant complex: la Llei de la República Espanyola, de 13 de maig de 1933, sobre defensa, conservació i acreixement del patrimoni historicoartístic nacional, encara es troba en vigor —de fet, ho estarà fins a l'aprovació de la Llei 16/1985, del patrimoni històric espanyol—, però amb múltiples modificacions que acaben fent que la regulació sobre el patrimoni artístic sigui fragmentària, dispersa i difícil de coordinar per contradictòria. Amb tot, l'article 19 d'aquesta llei establia: «Se proscribe todo intento de reconstrucción de los monumentos, procurándose por todos los medios de la técnica su conservación y consolidación, limitándose a restaurar lo que fuere absolutamente indispensable y dejando siempre reconocibles las adiciones». Crec que tots som conscients que el rigor en l'aplicació d'aquest article ha estat sempre més que discutible.

nuestro Ensanche. Lo tachamos, en primer lugar, de monótono. [...] Otro agravio que tenemos contra el Ensanche es el de haber prescindido con incomprensible desprecio de la ciudad antigua [...] Acaba de enconar la ojeriza que nos inspira la Gran Cuadrícula la circunstancia de no haber sido una idea barcelonesa sino una imposición de lo alto. [...] No nos riamos de los pueblos de África y Oceanía que tantos tabús respetan y mantienen a través de los siglos. Ellos, al menos, se hallan animados por una fe que nosotros hemos perdido hace tiempo. Seguimos rindiendo culto exacto a una Cuadrícula que no conserva un solo defensor ni un solo devoto. ¿No es extraordinario? (Soldevila, 1952: 287-296)

I entre una cosa i l'altra dedica gairebé més energies a descriure com hauria estat Barcelona si s'hi hagués aplicat el projecte de Rovira i Trias que a descriure la Barcelona resultat del projecte de Cerdà. Cap a la part final de l'apartat, això sí, Soldevila reprèn l'equilibri que el caracteritza i és capaç de reconèixer els aspectes positius del projecte de Cerdà, que, òbviament, com gairebé tot en urbanisme, també en té. Hi ha en aquests paràgrafs una referència que, de ben segur, despertarà el somriure del lector actual:

Ahora bien: después de haber dicho todo el mal que nos ha causado el Plan Cerdá, seamos justos y reconozcamos que no es suya toda la culpa. Sepan ustedes que Cerdá no había proyectado el Ensanche que están viendo, sino una soberbia Ciudad Jardín. [...] Barcelona no era la fabulosa Babilonia para realizar un ensueño tan costoso. Es natural que viniese el tío Paco o, si prefieren ustedes, el *senyor Esteve*, con la rebaja. (Soldevila, 1952: 294)

El *senyor Esteve* apareix més d'una vegada en la guia. I al principi hi apareix simplement així, sense que s'hi faci cap referència a Santiago Rusiñol. En aquest sentit, Soldevila —que cal recordar que havia escrit el pròleg a les obres completes de Rusiñol (Barcelona, Selecta, 1947)— actua com si el personatge de la novel·la —i de la posterior obra de teatre—, de Rusiñol sigui conegut per tothom. És ben obvi, doncs, que, si més no en aquests passatges, Soldevila s'adreça a un lector molt barceloní, que sap perfectament quines són les figures arquetípiques que representen tant el *senyor Esteve* com el seu nét. Heus ací com descriu Soldevila l'eclosió del modernisme a l'Eixample barceloní:

La ruptura con la tradición y el prurito de la originalidad —cualidad sublime, pero necesariamente rara— sobreviven diez o doce años después con el modernismo, que halló en Barcelona un terreno intensamente abonado. [...] Un indescrutable batiburrillo de elementos clásicos y románticos, bárbaros y refinados, orientales y

occidentals, se desparramó sobre la Cuadrícula, produint un escalofrí voluptuós. Y el nieto del austero y metódico *senyor Esteve* se entregó a él con alma y vida en una especie de ancestral desquite.

Cuando yo era muchacho y sentía como el que más la atracción del *modern styl*, se tenía la impresión de que el Ensanche quedaría marcado para siempre más con su sello. Y la verdad es que hoy, caminamos horas enteras sin descubrir los testimonios de aquella orgía. (Soldevila, 1952: 308)

Només en el capítol final del llibre, quan el *senyor Esteve* ja ha anat traient el cap ací i allà pels carrers de Barcelona i per la guia que els descriu, Soldevila es decideix a explicar al lector la relació entre autor i personatge, entre Santiago Rusiñol i el *senyor Esteve*. El context en què trobem aquesta explicació és el moment en què ens mostra l'actitud dels barcelonins davant les tradicions:

En este orden de cosas volvemos a dar con la imagen del *senyor Esteve*, que tal como lo concibió Rusiñol —muy distinto del figurón hórrido y sin matices en que lo convirtieron los caricaturistas— obedecía ya a esta doble postulación que sigue tirando de nuestras vidas propias. El dueño de «La Puntual» amaba «las tradiciones» quizá más que la tradición, lo cual es bastante diferente. Oigamos un momento a Rusiñol, su creador, como trata de devolverle su prístina pureza: «Me lo han estropeado; el *Señor Esteve* que pintan no es el mío. Me le han puesto unas antiparras que no usaba y una levita que no llevaba; le cuelgan un escapulario que no escribió nunca y lo tocan con un sombrero de copa que le desplazía.»⁵⁶ Recordemos que el abuelo de Rusiñol, que sirvió de modelo para el célebre personaje en su juventud, luchó como oficial del ejército isabelino y que tuvo siempre fe en el progreso, no escrito con mayúscula, pero cordialmente sentido. Su cordura, su *seny*, le preservó constantemente de toda especie de extremismo.

Y en el menestral y hasta en el obrero de vieja cepa barcelonesa, hallamos *grosso modo* parecido equilibrio, aunque al revés del fabricante y del tendero, del notario y del rentista —si alguno queda— guste de motes izquierdistas. Con sus defectos y cualidades el burgués de Barcelona es la levadura de la ciudad. Si no ha logrado darle mejor sabor y poder nutritivo no es suya la culpa. En los últimos cien años se ha incorporado a la masa urbana demasiada harina nueva y mal cernida.

Entiendo lo que quieren decir los discípulos de Marx cuando hablan de las clases sociales como de mundos separados, con su clima propio y su moral privativa. Basta, sin embargo, examinar alternativamente al barcelonés obrero calificado y al barcelonés mesocrático para darse cuenta de que no sólo están hechos de idéntico

⁵⁶ En aquests mots, originàriament en català i que ací Soldevila tradueix, Rusiñol s'està referint a la caricatura del *senyor Esteve* que Josep Costa i Ferrer, sota el pseudònim Picarol, publicava en la revista satírica *L'Esquella de la Torratxa* (1872-1939). Resulta interessant l'anàlisi que fa Edmond Raillard (1981) de la relació entre Rusiñol i aquesta revista en el context del conflicte entre els intel·lectuals i la burgesia. Raillard, a més a més, aporta una frase de Carles Soldevila extreta del pròleg a les obres completes de Rusiñol que ens dóna idea de la consideració que Soldevila tenia pel personatge:

“El *senyor Esteve*, únic habitant fins avui del nostre Olimp barceloní (ni Guimerà ni Narcís Oller ni cap dels seus successors no han aconseguit donar-li companys de veritable carnadura mitològica) (...)” Carles Soldevila, “Pròleg”, in Santiago Rusiñol, *Obres Completes*, vol. I, p. XXXI. (Raillard, 1981: 347)

barro, como ya podía presumirse, sino que el contorno de éste anuncia o esboza el contorno de aquél. ¡Se ve tan claro como del mecánico o del tipógrafo listo e insatisfecho sale, a tres generaciones de distancia, el patrono o el hombre de carrera activo y emprendedor que todos hemos conocido! (Soldevila, 1952: 422-425)

La derivació cap a Marx i cap a l'anàlisi sociològica de les diferents classes socials que habiten la Barcelona dels anys cinquanta resulta força interessant —sobretot en el context polític en què es fa— però obriria tota una línia de reflexió de llarg recorregut que ara mateix no trobo oportú d'encetar.

I del nét del senyor Esteve, Carles Soldevila passa a Gaudí, l'obra del qual tampoc no li resulta gaire simpàtica:

[La Pedrera] Es obra del famoso arquitecto Antonio Gaudí, que fué un técnico genial y que en su afán de expresión desafió con admirable intrepidez los riesgos de la fealdad y del mal gusto. [...] Tal como está, dicho edificio constituye una versión personalísima del modernismo en que el culto de la línea curva adquiere un predominio absoluto y en que la piedra se hace turgente sin dejar de ser dura. El arte de Gaudí —del que puede verse, además, del templo de que hablaremos en otro sitio, la casa número 43 del propio Paseo de Gracia— puede no gustar— y a mí no me gusta— pero no deja indiferente. (Soldevila, 308-310)

Em pregunto quin autor actual seria capaç de deixar per escrit en una guia de Barcelona una opinió com aquesta respecte a Antoni Gaudí i la seva obra. O quin guia turístic, quin cicerone, seria capaç d'explicar tot això a aquell grup de turistes japonesos que arriben a la ciutat enlluernats, justament, per les meravelles de l'arquitecte reusenc. Qui seria capaç de dir avui en veu alta que Gaudí no li agrada? Qui ho fes sap que seria immediatament titllat d'ignorant, si no d'heretge. És ben obvi que, en arquitectura, com en literatura, els cànons també queden fixats i sempre resulta agosarat donar opinions sobre construccions relativament recents. La recepció que d'aquestes obres se'n tindrà en el futur —com passa en aquest cas i com passa amb molts textos literaris— pot ser tota una altra. A més d'un crític literari, per donar un exemple del nostre àmbit acadèmic, li deuen haver entrat ganes de fer desaparèixer de les hemeroteques aquella crítica que va escriure en un diari o una revista sobre el llibre acabat de sortir d'impremta d'un autor novell i desconegut que anys més tard rebrà, posem-ne, el premi Nobel. És per això que cal tenir una gran prevenció a l'hora d'acarar anàlisis com la que estem duent a terme ara i ací per no caure en la

desqualificació feta per aplicar criteris estètics actuals a opinions expressades fa gairebé setanta anys.

He deixat per al final, abans d'entrar a analitzar el capítol «Carácter y costumbres de los barceloneses» amb què clouré aquest apartat destinat a la *Guía de Barcelona*, les referències de Soldevila al Mar. Les trobo necessàries després d'haver observat el punt de vista de Pla en les seves guies i perquè caldrà veure el de Fuster en *El País Valenciano*. Diguem, d'entrada, que la guia de Soldevila és molt poc marítima, malgrat que Barcelona sigui «la gran capital mediterránea», com se'ns deia en la sobrecoberta.

Si mirem l'índex del llibre, la conclusió a què podríem arribar és una mica errònia: un dels capítols té com a títol «Barcelona y el mar». És més, si fullegem el llibre i en mirem les fotos, la presència de vaixells, xarxes i pescadors és contínua. Podríem pensar que Soldevila ens vol oferir una crònica dels nostres navegants o, sense cercar grans èpiques, de la gent que viu del mar. Tanmateix, els títols de les seccions en què Soldevila divideix el capítol ja ens duu a pensar que el pes del mar és més aviat col·lateral. I així és. L'anàlisi que fa és realment dels barris pròxims a la zona portuària però en cap cas el mar és el centre d'atenció d'aquestes pàgines ni en cap moment el que se'ns ofereix és una Barcelona vista des del mar.

En la primera part, ens explica el procés de construcció del barri de la Barceloneta, «cuya pobre arquitectura recordaba la del lejano Ferrol, construído aproximadamente en la misma época y bajo pautas igualmente militares» (Soldevila, 1952: 267). Un barri mariner en inici, però que ha anat transformant-se sobretot a partir de la desfeta del 1936:

Pero la mutación súbita se ha producido al día siguiente de la liberación, cuando su antiguo vecindario, que había huído de los bombardeos, particularmente destructores en las cercanías del puerto, fué substituído casi totalmente por gentes de variada procedencia y a menudo sin relación alguna con el mar. (Soldevila, 1952: 262)

Personalment, em resulta molt colpidora la terminologia que fa servir en aquest passatge Soldevila. Denominar «liberación» el final de la guerra no deixa de resultar una connivència amb el règim del tot innecessària. Fuster no caurà en actituds com aquesta. De fet, només una vegada parla de guerra civil en *El País Valenciano* (1962b: 240) i sovint fa servir expressions més neutres i que poden resultar fins i tot iròniques:

«la revolución del 36», «las llamas más indignadas del 36», «la revuelta del 36», «el desbarajuste del 36» (1962b: 121, 155, 351, 370) o, simplement, dóna el 1936 o el 1939 com a data de referència.

La segona part del capítol és dedicada al port i resulta una mica, només una mica, més marítima:

Antes de proseguir dando detalles de nuestro puerto, digamos de una vez y para evitar decepciones graduales que no corresponde a la historia marítima ni a la importancia presente de la ciudad. (Soldevila, 1952: 273)

Tot i que «el puerto de Barcelona no deja de ser el primero de España por su tráfico» (Soldevila, 1952: 275), la conclusió a què Carles Soldevila arriba és que la flotilla de golondrines del port «suele quedar asociada a las primeras y a veces únicas experiencias náuticas de los niños barceloneses» (1952: 270) i els balls i les revetlles que es fan als clubs nàutics instal·lats al moll són «uno de los escasos momentos de reconciliación de nuestra burguesía con el mar» (1952: 278). En conclusió —la conclusió és meva, però es pot inferir tant del text de Soldevila com del de Fuster—, Barcelona i València, les dues grans ciutats del Mediterrani occidental, viuen d'esquena al mar.

I bé. Si Soldevila havia començat la seva guia assegurant que l'adreçava als barcelonins tant o més que als forasters, clou la descripció de la ciutat —després d'haver parlat del Barça— amb una referència a Heràclit del tot inequívoca: «Si Heráclito aseguró que no nos bañamos dos veces en el mismo río, el turista puede asegurar que no ve dos veces la misma ciudad» (Soldevila, 1952: 401).

Arribem al capítol final, que ben bé hauria pogut estar l'inicial, atesa la relativa independència que presenta respecte a la guia en si: «Carácter y costumbres de los barceloneses». De fet, podríem dir que és l'equivalent a l'apartat «La gente» de la «Introducción general» d'*El País Valenciano* fusterià. Ara bé, això no significa que el contingut i sobretot el to siguin equiparables.

En primer lloc, perquè Soldevila posa inicialment l'accent en la immigració per «advertir que en Barcelona, como en todas las capitales populosas el número de nativos, hijos de nativos es relativamente escaso» (1952: 403), la qual cosa dificulta extremadament «tratar de conocer a los barceloneses en sus tipos más definidos y

verosímilmente más permanentes» (1952: 405). Amb una declaració de principis com aquesta, el capítol acaba resultant difícilment digerible fins i tot recordant que està escrit el 1949. Hi ha frases que recorden massa determinats discursos polítics que triomfen actualment a Itàlia, a França, als Països Baixos...:

La corriente inmigratoria, lejos de detenerse, continúa a pesar de que el mercado de trabajo no se halle en auge. Las malas cosechas y otros factores de índole social y económica que actúan en otros puntos de la Península con más fuerza que en Cataluña, favorecen este fenómeno, que por su volumen y continuidad ha dejado de ser un motivo de orgullo y se ha convertido en un gravísimo problema, cuya solución desgraciadamente no se columbra. [...] El estómago barcelonés, a pesar de su probada potencia digestiva, no puede ya asimilar ni siquiera hallar acomodo a esta masa que llega incesantemente atraída por Dios sabe qué luces o impelida por Dios sabe qué sombras. Por eso, el visitante tiene que advertir a cada paso señales de este empacho, que a veces reviste formas estridentes —la cornamenta del venado que emerge, fantásticamente de las fauces de la boa— y a veces formas larvadas que sólo percibe el barcelonés de nacimiento y que ya va para viejo. [...] sólo atacando el problema de raíz —es decir, llegando a una regulación racional de los movimientos [sic] inmigratorios; supeditándolos a las disponibilidades de habitación y a las posibilidades de trabajo— se logrará contener una invasión que no sólo amenaza el equilibrio de Barcelona, sino el de España entera. (Soldevila, 1952: 404)

Com dic, tot sona tristament massa actual. La resta del capítol, llegits passatges com els anteriors, acaba per tenir poc interès —el barceloní és hospitalari, una mica tímid, bon pagador..., i «no echa piropos a las desconocidas» (Soldevila, 1952: 406-407)—, tot i que inicia la descripció dels homes de la ciutat —atenció!— amb una sèrie de dades que gairebé podríem qualificar d'antropomètriques:

El barcelonés de la clase media, nervio de la ciudad, tiene, en general, buena estatura y muestra una complexión sana y a menudo deportiva. Acusa un predominio de pieles morenas sin exceso y de ojos pardos. Con todo, abundan los ojos claros; la estadística hasta hace poco otorgaban [sic] en este asunto un segundo o tercer lugar a Barcelona entre las provincias españolas; el primer puesto correspondía a Gerona. De ahora en adelante, Dios dirá. (Soldevila, 1952: 405)

I no sé si atrevir-me a parlar de les mesures antropomètriques de les barcelonines, que també ens les dóna Soldevila:

La barcelonesa de la clase media es, según el testimonio del norteamericano Waldo Frank, que ha recorrido los continentes con los ojos abiertos, de una de las mujeres más bonitas de Europa. [...] es, además, una mujer aseada y elegante.

Disfruta en general de una hermosa mata de pelo y sabe cuidarla y peinarla con notable esmero. Tiene buen cutis; da en maquillarse con más intensidad que en otras partes, pero no suele desfavorecerse. Su busto es excelente. No lo es tanto su cuello, que a menudo peca de corto. Buenos ojos, que la mayoría tiene el acierto de no retocar o de limitarse a aplicarles un poco de rimmel; las pocas que separándose de esta regla subrayan con carboncillo el borde de los párpados ofrecen una facies de *mujer fatal* frustrada que inspira más compasión que alarma. [...] En resumen, la barcelonesa puede sin abuso del patriotismo ser colocada en una galería de mujeres deliciosas. (Soldevila, 1952: 425-430).

Amb aquesta descripció una agència de models sabia perfectament a què atènyer-se si ve a Barcelona a buscar la pròxima *top model*. I ho deixaré ací, no sense recordar que, segons Soldevila, «La barcelonesa, naturalmente, suele leer más que el barcelonés» (1952: 426). No sabem què degué pensar la barcelonina dels primers anys cinquanta quan va llegir la *Guía de Barcelona* de Carles Soldevila.

Tres úniques frases —i potser amb la primera en tindríem prou— de Joan Fuster em sembla que poden mostrar la gran diferència de plantejament del suecà: «Por de pronto, evitaré el tema de la raza. Tocarlo, en estas latitudes, es un pasatiempo infeliz. No hay raza que valga.» (1962b: 42).

4. PÍO BAROJA I EL PAÍS VASCO

Ja ho he dit: tot i que Carles Soldevila ja parla de compartir col·lecció amb Pla en els mots preliminars de la *Guía de Barcelona*, quan realment tenim la sensació que els responsables d'Edicions Destino comencen a tenir clars quins són els paràmetres de la col·lecció «Guías de España» és quan encarreguen a Pío Baroja que escrigui sobre el seu país. *El País Vasco* serà la quarta de les guies de la col·lecció.

Pío Baroja y Nessi (Sant Sebastià, 1872 – Madrid, 1956) és considerat un dels màxims representants de la Generació del 98 espanyola. Tot i que es va doctorar en medicina —havia estudiat a València i a Madrid— només va treballar com a metge durant dos anys i en va abandonar la pràctica per dedicar-se per complet a la literatura. Comença a col·laborar en periòdics i revistes radicals i el 1900 ja publica el seu primer llibre, les narracions de *Vidas sombrías*, i la seva primera novel·la, *La casa de Aizgorri*. Durant la Guerra Civil Espanyola viu a França i es mostra hostil envers tots dos bàndols contendents. Torna a la península Ibèrica el 1940 i s'instal·la a Madrid, tot i que viatja contínuament. Baroja és autor d'una obra molt extensa. A banda de 75

volums de novel·les i narracions, escriu assaig, teatre, poesia, biografies i les seves memòries (*Desde la última vuelta del camino*, 1944-1949). Moltes de les seves obres tenen el País Basc com a referent. A més a més, com a gran viatger, va mostrar sempre molt d'interès pels llibres de viatges. Va ser membre de la Reial Acadèmia Espanyola des de 1935.

Edicions Destino no podia trobar un millor candidat a qui encarregar la guia del País Basc. L'encarrega al més conegut i reconegut escriptor basc en llengua espanyola d'aquell moment —i potser de totes les èpoques. Baroja serà, a més a més, l'autor més vell de la col·lecció. En els dos sentits. És el primer que neix i és el més gran quan publica el llibre: quan apareix la primera edició d'*El País Vasco*, al juny de 1953, Baroja tenia 80 anys. Havia nascut, per donar una dada que pot mostrar l'època —no voldria dir-ne generació— de l'escriptor davant el qual ens trobem, vint anys abans que el següent en la llista d'autors de la col·lecció, Carles Soldevila.

Aquesta primera edició té 524 pàgines. La sobrecoberta i els cinc mapes anecdòtics fora de text són de José María de Ucelay i el mapa general a escala, de Pau Cots. L'ornamentació de la tela de la coberta, vermella, és de Ricard Giralt Miracle. Fins al final de la col·lecció ja es mantindrà aquesta ornamentació i aquest color. La major part de les fotografies que il·lustren l'obra són de Ramon Dimas, tot i que també n'hi ha d'altres autors i algunes que provenen d'arxius.

Al desembre de 1961 es publica una segona edició d'aquesta guia, que s'amplia amb 40 pàgines per canvis en la maquetació i per la incorporació de noves fotografies, la majoria de Ramon Dimas. S'hi mantenen els mapes de la primera edició, però canvia la sobrecoberta, que passa a ser pintada per l'aquarel·lista habitual de la col·lecció: Frederic Lloveras. Cal assenyalar, però, que quan es publica aquesta segona edició Baroja ja és mort. La segona edició manté, de fet, el text de la primera. Faré servir en les meves referències la segona edició pel motiu de proximitat amb *El País Valencià* explicitat al principi, però, realment, en aquest cas, no hauria importat fer servir la primera edició o les posteriors. Hi ha una tercera i una quarta edicions, de 1966 i 1972, respectivament, també de 564 pàgines.

El text de la solapa inicial de la sobrecoberta de la primera edició —que es manté amb petitíssimes diferències en la segona— comença a donar-nos les primeres pistes sobre el que podem esperar en aquesta guia del País Basc:

Si hay en España un paisaje y un pueblo de características singulares es sin duda alguna el País Vasco. Y si en la literatura ibérica existe un escritor de impresionante personalidad este es Pio [sic] Baroja. Pocas veces, por lo tanto, se ha conseguido una obra de tan profundo atractivo como la que titulamos EL PAÍS VASCO. Baroja es un prodigioso conocedor del tema, desde que recorrió los senderos de Cestona en sus tiempos de médico de aldea. Pero ya en el prólogo del libro, Baroja aclara el punto que más le preocupa: «Yo no he podido escribir este libro con un criterio de historiador o de geógrafo». Baroja nos ha dado, felizmente, una visión total, comprensiva y humana, de la realidad vasca. El dato histórico, la anécdota sugestiva, la copla popular, todo ha merecido del escritor un análisis certero y una personalísima glosa. En esta obra se incluye todo el País Vasco histórico, con especial mención del País Vasco francés, desde el campesino aislado en el interior con sus bueyes y sus aperos de labranza, al pescador que compone y tiñe sus redes y al mundano veraneante de San Sebastián y de Biarritz. Con ello, pues, se cumplen todas las condiciones precisas para que el presente volumen sea el feliz resultado de la colaboración de un hombre y un país de tan singulares méritos. Ilustraciones y mapas contribuyen profusamente a enriquecer la obra.

Com veiem, l'editor insisteix sobretot en la singularitat del País Basc dins el territori espanyol, com a paisatge i com a poble, i en la personalitat de l'escriptor que ens farà de cicerone, que ens n'aportarà una visió molt personal. L'altra línia argumental d'aquest text remarcarà que la guia abasta tot el territori històric del País Basc, «con especial mención del País Vasco francés». Ja he apuntat al principi la sorpresa que representa la incorporació de part del territori que pertany administrativament a la República Francesa en la primera guia en què apareix explicitat el títol de la col·lecció com a «Guías de España». No cal insistir-hi, doncs.

El pròleg que encapçala el llibre també és força interessant. Des del punt de vista estilístic Baroja ja comença a mostrar que també en aquesta guia dominarà la seva dicció antiretòrica, de període curt, de paràgrafs breus i concrets —poques vegades superen les quatre o cinc oracions i molt sovint només en tenen una—, amb escassos connectors textuais, que caracteritza en termes generals la seva prosa. Pel que fa al contingut, s'hi refereix a la seva situació personal i a la concepció de guia que, com a resultat d'aquesta situació, ens presenta:

Me encargan que escriba un libro sobre el País Vasco. Un poco tarde es para mí. He perdido mis condiciones ambulativas y me he transformado en un hombre completamente sedentario.

Soy ya como el lanchón viejo, anclado en el puerto, sin velas y sin timón; tengo que vivir y escribir a base de impresiones pasadas, y copiarme a mí mismo.

No sé si esto se podrá considerar como una guía con exactitud, completa y con cierto rigor científico. Supongo que no, pero yo no puedo hacer otra cosa.

El País Vasco, recordado por mí, de hace muchos años, creo que era más interesante y más gracioso y pintoresco que el actual.

Esto no hay manera de remediarlo. Lo típico va desapareciendo en todas partes. ¡Qué le vamos a hacer! Nos acercamos rápidamente a la era de la unidad y de la mediocridad. No hay manera de evitarlo, ni de impedirlo.

Este libro no tiene ninguna aspiración de ser científico ni erudito. No pretende más que hablar un poco a la ligera de impresiones ya antiguas del País Vasco. (Baroja, 1961: 7)

Com podem comprovar, la reflexió sobre la tipologia de les guies és una referència habitual, amb més o menys profunditat, en tots els pròlegs —quan en tenen— de les guies de la col·lecció. En aquest cas, Baroja assenyala que hi prendran gran pes els records. També parla ja en el pròleg —després de declarar-se basquista des de jove— de la llengua basca, de la qual ens dóna dades d'ús que parteixen més de la seva experiència personal sobre el territori que de les informacions estadístiques.

Hi ha, encara, una reflexió —un advertiment, més aviat— en aquest pròleg que considero que té una gran importància, perquè mostra una tria personal respecte al territori expressada amb una contundència i una radicalitat típiques de l'autor:

También tengo que advertir, con relación al País Vasco que describo, mejor o peor, que siento más entusiasmo por el campo que por la ciudad.

Lo típico de nuestra tierra está en la campiña. El valle, el monte y el paisaje son a veces idílicos, a veces dionisiacos o dramáticos; la ciudad es protocolar y vulgar. El campo, aún ahora, está lleno de sorpresas; la ciudad es corriente y sin carácter. (Baroja, 1961: 7-8)

Tant és així que la tria que Baroja farà dels espais del seu país i que seran l'objectiu de la seva descripció més profunda dependrà, gairebé exclusivament —com si es tractés d'una antologia poètica, per posar-ne un exemple que ens pot resultar familiar i adient—, dels seus gustos personals. L'anècdota sobre Bilbao que reporta Fernando Arroyo és ben simptomàtica del que estic dient:

como recordará Josep Vergés años después, en una entrevista en *La Vanguardia*: “Escribió un libro de viajes sobre el País Vasco sin una línea de Bilbao. No me atrevía a publicar el libro así y él exclamaba: ‘Si Bilbao no tiene ningún interés’. Al final su sobrino Caro escribió unas líneas”. De todas maneras, y a pesar de la colaboración de su prestigioso sobrino, la descripción de Bilbao en su guía es mínima, sin duda como consecuencia del “escaso interés” que Baroja atribuía a la ciudad. (Arroyo, 2008: 446)

I és ben cert: el text dedicat a la ciutat amb més pes industrial i comercial del País Basc, la ciutat que té el port més important de la cornisa cantàbrica i la indústria metal·lúrgica més important de l'Estat espanyol, amb prou feines ocupa un parell de quartilles.

Baroja reivindica, doncs, els aspectes més típics del seu país, que van desapareixent amb la uniformització, gairebé necessària, que marca el progrés. En certa manera, el Fuster d'*El País Valencià* es posiciona en l'altre extrem. No és que no descriu el País Valencià fent referència també als elements tradicionals, sinó que el que trobarà a faltar, justament, serà el progrés necessari per a fer canviar determinats aspectes del país. Per exemple, com fa també —aplicant un criteri molt més metòdic a la seva reflexió— en *Nosaltres, els valencians*, posarà l'accent en l'escassa incidència al País Valencià de la revolució industrial. Per això, com veurem, Alcoi en serà una excepció positiva. Presentant de manera sintètica l'oposició amb Baroja, el que per a Fuster és una agradable excepció, Alcoi, per a Baroja és una gran decepció, Bilbao.

L'estructura d'*El País Vasco* sembla molt senzilla inicialment, però es complica quan entrem en detall. El llibre es divideix en cinc parts. Les tres primeres, d'acord amb els títols corresponents, es dediquen a la descripció dels diferents territoris. Amb tot, malgrat el que podríem esperar, la divisió no respon a la divisió del País Basc històric en els tres territoris administratius habituals: Àlaba, Guipúscoa i Biscaia units sota l'etiqueta de País Basc espanyol —o Vascongadas, d'acord amb la denominació carpetovetònica—, Navarra i el País Basc francès. La —d'entrada sorprenent— divisió que proposa Baroja és «Por tierras de Álava, Guipúzcoa, Vizcaya y Navarra», «Por tierras de Guipúzcoa y Navarra» i «El País Vasco francés».⁵⁷ Fernando Arroyo diu que els podríem qualificar d'«itinerarios sentimentales o del recuerdo» (2008: 446). Les dues parts finals abandonen el referent geogràfic i se'ns presenten com a «Marinos, músicos, poetas y artistas» i «Antiguas leyendas y supersticiones», la qual cosa confirma, novament, la llibertat que Destino dóna a cada autor per a distribuir la seva guia d'acord amb les preferències que cadascun pugui tenir. Amb tot, les tres primeres parts també tindran referències contínues a la història i a la idiosincràsia del poble

⁵⁷ Tanmateix, els mapes anecdòtics que acompanyen l'edició se'ns presenten amb la distribució que es correspon a la divisió administrativa del país.

basc i a experiències personals de l'autor. Baroja hi anirà combinant la descripció estricta del territori amb altres informacions de caire més social. Els set primers capítols de la primera part, per exemple, semblen més aviat una introducció general al País Basc que no pas una descripció de les províncies indicades en el títol.

Cal dir que les primeres línies del llibre de Baroja em fan recordar, en certa manera, l'inici de la guia de Fuster. Cito l'un a continuació de l'altre perquè es puguin comparar:

Mi sobrino, Julio Caro Baroja, que se consagra con fervor y con saber a los estudios etnográficos, al iniciar su libro sobre *Los Vascos*, la primera observación que juzga oportuno presentar a sus lectores la extrae de la diversidad que advierte quien desde Castilla o Aragón se dirige por carretera al acercarse al País Vasco; diferencia bien patente entre el paisaje de los terrenos de que se aparta y el de aquellos en que penetra. (Baroja, 1961: 13)

«La grande idea que se tiene de lo fértil, ameno y poblado del reyno de Valencia, parece exagerada y aun falsa si se entra por Aragón». Así comenzaba el abate Antonio José Cavanilles sus *Observaciones sobre la Historia Natural, Geografía, Agricultura, Población y Frutos del Reyno de Valencia*, en 1795. Y una comprobación más o menos semejante, desconcertada, desencantada quizá, tendrá que hacerse cualquier viajero que llegue a la antigua frontera valenciana desde el interior de la Península. Por este lado, en general, el tránsito de un país a otro —al nuestro— no ofrece más sorpresa que el encontrarse con un puro y simple mentís al tópic. (Fuster, 1962b: 9)

És ben cert que en el fons el que estan expressant són imatges antagòniques —de gran diferència en el cas del País Basc i d'homogeneïtat en el cas del País Valencià respecte als territoris del sud i de ponent, respectivament—, però el recurs literari és calcat. Fuster recorre a Cabanilles per explicar el que vol dir i Baroja, gairebé sense sortir de casa, fa servir els mots del seu nebot Julio Caro Baroja. En tots dos casos, tanmateix, presenten la imatge d'un viatger que ve de fora, la d'un foraster que arriba a la frontera del país propi.

No dic que Baroja hagi influït en la decisió de Fuster de començar la seva guia amb aquesta imatge i de donar-hi suport amb una citació erudita. Certament, pot ser una manera de començar una guia bastant habitual, com ho demostra el fet que, com veurem, hi recorren bastants dels autors *perifèrics* de «Guías de España» i fins i tot algun dels *del centre*. Alguns afegint-hi citacions erudites —com hem vist—, altres sense fer ús de mots aliens; alguns insinuant l'entrada en un país més o menys diferent, altres remarcant-ne la pertinença a Espanya. En tots els casos, però, hi

tindrem l'arribada de qui ve de fora. Heus ací els inicis, respectivament, de *Galicia*, *Castilla la Nueva* i *Asturias*, perquè es puguin contrastar amb els citats més amunt:

ENTRADA.— Quien penetra en Galicia por vía terrestre y procediendo de Castilla, en seguida advierte la diferencia entre lo que acaba de dejar y lo que empieza a ver. La España seca abre paso a la verde y húmeda España del noroeste. (Martínez-Barbeito, 1957: 9)

Quien venga de Aragón por la carretera de Barcelona, después de atravesar el extremo soriano de Medinaceli, a orillas del Jalón recién nacido, entrará en Castilla la Nueva por *Alcolea del Pinar*, donde comienza también la Alcarria y con ella la provincia de Guadalajara: no hay otro remedio. (Gómez de la Serna, 1964: 15)

Asturias ha sido siempre la gran sorpresa para el viajero que llega a ella procedente de Castilla. Desde tiempos inmemoriales —en los que era preciso pasar el puerto en caballerías o en aquellas inefables diligencias de mulas cascabeleras que, en cada revuelta del camino, parecía que iban a despeñarse al fondo del barranco, hasta hoy, con los modernos trenes aerodinámicos, que rasgan el paisaje brumoso con su tizeretazo de aluminio—, la entrada en Asturias por el Puerto de Pajares se presenta como una emocionante aventura. El paisaje castellano, ancho y caliente, se sustituye, casi sin transición, por un paraje abrupto de un verde brillante y húmedo, pintado en veintisiete tonalidades diferentes sobre los valles y las montañas. La impresión que recibe el viajero al pasar el Puerto es la de encontrarse en un país diferente del que ha dejado a sus espaldas. ¿Está, realmente, en España, a dos pasos de la estepa castellana? (Medio, 1971: 9-10)

Fet aquest petit incís que m'ha dut cap a altres guies de la col·lecció que ens ocupa, apunto, senzillament, que la coincidència i el paral·lelisme entre Fuster i Baroja són evidents i em sembla que valia la pena d'assenyalar-los. Fuster continuarà el seu discurs intentant rebatre alguns tòpics sobre el País Valencià i Baroja, en canvi, insistirà en la unitat paisatgística de tot el País Basc:

Viniendo del centro de la península de tierras castellanas o aragonesas encontrará al internarse en el País Vasco que los trigales son muy escasos y los viñedos no existen. En cambio, al penetrar del País Vasco español al francés hallará menos diferencia. (Baroja, 1961: 14)

Més endavant serà fins i tot més contundent quan, partint del paisatge, passa a presentar-nos aspectes etnogràfics del seu país:

En Francia la comunicación fronteriza es mucho más suave, menos tajante que en España, pero ni en uno ni en otro lado deja de existir una marcada distinción fisonómica, que revela la unidad moral del País Vasco, que ha resistido durante siglos

las evoluciones y peripecias bélicas y políticas por la independencia de sus moradores, guardianes de sus costumbres y defensores de sus *fueros*.

La homogénea unidad etnográfica de estas siete provincias, *zaspia bat* (siete en una), no corresponde con la geográfica, y aunque no se hayan asimilado por su topografía, su historia y sus relaciones con sus vecinos, es indudable la existencia entre las siete de cierta afinidad familiar. (Baroja, 1961: 17-18)

Al principi d'aquesta secció dedicada a *El País Vasco* he parlat de l'estil antiretòric de la prosa de Baroja. Crec que cal afegir-hi, a més a més, la gran capacitat de síntesi de què és capaç quan ho considera oportú. Heus-ne ací una bona mostra. En cinc paràgrafs —potser, això sí, una mica més llargs que la mitjana habitual— ens dóna les característiques principals de tot el territori incorporat a la seva guia, amb les semblances i les divergències, amb els trets més distintius i amb els més coincidents:

Guipúzcoa y Vizcaya tienen paisajes magníficos, valles feraces, tapizados de hierba siempre verde y sombreados densamente, en grandes extensiones, por manzanos en su tiempo llenos de frutos. Los espesos habares y maizales alternan allí con los prados, emulando su lozanía. El panorama guipuzcoano y vizcaíno es sencillamente encantador, sobre todo en la expansión primaveral, cuando lo embellece una lluvia de flores, de aromas y de dorada claridad. Compiten además, en esas provincias, con la fertilidad del suelo, la riqueza minera del subsuelo, la importancia hidroeléctrica y el auge de sus industrias, principalmente de siderurgia.

Álava es un escalón entre la lozana jugosidad del campo vasco y la austera sequedad del castellano, salvo la cuenca del Ebro, espléndidamente feraz, sobre todo allí donde se extiende y ensambla con la llanura riojana, que goza fama por su riqueza vitícola.

Navarra, más diversa que las otras provincias, coincide con Vizcaya y Guipúzcoa en la soberbia decoración de verdes praderas y boscosas montañas que presenta la comarca de sus Cinco Villas y los valles de la cuenca del Bidasoa: Santesteban, Baztán y Bertizarana, así como los de Burguete, Salazar y el Roncal. En las inmediaciones de Pamplona apunta ya el carácter mediterráneo, que progresivamente se va acentuando hacia el sur y el sudeste, en el curso de los ríos, en la naturaleza del terreno, seco en general y rocoso con frecuencia, y en la clase de los cultivos, en los que aparecen, parcialmente primero y profusamente después, la vid y el olivo.

Las provincias vascofrancesas tienen poco acusado en sus rasgos físicos el carácter étnico, sobre el cual resaltan los vestigios de un mayor contacto con sus vecinos, a los que estuvieron sometidos o agregados en largos períodos de su historia. En ellas más relevantes son las diferencias que las semejanzas, preponderando la del Labourd con Gascuña, la de Baja Navarra francesa con la española y la de la región de Soule con el Bearn.

El Labourd se distingue por la suavidad de su paisaje y la placidez de las costumbres, que le dan un carácter bucólico y patriarcal; el tipismo de la Baja Navarra se asemeja mucho al del Baztán, y en el Soule predomina lo rudo y brusco de la vida montañesa. (Baroja, 1961: 18-20)

Com podem comprovar, la síntesi no està necessàriament associada a la fredor de la descripció. El to lleugerament líric hi és present. S'assembla, en aquest sentit, al que hem vist en alguns passatges de determinades descripcions planianes. Potser no d'una intensitat tan expressiva en el basc com en l'empordanès, però hi és, sobretot en alguns moments de la seva adjectivació. També tindrem en altres pàgines de la guia de Baroja elements narratius que ens faran recordar, ara i adés, tant el Pla de la *Guía de la Costa Brava* com el Soldevila de la *Guía de Barcelona*. Aquests són, en canvi, dos aspectes en què trobarem poques similituds amb la manera de fer de Joan Fuster.

De pueblos de la provincia de Álava yo he estado en algunos. La primera vez fui de ayudante de mi padre, después hice varias excursiones y luego anduve para seguir en automóvil la ruta de la expedición del general carlista don Miguel Gómez.

Pasé por Amurrio, pueblo próximo a la Sierra Salvada y a la Peña Gorbea, cruzado por la carretera y con un paseo junto a la iglesia; en Respaldiza, donde vi una buena casa solariega, magníficamente colocada dentro de una huerta, y en Quejana. (Baroja, 1961: 59)

Veiem en la primera i la darrera frases un exemple que ben bé podria donar suport a una de les crítiques que sovint ha rebut l'estil de Pío Baroja. Amb la voluntat de donar dinamisme a la seva prosa, sovint cau en un llenguatge massa brusc que pot aproximar-se perillosament a l'error sintàctic. En la citació següent podem observar, en canvi, l'agilitat de la seva prosa —ara sense forçar la gramàtica, més enllà d'algun dubte sobre l'ús de la puntuació. Ho tenim tot: períodes curts, paràgrafs breus, absència de connectors textuais... Dit en poques paraules, un estil telegràfic, però, ahora, d'una gran eficàcia descriptiva i fins i tot narrativa:

Tiene Vitoria aire señorial, recuerda algunas ciudades castellanas, y al mismo tiempo revela también cierta semejanza con los pueblos del centro de Francia.

En Vitoria la ciudad vieja está formada por ocho calles concéntricas de antiguas mansiones con escudos, que se levantan en torno de la catedral.

La calle Mayor con sus casas de grandes miradores de cristales tiene un aire un poco de vitrinas de museo.

La plaza es bonita y tiene carácter.

La hermosa piedra blanca de las canteras alavesas, labrada por trabajadores vizcaínos, sirvió en el siglo XIX para la construcción de casas llenas de miradores. Al pasar de día se ven brillar sus paredes al sol, y por la noche se iluminan interiormente con una luz familiar.

Vitoria se edificó en lo antiguo sobre el emplazamiento del pueblo de Gasteiz, perteneciente a la cofradía de Arriaga, que gobernaba entonces la provincia alavesas.

A Sancho el Sabio, de Navarra, le atrajo la posición del pueblo en una llanura que había sido frecuentemente escenario de victorias guerreras, y para que se pudiese desarrollar con facilidad le concedió grandes franquicias, adecuadamente secundadas por el monarca. (Baroja, 1961: 48-50)

També es faran presents en Baroja les citacions; potser, però, no d'una manera tan insistent com les que trobàvem en Pla i, sens dubte, amb passatges, en general, molt més curts. Però si hi ha una cosa que caracteritza la guia de Baroja per contrast amb les altres és la incorporació del diàleg. No és que sigui, òbviament, una guia dialogada, però és ben cert que, de diàlegs, en podem trobar ben sovint al llarg de tot el llibre. Heus-ne ací un exemple que s'inicia amb una narració de to autobiogràfic, just després de transcriure el text d'una cançó («sobre un globo Milá» i «La Pisqui, la peinadora»), i que en uns moments prendrà un caràcter gairebé novel·lístic força brillant:

Yo me figuraba a todos los vitorianos cantando canciones de esta clase, pero el año 1935 estaba en la ciudad tomando datos para escribir una novela, cuando una mañana vino un joven a mi hotel a decirme que unos amigos me invitaban a comer en un restaurante próximo a la estación del tren.

—Bueno. Vamos.

El restaurante estaba lleno.

Yo me senté y empecé a comer, pero en seguida me chocó el aire de agitación que se notaba en aquella gente. Todo el mundo hablaba a gritos. Me pareció que se hallaban dominados por un entusiasmo incontenible.

A un comensal que parecía más tranquilo le pregunté:

—¿Pero qué ocurre? ¿Ha pasado algo?

—No, nada; que hoy es el aniversario de la proclamación de la República en España.

—¡Ah, ya!

—¿No lo sabía usted?

—No.

A los postres toda aquella gente, entre la que había señoras y señoritas elegantes, se puso a cantar *La Internacional* con el puño levantado y el aire furioso.

Yo pensé que les cuadraba mejor la canción del globo de Milá y el de la Pisqui, la peinadora; pero a ellos sin duda no les parecía lo mismo. (Baroja, 1961: 57-58)

Deia fa un moment que Baroja citava amb menys profusió que ho feia Pla. I és cert. Les citacions erudites no hi són habituals. Trobarem reproduïdes, però, de tant en tant, alguna cobla o alguna cançó popular, sia en espanyol sia en basc. En aquest darrer cas, a continuació dels versos en basc, el lector en trobarà sistemàticament, entre parèntesis, la traducció a l'espanyol:

San Sebastián tenía fama de ser un pueblo alegre. Ahora ya no lo es.
Había una canción en vasco que decía:

*Festari beardala
bego Donostiyan
betico a du fama
fama bai ondo mereciya.*

(Si tiene que haber fiestas debe haberlas en San Sebastián, que siempre ha tenido fama para eso y fama bien merecida.) (Baroja, 1961: 105)

Ja he dit que l'estructura de la guia de Baroja és bastant complexa. En cada part de les dedicades al que podríem definir com a descripció geogràfica, hi va incorporant capítols que tracten temes més aviat etnogràfics o, senzillament, records que a Baroja li semblen interessants. Alguns exemples: «El espíritu de las ciudades actuales», «La arquitectura», «Vida social», «El acotamiento», «Recuerdo lejano», «Mitología primitiva», «Brujería». Solen ser capítols breus. De fet, gairebé tots els capítols en què Baroja divideix cadascuna de les cinc parts de la guia són bastant curts. En donarà una idea la quantitat de capítols que té cada part: primera part, 32 capítols; segona part, 22 capítols; tercera part, 19 capítols; quarta part, deu capítols, i cinquena part, quatre capítols. Els temes tractats en aquests capítols que podríem denominar no geogràfics són extremadament variats. Resulta difícil triar-ne un per mostrar el to de Baroja en aquests passatges, que sol oscil·lar entre la crítica i la ironia —tot i que la ironia potser la posa més el lector que no pas l'autor mateix. És magnífica, i d'un sincretisme absolut, l'anàlisi crítica que fa de l'arquitectura del moment: «actualmente nuestros arquitectos hacen un *chalet* suizo en Málaga y una casa árabe en Fuenterrabía; así resulta ello». (Baroja, 1961: 119). O ens parla de la vida social de Sant Sebastià, i d'Espanya, amb una connexió amb l'educació dels viatgers en vagons de primera o de tercera —molt més educats els de tercera— i amb els baixos índexs de lectura que resulta senzillament genial. O comenta una anècdota d'algun museu més que impresentable. Citaré complet, però, el capítol «La monja alférez»:

De algunos marinos y militares nacidos en San Sebastián se podría decir algo, pero en pocas palabras no vale la pena; no se puede dar carácter a las gentes.

Dejando esto por difícil hablaré de una mujer que tiene una biografía corta y muy característica, de la Monja Alférez, donostiarra de nacimiento.

Esta mujer, doña Catalina de Erauso, escribió su autobiografía. Era de familia distinguida. De niña la metieron en un convento de la ciudad, y como era inquieta y

levantisca se escapó de la clausura y se fue a pie hasta Vitoria, durmiendo en el campo y alimentándose de frutas silvestres y de raíces. En la ciudad alavesa estuvo sirviendo en casa de un profesor de literatura. De Vitoria marchó a Valladolid a servir en la casa de un secretario de Estado llamado Idiáquez, y encontrándose en ella apareció su padre y asustada tomó su fardel de ropa y se largó a Bilbao, donde la prendieron por haber golpeado a unos chiquillos que la molestaban.

Después de otros intentos fue a Sevilla y embarcó como grumete y en la ruta asistió a un combate naval. Desembarcó en Cartagena de las Indias y fue de allí al Panamá. Marchó después a Chile y se alistó en las fuerzas de don Miguel de Erauso, que era su hermano, y que no la reconoció. En un combate en donde Catalina mostró su valor le nombraron alférez. Su carácter violento le hizo tener muchos duelos y en uno de ellos mató a su hermano Miguel.

Después, enferma en una ciudad del Perú y creyéndose a la muerte, se confesó con el obispo y le contó su historia.

El obispo cuando se curó la llevó a un convento y después Catalina pasó a España. El Rey le dio una pensión. Estuvo también en Francia y en Italia, donde visitó al Papa.

De Roma, Catalina marchó a Nápoles, se embarcó de nuevo para las Indias y llegó a Méjico en compañía de un capuchino. El barco se detuvo delante de Vera Cruz; la noche estaba tempestuosa. El capitán tomó un bote con Catalina y algunos oficiales. Cuando se dispusieron a desembarcar se vio que la Monja Alférez había desaparecido misteriosamente. (Baroja, 1961: 138-141)

Cal insistir, novament, en el fet que aquest capítol no es troba en la part dedicada a «Marinos, músicos, poetas y artistas», sinó en la primera part, «Por tierras de Álava, Guipúzcoa, Vizcaya y Navarra». És la presentació d'un personatge —la monja que acabarà assolint rang d'oficial militar— farcida de moments anecdòtics, però d'una càrrega narrativa impressionant. Són, segurament, els capítols que resulten més interessants de la guia de Baroja. Si més no, els que llegits en ple segle XXI podem considerar que donen més color a la guia. Aquesta tipologia de capítol que podríem qualificar d'anecdòtic no apareixerà en la guia de Fuster. Les anècdotes en el llibre de Fuster són puntuals, però no prenen cos com a secció completa. En Fuster, per exemple, els personatges famosos, quan hi apareixen —que també n'hi apareixen— és perquè se'ls associa a un lloc visitat. Un bon exemple és Ausiàs Marc i la catedral de València.

Un apunt final. L'aparició dels mots de la família lèxica associada al turisme és pràcticament nul·la en la guia de Pío Baroja. M'atreviria a dir que es poden comptar amb els dits d'una sola mà, i crec que no els faríem servir tots. La gent que ve de fora solen ser per a Baroja, senzillament, *visitantes*. Ja hem vist com en les guies analitzades fins ara l'alternança lèxica per a referir-se al visitant forà era la norma. I també ho serà en *El País Valencià*.

5. LA CAPITAL DE L'ESTAT: *MADRID*, DE JUAN ANTONIO CABEZAS

Una vegada presentades les guies sobre la Costa Brava i les illes Balears, de Pla, sobre Barcelona, de Soldevila, i sobre el País Basc, de Baroja, i consolidada ja la idea de la col·lecció «Guías de España», els responsables de l'Editorial Destino es plantegen l'edició de la guia de l'altra gran ciutat de l'Estat espanyol: Madrid. L'asturià Juan Antonio Cabezas és qui rep l'encàrrec de dur a terme aquesta tasca de descriure la capital d'Espanya. *Madrid* és el cinquè títol de la col·lecció.

Juan Antonio Cabezas Canteli (Cangas de Onís, 1900 – Madrid, 1993) era ja al principi de la dècada dels cinquanta un periodista de prestigi. Nascut en una família camperola, als 17 anys emigra a Cuba, on ja comença les seves primeres col·laboracions en premsa i publica el recull de contes *Perfiles de almas* (1923). Torna a Astúries el 1924 i el 1926 treballa al diari *El Carbayón*. Hi començarà com a corrector de proves i l'acabarà dirigint el 1928. Col·labora, a més a més, amb els diaris madrilenys *El Sol* i *La Voz de Madrid*. Durant la Guerra Civil Espanyola és redactor del diari socialista asturià *Avance*. Això provoca que sigui detingut i condemnat a mort. L'execució es va ajornant fins que és amnistiada el 1944, després de set anys empresonat. Reprèn la seva tasca periodística en el diari *España de Tánger* fins que el 1966 ingressa en la redacció de l'ABC.

Ja abans de la guerra havia publicat una biografia titulada *Clarín. El provinciano universal* (Madrid, Espasa-Calpe, 1936). Més tard, publicarà biografies de Concepción Arenal, Rubén Darío i una de ben sorprenent: *Cristo. Biografía ortodoxa* (Madrid, Fernando Altolaguirre, 1945). També és autor d'algunes novel·les: *La ilusión humana* (Bilbao, La Nave, 1949), *Dos corazones con ruedas* (Madrid, Cid, 1953) o *La montaña rebelde* (Madrid, Espasa-Calpe, 1960, premi Gabriel Miró de novel·la 1959), entre altres. Va pertànyer a la Societat Cervantina de Madrid, de la qual va ser director des de 1980 fins a la seva mort.

La seva dedicació a la ciutat de Madrid és intensa, com ho demostra, a banda de la guia de Destino, el fet que va mantenir columnes al diari ABC amb els títols «Madrid al Día» i «Mentidero de la Villa». Escriptor àmpliament interessat en la prosa turística, també va publicar la guia *Asturias. Biografía de una región* (Madrid, Espasa-Calpe, 1956).

Cal dir que Cabezas i Pla seran els únics no nadius entre els autors de la col·lecció. Com hem vist, l'empordanès Pla escriu *Guía de Mallorca, Menorca e Ibiza* i l'asturià Cabezas, *Madrid*. És clar que ni un cas ni l'altre, per les característiques dels escriptors i per les característiques dels territoris respectius, no resulten gens estranys. Cabezas mateix ens recorda en la seva guia que qui potser més estima Madrid —o, si més no, més capacitat està per a descriure-la— és aquell que no hi ha nascut. Ho veurem.

La primera edició de *Madrid* és de febrer de 1954. Les fotografies són de Francesc Català-Roca, amb la col·laboració de l'Arxiu Mas. Els vuit mapes dibuixats són de Francesc Fontanals i el mapa general a escala és reproducció del publicat per l'Ajuntament de Madrid. La sobrecoberta és de Frederic Lloveras. Té 564 pàgines. Al juliol de 1959 se'n fa una segona edició, amb 572 pàgines. Els canvis responen a l'addició o la substitució d'algunes fotografies, lleugeres reestructuracions de maquetació i petites correccions i modificacions del text que demostren que l'autor és una persona profundament acurada. Les referències que faig en aquesta anàlisi corresponen a aquesta segona edició.

En el text de la solapa inicial de la sobrecoberta ja es posa l'accent en els antecedents bibliogràfics de l'autor i en la qualitat literària de la guia:

El escritor Juan Antonio Cabezas, galardonado ya con el Premio Madrid por sus artículos y reportajes sobre la ciudad, ha levantado con este volumen el más importante monumento literario a la capital de España. Cabezas, novelista y autor de excelentes biografías sobre Clarín, Concepción Arnal, etc., consigue en la presente Guía una biografía auténtica e insuperable de Madrid. Tan lejos del alarde erudito como de la pincelada superficial, «Madrid» es una obra completa, que recoge en los diversos itinerarios en que está estructurada el pulso inconfundible de la Villa. Los profundos conocimientos de Juan Antonio Cabezas sobre el tema se condensan en páginas de gran valor informativo y vibrante prosa, en las que triunfa la maestría narrativa del autor. La historia y la anécdota, la arquitectura, las artes, la vida elegante y la popular, todo ha dejado su huella en el alma y en el cuerpo de Madrid. Los lectores de esta obra encontrarán en ella todos los Madriles, desde el Magerit medieval, el de Austrias y Borbones, el romántico, los de Goya, Galdós, Ramón de la Cruz, Mesonero, Arniches y Gómez de la Serna, hasta el último Madrid de las cafeterías, los rascacielos y la luz fluorescente. Un arsenal de maravillosas fotografías y mapas contribuye espléndidamente a enriquecer la obra.

Certament, Juan Antonio Cabezas és dels autors de la col·lecció que millor equilibri ofereix entre la informació aportada i el to literari. Resulta interessant que en aquest text promocional es tendeixi a humanitzar d'una manera tan radical la ciutat, fins al

punt d'identificar la guia com una biografia. També és força remarcable la referència a l'ànima de la ciutat, que ens recorda els mots, ja citats, en què Soldevila mostrava el seu interès perquè la guia de Barcelona fos «un estímulo para adentrarse en el alma de la ciudad» (1952: 7).

Podríem dir que Cabezas enceta la seva guia amb uns elements introductoris seccionats en tres parts. En primer lloc, hi ha una «Nota del autor» en què, inicialment de manera sòbria i convencional, agraeix la col·laboració que ha rebut de diferents escriptors, directors de museus i arxius i responsables administratius. La nota acaba d'una manera una mica més irònica amb agraïments a un cotxer, a un apotecari i «colectivamente, a los porteros y sacristanes de Madrid» (Cabezas, 1959: 7).

Tot seguit, hi ha una «Invocación» que comença amb un vocatiu simptomàtic: «Lector» (Cabezas, 1959: 9). De fet la identificació del receptor del llibre com a lector —en forma vocativa o no— es repeteix insistentment al llarg de l'obra. Aquesta invocació és un text breu, d'una pàgina escassa, però que ja marca les línies estètiques que seguirà Cabezas en la seva guia: hi combina «un campesino», de nom Isidro, «que reza y ara mirando al cielo», amb l'ós que cerca fruites de l'arboç i els arqueòlegs que donen notícia de restes humanes del paleolític, per acabar declarant, en connexió amb el que s'havia dit en la sobrecoberta, que el que vol presentar al lector, més enllà de l'arquitectura de la ciutat, és «esa alma total de Madrid —de los Madriles—» (Cabezas, 1959: 9).

Finalment, el tercer element introductorí correspon realment a l'«Itinerario cero» amb què Cabezas *prologa* els catorze itineraris en què dividirà el seu recorregut per la ciutat de Madrid. El títol és ben revelador: «Madrid y los Madriles». I també ho és que vagi encapçalat amb una citació de Ramón Gómez de la Serna. És un text tremendament literari i amb una gran càrrega afectiva, però combinat amb la introducció de dades geomorfològiques. Aquesta és, de fet, una de les característiques més remarcables de l'aportació de Cabezas a la col·lecció «Guías de España»: la mestria que demostra a l'hora de combinar ambdós aspectes amb una fluïdesa digna del millor assagista. Possiblement, entre tots els altres autors, només en Fuster tornarem a trobar aquesta capacitat expressada d'una manera tan notable. Heus-ne ací un exemple, en què Cabezas comença parlant-nos del cel de Madrid per passar tot seguit a explicar-nos com són els cels en els quadres de Velázquez i a continuació

donar-nos dades climàtiques de la ciutat, que abocaran en informació sobre el sistema de proveïment d'aigua que té Madrid, amb referències històriques i toponímiques incloses:

El cielo de Madrid ha dado fama universal a uno de los mejores pintores de todos los tiempos: Don Diego de Velázquez. «Cielos velazqueños» se llaman por antonomasia los profundos y de claras tonalidades, característicos de la meseta. Por eso tiene cierta importancia este «itinerario por las nubes». Pero además de los pintores, poetas y astrólogos que leían mitos y zodíacos más arriba de las nubes, se han ocupado del cielo de Madrid los meteorólogos. Estos científicos de los vientos y las lluvias que, allá en el fondo forestal del Retiro, tienen su alto observatorio como una especie de cofa de navío, rematada en una veleta. La veleta maestra de todas las de España. Día y noche vigilan barómetros y pluviómetros, termómetros y veletas, para hacer después sus cálculos misteriosos, que les permiten predecir las lluvias, los nublados y las sequías.

Los meteorólogos han dicho de Madrid que tiene al año 80 días lluviosos y 62 cubiertos, lo que supone más de doscientos días de cielo limpio o casi limpio. La temperatura media es de 14 grados a la sombra con unas canículas que no suelen subir de 37 grados, y algunas heladas invernales en las que el mercurio desciende unos pocos grados bajo cero. Pero bajemos de las nubes para volver al suelo y al subsuelo, por el que corren las buenas aguas de Madrid. La proximidad del Guadarrama ha hecho que el subsuelo de Madrid sea pródigo en fuentes naturales. Hasta diez y siete anota el cronista de Felipe IV, González Dávila, hacia 1682, cuyas aguas manda pesar y graduar al secretario Juan de Velasco. El pesaje de las distintas aguas se hizo con una vasija de medio azumbre. Y para mayor «precisión» se partió un adarme en 50 granos de trigo. El peso de la misma cantidad de agua era de 2 libras 5 onzas y 7 adarmes, sólo variaba de cuatro granos que da el agua de la Fuente Castellana, a 42 el de la Priora y 50 la de los Caños Viejos.

De aquellas fuentes, algunas siguen manando en las calles de Madrid. De otras sólo quedan los nombres adscritos a la toponimia de los lugares castizos: La Fuente Castellana, Lavapiés, Leganitos, La Fuentecilla... (Cabezas, 1959: 17-18)

L'altra cosa que caracteritza aquest itinerari zero i que caracteritzarà també tot el llibre —i amb això també trobem punts de contacte amb la manera de fer de Fuster— és la gran presència de referències literàries. A banda del ja esmentat Ramón Gómez de la Serna —a qui en alguns moments de la guia anomena, familiarment, Ramón—, fa referència a una llarga llista d'autors que han parlat de Madrid, entre els quals ens sonaran, per exemple, Vicent Boix o Elies Tormo. Però també ens parla de Benavente o de Galdós o d'Arniches o de Baroja o... Les mostres d'erudició de Juan Antonio Cabezas són contínues, però mai no resulten ni sobrerres ni feixugues. De fet, ja entrats en el primer itinerari, Cabezas ens oferirà com una mena de declaració de principis sobre la manera en què vol acarar la seva guia:

Fijados ya, lector, estos puntos, un tanto nebulosos, sobre la primera urbanización de la calle de Alcalá, bajemos a la Puerta del Sol, para iniciar nuestro itinerario a la vez por el papel impreso, por la historia y por las anchas aceras de la calle actual. (Cabezas, 1959: 27)

En primer lloc, tenim novament el vocatiu apuntat fa un moment: aquest lector que se'ns farà omnipresent. A més a més, ens introdueix l'itinerari —aquest i els que vindran— prenent referències literàries com a punt de partida —és així com em sembla que cal interpretar «el papel impreso»—, per passar després a donar dades històriques i arribar a la realitat del moment actual —el de la dècada dels cinquanta, òbviamment. Tot, en un sol paràgraf. I aquesta serà la tònica de *Madrid*.

Cal dir que Cabezas dividirà cadascun dels itineraris en diferents seccions. Els títols d'aquestes seccions seran —com és del tot esperable en un llibre d'aquestes característiques—, referències a la toponímia menor madrilenya: «Por la calle de Alcalá», «El Real y su contorno», «De Sol a San Miguel»... Però també n'hi haurà que resultaran més metafòrics, o més metonímics: «Madrid termina en el cielo», per exemple, que ens duu fins a l'Aeroport de Barajas. Pel que fa a l'ordenació territorial de la guia, tot declarar que «estamos convencidos de que para conocer Madrid —no tanto conocer como sentir— hay que volver una y otra vez por esta Plaza [la Puerta del Sol] en que tiene Madrid la encrucijada de sus comunicaciones y sus destinos» (Cabezas, 1959: 68), no resulta tan radial com anuncia. De fet, els itineraris van recorrent els diferents barris, com feia Soldevila en la *Guía de Barcelona*.

Com deia, la referència a autoritats literàries és bastant nombrosa, però Cabezas no abusa de la citació llarga: més aviat hi trobem, de tant en tant, una frase solta. Sovint combina les mostres d'erudició —sense que el lector tingui la sensació que en presumeix— amb referències més populars, com en el fragment següent, en què reproduïx una cançó que acabarà esdevenint força coneguda:

Por algo los autores de letras de sainetes, zarzuelas y revistas, han tenido siempre gran predilección por centrar en esta calle el consonante de esa estrofa dedicada a la gran popularidad callejera. Para Celia Gámez, en sus buenos tiempos, se escribieron los versos de esta canción, a la que ella agregó toda la gracia, la picardía y el «ángel» de la calle retrechera:

*Por la calle de Alcalá,
con la falda “almidoná”
y los nardos “apoyaos” en la cadera,
la florista viene y va
y sonríe “descará”,
por la acera de la calle de Alcalá. (Cabezas, 1959: 23)*

Aquestes referències erudites i literàries no eviten que Cabezas compleixi a la perfecció la seva funció de cicerone i ens faci visitar els museus —òbviament, dedica un capítol al Museu del Prado, «El Prado, poesía para los ojos», amb recomanacions concretes d'obres que cal contemplar— o els edificis més importants de la ciutat, dels quals no sols ens en dóna la descripció —any d'inici de les obres, arquitectes responsables, propietaris...— sinó que sovint l'acompanya de referències històriques o fins i tot d'anècdotes ben suggeridores, com ara aquesta, referida al palau de Linares, «que actualmente es domicilio de una compañía naviera»:

La leyenda hablaba de una boda casi principesca, y de que el palacio se había cerrado para no abrirse nunca, sin que ni una sola noche cobijara aquel nido de mármol, madera y bronce, la felicidad de sus poseedores. Las gentes hablaban de un matrimonio imposible, y seguían deteniéndose frente a las verjas atraídas por la curiosidad. Por el afán de penetrar el misterio surgió la leyenda y de ella se alimentó el melodrama durante cincuenta años. Así, lo que al principio había sido producto de la fantasía del vulgo acabó por convertirse en cosa corriente y admitida. Y el melodrama inventado por alguna de esas porteras que tienen más imaginación que Galdós, para convertir en sustancia de «argumento» los hechos de la vida real, pasó a ser tan conocido como la «vida» de «Fortunata y Jacinta». (Cabezas, 1959: 48)

El que domina en la guia, però, serà la descripció del Madrid del moment, una descripció que sempre estarà molt associada tant als llocs que cal visitar com a les persones que hi transiten. La sensació que Cabezas dóna en la seva guia és que les persones i els sentiments dominen els edificis i el monuments, i no a l'inrevés:

Creemos sinceramente que el Madrid que más interesa al lector de este libro — por más afición que profese a la historia— es el Madrid todavía vivo. El que existe ahora, el que vive hoy, crece, toma café aunque sea en cafeterías americanas, rueda sobre el asfalto o sobre el adoquinado y llega a la Puerta del Sol a pie, en autobuses, en «haigas», en modestos «taxis» o en trolebuses de cierres automáticos, que ya no se pueden coger «a la media vuelta», como era costumbre entre los castizos coger aquellos tranvías «cangrejos», que todavía hace pocos años iban a la Guindarela.

Bien está la historia, pero no se puede desdeñar la actualidad. ¿No es la actualidad de hoy la historia de mañana? (Cabezas, 1959: 68)

Ja hem vist que els editors insistien en la solapa en la capacitat narrativa de Juan Antonio Cabezas. En alguns dels fragments citats, ja s'hi deixa entreveure, però n'hi ha altres en què el to narratiu és el dominant, fins al punt que, a la manera cervantina, sembla que abandonem el fil conductor del llibre que estem llegint —una guia de Madrid—, per endinsar-nos en una novel·la en què el domini del temps i del ritme són perfectes i en què els personatges dialoguen amb la fluïdesa que només els bons novel·listes poden oferir:

Lo mejor será que hagamos un viaje en el Metro y para eso hay que bajar por una de estas cuevas forradas de azulejos e iluminadas con luz eléctrica. Descendemos por una escalera. Todas conducen a uno de los anchos pasillos donde cada línea tiene sus cabinas con ventanillas para expender billetes. Frente a cada ventanilla hay una «cola». Es una de esas horas en que la burocracia madrileña busca las «bocas» del «Metro», para volver a las barriadas o a los suburbios de la periferia urbana. Entramos en una «cola» y no tarda en llegarnos el turno. Frente a cada taquilla hay un cuadro en que están escritos por orden alfabético los nombres de las cincuenta y tres estaciones de la red, con su precio único. El viajero no tiene por qué equivocarse.

—¿Un billete, señorita?

La señorita «Tíquet» (la llamaremos así para no personalizar) que nos ha tocado en suerte es rubia, tiene buenos ojos y bonitas manos. Nos fijamos cuando teclea en el aparato automático. Un cartoncito salta hacia nosotros y hemos de cogerlo «al vuelo». En el «Metro» todo ha de ser rápido y automático. Mientras nos prepara la vuelta le hacemos unas preguntas a quemarropa.

—¿Es usted madrileña, señorita?

—De Chamberí, nada más.

—¿Qué sueldo gana por «teclear» en ese «piano» de los «tíquets»?

—Quince pesetas por jornada.

—¿Piensa casarse?

—El mes que viene.

Íbamos a felicitarla, pero la «cola» protesta y tenemos que cortar la conversación. La señorita «Tíquet» nos devuelve una sonrisa con los céntimos sobrantes. (Cabezas, 1955: 90)

Ja he dit que no trobarem fragments amb aquest to narratiu en la guia del País Valencià de Fuster. Si de cas, en algun moment molt puntual, extremadament puntual de *l'Albufera de València* —i sense diàleg: el diàleg, aquest tipus de diàleg associat a la novel·la,⁵⁸ té una presència en la producció de fusteriana que no m'atreviria a

⁵⁸ Cal emprar amb prevenció el terme *diàleg* quan el relacionem amb l'estil de Joan Fuster perquè, si bé és cert que Fuster, com que no se'ns presentarà mai com a narrador, no fa servir el diàleg a què m'estic referint ací i que tan ben exemplificat queda amb la citació de Cabezas, sí que empra tècniques discursives que també hauríem de considerar com a dialogades. La seva manera de fer assagística duu

qualificar ni de testimonial. Fuster, però, ni és un narrador ni, per descomptat, un novel·lista. No podem, per tant, demanar-li aquest tipus de piruetes estètiques.

La capacitat narrativa de Cabezas és tal que fins i tot quan ens ofereix dades concretes mai no resulten pesades. Sap afegir-hi el to final que matisa la contundència d'aquest tipus d'informació:

En él [el Palacio de Comunicaciones] están instaladas las centrales de Correos, Telégrafos y los nuevos servicios de Correos por avión. Por las dependencias y «salas de batalla» pasan cada veinticuatro horas 133.000 cartas por avión, que distribuye un turno permanente de 50 empleados; 258.000 cartas corrientes, papeles de negocios, periódicos y paquetes postales en unas 3.000 sacas, con un peso total de 100.000 kilos, que manipulan 876 empleados de diferentes categorías. El promedio mensual de telegramas es de 150.000, que suponen 3.000.000 de palabras. Los giros telegráficos enviados en un mes son 35.000, y los recibidos, 57.000, con un total en números redondos de 5.000.000 de pesetas. En el equipo de «Teleben» un grupo de señoritas con los cabellos ceñidos por los auriculares transmiten los telegramas dictados por teléfono. Con este nuevo sistema, que consta de un centenar de teletipos, las provincias españolas están en comunicación directa con la capital. Le envían la placidez de sus emociones, y de vez en cuando el estremecimiento de un suceso excepcional. (Cabezas, 1959: 48-50)

Fuster també serà mestre en aquest art de comunicar dades i xifres sense que el lector hi hagi de passar per damunt perquè resulten avorrides. La seva tècnica, com veurem, no recorrerà al discurs narratiu, però.

Per acabar l'anàlisi de *Madrid*, crec que resultarà productiu fer una parada final en el darrer itinerari de la guia. Si hem dit que l'itinerari zero, amb la nota de l'autor i la invocació prèvies, eren com el pròleg del llibre, l'itinerari XIV acaba esdevenint-ne l'epíleg. Ja des del títol veiem que aquest itinerari és molt poc itinerant: «¿Quién ha hecho Madrid?». En llegir-lo, pensem que ben bé hauria pogut estar el pròleg de la

associada una intensíssima presència del jo discursiu que demanarà la contrapartida de l'oponent, del receptor, que, òbviament, és el lector. I entre escriptor i lector s'ha d'establir una relació que acabarà essent —o com a mínim semblant— un diàleg. Vegem, com a exemple del que acabo de dir, com introdueix l'anàlisi de l'estil fusterià Manuel Pérez Saldanya:

Una llengua que avança amb els vaivens del diàleg i la discussió: del debat d'idees de l'escriptor que polemilitza amb ell mateix o amb un oponent real o suposat, com ens recorda en un altre dels seus aforismes («Quan no trobo un oponent, tracto de suposar-lo»). Una llengua que amaga una forta elaboració sota l'aparent senzillesa d'un discurs dialogat i dialogant. [...] Amb petites diferències i èmfasis, la llengua i l'estil de Joan Fuster es mantenen al llarg de tota la seua producció escrita i, salvant les peculiaritats que imposa cada tipus d'obra, també en els diferents gèneres que va conrear. (Pérez Saldanya, 2008: 9)

Reprendré aquesta línia argumental quan analitzaré en el capítol següent la figura del lector model en *El País Valenciano*.

guia. També pensem que empra la mateixa tècnica circular que més tard farà servir Fuster per circumscriure tots els seus itineraris dins la xarxa protectora d'una mateixa citació literària. Fuster, com veurem, recorrerà a Francesc Eiximenis. Cabezas, sense citacions, tornarà a fer aparèixer Galdós en el darrer itinerari, com ho havia fet en el primer i com ho fa al llarg de tot el llibre.

Aquest itinerari té tres apartats, i tots tres resulten interessants. El primer, més demogràfic, per qualificar-lo d'alguna manera, gira entorn de la figura del *paleta*. «Madrid, crisol de paletos» es titula. El terme no té res a veure amb el que s'ha popularitzat gràcies, segurament, als cinemes de barri, ni, de fet, amb els significats que recull el diccionari de la Reial Acadèmia Espanyola. Qualsevol foraster és un *paleta* per a un madrileny castís: «para el madrileño castizo el extranjero es un “paleta” de más lejos», diu Cabezas (1955: 23). Realment el que fa Cabezas en aquest apartat és plantejar-se qui és foraster en una ciutat com Madrid. En certa manera, podríem dir que té punts de connexió amb el darrer apartat de la guia de Soldevila, «Carácter y costumbres de los barceloneses», malgrat que Cabezas arriba a conclusions radicalment oposades. I no crec que tingui a veure exclusivament amb el fet que ell mateix sigui, d'acord amb la definició donada, un *paleta*, és a dir, un foraster, sinó que, a diferència de Soldevila, procedeix d'una altra classe social. Cabezas, recordem-ho, és fill d'un camperol i ha viscut emigrat a Cuba; Soldevila neix al si d'una família benestant. Al capdavant, llavors com ara, el racisme econòmic i social és molt més intens que l'estrictament genètic. A més a més, el cas de Madrid —sense entrar a analitzar dades estadístiques, segurament podríem afirmar que el de Barcelona és similar— és demogràficament, i històricament, demolidor. Cabezas afegeix a les fredes dades estadístiques de població, l'humor que el caracteritza al llarg de tota la guia:

Desde Felipe II, el primer paleta de Valladolid, que vino a Madrid a hacerla Corte, la mayor parte de los creadores de Madrid —los de piedra y los de espíritu— han sido los paletos. Según la estadística demográfica, sólo son madrileños el cincuenta por ciento de las personas que viven en la capital. Lo demás es «paletismo», inmigración que llega caudalosa a Madrid por sus cuatro puntos cardinales, que ferroviariamente son tres y corresponden a las principales «rutas de invasión» de inmigrantes: Norte, Sur y Oeste.

Però el que resulta interessant a Cabezas, el que li resulta interessant com a escriptor que acompanya el lector en el recorregut que ens proposa en la seva guia, és que «nadie quiere tanto a Madrid como los paletos»:

El paleta, sea intelectual o sereno, comerciante o artesano, ha de conquistar Madrid. Y ya se sabe: lo que se consigue con el esfuerzo se valora más intensamente. Y otra razón: el paleta es quien recibe el influjo, el hechizo misterioso de los Madriles. (Cabezas, 1959: 530)

Clourà aquest apartat fent una referència a les nostàlgies que recorren Madrid en forma de música arrelada a les regions d'origen dels nous madrilenys i, sobretot, amb el que avui podríem llegir com una lloa al mestissatge. És, al capdavant, la mostra d'una actitud tolerant que, salvant les distàncies temporals i conceptuals, resulta especialment reconfortant en moments com els actuals, en què els països més desenvolupats són incapaços d'oferir solucions dignes a les crisis humanitàries associades als refugiats i als immigrants:

Y Madrid, tan satisfecho. Gracias a esas reservas de músculos fuertes y sangre bien oxigenada, a esos cuarenta y tres mil toledanos, veintiocho mil de Guadalajara, veintisiete mil segovianos, veintitrés mil abulenses, veinte mil asturianos, trece mil salmantinos, veinte mil extremeños, dieciocho mil de Ciudad Real, veintitrés mil gallegos, diecinueve mil de Jaén, veintitrés mil vasco-navarros y porcentajes menores de otras provincias tiene Madrid de todo: poetas y escritores, pintores y banqueros, ministros y mozos de estación, conductores de automóviles, artesanos, bomberos, jardineros, albañiles, tablajeros, carboneros y sirvientas que cantan el folklore de cada región peninsular entre las mamposterías de este gran crisol de paletos. (Cabezas, 1959: 531)

Podríem dir que, tot i que farà servir el terme «raza» en algun moment d'aquest apartat, Cabezas s'apunta a la ja repetida visió de Fuster: «No hay raza que valga» (1962b: 42). El que sí que hi trobem, com hem vist cap al final de la citació, és la sempiterna hospitalitat de tots els humans autòctons descrits en una guia turística.

Cabezas dedica el segon apartat d'aquest darrer itinerari a analitzar dues dedicacions laborals característiques de Madrid, els drapaires i els serenos. Malgrat el que podríem pensar, els tracta amb gran simpatia, sobretot la figura del sereno, que sol ser asturià i «se llama Pepe hasta que no se demuestre lo contrario» (Cabezas, 1959: 540)

El darrer apartat de la guia, profundament líric, ens tornarà a recordar Fuster —o més aviat Fuster, que escriu la seva guia més tard, ens farà recordar Cabezas—: «Y... “¡Adiós, Madrid!”». Cabezas, com farà Fuster, s’adreça en aquest comiat al lector, tant a l’autòcton com al foraster —«turista nacional o extranjero» (1969: 542)— per recordar-li que el que li ha volgut transmetre és l’essència, l’ànima, de la ciutat.

6. GALICIA, DE CARLOS MARTÍNEZ-BARBEITO

Ja hem vist, en parlar de la manera com començava Pío Baroja la descripció del País Basc, quins eren els mots inicials de la guia de Galícia, de Carlos Martínez-Barbeito, que coincidien en la línia argumental amb els d’altres autors de la col·lecció, inclòs Joan Fuster.

Carlos Martínez-Barbeito y Morás (la Corunya, 1913-1997), nét de l’historiador Andrés Martínez Salazar —president de la Reial Acadèmica Gallega i figura clau com a editor del moviment literari Rexurdimento, l’equivalent gallec de la Renaixença catalana— i fill de la pedagoga i escriptora María Barbeito —pionera de la renovació pedagògica del primer terç del segle xx—, va estudiar filosofia i lletres i dret a la Universitat de Santiago. Se’l considera moderadament galleguista i va ser amic de Federico García Lorca. Durant la Guerra Civil Espanyola va treballar en el Departament de Cinematografia del Servei de Propaganda franquista, dirigit per Dionisio Ridruejo. Acabada la guerra, va ser crític literari de Ràdio Nacional d’Espanya a Barcelona i secretari general de la Metro Goldwin Mayer a l’Estat espanyol. Va exercir càrrecs culturals en Televisió Espanyola i de 1968 a 1980 va dirigir el Museu d’Amèrica. Més tard, novament a Galícia, va ser president de la Reial Acadèmica Gallega de Belles Arts (1984-1988). Va ser, a més a més, un gran bibliòfil.

Com a escriptor, va publicar poesia, novel·la i sobretot assaig. Les seves dues úniques novel·les van quedar finalistes del premi Nadal els anys 1945 i 1948: *El bosque de Ancines* i *Las pasiones artificiales*, respectivament. Gràcies a això i al contacte durant la guerra amb Ridruejo, podem considerar que Carlos Martínez-Barbeito era un autor de l’òrbita d’Edicions Destino. A més a més, abans de publicar la guia de Destino, ja havia aparegut una altra guia seva: *La Coruña* (Barcelona, Noguer, 1953). Si a tot això, hi unim els antecedents literaris familiars i la seva orientació cultural envers el galleguisme —assenyalats pels editors en el text de la solapa de la sobrecoberta—, és

normal que els responsables de la col·lecció «Guías de España» li encarreguessin la redacció de la guia sobre Galícia.

La primera edició de *Galicia*, que és la que analitzaré, és de maig de 1957. La major part de les fotografies que la il·lustren són de Ramon Dimas, tot i que també n'hi ha dues de José María Castroviejo i una cinquantena procedents dels arxius Mas i de l'Editorial Noguer. Els quatre mapes dibuixats són de Francesc Fontanals i el mapa general a escala, de Pau Cots. La sobrecoberta, de Frederic Lloveras. Té 528 pàgines. Amb posterioritat, se'n faran dues edicions més, el 1965 i el 1971, amb el mateix nombre de pàgines.

De les vuit guies publicades amb anterioritat a *El País Valenciano* en la col·lecció «Guías de España», *Galicia* és, probablement, a la que més s'assembla la de Fuster, si més no, en l'estructura general del llibre. D'entrada —jo diria que això és només una casualitat—, tots dos llibres tenen el mateix nombre de pàgines. Des del punt de vista paratextual, hi ha una dada gairebé anecdòtica que també les fa entrar en connexió. Totes dues guies estan encapçalades amb una dedicatòria. *Galicia* és, de fet, el primer llibre de la col·lecció «Guías de España» que duu dedicatòria. La veritat és que si concebéssim «Guías de España» com una col·lecció de guies turístiques *tècniques* —per posar-hi una etiqueta; a l'estil de les guies Baedeker, que tant han aparegut ja—, la dedicatòria resultaria sobrera o, com a mínim estranya, completament inhabitual. Com a «guia d'autor» —ja he apuntat la meua preferència per aquest terme al principi—, la dedicatòria ja no resulta tan fora de lloc; reforça el punt de vista personal aplicat a la concepció del llibre i el decanta cap a espais més literaris. La dedicatòria de Carlos Martínez-Barbeito és, com la de Fuster, també familiar: «*A mis sobrinos / Luisa María, Juan y Beatriz Martínez-Barbeito y Manovel*» (1957: 5). La de Fuster, molt més senzilla: «*Als meus pares*» (1962b: 5). De la significació d'aquesta dedicatòria en el context general de l'obra fusteriana, en parlaré en el capítol següent.

Tanmateix, l'element paratextual més extern en un llibre és la sobrecoberta. En aquest cas, Lloveras mantindrà en la il·lustració els tons freds generals de la col·lecció, però substituirà els blaus habituals per un gris dominant que ens farà patent l'ambient boirós típicament gallec. El text de la solapa també reforçarà, en certa manera, aquesta visió típica del país:

He aquí un monumento literario realmente excepcional, levantado en honor de una de las regiones más peculiares y bellas de España. Galicia, verde y gris, delicada y antigua, es un país rebosante de atractivo, sus aldeas y sus rías, sus hombres y sus costumbres, su trabajo, su lengua y su cocina, todo se suma para dar el perfil de esta tierra maravillosa. Pero Galicia necesitaba que se le dedicara algo más que un cumplido; de ahí que la presente guía haya sido encomendada a Carlos Martínez-Barbeito, escritor de pluma sensible y matizada y conocedor insuperable del país gallego. Carlos Martínez-Barbeito y Morás, de la Real Academia Gallega, pertenece a una familia ilustre en la historia y la literatura de Galicia. Entroncado profundamente con su tierra, el escritor ha sabido poner de relieve todo aquello que constituye no solo el cuerpo, sino el alma de Galicia.⁵⁹ Su guía es un documento lleno de noticias y observaciones, pero también una magistral lección de vida, que evoca los múltiples matices de la personalidad gallega. Para ello, la obra se inicia con una extensa e interesantísima introducción general, magnífico ensayo sobre Galicia, y presenta luego varios itinerarios que cubren todo el país. Junto a este texto se ofrece como de costumbre en esta colección un prodigioso álbum de fotografías y mapas.

Superat el nivell paratextual, la guia de Martínez-Barbeito comença, com començarà posteriorment la de Fuster, amb una «Introducción general», que abasta en el cas del gallec les 106 pàgines inicials i que, com hem vist, els responsables de la col·lecció qualifiquen de «magnífico ensayo sobre Galicia». La introducció general de Fuster tindrà pràcticament la mateixa llargada —només vuit pàgines més— i també la podríem qualificar com a magnífic assaig sobre el País Valencià. Tot seguit, trobarem, tant en Fuster com en Martínez-Barbeito, els itineraris: també vuit en cada cas. Finalment, hi ha els apèndixs generals de la col·lecció. Moltes semblances, potser, per deixar-ho en mans de la divina providència —o de la pura coincidència. També és ben cert que, si baixem al detall, els paral·lelismes ja no són tan absoluts. Ho veurem.

El contingut de la introducció i sobretot la forma de presentació textual són bastant diferents. La introducció de Fuster té cinc apartats, que es distribueixen de manera relativament equilibrada: «La tierra», «La historia», «La gente», «La vida» i «La riqueza». L'estudiarem amb profunditat, també, en el capítol següent. La de Martínez-Barbeito, en canvi, està molt més seccionada, amb apartats que generalment consten d'un sol paràgraf i només excepcionalment superen els tres. És com si l'autor s'hagués plantejat la introducció a partir de la idea de proposar un concepte clau per desenvolupar-lo de manera concreta i concisa.

⁵⁹ Aquests mots em fan venir a la memòria, irremeiablement, el títol del llibre de Lluís Guarnier *Valencia, tierra y alma de un país* (Madrid, Espasa-Calpe, 1974).

Veiem-ne alguns exemples per comprovar la concepció inicial d'aquesta introducció, que ens permetran, ahora, començar a tractar aspectes més específics respecte al contingut.

Ja he citat l'inici de *Galicia*, encapçalat per un «Entrada» força transparent. És l'entrada a Galícia i és també l'entrada al llibre. Martínez-Barbeito, de manera antagònica al que fa Fuster, planteja l'entrada al seu país en termes de contrast:

El relieve y el tacto de la tierra, el trazado de los caminos, la división de los predios, el orden de la vegetación, el color y el olor de la campiña, el peso del aire, las gradaciones de la luz, el pergenio, el mirar y el habla de las gentes y un no sé qué de invisible y vago dicen que estamos en otro país. La tierra y el cielo son distintos. Lo son también las cosas que hay entre el cielo y la tierra. El contraste se nota ya a ras de suelo. (Martínez-Barbeito, 1957: 9)

El cas, però, és que també ens ofereix el punt de vista aeri de l'arribada a Galícia. És un punt de vista del tot excepcional, que no havíem trobat en cap altra guia de la col·lecció fins ara. Ni en el cas de la guia illenca anterior: Pla proposava arribar a Mallorca amb vaixell. Posteriorment, José María Pemán ens parlarà de manera gairebé col·lateral d'una possible arribada per l'aire a Sevilla, però no ens la recomanarà perquè «Sevilla para no ser, desde el aire, “una ciudad más”, tiene que disparar al avión la saeta inconfundible de su Giralda» (Pemán, 1958: 13). Més tard, i més comprensiblement, en el cas de les illes Canàries trobarem que Claudio de la Torre descriu Fuerteventura i Lanzarote a partir d'una arribada a l'aeroport. A Las Palmas de Gran Canaria, en canvi, hi arriba amb vaixell, a la manera de Pla. Alfredo Reyes Darías empra aquesta mateixa via marítima per fer-nos arribar a l'illa de la Gomera i a l'illa de Hierro —Tenerife i La Palma, les descriu sense arribar-hi; el lector ja hi és quan comença a llegir. És obvi, d'altra banda, que malgrat parlar de «ruta del aire» el passatge de Martínez-Barbeito pren matisos metafòrics. Poca gent devia arribar amb avió a Galícia el 1957. Concretament diu:

Ahora bien, si el viajero entra en Galicia por la ruta del aire, o si al menos consigue elevarse idealmente hasta esa altura, perderá contacto con el pormenor íntimo — cosa que debe evitarse en Galicia, suma de pequeñas unidades paisajísticas y de horizontes breves y cerrados—, pero ganará en visión general, que, para empezar, es conveniente. (Martínez-Barbeito, 1957: 9-10)

Els apartats que seguiran a «Entrada» —sempre compostos en lletra versaleta— tindran títols bastant transparents, com ara «Verdor», «Las manchas» —hi torna la metàfora aèria: «si el avión planea y descende» (Martínez-Barbeito, 1957: 10)—, «Aldeas, villas y ciudades», «Relieve», «El mar», «La emigración», «El matriarcado»..., i excepcionalment una mica més opacs: «Voluntad de creación». També n’hi ha dels que podríem considerar típicament —o tòpicament— gallecs. «La morriña» serà, sens dubte, el més típic i el més tòpic. La cosa interessant, des del punt de vista nacional, serà la connexió inicial amb Portugal —una connexió que, d’altra banda, no dominarà el sentir de la guia—:

LA MORRIÑA.— Peculiar sentimiento gallego y portugués es la morriña, que unos quieren que sea lo mismo que la saudade y otros que sea cosa distinta, aunque muy pariente suya. Abunda la literatura de ensayo acerca de la morriña; abunda casi más que la morriña misma. Para unos, se limita a la añoranza de la tierra natal cuando se está lejos de ella. Para otros es la inclinación a echar de menos lo que se tiene, incluso lo que no se tuvo nunca o no se puede tener. Hay quien la identifica con la voz profunda y misteriosa de los orígenes, del incógnito lugar de donde venimos todos los mortales. También se supone que es una llamada del más allá o que tal vez expresa el sentimiento angustioso de la radical soledad del hombre y la rigurosa singularidad de cada uno entre los demás seres. De todos modos la morriña tiene siempre un tinte melancólico, araña el corazón de muchos gallegos y en los casos extremos, que no sólo están en los versos o en los tratados, sino en la vida, llega a trastornar la mente y a enfermar el cuerpo. Al poso céltico de la raza gallega suele atribuirse este sentimiento, al parecer común a todos los antiguos finisterres atlánticos en los cuales por más tiempo se aposentaron los celtas. (Martínez-Barbeito, 1957: 30)

Com veiem, Carlos Martínez-Barbeito relaciona la *morriña* amb la raça. I recordem que Fuster deia que «No hay raza que valga» (1962b: 42). El gallec hi aplica un toc d’humor, certament, però no deixa de parlar d’una «raza gallega actual»:

Colocándonos en un terreno ecléctico —cosa que ciertamente no nos garantiza la posesión de la verdad— diríamos que en los gallegos de hoy existe un vago fondo oestrímnico y tal vez ligur con positiva mezcla de elementos célticos y posteriores e importantes adiciones romana y germánica, concretamente sueva. [...] Hay que reconocer que de todo ese abolengo, lo que más complace a los gallegos es la ascendencia celta. [...] Claro que no es de despreciar la rama romana del árbol galaico, pero abunda demasiado por estas latitudes y resulta vulgar. Abuelos celtas, en cambio, no los tiene todo el mundo. (Martínez-Barbeito, 1957: 27-30)

He dit que els apartats de la «Introducción general» rarament superen en *Galicia* els tres paràgrafs. La primera excepció la trobem en «La lengua y la literatura». Òbviament, el tema necessitava una dedicació més àmplia. Tanmateix, el que sorprèn d'aquest apartat és el plantejament. Després d'iniciar-lo amb una petita anàlisi sociolingüística més aviat superficial i lleugerament despectiva —«así como el gallego es el habla universal del agro, el castellano es la lengua de las ciudades» (Martínez-Barbeito, 1957: 46)—, el continua donant-nos les característiques, sobretot fonètiques, de l'espanyol que parlen els gallecs:

el castellano que se usa en Galicia, aunque rico, limpio y castizo en los escritores —de entre los cuales han salido algunos de los mejores estilistas de España—, es, por regla general, el que desde hace poco se ha dado en llamar *castrapo* (al parecer, por extensión, de cierta jerga subdialectal usada en determinada comarca lucense). El castrapo es el castellano hablado con giros y fonética directamente procedentes del gallego; su mayor y menos grata característica es la «geada» o cambio de la *j* por la *g* suave, y viceversa. Los otros vicios de dicción se reducen, poco más o menos, a la dislocación de ciertas formas verbales y al empleo de algunas voces genuinamente gallegas intercaladas y con patente de corso en el castellano básico. Las demás peculiaridades del deficiente castellano que habla la mayoría de la población gallega pueden verse en los breves estudios monográficos de Álvarez Giménez y de Cotarelo. Hay que añadir que el canto del castellano en garganta gallega, y sobre todo en garganta femenina, gusta de ordinario al forastero, que encuentra suave y mimosa la cadencia. (Martínez-Barbeito, 1957: 46)

Ni Pla ni Soldevila ni Fuster, d'una banda, ni Baroja, de l'altra, no ens informen de les característiques de l'espanyol dels seus territoris respectius i no és que fonèticament no es puguin trobar trets que identifiquin l'espanyol parlat pels catalans o pels bascos. La continuació de l'apartat és més previsible, tot i que decep profundament per la manera tan superficial amb què Martínez-Barbeito resol problemes tan complexos com els associats a la identitat lingüística. «¿Y el gallego? ¿Qué es el gallego?», es pregunta (1957: 46). La resposta, després d'afirmar l'obvietat que es tracta d'una de les llengües romàniques nascudes de la descomposició del llatí, és un breu repàs als tres corrents normalitzadors de la llengua contemporània: la via de la lusitanització del gallec, la de la reconstrucció amb criteri erudit i la de recórrer a la parla del poble, que és la que, segons l'autor, està tenint més èxit.

En dos paràgrafs més Martínez-Barbeito resumeix la història lingüística i literària del gallec. Passa en poques línies dels trobadors galaicoportuguesos i les *Cantigas de Santa*

Maria d'Alfons X de Castella-Lleó a la decadència literària del segle XVI i la represa del XIX, amb Juan Martín Pintos i Rosalía de Castro i els seus Cantares gallegos.

Carlos Martínez-Barbeito acaba l'apartat dedicat a la llengua i la literatura amb una lloa al bilingüisme literari dels escriptors gallegos força allunyat de les posicions mostrades per Joan Fuster:

No podría escribirse ninguna buena historia de la literatura gallega que no comprendiese los textos de ambas lengua, el gallego y el castellano. En la época moderna no se conoce apenas escritor que no haya simultaneado el habla indígena con la tan firmemente introducida por los vaivenes de la historia. Sería renunciar a muy legítimos timbres de gloria eliminar, por la sola razón del instrumento lingüístico empleado, importantísimas y vastas provincias de las letras gallegas. El constante, esencial y bien asentado bilingüismo de los poetas y prosistas gallegos es el fenómeno más importante que se advierte al trazar un cuadro general de la producción literaria del país, y desde luego de su realidad lingüística. (Martínez-Barbeito, 1957: 49)

Salvant les distàncies de les realitats sociolingüístiques de cada territori, és evident que la predisposició amb què tots dos autors acaren la situació lingüística dels països respectius és bastant diferent, per no dir radicalment oposada. Fuster, contràriament al que indica ací Martínez-Barbeito, escriu històries de la literatura catalana o en fa antologies —i ben bones, tant les antologies com les històries— sense tenir en compte les dues llengües. I no és que en el nostre cas, i sobretot en la dècada dels cinquanta, manquessin els escriptors que compatibilitzessin les dues llengües. Fuster mateix n'és un bon exemple. Com bons exemples de la seva producció d'aquesta tipologia textual són els seus llibres *La poesia catalana* (en dos volums, Palma de Mallorca, Moll, 1956) i la seva magnífica *Història de la literatura catalana* (Barcelona, Curial, 1972) o *l'Antologia de la poesia valenciana* (Barcelona, Selecta, 1956) i el *Recull de contes valencians* (Barcelona, Albertí, 1957), a banda dels seus abundants articles i llibres sobre crítica i anàlisi literària.

Tancat el tema de la llengua i la literatura, Martínez-Barbeito continua la seva introducció amb un apartat titulat «El traje regional». No seria un capítol gaire digne d'esment si no fos que el contingut que té acaba fent-nos pensar que l'autor s'ha oblidat de la manera amb què estava organitzant la introducció. Aquest apartat comença, certament, parlant-nos de la indumentària típica —primer dels gallegos i després de les gallegues— per, amb connexió amb això, continuar amb les

manifestacions folklòriques: dansa, música, instruments, amb la gaita al capdavant, òbviament... Fins ací, resultaria un apartat anormalment llarg comparat amb la majoria dels anteriors, però acceptable des del punt de vista temàtic. Més estrany resulta que l'autor decideixi ampliar-lo amb informació sobre artesania, arquitectura, escultura i pintura que difícilment podríem considerar com a manifestacions folklòriques. Informació tan diversa acaba convertint aquest apartat en el més llarg de la «Introducción general».

El capítol següent, també dels llargs, és el dedicat a la cuina gallega. Tot i indicar que «a mí me parece que no puede hablarse de una cocina propiamente gallega» (Martínez-Barbeito, 1957: 73-74), fa un bon repàs als plats més típicament gallecs, amb el *lacón*, el brou galleg, l'empanada, els percebes o la *queimada* entre els productes estrella. Clou l'apartat amb una de les millors crides que es pot fer al turisme —tot i sense esmentar els turistes, que pràcticament no apareixen en tota la guia—, és a dir, que el menjar és bo i barat a Galícia i que, a més a més, s'hi pot trobar tant producte autòcton com el que avui denominaríem cuina internacional, o dit d'una altra manera, el lluç fregit i el bistec amb patates que comentava Pla:

Conviene saber que —hablando en términos relativos— es tal la baratura de la vida gallega, que pocas regiones de España pueden comparársele en este aspecto. Quien no tenga afición a realizar experiencias de *gourmet* en los pueblos que visita y a base de platos típicos, encontrará hoteles y restaurantes que le servirán menús baratos. (Martínez-Barbeito, 1957: 79)

El darrers apartats de la «Introducción general» es dediquen a mostrar l'activitat econòmica del país, des de l'agricultura i la ramaderia —«La tierra»— a la mineria, la indústria, la producció hidroelèctrica o les comunicacions.

Cal dir que si hi ha una cosa que caracteritza aquesta guia, tant en la introducció general com en els itineraris que tot seguit comentaré, és la pràctica absència de citacions —literàries, erudites o de qualsevol altre tipus—, tan habituals —en diferents graus— en les guies d'aquesta col·lecció que he analitzat fins ara. A tot estirar, hi trobem alguna referència bibliogràfica: els estudis monogràfics d'Álvarez Giménez i de Cotarelo que hem vist en fer referència a la llengua espanyola parlada pels gallecs, algun títol de Rosalía de Castro, el *Cancionero Musical de Galicia*, de Casto Sampedro, algun tractat de cuina o el nom d'algun altre autor que simplement queda apuntat:

¡Ah, gallegos son Luis Taboada, Julio Camba y Wenceslao Fernández Flórez! Y gallego fué aquel tremendo humorista don Ramón del Valle Inclán. Y lo fué Castelao. (Martínez-Barbeito, 1957: 31)

En això, la de Martínez-Barbeito és una guia molt poc literària i, com dic, resulta relativament excepcional dins la col·lecció.

Pel que fa als itineraris de la guia, Martínez-Barbeito els distribueix en dos nivells: quatre itineraris generals i quatre circuits, que no tenen, però, ni en l'un ni en l'altre cas una distribució provincial que es correspongui amb les quatre províncies gallegues. La distribució interna dels itineraris s'organitza de manera similar a la de la introducció, és a dir, amb mots clau que encapçalen pocs paràgrafs. En aquest cas solen ser topònims i la llargada de l'apartat depèn de la importància del municipi tractat. En això, s'assemblarà al que Fuster farà anys més tard en la seva *Guía de la Costa Blanca*, amb la gran diferència que Fuster està seguint criteris editorials —com es pot comprovar si consultem qualsevol altre llibre de la col·lecció «Guías Planeta» (Barcelona, Planeta)— i Martínez-Barbeito no devia haver rebut pautes de l'editor en aquest sentit. La sensació general que es té en analitzar la col·lecció «Guías de España» completa és que des d'Edicions Destino havien marcat ben poques directius, per no dir-ne cap, als autors als quals havien encarregat la redacció de les seves guies. Els itineraris fusterians d'*El País Valenciano* són introduïts, a més a més, per un «Punto de partida» força literari que no trobarem en els de Martínez-Barbeito. Segurament, el passatge més líric de la guia *Galicia* és el final:

En este preciso punto se cierran ya tras el viajero las puertas de la Galicia del Sur. Galicia queda a la espalda. En adelante, si tiene el viajero el alma en su armario, el corazón en su sitio y la sensibilidad despierta, sentirá como un gallego más la morriña. El recuerdo de las tierras que abandona le acompañará toda la vida. De vez en cuando sentirá una punzada en el costado. Será la llamada misteriosa y profunda de este país verde y fantástico, situado allá, allá lejos, en uno de los confines del mundo, cercado por el fiero mar y por los fieros montes y velado por la niebla.

Adiós a ese país. Adiós a Galicia. (Martínez-Barbeito, 1957: 502-503)

A banda d'això, els itineraris de *Galicia* no mostren un interès remarcable per a la investigació que ens ocupa.

Com a conclusió, i com ja he comentat, no m'atreveixo a afirmar que la guia de Martínez-Barbeito hagi servit de model per a Fuster, però estructuralment hi ha molts punts de coincidència. Podríem dir que les similituds que trobem entre totes dues guies a nivell superficial, es van esvaint a mesura que baixem al detall. En aquest nivell la guia de Fuster és molt més literària —més d'autor— que la de Martínez-Barbeito. Cal deixar apuntat, finalment, que Fuster, sempre obert a la realitat que l'envoltava, va mostrar un cert interès per la situació gallega, com es confirma en l'interessant article de Ramón Villares (2015) sobre la relació epistolar entre Joan Fuster i Ramón Piñeiro (1915-1990), primer director literari de l'Editorial Galaxia i referència absoluta del galleguisme i la resistència cultural durant la postguerra i el franquisme.

7. ANDALUCÍA, DE JOSÉ MARÍA PEMÁN

Ben superada ja la meitat de la dècada dels cinquanta, la col·lecció «Guías de España» ha repassat els territoris més turístics de la costa mediterrània amb les dues primeres guies de Pla —recordem que *Catalunya* es publicarà una mica més tard, el 1961—, ha presentat les dues grans ciutats de l'estat i dos països del nord peninsular, el País Basc i Galícia. Els editors comencen a veure la necessitat d'incorporar-hi un territori que, per a molts, sobretot per a molts estrangers, turistes o no, representa la part més essencial de l'estat. Encara avui, però especialment en la dècada dels cinquanta, vista des de fora Espanya no és res més que l'Andalusia folklòrica. Recordem, per exemple, la indumentària amb què Berlanga vesteix tots els habitants del seu Villar del Río en la famosa recepció als americans en *Bienvenido, Mister Marshall* (1953), tot i que aquest Villar del Río —hi ha un Villar del Río a la província de Sòria— és realment Guadalix de la Sierra, a la província de Madrid. I si ara mateix fem un passeig pel centre més turístic de València o per la Rambla de Barcelona, no és gens difícil trobar entre els records per a turistes, al costat d'una diminuta paella imantada, una Moreneta o una tassa del Barça, un torero i una sevillana, agafats de bracets.

El text de la solapa inicial de la sobrecoberta insisteix en aquesta necessitat de publicar una guia sobre Andalusia i, òbviament, en l'encert de l'escriptor triat per a dur-la a terme. És un text en què, d'una banda, s'indica que es vol fugir del tòpic, «de los moldes más gastados» per, d'altra banda, caure-hi de ple, amb la lliçó «de raza y de arte» que ens hi ofereix Pemán:

La incorporación de un volumen sobre Andalucía a la presente colección de Guías de España era de todo punto necesaria. Por diversas razones, Andalucía ha encarnado a menudo la más popular y brillante representación de España. Pues bien, esta misma realidad impedía dedicar al hecho andaluz un examen improvisado. Era preciso salir de los moldes ya gastados para contemplar esta región con ojos nuevos y penetrantes, y asegurar así la descripción de una Andalucía auténtica y por ello interesantísima. Porque Andalucía no es una tierra tan sencilla como pueda parecer, sino un mundo antiguo y completo, que posee un atractivo apasionante y que guarda todavía secretos por desvelar. De ahí la conveniencia de encomendar la redacción de la obra a José M.º Pemán. Pemán conoce a su Andalucía en cuerpo y en espíritu, y ha sabido presentárnosla con esa vivacidad y emoción que no excluye la más interesante lección de geografía y de historia, de raza y de arte. Andalucía y Pemán eran dos nombres que hasta hoy habíamos hermanado siempre en nuestro pensamiento, y ahora esta afinidad ha quedado encarnada en una obra insuperable. Pemán levanta ante nuestros ojos una Andalucía viva y palpitante, de la cual nos ofrece un cúmulo de noticias de interés desacostumbrado; página tras página, la región va cobrando una fuerza emocionada, una personalidad singular, en la cual el lector sensible descubre el verdadero perfil de este país único, mundialmente famoso aunque todavía insuficientemente conocido.

M'agradaria apuntar, a banda del que ja he dit, que el terme amb què els responsables de la col·lecció es refereixen a Andalusia en aquest text promocional és, com podem comprovar, «país». És un terme que havia aparegut sovint en guies anteriors, tant en les sobrecobertes com en el cos del llibre, i ja ho he anat comentant en cada cas concret. Pemán, tanmateix, no farà servir aquest terme. Ans al contrari, tota la seva terminologia se situarà completament dins els paràmetres que podríem esperar en un autor del règim.

A banda de tot això, potser l'altra gran necessitat que tenia Edicions Destino, arribat gairebé a l'equador de la seva col·lecció, era la d'escollir un autor inconfusiblement adscrit al règim. Un conservador i un falangista sense contemplacions. Entre els autors anteriors, hi havia qui havia estat condemnat a mort per escriure en un diari socialista, hi havia qui havia tingut algunes vel·leïtats nacionalistes —o si més no regionalistes— i hi havia Pla, que potser resultava relativament inqualificable en aquest sentit i en aquell moment. En tot cas, no hi havia en la col·lecció cap autor que el règim pogués assumir de manera indiscutible com un dels seus.

José María Pemán y Pemartín (Cadis, 1897-1981), que com veiem és coetani estricte de Josep Pla, es presenta com una molt bona opció per complir aquest requisit. Aquest i el de ser, òbviament, un bon escriptor. Nascut en una família conservadora, estudia

dret a la Universitat de Sevilla i més tard assoleix el grau de doctor a Madrid. Amb tot, la situació econòmica familiar li permet dedicar-se a la literatura, sense deixar de banda la política, que també formava part de la tradició familiar, atès que son pare havia estat diputat.

Pemán va donar suport al colp d'estat de Primo de Rivera i va esdevenir un dels principals propulsors de la doctrina oficial de la dictadura que es va instaurar (1923-1929). Durant la Segona República Espanyola ingressa en la Unió Monàrquica Nacional. Després del colp d'estat del general Sanjurjo, Pemán fuig a Gibraltar, però les represàlies posteriors no l'afecten. A partir de l'aixecament militar del 18 de juliol de 1936, Pemán s'ofereix als insurrectes i presidirà a Burgos la Comissió de Cultura i Ensenyament de la Junta Tècnica (1936-1938). Com propagandista, es considera que Pemán va ser l'inspirador de la semàntica franquista: els termes *mártir*, *cruzada* i *movimiento nacional* sembla que surten de la seva oratòria. Acabada la guerra, va continuar actiu en política i va presidir el consell privat del comte de Barcelona fins que es va dissoldre el 1969. Va ser nomenat membre de la Reial Acadèmia Espanyola el 1936, encara que no en va llegir el discurs d'entrada fins al 1939. Va arribar a dirigir aquesta institució de manera transitòria.

Literàriament, s'inicia com a poeta neopopulista, però acabarà conreant tots els gèneres. A la làpida que recorda la casa on va néixer a Cadis, l'ajuntament de 1939 el qualificava, molt simptomàticament, de «cantor excelso de la raza hispana».

La primera edició de la guia *Andalucía*, que és la que faré servir en l'anàlisi està datada al març de 1958. Té 574 pàgines. La major part de fotografies són de Ramon Dimas, amb la col·laboració de l'Arxiu Mas i, en molt menor grau, d'algun altre fotògraf. La sobrecoberta és de Frederic Lloveras i els mapes dibuixats, de Francesc Fontanals. El mapa a escala de Pau Cots. El 1966 i el 1973 apareixen noves edicions de la guia, que arriben a les 592 i les 596 pàgines, respectivament: s'hi incorporen o se substitueixen algunes fotografies —Francesc Català-Roca signa la majoria de les noves— i hi ha algunes correccions i actualitzacions del text.

José María Pemán inicia la seva guia amb unes «Palabras preliminares» que resulten, bàsicament, una protesta per l'encàrrec rebut i, a partir d'això, una explicació al lector del que pot esperar del seu llibre. El primer paràgraf d'aquesta *protesta* ens pot servir, també, per a resumir el que havia estat la col·lecció «Guías de España»:

Cuando Ediciones Destino solicitó de mí que escribiera una Guía de Andalucía, mi primer impulso fué el de rehuir la tarea y casi protestar del encargo. Me la pedían para una colección en la que el volumen que yo escribiera habría de emparejarse, en tamaño, con los dedicados a una sola ciudad —Madrid y Barcelona—; o a unas islas —Mallorca, Menorca, Ibiza—; o a unos kilómetros de litoral —Costa Brava—, o a una región —País Vasco— tan notablemente menor de espacio con relación a la que se me encargaba que sólo el término municipal de Jerez tiene la extensión misma de la provincia de Álava. [...] Se me tranquilizó —o se me sobornó—, para decidirme a aceptar el encargo, asegurando que lo que se quería era más que una exhaustiva catalogación, una entrañable y personal visión de mi tierra y región andaluza. A eso me atengo. El libro que ofrezco, con pérdida para el lector, tiene más bien mi tamaño que el tamaño de Andalucía. (Pemán, 1958: 7)

Seguidament, Pemán explica les diferents arbitriietats que ha hagut d'aplicar a la redacció de la seva guia. Són unes arbitriietats que, d'altra banda, resulten del tot òbvies en aquest gènere. En primer lloc, la tria de l'organització del material, del viatge per Andalusia: Pemán declara que seguirà un itinerari radial que partirà de Sevilla, tot i que a posteriori hi incorporarà itineraris dobles, d'anada i tornada, per mostrar les diferents províncies andaluses. El resultat final, malgrat aquesta declaració de principis, és una divisió en capítols que segueixen una distribució més o menys provincial, amb només tres capítols més que serveixen de connexió. La segona arbitriietat és «la de tener que destacar cosas y sitios un poco según la preferencia personal o la exigencia de los itinerarios» (Pemán, 1958: 8). Aquesta necessitat de tria el duu a fer una definició, en poques línies, del que és Andalusia:

Andalucía es como una anchísima vitrina, coleccionista de paisajes: se parece a Tierra Santa en Almería; a Suiza en Granada; a Puerto Rico en Cádiz. Esto en anchura, que en profundidad, hospitalaria y abierta como ha sido para visitas e invasiones, conserva la más rica geología histórica de la Península. Ya expliqué, en mi preámbulo de "La eternamente vencedora",⁶⁰ cómo Andalucía, llana y abierta, se dejó penetrar por muchos pueblos a los que luego derrotó espiritualmente con gracias de femineidad, quedando, por lo tanto, en ella una superposición de estratos estilísticos rebeldes a las generaciones abstractas y a las temerarias definiciones. (Pemán, 1958: 8)

Com veiem, torna a aparèixer en una guia el valor de l'hospitalitat, malgrat que ací sembla que està més relacionat amb aspectes històrics que amb la manera de rebre el

⁶⁰ *La eternamente vencedora (interpretaciones sin tópicos del alma andaluza)*, Madrid, Gráfica Universal, 1933.

forà. Aquesta referència a la capacitat d'assimilació de pobles diversos per acabar transmetent-los l'essència pròpia recorda, en certa manera —sense el comentari referit a la feminitat— al que Juan Antonio Cabezas comentava respecte a Madrid i els *paletos*. Hi ha un parell de referències finals que ens faran recordar també altres guies de la col·lecció «Guías de España». D'una banda, aquella en què Pemán ens diu que «Ya comprenderá el lector lo peligroso que es hablar de una región en la que cada habitante querría inconfesadamente que se hablara de él» (1958: 9). Són uns mots que —centrats en els pobles en lloc de fer-ho en els habitants— pràcticament repetirà Pla en el pròleg a l'edició catalana de la *Guia de Catalunya* (1971: 5) i que ja he citat en el moment oportú. D'altra banda, la referència al Baedeker que podríem qualificar de tan sistemàtica que no necessita explicació: «Que nadie me haga, pues, reclamaciones a nombre de las exactitudes del “Baedeker” o de las soseras de la “Michelin”» (Pemán, 1958: 9).

Pemán incorpora a les seves paraules preliminars dos agraïments, un a Antonio Gutiérrez Martín, «incansable hormiga del acarreo de materiales», i un altre de més genèric a «la memoria de Manolo Machado» (Pemán, 1958: 9), perquè sobre un poema seu basteix Pemán l'ordenació de la seva guia. El poema de Manuel Machado (1874-1947), titulat «Canto a Andalucía», del 1936, és el següent:

Cádiz, salada claridad; Granada,
agua oculta que llora.
Romana y mora, Córdoba callada.
Málaga cantaora.
Almería dorada.
Plateado Jaén. Huelva, la orilla
de las Tres Carabelas...
¡Y Sevilla!

I, certament, si mirem l'índex de l'*Andalucía* de Pemán, hi podrem resseguir els versos del més gran dels germans Machado, tot i que amb una ordenació diferent que s'ajusta als interessos dels itineraris proposats: «...¡Y Sevilla!», «Córdoba romana y mora...», «Huelva, la orilla de las tres carabelas», «Cádiz, salada claridad...», «Málaga, cantaora...», «Almería dorada», «Plateado Jaén».

La guia de Pemán és, indubtablement, una de les més poètiques de la col·lecció: «Todo va volviéndose íntimo, nostálgico, poético», diu Pemán (1958: 14) en aconseguir

entrar a Sevilla amb vaixell, després de dubtar si val la pena de fer-ho per via terrestre, per via aèria o per via marítimofluvial. Però no és només aquesta frase, sinó el to general del text el que em permet de fer aquesta afirmació. Hi ha, també, en la mateixa línia, referències a altres escriptors, però no resulten excessives. El que trobarem molt poques vegades són informacions tècniques o estadístiques, la qual cosa reforçarà encara més el to líric general de la guia. El motiu per evitar dades concretes, el trobem en el fragment següent referit a Sevilla, però que podríem trobar en qualsevol altra ciutat andalusa vista per Pemán:

A caballo sobre el Guadalquivir —como «a caballo» sobre definiciones y adjetivos— hemos encontrado, al fin, la Sevilla que buscamos. Y como tanto nos costó sujetarla a una síntesis y definición, nos desquitamos ahora llevando el análisis hasta lo más concreto: cifra y dato. Estamos a 37° 23' 1" de latitud Norte y 9° 16' de longitud Este del meridiano de Madrid. Sevilla es un rectángulo de cuatro por ocho kilómetros que agrupa a cuatrocientos mil habitantes. Sevilla, cabeza de Andalucía, es Arzobispado, Capitanía General, Audiencia Territorial, Universidad. Pero es inútil... Sobre todo, es Sevilla. Y no nos aguanta más de diez renglones de estadística y administración. Todo esto tan vario y exacto, Sevilla lo coloniza y lo mete en copla y risa. (1958: 16)

Interessant que la referència de longitud ens la doni referida a Madrid i no, com fóra segurament esperable en una guia turística, a Greenwich. Coses de la concepció hispànica del món de Pemán, suposo. Certament, i continuo amb els aspectes tècnics, cada vegada que n'esmenta —i algunes vegades fa una demostració d'erudició científica bastant remarcable—, sembla que Pemán es veu en l'obligació de justificar-s'hi o, fins i tot, de demanar-hi perdó, com ara en el passatge següent, en què, després d'haver-nos recomanat entrar a Sevilla per mar, fa una lloa a l'automòbil per aconsellar-nos-el com a mitjà de transport més adient per a abandonar la capital andalusa:

La técnica no sabe nunca los resultados que sus milagros van a producir. Cuando Edison inventó el fonógrafo creyó —así lo dijo— que serviría para conservar en las familias las últimas palabras de un moribundo querido. Se hubiera asombrado, probablemente, si hubiera vivido hasta enterarse de que su máquina iba a servir para repetirnos incansablemente esas canciones que lamentan que no existan angelitos negros o que nos certifican que en México se piensa mucho en Madrid. Del mismo modo, al lograrse el automóvil, no se pensó seguramente todo el recobro de belleza natural, toda la reconquista de mundo y paisaje que, en gracioso desquite de la poesía frente a la técnica, iba a significar la era de su florecimiento... El tren nos daba

un mundo seleccionado, injusto, parcial. Iba por donde iba, nada más. Zonas enteras de cada país se quedaron sin voto en ese «sufragio restringido» de los cartoncitos rosas y azules del ferrocarril. Por eso la poesía del tren, o se desentiende del paisaje y es pura anécdota de «interior» como el «tren expreso» de Campoamor, o mira el paisaje, como Juan Ramón Jiménez, por la ventanilla, en pura melancolía y nostalgia. El paisaje se va. El paisaje no se puede pisar, ni tocar. Además, ¿qué queda detrás de lo que se ve?

A todo esto contestó el automóvil. Y todo este preámbulo, por el que pido perdón, lo he escrito para aconsejaros que, naturalmente, al salir de Sevilla para Córdoba, toméis un automóvil. (Pemán, 1958: 114-115)

L'organització general de la guia segueix uns paràmetres bastant senzills. En les ciutats, sol fer una petita referència al poema de Machado esmentat en les «Palabras preliminares» que, de vegades reforçat amb alguna altra citació —per exemple, citarà García Lorca en parlar de Córdoba (Pemán, 1958: 155) o Juan Ramón Jiménez i Lord Byron en parlar de Cadis (Pemán, 1958: 302-303)—, serveix de breu introducció per, després, anar repassant la ciutat a partir dels diferents edificis singulars. En els capítols de connexió, i d'acord amb la importància dels municipis que visitarà, seguirà un criteri similar de centrar-se en els edificis importants o els descriurà com un sol apartat.

A banda d'aquestes descripcions territorials, Pemán també dedica apartats a manifestacions d'ordre festiu o religiós, com ara la Setmana Santa, el Corpus o —tot i que explicades en passat, perquè estaven prohibits durant el franquisme— els carnestoltes. Resulta interessant, però, que malgrat que en algun cas, com ara la Setmana Santa, hi tenim un apartat específic, la festa tornarà a aparèixer cada vegada que l'autor ens farà visitar una església on es trobi una imatge de les que sortirà en processó.

Pel que fa a les citacions literàries que acabo d'esmentar, si hi ha una cosa peculiar d'aquesta guia, és que l'autor s'autocita més d'una vegada. De vegades, ho fa de manera explícita, com ara aquí, on, d'altra banda, estableix un suggeridor diàleg amb el lector:

Yo me quedo a la entrada del callejón del Agua. Seréis vosotros, a la salida, los que me deis vuestra guía sentimental —y seguramente censurada e incompleta— del paseo. Yo ya cumplí, hace tiempo, con el barrio. Le dedique, en verso, mi itinerario lírico. Su misterio:

Todo el barrio es una niña
con un beso a flor de labio

que no lo acaba de dar.

Su enredo:

Ovillo de cal y sol:
entre vueltas y revueltas,
¿dónde está tu corazón?

Y luego las callecitas. La de Rodrigo Caro:

¿A dónde vas tú por este
rayo de sol, tan alada,
callecita endomingada
con blusa de cal celeste? (Pemán, 1958: 76)⁶¹

Altres vegades, més en clau, com en el cas següent, que exigeix al lector un coneixement profund de la seva obra o, com a mínim, una mica d'intuïció:

García Sanchiz acuñó la imagen popularísima del pañuelo blanco que despide al navegante. Edmundo d'Amicis que veía a Cádiz como una gaviota con las plumas revueltas tras un remojón. Hay un dicho vulgar que la llama «tacita de plata». «Sirena del Océano» la llamó lord Byron. Y un poeta contemporáneo, «Señorita del Mar». (Pemán, 1958: 302-303)

Aquest «poeta contemporáneo» és Pemán mateix que cita el seu llibre *Señorita del mar (itinerario lírico de Cádiz)* (Madrid, Sáez Hermanos, 1934). Per cert, en cap moment, ni en arribar a Cadis, José María Pemán no se'ns presenta com a gadità. De vegades tenim la sensació que ens vol presentar el seu territori amb un punt de neutralitat, tot i que aquesta percepció queda del tot matisada pel lirisme continu de la seva prosa.

Per acabar aquest repàs de la guia de Pemán, m'agradaria fer un parell d'incursions en aspectes que m'han fet recordar alguns passatges d'*El País Valencià*. En primer lloc, el paràgraf següent en què ens explica la fira de Sevilla, en què subratllaré l'última frase:

La Feria no es una institución de genuino origen andaluz. Su creación es más bien castellana y extremeña: de regiones de poblaciones distantes y caminos difíciles que aconsejaban la concentración de la ganadería, en lugar y tiempo determinado, para facilitar las transacciones mercantiles. Luego, como tantas otras cosas, estas

⁶¹ Aquest poema pertany al llibre de José María Pemán *El barrio de Santa Cruz (itinerario lírico)*, Jerez, Nueva Litografía Jerezana, 1931.

creaciones castellanas y extremeñas se corrieron hasta Andalucía, que es como la canal que recoge todas las aguas del tejado ibérico. Sino que al recogerlas las endulza y les echa sus gotas de perfume y anís. «Andalucía —dijo alguien— es una Castilla que sonrío; como la fonética andaluza es un castellano que cecea.» (Pemán, 1958: 104-105)

Aquesta relació entre Andalusia i Castella resulta pràcticament calcada a la que ens oferirà Fuster en relacionar el País Valencià amb la Catalunya estricta:

Pero si de poco sirve, en cuanto a la raza —tomando el término raza en su valor exacto—, este último dato, también es incontestable que la abundancia de catalanes en la población inicial del País Valenciano reconquistado sitúa a nuestras comarcas, por muchos conceptos, en una prolongación de la Cataluña estricta. No pocas veces se ha dicho que el País Valenciano es la Andalucía de Cataluña. Esto es: que nosotros somos a los catalanes del Principado lo que los andaluces a los castellanos. Salvando cuanto haya que salvar, la observación no anda errada. Castilla y Cataluña son tierras —y gentes— severas, briosas, masculinas, constituyentes, románicas y góticas por sus cuatro costados: el abismo que las separa no desdibuja ese paralelismo. Andalucía es lo castellano traducido a la ligereza, a la imaginación libre, a la alegría, al barroco. Lo mismo el País Valenciano respecto de Cataluña. La afinidad entre el caso de los andaluces y el de los valencianos podría ser referida, en parte, al común y perdurado sedimento morisco de nuestra historia. Pero sólo en parte. Comparada con Castilla, Andalucía tiene una traza agarena, melismática e indolente. Comparado con Cataluña, el País Valenciano ofrece, en cambio, un matiz distinto: un matiz que yo no sabría adjetivar de manera convincente, pero que se podría parangonar al de Nápoles frente a la Italia del Norte, o al de Marsella y sus contornos frente al resto de las Galias. El típico meridionalismo mediterráneo: parlanchín, gesticulante, voluptuoso, colorinesco, ordinariote a ratos, apasionado, agudo.

Escolano, un ameno historiador del XVII, sostenía que el carácter de los valencianos es consecuencia de una mezcla de «la saturnina melancolía de sus progenitores y vecinos los catalanes con lo dulce del país de que gozan». Lo catalán, al llamarse valenciano, pierde aristas y envaramiento, se ensancha y afabiliza, ríe con nuevas picardías. Hasta la lengua cobra otra suavidad: «con ser la misma que la catalana», añade Escolano, «se ha quedado ésta montaraz y malsonante, y la valenciana ha pasado a cortesana y gentil». Sería una bobada ponerse a discernir superioridades, como hace el historiador. En el fondo, en estas trasmutaciones no hay ganancia sin detrimento: lo catalán, convertido en valenciano, quizá cuenta con virtudes aumentadas, pero también decae en potencia y en tesón. (Fuster, 1962b: 42-46)

L'altra citació de Pemán a què em referia és aquesta descripció de la sortida de Sevilla per carretera que va canviant d'acord amb l'època de l'any en què ens trobem:

No sé en qué época vendréis a recorrer este camino. He aquí una dificultad no prevista si pretendiera ajustar mi descripción al paisaje que van a contemplar vuestros ojos. Lo he cruzado tantas veces, no obstante, que os lo pudiera ir diciendo al oído con los ojos cerrados: duro y quebradizo bajo la escarcha, en el invierno, con

reflejos metálicos sobre la helada; jugoso en primavera, poblado de ruidos y gritos de gañanes; polvoriento en el dorado verano, cuando las cigarras arrullan la siesta incansables, y fatigado ya en el otoño con esa anciana faz de los olivos rugosos como campesinos viejos, un poco socarrones, de vuelta de las cosas. (Pemán, 1958: 116)

Em resulta inevitable pensar, en llegir aquests mots, en la descripció fusteriana de l'Albufera de València a què m'he referit quan vèiem la manera també estacional amb què Josep Pla descrivia Barcelona o Tarragona.

8. LES GUIES POSTERIORS A *EL PAÍS VALENCIANO*

Si tenim en compte que la col·lecció «Guías de España» consta de setze guies però que hi ha disset volums —recordem-ho: Ridruejo repartirà Castella la Vella en dos—, podríem dir que *El País Valenciano* se situa al bell mig de la col·lecció. Fins ara, hem repassat els vuit llibres previs a la guia fusteriana i hi hem anat trobant semblances i diferències, possibles fonts d'inspiració, ordenació de la informació o fins i tot passatges que semblaven imitats... Ara toca mirar cap al futur, mirar més enllà del 1962 i comprovar si Fuster ha pogut influir en algun dels autors que va publicar la seva guia amb posterioritat.

De les guies que segueixen la de Fuster —ja n'he esmentat més amunt la llista completa—, sens dubte, la que té més pes per a la col·lecció és, segons el meu parer, *Castilla la Vieja*, de Dionisio Ridruejo. I no sols pel fet que acabo d'apuntar que aparegui en dos volums (1973/1974), sinó pel valor intrínsec del text i pel que significava l'autor en el context editorial i, sobretot, en el polític. Segons sembla (Arroyo, 2008: 437), al principi de la dècada dels seixanta, els responsables d'Edicions Destino encarreguen l'elaboració de les guies sobre les dues Castelles: a Gaspar Gómez de la Serna, la de Castella la Nova, i a Dionisio Ridruejo, la de Castella la Vella. Gómez de la Serna publicarà la seva el 1964. Serà, per tant, la guia que seguirà la de Joan Fuster. Dionisio Ridruejo s'hi esmerça tant que la seva extensíssima guia apareixerà gairebé una dècada més tard i serà la penúltima de la col·lecció. Només *Aragón*, de Santiago Lorén, s'editarà més tard, ja mort el dictador, el 1977.

Encara durant la dècada dels seixanta es publicaran les dues guies sobre les illes Canàries: *Gran Canaria, Fuerteventura y Lanzarote*, de Claudio de la Torre (1966) i *Tenerife, La Palma, La Gomera, El Hierro*, d'Alfredo Reyes Darías (1969). Completaran

la col·lecció dos llibres publicats el 1971: *Asturias*, de Dolores Medio, l'única dona entre tots els autors de «Guías de España», i *Murcia*, de Josevicente Mateo. Aquesta darrera, com tot seguit veurem, és la que mostra més interès per a nosaltres, atès que els punts de convergència amb l'obra de Fuster són incontestables.

José Vicente Mateo Hernández (Jumella, 1931-2001) era treballador de banca i va viure la major part de la seva vida adulta a Alacant —hi va arribar el 1953. Com a escriptor, podem dir que era de formació autodidacta —malgrat que personalment sempre m'ha semblat que tot escriptor és en el fons autodidacte. També va tenir una intensa dedicació a la política. El 1966 va ser un dels fundadors del Club d'Amics de la UNESCO, que va presidir de 1972 a 1978. Aquest col·lectiu va aglutinar a Alacant la lluita contra el franquisme i Mateo va ser detingut unes quantes vegades. En les eleccions constituents de 1977 va ser elegit senador per la província d'Alacant, com a independent dins la llista del Partit Socialista Obrer Espanyol. En el Senat va ser membre de les comissions especials d'Afers Iberoamericans i de Drets Humans. El 1978 va començar a militar en el Partit Comunista d'Espanya, tot i que es va mantenir en el Grup Parlamentari Socialista del Senat fins que es va tancar la legislatura constituent, al gener de 1979. En les primeres eleccions sota el marc constitucional, va ser candidat del PCE al Senat per la província d'Alacant, però no hi va obtenir escó. Anys més tard, el 1986, va tornar a ser candidat d'Esquerra Unida del País Valencià al Senat per Alacant, amb el mateix resultat.

Com a escriptor —sol signar els seus textos com a Josevicente Mateo—, va repartir els seus interessos entre el teatre —també va actuar en alguns muntatges—, la narrativa i l'assaig. A més a més, va col·laborar habitualment en la premsa local. Abans de l'aparició en Destino de la seva guia *Murcia*, havia publicat ja en l'àmbit de la prosa turística *Imagen de Alicante* (Alacant, Rema, 1967). Un any abans havia aparegut *Alacant a part* (Barcelona, Aportació Catalana, 1966), un polèmic assaig —amb traducció de l'espanyol d'Enriqueta Calsina Cirés— que analitza la posició d'Alacant al País Valencià. Joan Fuster no sols va prologar aquest llibre, sinó que, de fet, en va impulsar la redacció:

Només Josevicente Mateo va semblar-me en condicions «aproximatives» per a afrontar el tema. Ell ho ha fet com a «foraster». Convé tenir-ho en compte: ací no s'enganya ningú. «Integrat» però no «assimilat», veu la qüestió amb una objectivitat

que seria inconcebible en un indígena. El comprèn i no passa d'ací: és, continua essent, el foraster que és. La seva visió té un generós fons d'adhesió i al mateix temps una reticència asèptica, molt lògica en qui no s'hi juga res.

En presentar *Alacant a part*, he de reivindicar per a mi la responsabilitat de la maniobra. Ho faig a cara descoberta. (Fuster, 1966b: 15)

L'anàlisi d'aquest llibre resulta tan interessant o més que la de *Murcia*, però caldrà deixar-la per a un altre context. Aquesta guia té 576 pàgines i va aparèixer a l'abril de 1971. Com d'*El País Valenciano*, de *Murcia*, se'n farà una única edició. El reportatge fotogràfic és de Francesc Català-Roca, amb alguna aportació, bàsicament, de l'Arxiu Mas. Els mapes que il·lustren el text són de Francesc Fontanals i el mapa general a escala, de Pau Cots. La sobrecoberta, com habitualment en la col·lecció, és de Frederic Lloveras. Heus ací el sempre rellevant text que els editors inclouen en la solapa de la sobrecoberta:

Josevicente Mateo, autodidacta, nace en 1931 en Jumilla (Murcia). Ejerce actividades varias y extraliterarias y reside habitualmente en Alicante. Ha escrito, entre otras, las siguientes obras: «Imagen de Alicante», «Maravillas de España», «Blanco y negro en el infiel de la balanza», y prepara «El vino en la poesía española» y «Fútbol alrededor». El reino de Murcia, pleno de vicisitudes históricas, que rezuma ruralismo y diversidad a todos los niveles, es una tierra incógnita, virtualmente inédita, Mancha y Huerta a la vez, en la que las grandes planicies manchegas alternan con las serranías fragosas, las comarcas de colinas suaves, las abruptas denudaciones aluviales y volcánicas. Pero este desconocimiento ha originado como fruto palpable, tanto en Murcia como en Albacete, la vigencia del lugar común, del bombo y platillo, que nos da una imagen de un idealismo lisonjero naturalmente falsa o, cuanto menos insuficiente. Por ello la presente guía no pretende ser tan sólo un recorrido por una de las tierras más desconocidas de España, sino darnos una nueva visión, apasionada pero serena y objetiva a la vez, del acontecer murciano. Porque, en definitiva, toda interpretación auténtica de esta región ha de ser esto: la lucha desmitificadora contra el tópico. Murcia y la Huerta, Albacete y La Mancha dejan así de ser meras palabras, simples vaciados de conceptos, tácitos acuerdos, para convertirse en una más profunda y palpitante realidad.

Ja en aquest text podem copsar la primera gran connexió amb *El País Valenciano*: aquesta voluntat de defugir el tòpic, un tòpic que, a més a més, es basa sobre els mateixos paràmetres en tots dos territoris i té a veure amb la frondositat de les hortes respectives i definitòries, l'Horta de València i l'Horta murciana. La voluntat de Mateo, com la de Fuster, apareix expressada ja des de les primeres frases de la seva guia:

De Murcia, la provincia o la región —para el caso es igual—, se sabe poco. El fruto, palpable, es la vigencia de un manojo de tópicos. El solo nombre de Murcia lleva automáticamente a pensar en la Huerta y en el repertorio de gangas a ella inherente: ríos caudalosos, hontanares abundantes, acequias y azarbes colmados, feracidad y fertilidad satisfactorias, vegetación exuberante. La imagen, de un idealismo lisonjero, es naturalmente falsa, o cuanto menos insuficiente. Además, no hemos de silenciarlo, contradice hechos que han forjado o contribuido a la forja de la fama, de cierta fama, que Murcia y los murcianos hemos ganado bien a pesar nuestro. ¿Cómo ligar aquella referencia con la universal evidencia del éxodo, constante murciana? (Mateo, 1971: 9)

Ara bé, tot i que aquest inici —tret de l'al·lusió a l'emigració, que resultarà bàsica en la guia de Mateo— i el text de la sobrecoberta poden semblar inspirats en *El País Valencià*, de Fuster, cal reconèixer que la referència al tòpic no és aliena a les altres guies: recordem, per exemple, que en la guia de Pemán, *Andalucía*, també es declarava intentar evitar-lo. Tanmateix, una simple ullada a l'índex de *Murcia* ens farà concloure que si hi ha una cosa en què Mateo, de manera irrefutable, segueix Fuster és en l'estructura de la introducció. Totes dues introduccions representen una part considerable del llibre: gairebé una quarta part. Però més enllà de les qüestions quantitatives, el contingut —salvades les distàncies necessàries per les diferències dels territoris descrits— s'estructura a partir dels mateixos conceptes clau.⁶² La «Introducción general» de Fuster es divideix en cinc apartats: «La tierra», «La historia», «La gente», «La vida» i «La riqueza». La «Introducción» —Mateo en suprimeix l'adjectiu «general»— de *Murcia* repeteix els cinc apartats, amb una lleugera reordenació i un canvi lèxic que no en modifica el sentit: «La tierra», «La historia», «La riqueza» «El hombre» i «La vida». Cal dir, pel que fa als aspectes paratextuals, que també la dedicatòria de Mateo —«A mis padres»— és idèntica a la de Fuster. Massa coincidències per no pensar que Mateo té molt present el llibre de Fuster quan escriu.

I n'hi ha més, de coincidències. Un dels aspectes que millor caracteritzarà la guia de Fuster és l'ús que hi farà de determinats referents literaris, escollits de manera adequada a cada context, relacionats intrínsecament a cada paisatge. Fuster, ja ho hem vist —i hi aprofundiré en el capítol següent—, inicia la seva guia amb una citació de Cabanilles. Als pocs paràgrafs esmenta Blasco Ibáñez, Azorín i Gabriel Miró. Doncs

⁶² També *Castilla la Vieja* i *Aragón* tenen llargues introduccions —bastant més llarga la segona que la primera— però els autors, Ridruejo i Lorén, respectivament, les estructuren a partir de conceptes diferents.

bé, el primer autor que cita Mateo, també en els primers paràgrafs de la seva guia, és Azorín: «Evidentemente se trata de una región, como de Albacete escribió Azorín, “varia y fuerte”» (Mateo, 1971: 17). Azorín serà, de fet, un dels autors que Mateo més citarà i utilitzarà: el capítol dedicat a Albacete, per exemple, comença amb una frase seva, que sorprèn l'escriptor murcià i que ens sorprèn a nosaltres:

En su imagen superrealista, Azorín, exegeta mayor de la Mancha, escribía: «Maquinismo; modernidad de Albacete. Derroche de luz eléctrica en Albacete. En la noche, un enorme halo resplandeciente sobre la ciudad. Nueva York; todo a máquina; toco don máquinas.» Las imágenes y el tono —eufóricos, arrebatados, hiperbólicos— sorprenden en escritor de suyo muy circunspecto y mesurado. (Mateo, 1971: 129)

Malgrat que en aquest cas Mateo assenyala una mica més endavant que el fragment d'Azorín prové del seu llibre *Libro de Levante*, un dels aspectes que caracteritzarà la seva manera de citar serà que en alguns casos, no sols no ofereix al lector la referència exacta de la citació, sinó que, de vegades, els textos que cita no van acompanyats ni de la referència autorial. És com si Mateo considerés de domini públic determinats textos i exigís al seu lector un inexcusable nivell de coneixements literaris —o d'erudició, si volem. Un parell d'exemples. El primer, aquest, amb el qual conclou l'apartat dedicat a «La riqueza» de la seva introducció amb la tesi —bastant similar, d'altra banda, a la de Fuster, com tot seguit veurem— que l'economia murciana es basa, gairebé exclusivament, en l'agricultura:

Con todos los márgenes de libertad creadora que al hombre concedamos —en definitiva ésta es la hazañosa empresa de la civilización—, la tierra, esta tierra, pesa y manda:

*¡Reciennacer! ¡Reciennacer precisas!
¡Reciennacer en estas malas brisas
que corren por el viento,
dando lo puro y lo mejos [sic] por nulos!
¡Volver, volver al apisonamiento,
al apisonamiento de los rulos!
Sentir, a las espaldas el pellejo,
el latir de las vides, el reflejo
de la vida del vino,
y la palpitación de los tractores.* (Mateo, 1971: 72)

Aquests versos, tot i que, com he assenyalat, Josevicente Mateo no ens ho diu, són de Miguel Hernández. És una estrofa de «Profecía sobre el campesino», poema publicat en el número 1, pàgines 14-17, de la revista *El Gallo Gris. Libertad y tiranía* (Oriola, 1934), que dirigia l'íntim amic d'Hernández Ramón Sijé.

Unes pàgines més endavant, encara en la introducció, en parlar dels diferents models constructius que podem trobar a Múrcia, hi trobem el passatge següent, sense cap referència a l'autor que hi ha darrere del poema citat:

En la Huerta es la barraca el edificio que da, o daba, la fórmula privativa. Hoy ha desaparecido. El viajero puede visitar el espécimen en el Museo de la Huerta:

*Entre álamos y cañares
y limoneros y parras;
con las paëres de atobas
abrigás con arcabazas
y con el techo de sisca
y con las puertas de caña,
agachá bajo una higuera
grande que toa la tapa
y acurricá, ¡propiamente
paéce un nío mi barraca!*

La elevación del nivel de vida huertano ha introducido el cemento, el ladrillo hueco y la teja alicantina. (Mateo, 1971: 104-105)

En aquest cas, es tracta d'un fragment de «La barraca» (1898) de Vicente Medina Tomás (Archena, 1866-1937), que es publicarà posteriorment, en autoedició, dins el poemari *En la ñora (aires murcianos)*, Rosario de Santa Fe, 1926. Com a anècdota, afegiré que aquest llibre duu un breu pròleg de Joan Maragall titulat «Voto de calidad».

Malgrat aquestes citacions, cal dir que Mateo en cap cas no n'abusa al llarg de la guia. Més aviat podem afirmar que les fa servir de manera molt moderada, tot i que el seu nivell d'erudició és excepcional, com ho demostra el passatge següent:

¿Qué hemos hecho o intentado para rebatir los infundios? Sin duda nada o bien poco, aunque ya por el xvii dos ingenios, Andrés de Claramonte y Jacinto Polo de Medina, se abrogaran gallarda y patrióticamente la defensa en más de una escaramuza dialéctica. Las aproximaciones literarias, bastante cortas, no mejoran la imagen. Ciro Bayo, en su *Lazarillo español* —que no es fuente de precisiones— escribió de nosotros [...] Echemos mano de los grandes escoliastas del 98, Azorín y

Baroja. Aquél, casi del país por ascendencia familiar y educación infantil, se ha ocupado de Murcia con laudable frecuencia y evidente cordialidad. De él son algunos de los más finos piropos rendidos a nuestras mujeres: «¡Oh, mujeres murcianas! A vuestro par podrán colocarse otras mujeres; en lugar más preeminente y alto que vosotras, ninguna.» No obstante, la estampa que en *Las confesiones de un pequeño filósofo* y *La Voluntad* trazó de Yecla no es muy alentadora, y no digo la del *Camino de perfección* barojiano, refrendada por las del novelista contemporáneo José Luis Castillo-Puche. Visiones negativas y declaradamente pesimistas, trascienden a las letras extranjeras. Richard Ford, uno de los clásicos de la literatura itinerante por España, nos trató con severidad, y otro, G. A. Hoskins, recordó teníamos fama de ser los peninsulares más iletrados. En fin, es el cuento de nunca acabar.

¿Qué refleja la literatura propiamente vernácula, la que culmina en Vicente Medina, poeta dialectal de la Huerta, nuestro elegíaco máximo, coetáneo de Azorín y de don Pío? A partir de los bandos, soflamas y peroratas populares, fiel transcripción de las peculiaridades lingüísticas, las del panocho, se hace costumbrismo e idilio. Lo mismo los precursores —Martínez Tornel, Gisbert, Rodolfo Carles, Díaz Cassou, Frutos Baeza, hombres de la generación anterior a Medina— que los epígonos —Jara Carrillo, Frutos Rodríguez, Rex, Emilio *el de los muebles*. (Mateo, 1971: 83-86)

Tòpics i referències literàries a banda, també trobem punts de contacte entre Fuster i Mateo en alguns aspectes de l'anàlisi de les realitats econòmiques respectives. És ben coneguda la tesi fusteriana —explicitada en *El País Valenciano* i, sobretot, en *Nosaltres, els valencians*, com ja he apuntat— que relaciona l'ancestral endarreriment de l'economia valenciana —amb els aspectes socials que això duu associat— amb l'escassa o nul·la repercussió que va tenir a ca nostra la revolució industrial i, per tant, la persistència d'una societat rural. Els arguments que ens donarà Mateo seran pràcticament idèntics:

El hombre del Reino se ha moldeado como un ser de la tierra y para la tierra. La civilización y la revolución industriales no han transformado sus condicionamientos, no han configurado sus inclinaciones.

[...]

Consecuentemente con la estructura económica, la social resuda ruralismo por todos sus orificios. En las ciudades populosas como en los villorrios. (Mateo, 1971: 92, 95)

Fins i tot alguns detalls bastant més insignificants faran pensar al lector atent en *El País Valenciano* —independentment que Mateo s'hi hagi inspirat o no. Heus-ne ací un exemple en què, si més no per contrast, se'ns fa present el Fuster que va rebre tantes

crítiques de les forces vives valencianes per afirmar que las «muchachas se disfrazan a la primera ocasión con cualquier traje típico que tengan a mano» (Fuster, 1962b: 53):

De todos modos, a diferencia de otras regiones, en las que la indumentaria ya no tiene tal carácter, convertida en disfraz presuntamente suntuario de señoritas urbanas, en Murcia y Albacete, aunque reducido a usos señalados, el traje sigue en las manos del pueblo, de este pueblo de pastores y campesinos que mata las amarguras con seguidillas, fandangos, enredás, pardicas, valsorianas, garrotes, parrandas, retales, malagueñas, jotas. (Mateo, 1971: 112)

I encara un exemple final, que només deixaré apuntat amb la certesa que en aquestes citacions respectives de Fuster i Mateo els noms de les ciutats esmentades podrien ser del tot intercanviables:

Yo diría, sin ánimo de ofender, que Alicante, como ciudad, es la perfecta capital de provincia española. Entre las cincuenta y tantas localidades que poseen este título administrativo, ninguna quizá lo disfruta con mayor vocación. Porque no se trata sólo de que lleve bien su rango burocrático y acepte sus contrapartidas lacayunas; es que, además, se adhiere a ello con toda el alma, y se sujeta a cuantas abulias y desistimientos exige el caso. Ya se sabe lo que es el provincialismo —y me repito—: una mentalidad de sucursal. (Fuster, 1962b: 413)

Albacete es un dechado de capital de provincia. Perfectamente neutra, escasa de color, borroso el dibujo, impersonal la fisonomía, encarna e incluso eleva a calidades arquetípicas el provincialismo. El tenor social de su vida, incluido y destacado el de los grupos rectores e influyentes, es de una mediocridad irreprochable. (Mateo, 1971: 130)

Resultarà una obvietat dir que, evidentment, Josevicente Mateo, seguint la característica essencial de la col·lecció «Guías de España», impregnarà la seva de peculiaritats nascudes en els seus interessos i en les seves preferències —el capítol que dedica a Jumella, la seva ciutat natal, i lecla es titula «Murcia enológica y literaria», amb una clara referència a dues de les seves principals passions—, però crec que les dades que he donat demostren que Mateo va tenir ben present la guia de Fuster quan va redactar la seva. No seria gens agosarat, a més a més, afirmar que Fuster degué influir en els responsables d'Edicions Destino perquè aquests es decidissin a encomanar a Mateo l'elaboració de la guia de Múrcia.

Sigui com sigui, el que em sembla que queda ben demostrada és la importància de la col·lecció «Guías de España» en el context de la prosa turística a l'Estat espanyol i en la manera com Joan Fuster acara la descripció del territori valencià.

CAPÍTOL III. *EL PAÍS VALENCIANO* I L'ASSAIG

1. *El País Valenciano* i la dicció fusteriana. L'assaig com a atractor
2. Aspectes tècnics i paratextos lingüístics
3. La «Introducción general»
4. Els itineraris
5. Els referents bibliogràfics: les citacions d'autoritat
6. La terminologia: art i arquitectura
7. El tractament de les dades econòmiques
8. El lector model
9. Paratextos gràfics: sobrecoberta, mapes, fotografies i peus de fotografia

1. *EL PAÍS VALENCIANO* I LA DICCIÓ FUSTERIANA. L'ASSAIG COM A ATRACTOR

L'objectiu del capítol anterior ha estat analitzar la col·lecció «Guías de España». Ara bé, atès que ho he fet per tal de situar el context editorial d'*El País Valenciano*, ha estat inevitable fer contínues referències a l'obra de Joan Fuster. Aquest capítol, el nuclear de la tesi, el dedicaré a analitzar amb el màxim detall de què sigui capaç el llibre central de l'autor de Sueca pel que fa a la descripció del territori.

M'agradaria partir, tanmateix, d'unes reflexions prèvies bastant generals. Moltes vegades, en la literatura contemporània, però sobretot en les arts plàstiques, hi ha una tendència, potser no explicitada, a refusar o, com a mínim, a menystenir, les obres fetes per encàrrec. Sovint, són els autors mateixos els que consoliden aquesta idea en parlar-ne amb un cert grau de displicència. No és difícil sentir en boca d'un pintor, d'un

escultor, d'un dissenyador gràfic, d'un cineasta..., expressions que es podrien resumir amb la frase següent: «Fer aquest encàrrec em permet tenir els ingressos necessaris per a fer el que realment vull en el meu temps lliure: art». De vegades, un escriptor fa de guionista en una sèrie de televisió i després dedica el seu temps lliure a aquella novel·la que ha de ser la seva obra mestra. Altres vegades, dedica la seva jornada laboral a la traducció o completa formularis darrere la taula humil de l'oficinista, per arribar després a casa i seure davant el full en blanc que acabarà convertit en un poema. Un pintor fa decorats per a teatre i al seu estudi pinta els quadres que vol, sense que ningú li digui sobre què ha de pintar. Els exemples serien inesgotables i podrien abastar totes les arts —i gairebé totes les feines. De fet, algunes de les arts clàssiques tan relacionades amb la prosa turística, com ara l'arquitectura, difícilment es podrien entendre situades fora de l'encàrrec.

Joan Fuster, «*pro pane lucrando*», moltes vegades no escriu el llibre que voldria escriure, d'acord amb la tan citada primera frase de la introducció a *Nosaltres, els valencians*. Crec, però, que cal plantejar-se si les obres d'encàrrec i les obres fetes, diguem-ne, *motu proprio*, han de tenir una consideració diferent respecte a la nostra recepció com a lectors o com a crítics. Tornant a les arts plàstiques al·ludides fa un moment, ens hauríem de preguntar si un pintor com Picasso situaria en un nivell inferior de la seva obra un quadre com el *Guernica*, pel simple fet que va ser un encàrrec del govern republicà per al pavelló espanyol de l'Exposició Internacional de París del 1937. O si hem de considerar una obra menor els murals ceràmics que Joan Miró va fer, també sota encàrrec, per a la seu permanent de la UNESCO a París (1957). O què hem de pensar, més recentment, de la intervenció de Miquel Barceló a la cúpula de la Sala dels Drets Humans i de l'Aliança de Civilitzacions del Palau de les Nacions Unides a Ginebra (2008) perquè, també aquesta, la va pagar el govern espanyol. I què fem amb Velázquez i Goya? Considerem obres d'art els diferents retrats que van pintar de membres de família reial o de la noblesa espanyoles o, com que els van fer també «*pro pane lucrando*», com Fuster molts dels seus llibres, no han de rebre aquesta consideració?

La qüestió és si un pintor o un escultor deixa de ser un bon pintor o un bon escultor quan la motivació de la seva obra és del tot externa. En la història de l'art són ben coneguts els esforços de tants i tants pintors per aconseguir encàrrecs, per entrar a la

cort de tal o tal rei. És cert que en el món de l'art podríem dir que les relacions econòmiques —cal centrar-nos-hi, perquè, al capdavant és el que hi ha al darrere de tot el que estem considerant— van començar a canviar profundament ja ben entrat el segle xx. Ara estem acostumats a pensar que el pintor fa els quadres que vol i el comprador —particular o institucional— els adquireix en una exposició o en una galeria d'art. Segurament, no deixa de ser un punt de vista una mica romàntic, però és el que volem pensar que passa. I, sobretot, és el que els artistes ens voldran fer creure —o voldran creure ells mateixos— que passa. Personalment, sempre he pensat que el bon pintor, que el bon artista, converteix en obra d'art tot el que fa. La gènesi pot estar associada a un impuls extern —l'encàrrec— però la tècnica i els recursos que aplica a l'hora de dur-la a terme faran que el resultat no difereixi —o difereixi ben poc— del que hauria fet amb una gènesi del tot, diguem-ne, autònoma.

Tornem a la literatura i tornem a les «Guías de España» i a *El País Valenciano*. Totes les guies de la col·lecció són fetes per encàrrec. Alguns autors, ja ho hem vist, fins i tot van estar temptats de rebutjar l'encàrrec o, com a mínim, van protestar per les condicions que se'ls imposaven —no parlo ara, evidentment, de condicions econòmiques, tot i que també es podrien considerar. Altres autors —potser no caldrà tractar-ho tampoc— també van protestar, o es van sentir ofesos, però justament pel contrari: perquè l'encàrrec va anar a altres mans quan ells pensaven que el mereixien. Sigui com sigui, podríem dir que la col·lecció en conjunt té una gran qualitat. Cada autor ha interpretat de maneres lleugerament diferents l'encàrrec, precisament, perquè des d'Edicions Destino no sols es permetia aquesta llibertat d'interpretació sinó perquè fins i tot es potenciava.

Com hem anat veient, les característiques del gènere «guia d'autor» han permès que cada escriptor hagi decidit a què donava prioritat en la seva guia. Generalitzant i resumint el que he dit amb anterioritat, podríem concloure que entre el pol de la guia turística més tècnica i el pol del llibre de viatges, cada autor ha fet anar la seva obra cap als espais en què s'ha trobat més còmode. Podríem dir que, en conjunt, el que hi ha dominat ha estat l'hibridisme, amb més o menys tendència cap a la literaturització. En tots els casos, sens dubte, l'estil de cadascun dels autors, i no les indicacions editorials, com acabo d'apuntar, són les que han marcat el camí. La major part dels llibres de la col·lecció són, certament, bastant heterogenis, en el sentit que d'acord

amb el seu tarannà personal i amb els objectius de cada moment, l'autor ha insistit en la descripció, en la reflexió crítica, en l'anàlisi de dades econòmiques, en aspectes sociològics, en els records personals... És, segurament, el que fa que la col·lecció com a ens unitari resulti tan interessant.

Pel que fa al cas concret de Fuster crec que cal assenyalar, d'entrada, que hi ha hagut una tendència molt generalitzada a presentar-lo com un personatge amb dues facetes molt marcades i gairebé antagòniques: d'una banda, el nacionalista; de l'altra, l'assagista. Aquesta divisió em sembla que neix d'una recepció extremadament reduccionista que alguna gent ha fet dels magnífics estudis seminals sobre la seva obra que Josep Iborra va aportar ja durant la dècada dels anys vuitanta del segle passat. Bàsicament, *Fuster portàtil* (1982) i la seva tesi doctoral, *Humanisme i nacionalisme en l'obra de Joan Fuster*, defensada el 1984 i publicada recentment, el 2012, com ja he indicat en el capítol anterior.

Personalment, penso —i no sóc ni el primer ni l'únic a veure-ho així— que aquesta és una separació poc convenient, perquè des del punt de vista analític tendeix a deixar de banda, o com a mínim en un segon pla, una part molt substancial de la producció textual fusteriana. Podria resultar útil per a fer-ne una distribució temàtica —que és essencialment com la planteja Iborra—, però realment afecta dues categories que no entren en conflicte: la ideològica i la professional. Joan Elies Adell ho expressa en els termes següents:

les diferents i variades lectures que s'han pogut realitzar de l'obra de Fuster han cristal·litzat, en la pràctica, el que ell anomena «una imatge *doble* de Fuster» (Iborra, 1983: 18). Tindríem, d'una banda, el Fuster dels assajos i dels aforismes, més genèric, d'àmbit més *universal* —a la manera de Montaigne—, i, d'una altra, el de les reflexions més estudioses i *doctrinals* dirigides a examinar la realitat col·lectiva dels Països Catalans. Una imatge *doble*, per tant, que possibilitava aïllar Fuster del mateix Fuster, un d'ells convertit en més *literari*, més *escriptor* —amb una utilització força restrictiva d'aquest terme, per cert—, més amè, més plaent; mentre que en l'altre pol quedaria relegat aquell altre Fuster, més estudiós, més erudit, i a la vegada més directe, més conscient políticament, més *ideòleg*; un Fuster on allò interessant sols quedaria reduït a la temàtica tractada [...] En una part d'aquesta bàscula se situarien llibres com *Diccionari per a ociosos*, *Causar-se d'esperar*, *Figures de temps*, *Consells, proverbis i insolències*, entre altres, mentre que l'altre costat s'equilibraria amb textos de temàtica més particular, com els coneguts i discutits *Nosaltres, els valencians*, *El País Valencià*, *Qüestió de noms* o *Poetes, moriscos i capellans*, etc.

No obstant això, des de ja fa algun temps, han estat moltes les veus i les opinions que s'han mostrat en desacord amb aquesta interpretació de l'obra fusteriana, i que

han tractat d'argumentar i de discutir la conveniència i la certesa d'aquesta separació, d'aquest aïllament, per reclamar així una restitució del nexa comú que ens permeta parlar d'un únic Joan Fuster i d'una obra que, com Augusto Ponzio (1993: VIII) comenta tot referint-se a la de Bakhtin, és «descaradament unitària» en els seus propòsits, sense separacions, sense aïllaments, sense ombres. (Adell, 1997: 187-188)

En Fuster, el que hi domina és l'escriptor i la seva escriptura es modalitza sempre sota l'òptica de l'assagista, com molt bé assenyala Enric Sòria (1993: 32) i recorda Adell (1997: 188). La seva decisió vital —l'explicita moltes vegades— és la de viure de l'escriptura. En les primeres pàgines de les «Notes per a una introducció a l'estudi de Josep Pla», que ja he esmentat en el capítol anterior, Fuster fa una sèrie de reflexions sobre la professionalització dels escriptors catalans i, concretament, sobre la professionalització com a escriptor de Josep Pla, que ben bé podrien referir-se a si mateix. «La solució que arbitra Josep Pla és el periodisme», diu Fuster (1966a: 14). La que s'arbitra per a si mateix és relativament similar. Tot i que Fuster mai no es considerarà a si mateix com un periodista —i certament no l'en podríem considerar—, la seva dedicació professional a la premsa —als diaris i a les revistes— és intensíssima: principalment, com a col·laborador en pàgines d'opinió, però també amb altres tipus de papers, com veurem més endavant. En la introducció a la traducció catalana d'*El País Valencià* també fa una referència a la seva pròpia professionalització:

Finalment, van anar venint els encàrrecs editorials, i la meua condició de jornalero de la ploma em privava de desdenyar-los. (Fuster: 1971c: 9)

En aquesta introducció està parlant de la quantitat important de «planes de "tema valencià"» que va haver d'escriure. *El País Valencià* és, òbviament, un d'aquests encàrrecs editorials que li van anar venint i forma part, també òbviament, de les planes de tema valencià. I, com a bon escriptor, en acceptar l'encàrrec i dur-lo a terme, Fuster hi aporta tots els seus coneixements i totes les seves virtuts. El resultat final és del tot recognoscible. S'ajusta a l'encàrrec sense forçar-ne els límits. És lleial a les exigències i a les voluntats de l'editorial, però alhora manté la fidelitat amb el seu estil i amb la seva ideologia. Això no sols el converteix en un gran professional, sinó en un gran escriptor. Com afirma Manuel Pérez Saldanya:

Amb petites diferències i èmfasis, la llengua i l'estil de Joan Fuster es mantenen al llarg de tota la seua producció escrita i, salvant les peculiaritats que imposa cada tipus d'obra, també en els diferents gèneres que va conrear. (2008: 9)

El conjunt de la seva obra té unitat de criteri i de forma, amb les modalitzacions genèriques que cada cas concret exigeix. Expressat en termes més metafòrics —«la metàfora, el salt eqüestre de l'analogia arriscada», diu Vicent Salvador (2008: 25)—, podríem dir que Fuster porta l'aigua cap al seu molí..., i el seu molí treu la farina passada per una mola assagística. Podríem dir, situats en altres paràmetres més intel·lectuals, que Fuster fa passar tots els encàrrecs editorials pel filtre de la seva ment cartesiana i la manera d'escriure montaigniana. En el cas que ens ocupa, reflexiona per conèixer el territori que ha de descriure i per conèixer-se respecte a aquest territori. Pensar i escriure —també viatjar, però de manera més secundària— esdevenen un mètode per a l'autodescoberta. Tot plegat és un procés creatiu que, des del punt de vista del gènere literari, el fa arribar al seu espai natural: l'assaig. És per això que podem parlar de l'assaig com a atractor genèric del seu corpus literari. Tot això connecta inevitablement amb les reflexions que Fuster apunta en el seu assaig *Les originalitats* respecte a la unitat de l'obra d'un autor:

Un home, en tota la seva vida literària, no escriu sinó una sola obra, la seva obra. A desgrat dels canvis, de les contradiccions, de la varietat, de l'evolució que, pel temps, s'hi pugui rastrejar, aquesta obra —junta o dispersa— és sempre *una... i única*. (Fuster, 1975a: 162)¹

No és que Fuster escrigui sempre el mateix llibre, —a la manera de Cézanne, que pintava sempre el mateix paisatge: la muntanya de Santa Victòria—, sinó que la seva dicció personal, basada en una manera de fer primordialment assagística, serà la que dominarà en totes les seves produccions textuais.

És d'acord amb aquesta òptica que em dispo a analitzar *El País Valencià*. Com ja he indicat en un article introductor anterior (Grau, 2014), el propòsit literari està del tot present en la seva guia. Mai no l'amaga. De fet, comprovarem que és al que vol donar preeminència. Ara bé, sap que ha de complir també els propòsits —difusos, de

¹ Aquesta citació, o parts col·laterals, ha estat àmpliament aprofitada i reproduïda, amb més o menys extensió, pels estudiosos de l'obra fusteriana. La trobem, per exemple, en Iborra (1982: 51 i 2012: 53), en Martí (1993: 69), en Adell (1997: 189) o en Penalba (2012: 114). Com ja he indicat, cito *Les originalitats* a partir de les obres completes.

vegades— exigibles a tot bon cicerone: la descripció del territori i de les gents, dels monuments, de les obres d'art... No defuig aquest propòsit de transmissió de coneixement, amb la qual cosa s'estableix, com ja he apuntat una mica més amunt, una espècie de lluita interna entre els dos pols de dicció genèrica: el pol del coneixement científic —geogràfic, pictòric, escultòric, arquitectònic...— i el pol literari —assagístic. La lluita es resol satisfactòriament amb el procés d'hibridació a què m'he referit, en què el compromís de presentació sistemàtica i més o menys documentada de la matèria objecte d'estudi acaba integrat en un procediment de literaturització dominat pels aspectes assagístics propis de l'obra fusteriana, que, segons el meu parer, converteixen *El País Valencià* no sols en un referent d'aquest tipus de subgènere que he volgut qualificar de «guia d'autor» sinó en un dels llibres fonamentals en la seva bibliografia.

Per a això, en primer lloc, Fuster incorpora al seu discurs tot un entramat de citacions d'autoritat que li serveixen per a presentar el territori d'una manera indirecta, amb gran càrrega literària. Utilitza les seves lectures per a anar dirigint-nos pels diferents llocs que hem de visitar o per a explicar-nos de la manera més transparent possible —i sobretot més literària, sense academicismes— com hem estat i com som els valencians. Però si les mostres d'erudició poden acabar resultant avorrides i fins i tot pedants en molts textos acadèmics, en Fuster, gràcies a l'ús discursiu que en fa, tenen la funcionalitat contrària: la d'amenitzar el text. Ho aconsegueix, sens dubte, amb una elecció indiscutiblement apropiada de les citacions. En general, Fuster aprofita de cada autor allò que li resulta més idoni per a cada context. De vegades, seran referències mínimes. Altres vegades, per contra, podríem arribar a pensar que l'itinerari seguit en alguna part del llibre ens ha fet passar per un lloc que ha permès a Fuster d'explotar al màxim un autor determinat —penso ara, per exemple, i ho veurem en el moment oportú, en Monòver i Azorín. Ara bé, el treball d'elaboració fet al voltant de les citacions i dels autors és sempre tan meticulós que el lector mai no tindrà la sensació que Fuster en fa un aprofitament injust i innecessari. Ans al contrari, tindrà la sensació que totes les citacions vénen perfectament a tomb.

A més a més, la introducció en la guia dels aspectes tècnics relacionats amb l'art i l'arquitectura, d'una banda, i la informació econòmica, de l'altra, està resolta seguint també la mateixa voluntat amenitzadora. Les informacions tècniques són incorporades

allà on resulten necessàries, però la fredor de les dades és contrarestada amb diferents processos de desterminologització, entre els quals destaquen una adjectivació humanitzadora dels termes i, sobretot, una constant ironia.

Tots aquests aspectes de l'obra de Fuster, amb les derivacions que pertoquin, són els que em proposo d'analitzar detingudament en els apartats que vénen tot seguit.

2. ASPECTES TÈCNICS I PARATEXTOS LINGÜÍSTICS

És ben evident que els aspectes paratextuals, tot i ser importants, no són els essencials d'un llibre —per pura definició del terme, de fet. Tanmateix, ens serveixen per a emmarcar-lo i per a algunes coses més —algunes de ben significatives, com ara mateix considerarem. La sobrecoberta —o la coberta, si no té sobrecoberta—, per exemple, és el primer que veiem d'un llibre quan cau a les nostres mans o fins i tot quan encara no l'hem tocat, quan encara en som simples observadors i no n'hem esdevingut ni lectors. En una llibreria, davant una taula amb les darreres novetats editorials, una imatge cridanera ens pot despertar la curiositat. Un bon títol també serà important. I, sens dubte, si coneixem l'autor i és dels que ens agrada, és ben probable que agafem el llibre i el fullegem. En aquesta situació, si encara no ens hem decidit a adquirir el llibre, potser llegirem el text que l'editor haurà disposat en la part posterior de la coberta o en les solapes. L'editor sap que, en aquest text, s'hi juga gran part de les possibilitats que té de vendre un llibre. Ens hi ha d'explicar les virtuts del llibre i també les virtuts de qui l'ha escrit. Ens ha de convèncer que necessàriament aquell llibre ha de formar part de la nostra biblioteca. Al capdavant, l'edició no deixa de ser una activitat comercial més i convèncer el client és primordial. Per això, com a futurs lectors, hem de tenir una mica de prevenció davant els textos de les cobertes i assumir que formen part de l'estratègia comercial. De ben segur, tots ens hem sentit enganyats —defraudats és possiblement un mot més idoni— en llegir un llibre si el que se'ns explica en el text de la coberta no s'adiu del tot amb el que després ens hem trobat a l'interior. Com dic, forma part del joc editorial.

En els casos de llibres incorporats a una col·lecció, com és el que ens ocupa, l'estructura de les sobrecobertes —com l'estructura general del llibre— se sol repetir en tots els que en formen part. Ja hem vist en el capítol anterior que els llibres de «Guías de España» tenien molta unitat estètica en les sobrecobertes. Totes, excepte la

corresponent a la primera edició d'*El País Vasco* de Baroja, les va dissenyar l'aquarel·lista Frederic Lloveras. La il·lustració de Lloveras ocupa de manera continuada tota la sobrecoberta excepte les dues solapes, que queden amb un fons blanc sobre el qual es compon, en la solapa inicial, el text descriptiu de la guia en qüestió i, en la solapa posterior, o una breu descripció de guies editades amb anterioritat o, quan el nombre de guies es va fer més gran, una llista amb els títols i els autors de totes les aparegudes. La sobrecoberta d'*El País Valencià* també serà de Lloveras i en parlaré en l'apartat final d'aquest capítol, que dedicaré als paratextos gràfics. Aquest és el text que duu *El País Valencià* en la solapa inicial:

«Valencia, jardín de flores...» El País Valencià es una tierra conocida en toda España, y en todo el mundo, por esta frase tópica. Y aunque no puede decirse que esta imagen de Valencia esté faltada de base, no es menos cierto que, referida al conjunto del País Valencià, resulta parcial e insuficiente. La confusión se produce por la aplicación de la misma palabra —Valencia— a la ciudad y a todo el territorio que se llamó Reino de Valencia.

La guía que ha compuesto Joan Fuster viene precisamente a deslindar el tópic y la realidad valenciana, a precisar documentalmente los hechos más significativos, a dar, en suma, una visión completa y solvente del País Valencià. Fuster, nacido en Sueca, autor de varios libros de ensayos de capital importancia, es un nuevo y excepcional valor en el ámbito de la cultura catalana. Su agudeza de percepción y el total conocimiento de su país y de todos sus problemas le convierten en el guía más valioso si se trata de apreciar, por igual, la sugestiva superficie y también las más profundas raíces del País Valencià. Y, ciertamente, la tarea no era fácil. Se trataba de examinar la diversidad en las costumbres y en el léxico, en las calidades del clima, en los recursos del trabajo, en el peso que la historia pone a cada paraje, y al mismo tiempo hallar la personalidad que define a la totalidad de un pueblo. Este es el gran acierto de este volumen, el más importante que se ha publicado hasta hoy sobre el País Valencià, y especial mención merecen las ilustraciones, más de 400 fotografías obtenidas especialmente para esta edición, debidas a Ramón Dimas, un mapa general a escala y varios mapas pintorescos.

Com veiem, és la voluntat de superar el tòpic la que remarquen els editors en aquest text, que ja avança, a més a més, algun dels motius de la confusió. Podríem dir que és comprensible que sigui aquest l'aspecte que els editors volen subratllar, perquè és, en certa manera, el que domina tot el *El País Valencià*. No sols aquest text de la solapa s'inicia parlant dels tòpics sobre el País Valencià que cal superar, sinó que el llibre mateix començarà amb aquesta òptica. Això, que segurament no hauria de ser cap sorpresa avui, devia copsar en el moment en què va aparèixer la guia de Fuster. D'una banda, perquè la tendència de les guies en general —i no estic parlant ara

precisament de les de Destino— és justament la de donar prioritat als tòpics, sobretot si són laudatoris, i accentuar-los. D'altra banda, perquè els llibres descriptius del territori valencià gairebé sempre havien agafat aquest camí escassament crític. Recordem en aquest sentit —ja ho he apuntat en el capítol I— com Vicenç Rosselló insistia a mostrar-nos el to ditiràmbic que solen tenir les societats sucursalistes en descriure el seu territori. I jo diria que l'apreciació és bàsicament aplicable a totes les societats i molt general entre les guies turístiques.

La segona part del text citat més amunt compleix els objectius promocionals habituals d'un text de solapa de sobrecoverta. Com he assenyalat, presentar-nos l'autor com el més idoni per a dur a terme la tasca encomanada —una tasca que, com sempre, ofereix grans dificultats. La cosa interessant és que, tot i afirmar que Fuster té un «total conocimiento de su país», el que no fan els responsables d'Edicions Destino és el que havien fet en guies anteriors respecte als autors corresponents. Generalment, a més de presentar-nos els autors com a grans coneixedors dels seus països respectius, ens informaven de la bibliografia descriptiva que ja havien publicat —de manera concreta o, senzillament, fent referència a aquest tipus de producció textual. En el cas de Fuster no ho fan per la senzilla raó que *El País Valencià* és el primer llibre de prosa turística que el de Sueca publica.

Ara bé, la gent de Destino no s'estan d'afirmar que Joan Fuster és un «excepcional valor en el àmbit de la cultura catalana». No oblidem que encara no ha fet els 40 anys. És molt agosarat generalitzar respecte a això, però m'atreveria a dir que per a un escriptor aquesta edat és més pròxima a la joventut que a la maduresa. També és ben cert que en llegir Fuster sempre tenim la sensació, fins i tot en els primers textos, que ens trobem davant un autor madur. L'altre aspecte remarcable és la seva incorporació clara i sense cap mena d'eufemisme a la cultura catalana. El Fuster nascut a Sueca —i Sueca presentada en solitari, sense la referència provincial que podríem esperar en una guia incorporada a una col·lecció d'àmbit espanyol—, el valencià que escriu *El País Valencià*, forma part de la cultura catalana i n'és un valor excepcional. Hem de recordar —per si se'ns ha passat per alt— que el text és del 1962. L'impacte que una afirmació com aquesta podia causar en aquell moment devia ser profund. Un impacte, d'altra banda, similar al que malauradament encara avui causa una expressió de

catalanitat feta amb aquesta transparència i amb aquesta normalitat. Han passat més de cinquanta anys i sembla que en aquest sentit les coses han canviat ben poc.

No em puc estar de reproduir en aquest context de paratextos fusterians el breu text de la solapa de *Nosaltres, els valencians*, en què els que apareixem identificats com a catalans som tots els valencians:

Nosaltres, els valencians és el primer intent seriós de presentar —en una sòlida visió de conjunt, densa d'incitacions civils i intel·lectuals— el passat i el present dels homes que viuen entre Morella i Elx. Els valencians hi trobaran suggestius punts de reflexió sobre els temes més vigents de llur actualitat. Per a tots els altres catalans, encara, serà un instrument imprescindible per a comprendre “el cas valencià”, que, en definitiva, tan directament els afecta.

Aquest text es reproduirà en totes les reedicions catalanes de *Nosaltres, els valencians* —en les primeres edicions en la solapa i posteriorment, a partir de la tercera edició, de 1977, quan la coberta s'edita sense solapes, en la part posterior. Només en conec una excepció, molt simptomàtica, d'altra banda: la que va promoure la Generalitat Valenciana el 1992, pocs mesos després del traspàs de l'autor, amb motiu dels trenta anys de la primera edició del llibre i del desè aniversari de l'aprovació de l'Estatut d'autonomia valencià. Aquesta edició, que reproduïx amb total fidelitat l'edició de la col·lecció «El Cangur» d'Edicions 62 —que alhora reproduïx la segona edició, que és la que podem considerar definitiva— duu un preàmbul del llavors president de la Generalitat, Joan Lerma, titulat «La lúcida veu pública», datat el 9 d'octubre de 1992, en què qualifica d'indispensable la figura i l'obra de Joan Fuster. El text esmentat amb la referència a la nostra catalanitat ha desaparegut completament. Tot, com dic, molt significatiu.

L'altre element important del text de la sobrecoberta d'*El País Valenciano* —que, a més a més, es relaciona amb aquest incís que acabo de fer— és l'explicitació d'un altre dels objectius primordials del llibre de Fuster: «hallar la personalidad que define a la totalidad de un pueblo». Com més endavant crec que podré demostrar, aquest aspecte és el que fa connectar *El País Valenciano* i *Nosaltres, els valencians*, dos llibres que sovint han estat presentats com a radicalment diferents però que tenen punts de convergència més que evidents —més enllà de l'obvietat de versar sobre el mateix territori. Fuster mateix, certament, va influir profundament en aquesta percepció divergent. D'una banda, com ja hem vist en la citació anterior —i com insisteix en la

introducció al llibre i en el pròleg a la segona edició—, ens presenta *Nosaltres, els valencians* com el «primer intent seriós» d'analitzar els valencians actuals amb «decisió de futur», a partir d'una revisió del nostre passat feta amb perspectiva històrica, social, econòmica i cultural. Per a això, parteix d'un «apriorisme militant» (Fuster, 1962a: 11) que consisteix a deixar clara la seva adscripció nacional. D'altra banda, afirma que *El País Valenciano* és un llibre «merament literari» (Fuster, 1964a: 9), una guia «informativa, una mica —molt— apologètica, i, en alguns aspectes, tocada d'efusió» (Fuster, 1971c: 11), és a dir, un llibre neutre, del tot innocent. I no, *El País Valenciano*, afortunadament, no és tan innocent ni tan neutre com Fuster ens vol fer creure. Reprendré aquesta línia argumental una mica més endavant.

Tornem als paratextos d'*El País Valenciano*. La sobrecoberta es completa, en la solapa posterior, amb la llista d'obres publicades en la col·lecció «Guías de España» fins al 1962: les dues guies inicials de Josep Pla, seguides de les de Soldevila i Baroja, més *Madrid, Galicia* i *Andalucía* fins a arribar a la que havia aparegut justament abans de la de Fuster, és a dir, *Cataluña*, de Pla.

La coberta d'*El País Valenciano* és la característica de la col·lecció «Guías de España» a partir de 1950: tapa dura folrada amb tela vermella amb una ornamentació daurada dissenyada per Ricard Giralt Miracle. La part frontal de la coberta duu gravat només el títol de la guia emmarcat en una gran caixa de sis línies que s'ajusta a l'alt i a l'ample del llibre. El títol i les línies són impreses en tinta daurada. El lloc, més complex, incorpora el títol i l'autor del llibre en tinta daurada sobre una caixa de fons negre i una sèrie de línies i altres motius que combinen la tinta daurada i la negra per ocupar-lo totalment. La part posterior de la coberta apareix totalment neta, sense cap impressió.

El llibre té dues pàgines de cortesia, seguides de la portadella, amb el títol de la col·lecció i el del llibre. En la portada hi ha les dades habituals: autor,² títol del llibre i peu d'impremta, en aquest cas: «Ediciones Destino - Barcelona». A més a més, se'ns informa que el responsable de les fotografies és Ramon Dimas. La pàgina de crèdits,

² Com a dada gairebé anecdòtica, cal assenyalar que Joan Fuster és l'únic dels autors catalans que signa la guia amb el seu nom de pila en vernacle. Pla i Soldevila van signar les seves en espanyol: José i Carlos, respectivament.

com en tots els llibres de la col·lecció, dóna detall de les diferents persones que han participat en l'elaboració de la guia. El text concret és el següent:

COLABORADORES DE ESTA OBRA

Véase al final de la obra la relación detallada de la parte fotográfica debida a Ramón Dimas con la colaboración de Archivo Mas y otros fotógrafos. La sobrecubierta es de Federico Lloveras. Los cinco mapas dibujados son de Francisco Fontanals. El mapa general a escala, de Pablo Cots. La ornamentación de la tela, de Ricardo Giralt Miracle.

Com podem comprovar si repassem la llista de col·laboradors de les altres guies, són els més habituals de la col·lecció. La pàgina de crèdits també ens informa que la primera edició és de setembre de 1962. El dipòsit legal és B. 5107. - 1962 i el número de registre, 114 - 62. D'*El País Valencià*, només se'n va fer aquesta primera edició. Cal remarcar, però, que el darrer llibre de la col·lecció que va tenir reedicions va ser precisament *Cataluña*, el previ a *El País Valencià*. Totes les guies posteriors van tenir una única edició.³ *El País Valencià* té 528 pàgines.

En la pàgina que segueix la contraportada, hi trobem la dedicatòria del llibre. No caldria parlar-ne si no fos perquè resulta excepcional en el conjunt de l'obra fusteriana. Fuster no és gaire aficionat a fer dedicatòries en els seus llibres. Sense voluntat de ser exhaustiu, m'atreviria a dir que aquest és l'únic llibre que dedica. A tot estirar, trobem dedicatòries individuals d'alguns dels poemes de *Terra en la boca* (Barcelona, Barcino, 1953) —alguns dels receptors d'aquestes dedicatòries són Josep Iborra, Jaume Bru, Josep Albi, Josep Maria Casacuberta, Manuel Sanchis Guarner, Agustí Bartra...⁴ La dedicatòria d'*El País Valencià* és breu, senzilla i directa: *Als meus pares*. És una dedicatòria que resulta extremadament personal. D'una banda, pel fet de ser tan excepcional en la seva obra i, de l'altra, perquè està feta en català en un llibre que

³ Cal dir, tanmateix, que Edicions Destino va reeditar, per exemple, la guia de Dionisio Ridruejo, però ho va fer en un format totalment diferent: llibre de butxaca enquadrant en rústica sense sobrecoberta i sense il·lustracions. A més a més, cada volum incloïa una única província. Es tracta de sis volums que formen part de la col·lecció «Destinolibro».

⁴ Aquest poemari té una altra excepcionalitat dins l'obra fusteriana: és encapçalat per un pròleg al·lògraf, de J. V. Foix. Anna M. Devís (2001: 80-85) ens informa que en el període comprès entre 1940 i 1970 Fuster només és prologat quatre vegades. A banda de *Terra en la boca*, també porten pròleg *Sobre Narcís* (València, Torre, 1948), *La poesia catalana fins a la Renaixença* (Mèxic, Edicions Catalanes de Mèxic, 1954) i *L'home, mesura de totes les coses* (Barcelona, Edicions 62, 1967), signats, respectivament, per Xavier Casp, Francesc Ferreras i Joaquim Molas.

s'edita en espanyol, la qual cosa reforça la connexió amb la llengua familiar. És clar que Fuster va voler dedicar als pares un llibre sobre el seu país —la relació etimològica entre pàtria i pare és òbvia— en la llengua que compartien. Podríem dir que hi trobem la relació família-llengua-país. És obvi, també, que Fuster no preveia que el llibre pogués resultar tan polèmic. Mai no l'hauria dedicat als pares si hagués sospitat el reguitzell de crítiques i fins i tot d'atacs personals que provocaria. Cal assenyalar que aquesta dedicatòria no s'incorpora a la traducció al català d'*El País Valencià*, quan, convertit ja en *El País Valencià*, formarà part de *Viatge pel País Valencià*, el tercer volum de les seves obres completes. Potser té a veure amb la decisió d'eliminar la dedicatòria el fet que els pares ja havien mort.⁵ Potser és el context mateix de l'obra completa el que recomana no incloure-hi dedicatòries. Potser la polèmica suscitada fa decidir a Fuster que els seus pares no quedin relacionats amb aquests fets...

Després de la dedicatòria i precedit per dues fotografies ben tòpiques de l'horta valenciana —barraca inclosa— Fuster inicia ja el text pròpiament dit d'*El País Valencià*. El primer capítol és la «Introducción general». En teoria, podríem considerar que les introduccions, els pròlegs, etc., formen part dels elements paratextuals d'un llibre. En aquest cas —ho veurem en l'apartat següent—, la introducció és una part més que substancial d'*El País Valencià* i, per tant, no pot tenir la consideració de paratext.

Acabat el cos principal del llibre, s'hi incorporen una sèrie de paratextos finals. En primer lloc, un complet i ben útil «Índice de nombres», pàgines 505-518, que inclou topònims i antropònims —els primers, en lletra rodona; els segons, en versaleta— amb indicació de la pàgina del llibre en què apareixen. Tot seguit, en la pàgina 519, hi ha una llista de fotògrafs de la guia. En aquest apartat se'ns informa que la majoria de fotografies són de Ramón Dimas i se'ns diu de manera concreta quines fotografies són d'altres col·laboradors i en quines pàgines es troben. Els altres fotògrafs, amb el nombre de fotografies que cadascun aporta a la guia entre parèntesis, són els següents: Arxiu Mas (48), Finezas (9), Català-Roca (7), Espinàs (3), Foto Palacio (3), Foto Institut del Teatre (2), Foto Pic (1), Sanchis (1). Cal assenyalar que hi ha alguns errors en la indicació de la pàgina en què es troba cada fotografia. La resta de fotografies, fins a un nombre total de 383, corresponen al reportatge de Ramon Dimas. Deixaré l'anàlisi

⁵ La mare de Joan Fuster mor el 1965 i son pare, a penes un any més tard (Furió, 1994: 140-141).

de les fotografies que acompanyen *El País Valenciano* per a l'apartat final d'aquest capítol, que dedicaré específicament als paratextos gràfics.

A continuació, pàgines 521-524, hi ha un «Índice de ilustraciones» amb tots els peus de fotografia i el nombre de la pàgina en què es troben, agrupades per cadascun dels capítols de la guia, és a dir, la «Introducción general» i els diferents itineraris. El llibre acaba amb un «Índice de materias» o índex general, pàgines 525-527, i el colofó següent, compost en versaleta, en la pàgina 528:

ESTE LIBRO SE ACABÓ DE IMPRIMIR EL 30 DE SEPTIEMBRE DE 1962; EL TEXTO, EN LA CASA DE AGUSTÍN NÚÑEZ, IMPRESOR, CALLE PARÍS, 208, BARCELONA; LAS ILUSTRACIONES EN HUECOGRABADO Y LA SOBRECUBIERTA, EN LOS TALLERES DE HERACLIO FOURNIER, S. A., VITORIA; LOS MAPAS, EN TIPOGRAFÍA ARS, BARCELONA.

De tot aquest aparat paratextual, l'únic que es mantindrà en la traducció catalana publicada per Edicions 62 serà l'índex general. Com he dit, en desapareix la dedicatòria, però també les fotografies —i, consegüentment, els peus de fotografia—, l'índex de noms i el colofó.

3. LA «INTRODUCCIÓN GENERAL»

La guia de Joan Fuster, tot i tenir, com acabem de veure, una introducció general, no té realment un pròleg, o una introducció al llibre, com hem trobat en altres guies de la col·lecció i com solem trobar en la major part de llibres de l'autor de Sueca. Em refereixo, és clar, a aquella mena d'introducció —pot presentar-se sota diferents etiquetes: pròleg, prefaci, preàmbul, mots preliminars, advertiment, nota introductòria, introducció...— en què es justifica el llibre, en què se n'expliquen els motius i les intencions, en què se'ns parla dels responsables de l'encàrrec o dels impulsos que han dut l'autor a escriure'l.

Si ens circumscrivim a la col·lecció «Guías de España», podríem dir que més de la meitat tenen pròlegs d'aquest tipus. En aquests pròlegs trobem diferents línies argumentals. La majoria dels autors ens parlen de l'encàrrec i de la tipologia a què s'adscriu la seva guia. Hi especifiquen, més d'una vegada, si són de l'estil de les Baedeker i les Michelin o no —ja hem vist que no ho solen ser. En *El País Valenciano* també apareix el terme *baedeker*, però el context és tot un altre. Amb un ús del tot

metonímic, el cognom de l'editor alemany pren ací el valor genèric de viatger o visitant foraster:

La Valencia consabida, la Valencia de los vergeles feraces, cantada por moros lejanos, baedeckers ilustres y poetas de flor natural, está ahí, desde luego: no es una Valencia falsa; pero es, evidentemente, una Valencia incompleta. (Fuster, 1962b: 10)

Com dic, però, la guia de Fuster no té aquest tipus de pròleg, tot i que ell és molt partidari dels pròlegs explicatius. Ja sia perquè provenen de publicacions independents anteriors, perquè són notes del seu dietari, perquè són el resultat d'aplegar papers, perquè són un encàrrec, perquè..., el cas és que gairebé tots els seus llibres tenen uns mots preliminars en què ens n'explica el perquè. *El País Valencià* no té aquest tipus de pròleg i cal insistir-hi, atès que, vist amb perspectiva, potser és dels que més l'hauria necessitat. Crec que si no en té és potser per la mateixa raó per la qual Fuster va dedicar el llibre als seus pares: veia *El País Valencià* gairebé exclusivament com una guia i, per tant, el considerava del tot innocent, amb la qual cosa, no pensava que necessités cap element preliminar explicatiu. «*El País Valencià* fou confeccionat sense propòsits “maliciosos”», afirmarà (Fuster, 1971c: 11). La guia, però —ja ho he comentat—, no era tan innocent com ell —potser innocentment i estranyament— pensava.

Veurem més endavant que part de la informació estrictament paratextual que podríem haver trobat en un pròleg d'aquest tipus a *El País Valencià*, la trobarem en la introducció a *Viatge pel País Valencià* (1971), el volum que, com ja he repetit algunes vegades, incorporarà la traducció de la guia a les obres completes. Òbviament, passada gairebé una dècada des que *El País Valencià* es publica per primera vegada, Fuster pot reflexionar sobre els aspectes a què m'he referit. És cert, però, que aquest pròleg se centra més a analitzar la recepció que l'obra va tenir i a mostrar les estratègies discursives de la recontextualització que representa la traducció.

Dit tot això, centrem-nos en la «Introducción general» d'*El País Valencià*. Insisteixo: aquesta introducció no és un pròleg justificatiu del llibre, sinó que es tracta ja d'una introducció al país. És una part substancial d'*El País Valencià* —l'essencial, m'atreveria a afirmar—, i no sols per l'extensió. Ocupa de la pàgina 9 a la pàgina 114. Com que les fotografies són nombroses, ens resultarà més útil donar la referència de

l'edició catalana que, com he assenyalat, només n'incorpora el text. En aquesta darrera edició, el pròleg té 53 pàgines —de la 17 a la 70— d'un total de 241. És a dir, la introducció representa una mica més d'una cinquena part del llibre.

La sensació general d'aquesta introducció és que, temàticament, recorda molt l'altre gran llibre de Joan Fuster del 1962, *Nosaltres, els valencians*,⁶ que ja he anat esmentant. I, també, l'opuscle *Qüestió de noms*, publicat el mateix any. Ho veurem ara mateix, però podríem concloure que la introducció d'*El País Valencià* és com l'*alter ego* de *Nosaltres, els valencians* però en versió, diguem-ne, més relaxada, més literària. Tots tres textos (els dos llibres redactats en català i la «Introducción general» d'*El País Valencià*) tenen com a tema central l'anàlisi de la nostra identitat nacional. És en aquest sentit temàtic que *El País Valencià* perdrà tota la innocència i prendrà, per a alguns, els matisos «maliciosos» que Fuster afirmava voler evitar. Ferran Archilés (2012) ha aplicat el punt de vista de l'historiador a l'anàlisi d'aquests llibres. Especialment interessant resulta el capítol «*El País Valencià: la "psicologia col·lectiva" d'un poble a mig fer*» (p. 103-132), al qual remeto com a complement al que jo tractaré des de l'òptica de l'anàlisi del discurs.

L'estructura que presenta la «Introducción general» d'*El País Valencià*, ja l'hem vista en parlar de la guia de Josevicente Mateo en el capítol anterior, però no serà sobrer de repetir-la ací, abans d'estudiar-la amb profunditat. Es divideix en cinc apartats, que tenen una llargada bastant equilibrada. Els títols són «La tierra», «La historia», «La gente», «La vida» i «La riqueza». El grau de coherència entre aquests apartats és altíssim. De fet, la coherència textual, amb referències internes contínues, és un dels trets més característics del discurs fusterià, tant a nivell microtextual com a nivell macrotextual o fins i tot intertextual —si apliquem aquest darrer concepte a la relació entre diferents llibres fusterians—, com comprovarem una mica més endavant.

3.1. «La tierra»

El primer apartat de la «Introducción general» d'*El País Valencià*, «La tierra», s'inicia amb la referència als tòpics tradicionalment emprats en la descripció del

⁶ Podríem situar gairebé en l'espai de l'anècdota una altra coincidència amb *Nosaltres, els valencians*: la llargada. La primera edició de *Nosaltres, els valencians* té 224 pàgines; la segona, 240, pràcticament les mateixes que l'edició sense fotografies d'*El País Valencià*.

territori valencià, com ja he comentat unes pàgines més amunt. Després de citar Cabanilles com a autoritat per a donar suport al seu punt de vista —tractaré les citacions d'*El País Valenciano*, de manera detallada i conjunta, amb posterioritat—, Fuster explota la identificació de la geografia valenciana amb la fertilitat absoluta. Concentra totes les manifestacions laudatòries en l'expressió «Valencia, jardín de flores...». Ara bé, tampoc no diu que sigui una percepció errònia de València, sinó que el que resulta inconvenient és aplicar l'expressió al conjunt del territori. I tot d'una fa la primera connexió amb referents històrics per explicar la «confusión que encierra el tópico» (Fuster, 1962b: 10). La confusió, segons Fuster, es genera en l'ambigüitat que aporta el topònim València —i el gentilici que se'n deriva— pel fet que tant la ciutat com el regne reben el mateix nom:

Reino de Valencia se llamaba ya parte de esta región, en tiempo de los árabes, y reino de Valencia le confirmó, cuando la Conquista, Jaime I de Cataluña-Aragón. Valencia a secas, pues, valía igualmente para la ciudad y para el país, y se comprende que los prestigios sensuales y económicos de aquella y de sus contornos, su carácter y sus claves, pudieran extenderse como propios de la totalidad de éste. (Fuster, 1962b: 10)

El lector atent d'aquest passatge d'*El País Valenciano* de ben segur pensarà de seguida en el fragment següent de *Nosaltres, els valencians*:

Les temptatives habituals, en aquest domini, han pecat de parcials: han coincidit a declarar «característiques» de tot el país tret que només són específics d'unes poques comarques. Els tòpics segregats entorn de la capital i de la seva horta —alegria, barroquisme, opulència vegetal—, hom ha volgut predicar-los de la totalitat de la regió. I això és una fal·làcia insigne. (Fuster, 1962a: 30)

En una nova mostra de connexió entre tots dos llibres, podem comprovar com el significat d'aquests textos és pràcticament idèntic. Ara bé, la modalització genèrica és bastant diferent. El to literari del primer desapareix per esdevenir una prosa que podríem qualificar d'acadèmica en el segon. En el text d'*El País Valenciano*, hi trobem elements que l'aproximen a una certa oralitat, una oralitat que el lector només acceptaria en un determinat tipus de text literari: «cuando la Conquista», «Valencia a secas», «pues». Tot això, desapareix en el segon fragment citat, que té un to molt més neutre. I cal considerar, a més a més, que el fet d'emprar-hi l'espanyol o el català no és

el que domina la modalització. Fóra convenient recordar que més d'una vegada Fuster va descriure la diferència d'estil entre les dues llengües que emprava afirmant que, quan escrivia en espanyol, ho feia amb vestit i corbata però que es quedava en mànigues de camisa quan escrivia en català. Sintetitzant molt la qüestió, podríem dir que en general el seu espanyol és molt més retòric que no pas el seu català. En aquest cas, però, si en algun dels dos fragments duu corbata, és, sens dubte, en el segon. És més el context genèric que no pas la tria de llengua el que domina la modalització. Caldrà concloure que és el to «merament literari» —i reitero les prevencions *temàtiques* que he apuntat més amunt— d'*El País Valencià* el que facilita que la dicció fusteriana tendeixi de manera natural cap a l'assaig. És cert, però, que aquesta idea de presentar-se «en mànigues de camisa» ja havia estat aprofitada en un altre sentit, i no precisament en aquest de la tria lingüística, sinó justament en el que relaciona Fuster amb el seu gènere predilecte: l'assaig. En analitzar el jo discursiu en la dicció fusteriana, Vicent Salvador afirma:

Però ara m'interessa destacar-ne només l'exhibició del jo: un jo que *és esborrat* en el cas d'altres tipus de discurs, semblants al de l'assaig però ocultadors del procés subjectiu on l'escriptor delibera entre bastidors. El discurs didàctic, per exemple, no es pot permetre la mostració dels dubtes, de la sotsobra de l'autor, de les seues contradiccions: ha d'aparèixer monolític. L'assagista, en canvi, que es presenta davant del lector «en mànigues de camisa», posa sobre la taula pública una confessió. (1994: 66)

El jo fusterià també és del tot present —insistent, diria jo— en *El País Valencià*, i això que podríem concloure que el discurs associat a la guia turística podria tenir en alguns moments determinades característiques pròpies del discurs didàctic: en la descripció geogràfica, per exemple, del tot imprescindible. Tanmateix, no és el moment de prendre aquesta derivació.

Estàvem analitzant la confusió associada al topònim València. Doncs bé, Fuster, en haver-la mostrada i explicada des del punt de vista històric, proposa al seu lector un pacte:

Nosotros —yo, y el lector conmigo— nos defenderemos, desde un principio, de la anfibología y de sus incómodas consecuencias. (Fuster, 1962b: 10)

El pacte, que en certa manera no s'arriba a explicitar, és denominar «País Valencià» el territori que està descrivint.⁷ En aquesta darrera citació hi ha un altre element primordial i definitori —també insistent— d'*El País Valencià* i del conjunt de la prosa fusteriana: la presència del lector. Entrarem a analitzar aquesta presència, així mateix, més endavant.

Resolta la problemàtica terminològica, Fuster entra en la descripció de la «tierra» i, per tant, en el terreny de la geografia física, marcada principalment per la dualitat costa i muntanya, horta i secà. Una dualitat que desembocarà, sobretot per l'efecte del repoblament posterior a la conquesta, en una dualitat humana tan intensa que el que considera Fuster difícil és trobar-hi la unitat o, més concretament, la causa que hi dóna unitat, la raó que ens converteix en poble, en *un poble*.

La descripció que trobem en el parell de paràgrafs que Fuster dedica a explicar la dualitat geogràfica que acabo d'esmentar és bastant superficial, si la comparem, per exemple, amb la detalladíssima descripció que fa Josep Pla de la geologia de les diferents illes balears —amb les extenses citacions de l'obra de Bartomeu Darder Pericàs respecte a Mallorca, per exemple. En tot moment, la descripció fusteriana està mancada de dades geogràfiques concretes, que sí que trobàvem en Pla. Una primera explicació, ens l'ofereix Josep Iborra:

Són poques les pàgines de Fuster que tenen un caràcter purament narratiu o descriptiu. Paisatges, per exemple, n'hi ha ben pocs. No es presten com a tals, a l'«examen»; tampoc no li interessaven personalment. No perquè hi siga insensible —ell se'n defensa—, sinó perquè no se sent inclinat a aquesta mena d'efusions: «un panorama de muntanyes, de prats, d'hortes delicades, d'erms austers, deixa d'atraure'm, un cop l'he vist. La contemplació morosa d'un fragment de geografia no entra en les meves aptituds» (OC2, 356-357). En canvi, el tempta més «la inspecció d'una ciutat, d'un lloc qualsevol on la mà d'obra hagi intervingut: la presència de l'home, històrica o actual. De la Natura, a tot estirar, prefereixo els camps conreats» (OC2, 357).

Són, doncs, els «paisatges» que ha vist Josep Pla els que li interessaven més. Com a escriptor, però, no se n'ha ocupat. Una obra com *El País Valencià* que, pel seu caràcter de guia turística, l'hi obligava, és molt eixuta i expeditiva a l'hora de parlar-nos dels paisatges del país. Mai no s'hi para per fer-ne literatura: es limita a informar el lector, amb quatre ratlles, del tipus de geografia que trobarà en un determinat itinerari del viatge... Quan un «paisatge» entra en una pàgina seua, ho fa mogut no

⁷ Podríem considerar que l'explicitació terminològica de la denominació de tots els territoris de parla catalana —i, per tant, també del País Valencià— és el llibret *Qüestió de noms*, que, com ja he assenyalat, també va publicar el 1962.

per l'interès de l'espectacle que té davant els ulls, sinó per algun fet social que s'hi interposa. (2012: 94)

Com veiem, Iborra posa l'accent en la preferència de Fuster pel paisatge humanitzat i el fa coincidir en aquesta preferència amb Josep Pla, com ja havíem observat —amb bastant insistència— en el capítol anterior. Ara bé, si bé és cert que tots dos, Pla i Fuster, coincideixen a donar prioritat màxima al paisatge humanitzat, també és cert que el nivell de sensibilitat respecte al paisatge és molt menor en Fuster que en Pla. Dit d'una altra manera, la capacitat que té Fuster perquè el paisatge l'impressioni és ben minsa. Per això Pla dedica pàgines i pàgines, llibres i llibres al paisatge, o com Fuster mateix diu:

Josep Pla devora paisatges, gents, fets, rodamón i casolà, amb una sagacitat desconcertant; engega la prosa amb una desimboltura jocunda, impertinentment franca, per contar-ho o descriure-ho; tracta de donar testimoni del seu temps i de la seva societat. (1963: XXXV)

En canvi, Fuster només dedicarà al paisatge aquells llibres —també alguns articles o alguns fullets— que li arriben en forma d'encàrrec «*pro pane lucrando*». En aquest sentit, el terme *landmark*, que Eliseu Carbonell (2007) associa tan intensament a Josep Pla, difícilment seria aplicable a Fuster. Per a Fuster en cap moment no serà el territori —vist en conjunt o individualitzat com a diferents *landmarks*— el que definirà el poble, el que ens donarà identitat cultural i nacional, sinó, com una mica més endavant veurem, la llengua. La llengua o, expressat en uns altres paràmetres que parteixen de posicions més aviat històriques que no pas filològiques, l'estirp —un terme que també trobem, ja ho hem indicat, amb relativa profusió, en les guies de Pla, sobretot en la *Guia de Mallorca, Menorca e Ibiza*, on el fa servir per mostrar la catalanitat dels balears. Veiem el que diu Eliseu Carbonell respecte als *landmarks* i respecte a Josep Pla:

la antropología del paisaje se refiere a los elementos geomorfológicos que componen el paisaje natural, por ejemplo —pensando en el Empordà—, las colinas, valles, acantilados, playas, ensenadas, ríos, arroyos, ciénagas y por supuesto el mar, como *landmarks* (concepto que podríamos traducir como «puntos de referencia» o «hitos», aunque quizás «hitos» tenga un sentido más histórico que geográfico, que aquí también sería pertinente). El concepto *landmark*, en cualquier caso, hace

referencia a un elemento del mundo natural que, al ser observado, pasa a formar parte del mundo cultural en tanto que adquiere un papel activo, una *agency*, en la creación de la identidad cultural de los habitantes de un territorio: los *landmarks* crean y dan forma al país, al *country* o a la patria, como decía Pla. Los *landmarks* juegan un papel activo en la creación de la identidad cultural. (Carbonell, 2007: 363-364)

Potser Josep Iborra —tornem al fragment d'Iborra que he citat una mica més amunt— ho enuncitava d'una manera extrema i sense necessitat de recórrer al neologisme que aporta Carbonell, però no estava gens mancat de raó. El que segurament pot resultar, d'entrada, una mica colpidora en el context que estudiem és l'expressió en què Iborra afirma que Fuster «mai no s'hi para [en els paisatges] per fer-ne literatura». De fet, jo diria que l'únic que el motiva d'un paisatge és precisament fer-ne literatura, sempre que no entenguem aquesta creació literària en termes de creació lírica. No debades, com ja hem vist, Fuster insisteix a definir *El País Valencià* com un llibre «merament literari» en els pròlegs de *Nosaltres, els valencians* i de *Viatge pel País Valencià*. Però és que, a més a més, en *El País Valencià* mateix també fa servir la mateixa expressió, a manera de declaració de principis, quan, ja cap al final del llibre, en l'itinerari sisè —de vuit— justifica el retorn a la Ribera del Xúquer per parlar-nos de «lo mejor y más pletórico del paisaje naranjero», després d'haver-nos fet visitar ja Xàtiva, Gandia i l'Albufera:

También en este caso quiero subrayar el alcance meramente literario de mis recorridos. Al turista real le convendría, sin duda, desglosarlo en etapas y sobre todo, mapa en mano, buscarse atajos distintos y paradas más cómodas. (Fuster, 1962b: 365-366)

És ben cert, tanmateix, que el lirisme que havíem trobat en bastants passatges de Pla, no el trobarem habitualment en Fuster. I quan el trobarem, no serà tan intens. Menys habitualment encara es farà present el to narratiu que també apareixia de tant en tant en les guies de l'empordanès. Els records i les anècdotes personals són pràcticament inexistents en l'obra de descripció del territori de Joan Fuster. A tot estirar, en veurem en algun fragment de *L'Albufera de València*, i també administrat en dosis molt petites, amb comptagotes. Fixem-nos com, de fet, la seva manera de descriure el territori és del tot literària, no en el sentit de fer-ne una descripció literaturitzada —lírica o no— sinó en el sentit d'emprar la literatura, els referents

literaris, per a introduir-nos els diferents territoris. Potser, ben mirat, és en aquest sentit que cal entendre l'expressió d'Iborra i, per tant, cal estar-hi del tot d'acord. En el cas concret de l'apartat «La tierra» els referents literaris de Fuster són Blasco Ibáñez, Azorín i Gabriel Miró, en el que serà un avançament dels tres autors que resultaran fonamentals en *El País Valenciano*, i, també, Gaspar Escolano, que és qui hi ha darrere el «viejo cronista»:

Quien se propusiese, por ejemplo, recorrer el País Valenciano con el solo prejuicio de una lectura de Blasco Ibáñez, la desproporcionada presencia del monte y de la aridez le chocaría hasta un extremo de estupor. Azorín y Gabriel Miró le ayudarían a corregir y a ampliar su viático literario; pero con todo, y en este sentido, aún se quedaría corto. El suelo valenciano, en efecto, «está tiranizado de infinitas cordilleras de montañas», como decía un viejo cronista. Una mera ojeada a un buen mapa, sin más, nos informará de ello. La faja costera, lugar de vega y de marjales, que únicamente en el extremo meridional se interna para enlazar con el llano de Murcia, es sólo una porción angosta, insignificante en tamaño. El resto se queda en una compleja trama de sierras, valles, picos, muelas, barrancadas, que se encrespa, enmaraña y decae a cada paso. (Fuster, 1962b: 10-12)

Com veiem, de descripció física, n'hi ha ben poca. I de dades tècniques concretes, cap ni una, contràriament al que sovint trobem en Josep Pla o en altres autors de la col·lecció «Guías de España», com hem anat veient en el capítol anterior: altura de muntanyes, coordenades geogràfiques amb detall de graus, minuts i segons de les ciutats descrites, cabal de rius, règim pluviomètric, temperatures en les diferents èpoques de l'any... A més a més, de seguida Fuster abandonarà la referència als elements de geografia física per passar als estrictament humans —tampoc no m'atreviria a dir-ne de geografia humana—, que, com ja he indicat, continuaran presentant dualitat entre la costa i l'interior. Serà sobre aquests elements que Fuster basarà la unitat dels valencians com a poble:

Me convendría dejar insistido el hecho de esa configuración física desigual y heterogénea: el mapa y los itinerarios que cubriremos luego lo harán por mí y con mejor puntualidad. Añadiré en seguida, que paralela a ella, y hasta dependiente de ella, se nos impondrá continuamente una u otra especie de diversidad, a lo largo de nuestros caminos. Diversidad en las costumbres y en la manera de las gentes, en su léxico y en su acento, en las calidades del clima, en los recursos del trabajo y del juego, en las medidas de la producción, en el peso que la historia pone a cada paraje: en todo. Tanto, que, si bien se mira, lo más difícil para quien intenta una interpretación comprensiva del País Valenciano —sea de la índole que sea— es hallar la profunda razón que le da unidad. Entre Elche con sus palmeras arriesgadas,

Morella gòtica y adusta, y la Sueca del húmedo arrozal, pongamos por caso, parece que apenas hay nada en común, ni en la estampa ni en el estilo de vida. Hablan, cierto, la misma lengua —aquí la llamamos *valenciana*— y por esta raíz se hermanan e identifican. El contraste ya no tiene siquiera ese atenuante, cuando se trata de una Orihuela *casí* murciana, de un Segorbe *casí* aragonés, de una Ayora *casí* castellana. (Fuster, 1962b: 12)

I, molt a la manera de l'«Eppur si muove» de Galileu, Fuster continua amb un «Y, sin embargo, la unidad existe: o, si se quiere, mejor que unidad, personalidad». Una personalitat marcada per l'«orla marítima», pel Mediterrani —tot i que Fuster situa aquesta referència més aviat en l'espai dels tòpics o, com diu, de les «frases bonitas» que qualifiquen la nostra mar de «mítica, heroica y liberal»— i, per damunt de tot això, per l'estirp catalana, que en resulta, finalment, l'element substancial i vertebrador:

la influencia, en el linaje, en los hábitos y en la mentalidad, de la población catalana venida con la Reconquista. Lo valenciano —testimonios: la bandera y la cultura, el idioma y la vocación— no es sino lo catalán asentado, y un poco reblandecido, en las riberas del Seno Sucronense. (Fuster, 1962b: 12)

Si comparem aquest breu fragment, altament carregat de contingut, amb *Nosaltres, els valencians*, no podem deixar de concloure que, novament, tots dos llibres se situen en els mateixos paràmetres temàtics, fins i tot pel que fa a la terminologia emprada, com, d'altra banda, resultaria del tot esperable. Veiem-ho. Fuster estructura *Nosaltres, els valencians* en tres grans blocs, precedits per una «Introducció»: «Els fets», «Les indecisions» i «Els problemes». Cadascun d'aquests blocs tindrà quatre capítols, que es dividiran en diferents seccions. Doncs bé, el capítol I del primer bloc es titula, molt descriptivament, «Anatomia d'un llinatge», i de llinatge ens està parlant en el fragment esmentat d'*El País Valencià*. No voldria passar per alt, a més a més, la presència en aquest fragment citat d'*El País Valencià* de l'adjectiu «reblandecido» associat a «lo catalán asentado», és a dir, a «lo valenciano». «Poble ajustadís» —en referència explícita a uns mots d'Eiximenis— serà el títol d'una de les parts del capítol I de la primera part de *Nosaltres, els valencians*. Una nova coincidència entre tots dos llibres i una mostra, em sembla, que en això Fuster tendeix a caure en un dels tòpics que amb tanta fermesa sol rebutjar: aquell que identifica els valencians com a poble tou. De fet, la idea resulta gairebé nuclear quan Fuster explica l'evolució històrica dels valencians

com a poble sotmès. La repeteix en *El País Valenciano* una mica més endavant en parlar de «La gente» i ja l'havia avançada, amb més profunditat en l'anàlisi, en *Nosaltres, els valencians*. Cito seguint la cronologia de l'edició dels llibres. En primer lloc, heus ací el fragment de *Nosaltres, els valencians*:

Si els valencians, al contrari, hem estat i som més tous, més dòcilment mal-leables davant l'acció d'aquest tipus d'esdeveniments, per alguna raó deu ésser: per alguna o algunes raons particulars. La nostra feblesa no depèn tant dels atacs i de les maquinacions d'un enemic hipotètic o real, com d'una predisposició pròpia, anterior, que no ens permet de contrarestar-los amb eficiència, i posterior, que ens impedeix de superar-ne els resultats desastrosos.

«La gente desta tierra es blanda de suyo», afirmava en 1582 un Ximénez de Reinoso, inquisidor de València, i en 1626, quan convocà les Corts de Montsó, atrevint-se a vulnerar uns principis clàssics de la legislació foral valenciana, el comte-duc d'Olivares confessà que ho feia perquè «tenemos a los valencianos por más muelles» que els súbdits del Principat i del regne d'Aragó. Les observacions concordes dels dos forasters eren dictades més per l'exactitud que no pel menyspreu. Un obscur dietarista de l'època, el vicari Joan Porcar, repeteix la idea i ens revela que l'opinió dels mateixos nadius no era distinta: «...les mercès que el senyor rei havia fet en les Corts als molls i folls de valencians», escriu, com si es fes eco de les paraules del *valido* de Felip IV. «Blandos», «muelles», «molls» —«molls i folls», deia amargament l'indígena—: si hem d'ésser sincers, cal que acceptem aquests adjectius com un diagnòstic puntual i acusatori. La nostra «blanesa», la nostra trista, perillosa i pertinaç «blanesa» data de ben antic, doncs. No segueix, sinó que precedeix els pitjors atemptats contra la neta autoctonia dels valencians. (Fuster, 1962a: 9-10)

Podem comparar el fragment anterior amb el següent, que procedeix, com apuntava, d'*El País Valenciano*:

A veces, los forasteros han creído adivinar nuestro fallo íntimo y nos han dado su dictamen: «Sois un pueblo femenino»; «sois un pueblo vencido». Quizá tenemos algo de la pasividad abierta de la mujer; quizá estamos acostumbrados, demasiado acostumbrados a nuestro lugar subalterno, con una pizca de resentimiento y una buena dosis de resignación. Lo cierto es que vivimos sin ánimo y sin armazón, un poco desmoronados, apenas sabiéndonos pueblo entre los otros pueblos [...] Pero si de poco sirve, en cuanto a la raza —tomando el término raza en su valor exacto—, este último dato, también es incontestable que la abundancia de catalanes en la población inicial del País Valenciano reconquistado sitúa a nuestras comarcas, por muchos conceptos, en una prolongación de la Cataluña estricta. No pocas veces se ha dicho que el País Valenciano es la Andalucía de Cataluña. Esto es: que nosotros somos a los catalanes del Principado lo que los andaluces a los castellanos. Salvando cuanto haya que salvar, la observación no anda errada. Castilla y Cataluña son tierras —y gentes— severas, briosas, masculinas, constituyentes, románicas y góticas por sus cuatro costados: el abismo que las separa no desdibuja ese paralelismo. Andalucía es lo castellano traducido a la ligereza, a la imaginación libre, a la alegría, al

barroco. Lo mismo el País Valenciano respecto de Cataluña. La afinidad entre el caso de los andaluces y el de los valencianos podría ser referida, en parte, al común y perdurado sedimento morisco de nuestra historia. Pero sólo en parte. Comparada con Castilla, Andalucía tiene una traza agarena, melismática e indolente. Comparado con Cataluña, el País Valenciano ofrece, en cambio, un matiz distinto: un matiz que yo no sabría adjetivar de manera convincente, pero que se podría parangonar al de Nápoles frente a la Italia del Norte, o al de Marsella y sus contornos frente al resto de las Galias. El típico meridionalismo mediterráneo: parlanchín, gesticulante, voluptuoso, colorinesco, ordinariote a ratos, apasionado, agudo.

Escolano, un ameno historiador del XVII, sostenía que el carácter de los valencianos es consecuencia de una mezcla de «la saturnina melancolía de sus progenitores y vecinos los catalanes con lo dulce del país de que gozan». Lo catalán, al llamarse valenciano, pierde aristas y envaramiento, se ensancha y afabiliza, ríe con nuevas picardías. Hasta la lengua cobra otra suavidad: «con ser la misma que la catalana», añade Escolano, «se ha quedado ésta montaraz y malsonante, y la valenciana ha pasado a cortesana y gentil». Sería una bobada ponerse a discernir superioridades, como hace el historiador. En el fondo, en estas trasmutaciones no hay ganancia sin detrimento: lo catalán, convertido en valenciano, quizá cuenta con virtudes aumentadas, pero también decae en potencia y en tesón. (Fuster, 1962b: 42-46)

Sóc conscient que ja havia fet referència a aquest passatge d'*El País Valenciano* en el capítol anterior, en analitzar uns mots en què Pemán comparava, amb arguments molt similars, Castella i Andalusia.⁸ Em sembla, però, que no resulta gens sobrera la repetició de la citació. Com més d'una vegada he insinuat, cal interpretar amb cura i un cert distanciament alguns comentaris fets fa més de cinquanta anys. Situar-los fora del context —històric i social— en què van ser fets pot resultar molt perillós. Fins i tot si s'està d'acord amb aquesta visió dels valencians com a poble tou —i això, ja *per se*, entra dins les generalitzacions que sempre deixen de banda el tan important fet individual—, aquesta referència a la feminitat com a poble vençut, a la «pasividad abierta de la mujer», pren uns matisos que podríem considerar misògins. Afortunadament, tot i que podríem arribar a pensar que els arguments generals del passatge no són els més oportuns, en la conclusió final Fuster equilibra les tintes amb aquell «no hay ganancia sin detrimento».

⁸ Confirma la idea fusteriana que és habitual aquesta comparació el fet que la trobem, per exemple, en la «Translator's Foreword» amb què David Rosenthal introdueix *Nights that Make the Night*, la seva antologia de poemes de Vicent Andrés Estellés traduïts a l'anglès:

Estellés's work also reflects the special character of Valencia: more rural, more provincial, and more passionately "southern" than Catalonia proper (the provinces of Barcelona, Girona, Lleida, and Tarragona). The Valencian Land (including the provinces of Alacant, Castelló de la Plana, and Valencia) has often been called the "Catalan Andalusia." Like Andalusia itself, it was won back from the Moors relatively late, though by a Catalan king (James the Conqueror) rather than by Castilians. (Rosenthal, 1992: 8)

El discurs fusterià —com a discurs marcat per l'atractor assagístic— sol mostrar unes línies argumentatives que no sempre tenen una continuïtat del tot fixada, del tot preestablerta. I això, que dit així, pot semblar negatiu, és un altre dels grans atractius de la seva prosa. En aquest sentit, els textos més assagístics de Fuster poden arribar a presentar una estructura tan pròxima a la manera impulsiva en què sovint reflexionem els humans que més d'un psicòleg els podria exhibir com un exemple de funcionament multidireccional del nostre cervell. Per això, de vegades, en un text assagístic pur, Fuster és capaç de fer-nos veure el mateix fenomen des de dos punts de vista oposats i estar d'acord amb tots dos o, com més sovint passa, amb cap dels dos completament. Moltes vegades, en l'assaig fusterià més pur resultarà més important la reflexió des de diferents òptiques que les conclusions a què podem arribar. És per això que, de la mateixa manera que els dubtes epistemològics de Fuster poden aparèixer en alguns moments d'*El País Valencià* i de *Nosaltres, els valencians* —pocs, per la pragmàtica del gènere a què pertanyen, però no per això del tot impossibles—, en la progressió temàtica que ens presenta, de vegades obre línies que no acaba de tancar per reprendre-les a posteriori després d'haver fet una digressió que pot haver dut el text cap a espais de reflexió més aviat col·laterals. En el cas concret de l'apartat «La Tierra», després d'haver abandonat la descripció física del territori valencià per passar a presentar-nos l'estirp catalana com a base de la nostra unitat com a poble, reprèn el camí de parlar, ara amb una mica de concreció —tampoc no excessiva— de la geografia valenciana. Cal, però, fer aquesta afirmació amb molta prevenció. Aquesta part de l'apartat analitza la geografia valenciana sobre la base de la presència o no d'aigua i sobre la manera en què els valencians l'hem gestionada. Hi ha, per tant, una nova humanització de la descripció —en el sentit de retornar a la geografia humana, emprant aquest terme amb els mateixos dubtes que he expressat abans.

La segona part de l'apartat «La tierra» —indicada per un senzill doble espai respecte al paràgraf anterior; les quatre parts d'aquest apartat, com les parts de tots els apartats de la introducció, estan indicades de la mateixa manera— comença justament reprenent la idea de «poble», relacionat amb la terra en què viu. La terra és vista ara com a mitjà de producció i analitzada des d'aquest punt de vista. «La tierra», per tant, començarà a prendre matisos econòmics que relacionaran aquest apartat amb el darrer de la introducció: «La riqueza». En el paràgraf introductori d'aquest subapartat,

Fuster —amb una demostració que també és capaç de fer confluïr diferents elements analítics per sintetitzar el seu discurs— hi concentra la descripció del sòl, la nostra situació climàtica, el règim pluviomètric i els cursos fluvials. Tot això, amanit amb una citació d'«un monarca medieval» amb referència tàcita a Jaume II d'Aragó:⁹

Un pueblo, pues, y una tierra para vivir. Para vivir y, además, de la que vivir. Pero no se crea que se ofrezca particularmente propicia. Dejando a parte el mucho monte y la rasa paramera, resulta que, pese a las apariencias, ni las mismas extensiones bajas —el dintorno glorioso del Este— poseen una condición intrínseca favorable a la prosperidad de la agricultura: suelos rojos, la mayoría, no avaros, aunque sí pobres. Únese a ello el estar situada en el área climática del Mediterráneo, cálida y de cielos nítidos, lo cual, si le asegura bondades para invernar las personas pudientes —por la «*mirabilis aeris temperantia*» la recomendaba un monarca medieval—, también la somete a padecer una dura y permanente escasez de lluvias. El País Valenciano pertenece a la Iberia Seca de los geógrafos: en alguna comarca alicantina, la media pluviométrica es, a menudo, inferior a la de ciertas regiones del Sahara. Sólo los ríos abren una esperanza, y ellos tampoco traen un caudal de excepción. (Fuster, 1962b: 12-14)

Veïem com en aquest paràgraf Fuster comença a introduir, podríem dir que tímidament, terminologia tècnica, però sempre amenitzada per comparacions o per citacions que fan que les dades no resultin un entrebanc en la lectura «merament literària» de la seva guia. En aquest cas concret, a banda de la citació de Jaume II, la referència inconcreta a «los geógrafos» i la comparació del règim pluviomètric d'alguna comarca alacantina amb el del Sàhara —cal recordar que per al lector espanyol del 1962 aquesta referència havia de resultar molt pròxima, atès que el Sàhara va estar sota domini colonial espanyol fins a l'any 1976; des del 1958, de fet, el Sàhara Espanyol té consideració de província. Tornaré sobre els aspectes terminològics més endavant.

⁹ És ben probable que Joan Fuster localitzés aquesta anècdota en el llibre *Jaime II de Aragón. Su vida familiar*, de Jesús Ernest Martínez Ferrando (1948). Martínez Ferrando deia concretament:

Montblanch y Valencia eran las poblaciones que más recomendaban los médicos a D. Jaime para pasar sus convalecencias, sobre todo la última, cuya admirable templanza de brisas («*mirabilis aeris temperantia*») alababa el monarca a su tío el rey de Mallorca, cuando en el otoño de 1306 tanto él como su esposa D.ª Blanca todavía se sentían postrados a consecuencia de la enfermedad por que ambos habían pasado. (1948: 59)

El fet que Fuster faci servir la grafia més clàssica «temperantia» en lloc de «temperancia» em sembla que no invalida de cap manera l'apreciació.

I, com deia, l'aigua. Sempre l'aigua —l'aigua per a reg. L'escassetat d'aigua ha provocat que els valencians hagin hagut de treballar intensament per poder tenir una agricultura altament productiva, i Fuster reivindica i lloa la figura del llaurador —empra el terme *llaurador* en cursiva; ni *labrador*, ni *agricultor*, sinó el catalanisme *llaurador*. La cosa interessant no és només aquesta reivindicació de l'esforç dels llauradors valencians, sinó la manera en què la presenta. Fuster, en una demostració d'erudició innegable, però alhora, sense fer-ne ostentació, fa referència a l'historiador britànic Arnold J. Toynbee (1889-1975). Toynbee —a qui no hauríem de confondre amb el seu oncle economista, amb qui comparteix el primer nom de pila— és sobretot conegut per la seva obra *A Study of History*, publicada en 12 volums entre 1934 i 1961, que es presenta com una visió sistemàtica i unificadora de la història de la humanitat, a partir de l'anàlisi de les diferents civilitzacions. Diu Fuster:

Lo que la naturaleza no daba ni da de sí, los hombres tuvieron y tienen que crearlo. Terreno mediocre —inclúyase, encima, la línea de marismas litorales— y sequedad del ambiente fueron un *desafío*, y valga la palabra de Toynbee, que los sucesivos pobladores de estos sitios supieron aceptar siempre como un estímulo. (1962b: 14)

Certament, Toynbee afirma que les civilitzacions són el resultat de la resposta d'un grup humà als desafiaments, sien naturals sien socials, que representen un estímul per a l'avenç. En aquest cas, el desafiament és la manca d'aigua; la resposta, el nostre sistema de regs, amb el qual els llauradors han aconseguit transformar el territori per convertir-lo en productiu, o en més productiu. Això, segons Fuster, ha situat alguns dels nostres conreus —«los cítricos y el arroz, por citar los importantes» (1962b: 15)— en uns nivells de producció punters al món. Fuster aprofita tota aquesta reflexió sobre l'aigua per fer noves referències històriques i presentar-ne les diferents regulacions: les comunitats de regants, el Tribunal de les Aigües, el Tribunal de la Taula de Borriana...

Cal remarcar, com ja havíem vist en el capítol anterior, que el mar —i amb el mar, la costa—, té poc interès per a Fuster. Aquesta és una de les grans diferències de percepció del territori respecte a Josep Pla. L'empordanès mostra un interès especial pel mar i per la navegació. Podríem dir, però, que Fuster en aquest sentit no fa res més que actuar com un valencià més:

El agua, la deseada, obsesionante, necesaria agua, es, para los valencianos, el riego: única y exclusivamente el riego. En la actualidad, pasó al olvido la otra: el mar aventurero de los siglos forales, ruta de almogávares y de humanistas, se resigna por ahora a la modesta navegación pesquera o comercial, y a ser la playa amistosa de los grandes y pequeños Sorollas. El valenciano —clama, de vez en cuando, algún doctrino nostálgico— vive de espaldas al mar (Fuster: 1962b: 14)

Fuster tanca el tema de l'aigua amb una nova referència a Blasco Ibáñez, que li serveix per a mostrar que, malgrat la regulació i els tribunals, els conflictes que històricament ha generat l'aigua —la manca d'aigua— també poden acabar amb «el escopetazo alevoso» (1962b: 18).

El subapartat següent de «La tierra» és dedicat, bàsicament, a oferir dades estadístiques, tot i que, com ja he comentat, sense aclaparar el lector: transformació de l'Albufera de València, que passa d'ocupar unes catorze mil hectàrees al principi del segle XIX a les tres mil d'un segle més tard; la diferència de densitat de població entre la costa i l'interior —la densitat de població és de les dades més concretes que ens ofereix en tota la introducció i, malgrat això, són dades aproximades—; la poca presència de nuclis urbans d'estructura industrial —amb l'excepció d'Alcoi, una ciutat per la qual, com veurem, Fuster mostra una especial predilecció...

Finalment, en els paràgrafs amb què conclou aquest apartat, Fuster reprèn la referència inicial als tòpics. De fet, sense haver-ne fet una anàlisi amb profunditat, m'atreveria a dir que molts dels seus textos, sobretot els més *periodístics*, tendeixen a presentar aquesta estructura circular, tan útil per a presentar els fets i lligar-los perfectament amb les conclusions, després d'haver dedicat el cos principal a analitzar-los. Podríem considerar, a més a més, que aquests paràgrafs finals són l'element més paratextual de tota la introducció i que, en certa manera, podrien haver estat aquell pròleg preliminar de què parlava al principi:

No había más remedio. Me pareció indispensable abrir el presente libro con estas rápidas objeciones —o, más bien, puntualizaciones— a los tres o cuatro lugares comunes que desenfocan la geografía física, humana y económica del País Valenciano. Me he propuesto, a mi leal saber y entender, formular en estas páginas una invitación, una incitación al viaje: sugerir a mi posible lector las gracias y los alicientes de mi tierra, su ánimo y su fisonomía, para que se sienta tentado de curiosearlos por sí mismo. Y habría sido un error no ponerle en guardia respecto de aquellas medias falacias apologéticas.

Quede, además, lo dicho hasta ahora, como una precaución, ya que no como una descripción. Si alguien gusta o necesita conocer datos fijos, detalles de mayor propiedad, cifras, referentes a la naturaleza del País Valenciano, siempre podrá dirigirse a obras que específicamente tratan de tales cuestiones. Sería superfluo que yo repitiese aquí lo que en ellas se explica por lo menudo. (Fuster, 1962b: 22)

Fuster aprofita les darreres línies per a oferir al lector que estigui interessat en dades concretes del País Valencià un parell de referències bibliogràfiques: d'una banda, les *Observaciones sobre la historia natural, geografía, agricultura, población y frutos del Reyno de Valencia*, de Cabanilles, i de l'altra, una *Bibliografía geográfica del reino de Valencia*, de Vicent Vicent Cortina. L'interès de Fuster per Cabanilles, ja l'he comentat en el capítol I. Amb tot, malgrat aquest interès i malgrat que ens presenti l'obra de l'abat com «todavía una lectura estupenda y satisfactoria, única» (1962b: 22), realment, les referències a les *Observaciones* que trobarem al llarg d'*El País Valenciano* seran més aviat escasses. A més a més, resulta una mica estrany que Fuster ens parli del llibre de Vicent Cortina. Com que és una bibliografia, realment no té dades concretes, sinó llibres on es poden trobar aquestes dades. El llibre de Cortina, no el tornarà a esmentar.

3.2. «La historia»

Crec que, en analitzar l'apartat «La tierra» ha quedat demostrada a bastament la connexió entre la «Introducción general» d'*El País Valenciano* i *Nosaltres, els valencians*. Doncs bé, el segon apartat, «La historia», presenta punts de contacte encara més intensos, que tot seguit examinaré.

El lector se sorprendrà, sobretot si ha llegit abans la *Guía de Mallorca, Menorca e Ibiza*, de Josep Pla, que la història del País Valencià que presenta Fuster en *El País Valenciano* sigui tan limitada en el temps, fonamentalment pel que fa a la història contemporània. Recordem com Pla repassava la història de cadascuna de les illes balears seguint, amb apartats diferents, un recorregut que abastava des de l'antiguitat fins als anys previs a la Guerra Civil Espanyola. Doncs bé, el recorregut de Fuster és bastant més curt i menys seccionat —no el divideix en apartats. S'inicia amb els ibers, retrocedeix cap al paleolític i ens parla de cartaginesos, grecs, romans i moros fins a arribar a la conquesta catalana i el nostre «período nacional», que s'allarga fins al 1707. Els anys posteriors al triomf dels Borbons semblen tenir poc interès per a Fuster.

Fuster presenta els ibers amb un cert to èpic —molt suavitzat i amb lleugeres pinzellades d'ironia: l'adjectiu *èpic* és segurament el que menys s'adiu amb l'estil de Fuster, i amb Fuster mateix. De fet, com tot seguit veurem, Fuster posa en boca d'altri la preferència per considerar el poble iber com a antecessor —«aborigen», diu— dels actuals valencians. Reconeix que els ibers tenen, però, les característiques llegendàries idònies per a ser el poble que tota societat cerca en el seu passat perquè ocupi l'espai gairebé mític de bressol civilitzador, sobretot si la cerca no és gaire científica:

Arqueólogos, etnógrafos y lingüistas valencianos —especialmente si son *amateurs*— suelen coincidir en una alborozada devoción por los iberos, hasta el extremo que, de creerles a ellos, muchas de nuestras características colectivas tendrían su raíz en la vida y en el genio de aquellas tribus pre-romanas. En realidad, es muy plausible ese interés de los investigadores locales en proporcionarnos una genealogía tan remota y, en cierto modo, ideal: los iberos —que detentan, al parecer, toda la leyenda de los sicanos— fueron un pueblo de clara peculiaridad, historia ajetreada y fama aceptable; el primero que poseyó nombre propio en estas tierras, y adecuadísimo, por tanto, para desempeñar el papel de aborigen. (Fuster, 1962b: 24)

Fuster, que qualifica la postura d'aquells que defensen l'ascendència ibèrica dels valencians com a «iberismo romántico», no deixa de criticar-la, subtilment i, com acabo de dir, amb petites dosis ironia. Del pentinat de la Dama d'Elx, per exemple, diu que recorda «los rodetes y la peineta de nuestras labradoras», en una clara al·lusió a les falleres. Ara bé, tot d'una reprèn el to més neutre per situar aquest iberisme romàntic d'alguns al lloc poc acadèmic que hi pertoca. No pot deixar de reconèixer, tanmateix, què és una discussió present entre la societat valenciana del moment, que continua amb «desorientaciones cívicas». Òbviament, i «sin ambages», Fuster situa tota aquesta discussió en l'espai de les disquisicions sobre la nostra identitat nacional:

Los valencianos somos aficionados a discutir con pasión acerca de nuestros problemas de orígenes, sea de la estirpe, sea del idioma o de la cultura. Y no por amor a la polémica docta —escasamente docta, en general—, sino para traer desde el pasado un poco de claridad a nuestras desorientaciones cívicas —digamos cívicas— actuales. Aunque resulte increíble, la verdad es que, para nosotros, tiene una enorme importancia saber, o decidir, si descendemos de la Reconquista o si, por el contrario, contamos con una procedencia más anciana. De lo uno o de lo otro dependería el imperativo de mantener o de relajar ciertos vínculos con lo que la Reconquista significa —sin ambages: nuestra catalanidad. (Fuster, 1962b: 24-26)

Recordem, en aquest punt, que l'«obligació “civil”» (Fuster, 1971c: 9), és a dir, la voluntat d'actuar com a revulsiu per orientar cívicament els valencians, és un dels motius que addueix en la introducció a *Viatge pel País Valencià* per a escriure llibres com *Nosaltres, els valencians*, *Qüestió de noms* o, fins i tot, *El País Valencià*. Certament, la reflexió fusteriana no està mancada d'actualitat. Transcorreguts més de cinquanta anys d'aquests *esforços cívics* de Joan Fuster, podríem dir la desorientació cívica continua instaurada en una part de la societat valenciana —segurament, la mateixa part de la societat valenciana apuntada llavors per Fuster—, que manté el mateix discurs iberista fonamentat sobre arguments tan escassament acadèmics.¹⁰

¹⁰ Em sembla que no serà sobrer recordar, en aquest context, que el Grup Parlamentari Popular de les Corts Valencianes va presentar el 13 de juny de 2013 una proposició no de llei, de tramitació especial d'urgència, en què s'instava la Reial Acadèmia Espanyola a modificar l'entrada *valencià* perquè se'n reconegués la categoria de llengua o idioma propi. Amb ben poques mostres del romanticisme que Fuster apuntava, entre els arguments que donaven suport a aquesta iniciativa, trobem tot l'ideari *iberista*. Ateses les implicacions tan peculiars d'aquest tipus de document, m'ha semblat convenient de transcriure'l íntegrament i tal com es va presentar, sense cap modificació ortogràfica:

EXPOSICIÓ DE MOTIUS

Després de diverses decenes de milers d'anys de vida durant la prehistòria, ab la cultura ibèrica en el territori de l'actual Comunitat Valenciana des del Cenja fins al Segura, els valencians comencem a escriure un dels períodes més brillants de l'història d'Espanya.

En la cultura ibèrica trobem els valencians el germe de la nostra actual, plasmada de manera fefaent en els documents arqueològics que es van descobrir: festes, costums, folclores, economia, religió, societat i llengua.

És possible, també, començar a escriure la nostra història en noms i llinages; l'alfabet que s'importa ho permet.

Després de més de 2.000 anys de vida intensa els valencians podem, des d'ací i des d'ara, escriure la nostra història i, sobre un fons comú i permanent, les successives aportacions d'uns altres pobles, que hem assimilat i transformat, l'han anat enriquint per la nostra obertura i permeabilitat a influències foranes.

Les aportacions gregues i romanes, visigòtiques i bizantines, musulmanes, castellanques, aragoneses, catalanes, europees i mediterrànies en general, africanes, judaïques i americanes s'assimilen transformant-les en la direcció de la nostra pròpia idiosincràsia.

La parla dels valencians, que part sense dubte de la més profunda prehistòria, s'escriu ja des del segle VI abans de Crist ab el llenguatge ibèric i, després de les aportacions successives a partir de les fenícies, gregues i llatines, ha arribat als nostres dies en la forma en que la coneixem.

Actualment, el nostre idioma valencià, després del fecund Segle d'Or de les lletres valencianes, el primer de la península i, després del cultiu posterior durant un poc més de siscent anys, ha conseguit una identitat i personalitat pròpies que permeten considerar-la, sense dubte, com a llengua o idioma, de tal manera que els valencians tenim tot el dret del món a denominar-la i regular-la com considerem convenient, tal com han reconegut i reconeixen els més reputats i independents filòlegs i llingüistes.

En consonància en allò que s'ha exposat, que és fidel reflexe del pensament i del sentiment de la immensa majoria del poble valencià, l'Estatut d'Autonomia de la Comunitat Valenciana arreplega com a llengua valenciana la pròpia del nostre poble, situant-la com una de les nostres principals senyes d'identitat.

La Real Acadèmia Espanyola de la Llengua en el seu diccionari de 1959 va definir el valencià com a “Llengua parlada en la major part de l'antic Regne de València”, segons acort acadèmic de la docta Institució que consta en el seu Bolletí de setembre-desembre de 1959, tom 39, quadern 158.

No obstant, sorprenentment en la seua edició de 1970 i sense que ningú haja donat fins ara una explicació fefaent, va aparèixer sobre la base d'una ficha “desconeguda” de l'Acadèmic En Rafael Lapesa, una nova definició del valencià com a varietat del català...

Com ja he apuntat, els primers paràgrafs de «La historia» són dedicats als ibers i a la seva desmitificació com a possibles antecessors directes dels valencians. Tot seguit, Fuster es remunta al «lejano paleolítico» —cal assenyalar, novament, l'adjectivació amb voluntat desteterminologitzadora i el to informal de la seva expressió: «Un parietal humano, del tipo neanderthalense, es cuanto subsiste de los primeros *valencianos* imaginables» (Fuster, 1962*b*: 28)— per fer referència a algunes troballes arqueològiques en diferents zones del nostre territori i retornar, tot d'una, al període històric, amb la presència dels grecs i els cartaginesos, que hi funden les primeres colònies mercantils.

Amb un parell de paràgrafs més, Fuster resumeix la presència de romans, gods i musulmans —«Nada menos que nueve siglos duró su estancia» (1962*b*: 30)— al País Valencià. També parlarà del «paréntesis» del Cid, que el durà a fer una reflexió toponímica que ens recorda quan Josep Pla qualificava la denominació Palma de Mallorca de «pedantismo erudito provinciano» (Pla, 1950: 13):

Y no falta gente que, animadas [*sic*] de enfáticas propensiones carpetovetónicas, dice y escribe «Valencia del Cid». Sin embargo, tales denominaciones, oficiales e inventadas en el XVIII, carecen de sentido: la soberanía del guerrillero castellano no llegó a los diez años. (Fuster, 1962*b*: 31)

De la nostra història, el que més interessarà Fuster, com ja he indicat, és la conquesta —o reconquesta— de Jaume I. Podem observar, a més a més, com va

Tenint en conte que l'opinió d'un Acadèmic no pot tindre més valor que un acord acadèmic degudament publicat en el seu Bolletí l'any 1959, és per lo que el Grup Parlamentari Popular de Les Corts, propon la següent

PROPOSTA DE RESOLUCIÓ

Les Corts insten al Consell a dirigir-se a la Real Acadèmia Espanyola, sollicitant que en virtut dels acords que l'Institució va pendre l'any 1959, i de quant establix el vigent Estatut d'Autonomia de la Comunitat Valenciana, es reconega al valencià la seua categoria de llengua o idioma propi dels valencians que es parla en la major part de la Comunitat Valenciana, i aixina ho faça constar en la pròxima edició del Diccionari. (Registre d'entrada de les Corts Valencianes número 58.255, de 16 de juny de 2013, publicat amb les correccions ortogràfiques pertinents en el *Butlletí Oficial de les Corts Valencianes*, n. 171, de 27 de juny de 2013, p. 27.522-27.523)

Tot i que el Partit Popular gaudia de majoria absoluta en aquell moment en les Corts Valencianes, la iniciativa no es va aprovar perquè va decaure, és a dir, no es va arribar a tractar en el Ple. Potser hi van tenir a veure les crítiques des de diferents sectors de la societat civil que van insistir, amb més o menys humor, en la ignorància cultural que comportava fer unes consideracions com les que donaven suport a la proposta de resolució.

introduint elements metadiscursius de to informal que aporten amenitat al seu discurs d'intenció gairebé didàctica:

Fue Jaime I, llamado por eso el Conquistador, quien —digámoslo con fórmula propia de un texto de bachillerato elemental— rescató definitivamente las comarcas valencianas para la cristiandad. (Fuster, 1962b: 31-32)

Amb tot, arribats en aquest punt, em sembla que cal posar l'accent novament en les connexions que s'estableixen entre *El País Valencià*, *Nosaltres, els valencians* i *Qüestió de noms*. D'entrada, caldrà assenyalar que Fuster, tant en *Nosaltres, els valencians* com en *Qüestió de noms*, obviarà gran part del nostre passat i encetarà la revisió històrica amb la conquesta de Jaume I. Tots dos llibres presenten una voluntat explícita de modificar l'actitud dels valencians de cara al futur i, per a això, Fuster no necessita remuntar-se històricament més enllà de l'arribada dels catalans. En *El País Valencià*, atès que el text, com a guia, se situa en un gènere discursiu molt més descriptiu —i, sobretot, no programàtic— Fuster es veu en l'obligació d'exposar els referents històrics de manera molt més àmplia.

Pel que fa a les connexions respecte a les referències històriques entre tots tres llibres, em podria estendre amb profusió de citacions, però em limitaré a donar-ne uns pocs exemples entre els que considero més significatius. El primer, el trobem tan bon punt comencem a llegir *Nosaltres, els valencians*. L'epígraf inicial del llibre és «Acta de naixement» i en les primeres línies trobem el text següent:

Però nosaltres, els d'avui, som uns valencians que datem del XIII. Potser el nostre dret a dir-nos valencians no serà major ni millor que el dret que, en llur temps, van poder-se arrojar ibers, romans, gots i sarraïns, establerts a la mateixa terra. (Fuster, 1962a: 17)

Aquesta citació es correspon, gairebé mot per mot, amb la següent d'*El País Valencià*:

Quizá nuestro derecho a llamarnos valencianos no sea mayor que el que, en su día, pudieron arrogarse iberos, griegos, romanos, godos y agarenos: por lo menos, desde que aparece el epónimo Valencia. [...] Los valencianos actuales tenemos una fecha de nacimiento, y ésta no es anterior al siglo XIII. (Fuster, 1962b: 26-28)

Hi ha alguna citació que es repeteix fins i tot en els tres llibres que estem revisant, com ara aquesta que fa referència als Borja per donar suport a la idea que els valencians érem percebuts com a catalans per gent d'altres nacions:

Per a un estranger, els valencians no eren sinó catalans: uns catalans més, com els del Principat, com els de Mallorca. Els italians, que tantes invasions militars i pacífiques de la nostra gent hagueren de sofrir en el xiv i el xv, no distingien entre uns i altres: tan *catalani* érem, en llur nomenclatura, els valencians com els del Principat i els de les Illes. «*O Dio, la Chiesa Romana in mani dei catalani!*», s'exclamaven els indígenes davant l'assalt dels Borges valencians a la Seu pontificia. (Fuster, 1962a: 110)

Y, durante siglos, y no sólo a efectos de filología, los valencianos aparecimos ante el mundo incluidos en la denominación de catalanes. «*O Dio, la Chiesa Romana in mani di [sic] catalani!*», clamaban los italianos, iracundos más que escandalizados, cuando su monopolio pontificio fue herido con la doble interrupción de los Borja, gente valenciana. (Fuster, 1962b: 32)

com a «catalans» érem coneguts, tots plegats, els del Principat, els de les Illes i els del País valencià, a tot arreu de l'Europa medieval i renaixentista. Formàvem un bloc socialment i lingüísticament compacte, i un estranger no hauria estat en condicions de distingir-hi les nostres variants de «regnes»: al capdavall, aquestes variants s'esborraven davant la sobirania única dels reis d'Aragó. Ni valencians ni mallorquins no van tenir més nom *internacional* que el de «catalans». Com a «catalans» eren coneguts, i com a «catalans» es donaven a conèixer. Podríem citar l'exemple insigne dels Borges, de Xàtiva. «*O Dio, la Chiesa Romana in mani di catalani!*», exclamaren els italians en veure com aquella tribu de valencians espavilats s'enfilava al Soli papal i als alts càrrecs de l'Església. (Fuster, 1962c: 4)¹¹

Com he dit, podríem trobar bastants mostres més de passatges amb grans coincidències, però em sembla que no cal allargar-se. Sí que caldrà insistir a assenyalar una de les grans virtuts de la prosa fusteriana: la seva gran coherència. És molt habitual trobar en Fuster referències creuades que reprenen informació per a aprofitar-la en un altre moment o per a analitzar-la des d'una òptica diferent, com hem vist, per exemple, en tractar els ibers. La cosa interessant és que, a més a més, Fuster és molt transparent en la seva manera d'actuar i sol informar el lector d'aquests reaprofitaments argumentatius. Ho fa amb referències textual internes i, fins i tot, amb referències a altres llibres. En el fragment següent trobem, de fet, una combinació de tots dos tipus de referències, una d'externa i una altra d'interna:

¹¹ *Qüestió de noms* és un opuscle de 16 pàgines sense numerar. He afegit la numeració a l'efecte de facilitar la localització de les citacions.

En otro libro intento explicar con alguna minucia el hecho de que los valencianos actuales, al pensar en su destino colectivo, se ven turbados por el sentimiento de ser un pueblo a medias, un pueblo incompleto. El lector puede comprenderlo ya por lo que le llevo dicho o insinuado. (Fuster, 1962b: 37)

Aquest «otro libro» és, no caldria dir-ho, *Nosaltres, els valencians*. Com a conclusió crec que no fóra del tot desencertat afirmar que l'apartat «La historia» d'*El País Valenciano* és el que més s'aproxima, fins i tot en el to i en l'estratègia discursiva, a *Nosaltres, els valencians* i a *Qüestió de noms*. Podríem dir que, en una nova mostra d'intertextualitat amb la seva pròpia obra, ens trobem davant un microtext de caire més acadèmic dins el text general que hem identificat com a «guia d'autor». Com hem vist, algunes frases es repeteixen de manera pràcticament idèntica.¹² Això sí, les pinzellades amenitzadores continuen tenint presència i aquest microtext de què parlo en cap moment no resulta aliè al conjunt de la guia. De vegades, el lector arribarà a tenir la sensació que la introducció d'*El País Valenciano*, *Nosaltres, els valencians* i *Qüestió de noms* es redacten de forma paral·lela i simultània en el temps, amb la voluntat de ser presentats com un únic cos cívic, tot i les modalitzacions a què obliga cadascun dels gèneres discursius.

3.3. «La gente»

Si féssim estadístiques, ens adonaríem que el terme *poble* és dels que més apareix en aquesta «Introducción general» a *El País Valenciano*. A més a més, de les diferents accepcions que el mot pot tenir, Fuster el fa servir gairebé sempre amb la primera que

¹² Em sembla pertinent afegir ací una nova mostra d'intertextualitat que em permetrà, a més a més, fer referència a un altre llibre de Joan Fuster, *Antologia de la poesia valenciana*, esmentat ja en el capítol anterior. Ja hem vist més amunt que Fuster citava en *El País Valenciano* uns mots de Gaspar Escolano. Doncs bé, aquests mateixos mots es repetiran en *Nosaltres els valencians* i en l'*Antologia de la poesia valenciana*, amb la qual cosa també podem incorporar aquest darrer llibre —o, si més no, la introducció del llibre— a aquell conjunt de textos que demostren la coherència de l'obra fusteriana. Heus-ne ací les citacions:

«Con ser la mesma que la catalana», escriu Escolano, «se ha quedado ésta montaraz y malsonante, y la valenciana ha pasado a cortesana y gentil.» Els valencians creuran això: que la seva modalitat és «cortesana y gentil», a diferència de la del Principat, que es quedava en «montaraz y malsonante». Amb tot, continuen afirmant que és «la mesma que la catalana». (Fuster, 1962a: 119)

Els valencians, per llur compte, proclamen la superior bellesa de la modalitat que ells parlen: “Con ser la mesma que la catalana», diu el cronista Escolano, “se ha quedado ésta montaraz y malsonante, y la valenciana ha pasado a cortesana y gentil”. (Fuster, 1956b: 17)

incorpora el diccionari: «Conjunt dels habitants d'un territori, d'un país, units per vincles socials i polítics i per una identitat cultural comuna forjada històricament». Terminològicament, ja ho he dit, Fuster és extremadament acurat. Dels altres mots amb càrrega identitària —per identificar-los d'alguna manera—, fa servir molt poc els termes *nació* i *pàtria*. Fuster emprarà gairebé sempre *país* per a identificar el territori i *poble*, per al conjunt dels ciutadans.

En tancar l'apartat «La historia», Fuster posa damunt la taula l'escassa capacitat dels valencians per a identificar-nos com a poble. Hi domina el sentiment de poble vençut, de poble subaltern i per això ens costa saber-nos «pueblo entre los otros pueblos» (1962b: 42). En l'inici de l'apartat «La gente», tanmateix, pren un to una mica més positiu, més reivindicatiu, fins i tot. Podríem dir que en el pas de l'anàlisi històrica a l'anàlisi més aviat sociològica, Fuster es permet de deixar de banda el desànim a què ens havia abocat la revisió dels darrers segles —amb la decadència, el final del nostre període nacional, d'acord amb la terminologia que fa servir, i, això no ho diu, però s'hi intueix, l'escassa potència de la nostra renaixença, tant en l'àmbit literari com, sobretot, en l'àmbit polític— i se situa en la realitat actual, amb una lleu —molt lleu— esperança en el futur. Per això, comença «La gente» amb una afirmació gairebé essencialista —amb tots els matisos que s'hagi de prendre aquest mot—:

Pero somos un pueblo: un pueblo esculpido en su irreductible singularidad por los siglos, por la tierra, incluso por su mismo fracaso como tal pueblo. No incurriré yo, ahora, en la ingenuidad de pretender definirlo o describirlo: éste sería un asunto vidrioso, vago y, más que nada, extemporáneo en el presente libro. Me limitaré a hacer unas consideraciones de carácter general, lo menos abstractas posible, que permitan, con todo, deducir un retrato vivo de mi gente, un esquema de su naturaleza o de su complejión. Nada más lejos de mí que intentar un bosquejo de eso que llaman psicología colectiva. Pienso hablarle al lector de lo que el lector verá con sus propios ojos si se llega a esta tierra: hablarle de ello con las solas apostillas indispensables para que, en tal caso, no se extravíe en su apreciación. (Fuster, 1962b: 42)

Som un poble, encara que siguem el resultat d'un fracàs, sembla voler afirmar Fuster. Cal remarcar en aquest passatge, a més a més, els elements metadiscursius que hi trobem. La referència al «presente libro» i a la posició que com a cicerone vol prendre no en poden ser una mostra més clara. Ara bé, no deixa de ser una petita contradicció dir que no vol definir ni descriure el poble valencià quan el que està a

punt de fer és justament això: definir-lo i descriure'l. Hem de situar aquestes *contradiccions* en l'àmbit clar de l'assaig: de fet, és un recurs molt habitual de Fuster, aquest de fer una afirmació que tot seguit matisarà fins al punt d'arribar a contradir-la —ben sovint, és un recurs que li permet veure la mateixa realitat des de punts de vista diferents.

Dos aspectes més em criden l'atenció en aquesta citació. D'una banda, la forma que té de situar-se respecte al poble. En certa manera, els possessius emprats delaten una posició ambigua, en què sembla que Fuster no té clar si vol col·locar-se dins o fora del grup tractat. Parla de «mi gente» en lloc d'emprar un «nosotros» que resultaria molt més inclusiu i, més endavant, confirma aquesta sensació amb la utilització dels possessius en tercera persona: «un esquema de su naturaleza o de su compleción». És com si, formant-ne part, es vulgui situar en un lloc una mica extern per poder-ne oferir una visió més neutra, més objectiva. La posició que pren Fuster en aquest passatge és discursivament molt pròxima a la que podria prendre un científic que descriu qualsevol element de la realitat. Amb això, la seva descripció —o la seva aproximació a la descripció— resultarà molt més creïble per al lector.

D'altra banda, l'altre aspecte que em crida l'atenció és la referència a la «psicologia colectiva». Sembla no voler entrar en terrenys intel·lectuals que li poden resultar una mica movedissos. Em recorda, en aquest sentit, les contínues prevencions que mostra respecte a la filosofia i respecte als filòsofs, malgrat que part de la seva obra presenta molts elements que la situarien també en aquesta disciplina.¹³ En la mateixa línia,

¹³ El nombre d'estudis que analitzen l'obra de Fuster des del punt de vista filosòfic no és escàs. Com a exemples, tenim les aportacions d'Antoni Riera (1993), de Guillem Calaforra (2006) o de Neus Campillo (ed.) (2010). Ateses les característiques que té, resulta especialment pertinent per al que estem veient ací el llibre de Júlia Blasco *Joan Fuster: converses filosòfiques*, amb què va obtenir, precisament, el Premi d'Assaig Joan Fuster, dels XXX Premis Octubre. Es tracta, com el títol indica, de la transcripció d'unes converses entre Fuster i l'autora del llibre, amb una introducció: «Humanisme, llenguatge i filosofia en Joan Fuster». A més a més, té un apèndix documental amb una sèrie de cartes entre tots dos. En una datada el 12 de novembre de 1981, Fuster afirma:

La meua crítica de la «filosofia» prové, probablement, de la confusió «filosofia-metafísica», tan habitual entre els filòsofs. Les teues cites de Carnap —autor poc freqüentat per mi— em semblen molt ajustades. Ara: jo voldria que, en comptes de parlar d'un meu «desdeny» per la filosofia (o inclús per la metafísica), et referisses més aviat a una «desconfiança» o una «incredulitat». Trobe que, en principi, en els mamotretos insignes dels metafísics hi ha una abundància escandalosa de «pseudoproblemes», enfocats i «resolts» sovint amb una desimboltura alarmant. De tota manera —i tu ja ho subratlles—, conserve un gran respecte per la «filosofia»: a) en tant que «creació intel·lectual» (com la poesia, per ex.) a través de la qual es manifesten solidàriament individu i societat, i que no únicament constitueix un enorme patrimoni de «cultura» sinó també un «signe històric» (és a dir, «social») d'extraordinari interès; i b) en tant que explícita o implícita «visió del món» que cadascú (tu i jo, i la portera i el

Fuster mostra prevenció quan afirma que no vol fer un «bosquejo de eso que llaman psicología colectiva». Tanmateix, no sé com hauríem de qualificar tot aquest apartat titulat «La gente», en què intenta fer una aproximació a la descripció del comportament del col·lectiu humà identificat com a *poble valencià*, si no és amb el terme *psicología col·lectiva*.

Feta aquesta declaració d'intencions metadiscursiva, Fuster entra de ple en la descripció dels valencians com a poble. Podem comprovar que novament empra la tècnica de fer una afirmació contundent —ací una negació contundent, que, pel que fa al cas, és la mateixa estratègia— per tot d'una virar el discurs cap a l'espai contrari. Ja he comentat en el capítol anterior que autors com ara Carles Soldevila ens feien una descripció dels seus conciutadans —i de les seves conciutadanes, per separat— que he arribat a qualificar d'antropomètrica. A això, ja ho deia, Fuster hi anteposava un «no hay raza que valga». Tanmateix, com tot seguit podem comprovar i com ja he assenyalat, les direccions que pren el seu discurs no són tan contundents com aquesta frase que acabo de citar sembla apuntar:

Por de pronto, evitaré el tema de la raza. Tocarlo, en estas latitudes, es un pasatiempo infeliz. No hay raza que valga. Ya sé que se ha querido identificar en los labriegos valencianos dos tipos étnicos concretamente determinados: de una parte, el labrador ancho, con tendencia —leve— a la obesidad, no demasiado alto, que con su cabeza rapada o calva recuerda el mármol de cualquier senador romano de museo, representaría la herencia latina; de otra, el labrador cetrino, espigado, de pocas carnes, podría figurar como un residuo árabe. La cosa me parece bonita, porque el parentesco directo con árabes y romanos resulta bastante halagador. Pero todo eso es literatura: lo que conocemos de nuestro pasado no tolera tales suposiciones. Ni tampoco hay que hacer demasiado caso de la leyenda de la Reconquista: las trescientas doncellas de Lérida que don Jaime habría importado para casar con sus soldados y repoblar la capital ganada. Este cuento es rigurosamente falso, hasta en su posibilidad simbólica: según los eruditos, hubo más barceloneses que leridanos en el asentamiento de los conquistadores. (Fuster, 1962b: 42)

catedràtic de física atòmica) no pot deixar de tenir. Recorda allò de Paul Valéry (cito de memòria): «Parlar malament de la filosofia és encara fer filosofia, però filosofia dolenta». Potser és això el que em passa a mi. (Blasco, 2002: 316)

Aquest text demostra, d'entrada, com era d'acurat Fuster en tots els seus textos, fins i tot quan no estaven destinats a la publicació: recordem que aquest és una carta personal. D'altra banda, podem veure que la seva prevenció respecte a la filosofia no duu associada una manca de reflexió, sinó més aviat el contrari. També és interessant, en el context que estem analitzat, la connexió que fa entre la filosofia i els aspectes socials, tant individuals com col·lectius.

Tot aquest paràgraf cal situar-lo, em sembla, en la clara progressió literària que la descripció va prenent. Amb les referències que podríem definir com a clàssiques dels dos models de valencians, amb la referència a la llegenda —«el cuento», diu, amb una càrrega molt més irònica— de les donzelles lleidatanes, amb... Per arribar, finalment, a situar-se en una posició més, diguem-ne, científica: «según los eruditos». I ja posicionat *científicamente*, expressa contundentment —i sense mostrar cap mena de dubte ni de titubeig— quina és la nostra *estirp*:

es incontestable que la abundancia de catalanes en la población inicial del País Valenciano reconquistado sitúa a nuestras comarcas, por muchos conceptos, en una prolongación de la Cataluña estricta. (Fuster, 1962b: 42-46)

A partir d'ací, va fent un repàs al caràcter dels valencians. Resumint, podríem dir que dedica el cos central de l'apartat al conjunt de tòpics que ens defineixen: el «pensat i fet», exemplificat amb «un edificio, una falla, un tinglado conmemorativo, una revolución de cultivos agrícolas, un negocio» (Fuster, 1962b: 46), la mordacitat, la grolleria —«Algunas piezas de nuestra literatura medieval [...] responden a un desenfado erótico y escatológico de la mayor desvergüenza» (Fuster, 1962b: 48)—, la sàtira, les bandes de música, el barroquisme de les nostres manifestacions humanes...:

Y junto al barroquismo, el ruralismo. La vida toda del País Valenciano se desenvuelve entre presiones campesinas. Es natural que sea así, dada la estructura fundamentalmente agraria de la región. (Fuster, 1962b: 58)

Un ruralisme que, segons Fuster, no sols és característic i majoritari en un País Valencià en què dominen les zones amb dependència econòmica gairebé exclusivament agrària, sinó que arriba a amarar els nuclis de població més urbans, amb València al capdavant i amb només unes poques excepcions: Alcoi, Elx, Elda. Aquest ruralisme, a més a més, duu associada una manera de ser dels ciutadans valencians que Fuster identifica amb el substantiu «campechanía». Tot plegat, però, dóna un conjunt que no acaba de resultar gaire positiu:

Pero sopesándolo todo, es probable que los inconvenientes sean mayores. En primer lugar, a consecuencia del ruralismo, hacemos el efecto de ser un pueblo a toda hora «en mangas de camisa», poco experto en elegancias y finuras. Luego,

tenemos empedernida la mentalidad interesada, avara, mezquina, del labrador, y su ambición timoratamente terruñera. Nos deslumbran y embaucan con facilidad el primer charlatán o el primer titiritero venidos de fuera. [...] Y como pueblo rural somos, en fin, un pueblo sedentario: ha de angustiar mucho el apuro para que los valencianos abandonen su tierra; y, como aventura, ya se contentan con las que les procura la meteorología. (Fuster, 1962b: 60)

No deixa d'haver-hi un punt de tristesa en tota aquesta reflexió, una reflexió que, d'altra banda, connecta amb l'apartat final d'aquesta introducció general, «La riqueza», i, molt intensament, amb un capítol complet del tercer bloc de *Nosaltres, els valencians*: «Llauradors i artesans». L'inici d'aquest capítol ens pot servir com a mostra del que estic dient:

El camp ho és tot, al País Valencià. La nostra és una economia fonamentalment agrària, i això determina en una bona mesura el caràcter i el comportament genèrics de la societat. Segons els últims censos, el 46,5 % de la població activa valenciana aplica el seu treball a l'agricultura. Els tècnics opinen que es tracta d'un percentatge oneros: ens situa, en efecte, en un nivell més aviat mediocre, comparable als altres països europeus que no han entrat en l'àrea de la transformació industrial. Avui, una economia de predomini agrícola tan marcat és una economia «subdesenvolupada». (Fuster, 1962a: 177)

Vistes les dues citacions en conjunt, podem concloure, d'una banda, que novament la de *Nosaltres, els valencians* incorpora dades concretes, més tècniques, amb la terminologia econòmica emprada amb el rigor que pertoca i la dada percentual precisa: el lector pot arribar a pensar, sens dubte, que és un economista qui li està donant la informació perquè Fuster modalitza el discurs en aquesta direcció i amb aquesta voluntat. De l'altra, el que sembla que Fuster vol transmetre en *El País Valencià* no és sols la manca de dinamisme econòmic associat al ruralisme —de fet, en els mots que vénen després de la citació oferta de *Nosaltres, els valencians* insisteix en el fet que, malgrat tot, «el camp valencià, en línies generals, ofereix una consistència de relatiu esplendor» (1962a: 177)— sinó la manca de dinamisme social. Al País Valencià no s'ha constituït una classe dirigent moderna i culta, cohesionadora, model de comportaments socials més progressistes, d'estil més europeu, sinó que les classes dominants continuen essent de base agrària —la qual cosa ens aproxima més a la Castella latifundista que no pas al Principat de Catalunya o el País Basc industrials. Aquest anar «en mangas de camisa» que tan positiu resulta quan Fuster es presenta

com a assagista, pren matisos del tot contraris en aquest passatge. Les mànigues de camisa ja no són les de l'espontaneïtat sinó les de la manca de formació intel·lectual que duu associada la possibilitat de ser enganyats —individualment i col·lectivament.

Finalment, no deixa de resultar complexa la referència que fa al sedentarisme dels valencians. En el moment en què escriu i publica el llibre, el nombre de valencians que emigraven —principalment cap al nord, amb destinació al Principat de Catalunya, França, Alemanya o Suïssa, en la major part dels casos— ja no era precisament testimonial. Si bé és cert que la repercussió social de l'emigració no és tan profunda com la que es podia donar, per exemple, en altres territoris peninsulars com ara Galícia o Múrcia —i que queda reflectida a bastament, com ja he indicat, en les guies corresponents analitzades en el capítol anterior— no deixa de resultar com a mínim estrany que Fuster —sempre tan atent a la realitat social que l'envolta— no hi hagi fet una mínima referència.

Una altra discussió, en què em sembla que no em pertoca d'entrar, és si realment el País Valencià de finals de la dècada dels cinquanta i principis de la dècada dels seixanta del segle xx era tan rural com Fuster volia fer veure. Resulten força interessants, en aquest sentit, les aportacions de Ferran Archilés (2012: 230-263), que apunten cap a la conclusió que Fuster fa una interpretació de les dades econòmiques —predomini agrari i pràctica absència d'indústria— que afavoreix la seva argumentació de caire més identitari.¹⁴

Si al principi ja hem vist que Fuster feia servir una sèrie d'elements metadiscursius per situar la reflexió sobre les nostres característiques com a poble, resultarà interessant comprovar també com en els darrers paràgrafs de l'apartat que estem analitzant recorrerà novament a les mateixes tècniques per matisar totes les

¹⁴ Tot i que, com dic, no és aquest el lloc més idoni per a fer-ne l'anàlisi corresponent —el que m'interessa és bàsicament la construcció del relat des del punt de vista de la pragmàtica discursiva, més que no pas des del punt de vista de la realitat socioeconòmica—, tampoc no resulta sobrer oferir les línies argumentatives d'Archilés, que queden perfectament explicitades en el breu fragment següent:

Al cap i a la fi, allò que interessa Fuster és que una trajectòria econòmica agrària com la valenciana i l'estructura social que en deriva determinava l'anomalia del seu relat mestre. La narrativa de Fuster li permetia traçar-ne l'alternativa: d'una banda, una proposta de modernització social (que passava per una economia industrialitzada); i de l'altra, i en estreta relació, una alternativa política, més encara: nacional. Quan el País Valencià tingués una evolució no anòmala, una estructura econòmica i social com cal, prendria sentit l'alternativa nacional «normal». És a dir, la reintegració amb la seua identitat plena: la proposta dels Països Catalans. La trajectòria «regional» no era sinó el resultat d'una anomalia economicosocial i una desviació respecte del que hauria d'haver estat la seua plenitud nacional. (Archilés, 2012: 246)

afirmacions que ha anat fent. Podríem dir, doncs, que tota la reflexió sobre la gent valenciana queda emmarcada entre dos passatges de característiques metadiscursives. Aquest és el que la tanca:

A medida que escribo esta apresurada e incompleta caracterización de mis paisanos me acuden a la memoria hechos y figuras que podrían serme alegadas como objeciones que la contradicen, o por lo menos como excepciones enormes que la pondrían en tela de juicio. Mala señal sería que no ocurriese así. Todo país que se precie, tiene dos tradiciones: una, la que sea, y la opuesta. No hay vida sin antagonismo, dicen. (Fuster, 1962b: 62)

I com a mostra d'aquests antagonismes, Fuster va introduint tota una sèrie d'exemples que contradiuen les apreciacions que ha anat explicitant al llarg de l'apartat. Es tracta, bàsicament, d'escriptors: Lluís Vives, Ausiàs Marc, Arnau de Vilanova. Ara bé, si ens hi fixem bé, ens adonarem que, en un nou gir argumentatiu, fins i tot els personatges amb què exemplifica les excepcions, també presenten matisos, parts de la seva personalitat, que són una nova excepció a l'excepció que ells mateixos representen. És —i espero que se m'accepti la simplificació quasi banal— com un «sí, però no, però sí» tan típicament fusterià, que connecta, perfectament, amb la seva manera de fer més assagística. La citació és una mica llarga, però reproduir-la completa és la millor manera que tinc de mostrar el que he anat assenyalant:

Este pueblo de la chacota contumaz y descarada es también la patria del austero, parco y devoto Luis Vives. Frente al barroco depravado de nuestras inclinaciones, se nos alza Ausiàs March, poeta —grandísimo poeta— de concisión epigráfica y diamantina sobriedad, hombre hondo. El pacífico sedentarismo agrícola gana una censura viva en el azaroso itinerario de san Vicente Ferrer y de Arnau de Vilanova, trotamundos, predicador el uno, médico el otro, visionarios aberrantes, apocalípticos. Los Borgia, pontífices y condotieros, raza de suprema avidez y de gran fe en sí misma —se les atribuye un consejo incitante: «*Si vols ser papa, fica-t'ho en el cap*»—, contrastan con la inapetencia, con la mediocre conformidad que domina a nuestra gente.

He recordado, y sólo a título de ilustración, unos cuantos nombres admirables, que trascendieron a Europa: los «valencianos universales», que suelen llamarse; y aun antiguos. Tras cada uno de ellos se podrían alinear muchos más. Constituyen nuestra tradición minoritaria. Y, si me aprietan, diré que su contradicción con la otra es meramente parcial: Vives tenía un apabullante buen sentido, una sensatez inmovible, casi más propia de un labrador viejo que de un filósofo; Ausiàs era un sensual de tomo y lomo, un apasionado sin paz; fray Vicente Ferrer y Arnaldo fueron un par de personajes vocingleros e histriónicos —santidad y ciencia aparte, si ustedes

quieren— de pura cepa local; y no digamos los Borja, que magnificaron con empaque renacentista todos los demás rasgos del carácter valenciano.

Pero aunque esto no fuera así, aunque la contradicción fuese real y absoluta, lo que predomina y nos define es lo otro: el ingenio acre y vivo, el espesor rural, el barroquismo, la fiesta alborotada. (Fuster, 1962b: 62)

M'agradaria fer un apunt final abans de tancar aquesta anàlisi de l'apartat «La gente» que fa referència a l'àmbit més estrictament turístic. En parlar del ruralisme que ens caracteritza com a poble, Fuster indica que els valencians tenim una certa tendència a imitar la renovació contínua de la natura i aplicar-la també als àmbits urbanístics, amb la qual cosa acaba resultant excepcional que el visitant pugui trobar paisatges urbans en què s'hagi respectat la noblesa monumental del passat. Se'n troben, d'excepcions, però no per voluntat de conservació del patrimoni, sinó per raons d'estricta manca de recursos per a dur-ne a terme la renovació:

Las comarcas que han conservado más reliquias arquitectónicas del pasado son, claro está, las más indigentes. (Fuster, 1962b: 60)

En la mateixa línia argumentativa, però amb un to molt més relaxat, trobarem, ja en els itineraris, una de les poques vegades en què Fuster presenta una informació fent referència a una experiència del viatge personal i, a més a més, amb elements que s'acosten gairebé al diàleg amb els habitants del país —una tècnica que resulta així mateix del tot excepcional en *El País Valenciano*—:

Da la impresión de que la vida, en Catí, sigue como en el xv. Y no resultará ciertamente demasiado cómodo ocupar unos edificios tan venerables, supongo. El viajero —le prevengo—, sin darse cuenta, adoptará al contemplarlos la actitud aséptica del visitante de museo. Y lo malo es que aquello no es un museo, sino un pueblo, un pueblo con gente que ha de pasar allí todos los días de su vida. El viajero se arriesga a ser cruel en su admiración. Recuerdo que, una de las veces que estuve en Catí, una vecina contestó con malhumor a las alabanzas que un amigo hizo de su caserón inhóspito: «Si vostè hagués de fer-se una casa, no se la faria aixina...» (Fuster, 1962b: 277)

És obvi que els termes *conservació del patrimoni* i *turisme d'interior*, avui tan estesos i celebrats, quedaven una mica allunyats de la concepció que podia tenir Fuster —i la majoria de la població, sens dubte— de la pràctica econòmica associada al turisme. Difícilment podia ser d'una altra manera.

3.4. «La vida»

Fuster inicia aquest apartat amb una expressió atribuïda —sembla que apòcrifament— a Carles III d'Espanya: «...Y demás gente de mal vivir» (1962b: 62). A partir d'aquesta frase, fa tota una sèrie de derivacions que acaben completant una mena de *psicologia col·lectiva* dels valencians. D'entrada, i de manera contrària al que havia estat fent en l'apartat anterior, Fuster modalitza ací el seu discurs amb una primera persona del plural inclusiva que el fa formar part de l'objecte, del conjunt d'individus, estudiat i descrit. Aquesta tècnica potser fa decaure el grau d'objectivitat de l'anàlisi però, sens dubte, potencia algunes de les seves opinions. Per exemple, quan es mostra contrari a la inclusió dels valencians entre el col·lectiu de «gente de mal vivir»:

los valencianos figuramos en la retahila de pueblos, súbditos suyos, que un rey de España —según cuentan— vinculó a ese *demás* ofensivo. Quizá el rey en cuestión tuvo motivos personales para calificarnos así: lo ignoro. Pero, desde luego, era injusto. Todo lo más, se nos pudo reconvenir aquella tendencia espontánea a la exasperación pasional que ya señalé; no creo, sin embargo, que sus secuelas fuesen tan hoscas como para hacer pensar en un desorden continuo, en un desarreglo sistemático. Nunca fuimos gente de mal vivir. Más bien ocurre y tiene que ocurrir lo contrario. Los valencianos somos, ante todo, laboriosos: nos agrada el trabajo, y el trabajo productivo. De ahí que propendamos a la convivencia plácida y que tengamos bastante aguzado el sentido jurídico. Excepto cuando las cosas, por una razón u otra, se han puesto verdaderamente mal, hemos preferido la tranquilidad pública y el respeto a los poderes constituidos, porque, en opinión de los interesados, tal es una condición importante para la abundancia de las cosechas. Y además, dentro de lo que cabe —que, en esta Península, no es mucho—, somos también gente de *buen* vivir, tanto por lo que se refiere al llamado «nivel de vida» como a la manera de aprovecharlo, manera —y me remito a lo antedicho— alegre, sensual y despreocupada. (Fuster, 1962b: 62-64)

La progressió temàtica d'aquest paràgraf és altament suggestiva. Passa de la protesta per la qualificació que fa de nosaltres el rei d'Espanya, a definir-nos com un poble altament laboriós i amb un gran sentit jurídic que difícilment es rebel·la, sobretot perquè el manteniment de l'*statu quo* és convenient per a la bona marxa de les collites. És a dir, novament el ruralisme domina el nostre tarannà. El paràgraf es tanca amb una referència a la situació econòmica del País Valencià que incorpora dos elements força interessants: d'una banda, la crítica velada i ràpida —en l'incís— a la

situació de pobresa general de l'Estat espanyol —«que, en esta Península, no es mucho»—, i, de l'altra, la utilització de terminologia de l'àmbit econòmic —«“nivel de vida”»—, matisada per unes cometes que la desterminoligitzen lleugerament.

I de la *psicologia col·lectiva*, Fuster passarà, tot seguit, a l'anàlisi de la societat valenciana des d'una perspectiva que podríem qualificar de pròxima als postulats teòrics del marxisme:

Todo esto, laboriosidad, amor al sosiego, sensatez, holgura mediana, hedonismo, contribuye ampliamente al tono y al instinto democráticos que dominan desde siempre nuestro porte colectivo. Y ello, en más de una dirección. En el País Valenciano, todo, o casi todo, es pueblo, y a veces plebe: primero, y hace siglos, porque la aristocracia feudal no pesó mucho entre nosotros; después, porque en la hora crítica la aristocracia, feudal o no, huyó como las ratas cuando el barco hace agua; y en fin, porque tampoco alumbramos una auténtica burguesía a la moderna. De otro lado, la organización social y política de nuestra Edad Media fue, por corporativa, y a su modo, democrática, y de ella hemos heredado la afición y las ilusiones. Los episodios de desafío a los magnates y monarcas, por parte de la ciudadanía son bastante frecuentes en nuestra historia, y otros fenómenos de parecido alcance y de mayor bulto se registran en los tiempos modernos. Pero no hablemos de eso. (Fuster, 1962b: 64-65)

Cal remarcar que en poques línies fa dues referències explícites a la democràcia i no podem oblidar que Fuster està escrivint en ple franquisme, amb la censura en vigor. Ja he comentat en el capítol anterior, en analitzar manifestacions similars expressades per part de Josep Pla, l'atreviment que em sembla que representen aquestes mostres de defensa de la democràcia en el context en què es fan. És més, la frase final del passatge —«Pero no hablemos de eso»— m'ha fet recordar aquell «En estos momentos, no sé si se puede decir lo que le estoy contando» que Pla deixava anar al final de la seva entrevista amb Antonio Beneyto en què analitzava la censura durant el franquisme.

Com deia, però, Fuster examina la presència desigual dels diferents grups socials al País Valencià, i arriba a la conclusió que hi ha un predomini del poble, del poble baix. A més a més, l'aristocràcia deixa de tenir una presència realment activa de manera molt primerenca i la burgesia —«una auténtica burguesía a la moderna»— mai no arriba a consolidar-se com la impulsora dels grans canvis modernitzadors que la societat necessitava. Per això, segons Fuster, la industrialització té un abast molt limitat al País Valencià, amb les implicacions polítiques que això tindrà. Són reflexions que

connecten, novament, amb *Nosaltres, els valencians*, amb la diferència de la praxi associada al gènere:

Un cens dels primers contribuents a l'Estat, en el País Valencià del Vuit-cents, revela la preeminència de la propietat rústica: només en llocs relativament reculats apareixen els banquers, els comerciants i els industrials. Era el moment de constituir-se, a la capital almenys, una burgesia a la moderna: com a Barcelona, per exemple, i proporcions servades. Però aquesta burgesia no arriba a quallar: en tot cas, mai no aconsegueix d'imposar-se a l'oligarquia rural. Els grans terratinents, establerts a la ciutat, hi seran una força immobiliària. En canvi, la capa dels petits industrials, el sector mercantil, es quedaran a mig camí en la realització de les missions polítiques i socials que l'època els atribuïa. Semiburgesos, ja que no burgesos en el millor sentit de la paraula, no disposaren de recursos morals ni materials per a «construir» llur societat. La qual, altrament, hauria estat —i era— prefixadament ciutadana. València continua essent, en certa manera, una ciutat «hanseàtica». La facúndia agrícola dels darrers cent anys revertirà sobre ella, però sense que ella sàpiga endegar-la com caldria. Semblarà una ciutat envaïda pel camp, en comptes d'ésser la ciutat que el domina o el dirigeix i l'estimula.

La semiburgesia urbana i el poble menestral constituïran, al llarg del XIX, el motor del liberalisme indígena. Els pertocava d'ésser-ho. En el laboriós assaig de confeccionar un Estat espanyol a la mida de la democràcia burgesa, ells hi contribueixen a llur manera: amb una permanent predisposició a la revolta. Tots els *pronunciamientos* i tots els aldarulls polítics d'aquell segle tenen llur versió —sovint corregida i augmentada, i ja veurem com— a la ciutat de València. (Fuster, 1962a: 89)

Finalment, i abans d'analitzar els diferents aspectes de «la vida» dels valencians, Fuster introdueix un nou paràgraf farcit d'elements metadiscursius, un paràgraf que, a més a més, connecta —en una altra mostra de coherència textual— amb l'apartat anterior, «La gente». Conscient que el que el seu lector —que no deixa de ser el lector d'una guia turística, tan *sui generis* com vulguem— espera és que li parli dels elements típicament valencians, es veu obligat a prevenir-lo que la majoria d'aquests elements ja formen part més aviat del passat que no pas del present. La nostra manera de ser tan rural que, a imitació de la natura, ens duia a transformar —i per tant, destruir— qualsevol element monumental per tal de modernitzar-lo, ens durà també a eliminar gairebé tota manifestació de tipisme, de folklore, sia indumentària, sia música, sia...:

Y he de prevenir en seguida al lector, al viajero: lo popular, aquí, no le reserva muchas sorpresas de tipismo. Se comprende, al fin y al cabo: por costumbre y por necesidad, ésta es una tierra abierta y —salvo algunos rincones de acceso difícil y economía aislada— propicia al tránsito de modas e influencias. El folklore casi no existe ya en el País Valenciano. La misma fuerza que nos induce a descuidar o a arrumbar las piedras antiguas y soberbias, nos lleva también a liquidar un traje, una

danza, una canción —*típicos*—, cuando los tiempos nos aconsejan, bien o mal, sustituirlos por otros nuevos. Ni siquiera nos hemos preocupado de salvar algo para su exhibición como espectáculo a los forasteros. La reseña que sigue quiere ser una nómina de peculiaridades de esa clase: se verá, en efecto, que no son numerosas, y que, además, algunas comienzan a pertenecer o pertenecen de lleno al orden de los objetos de museo etnográfico. (Fuster, 1962b: 65-66)

I efectivament, del primer que ens parlarà dins aquest apartat dedicat al *tipisme* serà, precisament, dels «trajes regionales». La crítica és ferotge, tant per la falsedat que representa anar vestida de *llauradora* com perquè, a més a més, s'associa a un col·lectiu ciutadà i castellanitzat, coent, que realment s'acaba disfressant:

Si ustedes pasan por Valencia en ocasión de alguna solemnidad pública, tropezarán probablemente en la calle con grupos de muchachas vestidas de *llauradora*: son, en realidad, jóvenes de ciudad, que hablan en castellano, y que llevan ese atuendo porque es un atavío lujoso y porque hemos convenido que sea el uniforme femenino para las festividades locales. En general, la indumentaria típica es cosa pasada y archivada. Quizá en algún lejano villorrio de montaña los abuelos siguen fieles a los modelos tradicionales. Pero, fuera de eso, ya se trata de un mero disfraz. (Fuster, 1962b: 66)

És inevitable pensar en les falleres. Com també és inevitable recordar que unes pàgines abans Fuster ja s'havia expressat d'una manera molt similar en parlar del gust dels valencians per la festa:

El calendario valenciano está lleno de números rojos, sin que la buena marcha económica del país se resienta por ello. [...] las muchachas se disfrazan a la primera ocasión con cualquier traje típico que tengan a mano. (Fuster, 1962b: 50-53)

Aquestes referències —del tot encertades si es miren fredament, però no mancades d'una gran càrrega de sarcasme— a la manera de vestir de les falleres, sense esmentar-les, no van caure gaire bé en el món faller, sempre molt més immobilista i susceptible del que realment sembla. Fuster mostrava llums i modernitat davant el tradicionalisme estantís i això van provocar una reacció que només podem qualificar d'enrabiada. O, si es vol, de reacció típica del conservadorisme tradicionalista contra l'esperit il·lustrat. En la Cavalcada del Ninot de les falles de 1963 dues falleres van arrossegar una gran pàgina 53 d'*El País Valenciano* —que és on hi ha la frase «las muchachas se disfrazan a la primera ocasión con cualquier traje típico que tengan a

mano»—¹⁵ i un ninot que representava Fuster va ser cremat com a protesta —totes dues, imatges força inquisitorials, al capdavant. Fuster ho explica en un article, «Reflexions d'un ninot de falla», publicat en *El llibre de tothom* del 1964 (Barcelona, Alcides, p. 95-99),¹⁶ i jo mateix vaig analitzar en una aproximació anterior (Grau, 2012) tota la maniobra impulsada per les forces més reaccionàries del país contra *El País Valencià* i contra l'homenot de Sueca.

Amb tot, malgrat el to general, lleugerament displicent, amb què Fuster tracta la indumentària típica dels valencians —o, més aviat, de les valencianes—, no per això deixa de descriure-la amb una mica de detall i fent referència a diferents tradicions d'acord amb diferents parts del territori:

Advertiré, asimismo, que el llamado traje de «valenciana» —falda de seda rameada, corpiño de la propia tela o de velludo negro con puntillas al extremo de las mangas, pañoleta y delantal de tul y oro— era exclusivo de la Huerta de Valencia. En el resto del país, los trajes se ajustaban a otros gustos. Por el Norte de la Sierra de Mariola, las mujeres usaban faldas de paño negro con franjas rojas, verdes, amarillas, detonantes, y delantales de raso con lentejuelas; en el Camp de Llíria, falda y jubón eran de colores oscuros. Parece que a medida que se apartaba del centro huertano, la vestimenta femenina perdía barroquismo, se hacía severa y tosca. Todo ello es ahora puro recuerdo o, insisto, disfraz. Y más vale así. (Fuster, 1962b: 66-72)

Com podem observar, però, insisteix a recordar-nos que aquests vestits ja no són res més que part del passat i que ara han esdevingut disfressa. Crec que no és sobrer assenyalar que el que sembla que hi ha darrere d'aquest posicionament fusterià respecte a la indumentària —que ara pot sonar una mica estrany, si ho mirem amb ulls etnogràfics— entronca perfectament amb el to general del llibre, en què es deixa

¹⁵ La mateixa concepció de disfressa aplicada al vestit de *llauradora*, la trobem en les pàgines finals de *Nosaltres, els valencians*, en un passatge en què Fuster critica «la “coentor” i el provincialisme més delirants» de la burgesia conservadora valenciana:

Hi ha una foto inefable, en la qual es veu Llorente, amb la seva millor cara de *patriarca de las letras valencianas*, barbut i amb *quevedos*, panxudet i respectable, sofrint la «coronació» de les mans d'una senyoreta relativament grassa i disfressada amb el vestit típic de «llauradora». (Fuster, 1962a: 219)

La pàgina en què apareixen aquests mots, però, no va sortir en la Cavalcada del Ninot que acabo d'esmentar, tot i que el to és potser una mica més despectiu i, a més a més, hi incorpora la figura icònica que per a aquest col·lectiu més reaccionari podia representar Teodor Llorente. Segurament, el fet que *Nosaltres, els valencians* estigui redactat en català —en vernacle, diria Fuster en un context com aquest— va fer que els seus possibles crítics no s'hi acostessin. Queda constatada, però, una nova connexió entre *El País Valencià* i *Nosaltres, els valencians*.

¹⁶ Aquest article s'incorporarà posteriorment, amb modificacions per a adaptar-lo a l'estàndard valencià, a *Combustible per a falles*, (València, Garbí, 1967, p. 79-87).

entreveure una demanada de major modernització del país. Ja ho hem vist en parlar de monuments, ho veiem ara en parlar de la indumentària i ho veurem tot seguit en parlar del ball i de la música o de les construccions típiques. Trobarem, sovint, que les descripcions incorporen elements discursius que van en la línia que estic assenyalant. En el cas que acabem de veure, la frase final i conclusiva del paràgraf: «Y más vale así». Quan descriu els balls, ara ho veurem, amb el petit incís «con muy buen sentido» i, més endavant, en parlar de la barraca, amb la conclusió: «No tenemos derecho a lamentarlo».

Com deia, en tancar el tema de la indumentària, Fuster continua amb l'anàlisi d'altres elements que podríem considerar part del folklore. Primerament, passa a «las canciones y danzas». Són un parell de paràgrafs que prenen unes derivacions força interessants, tot i que Fuster parteix també de considerar la nostra música i les nostres danses com a part del passat —«las que no han desaparecido, agonizan» (1962b: 72). Fuster assenyala com a instrument principal del nostre folklore, com no podia ser d'una altra manera, la dolçaina. Tot i que indica que les melodies habituals de la dolçaina solen tenir origen en el segle XVIII, també fa notar que els dolçainers estan atents a la realitat del moment i incorporen al seu repertori «los calipsos y pachangas que difunde la radio» (1962b: 72). A més a més, Fuster aprofita una de les diferents denominacions que té la dolçaina —xaramita— per a incorporar Azorín al seu discurs. Com veiem, i com veurem més endavant, la presència del de Monòver en *El País Valenciano* és gairebé contínua.

L'altre instrument que esmenta Fuster és la guitarra:

Y menos vida le queda a la guitarra. La guitarra, pese a su etiqueta de flamenquería, era un instrumento tan antiguo y afiliado entre nosotros, que los italianos del Renacimiento llegaron a creerla invención catalana, y grandes artistas suyos —intérpretes, compositores— son de nuestra estirpe. Con la guitarra se ayudaba el pueblo para cantar. Lo que los valencianos cantaban hasta hace poco eran coplas breves, improvisadas, sobre músicas de reminiscencia —y denominación— castellana o aragonesa: jotas, fandangos, copeos, boleros. Lo que les daba vernacularidad es la manera de cantarlas, con una inflexión lenta, ensortijada, modulando cada sílaba en un largo arabesco melódico. Pero la afición y la habilidad se están perdiendo a grandes pasos. (Fuster, 1962b: 72-73)

Ens trobem ací amb una nova mostra d'unitat nacional, una nova mostra d'identificació dels valencians com a part de l'estirp catalana. De vegades, de fet, es

pot arribar a tenir la sensació que Fuster aprofita la més mínima ocasió que té —en aquest cas, la referència a la guitarra— per a fer una nova afirmació de catalanitat dels valencians. I com abans afirmava en comparar castellans i andalusos, també en el nostre cas és la influència àrab la que matisa la nostra manera de ser catalans.

El que sorprèn una mica és que en aquest context d'anàlisi musical no faci referència a les bandes, que segurament seria en el primer en què pensariem tots els valencians si ens preguntessin per la *nostra* música. És cert, però, que ja havien aparegut abans, en l'apartat «La vida», quan Fuster reflexiona sobre la nostra capacitat artística:

Pero lo importante es ese instinto difuso que empuja a los valencianos a meter en su vida diaria un pequeño aliento de ornamentación y de gracia pomposa. En ese sentido, aquí, y a su manera, todo el mundo es artista: el campesino que descifra a Beethoven o a Shostákovich con su fiscorno rupestre en la banda pueblerina, el artesano que modela en cartón las grotescas estatuas de la falla, o pinta paisajes en la tarde de domingo, o confecciona tapices de pétalos, o se entrega simplemente a su oficio con empeños creadores...

Se puede ser escéptico —yo lo soy— en cuanto a lo positivo y válido de ese *arte*; pero no se puede contemplar sin ternura la inmensa ilusión que en todo ello ponen mis paisanos. Que, si bien se mira, es una ingenua ilusión de fiesta. (Fuster, 1962b: 54)

I també és cert que dedicarà a les bandes de música un parell de paràgrafs una mica més endavant, encara dins «La vida», en parlar de les festes, fora ja d'aquest context més aviat folklòric, però circumscrit perfectament en el tipisme general que domina tot l'apartat:

Menos horrisono —pero no mucho menos— es el resultado de las bandas de música, otro producto típico del país. Dudo que en ningún otro punto del globo existan tantas bandas de música por kilómetro cuadrado. En muchos pueblos hay dos —indefectiblemente, «La Primitiva» y «La Nueva»—, con su rivalidad y sus hinchas, y no es insólito que lleguen a las manos discutiendo acerca del acierto de un clarinetista en tal o cual pasaje de *Leonora*, de *Tanhauser* o de *La leyenda del beso*. Los músicos de las bandas valencianas suelen ser gente del campo, y es admirable la buena fe y la buena voluntad que estos labriegos ponen en ensayar sus partituras. Bien mirado, su fuerte es el pasodoble: da gloria escucharles ese ritmo vulgar, entre jacarandoso y marcial. Pero su repertorio no tiene límites. Con un eclecticismo estupendo, mezclan, en sus interpretaciones, la zarzuela y los clásicos sinfónicos convenientemente adaptados. Y quien dice clásicos, dice modernos: Strawinski, Prokófief, el mismo y nebuloso Debussy...

Las bandas están entrando en decadencia. Los jóvenes pueblerinos prefieren ir al cine a luchar con el fagot, y los elencos encuentran dificultades para renovarse o siquiera para mantenerse a la altura de otros tiempos. Valencia, en su feria de julio, celebra un certamen de bandas. La plaza de toros se llena de gente venida de toda la región: venida a aplaudir cada cual a los suyos y a silbar a los demás. Escuchan diez o doce veces *La gruta de Fingal* o un arreglo de *Los Maestros Cantores*, aprueban o protestan, según corresponda, e insultan al jurado cuando su banda no se lleva el premio. En decadencia los tradicionales deportes del país —la pelota de trinquete a tenor de cánones locales, y *les corregudes de joies*, o sea concursos hípicas con caballerías de labranza—, nuestros campesinos polarizaron su espíritu de campeonato en los certámenes musicales. Y también aquí las novedades del tiempo surten sus efectos, puesto que el fervor cerril y el ánimo de pugna se aplican hoy, ya, a los equipos de fútbol. (Fuster, 1962b: 90-93)

La derivació temàtica que fa aquí Fuster és magnífica, per arribar a mostrar, novament, la decadència de les nostres tradicions i la implantació de costums, diguem-ne, més moderns i internacionals: música, pilota, corregudes de joies, futbol. A les bandes, hi tornarà, a més a més i de manera òbvia, en els itineraris, en passar per Lliria: inevitable. No vull deixar de comentar, tanmateix, abans de continuar amb altres aspectes del folklore, la curiosa adjectivació que dedica Fuster en el fragment que acabo de citar a Claude-Achille Debussy: «nebuloso». M'atreveixo a afirmar que la tria lèxica no està feta a l'atzar; de ben segur Fuster estava qualificant el compositor francès a consciència —com també qualificarà a consciència, ho veurem en el moment oportú, els diferents escriptors que aniran apareixent al llarg d'*El País Valencià*. És ben sabut que el suecà era un gran aficionat a la música: la música era un element fonamental de la seva quotidianitat. No poden ser més contundents, en aquest sentit, les seves manifestacions en el documental que forma part de la sèrie *Esta es mi tierra*, de Televisió Espanyola:

Por lo demás, mis dos grandes pasiones han sido la lectura y la música. Tengo una biblioteca personal..., no sé, de unos veinte mil ejemplares, que es suficiente para mi trabajo y para mi deleite, y tengo un pequeño tocadiscos y un pequeño repertorio de discos con mis autores favoritos, que es lo que necesito. (Fuster, 1982)

A banda d'això, però, la música també serà objecte de la seva reflexió i hi dedicarà, per tant, un conjunt bastant nombrós de textos, bàsicament, articles de premsa. En Iborra *et al.* (2012) el lector trobarà una sèrie d'articles de diferents especialistes que analitzen la relació de Fuster amb la música i, així, mateix, una segona part en què es fa

una breu antologia d'articles fusterians sobre música. No em puc estar de reproduir una anècdota amb Josep Pla de protagonista explicada en la introducció d'aquest llibre. A banda de divertida, és una mostra ben representativa de la importància que Fuster donava a la música i de les implicacions que podia arribar a tenir per a ell —Pla (1962a: 53) conta la situació d'una manera lleugerament diferent en el seu *homenot* dedicat a Fuster, però això, ara, tot i que pot venir a tomb, no té gaire importància—:

És ben coneguda aquella anècdota que va contar Josep Pla sobre el moment en què va conèixer personalment Fuster. Arribà un dia del 1959 sense avisar, i ben mullat per la pluja, al carrer de Sant Josep de Sueca, trucà a la porta i li va obrir l'escriptor. Pla li va dir que notava «la casa una mica freda». Llavors, Fuster arronsà una mica el nas i demanà a Josep Palàcios, que hi era de visita, que posés «un Vivaldi al tocadiscos», tot dient: «és un músic apassionant, ens escalfarà l'ambient». (Iborra *et al.*, 2012: 9)

Pel que fa a les danses tradicionals, Fuster esmenta, d'una banda, els balls de plaça, ja en declivi —«han dejado su lugar, con muy buen sentido, al agarrado moderno» (1962b: 73)—, i, de l'altra, les danses processionals, que queden com una mostra ritual més. D'aquestes, en destaca unes quantes de concretes:

tornejants de Morella, *porrots* de Silla, *mambrú*, de Todolella, *muixeranga* de Algemesí [...] Hay que ver a los danzantes de Todolella, de Forcall o de Zorita, en la comarca de Morella, para comprender hasta qué punto esta liturgia coreográfica es todavía auténtica, sincera y viva en el alma de las gentes. De momento, por lo menos (Fuster, 1962b: 73)

Amb les danses Fuster tanca una primera part dins l'apartat «La vida» que, com he dit, dedica al folklore valencià. El que hi ha a continuació és una llarga presentació de les diferents construccions típiques que el visitant pot trobar en recórrer el País Valencià. Comença, indubtablement, amb la barraca, i ho fa, a banda de remarcar el tòpic que representa —novament una manifestació típica exclusivament de l'Horta és vista com a representativa de tot el territori—, amb les connexions literàries més previsibles: Vicent Blasco Ibáñez i Teodor Llorente —amb citació d'un parell de versos de l'arxiconegut poema «La barraca». Després de descriure la barraca típica, ens parla de les alqueries, dels masos, les masies o els masets, dels riuraus —aprofita per fer una connexió econòmica i parlar-nos de la pansa de la Marina—, de les coves...

«Continuemos exprimiendo el tema del tipismo», dirà Fuster de manera metadiscursiva per passar dels habitatges típics de les terres valencianes a un altre dels elements bàsics de qualsevol cultura: «Veamos ahora la cocina» (1962b: 77). La nostra és una «cocina de país pobre. O de país donde abundan los pobres» (Fuster, 1962b: 77-79), que només se salva gràcies a l'arròs. I és clar, en parlar-nos de l'arròs, hi arriba la paella, tot i que Fuster insisteix a remarcar-ne dues característiques bàsiques: d'una banda, que la paella és un plat excepcional, és a dir, de dia de festa, i, de l'altra, que difícilment se'n pot donar una recepta canònica:

Hay una ortodoxia de la paella, surgida sin duda alguna en la Huerta de Valencia y en la Ribera del Júcar: la que la exige con pollo y, en último caso, con leves contribuciones de cerdo. Y existe una paella «a la marinera», que se arregla con pescados y mariscos. Pero, en general, la fantasía de quien la cocina y el apetito de quien la come tienen franquicia para las mezclas abrumadoras. El barroquismo de la paella trae su causa, precisamente, de esa oportunidad de combinaciones. Lo importante, con todo, es la técnica de su cocción: sólo una profunda destreza en este punto puede dar al plato garantías para el paladar. (Fuster, 1962b: 82)

L'arròs, però, en paella o de qualsevol altra manera, és gairebé el menjar quotidià dels valencians i, per tant, el seu nutrient bàsic. De les diferents maneres en què es cuina, Fuster esmenta l'arròs amb costra, l'arròs a banda, l'arròs amb fesols i naps, l'arròs al forn..., fins i tot l'arròs amb rata «como se cuenta en *Cañas y barro*» (1962b: 84). També parla de l'allipebre, dels gaspatxos, de les olles, de les sopes i dels productes del país: els llagostins de Vinaròs, Peníscola o Santa Pola, les taronges de Carcaixent o de Corbera, els melons d'Ontinyent, Nules o Foios, les panses de Dénia i Xàbia, les pomes d'Ortells. I dels dolços, entre els quals destaca, tant per la qualitat intrínseca, com pels nivells de producció que arriben a assolir, evidentment, el torró i, en un segon pla, l'orxata.

Per acabar, l'últim gran bloc de l'apartat «La vida» és el que Fuster dedica a les festes valencianes, «las fiestas de mi tierra» (1962b: 87). En les nostres festes, Fuster hi troba un denominador comú: el foc. Les falles, sí —explicades de manera concisa, però suficient i, sobretot, amb un to que cap faller mai no podria considerar ofensiu, sinó més aviat tot el contrari—, però també les fogueres de Sant Antoni o les de Sant Joan —«Alicante [...] imitó a Valencia en la forma de los armatostes» (Fuster, 1962b: 88). I del foc a la pólvora i al soroll: la traca, el coet, Elx i la nit de l'albada, les mascletades i

la nit del foc de València, i les cordades i els coets solts —«buscapiés», en diu Fuster—, i els trabucs dels moros i cristians... Finalment, com ja havíem vist en parlar del torró i de l'orxata, Fuster farà referència a la indústria que la pólvora duu associada.

Encara incorporarà dos elements més a la festa. D'una banda, aprofitant la connexió que li ofereix el soroll de la pólvora, les bandes de música, de què ja he parlat en pàgines anteriors, i, de l'altra, els bous:

Porque, aunque parezca mentira, los toros son *también* valencianos, típicamente valencianos. Los hombres de este país sienten la atracción de la bestia cornuda, pero sin duda no a la manera sanguinolenta y trágica de la española. Yo diría incluso que gustan menos del toreo como espectáculo que del juego con los toros —vaya, con vaquillas y novillos—. (Fuster, 1962b: 94)

Podem comprovar que el to que mostra Fuster envers els bous no és gaire apassionat, per dir-ho d'una manera suau. Esmenta les fires de València i de Castelló dins la *secció* de «toros a la manera codificada y comercial», però reporta com a realment tradicionals el bou al carrer, el bou a la mar o el bou embolat. A més a més, els valencians són, segons Fuster, els creadors del toreig còmic.

Finalment, en un paràgraf conclusiu que en certa manera entronca amb les idees inicials, Fuster recordarà al lector que la major part de les coses que ha anat descrivint, des dels elements més folklòrics als més quotidians, són susceptibles de modificació i, de fet, estan immerses en un procés de transformació que, ben segurament, en faran desaparèixer la majoria engolides per una estandardització cultural associada al progrés. Tot això, per a Fuster, no és sols acceptable, sinó totalment recomanable:

¿Qué quedará de todo esto —toros, fallas, danzas, paellas, pasodobles, barracas— dentro de cien años, dentro sólo de cincuenta? La civilización del siglo xx es una excelente apisonadora, y a cambio de lo que deteriora y extingue —o nivela— ofrece ventajas higiénicas y confortables: la gente se apunta a los nuevos provechos, y hasta el conservadurismo rural se quiebra ante la amable tentación. El País Valenciano no podía escapar a esta tendencia. Subsisten pueblos, aldeas, donde la vida aún es patriarcal y ruda. En otros casos, la pervivencia de elementos antiguos o primitivos se mezcla detonantemente a los modernos, y choca un poco oír una radio en una barraca de la Huerta o en una casa gótica de Catí. Pero en la mayoría de las comarcas el aspecto normal y exterior de las poblaciones es perfectamente *actual*. Y más en las grandes ciudades. De las tres capitales de provincia, Castellón de la Plana es la menos contaminada: conserva un aire plácido y simpático de pueblo fuerte, sin orgullo burocrático, dichoso. Alicante, en cambio, es una ciudad señorita, de apariencia artificial, remozada y limpia. Y Valencia, pasado con mucho el medio

millón de habitantes, va por el camino de convertirse en eso que por ahí llaman una urbe moderna, ancha y deslavazada. Y luego, los núcleos industriales —Alcoy, Elche, Elda— y agrícolas —Burriana, Alcira, Gandía— de importancia, donde fachadas, servicios y costumbres delatan el alto grado de bienestar material conseguido. Los conatos de arquitectura funcional, la decoración de tiendas y cafeterías según modelos entrevistados en papeles alemanes o yanquis, los tubos de neón en su algarabía publicitaria, los hoteles más o menos suntuosos para turistas, invaden las ciudades valencianas. Así tenía que ser.

Y así es. (Fuster, 1962b: 96)

Amb quatre ratlles Fuster no sols resumeix aquest apartat i ens presenta unes conclusions que ens faran, sens dubte, reflexionar, sinó que ens ofereix una visió general de l'evolució del país i, sobretot, de les ciutats més importants. Tot plegat només es pot qualificar com a extremadament brillant.

3.5. «La riqueza»

Partint de la idea que ell mateix ha remarcat de manera insistent que *El País Valenciano* és un llibre «merament literari», Fuster ens presenta l'apartat dedicat a analitzar la nostra economia amb uns primers mots —també de caire metadiscursiu, com els passatges inicials d'alguns apartats anteriors— en què afirma que evitarà aclaparar el lector amb dades estadístiques:

Hablar de la riqueza del País Valenciano sería, para mí como para cualquiera, tarea relativamente fácil: con reproducir unas cuantas estadísticas apabullantes, quedaría el asunto saldado. Porque, desde luego, las cifras a citar, y a citar necesariamente, habrían de ser elevadas, elevadísimas, por lo que afecta a los cultivos agrícolas y al comercio de sus productos. Pero no creo que el lector espere de un libro como éste los *détails exacts* propios de un anuario económico. Estoy seguro de que me agradecerá más un informe general de tendencias y características.

Y, para empezar, me remito a lo ya dicho, al principio, acerca de la tierra y el agua, y acerca de la laboriosidad de mis paisanos. (Fuster, 1962b: 96)

I és ben cert que, malgrat que ofereix algun detall exacte, com més endavant comprovarem, Fuster se centrarà bàsicament en les tendències i en les característiques generals de la nostra economia. Ja des del primer moment, veiem la presència de l'agricultura, del sector primari, com a base de l'economia valenciana. Efectivament, com indicava ja en la secció inicial de la «Introducción general», «La tierra», Fuster centra en la capacitat transformadora de l'aigua —aprofitada al màxim

gràcies a l'esforç extrem del llaurador valencià— el progrés de l'agricultura valenciana. Ni el sòl valencià no és especialment productiu en termes generals, ni hi sobra l'aigua, ni la meteorologia és sempre la més propícia, però l'«empeño secular, tozudo y acertado, de nuestra gente» (Fuster, 1962b: 98) fa que la nostra agricultura assoleixi un gran potencial. Amb això, i com a conclusió, afirma Fuster:

Con todo, apenas hay en el País Valenciano un palmo de tierra cultivable que esté sin cultivar. Y donde no hay tierra, y es posible, se la acarrea: las colinas rocosas se escalonan en bancales ficticios, sujetos los terrones con toscos muros de piedras. Ni un palmo de espacio, ni una gota de agua, dejan de aprovecharse. (1962b: 98-99)

Respecte a la propietat de la terra, Fuster assenyala que el minifundisme n'és la característica principal i aquest minifundisme és també responsable, en part, que la capacitat de producció de les terres augmenti, perquè duu associat un procediment de conreu altament intensiu que l'afavoreix:

La propiedad está muy dividida, y los sistemas de arriendo y aparcería sobre parcelas pequeñas son usuales: la estructura social del campo valenciano concuerda, así, con el procedimiento meticuloso del laboreo —cuidado de jardinero— que gusta al labriego y conviene al cultivo. (Fuster, 1962b: 99)

Dels productes conreats, òbviament Fuster en destaca l'arròs i la taronja. De fet, ja els havia destacats en referir-se, en l'apartat anterior, a la cuina valenciana. Ací, però, comença a donar els primers *détails exacts*, tot i que, sincerament, no semblen excessius: com sempre, Fuster donarà prioritat en *El País Valenciano* a l'amenitat del discurs, per damunt del detall excessiu que pugui esgotar el lector. Podem comparar, per comprovar el que acabo de dir, dues citacions més o menys paral·leles pel que fa al contingut d'*El País Valenciano* i de *Nosaltres, els valencians*, en què s'analitzen alguns nivells de producció agrària:

Apreciados en su volumen global y en su trascendencia para el comercio, el arroz y la naranja son los productos más importantes. El arroz, introducido quizá por los árabes, ocupa los trechos pantanosos del litoral: lo que eran y serían ciénagas insalubres, favorables al mosquito y a la fiebre, son ahora campos saneados, con agua corriente, donde la gramínea da su buen rendimiento.

*¿Quién hace a aquél que lo cultiva un Fúcar?
Hablen las bellas márgenes del Júcar...*

escribía con asombrosa rima un versificador del siglo pasado. Y aunque nadie se alzaría a la condición de Fúcar con sólo cosechar arroz, también es cierto que a ratos ha proporcionado floridas ganancias. La Ribera Baja del Júcar, sí, las cercanías de la Albufera de Valencia y el trozo comprendido entre Castellón de la Plana y Benicásim son las principales zonas arroceras. Unas 32.000 hectáreas de marjal cultivada, con una producción media de 60 quintales métricos por hectárea —producción media únicamente igualada en el mundo por los prodigiosos arrozales de Hawai—, son un dato decisivo sobre la riqueza valenciana.

La naranja —los cítricos, en general— es un cultivo más reciente, en tanto que explotación masiva. Si bien ya en el siglo XVIII el cura Monzó toma la iniciativa de plantar de naranjal los terrenos arenosos, yermos, de Carcagente, es quizá don José Polo de Bernabé quien asegura definitivamente su expansión, al dedicarle en 1835 sus dilatadas fincas de la Plana. En 1848 el mismo Polo trae de la China el primer mandarino. Dos cifras darán la medida del ritmo a que creció nuestra economía citrícola: en 1898 ya se obtuvo unos treinta y tantos millones de arrobas de naranja; en 1954, la producción ascendía a 1.800.000 toneladas.

Añádanse al arroz y a la naranja la viña —en el secano de todo el país—, el almendro, el olivo, el algarrobo, los numerosos y abundantes productos hortícolas, que son todavía cosechas fuertes. Y aparte, lo demás. El panorama de la agricultura valenciana resulta, en principio, muy comfortable. (Fuster, 1962b: 99-100)

Convé confrontar, doncs, el text precedent d'*El País Valenciano* amb el que cito tot seguit de *Nosaltres, els valencians*:

Al capdavant, el camp valencià, en línies generals, ofereix una consistència de relatiu esplendor. Unes setanta-set mil hectàrees dedicades al conreu dels cítrics, més unes quaranta-sis mil a les plantacions hortícoles, amb els productes respectius bàsicament encarats a l'exportació, donen a moltes comarques del país una opulència considerable. El mateix arròs —més de vint-i-vuit mil hectàrees— ha tingut èpoques de rendiments feliços, gràcies a esporàdiques oportunitats del mercat exterior. Les vinyes del secà —dues-centes mil hectàrees— són també un factor positiu. Tot plegat fa que l'agricultura valenciana presenti un afectuós matís optimista.

Si de les generalitats passàvem a la concreció comarcal, la cosa s'entenebreix bastant. El regadiu —que és la zona òptimament reditícia— només ocupa el 28 % de la superfície cultivada. Les comarques de l'interior, muntanyoses o simplement àrides, i fins i tot alguna del litoral amb regs problemàtics, queden excloses de la tònica d'excel·lència que assenyalàvem. [...] De les xifres que Francesc de Paula Burguera recull en un seu estudi sobre l'economia valenciana hom dedueix que només un 20 % del nostre regadiu és distribuït en explotacions de més de 50 hectàrees. Un 67 % de la mateixa zona es desarticula en explotacions inferiors a les cinc hectàrees: o, per precisar-ho més, els 218.298 cultivadors d'aquesta llenca de la propietat rústica se la reparteixen a una extensió mitjana de 0,78 hectàrees. Aquests «llauradors» —petits propietaris, arrendataris— constitueixen el 99 % de les empreses agràries del regadiu. En el secà el panorama canvia bastant. Les 253.950 hectàrees que Burguera dóna de la superfície de regadiu es distribueixen entre 221.652 «cultivadors». Per contra, les 736.109 hectàrees del secà queden dividides en només 92.645 explotacions. De tota manera, també en el secà un 90 % de les

empreses no arriben a les 10 hectàrees. Trobo que aquestes dades són prou expressives. Un observador acostumat a considerar els problemes del camp en altres punts d'Europa, diria, sens dubte, que la parcel·lació actual de la terra al País Valencià és fins i tot antieconòmica pel seu excessiu fraccionament. Només l'alt rendiment dels conreus principals evita, en el millor regadiu, que el minifundisme sigui una situació francament lamentable. (Fuster, 1962a: 177-179)

Cal considerar, d'entrada, que el passatge d'*El País Valenciano* correspon pràcticament a la totalitat de la informació econòmica puntual que ens dóna Fuster en aquest apartat —tret d'alguna altra referència de producció citrícola per a demostrar-ne, una mica més endavant, la impressionant evolució. En canvi, la citació de *Nosaltres, els valencians* n'és una mostra, un tast: les dades són molt més extenses i amb nivells de concreció generalment majors que els que trobem en la guia. A més a més, en la mateixa línia de contribuir a l'amenitat del seu text, Fuster cita en *El País Valenciano* uns versos sobre el Xúquer —de qualitat més que dubtosa, tot sia dit— i unes línies abans de citar aquests versos ha estat «incapaz de resistir a la tentación de transcribir una parrafada del cronista Escolano» (1962b: 99).

Deixant de banda el ball de xifres —malgrat que els dos llibres es publiquen amb escassos mesos de diferència, en *El País Valenciano* es parla de 32.000 hectàrees dedicades al conreu de l'arròs i aquesta xifra queda reduïda a 28.000 en *Nosaltres, els valencians*—, el que importa remarcar és la divergència que trobem entre totes dues obres respecte al tractament de les dades. En *Nosaltres, els valencians* Fuster aprofita un estudi de Francesc de Paula Burguera¹⁷ per a donar dades concretíssimes, com ara les hectàrees dedicades al regadiu o al secà, amb els percentatges corresponents, o la mitjana d'extensió de les propietats agràries, expressada amb el detall de dues xifres decimals. L'anàlisi final respecte al minifundisme és, sens dubte, el que més aproxima el Fuster de *Nosaltres, els valencians* a la manera de fer —i de dir— de l'economista. Aquesta sensació, la d'estar llegint un economista, mai no la tindrem en *El País Valenciano*. Ací Fuster sempre serà el guia, el cicerone que ens donarà les dades justes per a informar-nos sense fatigar-nos. Així mateix —ho veurem més endavant—, amb la mateixa intenció farà servir la terminologia tècnica també d'una manera molt mesurada. En aquest cas constatarem, per exemple, com el terme *minifundisme*

¹⁷ Segons que apunta Antoni Ferrando (1998: 17), aquest estudi és *El País Valencià davant el Mercat Comú*, amb què Burguera va guanyar el Premi Marqués de Campo dels Jocs Florals de València el 1960.

emprat en *Nosaltres, els valencians* ha estat evitat en aquests passatges de la guia i substituït per la paràfrasi «la propiedad está muy dividida».¹⁸

Des del punt de vista temàtic, podem observar com, a més a més, en *El País Valenciano*, Fuster hi afegeix l'òptica història. Sens dubte, la història, com a narració, fa progressar el text d'una manera molt més llegidora. Per això, de manera conscient o no, Fuster emprà aquest recurs en els passatges econòmics d'*El País Valenciano*, però no en *Nosaltres, els valencians*. Em sembla que el paràgraf dedicat a la introducció de la taronja per part de mossèn Monzó i de Josep Polo de Bernabé n'és un bon exemple, que queda del tot reforçat amb l'anècdota —convindrem que l'anècdota és una manera encara més amena de fer història— que tot seguit conta Fuster per explicar l'inici de la comercialització exterior dels cítrics valencians:

La anécdota es conocida. Un día, un par de franceses, músicos ambulantes, los hermanos Fournier, consiguieron del señor Aguirre Matiol, poeta y naviero, que les facilitase unas cuantas cajas de naranja y la posibilidad de transportarlas a Liverpool, donde ellos las venderían. La operación salió bien: tan bien, que rápidamente la exportación de cítricos consiguió la primacía económica del país. En 1849 se exportaron nueve mil toneladas; en 1899, 300.000. El incremento de la plantación de naranjales fue un correlato puntual del éxito de mercado. Hoy día se vende en el extranjero un 80 por 100 de la impresionante producción total. (Fuster, 1962b: 102)

Com a conclusió podem dir que novament la modalització dels textos és diferent entre *El País Valenciano* i *Nosaltres, els valencians* més perquè Fuster els vol situar en contextos genèrics distints que no perquè presentin informació diversa. Si ens fixem bé, més o menys diu les mateixes coses en aquests fragments que hem estat comparant, però ho diu de manera diferent. La càrrega informativa final i, per tant, les conclusions a què el lector podrà arribar, seran pràcticament les mateixes en tots dos llibres. Tanmateix, les sensacions obtingudes amb cadascun divergiran com podrien divergir —i espero que se m'acceptarà l'exemple—, les obtingudes en veure una fotografia no artística d'un paisatge i la representació pictòrica d'aquest mateix paisatge.

¹⁸ És cert, però, que els mots «minifundios» i «minifundista» sí que apareixen en aquesta «Introducció general». Una vegada cadascun: el primer, en l'apartat «La vida», en parlar de la barraca (Fuster, 1962b: 74), i el segon, en els paràgrafs conclusius de l'anàlisi de l'agricultura valenciana (Fuster, 1962b: 106). En *Nosaltres, els valencians*, en canvi, els mots amb aquest lema tenen 13 aparicions, entre les quals hi ha, fins i tot, el títol d'un apartat: «Cara i creu del minifundi». Em sembla que la diferència, quantitativa i qualitativa, és ben significativa.

I bé, d'analitzar l'agricultura, Fuster passa a analitzar la comercialització dels productes agrícoles, com ja hem vist, i fins i tot a fer referència a l'establiment de produccions agràries fora de ca nostra. Remarca, a més a més, la gran capacitat de modernització dels llauradors valencians del segle XIX: introducció de conreus més rendibles econòmicament, transformació de terres, utilització de guanos i adobs químics, ampliació d'obres hidràuliques... Tot seguit, però, entra ja de ple a analitzar la indústria valenciana, perquè:

Ni la minería da mucho de sí, ni el pastoreo rinde lo que antes rendía, ni la pesca pasa de los límites de una modestia apreciable. (Fuster, 1962b: 106)

En el cas de la indústria, Fuster subratlla, d'entrada, el contrast que es dona en l'actitud amb què els nostres avantpassats acararen la introducció de noves maneres de fer. Si dels llauradors —«nuestros abuelos campesinos»— havia dit que «supieron actuar con tino y clarividencia» davant els reptes que se'ls presentaven, respecte als industrials afirmarà:

No hicieron lo mismo, o por lo menos en la misma escala, sus contemporáneos dedicados a la industria. Pues también las producciones artesanas tenían en el País Valenciano una larga tradición y un buen margen de posibilidades. Verdaderamente, las comarcas valencianas son pobres en energía y en primeras materias que pudiesen facilitar un inmediato desenvolvimiento industrial a la moderna. Pero existía un principio ya en marcha, que mereció ser estimulado con mayores recursos. En los casos en que se hizo —pensemos en la excepción estupenda de Alcoy, o en la de Elche—, el resultado fue notable y la actividad fabril consiguió un nivel dignísimo. (Fuster, 1962b: 106)

La indústria al País Valencià té, per a Fuster, la consideració d'excepció; d'«excepción estupenda» en el cas d'Alcoi. A partir d'aquest judici inicial, Fuster ens donarà —dins un passatge de caire històric i to narratiu: «Instaladas las primeras máquinas de vapor entre 1830 y 1840» (1962b: 106)— unes poques dades per confirmar l'escassa importància, en termes generals, de la indústria valenciana. Per exemple, la inexistència de grans indústries, que confirma amb la dada que la mitjana d'obrers per empresa és de 9,6 —excepcionalment, una xifra molt concreta en *El País Valenciano*. També resulta excepcional en el context d'*El País Valenciano* que Fuster

ens presenti informació per províncies. La idea de província, ho veurem en els itineraris, no és, ni de bon tros, la que dominarà la seva concepció territorial:

El progreso industrial se patentiza más en la provincia de Alicante, quizá, que en la de Valencia, y desde luego que en la de Castellón. Y contra lo que parece lógico, no mucho más en las ramas conexas con la agricultura que en las otras. La transformación de los productos agrícolas es, claro está, notable: molinería, conservas y zumos vegetales, aceites, dulcería y, sobre todo, vinos y alcoholes. (Fuster, 162b: 111-112)

A banda d'aquestes indústries associades a l'agricultura autòctona, Fuster remarca la presència d'altres que, tot i tenir-hi en origen una connexió similar perquè utilitzaven productes de la terra, van acabar perdent-la. La més representativa, entre aquestes, és la indústria tèxtil:

La textil, que también en un tiempo se nutría de las lanas de la ganadería local, se ha visto privada de este recurso; y si ello produjo una depresión insoluble en la antiquísima actividad tejedora de Morella, en Alcoy, por el contrario, y en otros pueblos —Onteniente, Cocentaina, etc.— se ha salvado el obstáculo y la fabricación de telas, mantas, fajas, cintas, alcanza cifras de relieve. La industria textil valenciana, por esta parte, sigue en importancia a la del Principado, dentro de la Península. (Fuster, 162b: 112-113)

Cal remarcar, em sembla, l'ús ací del terme «Principado». Si bé és cert que no és la primera vegada que Fuster el fa servir, en els casos anteriors el context immediat l'identificava amb el Principat de Catalunya. En aquest paràgraf, un lector atent a la realitat econòmica de l'Estat espanyol, sabedor que el Principat de Catalunya n'era llavors —i ara— el primer productor tèxtil, no en tindria dubtes. Amb tot, cal recordar que el context general d'*El País Valenciano* és el de la col·lecció «Guías de España». Caldria preguntar-se si un lector de Madrid, de Lleó, de Granada o, sobretot, d'Oviedo, no tendria a pensar de primer en el Principat d'Astúries en llegir «Principado» sense que cap altre sintagma qualificatiu en restringís el significat. Això ens fa pensar que el que Fuster sol tenir en ment quan escriu és un lector del nostre àmbit territorial i lingüístic.

Finalment, voldria prendre en consideració la manera amb què Fuster clou l'apartat dedicat a l'anàlisi de la indústria. Després d'insistir en la indústria tèxtil i de parlar-nos breument de la indústria paperera —de Xàtiva i d'Alcoi—, Fuster esmentarà tota una

sèrie d'indústries que també són presents al País Valencià. Ho farà simplement apuntant-les i emprant un recurs de puntuació —sempre he considerat que Fuster és un mestre de la puntuació— que acaba resultant del tot efectiu des del punt de vista discursiu: els punts suspensius. Els punts suspensius se'ns presenten ací com una manera molt literària —i amena— de tancar un tema que Fuster és conscient que pot acabar cansant el lector. Comprovem-ho:

Hay que reseñar, además, las empresas siderúrgicas y metalúrgicas —en el Puerto de Sagunto se elabora el mineral procedente de Ojos Negros y Sierra Menera—, y de construcción naval, algunas de las cuales muy considerables. Y fábricas de abonos químicos, de juguetes, de perfumes y jabones... (Fuster, 1962b: 113)

Encara dedicarà Fuster un paràgraf final a l'artesania *típica* del País Valencià: ceràmica, terrisseria, sedes, mobles, ventalls... Per cert, també tancarà aquest paràgraf amb uns punts suspensius. A la riquesa, hi tornarà, a més a més, de manera puntual durant els itineraris: al tèxtil a Alcoi, a les joguines a Ibi, a la pansa a Dénia, al vi a Torís, a la ceba a Lliria, al torró a Xixona, al calcer a la Vall d'Uixó, a les mantes a Morella, a la ceràmica a Onda, a...

Podríem concloure aquesta anàlisi de la «Introducción general» d'*El País Valenciano* afirmant que Fuster es presenta com aquell «oportuníssim centaure d'historiador»¹⁹ i

¹⁹ No debades, alguns historiadors consideren Fuster un dels seus. És ben simptomàtic, en aquest sentit, el llibre *Joan Fuster i els historiadors* (Furió (ed.), 2007), que recull les intervencions de la IV Jornada Joan Fuster (Sueca, 9 de novembre de 2006). En la introducció que fa Antoni Furió a aquest llibre, hi trobem el fragment següent:

Mai no he entès, deia, què feia Joan Fuster entre els filòlegs i, més encara, com a catedràtic de filologia catalana. En realitat, el seu lloc, amb càtedra o sense, estava entre els historiadors. En l'alegre companyia dels historiadors. De fet, els seus interlocutors universitaris, més que filòlegs [...] van ser els historiadors: Miquel Tarradell, Joan Reglà, Emili Giralt, Josep Fontana, Sebastià García Martínez i els més joves Ernest Lluch, Alfons Cucó, Manuel Ardit i, a la fi, el mateix Sanchis Guarner, excel·lent historiador de la ciutat de València i autor del capítol sobre l'època musulmana de la *Història del País Valencià*, publicada per Edicions 62 l'any 1965. I, ja més enllà de la universitat valenciana, els grans noms de la historiografia catalana de mitjan segle xx: Ferran Soldevila, Jaume Vicens Vives i Pierre Vilar. (2007: 12)

Des del punt de vista bibliogràfic, cal recordar que Fuster va col·laborar intensament en el projecte de la *Història del País Valencià*, que va publicar Edicions 62 (Barcelona, 1975), i que, així mateix, va escriure, juntament amb Joan Reglà, un parell de llibres sobre el bandolerisme català: *Joan Serrallonga. Vida i mite del famós bandoler. Amb un estudi sobre Serrallonga a la literatura* (Barcelona, Aedos, 1961) i *El bandolerisme català*, vol. I i II (Barcelona, Aymà, 1962/1963). Respecte a aquests estudis, Xavier Torres afirma:

Els estudis de Joan Reglà i Joan Fuster sobre la matèria constitueixen, doncs, una veritable fita bibliogràfica. I no sols, ben entès, per ser uns treballs insòlitàment consistents i documentats, sinó sobretot per l'enfocament, inèdit o quasi, que un i altre autor volgueren donar a la qüestió. Dit d'una

de sociòleg» que reclamava en *Nosaltres, els valencians* (1962a: 5) per a dur a terme la tasca d'analitzar-nos com a poble. Però, és clar, en *El País Valenciano* el centaure ha de ser, a més a més, bicèfal per a poder esdevenir el cicerone que el lector d'una guia esperarà. Per tant, Fuster es veu obligat a ampliar la seva capacitat funambulesca per a complir les exigències editorials —i cíviques— amb un text impur i híbrid que, filtrat pel seu tarannà, acabarà completament infestat de trets assagístics, com ja hem pogut anar comprovat i com confirmarem reiteradament més endavant.

És obvi, com ja he anat indicant també en anar analitzant de manera paral·lela *Nosaltres, els valencians* i *El País Valenciano*, que el que diferencia bàsicament els dos llibres entra dins els paràmetres de la pragmàtica. És la funció de cada text el que en marcarà la modalització discursiva. *Nosaltres, els valencians* és principalment un text programàtic, que parteix d'una anàlisi històrica i social del País Valencià presentada amb la tècnica discursiva pròpia de l'acadèmic, de l'historiador i del sociòleg —dit això amb molts matisos—, per a presentar tot un projecte d'actuació nacional de cara al nostre futur com a poble. *El País Valenciano*, en canvi, és una «guia d'autor», en què s'incorpora una descripció del territori i de la gent que l'habita —novament, amb matisos— amb un predomini de la funció estètica que decanta el text més cap a la literatura del jo que no pas cap a manual acadèmic.

4. ELS ITINERARIS

Podríem dir que Joan Fuster divideix *El País Valenciano* en dues grans parts: d'una banda, la «Introducción general», que acabem de tractar amb profunditat, i de l'altra, els «Itinerarios», que ocupen de la pàgina 115 a la pàgina 503 del llibre. Fuster rep l'encàrrec d'Edicions Destino perquè prepari la guia el 1957. Aquell any inicia els

altra manera, prou més gràfica i assertiva: en la no gaire abundosa historiografia del bandolerisme català del Barroc, hi ha, es pot dir, un abans i un després de la irrupció, a principis de la dècada del 1960, del tàndem Reglà-Fuster. (2007: 77-78)

Com a intel·lectual d'ampli espectre que era, suposo que es comprensible que es pogués adscriure Fuster a qualsevol de les disciplines que va tractar. Tanmateix, de ben segur, en cadascuna d'aquestes disciplines se'l podia considerar una *rara avis*. De fet, per part d'alguns filòlegs —que no caldrà que esmenti: alguns episodis són bastant coneguts i Antoni Furió mateix els recorda en la introducció que acabo de citar— va rebre crítiques d'*intrusisme professional* —per qualificar-les d'alguna manera. El seu *modus operandi* —i, sobretot, *scribendi*— difícilment encaixava en els cànons acadèmics més estrictes: afortunadament per al lector. Avui dia, segurament, seria considerat una gran figura dels estudis interdisciplinaris.

viatges —els recorreguts físics i els recorreguts intel·lectuals— que li serviran per a dur a terme l'encàrrec:

Vaig començar a escriure'l —o a preparar-lo amb viatges a posta— el 1958, o potser el 1957. No me'n recordo. (Fuster, 1971c: 13)

I va tenir, certament, una manera bastant peculiar de viatjar, com indica Joan Garí:

Va començar a recórrer el país l'any 1957, precisament quan la ciutat de València acabava de ser víctima d'un immisericorde desbordament del riu Túria. Es prengué el seu temps, doncs, per a viatjar amunt i avall, usualment transportat per amics amb vehicle i carnet de conduir (dues circumstàncies inexistents en el seu cas). (2012: 21).

No podem oblidar, doncs, en llegir *El País Valencià*, que se'ns està descrivint el País Valencià de finals de la dècada dels cinquanta i principis de la dècada dels seixanta del segle xx, malgrat que el caràcter principalment literari que Fuster dóna a la guia permetrà que en puguem fer una lectura actual sense grans entrebancs ni tenir la sensació que el text ha envellit de manera dràstica —amb les matisacions que calgui afegir a aquesta darrera afirmació. El recorregut pel país que ens presenta Joan Fuster s'organitzarà en vuit itineraris diferents: partirà de la ciutat de València —«Valencia y su huerta»— per, tot seguit, marxar cap al nord —«De Sagunto a Castellón» i «El Maestrazgo y Morella»—; després, tornarà a València per anar cap a l'oest —«Liria, los Serranos y una excursión a Castilla»—, i, finalment, farà via cap al sud, també sortint de València —«Játiva, Gandía, la Albufera», «De la Ribera a la Marina», «Entre Alicante y Alcoy» i «Villena, Elche y Orihuela». Es tracta, doncs, d'una presentació mixta, entre la concepció radial i la d'itineraris successius: no tots els itineraris parteixen del centre, però hi torna per emprendre el camí cap a altres punts cardinals. Fuster, tot i que sovint mostra amb tècniques metadiscursives diferents elements que ens fan copsar millor l'estructura general del text, no explicita en aquest cas la manera —radial, d'itineraris successius o mixta— amb què acara els recorreguts.

Si comparem *El País Valencià* amb, per exemple, les guies de Josep Pla de la col·lecció «Guías de España», veurem que les de l'empordanès són o bé d'itineraris successius —*Guía de la Costa Brava*— o bé radials —*Guía de Mallorca, Menorca e Ibiza* i *Cataluña*—, i així ho indica Pla mateix en diferents moments dels seus textos. D'altra

banda, la guia *Levante* (1923), d'Elies Tormo —que Fuster cita alguna vegada—, presenta itineraris successius, entrant pel nord al País Valencià i sortint-ne pel sud camí d'Albacete i Múrcia, i reparteix els itineraris valencians en tres grans blocs provincials. La mateixa concepció d'itineraris successius tenia també la guia de Teodor Llorente: els dos volums dedicats al País Valencià en *España, sus monumentos y artes, su naturaleza e historia* (1887-1889). I si ens remuntem encara més en el temps, el mateix criteri seguia Antoni Josep Cabanilles en *l'Observaciones sobre la historia natural, geografía, agricultura, población y frutos del Reyno de Valencia* (1795-1797). En canvi, el *Diccionario geográfico-estadístico-histórico de España y sus posesiones de ultramar* (1845-1850), de Pascual Madoz, presenta una ordenació alfabètica de pobles, municipis i altres trets fisiogràfics del país, com ara muntanyes o rius. Tot això ja ho hem anat veient en els capítols anteriors.

Amb tot, tanmateix, considero que l'ordenació dels itineraris —malgrat que és fonamental des del punt de vista estratègic, en una guia turística, diguem-ne, convencional—, no té tanta importància en el cas que ens ocupa. Recordem —ja hi he insistit a bastament—, que Fuster vol presentar el seu llibre com a «merament literari» i «meramente literarios» voldran ser, doncs, els seus itineraris. En aquest «context literari» —en què la geografia només exigeix la lògica del dit sobre el mapa, una lògica que, indubtablement, pot arribar a ser molt flexible—, importarà molt menys si el viatger —el lector, al capdavall— entra al país pel nord o pel sud, si ha de retornar al centre cada vegada que ha de visitar una nova perifèria, si hi ve amb cotxe o amb avió o, fins i tot, si no hi ve o, senzillament, ja és aquí. En aquesta línia argumentativa anirà el breu però interessantíssim pòrtic, titulat «Punto de partida», amb què Fuster introdueix els itineraris i que reproduïxo tot seguit:

Ya lo apunté: este libro sólo pretende ser una invitación al viaje. O mejor aún que invitación, aperitivo: algo que abra la gana y la perspectiva de conocer el País Valenciano, que induzca a recorrerlo. Para ello era necesario empezar como he empezado, dando noticias y explicaciones que sitúen un poco el ánimo del lector en el umbral de su camino. Ahora me corresponde ya iniciarle en los itinerarios posibles, que le pongan en contacto directo con los paisajes, los monumentos y las gentes de mi tierra.

Se comprenderá sin mucho esfuerzo que no era sencillo trazar sobre un mapa unas pocas rutas coherentes y agotar en ellas —o con ellas— toda la compleja diversidad del país. Pero ése era el propósito y a él he tendido. Me sirvo a tal fin de ocho trayectos, alguno de los cuales, lo confieso, notoriamente convencional. Pido

disculpas. Se trataba de unir con un hilo literario los lugares más bellos, sugestivos y valiosos de nuestra geografía, y por eso las etapas a cubrir se ajustan menos a la conveniencia del probable turista que a las exigencias retóricas e incluso materiales del libro. No había otro remedio.

Emprendamos, pues, la excursión. Una fórmula de cortesía hospitalaria nos saluda desde el comienzo: «*Benvingut siga qui a sa casa ve*». No sé si el endecasílabo procede del folklore o de algún poeta olvidado. Para el caso da lo mismo. «Sea bienvenido quien a su casa llega». Es un augurio bonito y ceremonioso. Y aunque el forastero no acabe de sentirse como en su casa, por lo menos sí experimentará aquella amable presión de encantos y virtudes que tantas buenas palabras sugirió a los pasajeros antiguos. Pues, como decía fray Francesc E[*i*]ximenis, «*sol l'esguard enamora los hòmens que hi vénen d'altres terres, que no se'n poden eixir sinó ab desplaer...*» (1962b: 115)

I sí, certament, Fuster ja ho havia apuntat. Ben al principi del llibre, en els paràgrafs finals de «La tierra», el primer apartat de la «Introducción general», ja havia afirmat que «me he propuesto, a mi leal saber y entender, formular en estas páginas una invitación, una incitación al viaje» (1962b: 22). Invitació, incitació, aperitiu, introducció... Òbviament, Fuster s'està situant en aquest punt en un pla relativament secundari, gairebé previ, com una manera de donar al lector la primacia en el viatge, en els recorreguts. La «Introducción general» ha estat, segons ell, com la preparació del lector perquè pugui recórrer el País Valencià i entendre'l millor. Els recorreguts seran una proposta per a poder dur a terme el viatge, però, al capdavant, seran decisió del lector els camins que haurà de prendre, si és que vol prendre'ls.

Ara bé, com ja indica Fuster en el segon paràgraf —tot aquest paràgraf és, de fet, una subtil *captatio benevolentiae*—, seran més aviat les «exigencias retóricas» les que marcaran l'«hilo literario» que servirà per a unir els diferents llocs que ens proposa de visitar, tot i que sovint, com afirma, no sigui el més convenient si ens hi acostem com a possibles turistes.

Finalment, tanca el «Punto de partida» amb una referència —matisada— a l'hospitalitat. Ja he assenyalat en el capítol inicial, en analitzar amb més o menys profunditat aquest concepte en l'àmbit de les guies turístiques, que la que trobem en aquesta citació és l'única aparició del mot en la guia de Joan Fuster. Ara bé, tot i que és «un augurio bonito y ceremonioso», un Fuster poc amant de les hipocresies remarca que és difícil que el foraster «acabe de sentirse como en su casa». Hi trobarà, això sí, amabilitat: l'«amable presión de encantos y virtudes». Clourà Fuster aquesta breu

introducció als vuit itineraris amb una citació d'Eiximenis, que resulta fonamental i que tractaré en l'apartat corresponent.

4.1. El centre del país

El primer dels itineraris, ja ho he dit, és el dedicat a València i els voltants: «Valencia y su huerta». Com a tòpic entre els tòpics, Fuster ens fa emprendre la visita a la ciutat situant-nos, gairebé mapa en mà —com feia Elies Tormo en la seva guia *Levante*—, a dalt de la torre del campanar de la catedral de València, el Miquelet. Des dels 51 metres que té, i després de pujar-ne els 207 escalons de pedra, veurem la franja blava del mar, les muntanyes distants, l'horta i els pobles disseminats, que ja comencen a ser absorbits per una ciutat en plena i ràpida expansió, i els nombrosos campanars que poblen la ciutat, amb les cúpules i les esglésies respectives. El to és, fins i tot, lleugerament líric —d'un lirisme molt mesurat, d'acord amb el seu tarannà tan, diguem-ne, *antilíric*—:

No estamos muy altos: 51 metros. Lo suficiente, empero, para dominar con la vista la completa figura de la ciudad y de sus alrededores. De un lado, el mar: la franja azul, fija como la lejanía de un cromo. Del otro, en arco, el horizonte de montañas remotas, descoloridas a la luz de la distancia. Y en medio, el campo y la urbe. La huerta, con su verde multiplicado y cambiante, se mezcla, se funde a las calles últimas de la ciudad. No alcanzaríamos a contar los pueblos y caseríos que se derraman por su espacio, tan cercanos unos a otros que casi se tocan, algunos de ellos ya absorbidos por los tentáculos administrativos de la capital. Los campanarios pudieran ser muy bien trescientos, y junto a ellos, las cúpulas de teja barnizada reverberan bajo el sol. La ciudad, rumorosa y vasta, nos espera. (Fuster, 1962b: 118)

Abans d'això, però, Fuster ja ha deixat caure una primera crítica a l'urbanisme del cap i casal: «la masa tonta de los “rascacielos” provincianos» (1962b: 117). És una crítica dura, no sols perquè el que està indicant és que la ciutat de València ha perdut qualsevol tret metropolità —i cosmopolita, evidentment—, sinó perquè el provincianisme és, per a Fuster, una de les principals causes que ha provocat la incapacitat dels valencians per a saber-se poble, per a sentir-se un poble singular. Molts valencians, segons Fuster, han deixat de sentir-se poble i s'han convertit en simple província —i no és, òbviament, una concepció administrativa el que domina aquest discurs—, en sucursal d'una entitat nacional històricament diferent, amb tot el

que això comporta de coentor i, el que és pitjor, d'incapacitat per a acarar el futur com a poble amb consciència col·lectiva.

En pàgines anteriors, en l'apartat «La historia», quan analitzava l'inici de la decadència política del País Valencià després de «nuestro período nacional» —des d'un punt de vista gairebé més sociològic que no pas històric—, Fuster ja posava èmfasi en la despersonalització que va representar tot aquest procés d'assimilació i de submissió identificat amb la provincialització de les classe dirigents, principalment. Tot això provoca un complex d'inferioritat, que en certa manera es podria relacionar, una mica *avant la lettre*, amb la teoria de l'autoodi impulsada per Lluís Vicent Aracil. Fuster es referirà a aquesta teoria, en un context relativament similar, en «Coses que passen», un article publicat en *Tele/estel*, n. 63, el 29 de setembre de 1967. Aquest article s'incorporarà posteriorment a *Viatge pel País Valencià* (Fuster, 1971c: 322-325) —hi tornaré en el capítol següent. Òbviament, tot i ser les classes dirigents les primeres a ser afectades per aquest procés de provincialització, a la llarga els diferents estrats de la població n'acabaran, indefectiblement, influïts:

Pero la brevedad de esa etapa —siglos XIII a XV— no bastó a un resultado duradero. La siguieron una prolongada atonía y, lo que fue peor, una progresiva despersonalización. Hubo entonces un corte brusco en nuestra continuidad crecedora; el empuje de la tradición propia es sustituido por remedos forasteros, nos provincializamos, se crea en la gente culta y en las minorías dirigentes una mentalidad de sucursal.

No era fácil remediar ese bache, ni se hizo gran cosa para ello. La consecuencia es una especie de complejo de frustración, de complejo de inferioridad, como se quiera, que pesa sobre los valencianos y les impide moverse entre los pueblos vecinos con seguridad y energía. [...] En el fondo, conservamos siempre una oscura convicción de ser *menos* —ser o valer— que los demás. [...] fueron los círculos cultos y la aristocracia los primeros en desertar y unirse a los modos y a los mitos exóticos. Esta defección equivalía a abandonar los restos morales —y casi mortales— del patrimonio nativo, del espíritu local, en manos del vulgo. Y el vulgo, como es de prever, sólo retuvo lo vulgar. Hay bastantes valencianos que comparten la idea de que lo valenciano es una categoría rústica, plebeya y desairada; son legión los extranjeros que opinan lo mismo. La generosa fuerza que entre nosotros tiene el elemento popular y rural parece confirmar tales aprensiones, al asegurarse como dominante y expansiva. [...] Para la mayoría de mis paisanos, el país queda cifrado en media docena de hechos folklóricos —unos festejos, un condumio, una manera de humor, unas habilidades de artificio—, frente a los cuales adoptan jactanciosas admiraciones o repulsas a rajatabla. (1962b: 37-42)

La crítica al provincialisme serà encara més ferotge en itineraris posteriors, quan Fuster parlarà d'Alacant, una ciutat que ha arribat a l'extrem de ser provinciana per vocació:

Yo diría, sin ánimo de ofender, que Alicante, como ciudad, es la perfecta capital de provincia española. Entre las cincuenta y tantas localidades que poseen este título administrativo, ninguna quizá lo disfruta con mayor vocación. Porque no se trata sólo de que lleve bien su rango burocrático y acepte sus contrapartidas lacayunas; es que, además, se adhiere a ello con toda el alma, y se sujeta a cuantas abulias y desistimientos exige el caso. Ya se sabe lo que es el provincialismo —y me repito—: una mentalidad de sucursal. Alicante, el Alicante céntrico y responsable, ha llegado en este punto a un extremo difícil de superar. Más, mucho más, infinitamente más, que Castellón y que Valencia, desde luego; pero incluso más que Zamora, Cáceres o Guadalajara. (Fuster, 1962b: 413)

I també trobarem una referència al provincianisme, en aquest cas exclusivament d'una part de la societat, la burgesia, en el fragment següent, en un moment en què Fuster es troba a Xàbia davant unes construccions no gaire atractives:

De Jávea hay que descender a la bahía: una ojeada al pequeño puerto de pescadores, y seguimos por la carretera de la costa. El sitio es delicioso, se le mire desde donde se le mire. Sólo que, arreglados al curso del camino, nos molestan los chalets más infames —estéticamente hablando—concebidos por la más provinciana burguesía del mundo: son irritantes, una especie de insulto al paisaje. Huimos de ellos. (Fuster, 1962b: 391)

Si volguéssim resumir en uns quants mots tot el que Fuster associa al concepte provincianisme, em sembla que no podríem renunciar a termes com ara *despersonalització*, *mentalitat de sucursal*, *complex d'inferioritat*, *submissió*, *folklorisme*... Seran termes —i sobretot conceptes— que, en una nova mostra de la connexió entre tots dos llibres, tornarem a trobar —o ja havíem trobat, si considerem que es va publicar uns mesos abans— en *Nosaltres, els valencians*. Ja cap al final del llibre, dins el tercer i darrer bloc, «Els problemes», hi ha un capítol titulat, precisament, «Provincianisme i provincialisme»; els quatre apartats en què Fuster divideix aquest capítol no poden ser més transparents respecte al que estic dient: «Mentalitat de sucursal», «Complex d'inferioritat», «El cas d'Alacant» i «El cas de València». Alguns fragments extrets d'aquestes pàgines ens serviran d'exemple concret per a demostrar

aquest nou paral·lelisme entre tots dos llibres —no caldrà insistir que s’hi detecta, com de costum, la diferència en la modalització per raó de gènere discursiu—:

El País Valencià esdevé «província» molt abans que l’Administració donés aquest apel·latiu a cada una de les tres parts en què va dividir-lo en 1833. És «província», pràcticament, des de l’hora en què pren consciència de la seva condició de «perifèria». I això pot ésser datat al segle XVII. La primera meitat del XVI encara havia tingut una certa dignitat «metropolitana». València —la capital, perquè el país hi compta ben poc —és una «gran ciutat» dins la Monarquia espanyola. La castellanització cultural té només la transcendència d’una «moda», i la refracció del «centre» és ambigua i dèbil. València té la seva cort: una cort amb una reina i tot, la vídua de Ferran *el Catòlic*, Germana de Foix. [...] I quan la pau borbònica reforça la posició del «centre» i al mateix temps deixa treballar la «perifèria», els valencians es lliuren moralment a la més completa submissió.

Si els valencians del XVII ja s’havien fet càrrec de llur condició «provincial», Felip V, en arrabassar-los els Furs «*por justo derecho de conquista*», els obliga a acceptar-la com un fet irreversible. [...] Ara, en el context polític que crea el Decret de Nova Planta, el sentiment de fidelitat al rei es convertirà en ressort eficaç de «provincialització». [...] Mai com en el XVIII els valencians no s’han esforçat tant per «integrar-se» en la proposta «nacional» que els era feta des del «centre» [...] Aquesta simbiosi política entre centre i perifèria no comportava cap risc per al centre, és clar. Però creava a la perifèria una mentalitat de «sucursal» empipadorament tossuda. [...] Però un «província» és, per definició, un home ressentit. [...] No sé si dir-ne complex d’inferioritat fóra just. Es tracta d’una sensació d’inestabilitat «nacional», que no és fàcil de guarir. [...] Hi ha valencians que, anticontralistes rabiosos, serien feliços amb una descentralització castellanitzant. Aquesta és la posició conseqüent del «sucursalisme». Allò seria per a ells un remei al complex d’inferioritat. La cosa és estúpida, però inevitable. [...] Com més «província» és un valencià, més engallat i rupestre és el seu localisme. Els castellanitzats de València són, precisament, els defensors mes entusiastes de l’*idioma valenciano*, de la *literatura valenciana*, de les *glorias valencianas*, quan troben que algú els qualifica de «catalans», cosa que ells consideren una usurpació. [...] Els nostres màxims «provincians» es recluten en l’alta «burguesia», compten amb la nòmina completa dels residus aristocràtics, són els escriptors assimilats que desconfien de l’èxit madrileny i coven la gloriola municipal. [...] Alacant —ciutat «senyoreta», parasitària i turística només, mercantil i burocràtica— no compta amb gaires simpaties, ni al nord ni al sud del riu Montnegre. [...] Alacant aspirarà a ésser la «platja de Madrid». (Fuster, 1962a: 191-204)

Només se salva d’aquesta crítica ferotge al provincianisme Castelló de la Plana, i tant en *El País Valenciano* com en *Nosaltres, els valencians* trobarem passatges en què Fuster declara que la capital de la Plana n’és l’excepció:

Castellón es una capital de provincia que no se ha dejado entristecer por ese torvo rango de la administración española. Bajo la costra oficial de burocracia y fuerzas vivas permanece intacta su calidad y su vitalidad —creo que ya lo escribí— de pueblo grande, de ciudad agraria activa y desahogada. De las tres «capitales» valencianas, es

la menos híbrida, la menos tocada de cursilería. Y en el fondo, también la menos tocada de vulgaridad. Sobre ella se cernió siempre el desvelo de serias y abnegadas minorías que se preocuparon de sus mejores elegancias, y le cuidaron la historia, el paisaje, el espíritu. Azorín calificó a Castellón de capital cultural del País Valenciano, y, en cierto modo, no exageraba cuando lo hacía, pues eran los buenos tiempos de la *Societat Castellonenca de Cultura*. Hoy, todavía perdura lo esencial de ello. (Fuster, 1962b: 236-237)

el provincialisme no progressa sincrònicament a les tres províncies, ni a totes tres pren la mateixa direcció. A la de Castelló de la Plana a penes té conseqüències. Les comarques del terç septentrional del País Valencià eren les menys propenses al secessionisme provincial. Castelló de la Plana, com a ciutat, és, de les grans, la menys «provinciana» de tot el país, i, per tant, les vel·leïtats provincials no podien tenir-hi sinó un predicament mínim. (Fuster, 1962a: 200)

Per completar el cercle bibliogràfic fusterià del 1962 —aquell que en el primer apartat d'aquest capítol he qualificat de temàtica identitària—, també hi ha una referència al provincialisme en *Qüestió de noms*:

Avui, per exemple, dir «València» per referir-se a la totalitat de la regió valenciana, té el perill de fregar la sensibilitat particularista que el provincialisme ha suscitat en «alacantins» [sic] i «castellonencs». (Fuster, 1962c: 14)

I bé. Com deia, Fuster inicia el seu recorregut per la ciutat de València des del Miquelet. Tot seguit entra a la catedral i en comença una descripció, de la catedral i de la ciutat, que podríem considerar —ara sí— una descripció de guia turística. Aquesta darrera afirmació, òbviament, caldrà anar matisant-la sovint. Va descrivint edificis i monuments, amb el detall que esperariem en una guia turística, però sempre combinant aquesta descripció amb elements que donen amenitat a la lectura: citacions literàries —a les quals dedicaré un apartat concret—, anècdotes, descripcions de festivitats religioses o d'altres manifestacions civils. El paràgraf següent és un bon exemple en què Fuster combina tots aquests elements i en què no manca, a més a més, la ironia:

La Virgen es, naturalmente, la Virgen de los Desamparados, patrona de la ciudad y a la que se tiene gran devoción. (El número de Amparos y Amparitos se reparte, con el de Vicentes y Vicentas, la casi totalidad del censo municipal, creo.) La iglesia apenas tiene de interesante más que la bóveda, pintada por Palomino. La plaza, con todo, fue durante siglos el centro de Valencia, escenario de acontecimientos tumultuosos y decisorios, y aún ahora lo es de solemnidades de gran aparato. El segundo domingo de mayo, fiesta de la Virgen de los Desamparados, la

muchedumbre la atiborra para trasladar la imagen desde su Capilla a la Catedral: no se trata de una procesión más, sino de un tropel confuso, amontonado, de fieles enardecidos, que arrastran las andas entre vivas y pisotones. El espectáculo, en tanto que religioso, no tiene parejo en toda la cristiandad. Tanto ese día como el del Corpus, en la fachada de la Capilla se colocan enormes tapices de flores con dibujos alusivos. En el calendario religioso de Valencia esas dos fechas son culminantes: el Corpus, sobre todo, se celebra con procesión callejera desde 1355, una procesión mechada de comparsas bíblicas, danzas y representaciones dramáticas. También, por primavera, se instala aquí una leve feria de alfarería — de *escuraeta*—, que rodea a la Catedral con un simpático dejo pueblerino. Y cada jueves, al dar mediodía en el reloj del Miguelete, se reúne en la puerta de los Apóstoles, bajo las figuras ruinosas, el Tribunal de las Aguas, dispuesto a dirimir pleitos y denuncias: recuérdese la descripción de Blasco en *La Barraca*. La plaza es, en su conjunto, mediocre, con un desolado tazón de fuente en medio. No es ya un centro, sino lugar de paso. Cuenta como un corazón en desuso, jubilado, de la ciudad. (Fuster, 1962b: 125-129)

La informació *estadística* respecte als antropònims més habituals de les valencianes i dels valencians —que, d'altra banda, encara deu ser certa— resulta força divertida, sobretot en la manera en què Fuster la presenta —tot i que l'ús dels parèntesis és poc habitual en ell, que prefereix els incisos amb guions llargs—: és la mostra de la devoció que el poble valencià té pels seus patrons. Veiem, a més a més, com passa molt superficialment per la descripció de l'edifici —la descripció és el que segurament un turista esperaria— i va directament a parlar-nos d'aspectes socials associats a la plaça de la Seu i a la catedral, que resulten bastant més interessants: el peculiar trasllat de la imatge de la Mare de Déu dels Desemparats de la basílica a la catedral «entre vivas y pisotones», amb la hipèrbole final en què afirma que «no tiene parejo en toda la cristiandad» —ben mirada, l'afirmació potser no és tan hiperbòlica—; la divertida processó del Corpus, l'*escuradeta* amb «dejo pueblerino»; la reunió del Tribunal de les Aigües, amb la referència literària final a l'obra de Blasco Ibáñez. Resulta interessant assenyalar el lèxic que Fuster va emprant, molt poc convencional en una guia a l'ús, la qual cosa dóna un color especial a tota la seva descripció: «acontecimientos tumultuosos y decisorios», «solemnidades de gran aparato», «la muchedumbre la atiborra», «tropel confuso, amontonado, de fieles enardecidos», «procesión mechada de comparsas bíblicas», «leve feria de alfarería»; hi trobem una combinació de llenguatge culte i llenguatge col·loquial que dóna al conjunt un to profundament castís —permeteu-me el mot—, que, juntament amb una adjectivació molt peculiar, doten el text d'una fluïdesa, d'una subtileza i d'una brillantor molt especials.

Cal remarcar, en aquest punt, que Fuster no divideix el recorregut per la ciutat de València en diferents apartats. El capítol, això sí, queda seccionat en dos grans blocs, que titula «La ciudad» i «Los alrededores». L'ús tipogràfic que ens marcarà canvis de focalització en l'itinerari serà, senzillament, un doble espai de separació entre paràgrafs. Així, per exemple, el primer separava els mots introductoris del capítol —la panoràmica des del Miquelet— i la descripció de la catedral; el segon, després de sortir de la catedral, ens duu a la plaça de l'Almoina, el tercer...

Com és del tot previsible, aquest primer capítol és en el que més descripcions de monuments i d'obres artístiques trobarem, principalment, en els passatges que circulen pel centre. El tractament que fa Fuster de tota aquesta informació, l'analitzaré una mica més endavant. És admirable, però, la forma en què va combinant aquesta descripció amb l'aportació d'altres elements que amenitzen la lectura. Un bon exemple d'aquesta manera d'actuar és la descripció —ben poc descriptiva, d'altra banda— que ens farà del Pouet de Sant Vicent:

De santo Tomás y su plaza pasamos a la calle del Mar, y, yendo hacia el jardín de la Glorieta, encontramos *el Pouet de sant Vicent*, esto es, la casa natalicia de fray Vicente Ferrer. De su estructura primitiva no se conserva nada, salvo, quizá, un pozo —*el pouet*— de aguas piadosamente benéficas. Y convertida en capilla, es objeto de constantes visitas por parte de los valencianos atribulados, que esperan de su santo remedios o suerte. San Vicente es, para el pueblo, un genial fabricante de milagros: en el proceso de su canonización se le atribuyeron centenares y centenares, y la misma canonización fue un milagro más, pues —no se alarme el lector— fray Ferrer había profetizado al niño Alfonso de Borja que llegaría a papa y le canonizaría a él y así más o menos ocurrieron los hechos. (Fuster, 1962b: 134-135)

Fuster també es mostra força atent a les modificacions urbanístiques que la ciutat va tenint. I no sols mirant cap al passat, sinó fins i tot cap al futur, com ho demostra el fragment següent, en què aprofita que travessa el pont del Real per a —després de reportar una anècdota amb Eugeni d'Ors que tractaré més endavant— parlar del règim pluvial característic del clima del País Valencià, amb pluja escassa però puntualment intensa que afavoreix les inundacions, com la del 1957, que va provocar la decisió de desviar el Túria amb el denominat Pla Sud, una obra que en el moment en què Fuster escriu és encara un projecte:²⁰

²⁰ Les obres van començar al febrer de 1965 i van concloure oficialment el 22 de desembre de 1969, tot i que no és fins al 1973 que deixa de passar aigua per l'antic llit del riu. El nou llit del Túria i tota l'obra

Sí; por el puente, cruzamos, más que el río, el local del río. Aunque, con frecuencia, resulta un local insuficiente; este país de lluvia escasa es sorprendido de vez en cuando por angustiosos diluvios, y la ciudad sufre sus consecuencias en forma de inundación. La última, en 1957, fue realmente espectacular, y pensando en ella, el lecho del Turia nos parece una maligna ironía. Por cierto que ahora se proyecta desviar el río y sacarlo del área urbana: es lo que llaman «Plan o Solución Sur». Ediles, burócratas e ingenieros sabrán por qué lo hacen, si llegan a hacerlo. (Fuster, 1962b: 142)

Si hi ha uns aspecte que sorprendrà el lector habitual de Joan Fuster en acostar-se a *El País Valenciano*, és l'ús que hi fa de l'adjectivació, com he apuntat fa un moment. Probablement, l'adjectiu no és la categoria gramatical primordial en l'obra fusteriana, però quan el fa servir pot resultar molt eficaç, sobretot com a verbalització d'intencions iròniques. L'assaig i la literatura del jo són gèneres més substantius que no pas adjectius —i sóc conscient que simplifico la qüestió, segurament de manera excessiva, en fer aquesta afirmació. Sens dubte, la descripció del territori —en el sentit ampli— duu associada la necessitat que la qualificació prengui més presència i, òbviament, l'adjectiu hi té un paper fonamental. En donaré només un exemple, justament el paràgraf que segueix al citat anteriorment:

El puente pasado se llama del Real, como los jardines —Viveros Municipales— que se hallan al otro lado, por el desaparecido palacio que los reyes usaban durante su residencia en Valencia, por aquí situado. Al menos, así se dice. Frente a los Viveros, y en la dirección de las posibles aguas del Turia, comienza el Paseo de la Alameda, ancho y amable, limitado por dos fuentes horrendas. Más atrás, otro paseo: el «de Valencia al Mar», con la nueva ciudad universitaria actualmente en construcción. Pero nosotros seguiremos en sentido contrario a la corriente del río, bordeando el pretil. (Fuster, 1962b: 142)

D'entrada, podem veure com amb l'adjectiu «posibles» aconseguix resumir tot el que ens ha dit anteriorment respecte al cabal irregular del riu Túria. A més a més, cal fixar-se en la qualificació del passeig de l'Albereda, «ancho y amable». El primer adjectiu, del tot transparent, referit a les dimensions de la via urbana, tot i que no ens en donarà el detall en metres, com feia, per exemple, Soldevila en parlar dels diferents

hidràulica associada es van finançar amb l'aportació d'impostos especials per part dels valencians, entre els quals hi havia l'obligació que totes les cartes i tots els paquets postals que s'expedissin des de València duguessin un segell addicional per valor de 25 cèntims de pesseta. Aquests segells duïen el text «Plan Sur de Valencia» sobre imatges representatives de la ciutat: la Geperudeta, el Miquelet, l'escut de la ciutat, el bust de Jaume I, el Sant Calze, una barraca...

carrers de l'Eixample de Barcelona. El segon, bastant més fosc i que obre multitud d'interpretacions que queden en mans del lector. Perquè «amable» és, sens dubte, un adjectiu associat a substantius amb trets humans, i «paseo», inicialment, no té aquests trets. Per tant, el podem interpretar de maneres molt diverses: potser és un passeig poc transitat i, per tant, poc sorollós; potser és un passeig d'una temperatura agradable gràcies als arbres; potser s'omple de gent *amable* que fa que una passejada resulti agradable... És més, si obrim l'objectiu i cerquem les aparicions d'aquest adjectiu a la resta del llibre, trobarem que, sorprenentment, Fuster sempre l'ha aplicat a substantius sense trets humans: «amable tentación», «amable presión de encantos y virtudes», «amable plazoleta», «playa amable y recoleta», «punto de amable visita», «amable delirio de colores y de aromas», «amable punto de esparcimiento», «amable urbanidad», «la más amable de todas las ciudades valencianas» (1962b: 96, 115, 129, 251, 295, 366, 371, 383, 417). És cert, tanmateix, que si ens hi fixem bé, tot i que els substantius adjectivats amb «amable» no tenen en si trets humans, sí que hi tenen alguna relació: la majoria són llocs amb presència humana i els altres tenen un complement del nom que els humanitza. Amb tot, em sembla que és ben interessant insistir en la manera amb què Fuster fa servir aquest adjectiu en concret. No deixa de sorprendre, a més a més, la rotunditat amb què qualifica les fonts del passeig: «horrendas». Fuster sol ser un autor de rotunditats matisades, per dir-ho d'una manera ràpida i directa, però que crec que s'entén perfectament. Ací, però, ha abandonat qualsevol voluntat matisadora.

En general, podríem dir que el recorregut que va fent Fuster és més aviat ràpid. Sense presses, però tampoc no arrepanant-se en la descripció. Algunes poques vegades, però, arriba fins i tot a protestar per la necessitat de continuar endavant amb la passejada, atès l'interès de l'espai en què situa el lector:

Y nos detendremos tanto tiempo como podamos en San Pío V. Aquí se halla instalado el Museo de Bellas Artes. Formada con lo que la Academia de San Carlos pudo recoger al tiempo de la Desamortización, y con unos pocos donativos posteriores, esta pinacoteca es verdaderamente importante. [...] Y quien esto escribe lamenta ahora como nunca que el presente libro no le permita una mayor expansión: el contenido de San Pío V es excepcional, y merece mucho más que una rápida, inconexa e incompleta lista de nombres y un par de adjetivos laudatorios. (Fuster, 1962b: 142-143)

Un parell de comentaris, a banda de la lamentació per no poder estendre-s'hi més. D'una banda, el to tan *gramatical* amb què clou el passatge. De l'altra, la manera amb què es refereix a si mateix: la presència del jo discursiu és fonamental en la dicció fusteriana en general —forma part intrínseca de la praxi del gènere assagístic— i *El País Valencià* no és aliè a aquesta presència. Ací, però, és un jo incorporat d'una manera poc habitual en Fuster, mitjançant aquesta estratègia estilística de tercera persona que es presenta com una fórmula que en rebaixa la insistència. Les protestes resulten potser més eficaces posades en boca d'un altre —encara que sigui com un simple joc estilístic.

Des del punt de vista estrictament geogràfic, resulta interessant com Fuster va emprant els diferents ponts sobre el Túria per a anar entrant i sortint del centre de la ciutat —el «interior de la ciudad», diu Fuster (1962b: 145), amb un concepció de ciutat que ara cospa però que no devia resultar estranya el 1962. Perquè bàsicament és la València intramurs la que Fuster ens descriurà, amb algunes pinzellades —poques— de la València situada extramurs, que, d'altra banda, tampoc no presenta gaire interès si el que vol mostrar són aspectes diguem-ne monumentals. En surt pel pont del Real, per visitar ràpidament els Viviers, el passeig de l'Albereda i, com hem vist, detenir-se al Museu de Belles Arts. Retorna a l'interior de la ciutat pel pont dels Serrans, ens descriu les torres del mateix nom i arriba fins a la Generalitat, on aprofita per a deixar caure una subtil i àcida crítica als governants valencians:

el Salón de Reyes, que prácticamente es la capilla aún, y que se llama así por la Colección de adefesios al óleo colgada de sus paredes, iconografía completa de los monarcas que, mejor o peor, gobernaron al País Valencià desde Jaime I; y, sobre todo, el Salón de Cortes. Al parecer, en el Salón de Cortes nunca se reunieron las Cortes valencianas, porque se construyó en un tiempo —xvi-xvii— en que los reyes despreciaban los tiquismiquis constitucionales de la Edad Media. (Fuster, 1962b: 146-148)

Per cert, en una mostra no gens exempta d'ironia respecte als rigors de la burocràcia, Fuster ens explica la utilització que tenia en el moment d'edició del seu llibre el Palau de la Generalitat:

Como la Generalidad está ocupada hoy por la Diputación Provincial, a su edificio han ido incorporándose innumerables pinturas y esculturas de sus pensionados de

arte —desde Sorolla a los jóvenes que ahora intentan destacar—, y es dulcemente sedante para quienes han de someterse a la burocracia de la casa sentirse acompañados, en pasillos y antecorredores, por las tentativas académicas de tantos artistas conocidos. (Fuster, 1962b: 148).

Al costat de la Generalitat hi ha el carrer dels Cavallers, on hi ha gran nombre d'edificis visitables, ressenyables i dignes de ser descrits en una guia turística. Amb tot, el paràgraf que Fuster hi dedica ens pot servir de mostra de la manera tan brillant amb què, quan no té ganes o no troba productiu de fer una descripció exhaustiva d'alguns edificis, passa la pilota —i la responsabilitat— al lector perquè faci via pel seu compte:

La calle de Caballeros, al igual que la ya recorrida de Trinquete de Caballeros, fueron —«como su mismo nombre indica»— vecindario de la nobleza valenciana. Algunas mansiones encopetadas resisten aquí todavía, con sus escudos esculpidos y sus patios apacibles. En realidad, casonas señoriales, y bastante dignas de verse, se encuentran por toda el área de la ciudad vieja. Intentar reseñarlas todas, sería el cuento de nunca acabar. Si el viajero dispone de tiempo, puede aventurarse por su cuenta en la madeja de callejones que hemos orillado en nuestro trayecto, y el azar mismo de su rumbo le llevará ante portaladas heráldicas y zaguanes de sillería. Cierto que se van acabando: sus linajudos propietarios las derriban o las venden para ser derribadas —entre 1940 y 1950 desaparecieron unas dieciséis casas solariegas de algún interés, y la racha continúa— y además, las supervivientes no siempre han conseguido escapar de reformas indecorosas. A parte las que hemos citado al paso de nuestro paseo, y de alguna otra que nos reservamos para luego, son de mención especial la de los Julià, en la calle de Cadirers, y la de los Català-Valerola, en la plaza de Nules. (Fuster, 1962b: 148-149)

Cal ressenyar el parell de tocs col·loquials que Fuster aporta al discurs. D'una banda, en emprar la frase feta «el cuento de nunca acabar». De l'altra, quan afegeix cometes a «como su mismo nombre indica». Si bé crec que podem considerar-la un clixé o una fórmula convencional, em sembla que Fuster, amb aquestes cometes ben carregades d'ironia, ens la remarca com un element textual que el lector esperarà trobar en una situació discursiva com aquesta. Per cert, les frases fetes continuen en el paràgraf següent, ara com a citació: «Y, como, según la excusa de aquel rey francés, “siempre perdiz también cansa”».²¹ Fuster empra aquest recurs estilístic per passar del noble

²¹ Fuster torna a fer servir aquesta expressió —atribuïda, segons sembla, a Enric IV de França com a resposta al seu confessor quan aquest li retreia les constants infidelitats i li intentava mostrar les virtuts de la seva esposa, la reina—, en un article publicat en *La Vanguardia* el 12 de setembre de 1971. Aquest article, «Sobre Mozart y otras músicas», apareix recollit en Iborra *et al.* (2012). L'anècdota que Fuster afegeix després de la frase feta ha fet que no hagi pogut resistir la temptació d'estendre'm una mica en la citació:

carrer dels Cavallers al popular barri del Carme, al qual fa una visita molt ràpida, que també deixa en mans del visitant:

aprovechemos ahora la ocasión para desempalagarnos de monumentos, aunque sólo sea por unos instantes. La zona comprendida entre las calles de Caballeros y Serranos y el río Turia, es el barrio popular más castizo de Valencia: el barrio del Carmen. El sitio es de una humildad plácida y laboriosa: casas de pisos, ochocentistas, con tienducas y pequeños talleres en los bajos. Pero los habitantes serían, de creerles a ellos mismos, la quintaesencia de las virtudes locales, subrayada con un garbo especial, desgarrado y ameno. [...] La riada del 57 de un lado, y las intenciones de los urbanistas municipales de otro, no aseguran, de momento, al barrio del Carmen, un futuro muy firme. Callejear por este distrito de la capital suele resultar entretenido... (Fuster, 1962b: 149-151)

D'entrada, Fuster es mostra molt atent a les sensacions d'esgotament que el lector pot tenir en rebre un excés d'informació *monumental*: per això vol «desempalagarnos de monumentos». Crec, a més a més, que també necessita un comentari l'adjectiu assignat al barri del Carme. Fuster el qualifica de «castizo». Potser és una apreciació excessivament personal, però em fa l'efecte que és un adjectiu que mai no hauria fet servir si hagués tingut en ment en aquest moment un lector exclusivament valencià. Potser *genuí*, potser *autèntic...*, però *castís* em fa pensar, automàticament, en un lector carpetovetònic.²² Hi ha també, em sembla, una crítica subtil als responsables municipals, que podríem lligar amb la que ja havíem trobat en el passatge anterior, en què reprovava la demolició d'edificis antics al carrer dels Cavallers i, així mateix, les reformes que alguns dels que quedaven en peu havien hagut de patir.

Apuntada la visita al barri del Carme, Fuster ens fa tornar al carrer dels Cavallers i, per la prolongació del carrer de Quart, ens en mostra les torres i ens fa sortir momentàniament extramurs per indicar-nos la situació del Jardí Botànic, on es torna a fer present la riuada del 1957:

Si me viese forzado a no escuchar otra música que la de Mozart, acabaría prefiriendo a no escuchar otra música que la de Mozart, acabaría prefiriendo el silencio absoluto. «Siempre perdiz, también cansa», en principio. Y, por otro lado... Hubo algún teólogo medieval, curiosamente enterado acerca de lo que en el catecismo de mi infancia llamaba Postrimerías, cuya descripción de las penas del infierno era, en el fondo, un «pecar más». O sea: el castigo del fornicario consistiría en pasar la eternidad fornicando, el del glotón comer y beber, el del avaro acumular dinero, el del perezoso permanecer echado a la bartola, y los demás por el estilo. Y quizá no estaba mal visto, por supuesto. Un solo y mismo «placer», incesantemente repetido, sin variedad ni pausa, deja de ser placer y se convierte en tormento. O algo así. (Fuster, 2012: 123)

²² En la traducció catalana manté «castís» però, com veurem més endavant, la voluntat que hi ha darrere de la traducció és, justament, la de mantenir el to de l'original també en aquest tipus de detalls.

Siguiendo adelante llegaríamos al Jardín Botánico, creado por Antonio José Cavanilles en el siglo XVIII, riquísimo otrora en especies exóticas y hoy abrumado bajo el barro —y por la furia— de la reciente inundación. (Fuster, 1962*b*: 151-152)

En arribar a la Llotja, que ens descriurà, ara sí, amb bastant deteniment, Fuster aprofita per a fer una interessant reflexió *nacional* sobre l'arquitectura valenciana, que quedarà perfectament connectada amb la del Principat i la de Mallorca i, totes tres, identificades com a catalanes —una altra demostració d'estirp comuna—:

Se ha podido afirmar con razón que la arquitectura valenciana magnifica las formas catalanas anteriores: las Torres de Serranos, la Puerta Real de Poblet; el Miguelete, el campanario de la Seo leridana; la Lonja, otra Lonja famosa, la de Mallorca. Y ciertamente, Pere Compte, el alarife «*molt sabut en l'art de la pedra*» — así le califica un documento del tiempo— que dirigió su construcción entre 1483 y 1498, se inspiró en la Lonja de Guillem Sagrera. Aunque quizá a su vez Sagrera se inspiró, para la suya, en el Aula Capítular de nuestro convento de Santo Domingo. (Fuster, 1962*b*: 152)

I bé, en sortir de la Llotja ens fa visitar, amb una ràpida passejada, Sant Joan del Mercat, la plaça de Collado, la plaça Rodona, Santa Caterina, la plaça de la Reina, el carrer de la Pau, el carrer de Sant Vicent, el palau del Marquès de Dosaigües..., fins a arribar a la Universitat, on es torna a esplaiar: Lluís Vives, el paranimf, la biblioteca... Pel carrer de la Nau ens fa passar al Parterre i, d'aquest, al carrer de Colom. En arribar a l'actual plaça de l'Ajuntament, ens torna a aparèixer el Fuster rotund en les qualificacions negatives —novament hiperbòliques, podríem dir—, que ara tornen a lligar amb el tòpic del «jardín de flores» inicial:

Al final de la calle de Colón, una u otra travesía nos introduce en la llamada plaza del Caudillo, que es una de las plazas más horribles que conoce la experiencia urbanística de la humanidad. De forma vagamente triangular, su centro estuvo ocupado por una especie de mastaba, una meseta pétrea, sosamente emperifollada de farolas y fuentes, en cuyos sótanos estaba sepultado el mercado de flores. No fue un gran acierto, que digamos, esto de condenar las flores a un subterráneo, en una ciudad que, para hacer honor a su fama, debería esforzarse en exhibirlas fuese como fuese. Ahora están derribando el lúgubre panteón floral. Alrededor, una serie de edificios de ampulosas pretensiones. Uno de ellos es el Ayuntamiento. A los que ya estamos acostumbrados a él, no nos parece demasiado lamentable, y algunas de las esculturas insertas en su fachada llegan a resultar, vistas a distancia, bastante soportables. (Fuster, 1962*b*: 164-166).

Com ja he indicat adés, la visita turística que Fuster ens ofereix de València és, bàsicament, la de la ciutat que queda a l'interior de l'antiga muralla. El que hi queda fora, es resumeix en unes poques línies introduïdes per una nova mostra de recursos metadiscursius i tancades per una reflexió de caràcter genèric sobre el valor totalment subjectiu dels diferents paisatges urbans:

Y así damos fin a la vuelta turística. Apenas nos hemos movido del perímetro antiguo de la ciudad. Lo que resta fuera de él no merece excesiva atención. [...] Los ensanches de Valencia demuestran a las claras la pujanza que la capital adquirió en los últimos tiempos, y, como siempre que se produce un fenómeno semejante, la crecida hubo de efectuarse a costa del sacrificio de otros valores —valores o lo que sea—: los nuevos barrios son anodinos, higiénicos y despersonalizados. Igual podríamos imaginarlos sitios en Madrid o en Barcelona, salvando los detalles. Pero uno —yo, por lo menos— puede pensar que las cosas son así porque no hay forma de que sean de otro modo, y además, que siempre ha sido así y toda ciudad se parece a otra ciudad. Probablemente dentro de cien años estos lugares que hoy nos parecen neutros tengan sabor y carácter para los valencianos de entonces. Probablemente. Tampoco es cuestión de sofocarse demasiado por estas cosas. (Fuster, 1962b: 175-178)

A partir d'ací i fins al final d'aquest primer itinerari, Fuster se centrarà en la descripció de l'Horta de València, vista amb la concepció de comarca històrica i natural que inclou les actuals comarques de l'Horta Nord, l'Horta Sud, l'Horta Oest. Amb tot, però, cal apuntar que deixa fora d'aquest itinerari l'Albufera de València, malgrat que oficialment pertany al terme municipal de València des de 1911.²³ Fuster ens farà visitar l'Albufera al final del cinquè itinerari: «Játiva, Gandía, la Albufera».

Fuster inicia aquesta segona part de l'itinerari inicial amb una profunda i interessantíssima reflexió sobre la *situació literària* de l'Horta de València, que tractaré una mica més endavant, per passar, tot seguit, a donar-nos una sèrie de dades concretes sobre la demografia d'aquesta comarca. Les dades ens confirmaran, bàsicament, que ens trobem a la zona més poblada del País Valencià:

El Turia y sus ocho grandes acequias —nueve con el Canal del Oro— sostienen la riqueza de este campo impresionante. Que es, asimismo, la zona más poblada —superpoblada— del País Valenciano: 1.600 habitantes por kilómetro cuadrado, si incluimos en la cuenta a los 520.000 de Valencia, y —según los cálculos de algún

²³ Vicenç M. Rosselló (1995b: 101-109) explica el complex procés històric associat a la situació patrimonial de l'Albufera, des de la conquesta jaumina fins a l'actualitat. Vegeu també Rosselló (2009).

geógrafo— 800 en el espacio rural, densidad análoga a la de los deltas del Nilo y del Ganges, nada menos.

Torrente —*Torrent*—, Aldaya —*Aldaia*—, Manises, Paterna, Burjasot, Godella, Moncada —*Montcada*—, se establecen ya en las lindes del regadío con las primeras rocas y los primeros pinos; entre estos pueblos y la capital, en medio de la huerta misma, hay hasta unos treinta municipios más e incontables caseríos. La comparación con los deltas del Nilo y del Ganges se hace por razones de identidad agrícola: la concentración demográfica en tales puntos es subrayable justamente por su base agraria y como índice de la feracidad del suelo. (Fuster, 1962b: 182)

Resulta ben interessant la comparació que fa Fuster amb els deltes dels rius Nil i Ganges, plantejada sobre la base de la «identidad agrícola»; tot i que una indústria incipient comença a guanyar presència, el substrat agrícola encara és del tot dominant a l'Horta de València. Veurem més endavant com, certament, aquestes comparacions amb altres parts del món són habituals quan Fuster ens dóna dades concretes, sobretot en casos de producció agrícola. També és remarcable, perquè serà més o menys sistemàtic en aquest ús al llarg de tot el llibre, que Fuster ofereix al seu lector la forma catalana dels topònims que va esmentant, al costat de l'exotopònim espanyol corresponent: en aquest cas, Torrent, Aldaia i Montcada, tot i que no hi consigna Burjassot. En alguns casos ens dóna fins i tot informació fonètica d'allò més concreta:

Desde Puzol —*Puçol*, según la ortografía y la fonética valencianas— por el Norte, a Catarroja —sonando la *j* como prepalatal sonora— por el Sur, y desde Manises—con la *s* también sonora— por el Oeste (Fuster, 1962b: 179)

Tanmateix, m'atreuria a dir que l'aspecte més interessant de «Los alrededores» és que conté un dels passatges més intensos de descripció de paisatge natural de tot el llibre. Atesa l'excepcionalitat que presenta respecte a la guia, em sembla adequat reproduir-lo complet i analitzar-lo amb una mica de deteniment. Es tracta de tres paràgrafs escassos, introduïts per un de previ en què Fuster recomana al turista visitar l'Horta a peu, sortint per «cualquiera de las últimas calles de la ciudad»:

Decía, pues, que conviene emprender el paseo huertano desde cualquier arrabal. Siempre encontraremos a punto un camino de carro, con árboles en las márgenes, rozado por una cequeta o un azarbe de aguas jubilantes, por el que seguir. Tanto da uno como otro: todos los caminos de esta huerta inmediata se parecen, todos conducen a rincones idénticos, a perspectivas semejantes. Nos detendremos en cada recodo. Un sauce, una higuera, un azufaifo, nos ofrecerán un bosquejo de sombra, si es a media jornada, cuando el sol ordena y manda. La acequia, color de barro, huye

entre cañas y lirios silvestres, o se vierte, por una compuerta, sobre los terrones rojizos y los tallos en cierne de los predios. La llanada verdece de plantas enanas. Los mil verdes posibles del muestrario vegetal se suceden en leves contrastes. Tomates, melones, berenjenas, patatas, coles, chufas, pimientos, guisantes, lechugas, calabazas, alcachofas, cacahuet, forrajes, zanahorias, judías, todas las hortalizas catalogables, crecen, prenden y rinden aquí. Y trigo, y maíz. Y flores: flores —claveles, rosas, alhelíes, crisantemos, mimosas...— producidas a gran escala, en surcos metódicos, como otra hortaliza, para el mercado.

Comparar la huerta de Valencia a un jardín es un lugar común tan gastado, que da vergüenza repetirlo una vez más. En nuestro paseo, esa comparación se nos impone casi como una evidencia. En justicia, el «Valencia, jardín de flores» de la coplilla boba se redime —hasta el punto en que puede redimirse— en esta besana instituida para el logro y sin la menor veleidad de lujo. El primor y la diligencia con que el huertano apaña su fundo, la variedad de los plantíos, el punteado policromo de los pétalos y los frutos, confieren al campo utilitario una apariencia gayá, de recreo visual. Unas palmeras, aquí y allá, y la fila frondosa que protege una senda o un canalillo, empujan el verde hacia arriba, contra el azul serenísimo del cielo. La vega, además, está salpullida de casitas, barracas y alquerías, y la cal de las paredes, violenta, añade otra pincelada al paisaje.

Sí; todo esto tiene un vago aspecto íntimo, personal, incluso lúdico, como de jardín. La hortaliza, por su parte, exige un cultivo atento, manual, y la tierra se halla repartida en parcelas familiares, a menudo con la vivienda adjunta; ambos hechos convergen a completar esa fisonomía de vergel. Quienes llegan a Valencia por vía aérea —el aeropuerto está en Manises— descubren, desplegado en torno a la ciudad, un tapiz alegre, de infinitas cuadrículas perfectas y rayadas de surcos, cada casilla teñida de su verde propio, con el contrapunto oscuro de los tejados y de las serpentinadas blancas o almagra de caminos y acequias. Sólo en sus extremos cambia la estructura física de la huerta, como dije: al Sur, cuando pacta con el arrozal y se deja contaminar por la Albufera y sus barcas de vela tensa; y en las montañas de tierra adentro, donde adviene el pinar y prolifera el chalet, a pocos pasos del cultivo lozano, con la peña tiernamente iniciada. (Fuster, 1962b: 184-185)

Cal insistir, però, en el fet que, malgrat que està descrivint un paisatge natural, des del primer moment subratlla els elements humans que el modifiquen i que, al capdavall, el constitueixen com a entitat paisatgística. Aquest paisatge, més que com a natura, se'ns presenta com a horta, com a camp de conreu —en algun moment, ja ho hem vist, Fuster fins i tot arriba a presentar-nos el llaurador valencià com un jardiner. Malgrat que tot el passatge està embolcallat amb un to líric bastant intens, hi són presents, d'una banda, les obres hidràuliques a petita escala —uns paràgrafs abans ens havia parlat ja de les vuit grans sèquies que distribueixen l'aigua del Túria per tota l'Horta—, d'una altra, alguns arbres —el salze, la figuera, el ginjoler—, que, excepte el primer, no deixen de ser arbres plantats per l'home per treure'n profit comestible, i, finalment, una llarga tirallonga de les fruites, les verdures i les hortalisses que més habitualment es conreen a l'Horta. També hi trobem, inevitablement, les flors i la

referència al tòpic, al «jardín de flores», tot i que Fuster insisteix en l'aspecte mercantil de tota la producció: tot els esforços que hi fa el llaurador tenen l'objectiu de dur els millors productes al mercat i treure'n el major rèdit possible. El paisatge n'és per tant, el resultat, no la causa.

És en aquest sentit que —com ja he apuntat en el capítol anterior— Fuster i Pla coincideixen totalment. El seu paisatge, l'únic paisatge que els interessa de descriure, que els interessa passejar, és el paisatge humanitzat. És més, fins i tot podríem afirmar que en el cas de Fuster, pel seu tarannà bàsicament sedentari, aquesta tendència encara és més acusada. En un Pla atret per la navegació, encara hi trobarem la descripció de paisatges costaners que han tingut poca intervenció de l'home. En Fuster, ni això. Fins i tot en viatjar cap a l'interior del país, on el paisatge natural hauria de prendre major pes, la descripció fusteriana se centra, bàsicament, en el paisatge amb presència humana. Un bon exemple en pot ser la descripció que ens farà de Penyagolosa, en el segon itinerari.

A pesar que un apartat del capítol té el títol «Penyagolosa», només els paràgrafs centrals es dediquen a la descripció de la muntanya i, com ara mateix veurem, d'una manera bastant peculiar. Abans d'arribar a la descripció, però ja dins aquest apartat, Fuster ens parla de les Useres i, inevitablement, ens dóna detall del ritual dels pelegrins. Després passa per Atzeneta del Maestrat —«En su iglesia hay un gran retablo barroco»— i arriba a Vistabella del Maestrat, «un pueblo pequeño y sin monumentos», però que acaba resultant el millor punt per a observar Penyagolosa:

Penyagolosa está al sur de Vistabella. Le hemos estado contemplando ya de más cerca, a nuestra izquierda, desde que salimos de Lucena. Es el pico más alto del País Valenciano: 1.813 metros sobre el nivel del mar. Y eso de *Penyagolosa* se ha prestado a entretenidas y febriles interpretaciones etimológicas: desde «penya-golosa» igual a «peña colosal», hasta lo de «golosa» tomado al pie de la letra suponiendo que lo es mucho para los botánicos por su riqueza en especies vegetales (aunque, en tal caso, los «golosos» serían los botánicos, y la peña, «golosina»). La verdad es que, en cuanto a colosal, indiscutiblemente lo es.

Conviene situarse, para verlo en su mejor escorzo, en Los Miradores o en Peñagolosilla. El acantilado crece, robusto y rígido, desde una gruesa cumbre escarpada. Su masa ciclópea, cortada verticalmente como un muro, se yergue con una majestuosidad que casi valdría la pena de calificar de cosmogónica. La cruzan estratos horizontales, ocres, grises, amarillos, rojizos. Las nubes se apoderan con frecuencia de su cima y parecen prolongarla aún más hacia arriba. La impresión que produce es sobrecogedora. Por lo menos me la produce a mí, que soy hombre poco ilustrado en materia de montañas frenéticas: mi costumbre es el litoral bajo y sin

alterones, y el hecho de encontrarme así, tan cercana y tan doméstica, esta ingente corpulencia rocosa, es un acontecimiento estupefactivo. De todos modos, y aun prescindiendo de estas relatividades personales —que, claro está, no importarán demasiado al lector—, Penyagolosa es un espectáculo de incontestable magnificencia.

Habría que subir al picacho. Desde allí, media geografía valenciana se distingue reducida a la escala de un belén de salón. Me lo aseguran y lo creo: yo, sedentario y más bien medroso, desisto de comprobarlo por mí mismo. Prefiero pasear por los alrededores, detenerme en esta o en aquella colina para apreciarlos en su dilatada hermosura. Penyagolosa es lugar de bosques: uno de los pocos con espesura seria y frondosa, que existen en el País Valenciano. Sus declives se tapizan de potente arboleda, a veces tan tupida y agobiada de matorral, que hace difícil su recorrido. Y los botánicos, efectivamente, tienen aquí su «golosina». (Fuster, 1962b: 228-230)

Fixem-nos que, novament, el que és la descripció de la muntanya en si no deixa de ser relativament superficial. Ens en dóna l'altura exacta, això sí, però de seguida passa a fer jocs d'etimologia popular per afegir-hi una mica d'humor i, en certa manera, desviar-se de la descripció física. El segon paràgraf, que sí que comença amb elements descriptius clars, s'acaba convertint en un passatge que ben bé podria formar part d'allò que denominem literatura del jo: passa de la descripció de la muntanya, amb els colors dels estrats, amb la verticalitat del mur —de la cara que mira al sud, evidentment, tot i que això Fuster no ho diu—, amb els núvols pel cim..., a parlar de si mateix i —a manera de confessió— explicar-nos la seva tendència al sedentarisme.²⁴ Tot això per evitar haver d'ascendir al cim.

Estàvem, però, encara a l'Horta de València i convindrà retornar-hi, encara que sigui només per analitzar la manera amb què Fuster s'acosta al mar valencià. Després de donar-nos algunes dades de Burjassot, Paterna, Manises, Torrent..., deixa en mans del lector que triï la ruta que vulgui per visitar algun poble petit de l'Horta, que li servirà de model per a fer-se una idea de tots els altres:

le bastará con uno para hacerse cargo de lo que es la vida ya esencialmente huertana, de su palpitación robusta y optimista. Y luego, regresado a Valencia, puede terminar su circunvalación a la orilla del mar. (Fuster, 1962b: 189)

²⁴ Aquesta concepció de si mateix com a persona sedentària ve de lluny en Fuster. Ja l'havia expressada, per exemple, en una carta a Ernest Martínez Ferrando, datada, òbviament a Sueca, el 14 d'octubre de 1956:

Vaig rebre la vostra tarja de Florència. Us supose ara ja de retorn i de descans a Barcelona. Bé! No us podreu queixar: en qüestió de turisme, ja li feu la competència al mateix senyor Pla del *Destinu*. Els pobres sedentaris com jo, en sentim una relativa enveja —només relativa, és clar!; s'és sedentari, també, per vocació. (Fuster, 1999: 306)

I, certament, Fuster dedica el darrer apartat d'aquest itinerari inicial al mar. La primera aproximació que hi fa és bàsicament urbanística: ofereix poc més que una llista dels diferents poblats marítics. Fa referència, també, al port, com a base del comerç agrícola d'exportació, a les drassanes i a la humil activitat pesquera. Finalment, apunta «la indústria del restorán, del tenderete, del balneario, cada día más pujante» (1962b: 192) i la platja. Amb tot, però, la major part d'aquest apartat dedicat al mar tracta de Sorolla i de Blasco Ibáñez. Del primer, en fa una anàlisi brevíssima però que a mi em sembla digna del millor historiador de l'art, perquè és capaç de posar l'ull en l'element més característic del pintor valencià:

Sorolla era un gran pintor, no cabe duda, un pintor de retina precisa y pincel forzado, que se inventó un impresionismo *sui generis*, de uso personal e intransferible. Un impresionismo, además, apto —el otro, el francés, el verdadero, quizá no lo hubiera sido— para captar toda la cegadora limpidez de esta orilla. (Fuster, 1962b: 193)

De Blasco, en parlaré una mica més endavant. Ara, només apuntaré, que Fuster aprofita que tanca el capítol, l'itinerari, per a fer-li, juntament amb els altres lectors que «tenemos un buen recuerdo de sus mejores libros [...] un rápido y reservado homenaje» (1962b: 195).

4.2. Cap al nord i cap a l'oest

Com ja he apuntat, després de presentar-nos la ciutat de València i els voltants en l'itinerari inicial del llibre, Fuster ens fa viatjar cap al nord. Tot i que la major part dels dos itineraris que dedica a les comarques septentrionals del país transcorren per la província de Castelló de la Plana, en el primer d'aquests dos, parteix de l'Horta i passa per Sagunt per dirigir-se cap a l'interior i arribar finalment a la capital de la Plana, en el que considero una clara voluntat per part de Fuster d'evitar que el lector pugui tenir la sensació que els seus recorreguts tenen una distribució provincial. No vull dir amb això, però, que Fuster eviti sistemàticament parlar de províncies en *El País Valenciano*, sinó que aquesta divisió administrativa estatal no és la base de referència geogràfica de la seva guia.

Hi ha un element que diferenciarà aquests dos itineraris i els cinc restants de l'inicial. Si l'inicial tenia només dos apartats —recordem-ho: «La ciudad» i «Los alrededores»—, tots els altres estaran bastant més seccionats i, amb algunes poques excepcions, la major part d'aquestes seccions estaran identificades amb un topònim. Per exemple, en el segon itinerari, «De Sagunto a Castellón», hi tindrem: «Salida», «Sagunto», «Segorbe», «Lucena del Cid», «Penyagolosa», «Alcora, Onda», «La Plana y su Castellón», «Y unas islas».

L'itinerari comença amb una nova al·lusió a la manera com Fuster acara el seu viatge «sobre el papel». És un paràgraf bàsicament metadiscursiu, sobretot en la segona part:

Si nos propusiésemos ir pronto y con buen sentido, de Valencia a Castellón de la Plana, el camino lógico que podríamos y deberíamos tomar es la oficialmente llamada «Carretera Nacional de Cádiz y Gibraltar a Barcelona»: ruta cómoda, paralela a la costa, y deslizada en una casi continua llanura de dulces jovialidades. Pero, en el viaje hipotético que vamos a realizar en estas páginas, nos permitiremos la fantasía de desviarnos, a partir de Sagunto, hacia las zonas del interior, para acabar, desde luego, en la ciudad de la Plana. El rodeo, en la práctica, es más bien desaconsejable. Nosotros lo haremos sobre el papel —el lector quedó prevenido— por razones de soltura expositiva. Supongámonos, pues, con el coche a punto, y empecemos. (Fuster, 1962*b*: 197)

Com podem comprovar, el viatge és «hipotético», fet sobre el paper, «en estas páginas», i especialment «desaconsejable» si no fos que el que ens ha d'importar és la «soltura expositiva».

Abans d'arribar a Sagunt, Fuster es detindrà al Puig, fonamentalment per fer referència a la importància estratègica que va tenir aquest poble en la conquesta de València per part de Jaume I. Ens recordarà que va ser Bernat Guillem d'Entença qui va lliurar una batalla amb els sarraïns, però també apuntarà, ben irònicament, que estava ben acompanyat:

los cristianos contaron con el apoyo brillante de san Jorge de Capadocia y su caballo blanco. La victoria de Entença inclinó a don Jaime a tomarse en serio el asalto de Valencia: un año después, exactamente el 9 de octubre de 1238, el rey entraba en la ciudad.

En el lugar donde san Jorge prodigara sus celestiales mandobles se erigió una ermita conmemorativa. (Fuster, 1962*b*: 198)

La ironia, com anem veient, generalment subtil, sense caure en la vulgaritat o en la grolleria, és sempre molt present en tot el llibre, com una de les estratègies bàsiques per a amenitzar la lectura.

La primera ciutat que té apartat propi —València a banda— és Sagunt. De manera una mica sorprenent, Fuster comença parlant-nos de la presència del taronger al camp saguntí. De seguida, però, arriba a les ruïnes del castell i, per tant, se'ns fa present la història de la ciutat:

La parada puede ser bastante larga, porque el lugar lo merece y porque claro está el nombre va cargado de una milenaria y ampulosa gloria que el viajero no sabría desatender. Sagunto es una de las localidades valencianas que mayor fortuna de nombradía adquirieron a lo largo de la historia. (Fuster, 1962b: 199)

Ibers, romans, cartaginesos, l'edat mitjana, el Murviter dels àrabs i el Morvedre dels cristians, Suchet, Martínez Campos..., i, òbviament, les restes arqueològiques associades a aquest passat: el teatre, el circ, el castell. I el calvari, i les esglésies de la ciutat. Finalment, Fuster ens parlarà de la factoria siderúrgica establerta al Port de Sagunt i, també, de la voluntat dels habitants «de tener un secretario de ayuntamiento propio» (1962b: 206).

Des de Sagunt, Fuster es dirigeix cap a Sogorb. Com a norma més o menys general, ens va esmentant els diferents pobles que el viatger es trobaria en l'hipotètic viatge. En aquest sentit, doncs, Fuster *fingeix* el viatge i evita fer salts. Quan ho considera oportú, dóna alguna informació més o menys puntual d'alguns dels pobles fins a arribar al que és l'objectiu del pròxim apartat.

En arribar a Sogorb —i, de fet, en deixar la província de València— el primer que remarcarà Fuster serà el canvi de llengua:

Algar es el último pueblo de la provincia de Valencia por esta parte; el último, también, de lengua catalana en la misma dirección. [...] No hará falta que recorramos muchos kilómetros para darnos cuenta del fuerte cambio material y sociológico que se ha producido al traspasar la frontera lingüística. Si ya es bastante notorio en la fisonomía de los cultivos, lo resulta mucho más en el carácter y en la vida de los hombres. El fenómeno se repite cuantas veces, en el País Valenciano, se cruza la línea divisoria de las lenguas.

Pobladas de aragoneses en tiempos de la Reconquista, las tierras segorbinas heredaron de ellos el dialecto y la idiosincrasia, que conservan ligeramente condicionados por la coexistencia secular con el elemento catalán del antiguo Reino.

Los valencianos catalanoparlantes llamamos *xurros* a los aragoneses y, por extensión, a la gente de comarcas valencianas de sus mismos linaje y lenguaje: el mote, despectivo o no, subraya aquella diferencia de hecho con un tenue acento de despego. Al decir de los eruditos, esta situación tendría raíces prehistóricas: la comarca de Segorbe sería, o habría sido, un enclave celtibérico en el mundo de los iberos mediterráneos; el «*Segobriga caput Celtiberiae*» de Plinio indicaría que esta ciudad fue la avanzadilla extrema de aquellas tribus camino del mar. Tal vez. En todo caso, el reparto étnico de la Reconquista confirmó y reactualizó las demarcaciones primitivas. (Fuster, 1962b: 209-210)

El que és interessant és que, en acarar per primera vegada en els itineraris el pas d'un territori lingüístic de predomini català a un altre de predomini lingüístic castellanoaragonès, Fuster aprofitarà per a oferir una explicació general del fenomen —substrat inclòs— que servirà per a qualsevol altre cas en què es doni aquest canvi de llengua.

Visitarem Sogorb i, tot seguit, Altura —o, més aviat, la Cartoixa de Valldecris—, Xèrica, Viver, fins a arribar a Lluçena, el pròxim poble amb apartat propi, i a Penyagolosa —ja n'he parlat—, l'Alcora, Onda i, finalment, Castelló de la Plana, que Fuster ens presenta amb un títol força juganer: «La Plana y su Castellón». La visita que Fuster plantejarà de la Plana de Castelló serà ràpida i feta a partir de «tres o cuatro sitios clave», atesa la unitat que aquesta comarca presenta. La primera aproximació que hi fa és, com habitualment, a partir dels conreus més característics, en aquest cas, la taronja, principalment, i, a la franja litoral, l'arròs. A partir d'això, repassa algunes ciutats i alguns pobles importants: Vila-real, Borriana, Nules —sorprenentment, no fa cap referència al poble emmurallat de Mascarell, que pertany al municipi de Nules i que jo diria que té un cert interès turístic—, la Vall d'Uixó, per a, finalment, arribar a la capital de la província.

Si hi ha una cosa que copsa és el poc espai que dedica a la descripció de Castelló de la Plana, sobretot si la comparem amb les descripcions de València o Alacant, o fins i tot amb les de Xàtiva, Alcoi, Elx, Oriola... I això que, com ja he comentat, Fuster considera Castelló de la Plana la capital menys provinciana del País Valencià i, posada l'expressió en boca d'Azorín, com ja hem vist, la capital cultural del país.

Per acabar, cal remarcar que, com ja feia en l'itinerari dedicat a València i els voltants, també tancarà aquest dedicat a Castelló de la Plana, amb una referència al mar. En aquest cas, per parlar-nos de les illes Columbretes —amb apartat, brevíssim,

propi: «Y unas islas». Ara bé, les illes, ni les visitarà ni ens les descriurà: «No he hecho nunca ese viaje, ni nadie me lo ha recomendado jamás», diu Fuster (1962b: 249). No podia ser d'una altra manera: si, per exemple, no havia pujat fins al cim de Penyagolosa, tot i que li ho havien recomanat, ben difícilment podem imaginar el sedentari Fuster agafant un vaixell per visitar unes illes que ningú no li ha recomanat que visiti.

Fuster ens farà visitar la part més septentrional del territori del País Valencià en el tercer dels itineraris de la guia: «El Maestrazgo y Morella». Aquest capítol és substancialment més llarg que l'anterior i completarà un recorregut circular que partirà de Castelló de la Plana cap al nord, cap a Benicàssim, per continuar per la costa fins a Peníscola, Benicarló i Vinaròs. Després, ja gairebé al límit amb el Principat de Catalunya, es desviarà cap a l'oest, cap a les terres de l'interior, camí de Benifassà, Sant Mateu, Catí i Morella. Finalment, tornarà cap al sud, encara per l'interior, per arribar al punt de partida, Castelló de la Plana. Com en itineraris anteriors, el darrer apartat, un únic paràgraf —més breu encara que en els altres capítols— es dedica al mar: «Y el mar».

En el primer apartat del capítol «Benicásim y lo demás», amb l'ermita de la Magdalena a la vista, Fuster ens mostra el contrast que ja comença a ser ostensible entre la terra seca a ponent, principalment platada d'oliveres, i la terra fèrtil a llevant, amb els tarongers i l'arròs. Com que ens descriu la varietat de colors que la Plana ens ofereix i aquests colors depenen del moment de l'any en què ens trobem, Fuster planteja que hipotèticament el lector —i ell amb el lector— està en agost. La referència temporal no és gaire habitual en la guia, més enllà de les necessàries associades a les festivitats que comenta, però la trobem en algun cas com aquest, obligada pel fet que l'arròs canvia radicalment de color d'acord amb l'època de l'any en què ens trobem:

A la derecha, queda el resumen final de la Plana: tres anchas bandas paralelas, azul la del mar, amarilla —estamos, por ejemplo, en agosto— la de los arrozales, verde oscura la de los naranjos. Luego, la montaña se impone. Benicásim. Benicásim —*Benicàssim*— tiene poco que ver: sólo la playa, la lengua de hoteles y chalets, entre el monte y la arena, que se llama Las Villas —*Les Vil·les*—, de reciente apogeo turístico. Pero, pasando por Benicásim, es inevitable subir al Desierto de las Palmas.

Unos cinco kilómetros de camino escarpado, sierra adentro. Lo hacemos. (Fuster, 1962*b*: 251-252)

A banda del que ja he comentat respecte a l'establiment de la referència temporal com a marc per a la descripció del paisatge, em sembla que resulta oportú insistir en l'ús que fa Fuster dels topònims, amb la incorporació en incís de la denominació catalana Benicàssim. Ja havia assenyalat que en aquest ús és bastant sistemàtic durant tot el llibre. En aquest cas, però, Fuster mostra una voluntat de normalització lingüística que em sembla que va més enllà dels usos lingüístics reals. M'atreviria a dir que pràcticament ningú no diu les Vil·les²⁵ a Castelló de la Plana o a Benicàssim —ni ara, ni en el moment en què es va publicar *El País Valencià*. Fuster demostra ací, per tant, una molt alta sensibilitat lingüística.

Després del breu paràgraf dedicat a Benicàssim, en dedica un altre al Desert de les Palmes. I novament, malgrat que reconeix que el paisatge és digne de contemplació, la descripció que en farà estarà associada, bàsicament, a la humanització de l'indret: des de l'explicació del topònim i la referència al convent a la fàbrica de licors. Jo diria que només podríem considerar descripció del paisatge una de les frases, precedida per una altra en què juga amb el doble sentit —diguem-ne religiós i profà— del mot «contemplación». Veiem el paràgraf complet:

El Desierto de las Palmas ni es desierto ni se señala por una abundancia especial de palmas. Lo primero le viene del convento de carmelitas que allí existe, pues los carmelitas denominan «desiertos» a sus residencias penitenciales, sea grato o ingrato el lugar donde las construyen; y lo de las palmas, aunque menos injustificado, quizá tuvo en otro tiempo mejor explicación. El edificio del convento es del XVIII, escueto y destartado. El monte —su punta más alta, 700 metros— está poblado de pinos, y en sus laderas se distribuyen los blancos refugios de los eremitas. No cabe duda de que se trata de un buen sitio para la contemplación: para la contemplación del paisaje, singularmente. Tal vez los ascetas se concentrarán en sus meditaciones adustas. Pero el panorama —árboles alegres, cultivos a lo lejos, y el mar, el ancho mar, de cuyas neblinas surgen las Columbretes y, a veces, incluso las Baleares— y el aire arreglado de aromas invitan a un tipo de abandono bastante más profano. Los frailes hacen allí su vida recatada, y en Benicásim tienen, como es de rigor, su correspondiente fábrica de licores. (Fuster, 1962*b*: 252-255)

²⁵ Tot i que, certament, aquesta és la denominació catalana oficial que recullen, per exemple, la *Gran enciclopèdia catalana* —les Vil·les de Benicàssim, platja de les Vil·les— o el *Corpus toponímic valencià* —camí de les Vil·les (Castelló de la Plana) i les Vil·les de Benicàssim (Benicàssim).

Com veiem, la descripció és brevíssima, però, tot i això, Fuster hi combina els sentits de la vista i de l'olfacte per fer arribar al lector una sensació ben agradable, potenciada per les lleugeres pinzellades d'ironia incorporades amb les referències als frares.

L'itinerari continua bastant ràpid —és a dir, es completa en només dos paràgrafs— per Orpesa, Torreblanca, Alcalà de Xivert —«donde en realidad comienza el Baix Maestrat» (Fuster, 1962b: 256): com veiem, Fuster està atent també a fer present la distribució comarcal del país— i Santa Magdalena de Polpís fins a arribar a Peníscola, que té un apartat propi de llargada bastant considerable: «Peñíscola».

L'inici d'aquest apartat, com també hem vist en alguns altres anteriorment, es dedica a explicar-nos l'etimologia del topònim: península. I, per confirmar aquest fet geogràfic i la contundència estètica del castell i de la muralla, Fuster ens proposa una aproximació a la ciutat des del mar. És aquesta una aproximació bastant excepcional: poques vegades en la guia Fuster ens ofereix el país vist des del mar; és un punt de vista que, ja ho he dit, no li resulta pròxim, segons el meu parer, pel seu tarannà personal —és difícil pensar que una persona que es declara sedentària tingui ganes d'agafar un vaixell— i segurament també perquè no el solem trobar en les guies sobre el país que el van precedir —i, per tant, Fuster tampoc no té *referents marítims* en què inspirar-se. Ara bé, si ens fixem en aquest cas concret, ens adonarem que l'òptica marítima està matisada per l'ús de les formes condicionals del verb, és a dir, no podem arribar a pensar que Fuster s'hagi embarcat i ens estigui descrivint allò que ha vist, sinó que tot acaba essent una hipòtesi:

Peñíscola es *Peniscola* [sic], es decir, península, y el topónimo no puede ser más justo: un peñasco soberbio, avanzado sobre las aguas, que se une al continente por un corto istmo de arena. De lejos, por tierra, la masa del castillo y de las murallas, imponente, parece conferir al tómbolo entero su estricta consistencia de fortaleza. Si nos acercásemos a Peñíscola embarcados, esta impresión sería mucho más rotunda: la continuidad entre la roca pura y la edificación militar es absoluta y ofrece un perfil inexpugnable y desafiador. (Fuster, 1962b: 256)

Com no podria ser d'una altra manera, gairebé tot l'apartat dedicat a Peníscola té com a rerefons la figura de Benet XIII, el papa Luna. És a partir de les referències al Cisma d'Occident que Fuster anirà descrivint-nos el castell de Peníscola. Si fa un moment he afirmat que el punt de vista marítim és excepcional en Fuster, tampoc no

és habitual el to narratiu que ens ofereix en aquest passatge per descriure'ns, més que el paisatge de Peñíscola, la seva gent:

Tomando el sol, al abrigo de los sillares dorados, unos ancianos, labriegos y pescadores, charlan sosegadamente, sin inmutarse demasiado por el fantasma pontificio que vaga allá arriba. La verdad es que la población no se deja intimidar por tanta gloria evocable. O quizá ya aprendió el *sic transit* de la contrapartida, y opina que hay cosas más importantes, como labrar o pescar o morir sin excesivas angustias. La vida en Peñíscola es humilde y laboriosa. Las callejas, pinas y quebradas, de casas cúbicas y sin tejados —se diría imitadas del castillo— son de lo más pintoresco del País Valenciano. En algún recodo, un grupo de mujeres, descalzas y sentadas en el suelo, remiendan redes o tejen malla. Un par de tenderetes con postales y monografías esperan al turista. El silencio y la brisa son afectuosos. (Fuster, 1962b: 256-258)

La referència al turisme ens dóna la sensació que es tracta d'un turisme encara *assossegat*, allunyat de la massificació d'avui dia. Per això, més que acostar-se a les platges —el turisme de sol i platja no és, certament, la base d'*El País Valenciano*, tot i que tindrà una presència relativa, més endavant, quan ens parlarà, per exemple, de Benidorm—, Fuster recomana fer una passejada per la ciutadella i observar el poble:

Cuando el viajero se cansa de escudriñar la tenebrosa morada del Luna, le queda el alivio de pasear por cualquiera de las terrazas de la ciudadela. Son todas espaciosas y han perdido el almenado que alguna vez tendrían. Desde ellas abarcará un largo y bello fragmento de costa. Arrimada al muro de la plaza de armas, una escalerilla, tallada en la roca, baja hasta el mar; se dice que fue labrada en una sola noche, para Dios sabe qué perentorias perspectivas de huida. Las peñas sobre las que se asienta el castillo muestran caprichosas erosiones, y al parecer forman cuevas ideales para moderados menesteres de contrabando. Al otro lado, el pueblo, más pintoresco aún desde aquí, pintado de blanco y azul, y alargándose, fuera de la muralla, por el istmo... (Fuster, 1962b: 264)

De Peñíscola, Fuster ens fa anar a Benicarló i Vinaròs. La descripció, situada en el marc temporal del capvespre, pren tons lleugerament lírics, que contrastaran amb la referència al gentilici assignat a la gent de Benicarló i la dada del nombre d'habitants:

El trayecto es corto. Si lo hacemos al atardecer, la pobreza del paisaje se nos presentará redimida por una dulce claridad perlada, como un reflejo difuso del mar gris plata. En el otro horizonte, las montañas distantes azulean levemente. Vamos cruzando con los carros que regresan del trabajo campesino. Un parador de la Dirección General de Turismo ofrece sus servicios por acá. Luego viene Benicarló.

Benicarló —cuyos habitantes, por cierto, se asignan el feo nombre de «benicarlandos»— cuenta con cerca de 10.000 habitantes, alguna industria, puerto pesquero y esforzados cultivos agrícolas. (Fuster, 1962*b*: 264)

En arribar a Vinaròs, Fuster en subratllarà la major potència econòmica, associada al port, però, també, la petjada de la vida agrícola. Cal remarcar, a més a més, que aprofita que es troba ja al límit del País Valencià per a fer una referència dialectal que permet al lector, sense la necessitat que Fuster hi sigui explícit —més enllà de situar la parla de Vinaròs dins el dialecte tortosí—, confirmar la unitat de la llengua:

Vinaroz es el último poblado del País Valenciano en la línea del litoral: unos kilómetros más arriba, el río Senia es la linde con la provincia de Tarragona. La transición se ha ido produciendo lentamente, y se percibe sobre todo en el habla, que en los vinarocenses apenas se diferencia del dialecto de Tortosa. (Fuster, 1962*b*: 268)

La pròxima parada en l'itinerari que Fuster ofereix al viatger, «si tiene humor y paciencia para ello» (1962*b*: 268) és Benifassà, tot i que el de Sueca no mostra gaire entusiasme en aquesta desviació del camí perquè «sólo le aguardan unas ruinas». Tot aquest apartat té aquest to trist. «Hoy, aquello es una visión deprimente», diu Fuster en parlar del monestir de Santa Maria de Benifassà, fundat per l'orde del Císter «como filial de la Abadía de Santa María de Poblet» (1962*b*: 270). És més, el clourà amb una frase que, tristesa a banda, deixa entreveure una petita crítica a la situació general de despoblament que viuen els pobles de l'interior del País Valencià:

La tristeza se prosigue en los mismos pueblos, que, sin medios de vida casi, se están quedando desiertos. (Fuster, 1962*b*: 270)

I bé, si la visita a Benifassà era per al viatger, per al turista, opcional, «la visita a San Mateo sí es necesaria», afirma Fuster (1962*b*: 273). Amb això, en certa manera Fuster ens anirà distribuint les visites d'acord amb diferents graus d'importància. A més de la descripció del poble, en aquest apartat dedicat a Sant Mateu trobem una reflexió genèrica respecte als pobles de l'interior que, d'entrada, serveix per a explicar les causes del despoblament a què m'he referit fa un moment:

En general, los pueblos del Maestrat y de Morella —queda dicho— atraviesan actualmente una etapa de decadencia económica; pero en otros tiempos las cosas les fueron mucho mejor, así por motivos de estrategia como por las condiciones de su producción —cereales, lanas—, hoy unas y otras caducadas o modificadas. Nobles y burgueses acomodados los habitaron, y construyeron sus casas con preciosidad y ornato. La pobreza posterior, y desde luego un cierto gusto instintivo por las bellas piedras, hacen que sean más conservadores de sus reliquias que las zonas ricas. (Fuster, 1962*b*: 274)

Ja he comentat en algun altre moment com la conservació del patrimoni, com ací assenyala Fuster, pot estar associada més a una situació de pobresa o, si més no, d'escàs progrés econòmic, que a una voluntat de manteniment de determinats edificis pel valor intrínsec que puguin tenir. En la mateixa línia argumentativa esmentada anirà la visita que tot seguit farà Fuster a Catí, del qual dóna dades d'evolució de població que confirmen el procés de despoblament:

Catí tiene 1.500 habitantes —casi 1.000 menos de los que tenía en 1900— y ha preservado, intacto, su completo carácter medieval. (Fuster, 1962*b*: 275-277)

Finalment, arribarem a Morella, l'apartat més llarg —i el central, podríem dir— del capítol. Abans però, es pot visitar el santuari de la Mare de Déu de Vallivana:

Esta virgen es la patrona de Morella, y la ciudad le dedica cada seis años —1958 ha sido el último— unas solemnes y animadas fiestas, con exhibición de danzas gremiales y ambiente de romería comarcal. (Fuster, 1962*b*: 281)

Aquesta que acabo de citar és una de les poques referències concretes que Fuster donarà respecte al moment de redacció del llibre. Com ja he assenyalat, pel to de «guia d'autor» que té *El País Valenciano* mai no hi trobem, per exemple, informació sobre mitjans de transport o sobre allotjaments i restauració, habituals en altres tipus de guies turístiques. La dada concreta 1958 pot servir al lector, tanmateix, per a saber ben fàcilment quan serà la propera celebració del Sexenni. Cal remarcar, a més a més, que aquesta dada no s'actualitzarà en la traducció al català del llibre, publicada el 1971, malgrat que el 1970 es va celebrar la festa.

En aquest apartat Fuster va combinant la descripció del poble o dels voltants amb dades històriques, amb una molt bona estratègia per a mantenir alhora el to amè i la fluïdesa del text. La primera referència històrica que ens dóna és —potser de manera

sorprenent, perquè no segueix un ordre cronològic— la de les guerres carlines, amb Cabrera, *el Tigre del Maestrat*, com a base de tota la *narració*. A més a més, comença amb les guerres carlines i no, per exemple, amb la conquesta cristiana, com si el lector estigués esperant aquesta aproximació, atesa la importància que aquestes revoltes van tenir a la comarca —Fuster assenyala, però, que Morella no pertany a la comarca del Maestrat—:

Estamos, por fin, en lo que esperábamos que fuese el Maestrat famoso de las guerras civiles: de las guerras carlistas. No es sólo éste, claro está: pero éste —esto— responde mejor, más plásticamente, a nuestra imaginación. Y lo bueno es que no es tal Maestrat: Morella, en cuya jurisdicción geográfica e histórica acabamos de entrar, no perteneció nunca a la Orden de Montesa ni estuvo por tanto sujeta a su Maestre, sino que fue ciudad de realengo desde que Jaime I la recuperó —a fuerza de puños— de don Blasco de Alagón, quien, a su vez, la arrebatara a los moros. El descuido de los cronistas de guerra contribuyó a confundir las dos comarcas vecinas. (Fuster, 1962b: 281)

La història i la descripció del territori estan amanides, a més a més, amb anècdotes que van afegint color al discurs, encara que algunes tenen, certament, un to més aviat tètric:

A medida que ascendemos —Morella está a 1.000 metros de altura—, la carretera se ciñe a precipicios y serpentea de manera mareante. En más de un punto crítico, algunas familias amorosas han tenido la ocurrencia de erigir menudos monumentos funerarios, de desagradable tono admonitorio para el viajero: «*Aquí falleció de accidente...*» Y, desde luego, la posibilidad es horrenda y próxima. Las revueltas se suceden. (Fuster, 1962b: 282)

Resulta molt interessant com Fuster connecta la figura de Cabrera amb la descripció del paisatge de Morella. En un primer moment, ens presenta el militar —«aque'l seminarista tortosino metido a militar», diu— amb una imatge llegendària, gairebé pictòrica, muntat damunt el seu cavall, per tot seguit passar a la tranquil·litat de la natura i insistir en el contrast. Hi ha, a més a més, una incorporació del jo discursiu que matisa la imatge mostrada:

Podemos imaginarlo en cualquier esquina de estas sierras, montado en su caballo, boina roja y capa blanca —su legendaria capa blanca agitándose en el viento... Y sin embargo, estos mismos lugares, sangrientos bajo el arrebato de Cabrera, son de una gran calma, algo así como la cita de las ausencias en una naturaleza absolutamente

pasiva y libre. Por lo menos, eso es lo que he pensado por un momento, aunque quizá sea un momento de debilidad.

Pero sigamos. El paisaje cambia de repente. La montaña estéril se ha trocado en cultivo. Aparecen masías, caseríos. La extensión triguera es enorme: no sé si rendirá en buena medida. (Fuster, 1962*b*: 282)

Com veiem, Fuster tanca el passatge amb la referència a la humanització del paisatge: el conreu del blat. I, així mateix, amb la reflexió sobre la productivitat que aquest conreu pugui tenir. Novament, la natura se'ns presenta humanitzada. O, dit d'una altra manera, és només la natura humanitzada la que se'ns presenta, perquè la referència a l'altra natura, a la «naturaleza absolutamente pasiva y libre», és breu i momentània.

També és força remarcable el caràcter icònic que Fuster associa a Morella, tan bon punt apareix als ulls del visitant. La importància històrica de la ciutat, per la situació estratègica en què es troba, és considerable i ho veiem per l'espai que el de Sueca hi dedica en la guia. Més, molt més, per exemple, que els escassos sis paràgrafs que havia dedicat a Castelló de la Plana, tot i ostentar aquesta la capitalitat de província. Però és que, com deia, Morella acaba resultant un símbol del país:

Toda la Edad Media nuestra Edad Media parece condensada en su perfil de fortaleza íntegra, recortándose contra un cielo de azul débil, bajo el sol que da a las piedras un color de miel clara. (Fuster, 1962*b*: 282)

A partir d'ací, Fuster es detindrà a descriure'ns, amb bastant detall, l'església de Santa María —«Los técnicos la consideran como el mejor templo gótico del País Valenciano, y lo es» (1962*b*: 283)— i el castell —«una magnífica atalaya sobre Morella y sus alrededores» (1962*b*: 284). En la descripció del castell trobem una frase, deixada caure com qui no hi vol donar importància, amb què Fuster gairebé explica en quatre paraules el que va representar el Compromís de Casp: «el turbio pasteleo de Caspe» (1962*b*: 284).

Com ja havia fet amb Catí, també insisteix en el declivi demogràfic que està vivint Morella —amb uns comentaris que deixen en el lector un profund sabor amarg—, que contrasta amb el dinamisme de l'activitat manufacturera del passat:

Morella tiene actualmente unos 4.000 habitantes, pero de ellos sólo unos 2.000 viven dentro del recinto amurallado, es decir, en la ciudad; el resto queda esparcido en las masías de los contornos. En 1900 la población pasaba de las 7.000 almas. El vecindario emigraba, emigra. Una vuelta por las calles de Morella ya produce ese efecto de lenta decadencia: el aire taciturno, el cansancio grabado en los ancianos vestidos de negro, la amarga ausencia de niños... Hubo aquí, antes, una afanosa industria textil. Ahora ha quedado muy reducida, y no parece que vaya a reanimarse de manera inmediata. (Fuster, 1962b: 288-289)

Insisteix, però, que aquesta decadència demogràfica i econòmica pot acabar resultant atractiva per al visitant, per al turista. Ja he apuntat que és sobretot en ferros viatjar per les terres de l'interior del país que Fuster reflexiona sobre aquest aspecte del turisme. És com si, un poc *avant la lettre*, Fuster estigui situant el turista en una posició de visitant d'una mena de parc temàtic històric o, si més no, de museu etnogràfic. La tristesa rau en el fet que el que el visitant té al davant no són peces de museu, sinó gent de carn i ossos que viu —que malviu— en una part del territori que ha acabat esdevenint gairebé inhòspita. I, a més a més —també ho he apuntat i Fuster en certa manera, potser de manera inconscient, ho assenyala—, en les dècades dels cinquanta i els seixanta del segle passat el concepte turisme d'interior encara no apareixia ni en els somnis dels empresaris turístics, que tot just començaven a fixar el seu objectiu en el sol i les platges valencianes:

Como en San Mateo, como en Catí, como en tantos otros pueblos de este Norte valenciano, el contraste entre la actualidad apagada y los rastros del auge pasado despierta en el viajero una cierta congoja depresiva. Y sin embargo, ¿no es esa consternación difusa, que el visitante comparte con el lugar, un encanto más, un nuevo atributo sugestivo para los ojos forasteros? [...] Morella es una ciudad para saborearla morosamente, amorosamente. Al viajero le gustaría quedarse en ella unos días, sumido en su paz recogida. Pero el asunto del hospedaje está muy mal, y no hay más remedio que renunciar a la idea. Compramos un *souvenir* adecuado —una manta morellana, a colorines, tejida a mano en cualquier obrador recalitrante—, y salimos. (Fuster, 1962b: 289-292)

Abans d'abandonar Morella camí del santuari de la Balma i dels pobles del Maestrat que ens aniran dirigint novament cap al sud —la Todolella, Vilafranca del Maestrat, Ares del Maestrat, Benassal, Albocàsser, les Coves de Vinromà, Cabanes—, Fuster encara tindrà temps per a fer referència al famós miracle de sant Vicent Ferrer, explicat amb la simple reproducció d'una inscripció que el visitant encara avui podrà trobar:

En un momento del paseo, una inscripción nos advierte del milagro que obró allí san Vicente Ferrer: «*la resurrección de un niño que su madre, enajenada, había descuartizado y guisado en honor al santo*». (Fuster, 1962b: 290-291)

Finalment, i com ja havia dit, el recorregut per les terres del nord del País Valencià acaba a la mar, amb una brevíssima referència a la mar. Aquest paràgraf és l'apartat complet —amb citacions literàries incloses, però sense cap tipus de descripció, apuntem-ho— que Fuster hi dedica amb el títol «Y el mar»:

Desde Cabanes a Borriol, pasando por Puebla Tornesa —*La Pobla Tornesa*—, el Desierto de las Palmas ocupa el panorama del Este. Tras Borriol, la Plana, y ya Castellón. Y nuestro amigo el mar: «*la mer toujours recommencée*», que decía Valéry, o «*el mar siempre interesante*», que decía con adjetivo más circunspecto el abate Cavanilles... (Fuster, 1962b: 305)

L'itinerari següent, el quart, «Liria, los Serranos y una excursión a Castilla», que és el que Fuster dedicarà a «recorrer la mitad Norte e interior» de la província de València, és el més curt del llibre. Per exemple, no arriba a ocupar la meitat de pàgines que els dos itineraris que el precedeixen i és poc més d'una quarta part que el més llarg de la guia, el que se centra en València i els voltants. El recorregut que hi farà Fuster és circular, amb sortida i arribada al cap i casal.

El primer apartat d'aquest capítol té un títol que pot resultar força ambigu: «Lugares para el veraneo». El lector podria pensar que és un apartat dedicat específicament a presentar les àrees d'esplai i de descans de l'interior: les urbanitzacions o les zones de xalets que ja llavors començaven a proliferar per aquest indret relativament pròxim a la ciutat de València però amb una temperatura bastant més agradable, sobretot a l'estiu. Confirma aquesta sensació la fotografia i el peu de fotografia que introdueix l'itinerari: «Villas y chalets en el borde montañoso de la Huerta». Ara bé, el que és el contingut en si, no difereix substancialment d'altres passatges de la guia, en què ens descriu diferents pobles. En aquest cas, Bétera —«Bétera es un pueblo vulgar», afirma Fuster (1962b: 308) amb una rotunditat sense matisos una mica inusual en ell—, Nàquera, Serra..., i especialment, la cartoixa de Portaceli. Certament, però, hi ha unes línies dedicades a l'estiueig, però no em sembla que tinguin prou pes com perquè l'apartat hagi pres aquest nom. Intueixo que era la

manera amb què Fuster intentava trencar la contínua —i de vegades monòtona— presència de topònims en els títols dels apartats:

Ya lo dije en otra página: estos pueblos limítrofes de la Huerta de Valencia se han ganado la rotunda adhesión de la burguesía de la capital para el problema de los veraneos. Mientras avanzamos hacia Bétera podemos apreciar la magnitud de esa predilección: la cantidad y la calidad de las villas y los chalets que se han construido causan sorpresa incluso a la misma gente del país. Hay zonas, como Campo-Olivar, que llevan invertidos muchos duros, muchos millones de duros, en lujos y comodidades. Y, en general, cosa rara, domina el buen gusto.

Ganamos altura, insensiblemente, y el secano, con sus ocreos opacos y sus vegetales parcos, nos agobia un poco, al principio, cuando nuestra retina aún retiene la costumbre verde de la huerta. Bétera se ofrece también a los veraneantes. Uno de estos chalets —aquél, de tan cómica arquitectura— se llama, o se llamaba, la *Caseta Blanca*. En la *Caseta Blanca* pasaban los fines de semana los poetas y los eruditos de la *Renaixença* valenciana del siglo pasado, y aquí murió Vicente Wenceslao Querol, un funcionario de ferrocarriles que hacía versos encantadores. (Fuster, 1962b: 308)

Resulta interessant, d'una banda, observar com Fuster, ara sí, lloa el bon gust que a l'hora de construir ha tingut la burgesia valenciana. De l'altra, com transforma novament la descripció del territori en un exercici de crítica literària, en aprofitar un sol xalet per a parlar de la Renaixença valenciana i, en concret, del poeta Wenceslau Querol.

El pròxim apartat del capítol és «Liria»: els primers paràgrafs es dediquen a parlar-nos superficialment dels pobles que ens trobem camí de la capital de la comarca del Camp de Túria. Com hem vist en molts casos anteriorment, Fuster inicia la seva descripció de Llíria amb una referència a l'aigua, a l'escassetat d'aigua per a reg. En aquest context —com ja havia fet en parlar-nos del Pla Sud—, ens avança una obra hidràulica que encara és un projecte:

Le queda, pues, mucho espacio condenado, de momento, al secano. Y no es mal secano, por otra parte. Si alguna vez se deriva hacia aquí un canal desde el pantano de Benagéber, como está previsto, Liria cambiará sin duda de fisonomía.

Ahora es aún un pueblo de calles costaneras y polvorientas, de una modestia bastante inusitada en las ciudades cabezas de partido de esta provincia. (Fuster, 1962b: 311)

Resulta ben interessant l'adverbi inicial del segon paràgraf: aquest «ahora» amb que Fuster sembla esperar que els canvis duguin el progrés al poble. Fuster en aquest

punt es mostra més pròxim al canvi de maneres de viure que al manteniment d'uns costums que considera que han de formar part del passat. És més concret en els mots que segueixen els que acabo de citar:

En la plaza mayor se improvisa cada día el mercado de carnes y verduras. Todo tiene un aspecto un poco viejo y desansiado. Los labradores van vestidos con blusa negra, y no es infrecuente encontrar algún anciano tocado con un pañuelo, a la manera antigua. No habíamos visto supervivencias de indumentaria de este tipo más que en algunos rincones del Maestrazgo, y quizá no volveremos a ver otras en lo que nos resta por correr en lo demás del país. (Fuster, 1962b: 311)

També ens parlarà de la Lliria monumental i de les produccions agrícoles —la vinya, la garrofa, la ceba— i aprofita per fer una de les poc habituals comparacions entre diferents zones que trobem al llibre:

Y no se crea, con todo, que Liria pertenece al linaje de las ciudades dormidas en su pasado, como Catí o Morella. Carece, desde luego, de aquella fuerza expansiva y eufórica que pronto descubriremos en las de la Ribera del Júcar, por citar sólo una referencia agrícola. Pero todavía la vid y el algarrobo, todavía —y más que nada— la cebolla, dan a Liria una base económica bastante elástica, que ya querrían para sí los pueblos del Maestrazgo. De la vitalidad de Liria encontramos claras seriales en nuestro paseo por sus calles. Las bandas de música, sin ir más lejos, son uno de ellos. (Fuster, 1962b: 312-313)

Com podem comprovar, Fuster és capaç de fer un gir en la seva línia discursiva per passar de la producció agrària a les bandes de música. A més a més, també aprofita de manera magistral la importància que té una determinada manifestació cultural en un poble per a extrapolar la informació a tot el País Valencià:

Calculo que no bajará de 300 el número de bandas de música que funcionan hoy en el País Valenciano: sólo en la provincia de Valencia hay, según el Instituto Nacional de Estadística, 160, y se olvida en la cuenta a las de Liria. (Fuster, 1962b: 313)

Els paràgrafs finals de l'apartat dedicat a Lliria es dediquen a donar-nos informació arqueològica i històrica. Veiem, doncs, que en *El País Valenciano* Fuster no presenta una estructura sistemàtica en la seva informació. De vegades, la informació històrica sens presenta al principi, com a introducció al municipi que està visitant —com havíem

vist, per exemple, en el cas de Sagunt—; en altres casos, acompanya de manera paral·lela tota la descripció —Morella—, i, en altres, com en aquest, apareix al final.

Quatre apartats més completen aquest itinerari que s'endinsa en la zona castellanoparlant del País Valencià: «Los Serranos», «La Castilla valenciana», «El Valle de Ayora» i «Retorno a Valencia». És, en certa manera, el canvi de predomini lingüístic el que marca aquesta part de l'excursió —o, com a mínim, el que l'emmarca. En el primer paràgraf dedicat als Serrans, hi trobem:

Los serranos —los serranos de esta serranía que se acerca— hablan ya castellano, un castellano aragonés, como sus vecinos del Norte, los turolenses y los castellanenses del valle alto del Palancia. (Fuster, 1962b: 316)

I cap al final de l'itinerari, ja de retorn a València: «En la Vall dels Alcalans se vuelve a hablar catalán» (Fuster, 1962b: 330). Hi ha, tanmateix, abans d'aquesta referència lingüística, un element metadiscursiu que demostra com Fuster està sempre pendent de la informació que ja ha donat:

Ahora entramos en la comarca de Chelva, o, como se dice también, de los Serranos. Se les mencionó ya, en este libro, al hablar de las torres y del puente de Serranos, en Valencia. (1962b: 316)

Aquest tipus d'elements metadiscursius orienten el lector i mostren que Fuster espera que la seva guia sigui llegida des del principi fins al final, i no de manera parcial, anant directament a un itinerari o a una localitat concrets, com pot passar en una guia turística convencional.

En l'apartat «Los Serranos» trobem, a més a més, un passatge que, personalment, considero dels més sorprenents —per inesperat— de tot el llibre. Després d'evitar entrar al Villar —«Sacrificaremos a Villar del Arzobispo»—, malgrat que és el poble més gran la comarca, perquè «tiene pocas curiosidades para el turista» (1962b: 316), Fuster es dirigeix cap a Xelva, una localitat una mica més petita. És en els paràgrafs que dedica a Xelva que trobem el passatge a què m'acabo de referir i que no em puc estar de citar complet:

Quizá el lector no conozca las teorías del doctor Vicente Mares, rector que fue, allá por el siglo xvii, de la iglesia parroquial de Chelva, notario apostólico y comisario de Santo Oficio de la Inquisición de Valencia. El doctor Mares publicó en 1681 un libro titulado *La Fénix Troyana*, que venía a ser algo así como una historia del universo y de Chelva en una sola pieza. El buen clérigo partía de un principio historiográfico de indudable seducción: «todos tenemos la puerta abierta para conjeturar lo más verosímil». Y puesto él a conjeturar, empieza por suponer que el paraíso terrenal, el mismísimo edén bíblico, estuvo emplazado en la jurisdicción de su parroquia. Mares argumentaba: el Paraíso debió de estar en la villa de Chelva porque ésta «tiene mucho de paraíso; porque yace en la mejor parte del orbe, que es Europa; en la zona más templada y más heroica, que es España; en el reino más florido, que es Valencia». (Como supletoria, tenía otra tesis: si en Chelva no estuvo el Paraíso, por lo menos «es muy verosímil que Adán y Eva estuviesen en España y en los montes de Chelva al ser arrojados de aquel jardín de las delicias»...)

Aparte lo divertida que *La Fénix Troyana* resulte —y el mamotreto se titula así porque su autor encuentra «verosímil» que Chelva fuese fundada por los troyanos—, las palabras del doctor Mares sirven para calibrar la novedad del paisaje. Claro está que el amor patrio local del cura exageraba grotescamente el hecho: pero la verdad es que desde que abandonamos la Huerta de Valencia no había obtenido nuestra vista un regalo tan gentil de la naturaleza. Tras la aridez del Camp de Llíria y de los campos de Villar, Chelva aparece como un oasis riente y dócil. Y, por añadidura, a la húmeda fertilidad del valle se une la bella disposición de la montaña, extendida en anfiteatro, que también verdea de árboles y matorral. (Fuster, 1962b: 316-320)

És, certament, ben difícil que algun lector conegui avui les teories del doctor Vicente Mares. Tampoc no crec que en el moment en què Fuster redacta la seva guia les teories del rector de Xelva i el seu llibre fossin gaire coneguts —fora de Xelva, i fins i tot dubto que a Xelva. La referència a aquesta obra tan minoritària demostra uns coneixements bibliogràfics excel·sos però també una voluntat d'explotar-los d'una manera ben divertida i ben irònica. Perquè el fet que Fuster s'atreveixi a tergiversar lleugerament el text de Mares té ací ben poca importància.²⁶ El que és important és l'aprofitament que en fa. Com una anècdota més de les que van adornant el seu text, també aquest passatge aporta amenitat al seu discurs.

L'inici del darrer paràgraf de l'apartat dedicat als Serrans és força colpidor:

²⁶ En general, les citacions que fa Fuster de l'obra de Mares són acurades, tret que fa servir l'adjectiu «verosímil» en lloc del que hi ha realment en el text: «verisímil». És probable que Fuster desconegui que aquesta altra forma de l'adjectiu és correcta o senzillament hagi llegit malament el text. També és ben factible que, fins i tot coneixent-la, hagi decidit que al lector del segle xx li pot resultar estranya i per això la canvia. Això importa poc, em sembla. Sí que és remarcable que Fuster obvia una frase prèvia a la que cita i que fa que l'afirmació de Mares no sigui tan contundent com ell la presenta:

Pero yo, aunque con las conjeturas de tan graves Autores, veo el Parayso tan cerca de Chelva; no quiero dezir, que en ella estuvo plantado: pero me atrevo a dezir, que tiene Chelva mi Patria, mucho de Parayso. (Mares, 1681: 31)

També és ben cert que, presentada com a teoria del rector, la *localització* resulta molt més divertida.

De Chelva, siguiendo adelante, podríamos ir al Rincón de Ademuz, «isla» administrativa valenciana entre las provincias de Cuenca y Teruel. No iremos a Ademuz, cuya gente se empeña en ser valenciana a pesar de todo. (Fuster, 1962b: 320)

El lector pot arribar a tenir la sensació que Fuster no vol ni considerar el Racó d'Ademús com a part del País Valencià, malgrat que en forma part de manera indiscutible des de la conquesta. Tampoc no m'atreviria a afirmar amb un mínim de rotunditat que sigui el predomini lingüístic el que fa que Fuster decideixi deixar fora de la seva descripció tota aquesta comarca. El cas és, però, que certament hi passa per alt, fins al punt que la comarca no apareix en el mapa en què Francesc Fontanals incorpora l'itinerari corresponent a aquest capítol. Si que apareix, tanmateix, en el mapa a escala final, que té un caràcter més administratiu.

Encara sorprèn més l'omissió conscient del Racó d'Ademús si considerem que l'apartat següent del capítol és, justament, el que Fuster dedica a uns territoris incorporats al País Valencià —concretament, a la província de València—, el 1851, és a dir, uns territoris que històricament mai no han format part del regne de València, sinó de Castella, i que són, per tant, de parla castellana. «La Castilla valenciana» es dedica als municipis de Requena i d'Utiel i Fuster iniciarà aquest apartat explicant breument, però amb molta concreció, el pas d'aquesta comarca a la dependència administrativa de la província de València:

Requena. Esto es: Castilla. Porque la comarca en que hemos entrado y que llega hasta el límite de la provincia, como metida en la vecina de Cuenca, perteneció siempre al Reino de Castilla. Y castellana pura es en su lengua, en su fisonomía, en sus costumbres. La viña, imperante y extensa como no la habíamos visto antes, nos certifica con lo demás que estamos en una prolongación de la Mancha. Requena y su campo solicitaron ser incorporadas a Valencia en 1851, pues su vinculación económica al litoral —razones de comercio— aumentaba al galope. Desde entonces los requenenses han realizado verdaderos esfuerzos por sentirse valencianos, y hasta cierto punto lo han conseguido. Con frecuencia se designa a su comarca con la perífrasis «la Castilla valenciana». Pero quizá ya convenga llamarla «la Valencia castellana». (En realidad, simplemente Requena, y no nos compliquemos la vida.)

En Requena, chopos. Otro rasgo que delata su origen. Chopos en su campiña, chopos en la misma ciudad. Y la ciudad conserva aquel aire arcaico, casi gótico, que conviene a la imagen tópica de Castilla, aunque a nosotros, que venimos del Maestrat y de Morella, no nos llega a impresionar. (Fuster, 1962b: 323-326)

És interessant veure com Fuster parla ací de l'esforç que fan els requenencs per sentir-se valencians: connecta una mica amb el que havia dit abans de la gent del Racó d'Ademús, que «se empeña en ser valenciana a pesar de todo». En certa manera, podríem dir que hi ha una voluntat —conscient o no— d'equiparar ambdues comarques, malgrat la diferència en l'aproximació històrica. Potser al darrere de totes aquests dissimetries en el tractament de les comarques castellanoparlants hi ha el difícil encaix que tenen aquestes comarques —bàsicament les que històricament sí que pertanyen al regne de València— en la proposta identitària de base lingüística que promulga Fuster.

Em sembla que no és aquesta tesi el lloc més adequat per a aprofundir en aquest punt concret de la proposta nacional fusteriana, però, sens dubte, és un aspecte que no resulta gens trivial. L'aproximació general de Fuster a les àrees castellanoaragoneses denota una certa incomoditat: és com aquell científic que té una bona hipòtesi de treball, que sap que pot validar aquesta hipòtesi, però que alhora és conscient que hi ha algun aspecte de la realitat que, malgrat que està convençut que no modificarà la seva tesi final, no deixa de ser un impediment, un aspecte que encara no és capaç d'incorporar a la seva *teoria general*. Fuster aborda aquesta problemàtica —li resulta inevitable— en *Nosaltres, els valencians* —en un capítol que ja des del títol es presenta bastant rotund pel que fa a les escasses possibilitats de trobar-hi solucions: «La dualitat insoluble» (1962a: 95-108)— i, com veiem, de manera molt més superficial en *El País Valencià* —novament, la modalització genèrica del discurs s'hi imposa— però no, per exemple, en *Qüestió de noms*. Resumint —i resumir en aquest cas és força perillós—, podríem concloure que la cosa més pròxima a una solució que Fuster assaja és afirmar que la presència castellanoaragonesa al País Valencià és molt minoritària —fundacionalment i amb el pas dels segles— en comparació amb la catalana i que, per tant, és la llengua catalana —i amb la llengua catalana, l'*estirp* catalana— la que dota d'identitat el poble valencià. Ferran Archilés (2012: 177-200) ha dedicat un capítol complet, «*Nosaltres, els valencians: l'essencialisme lingüístic*», a analitzar amb molt més deteniment tota aquesta qüestió. És a ell, i concretament a la primera part del capítol (Archilés, 2012: 177-188), a qui remeto el lector que tingui interès per aprofundir en aquest aspecte, indiscutiblement controvertit, de les teories fusterianes.

Tornant a *El País Valenciano*, veiem com Fuster, amb la senzilla referència a un arbre que té poca presència en terres valencianes, és capaç de passar de l'anàlisi identitària de la comarca de Requena a la descripció del territori. L'estratègia discursiva és, em sembla, molt brillant. Ara bé, tota la descripció tindrà com a base la diguem-ne *castellanitat* de la comarca. Perquè no sols les portades de les esglésies de Requena són «de estilo castellano isabelino», sinó que «el conjunto es castizo, señorial, fino y recio a un tiempo» (Fuster, 1962b: 326). Aprofito aquesta nova aparició de l'adjectiu «castizo» per a confirmar les sensacions que havia tingut quan, anteriorment, Fuster el feia servir per qualificar el barri del Carme de València. És un adjectiu que, sens dubte, queda associat a l'òrbita castellana. I la mateixa consideració podrien tenir els altres tres adjectius que completen la qualificació.

Després de dedicar un únic paràgraf a Utiel, Fuster es dirigeix cap a la Vall d'Aiora, de la qual remarca —el fet lingüístic continua molt present— que «habla también castellano, pero pertenece al Reino de Valencia desde 1281» (1962b: 327). D'aquest breu apartat m'agradaria remarcar com un Fuster brillantíssim és capaç de combinar en una sola frase elements de descripció del territori, referències històriques i, també, dades sobre la fauna a la manera del millor dels especialistes:

De Cofrentes a Jalance corremos a la orilla del Júcar, que queda a nuestra izquierda, y a la otra parte del río se extiende la Muela de Cortes de Pallás, una brusca maraña de monte, donde se emboscaron los moriscos rebeldes de 1609 y donde todavía se cría y campa por sus respetos la casi extinguida raza de la *capra pyrenaica hispanica*. (Fuster, 1962b: 328)

Vista aquesta citació caldria afegir a les característiques del *centaure* Fuster la de biòleg.

Finalment, en el breu apartat amb què clou l'itinerari, «Regreso a Valencia», Fuster travessa la Foia de Bunyol. Només ens dóna algunes dades molt superficials de Bunyol —«Una fábrica de cemento [...] y unas cuantas de papel»—, Xiva i Xest —«uvas y vinos muy loables»— i, després de fer referència a la Vall dels Alcalans, torna directament a València.

4.3. Cap al sud

En els quatre itineraris que resten per a completar *El País Valenciano* Fuster ens fa viatjar cap al sud, prenent com a referència i com a punt de partida la ciutat de València. En el primer d'aquests quatre itineraris sortirà de València cap al sud, per l'interior, camí de la Ribera Alta fins a arribar a la capital de la Costera, Xàtiva. Després travessarà la zona muntanyosa de la Vall d'Albaida fins a Gandia i Oliva per, finalment, tornar per la costa fins a la ciutat de València. És, doncs, l'itinerari que inclourà, per exemple, Sueca, el poble de Fuster.

Com ja havia fet en algun dels itineraris anteriors, el primer apartat té una introducció del tot metadiscursiva. El títol de l'apartat, «Proyecto», també és, de fet, completament metadiscursiu. Són uns mots que connecten perfectament amb l'inici del llibre, ja que reprenen la idea dels tòpics en què Fuster tant ha insistit. Els dos paràgrafs em resulten magnífics, i necessiten ben poca exegesi:

Quizá el itinerario que ahora vamos a emprender sea el que responde con mayor justeza a las expectativas de lo que podríamos llamar un turista cien por cien. Pienso en aquel tipo de visitante que se trae como único aperitivo las cuatro ideas publicitarias —cuatro y aún me parecen muchas— que sobre el País Valenciano le ha propinado su agencia de viajes. Pienso, además, en el europeo deslumbrado en su frutería nórdica por una naranja tentadora, o en el americano de cierta edad que se atrevió a leer de don Vicente Blasco algo más que *Los cuatro jinetes del Apocalipsis*. Uno y otros esperan una tierra valenciana réplica del mitológico Jardín de las Hespérides, con un borde lacustre y arrocerero, y un mar soleado y puro. Todo ello lo encontraremos en nuestro camino de hoy.

Atravesaremos, primero, la Ribera Alta de Xúquer, de Norte a Sur; cruzaremos la comarca de Gandía, y, de retorno a la capital por la Ribera Baixa, haremos un alto para curiosear la Albufera. Quiere decirse, pues, que proyectamos nuestro recorrido sobre las zonas más jaleadas y repetidas por el tópico, si exceptuamos la huerta estricta de Valencia: las zonas del naranjo masivo, del arroz encharcado, del lago, reunidas en un solo trazo sobre el mapa. Y por si ello fuera poco, entre la ida y la vuelta, entraremos en Játiva, ciudad de mucha historia, ligada a los fabulosos Borgia del puñal, el incesto y el veneno. ¿Qué más se puede pedir? (Fuster, 1962b: 333-334)

En certa manera, no sols el tòpic descriptiu hi és present; també hi ha el que podríem considerar el turista típic que s'acostarà al País Valencià, el que hi arriba enviat per l'agència de viatges i que, per tant, ben probablement buscarà el sol i la platja valencians i, a tot estirar, una excursió bastant relaxada com la que Fuster proposa ací —tot i que difícilment serà relaxada si es completa en un dia, com diu: una cosa serà la lectura; una altra, ben diferent, dur a terme el recorregut. És interessant, a

més a més, que, crec que per primera vegada, Fuster faci referència a turistes americans. Sens dubte, és la figura de Blasco Ibáñez, amb la connexió cinematogràfica —*Los cuatro jinetes del Apocalipsis* és la primera de les seves novel·les que Hollywood va filmar, amb Rodolf Valentino al capdavant del repartiment—, la que fa que Fuster pensi en els turistes americans, que, d'altra banda, no crec que fossin gaire nombrosos en aquella època. També és cert que la referència als turistes estrangers la fa més aviat tenint clar que els seus lectors seran gent del país o turistes espanyols. Fuster completa aquest apartat introductori amb un comentari sobre les comarques que visitarà en el recorregut i sobre els rius que les nodreixen: el Xúquer i el Serpis.

Tancat aquest apartat introductori, Fuster ens farà emprendre camí cap a Xàtiva «Por la Ribera Alta». Anirà fent esment dels diferents pobles que va travessant la «Carretera Nacional de Cádiz y Gibraltar a Barcelona» (Fuster, 1962b: 334) fins que, en arribar a Alberic —del qual recordarà tant les coques d'aire de la Pasqua Florida com les lletugues del Diumenge de Rams—, es desviarà cap a Antella per visitar l'assut on neix la Sèquia Reial del Xúquer:

Se trata de una obra monumental, inteligente cuya trascendencia no tiene par en la región.

En la fachada de la casa de las compuertas, una lápida dieciochesca pretende explicar la historia del canal:

*Le debo mi principio al rey don Jaime;
al justo don Martín, mi privilegio,
y la gloria de verme concluida
al monarca mayor Carlos Tercero,*

dice, poco más o menos. El viajero, si es como yo, escéptico por lo que afecta a los «patrocinios» reales de obras públicas, recordará en seguida la ingeniosa inscripción que alguien puso en una fuente madrileña:

*Deo volente,
rege clemente,
populo contribuyente,
se construyó esta fuente...*

«*Populo contribuyente*», en efecto. La Acequia Real salió de los bolsillos de los propietarios beneficiados. Así debía ser, por otra parte. Pero parece injusto que se les olvide en el versito zalamero. (Fuster, 1962b: 335-336)

Abans d'aquest fragment de to tan clarament irònic respecte a la responsabilitat pecuniària de les obres de la Sèquia Reial, Fuster havia insistit en l'excepció que representa respecte a la resta del País Valencià l'abundància d'aigua per a reg de què gaudeixen els llauradors de la Ribera. Sorprèn, però, que en parlar ací del Xúquer —al qual una mica abans ha qualificat de «bondadoso» (Fuster, 1962b: 334)— no faci esment a les periòdiques riuades que han anat assolant històricament alguns indrets de la comarca,²⁷ ni, en el mateix sentit, a l'etimologia popular que el qualifica de *Devastador* —el poble sol responsabilitzar d'aquesta denominació els moros, en una ben popular i ben habitual manera de fer que sol responsabilitzar-los de qualsevol cosa que formi part del passat més o menys remot. Sí que subratlla, però, sempre atent a la producció agrícola de cada comarca, l'existència de camps dedicats a l'arròs i la cada vegada més intensa presència del taronger:

Desde Gabarda a Antella el naranjal se hace imposiblemente denso, y se emperifolla de vez en cuando con algunas palmeras. (Fuster, 1962b: 335)

L'apartat dedicat a Xàtiva té una extensió considerable, similar, per exemple, a la que havia tingut anteriorment Morella. I també com havia fet amb Morella, Fuster ens dóna una imatge, a manera de fotografia panoràmica, de la ciutat vista des de la distància:

Un pueblo: Llosa de Ranes. A su lado, el Puig de Santa Anna, con un balneario de aguas sulfurosas. Y Játiva: *Xàtiva*. La ciudad se asienta en la falda de su monte, gris y airosa, con la mole de la Colegiata alzándose sobre las casas. Arriba, murallas y torreones del castillo, recortados contra un cielo azul lechoso. A la izquierda, el *calvari vell*: cipreses y ermita blanca. Pasamos, antes, sobre el río Cányoles, y subimos a la ciudad. La entrada, por un arrabal obrero, informa ya al turista que Játiva es algo más que una población linajuda, insigne por su pasado.

Tot seguit, Fuster assenyala la importància històrica de Xàtiva, des de la fundació ibera fins a l'incendi i el canvi de nom ordenats per Felip V i recorda, òbviament, que «en el Museo municipal han colgado cabeza abajo el retrato de aquel monarca» i, també, que Xàtiva va arribar a ser «efímera capital de provincia» (1962b: 337).

²⁷ Fuster farà referència a les inundacions que provoca el Xúquer en l'itinerari següent, en fer-nos visitar Alzira.

Després d'apuntar les referències productives de rigor —a banda de la producció agrícola, la de paper, licors, mobles, joguines...—, el nombre d'habitants —20.000, tot i que abans ja havia assenyalat que en època musulmana la ciutat havia arribat als 30.000— i la importància de la fira, «la más popular y voluminosa de la región», Fuster dedica un llarg apartat als personatges il·lustres que Xàtiva ha donat:

Un detalle impresionante de Játiva es la respetable cantidad de personajes de campanillas que tuvieron en ella su cuna. Más de cuatrocientos setabenses ilustres catalogó la paciencia de un erudito local. Con razón, pues, pudo dedicarse al baptistero de su iglesia mayor esta rudimentaria y bienintencionada cuarteta:

*Tu pila es Jordán fecundo
cuyos hijos con verdad
son timbres de esta ciudad,
gloria y esplendor del mundo*

Naturalmente, en los cuatrocientos nombres de la lista aludida hay muchos, pongamos la mitad, perfectamente olvidados y sin derecho a otra cosa. Pero quedan otros tantos que, con mayor o menor aliento, sobresalieron de manera aceptable, algunos de manera gloriosa, en sus respectivos escalafones. (Fuster, 1962b: 337-338)

Dels dos-cents que en salva, Fuster destacarà la gran presència dels eclesiàstics. I, per tant, com no podria ser d'una altra manera, dedicarà uns paràgrafs als papes xativins, als Borja, que són, segons que apunta irònicament, «el plato fuerte» entre els il·lustres. El fet remarcable és que Fuster els defensa —com a mínim alguns dels aspectes que s'hi associen— de manera gairebé apassionada. I respecte a la llegenda negra de la família, no és ja que la negui, sinó que la reivindica: per a Fuster és aquesta fama, sigui vertadera o falsa, la que fa excepcionals els Borja. La manera en què planteja aquesta reivindicació, partint dels coneixements bibliogràfics que suposa al lector —per tant, i dit sia de passada, intueix que el seu lector és una persona bastant culta o, com a mínim, bastant llegida— és del tot remarcable:

Sobre los Borja —su carrera y su mala nota— existe una literatura tan divulgada, que bien puedo dar por sentado que el lector conoce de ellos lo suficiente para eximirme incluso de la menor precisión sobre el tema. Sin embargo, no quiero callar lo que pienso respecto de la polémica idiota que, desde su época, nos dejan planteada. Contra lo que opina el tartufismo de sus detractores, creo que la aventura borgiana, la legendaria crónica negra del papa Alejandro y de sus hijos, es precisamente algo genial. Así como lo cortés no quita lo valiente, tampoco lo macabro empece a la grandeza, y el capítulo de los Borja, abigarrado de crímenes y

de suntuosidad, es apasionante como pocos en la historia italiana del Renacimiento: ¡que ya es decir! Y también —por eso mismo—, frente a sus defensores y reivindicadores, sostengo mi preferencia por la imagen panfletaria de los Borja, a esa estampita piadosa e insípida en que aquéllos querrían convertirla.

Nada me parece tan admirable, de todos modos, como la capacidad que poseen algunas personas, de atraerse grandes odios inflexibles, y los Borja han sido objeto, en vida y en posteridad, de odios rabiosísimos, desatados y truculentos. Las calumnias que soportan, si son calumnias, lo testimonian. Y si no son calumnias —tal vez no lo son— demuestran en sus titulares una audacia, un tesón, un descaró y una inteligencia, puestos al servicio de ambiciones estupendas, merecedores del mejor de nuestros respetos. (Fuster, 1962b: 338)

Els altres dos xativins que destaca són el pintor Josep de Ribera —«el máximo pintor valenciano del siglo xvii — y de todos los siglos», heus ací, novament, el Fuster que fa funcions de crític d'art— i, en una altra mostra d'ironia erudita, Francesc de Paula Martí —«el señor que inventó la pluma-fuente» (1962b: 338).

La resta de l'apartat, el dedica Fuster a descriure la ciutat, començant pel carrer més senyorial de Xàtiva, el carrer de Montcada, que compara amb el carrer dels Cavallers de València, el carrer de Montcada de Barcelona i carrers de Mallorca. Hi ha, per tant, la voluntat —ací no explicitada, però crec que sens dubte present— de situar Xàtiva dins l'àmbit de la catalanitat que plana per tot *El País Valenciano*. Després, la Seu, —«aunque la verdad es que nunca fue Seo —sede episcopal— sino solamente Colegiata»—, el Museu, on insisteix que Felip V hi és «colgado de los pies», i el castell, que serveix de talaia per a observar part del país. Les vistes són, de fet, i segons remarca Fuster, l'únic que oferia en aquell moment el castell, que era propietat privada. Les vistes i el record dels personatges il·lustres que hi van ser empresonats.

Com a apartat pont camí de la nova parada, trobem «Paso por la Vall d'Albaida»: la serra Grossa, el Benicadell, Mariola i Aitana; Bellús, Benigànim, Quatretonda, Llutxent, Benicolet..., «Gandia». Comença Fuster per assenyalar la qualitat de la terra de la conca de la Safor, amb aigua abundant —ja ho he repetit insistentment: la referència a l'aigua és gairebé obsessiva— i la protecció de les muntanyes del nord, la qual cosa afavoreix una agricultura de fruita primerenca. A banda de llistar els productes agrícoles que s'hi conreen actualment, Fuster també recorda que en el passat Gandia produïa canyamel i cucs de seda. També assenyala la presència d'una indústria creixent, subsidiària de l'agricultura. I, òbviament, inexcusablement, els Borja, ara, sant Francesc de Borja, «claro está, patrón de Gandía» (Fuster, 1962b: 351).

Ja he apuntat en el capítol anterior que Fuster no fa mai referència al moment històric del 1936-1939 de manera que pugui ser entesa pel lector com una connivència amb el règim. En parlar de la Col·legiata de Gandia en qualifica els inicis de revolta:

No menos estragos causó la revuelta del 36 en el interior de la colegiata, del que ha desaparecido una buena cantidad de pinturas notables y retablos curiosos. (Fuster, 1962b: 351)

També fa referència, ja al final de l'apartat, a la gran figura gandiana del món de les lletres, abans de dedicar dues línies escasses a les platges de Gandia. La diferència entre l'interès que mostra per Ausiàs Marc i el que mostra per les platges és una ben clara demostració de quins són els seus objectius de Fuster en aquesta guia. A més a més, novament aprofita l'ocasió per a fer una anàlisi, breu però profunda i precisa, d'un escriptor —com insistiré més endavant, no és la primera ni la darrera vegada que ho fa—, i novament situa un autor valencià en l'àmbit inequívoc de la literatura catalana:

Nos habría gustado tropezar con alguna mansión lóbrega, robusta, medieval, y que alguien nos la señalase como casa de los March. Pues la otra gran figura gandiense es Ausiàs, el poeta. Aquí nació probablemente, hacia el año 1379, siendo su padre —poeta igualmente— Pedro March, tesorero del duque de Gandía. Señor de Beniarjó —un pueblecito de esta huerta—, soldado en Italia, halconero real, hombre de carne fogosa e intempestiva, fue el primero que, en la literatura catalana, se desprendió de los tópicos y de la lengua provenzales para hacer poesía, y construyó en vernáculo puro y con espíritu casi renacentista los más rotundos versos de su época.

*A temps he cor d'acer, de carn e fust.
Jo són aquest que em dic Ausiàs March!*

Fue, según el marqués de Santillana, «home de asaz elevado espíritu», y fray Luis de León todavía le invocaba llamándole «poeta antiguo y bien enamorado». Cantó sus pasiones de amor y de melancolía, y puso en métrica abstrusas reflexiones escolásticas. Introverso, tético y abstracto, no encaja demasiado bien en este escenario muelle y luminoso de Gandía.

Gandía posee, además, playas y cuevas apetecibles: las primeras para el veraneante, las segundas para el arqueólogo —muy importante, la de Parpalló, en el Montdúber. (Fuster, 1962b: 352)

Abans d'emprendre el viatge de retorn cap a València, que ens farà passar per la Ribera Baixa i per l'Albufera, Fuster ens ofereix allargar-nos una mica més cap al sud

per visitar Oliva. Ho fa, bàsicament, per informar-nos que d'Oliva són —eren— Gregori Mayans i Gabriel Ciscar, dos personatges fonamentals de la il·lustració —una il·lustració que Fuster, càusticament, posarà entre cometes— valenciana.

La part més interessant —o que més m'interessa— de l'apartat titulat «Tierra de arroz», que és el que ens durà fins a l'Albufera, és la que Fuster dedica al seu poble, a Sueca. Abans d'arribar a Sueca tracta Cullera, de la qual, de manera irònica i extremadament brillant, diu: «Al amparo de sus laderas crece el mandarino opulento y el chalet discutible», en una combinació d'informació econòmica i de crítica urbanística. Coneixent el tarannà de Fuster, cap lector no esperarà que faci una lloança de Sueca justament per ser el seu poble. De fet, pel que fa a la qualificació, s'hi mostra més aviat neutre, gairebé distant: «El turista puede pasar de largo con toda tranquilidad: no se perderá nada», afirma un Fuster gens apassionat. Ara bé, tampoc no amaga que ell és de Sueca, malgrat que la fórmula que empra és completament metadiscursiva: «Cuenta con más de 20.000 habitantes, uno de los cuales es quien esto escribe». Amb tot, el que resulta més atractiu encara és la manera amb què introdueix algunes figures de l'àmbit literari:

A veces, sin embargo, nos caen visitantes extraños: don Miguel de Unamuno vino más de una vez a incordiar a los indígenas; Ilya Ehreburg recaló por acá en cierta ocasión, y yo mismo me encontré un día por la calle a Josep Pla, que venía del Golfo Pérsico y consideró que Sueca era una estación inevitable para llegarse a Palafrugell. (Fuster, 1962*b*: 356)

Com veiem, heus ací l'anècdota de la visita de Josep Pla a Sueca a què ja m'he referit un parell de vegades, amb una nova variació: ara Fuster es troba Pla pel carrer —Pla conta que és ell qui, tot mullat per la intensa pluja, truca a la porta de la casa del carrer de Sant Josep, número 10. I heus ací, també, la poca simpatia que Unamuno desperta en Fuster.

Els darrers paràgrafs dedicats a Sueca introdueixen una referència al conreu de l'arròs que connecta directament amb l'Albufera, que serà l'objectiu de l'apartat següent. Davant la «mayor y más provechosa planicie de arrozales del País Valenciano», Fuster farà una descripció del paisatge basada fonamentalment en la transformació que el pas de les estacions de l'any impulsa:

Si es por primavera avanzada, el viajero se creería varado en el centro de una quieta laguna: el agua ocupa la inacabable superficie, y únicamente la línea delgada de los márgenes y veriles que separan unos predios de otros, y las casitas desperdigadas, rompen su estricta apariencia de cristal. Más tarde, las plantas despuntan, llenan los campos de verde, espigan, se doran con el rigor del estío, y un olor áspero, penetrante, olor a feracidad potente, pesa sobre el aire cálido. A principios de setiembre se siega la mies, y luego la tierra queda en su ocre original, desierta, en un reposo que parece desolación. Un ciclo de variaciones sobre el mismo paisaje.

En invierno, las marjales arroceras aún tienen otra aplicación: se convierten en cotos de caza. Los campos bajos, vueltos a inundar, se utilizan para tiradas de aves acuáticas: las pobres palmípedas, que de paso hacia un Sur más benévolo se posan a picotear los residuos del arroz, sirven de blanco a las escopetas deportivas. Los cazadores se agazapan en bocoyes sumergidos en el agua y disimulados con brozas, y disparan contra las fojas y los ánades reales que se confían en las puras madrugadas de diciembre. Las partidas de la Calderería y del Malvinar, en Sueca, y del Saladar, en Cullera, se cotizan muy alto a la hora de subastarse los puestos cinegéticos. (Fuster, 1962b: 356-357)

Fuster mateix és ben conscient de l'estratègia discursiva que està aplicant a la descripció. Per això clou el primer paràgraf amb aquest «ciclo de variaciones sobre el mismo paisaje» que, en certa manera, el resumeix. És aquesta, a més a més, una descripció que recorda alguns passatges del llibre *L'Albufera de València* que ja he comentat en el capítol anterior, concretament en referir-me a determinades descripcions sobre la base d'una temporalització similar en les guies de Josep Pla. És més, si en aquests paràgrafs incorporats encara a l'apartat «Tierra de arroz» trobem una temporalització establerta a partir de les estacions de l'any, en l'apartat següent seran els moments del dia —la vesprada i la nit—, els que marcaran les pautes de la descripció de l'Albufera:

Si llegamos a mediodía, en cualquiera de aquellos tres sitios —El Perelló, El Palmar, El Saler— nos será posible ponernos a tono con el lugar, comiendo un *all-i-pebre* de anguilas, que es el plato local por excelencia. Pero, para los ciudadanos sensibles, es de aconsejar que hagan la excursión a media tarde y se granjeen la complicidad del crepúsculo: el espectáculo es mucho más confortable y mucho más bello que bajo el sol en plenitud. Hay que tomar una barca, una de esas barcas ennegrecidas, de fondo plano, que se utilizan para el acarreo de arroz o para la pesca: si lleva vela —la vela latina, naturalmente—, miel sobre hojuelas, porque una vela siempre es una vela y el paisaje de la Albufera, por otra parte, la pide para ser completo y convincente. Puestos en marcha, podríamos tocar el *portet* de Catarroja, en la orilla opuesta, y volver.

Una vez en el lago, la barca se abre paso, primero, entre una capa de algas y hierbajos que cubre las aguas próximas a tierra. Avanzamos calmosamente. Aquí y allá, sobre unos tallos flotantes, reposan pájaros indefinibles, que levantan su vuelo

parsimonioso cuando una onda les conmueve el débil apoyo. Frente a nosotros, toda la laguna, estática, brillante en su parte central —el *lluent*—, clara. La luz del poniente, en morosa agonía, bruñe la superficie intacta, le da un color azul vacilante, casi perlado. De vez en vez, la piel del agua se estremece o rasga con el rápido brinco de un pez. El horizonte es un cordón verde amarillento —la vegetación de los cenagales costaneros— y en el fondo lejano queda una silueta desvaída de montañas. Nos cruzamos con otra barca de vela triangular y abombada: más barcas, distantes, que parecen quietas, como en un cuadro *pompier*. [...] Al volver a nuestro punto de partida, la noche, una de esas noches valencianas tenues y amorosas, va apoderándose del cielo poco a poco, inaugura ya sus estrellas, publica su luna. Es lo que esperábamos. Una infinidad de pequeñas luces se despierta en lontananza: Valencia y los pueblos. El *lluent* es más *lluent* —luciente, reluciente— que antes, plata viva, tersa, extendida, y la luna pretende rielar sobre ella. Hay un silencio glorioso. Los pájaros han desaparecido. Las barcas apartadas siguen allá, siempre quietas, ahora quizá con un farol encendido. Y cuando llegamos a tierra, las ranas, de repente, croan para darnos la bienvenida. (Fuster, 1962b: 357-358)

Com podem comprovar, en aquesta descripció Fuster incorpora elements de gastronomia —gairebé com a alternativa al passeig que està a punt de proposar, tot i que també podríem interpretar que l'allipebre d'anguiles pot ser el millor plat per a preparar el cos per a aquest recorregut concret— amb una bona dosi de lirisme adreçada als «ciudadanos sensibles», que es constitueixen ací —i segurament en tot el llibre— en el lector que Fuster té en ment quan redacta la seva guia —és a dir, el lector model. De fet, em fa l'efecte que la tria d'aquesta tipologia del lector és del tot necessària. Difícilment algú sense aquesta sensibilitat respecte al paisatge es plantejarà la lectura d'*El País Valenciano* o de qualsevol de les guies que formaven part de la col·lecció «Guías de España».

Amb tot, si és ben cert que tot aquest passatge és ben carregat de lirisme, d'emotivitat —i ja he apuntat l'excepcionalitat de passatges com aquest en l'obra de Fuster— també és molt interessant comprovar com la descripció de l'Albufera es clou amb una frase que podríem qualificar d'anticlímax. És com si Fuster, després de fer viatjar el lector per un paisatge dominat per la tranquil·litat i pel silenci, volgués tornar-lo —ara ja transformat en simple turista, sensible o no, però que de ben segur esbossarà un somriure en llegir una recomanació *profilàctica* del tot pertinent— a la crua realitat:

Me refiero a las aves, claro; pero también merecen mención, aunque sólo sea para prevenir al turista, los encarnizados mosquitos estivales... (Fuster, 1962b: 363)

Per cert, potser és el moment de comentar que la progressió entre els diferents apartats del llibre —sobretot, òbviament, entre els diferents apartats de cada capítol— sol fer-se de manera suau, evitant talls o canvis d'orientació abruptes. En aquest cas, en tenim un bon exemple. Com hem vist una mica més amunt, l'apartat «Tierra de arroz» acabava amb una referència a la caça; amb la caça comença, així mateix, l'apartat «La Albufera»: «También en la Albufera se celebran tiradas».

Després de la passejada amb barca per l'Albufera i una breu i superficial descripció de la Devesa, Fuster ens fa tornar a València per iniciar un nou itinerari, «De la Ribera a la Marina», que ens durà cap al sud, més cap al sud que el d'abans. Com en itineraris anteriors, també aquest comença amb un apartat que podríem considerar introductori. El del capítol previ es titulava «Proyecto»; el d'aquest, «Justificación». Tots dos, amb elements metadiscursius.

Ja he comentat en pàgines anteriors que en aquest inici d'itinerari Fuster feia una mena de declaració de principis sobre l'abast literari —«meramente literario»— dels seus recorreguts. La resta de l'apartat introductori serà un avanç del recorregut que ens farà seguir en aquest itinerari, com si volgués que ens el dibuixéssim sobre un mapa, mental o de paper: la Ribera, Xàtiva, la Vall de Montesa i la Font de la Figuera, la Vall d'Albaida, el Pla de Muro, la Vall de Gallinera, Pegó i, camí del mar, l'Horta d'Alacant. Com per situar —o per ressituat— el lector, també hi ha, però, com una espècie de síntesi descriptiva del que s'ha visitat en l'itinerari anterior, del que es visitarà en aquest i del que veurem en el següent. Tot plegat, novament, molt metadiscursiu:

Si antes hemos cruzado la Ribera por sus dos lados extremos, ricos y exuberantes de por sí, ahora la veremos en su parte de máxima virtud vegetal, valorable a precios excelsos y acreditadísima en la calidad de sus frutos. De la Ribera de Xúquer, lisa y de buen tránsito, pasaremos al mundo montuoso y arisco, de nuevo carácter, que cubre el límite de las provincias de Alicante y Valencia y se derrama hacia el Sur: los estribos últimos del Sistema Penibético, aquí apiñados, inextricables, formando un arrugamiento continuo hasta la orilla del Mediterráneo. En el próximo itinerario acudiremos a otras sierras de esta zona y por otros accesos; hoy debemos atravesarla en dirección a los cabos de Sant Antoni y de la Nau, donde la montaña se corta contra las aguas. De este punto en adelante —un adelante definitivamente alicantino— tenemos la Marina, la Marina por antonomasia, litoral bravo y pintoresco con pausas de playa, y después, la Huerta de Alicante.

Iremos, pues, de «huerta» a «huerta», de Valencia a Alicante, trazando una ese enorme sobre el país. (Fuster, 1962*b*: 366)

Interessant, sens dubte, el joc lingüístic final, que potser ens fa pensar en el joc de l'oca.

L'apartat dedicat a la Ribera es titula «Entre naranjos», en una clara al·lusió —que Fuster mateix explicitarà ben avançat l'apartat— a la novel·la de Blasco Ibáñez. Fuster, ja ho he comentat i hi aprofundiré una mica més endavant, farà referència a Blasco ben sovint, sempre que li resultarà útil per a les seves necessitats descriptives. Vegem, per exemple, com es reparteixen, gairebé a mitges, la descripció del «paisaje naranjero»:

No es nada fácil montar una descripción relativamente válida del paisaje naranjero. Por lo menos, no lo es para mí y pasé por ella como sobre ascuas, cuando escribí sobre la Plana. Las cuatro pinceladas potentes y conclusivas que le dedicó Blasco Ibáñez en su novela *Entre naranjos* —la más floja de su «ciclo regional»— es lo mejor que se ha escrito hasta hoy en la materia. Remito al lector a esas páginas de don Vicente. Lo que el turista irá viendo por esta ruta en que le he metido es una sucesión ininterrumpida de arbolado regular, repartida en cuadrículas por los canalillos de riego. Todo, aquí en este campo, tiene aspecto aseado y eficaz: pocas hierbas nocivas en el suelo, limpios los troncos, el ramaje apenas tocado de polvo, las márgenes rectas y esmeradas.

Si hacemos el viaje en primavera, cuando el azahar motea la maciza frondosidad, los huertos son un espeso estanque de perfume que el aire empuja hacia los pueblos: la flor, escandalosamente blanca sobre el verde oscuro de la hojarasca, da la medida de las previsiones de cosecha. Si nuestra visita ocurre en pleno invierno, será ya el fruto logrado, las mitológicas manzanas de oro, tentando al diente y al labio, lo que nos ofrecerá la rama cansada. Cada árbol es una constelación succulenta. Hay variedades que producen su fruto en épocas más avanzadas, hasta la entrada misma del verano y la compaginan con el primer azahar. (Fuster, 1962b: 367-368)

Resulta interessant la primera frase d'aquest passatge: una *captatio benevolentiae* en tota regla que té la doble utilitat de servir d'excusa per a introduir Blasco Ibáñez i de rebaixar les expectatives sobre la descripció que, malgrat la pretesa dificultat, Fuster ens oferirà tot seguit. Com podem comprovar, la descripció del tarongerar es presenta, com altres descripcions anteriors, amb el referent temporal de les estacions de l'any. No caldrà que hi insisteixi, doncs. Sí que vull assenyalar, però, el nou apunt de crítica literària que Fuster ens fa en l'incís que segueix el títol de la novel·la blasquiana. El Fuster crític literari —ja ho hem vist i ho tornarem a veure— treu el nas ací i allà ben sovint.

De la Ribera Alta, Fuster en destacarà tres pobles, els més grans, de fet: Algemesí, Alzira i Carcaixent. D'Algemesí i de Carcaixent, en dirà ben poca cosa, però. Del primer, que «hay que pronunciar la *g* y la *s* a la valenciana» (Fuster, 1962*b*: 368), en una informació fonètica que segurament vol obviar que a Algemesí s'apitxa, i que cal visitar-lo el 8 de setembre si ens agrada el folklore i volem contemplar la muixeranga. Del segon, que «Ostenta con justo orgullo —ya lo consigné— el decanato ribereño en el cultivo de la naranja» (Fuster, 1962*b*: 370-371).

Entre tots dos, Alzira mereixerà un paràgraf una mica més extens: pàtria de poetes andalusins, ciutat per la qual Jaume I va sentir una «especial predilección» i on «acabó prácticamente sus días», però que ja no té interès per al visitant «después del desbarajuste del 36 que consumió unas pocas piezas artísticas de interés» (Fuster, 1962*b*: 370). No cal repetir que la referència que fa Fuster a la Guerra Civil Espanyola resulta extremadament neutra.

D'Alzira estant, Fuster ofereix al lector la possibilitat de fer algunes breus excursions —«un par de correrías», diu (1962*b*: 371)—: la Barraca, la Murta, la Muntanyeta del Salvador... L'apartat acabarà, com havia començat, amb una referència al riu Xúquer. Ara, però —ja ho he comentat més amunt—, ens presentarà el vessant més violent del principal riu valencià:

El Júcar parece un río benigno, un chorro providencial para el riego hacendoso de nuestros labradores. Sin embargo, como todos los demás ríos valencianos, tiene malas bromas. Las lluvias equinocciales alteran con frecuencia su flujo, y los anales de la Ribera constatan una larga y luctuosa lista de desbordamientos, generalmente asoladores, de los que Alcira —lo dije— fue siempre víctima primera. Se recuerda que, en alguna ocasión, el agua desmandada ha llegado a formar un charco inmenso, de aquí al mar y de la Albufera a la Valldigna, arrasando campos y casas. Nadie lo diría, al ver este Júcar manso y débil, ceñido de árboles y de cañaveral, huidizo, que sólo más adelante, antes de ingresar en el área del arroz, recobra anchura y volumen. (Fuster, 1962*b*: 372)

Des de la capital de la Ribera Alta, Fuster fa camí cap a la Costera, via la Pobla Llarga i Manuel —«con la *e* abierta», nova dada fonètica—, és a dir, evitant el port de Càrcer. Abans d'arribar a la Vall de Montesa, però ja dins l'apartat que duu aquest títol, ens farà visitar l'Alcúdia de Crespins i Canals —de la qual només apunta que probablement hi va néixer Calixt III, que té 7.000 habitants i que «de unos pocos años a esta parte se ha industrializado de manera eficiente» (Fuster, 1962*b*: 372). Sí que insistirà, però, a

donar-nos informació puntual dels rius que corren per les terres que travessa: l'Albaida, el Cànyoles, el Sellent. Apunta, a més a més, la carretera que condueix a Énguera, però el fet és que no visita la Canal de Navarrés —potser per no haver de topiar-se novament amb el problema de la «dualitat insoluble»—:

Pero nosotros permanecemos fieles a la línea del Cànyoles y al dominio del catalán. (Fuster, 1962b: 372)

En entrar a la Vall de Montesa, Fuster evidencia el canvi del model de paisatge, que esdevé muntanyós i àrid. I amb aquest nou paisatge arriben, inevitablement, els conreus de secà: oliveres, vinyes, garrofers, ametllers. La descripció que farà de Montesa, Vallada, Moixent i la Font de la Figuera és relativament breu. Assenyala, però, que si continuem cap al sud per la carretera des de Moixent, farem via cap a Almansa i, per tant:

tropezaríamos con el monumento que conmemora la derrota valenciana de 1707 frente a las tropas hispanofrancesas de Felipe V: la conmemora, claro está, en honor de don Felipe. Pero esto sería salirnos del País Valenciano, y además no vale la pena. (Fuster, 1962b: 372)

Abans d'entrar a la província d'Alacant per Agres i Muro del Comtat, Fuster descriu alguns pobles de la Vall d'Albaida en un apartat que duu com a títol «De nuevo la Vall d'Albaida»: Ontinyent —moros i cristians, indústria tèxtil..., de fet, segons el que apunta, és el més industrial dels pobles de la província de València—, Bocairent —més indústria tèxtil, les casetes dels moros... En creuar el port d'Albaida, «Agres y Muro» i, òbviament, la Mariola, amb la citació de la inevitable cançoneta que introdueix una lloança rotunda d'aquesta serra: «la más bonita y asequible, sin duda, de las grandes montañas valencianas» (Fuster, 1962b: 376). D'Agres recordarà les neveres i, des d'Agres ens farà divisar els 1.390 metres del Montcabrer. De Muro, destacarà les olives i l'oli, i el *contagi industrial* que hi ha provocat Alcoi.

L'apartat següent, «Pego y sus valles», s'inicia amb una referència a les valls que s'encadenen fins a arribar a Dénia, plenes de poblets amb el característic *beni-* que els identifica inequívocament com de fundació musulmana. En arribar a Pego, el compara, òbviament pel caràcter rural i per la tipologia de conreus, amb els pobles de la Ribera i

de la Plana. Tot seguit, proposarà una excursió a Fontilles, per parlar-nos del Sanatori de Sant Francesc de Borja, «una de las instituciones más oportunas, perfectas y populares del País Valenciano» (Fuster, 1962b: 378). Esmentarà també el Verger i Ondara. Tots aquests pobles, com Pego, formen ja part de la Marina —de la Marina Alta, concretament—, però l'apartat «La Marina», el més extens i, en certa manera, el nuclear del capítol, s'iniciarà quan el viatger, el lector, arribarà a Dénia.

Les primeres línies de «La Marina» es dediquen, bàsicament, a recordar-nos la producció agrària principal d'aquesta part de la comarca: la vinya. Una vinya que Fuster associarà tot d'una amb el riurau, la construcció típica de la zona —«La viña y su correlato típico», diu (1962b: 381)—, i amb Gabriel Miró, l'escriptor que li servirà gairebé d'icona per a recórrer aquest tros de país.

Tot seguit, farà referència ràpida a alguns moments històrics —donarà més importància, gairebé, a la presència anecdòtica de Lope de Vega i de Cervantes que no pas als fets històrics en si— i a la incipient indústria de la ciutat. I, de seguida, arribarà al turisme, que introdueix i tracta d'una manera brillant:

una seguida de calas y acantilados, más bella que cómoda, quizá. En esta vertiente alicantina se han fijado las preferencias de los forasteros. Denia, tal vez en razón del comercio de la pasa, de rumbo internacional, fue siempre frecuentada por extranjeros relativamente acaudalados. Y no sólo influyeron con sus contactos sobre el temperamento de la ciudad —tolerante, liberal, conversable—, sino que muchos se aficionaron a su clima apto y a su paisaje tranquilo, hasta el punto de arraigar más o menos en ella. Muchos hotelitos de sus afueras, y sobre todo de Les Rotes, pertenecen a gente wikinga. Hay que alabarles el gusto. Si deseaban sol, benignidad y tópicos mediterráneos, en Denia los han hallado en buenas raciones. El viajero que sólo va de paso, como nosotros, debe llegarse a los pinares de Les Rotes, fisgar su mundillo de chalets y bungalows, bajar a las grutas curiosas —la Cova Tallada—, escuchar la leyenda «del gosset», y comer algún marisco de cosecha local. (Fuster, 1962b: 387-390)

Fuster constata no sols la presència de turistes estrangers a les platges de la Marina, sinó que alguns comencen a adquirir propietats immobiliàries, amb el canvi d'actitud que això pot representar, atès que duu associada una estabilitat en l'elecció de la destinació. És més, subratlla el fet que alguns dels establiments hotelers estan en mans estrangeres, cosa que pot comportar, sens dubte, un canvi d'orientació en la gestió del turisme. Sense que hi hagi cap afirmació explícita en aquest sentit, la sensació que es té és que Fuster vol transmetre amb aquestes informacions una sèrie de valors

positius. La influència de l'estranger sobre la gent del país —ho he comentat en el capítol inicial— és vista com una possibilitat de progrés, sobretot en plena dictadura franquista. Per això Dénia havia esdevingut «tolerante, liberal, conversable». Resulta interessant, també, veure com Fuster connecta aquesta presència de turistes estrangers —d'elevats recursos econòmics, a més a més— amb la comercialització del que ha estat històricament el producte estrella de la zona, la pansa.²⁸ Tot i que, és clar, també hi han influït el clima i el «paisaje tranquilo». Cal destacar d'aquest passatge, el petit toc d'humor que hi incorpora Fuster en qualificar els turistes nòrdics com a «gente wikinga». També resulta remarcable que proposi al seu lector que visiti els xalets i els bungalows de les Rotes, que contrasten, en certa manera —i potser perquè han estat construïts per estrangers, majoritàriament—, amb la concepció urbanística de la burgesia del país. En aquest sentit, en arribar a la badia de Xàbia, afirmarà rotund:

El sitio es delicioso, se le mire desde donde se le mire. Sólo que, arreglados al curso del camino, nos molestan los chalets más infames —estéticamente hablando— concebidos por la más provinciana burguesía del mundo: son irritantes, una especie de insulto al paisaje. Huimos de ellos. (Fuster, 1962b: 391)

Cap al final d'aquest apartat dedicat a la Marina, Fuster centrarà encara més el seu punt de vista en el turisme, que, sens dubte, era en aquesta zona, ja llavors, preponderant sobre qualsevol altra activitat econòmica. Tot això, ho concentrarà —i ho explicarà— Fuster en un sol paràgraf, que resulta precís en l'anàlisi i ben atractiu en la dicció, no exempta de subtils pinzellades d'ironia:

Al pie del Peñón florece la industria del turismo y del veraneo con bastante dignidad. La bahía que forman el Ifac y la Torre de Toix —ésta separándola del seno contiguo, de Altea— es quieta y templada, y justifica la atracción de forasteros. De ahora en adelante menudearán, sobre la costa, las construcciones de recreo: en los últimos cuarenta años, la orilla de la Marina se ha convertido en balneario famoso y

²⁸ Respecte a la pansa, en les línies introductòries d'aquest apartat, Fuster havia afirmat: «Ciertamente que aún rinde mucho la pasa», i més endavant, en arribar a Gata, insistirà: «mucho pasa también, como en Jávea, como en Denia» (1962b: 383, 394). Ara bé, en la «Introducción general» havia apuntat els efectes tan negatius que la competència d'altres varietats havia tingut sobre la comercialització de la pansa de la Marina i que l'«aún» de la primera citació sembla voler fer-nos recordar:

La pasa de Corinto, superior en calidad, ha desbaratado el mercado internacional de la pasa de la Marina valenciana. (Fuster, 1962b: 76)

en residencia de ricos y de subsecretarios. Altea, y más aún Benidorm, tiene este nuevo *modus vivendi*, la playa de moda, más lucrativo que la pesquería y la labranza. (Fuster, 1962b: 397)

Una mica més endavant, en arribar a Benidorm —i després de jugar amb els diferents noms que «la cómica castellanización del nomenclátor valenciano» (1962b: 398) hi havia assignat: Benidorme, Beniduerme—, Fuster insistirà en el fenomen del turisme, que serà vist exclusivament com una activitat positiva, capaç de dur progrés econòmic —i no sols econòmic, com remarcarà— a una zona que havia tingut una gran tendència a l'emigració per l'«endémico dolor de la sequía propio de la comarca»:

Un día, alguien propaló las excelencias —notorias— de su playa arenosa, protegida al Norte por la Serra Gelada, y acudieron los primeros veraneantes. Hoy está invadida de hoteles de primera y familias centroeuropeas. En una colina, el pueblo se remozó y alegra.

Sin duda, Benidorm es ahora el lugar valenciano de mayor prestigio turístico. En general, la costa de la Marina está sacando un buen partido de las delicias de su mar y de su temperatura, y Benidorm va a la cabeza de esta explotación. Los más viejos de la localidad se hacen cruces ante el descoco indumentario y el poliglottismo de los clientes. «La felicidad y la inocencia se han perdido», concluía con ellos don Gabriel Miró.

Quizá se habrán perdido, si alguna vez las hubo: no lo sé. Pero más cierto es que Benidorm progresa y se defiende como nunca. El negocio de la hostelería tiene anchas posibilidades, y la gente no ha de emigrar ya. (Fuster, 1962b: 399-402)

Hem de considerar que difícilment Fuster podia tenir una visió diferent a la que mostra, perquè, tot i que al final de la dècada dels cinquanta, concretament amb el pla general d'ordenació urbana de la ciutat del 1956, ja s'havien començat a establir les bases que en permetrien el gran *boom* turístic, quan es publica *El País Valenciano* la imatge tan contundent que tenim ara de Benidorm era només incipient —tot i que, en certa manera, ja començava a ser detectada per Fuster, com ho demostra l'adjectiu «invadida» i que la situï al capdavant del sector turístic. Però el que era difícil d'intuir era fins on arribaria, per exemple, la pressió urbanística. Una dada ens resultarà ben convincent en aquest sentit: el 1960 Benidorm tenia 6.259 habitants —havia baixat a 2.726 el 1950 i ara en té 69.010—, quan, per exemple, Xàbia en tenia 6.029 i la Vila Joiosa, 11.006, segons dades de l'Institut Nacional d'Estadística. És ben cert, però, que dels tres pobles esmentats, l'únic que havia patit un descens de població intens havia estat Benidorm. El que és clar és que, en el context dels anys seixanta, Fuster anteposa

i prefereix la supervivència econòmica —i «el descoco indumentario y el poliglotismo», amb tot el que duen associat de revifament, de creixement cultural— al patiment de l'emigració, malgrat que el progrés comporti la pèrdua d'una innocència en què, d'altra banda, ell, escèptic com era, difícilment podia creure.

El darrer apartat d'aquest itinerari, «La Huerta de Alicante», ens anirà dirigint cap a la ciutat d'Alacant. Fuster ens parlarà —poc— del Campello i de Sant Joan d'Alacant, passarà pel convent de la Santa Faç i arribarà, finalment, a Alacant:

«*La millor terra del món*»: así, con esa ostentosa contundencia, alaban su terruño los alicantinos. No es cuestión de reprochárselo, y menos que nunca ahora, cuando la muletilla popular puede prestarse a eficaces usos publicitarios. Desde que en 1858 se inauguró la primera línea de ferrocarril entre la capital de España y Alicante, Alicante aspiró a ser la playa mediterránea de Madrid, y aún no ha cesado en su pretensión, pese a las serias competencias de Benidorm y —fuera de aquí— de Torremolinos. Sea como sea, Alicante ofrece al posible público turístico un mar placentero y unos inviernos que son pura, delicada y bienhechora primavera. Lo uno y lo otro proporciona buenas recaudaciones al vecindario. (Fuster, 1962b: 411).

En un avanç de la duríssima crítica a l'aspecte provincià de la ciutat —que reprendrà a l'inici de l'itinerari següent, «Entre Alicante y Alcoy», i que ja he comentat—, Fuster remarca ací la pretensió històrica d'Alacant per convertir-se en la platja de Madrid, una imatge que, d'altra banda, havia fet servir ja en *Nosaltres, els valencians*, com també he assenyalat més amunt. Els darrers mots del capítol es dediquen, però, a informar el lector d'aspectes una mica més neutres: la suavitat del clima, la manca d'aigua per als conreus, els ametllers, les oliveres, les hortalisses, la palmera..., «y el mar, y un par de castillos, y entre todo ello, la población, acogedora y blanda...» (Fuster, 1962b: 411).

El penúltim itinerari, a diferència dels anteriors, no té un apartat inicial de caire estrictament introductori, malgrat que és ben cert que els primers paràgrafs d'«Alicante y los Alicantinos» —els dedicats a analitzar el provincianisme que acabo d'esmentar—, indubtablement ho són. Tanmateix, fetes aquestes reflexions, Joan Fuster se centra tot d'una en la descripció. Com ja passava amb Castelló de la Plana, si ens fixem en l'espai que dedica a Alacant, hem d'acabar conclouent que resulta del tot insignificant comparat amb el que dedica a la ciutat de València. Però és que, dins aquest mateix itinerari, hi ha Xixona i Alcoi: l'atenció que rep la primera és una mica,

només una mica, inferior a la que rep Alacant; Alcoi, però, és analitzat amb bastant més profunditat. Em sembla que són dades que no necessiten gaires comentaris.

La passejada per Alacant comença per l'Esplanada i, gairebé per obligació —«El viajero renunciaría de buena gana al resto de la visita a la ciudad», afirma Fuster (1962b: 418)—, continua cap al castell de Santa Bàrbara, del qual recorda que, com el de Xàtiva, va albergar presos il·lustres. Abans de fer referència a les festes més típiques de la ciutat, les Fogueres, Fuster introdueix una reflexió per matisar el que havia dit inicialment sobre el provincianisme d'Alacant, en el que podríem considerar una mostra del que m'atreuria a qualificar d'estratègia metadiscursiva de la reconsideració:

Tal vez —lo pienso ahora— me haya excedido, por generalización, en el juicio con que inicié este capítulo. Tal vez. Pues si es cierto que, a la mirada un tanto presurosa del turista, la ciudad *se entrega* así, provinciana de quiero y no puedo y hotelera de alto rango, no lo es menos que quien se adentra con interés por sus entresijos y atiende a su ritmo diario, descubre en seguida otro Alicante distinto: otra gente distinta, sobre todo. Conste, empero, que no me retracto de lo escrito: sólo quiero salvar de la tacha al pueblo, al pueblo nativo. En los barrios del Alicante viejo, arremolinados bajo Santa Bárbara, o en el Raval Roig, pescador y vivaracho, en Benalúa mismo, nos cruzamos con un vecindario sabroso, activo, cien por cien arraigado. Le oímos su dialecto frenéticamente enemigo de la *d* intervocálica —dice *sea, neboa, coony*, en vez de *seda, neboda, codony*—; le reconocemos pronto aquella punta buida de travesura y jocundidad que caracteriza al valenciano rural. (Fuster, 1962b: 419)

Podríem dir que el que tenim al davant és una defensa de la ciutat —d'una part dels ciutadans, concretament—, feta a partir d'un posicionament de classe rotund. Amb consciència de classe, doncs, només en salva el poble pla, les classes populars, que, d'altra banda —ho insinua amb una subtil referència, mitjançant la constatació de la característica fonètica més idiosincràtica del seu dialecte—, són les úniques que es mantenen fidels a la llengua catalana.

Els darrers paràgrafs de l'apartat es dediquen a fer un breu resum de la història de la ciutat, centrat en la reconquesta i en el tractat d'Almïçra. La intenció clara és reivindicar la catalanitat d'Alacant, davant el «centripetismo» que alguns reclamen per la pertinença efímera de la ciutat a Alfons X de Castella. La referència final a Ramon Muntaner no pot ser més contundent:

Quando Alfonso recuperó estos lugares de manos de su suegro, quiso repoblarlos de cristianos; pero —según dice su propia *Crónica*— como «non podía ayer gentes de la su tierra que los poblassen, vinieron-y e poblaron muchos catalanes de los que eran venidos a poblar en el reino de Valencia». De ahí que Ramón Muntaner, mucho más tarde, pudiese afirmar que los habitantes de esta zona —incluyendo Murcia— «*són vers catalans e parlen del bell catalanesc del món*». (Fuster, 1962b: 422)

«De Alicante iremos a Jijona», diu Fuster (1962b: 424) per començar l'apartat de Xixona. Les primeres línies són indicacions viàries però hi trobem una referència al canvi d'utilitat urbanística que comencen a tenir per la zona algunes cases de camp:

San Juan de Alicante tiene una buena playa, y por sus alrededores las viviendas rurales se adaptan al aspecto y a la función del chalet estival. (Fuster, 1962b: 424)

És aquest un fenomen que Fuster no havia comentat anteriorment però que, sens dubte, anirà prenent importància amb el transcurs dels anys. Passa Mutxamel —«que es todavía un pueblo huertano» (1962b: 424)—, travessa el riu Montnegre i comença el secà, amb el garrofer i, sobretot, l'ametller. I en una estratègia discursiva bastant habitual en el Fuster d'*El País Valencià* —l'analitzarem amb més profunditat una mica més endavant— l'ametller el duu a Azorín i, en aquest cas, inevitablement, al torró. Entre una cosa i l'altra, Fuster fa la referència habitual a l'aigua disponible en cada zona. Ací, el riu Coscó, afluent de Montnegre, i el pantà de Tibi.

Respecte al torró, a banda de la referència a la repercussió econòmica que duu associada, que també tractaré en pàgines posteriors, Fuster en parla a més a més des del punt de vista històric, en una disquisició amb matisos d'erudició que resulta força interessant i que presenta la mesura justa per no caure en la pedanteria:

No está demasiado claro el origen de la golosina jijonesa. Posiblemente —dicen— el turrón es un invento de la confitería árabe; pero también parece seguro —más seguro— que la fórmula de Jijona es una creación estrictamente local. Basada en óptimas materias primas del lugar —almendras y miel—, su prestigio es antiguo. Ya dije algo de eso. «Echados en caxuelas corren por Europa como cosa de grande regalo», dice Escolano de los turrónes de Jijona a principios del xvii. Sin embargo, cuando Cavanilles pasa por aquí, él, tan meticuloso en sus reseñas, no anota el turrón entre las producciones de la población. Hay que suponer, por tanto, que, aun perfeccionada su receta, el postre jijonense no empezaría a ser fabricado a gran escala hasta muy a finales del xviii. (1962b: 427-429)

D'entrada, es pot observar la referència metadiscursiva a la «Introducción general»: aquest «Ya dije algo de eso» que dota de gran coherència el text. Certament, en l'apartat «La vida», en tractar la gastronomia pròpia del país i parlar dels nostres dolços ja havia esmentat el torró, en termes bastant similars —però ahora complementaris— als citats anteriorment:

Pero rectifico: en el ramo de los postres dulces, y con fines industriales, producimos turrón. Con miel y almendra, en Jijona y en Alicante, y en otras localidades, se confeccionan buenos turrones desde muy antiguo. Tal vez fuera una artesanía aprendida de los moros. Con el tiempo, hemos conseguido gustos y calidades dignos de agradecimiento: turrones duros, con la almendra entera; o blandos, con la almendra molida; o de yema, o mechados de frutas confitadas... Si hemos de creer a Francisco Martínez Montillo, cocinero mayor de Felipe II, pues así lo dice en un libro suyo, los de Jijona ya eran conocidos hasta en Extremo Oriente, allá por el XVI; al menos, en las mesas privilegiadas de Europa se consumían y estimaban. (Fuster, 1962b: 85)

Com veiem, en totes dues citacions Fuster aprofita l'autoritat que li donen altres autors per bastir el seu discurs: el cuiner major de Felip II, Escolano, Cabanilles. Resulta molt interessant veure com, en la primera d'aquestes citacions, Fuster actua com un investigador, com un historiador, en inferir, a partir de l'acarament de la informació oferta per Escolano i Cabanilles,²⁹ que la fabricació del torró de forma més o menys massiva i amb interessos clarament comercials no comença fins al final del segle XVIII.

La veritat és que si eliminem de l'apartat titulat «Jijona» les citacions d'Azorín i les informacions sobre el torró, el que ens hi queda no és res més que una descripció extremadament superficial del poble. És un bon exemple de la importància que Fuster dóna en alguns moments d'*El País Valenciano* a la informació econòmica —una informació que tractaré de manera monogràfica una mica més endavant—:

Jijona —Xixona— se alarga en la dócil ladera de un cerro, con su castillo encimado y ruinoso. El castillo de Jijona es un castillo más, en esta primera frontera meridional

²⁹ La veritat és que Cabanilles, contràriament al que afirma Fuster, sí que esmenta la producció de torró que es fa a Xixona. És més, remarca que la producció xixonenca de torró esgota la de mel, amb la qual cosa cal que n'arribi d'altres llocs:

Esta y mucha mayor cantidad [*de mel*] que se introduce de otros pueblos se emplea en el turrón llamado de Xixona, bien conocido en todas partes. (Cabanilles, 1797: 190)

No sé si aquesta dada invalida el que acabo de dir respecte a la manera d'actuar *historiogràfica* de Fuster.

del Reino, donde tantos hay. El pueblo tampoco tiene nada de particular: es un pueblo modesto, pequeño, de unos 6.000 habitantes. Sin embargo, es un pueblo sonado: su nombre va unido a una de las delicias más sensatas y finas de la gastronomía navideña, el turrón. (Fuster, 1962b: 426)

Des de Xixona i el seu torró, Fuster ens duu a l'apartat més llarg d'aquest itinerari: «Alcoy». Podríem dir, ja ho he apuntat, que té una predilecció especial per aquesta ciutat, potser perquè representa el model a seguir. Totes les crítiques a una burgesia valenciana ensopida, incapaç d'assumir una actitud emprenedora que pugui fer progressar el país, es capgiraran en arribar a Alcoi. Alcoi en serà una excepció —«Una excepció: Alcoi» serà, precisament, el títol amb què Fuster reproduirà en les obres completes, acompanyant la traducció d'*El País Valencià*, l'article de la seva col·laboració en un número especial dedicat a Alcoi per la revista *Arquitectura*, de Madrid, el 1965: «Alcoy, un caso aparte»; hi tornaré més endavant.

Cal tenir en compte que el poc impacte de la revolució industrial al País Valencià és una de les causes —potser la més important— que Fuster apunta com a responsable de la impossibilitat de consolidar-nos com a poble en el moment en què a Europa triomfen els processos nacionalistes. Aquesta serà la gran diferència, segons ell, entre el Principat de Catalunya i el País Valencià. Sigui encertada o no aquesta apreciació, el que és ben clar és que Alcoi és per a Fuster la ciutat en què ha passat allò que ell hauria volgut que passés en el conjunt del país.

El País Valencià que Fuster ens presenta en *El País Valencià* és eminentment rural. Fins i tot allà on hi ha indústria —i ho hem anat veient en la descripció dels itineraris—, el contrapès del camp domina el tarannà de la societat. Ho va insinuant en *El País Valencià* i ho afirma, amb més o menys contundència, en *Nosaltres, els valencians*: la «societat valenciana serà una societat rural» ancorada en un «un estadi d'evolució col·lectiva bastant mediocre» (Fuster, 1962a: 91). Alcoi, en canvi, té la característica excepcional de conjuminar els dos elements imprescindibles per al canvi social. D'una banda, el fet de no tenir aquest component agrari i, de l'altra, el de comptar amb una burgesia de tipus industrial:

Se comprenderá, por tanto, que Alcoy sea además la única ciudad valenciana que haya experimentado una evolución social relativamente paralela, o sincrónica, a la del mundo moderno bajo el signo de la industrialización. Relativamente, digo: en la

medida en que ello era posible dentro del área hispánica y en una población aislada. El resto del País Valenciano, incluyendo las capitales, ha vivido hasta hoy demasiado vinculado a las estructuras rurales para que aquel despliegue haya podido realizarse en él de manera completa y coherente. Ni siquiera los núcleos fabriles más avanzados, como Elche, Elda u Onteniente, viven dicho fenómeno con normalidad, debido a las ingerencias [sic] agrarias o a la misma rapidez de su conversión industrial.

El caso de Alcoy es distinto. No sólo sus manufacturas poseen una tradición remota y exclusiva, sino que ya en 1821 empiezan a mecanizarse, intentando ponerse a tono con las nuevas exigencias técnicas y económicas del maquinismo. El hecho es que en Alcoy se dibujan, en el momento oportuno, una burguesía y un proletariado con todas las de la ley: es decir, en la acepción corriente sociológica y socialista de tales términos. Ciertamente que el marco local y su aislamiento no permitían grandes cosas: todo esto es, en definitiva, mera historia municipal. Pero Alcoy contó con una burguesía de tipo industrial, como no la hay en Valencia siquiera, y con un proletariado con conciencia de clase. (Fuster, 1962b: 434-435)

Ara bé, així com en l'apartat dedicat a Xixona Fuster només parlava pràcticament del torró —ja ho hem vist—, l'apartat d'Alcoi és molt més extens i abasta altres aspectes de la ciutat que van més enllà d'insistir en la seva indústria excepcional. D'entrada, i amb connexió amb l'element industrial, ens presenta Alcoi —en una nova reivindicació d'*estirp nacional*— com la més catalana de les ciutats valencianes, i els alcoians, com els més catalans dels valencians:

Se ha dicho con insistencia que los alcoyanos son los más catalanes de los valencianos, y es verdad. No sólo «sacan panes de las piedras» y pecan de ligeramente fenicios —en el mal sentido de la palabra— sino que la afinidad viene avalada por esta dedicación industrial. Alcoy es, a los ojos de los demás valencianos, una pequeña Barcelona. En el fondo, eso equivale a reconocer a la ciudad del Serpis un grado máximo de personalidad auténtica y vital. Y los propios nativos se la autorreconocen: a ello se debe —lo indiqué antes— que los alcoyanos miren a Alicante, la capital de su provincia, un poco por encima del hombro, con un vago gesto de desdén, con despego, si no más. (Fuster, 1962b: 434)

Però també ens parlarà de l'orografia de la zona, amb la Mariola, Aitana i el Benicadell com a serres que limiten la comarca, del riu Serpis, de com els alcoians van ocupar la poca terra cultivable que els barrancs i les muntanyes els permetien per fer créixer la ciutat, dels ponts que hi van construir..., i dels moros i cristians. Inexcusablement, Fuster es detindrà a parlar-nos de la festa alcoiana per excel·lència. La cosa interessant és que la presenta com l'element que aconsegueix transformar completament els alcoians:

Para ver el Alcoy laborioso y fino es buena cualquier fecha del ario, excepto la de san Jorge. Pero en torno al 23 de abril el visitante podrá admirar un nuevo Alcoy, no menos pletórico, inconcebible sin el otro ciertamente: un Alcoy crispado en fiesta. Vengan ustedes a Alcoy en abril: verán nada menos que la fiesta de *moros i cristians*. (Fuster, 1962b: 435)

De ben segur que hi ajuda, a aquesta transformació, la pólvora i, sobretot el cafè licor, «la bebida —alcohólica— nacional alcoyana». Fuster aprofita que es troba en el bressol d'aquesta festa per a explicar-nos-en el funcionament i per a informar-nos, així mateix, que la festa s'ha estès a altres poblacions.

Dos apartats més completen aquest itinerari. El primer, «Noticia de la Mariola y de la Aitana», s'inicia amb una nova referència, del tot neutral, a la Guerra Civil Espanyola per comentar que Alcoi té poques coses a veure des del punt de vista monumental:

La ciudad quedó huérfana de sus escasos edificios monumentales —eclesiásticos, claro está—, más o menos antiguos, en 1936. (Fuster, 1962b: 439)

En canvi, però, el visitant pot fer excursions força interessants per les serres que l'envolten. En primer lloc, la Mariola, «su montaña matriz» (Fuster, 1962b: 439). Fuster en destacarà la flora característica i la utilització que la gent de la comarca en fa:

Una nariz experta sabrá clasificar los perfumes: esto es espliego, y aquello menta, y lo otro salvia, o enebro, o tomillo, o árnica, o cantueso, o mejorana, o romero, o hiniesta, o ajenjo, o quién sabe qué, mil especies que la gente de los alrededores recoge, tría, seca y vende a los herbolarios. El Montcabrer es la cumbre cimera de la Mariola: 1.389 metros de altura. Le vimos de lejos, y, por Agres, desde sus mismos pies. (Fuster, 1962b: 441)

Certament, com ens informa metadiscursivament, ja havíem observat el Montcabrer, des d'Agres. En aquell moment (Fuster, 1962b: 376), en un lapsus numèric que es mantindrà en la traducció catalana, el Montcabrer tenia un metre més. També ens parla de Cocentina, de Benifallim, de Penàguila, camí de la serra d'Aitana. A banda d'unes citacions força interessants de Gabriel Miró, que prendré en

consideració més endavant, Fuster fa referència a la presència militar al cim d'Aitana amb uns mots que, llegits avui, sonen una mica reivindicatius:³⁰

Ahora los americanos han instalado por acá sus artefactos de guerra, con calzadas privativas y prohibiciones severas, que los masoveros de la sierra miran como una profanación. (Fuster, 1962*b*: 443)

El darrer apartat de l'itinerari és el que Fuster dedica a Callosa d'en Sarrià. No és gaire llarg. Parla de Callosa —poc— de Tàrbena —amb la inevitable referència lingüística i gastronòmica: «aldea repoblada de mallorquines en el siglo xvii, que aún conserva de ellos el dialecto y la receta de la sobrasada» (1962*b*: 448)—, de Polop i de la Nucia, i, novament, de Gabriel Miró.

I amb això arribarem al vuitè itinerari, el darrer: «Villena, Elche y Orihuela», que abastarà el territori més meridional del país. Com alguns dels itineraris previs, aquest també tindrà un apartat introductori, «Nombres y lenguas». Tanmateix, la major part d'aquest apartat es dedicarà, com el nom indica, a analitzar el fet lingüístic de la zona que estem a punt de visitar.

Un adiós al Benacantil, y comenzamos nuestro último itinerario. La ruta que nos hemos propuesto coincide, a grandes rasgos, con el extremo meridional de la frontera lingüística del catalán. Hasta ahora, en lo que llevamos transitado de la provincia de Alicante, habíamos permanecido siempre en el dominio de este último idioma; en adelante, le oiremos correr a medias con el castellano a lo largo de nuestro camino. En efecto, Villena y su comarca, y Orihuela y la suya, más un breve enclave intermedio, hablan castellano: Villena, bastante manchega, un castellano relativamente potable; el resto, murciano, panocho. Villena no perteneció al antiguo Reino de Valencia, y hace poco más de un siglo que fue incorporada a la jurisdicción administrativa de Alicante: eso explica su caso. El dialecto de la porción oriolana — como el de Murcia — responde a la mezcla catalano-aragonesa, con prevalencia aragonesa, de su poblamiento a raíz de la Reconquista. (Fuster, 1962*b*: 451-452)

L'anàlisi del fet lingüístic, amb la constatació de les diferents llengües però també dels matisos dialectals que es donen a la zona, el portarà a incorporar-hi, inexorablement, el fet nacional. Com veiem, d'entrada, explica amb informació històrica la presència de diferents dominis lingüístics: la reconquesta, d'una banda, i la

³⁰ Des de 1960 el cim d'Aitana és la base de l'Esquadró de Vigilància Aèria número 5 de l'Exèrcit de l'Aire espanyol. La construcció d'aquesta base es va iniciar el 1957, com a resultat dels pactes assolits en el Primer Conveni d'Amistat i Cooperació entre Espanya i els Estats Units, i serà gestionat per ambdós exèrcits fins al 1964.

redistribució administrativa provincial espanyola, de l'altra. Amb tot, en el segon paràgraf d'aquest apartat Fuster introdueix una variació del tema per comentar la pretensió de determinats sectors de la societat provincianista de crear un nou territori «independent» —regionalment independent, és clar, dins la indissoluble unitat d'Espanya, devien pensar— que contindria Alacant i Múrcia:

Todo eso junto ha sugerido, en los últimos tiempos, la idea de «independizar» esta zona del nombre y del espíritu valencianos, y a falta de nombre y de espíritu propios se amparan en el término y en el sentido de «Sureste de España».

No opinaré sobre el particular. La cosa, sin embargo, se complica cuando lo del «Sureste» se proyecta fuera del ámbito murciano o para-murciano de Orihuela, y se pretende englobar en él las dos provincias íntegras de Alicante y Murcia como una entidad sola y aparte. A ciertos ciudadanos de Alicante les ha caído en gracia el asunto, pues les estimula su mediocre provincianismo. De ahí que el «Sureste» murcianista haya gozado y goce todavía de algún predicamento. Ni que decir tiene que tales pretensiones resultan irrisorias, vistas por ejemplo desde Alcoy o desde Jávea, desde Cocentaina o desde Denia, tan irreductiblemente valencianas. Pero son absurdas también respecto de Elche, de Novelda, de Crevillente, del mismo Alicante —por muy despersonalizado que esté—, cuya catalanidad esencial salta a los ojos. (Fuster, 1962b: 452)

Interessant, d'entrada, la manera que té Fuster de «no opinar sobre el tema». Diríem que és un no opinar opinant. És clar, a més a més, que el que hi ha darrere no és sols una crítica a aquestes posicions provincianistes, sinó una defensa contundent de la catalanitat del país que, en el context de la citació, sembla anar més enllà del fet lingüístic i entrar en l'essència de l'estirp. Per això tanca el passatge amb uns mots tan contundents: «catalanidad esencial».

Tota aquesta introducció al darrer itinerari connecta —em sembla que de manera òbvia— amb les reflexions que fa Fuster en *Nosaltres, els valencians* sobre els diferents projectes espanyols de divisió territorial i sobre el terme *Levante*. L'anàlisi que trobem en *Nosaltres, els valencians* és, novament, presentada amb matisos discursius diferents. El gènere textual tornarà a marcar les diferències. En *El País Valencià*, l'amenitat hi domina. Per això tindrem, per exemple, frases com ara «A ciertos ciudadanos de Alicante les ha caído en gracia el asunto», tan idiomàtiques, d'un registre tan popular. El to de *Nosaltres, els valencians* és més neutre, més acadèmic. El contingut, però, va en la mateixa línia argumentativa. Comprovem-ho:

Vista la deficiència del règim de províncies, i per a certes concentracions funcionals, alguns governs pensaren de crear unes noves formes de «regió» administrativa. El País Valencià tampoc no hi fou respectat en la seva entitat justa. Els moderats del 1874 imaginaren una «regió» que incloïa les tres províncies valencianes, més la de Múrcia i Albacete. En 1884 el propòsit encara era més absurd: una «regió» abraçaria les províncies de Castelló de la Plana i de València, amb les de Conca i Terol, i una altra la d'Alacant, amb les de Múrcia i Albacete. En 1889 hom ressuscitava el model del 1847. En tots els casos el perfil del País Valencià quedava destruït. També ací la «dualitat» donava ocasió, si no justificació, a la maniobra: al cap i a la fi, del cantó murcià o del cantó aragonès, sempre podria ésser al·legat el fet d'una «continuitat» entre terres afins. I de passada hom afegia més barreja a la barreja existent. Per sort, cap d'aquelles temptatives de distribució regional no va reeixir.

Nota sobre «Levante»

De tot això ha sorgit, últimament, una altra etiqueta deformadora: la de *Levante*. L'ús que se'n fa té una intenció incontrovertible. Ningú no ignora que un dels designis que l'animen és, precisament, el de retirar de la circulació el terme «valencià» per a qualificar el país. Al mateix temps involucra en la seva ambigüitat més terres que les estrictament valencianes. Hom voldria restringir el gentilici comú a la sola província de València: ja hi tornarem més endavant. Però, sobretot, hom voldria acollir en la denominació *levantina* la província de Múrcia i no sé si també la d'Albacete. La cosa és injuriosament grotesca. Però no deixa de tenir la seva lògica: és una prolongació més, a gran escala, de la «dualitat» tradicional i dels perills que conté. Quan algú parla de *Levante* per referir-se d'una manera o altra al País Valencià, no hi ha dubte que mira d'escamotejar l'única realitat pròpia dels valencians: l'oculta, l'enterboleix o la nega. (Fuster, 1962a: 107-108)

El recorregut d'aquest darrer itinerari parteix d'Alacant en direcció Villena. Abans d'arribar-hi, però, Fuster ens presentarà dos apartats: «Aún la huerta» i «La Foia de Castalla». Són dos apartats molt breus. En el primer tracta Sant Vicent del Raspeig i Agost, dels quals destaca l'activitat terrissera. En el segon, Castalla —«pueblo callado i señorial» (Fuster, 1962b: 454) i agrari— i Ibi i Onil, on domina la indústria de la joguina.

Ja en l'apartat «Villena», i de camí cap a aquesta ciutat, Fuster ens farà visitar, fugaçment, Biar, el Camp de Mirra, Beneixama i Banyeres. La part substancial d'aquest apartat dedicat a la capital del l'Alt Vinalopó se centra a explicar les vicissituds històriques i administratives que han dut a considerar-la part del País Valencià:

Villena habla castellano y siempre fue castellana —o, si se quiere, murciana: hasta hace pocos años pertenecía aún a la diócesis de Cartagena. Sólo por una decisión burocrática quedó incorporada, en 1836, a la provincia de Alicante. Nosotros, respetuosos con las veleidades cartográficas de la Administración, aceptaremos a Villena como parte del País Valenciano: por lo menos, a efectos de este libro. No sin indicar, desde luego, que, así como en el caso similar —de anexión forzosa— de Requena y Utiel los territorios agregados a la provincia de Valencia se han

«valencianizado» de algún modo, no ocurre lo mismo con Villena. Villena se mantiene impenetrable: manchega. (Fuster, 1962b: 458)

A l'efecte de la nostra anàlisi, el que resulta més interessant és la declaració d'acceptació de Villena com a valenciana que fa Fuster: «a efectos de este libro». Em sona una mica, salvant les distàncies, a aquell afegitó que alguna gent fa als seus juraments: «per imperatiu legal». I és, sens dubte, del tot metadiscursiva. De Villena, a banda del fet lingüístic i del fet administratiu, en destacarà el vi i un parell d'esglésies.

L'apartat següent no està encapçalat amb un títol toponímic. De fet, és un apartat bastant especial, ja des del títol, «Dominio de Azorín», que gira entorn de la figura de l'escriptor de Monòver, de la mateixa manera que altres passatges d'*El País Valenciano* han tingut Gabriel Miró com a *cicerone intel·lectual*. Deixaré, però, la meua anàlisi sobre Azorín per a més endavant. Ateses les característiques de la zona que ens fa visitar ara, Fuster ens informarà sistemàticament dels canvis de llengua que ens hi anirem trobant:

Elda, como Sax, habla castellano; pero Elda fue siempre valenciana. Petrer — Petrer— habla catalán. (Fuster, 1962b: 460)

Tot seguit, tractarà Elda i Petrer, pobles dels quals destacarà la indústria del calçat. Després entrarà a Monòver —«vuelve a hablar catalán»— i, per tant, en el domini més estricte d'Azorín, i acabarà el recorregut d'aquest apartat a Novelda, que «como Monóvar, hablan [sic] catalán», Asp i Monfort, que, novament «hablan castellano» (Fuster, 1962b: 463, 466).

Ja acostant-se cap al final de la guia, Fuster arriba a «Elche y su campo». Inicia l'apartat amb una descripció del paisatge que combina el lirisme amb les dades climàtiques:

El Camp d'Elx —dice un geógrafo— no es una huerta sino un oasis. En medio de la aridez general del Sur valenciano, Elche y sus terrenos son una gentil, amplia pausa de verdor, y las palmeras, con su alusión oriental, hacen definitivamente justa la palabra. El clima es eso que se llama subtropical, y la lluvia no alcanza a más de 250 milímetros anuales: el lugar, por tanto, debería ser una estepa inexorable. (Fuster, 1962b: 468-469)

Després ens parlarà de les aigües de la zona: el Vinalopó i la xarxa de sèquies que reguen el camp de la subcomarca. L'aigua, sempre l'aigua per a reg. Esmentarà, així mateix, les principals activitats manufactureres d'Elx, amb el calçat al capdavant. Els paràgrafs introductoris d'Elx es tanquen amb una reflexió de caire essencialista —ací ens parlarà de «raigambre valenciana», deixant una mica de banda, momentàniament, el concepte d'*estirp*—:

La población es extensa, alegre, simpática. Ni su aislamiento meridional —perdida entre un Alicante sin nervio y una Orihuela murciana—, ni la temible cantidad de inmigrados que le ha caído encima, han conseguido desvirtuar su carácter, su raigambre valenciana, su marcada entidad personalísima.

Tres cosas acuden al interés del turista cuando se acerca a Elche: su palmeral, su *Misteri* y su Dama. (Fuster, 1962b: 470)

És interessant, indubtablement, que afegeixi el fenomen de la immigració a l'anàlisi de la transformació social, al costat de la disposició física de la ciutat entre dos pols castellanitzadors. Com també és interessant l'apunt metadiscursiu final, que permetrà avançar les línies que seguirà la visita de la ciutat. Certament, Fuster estructurarà la informació que li queda per tractar d'Elx en aquests subapartats, que separarà únicament amb un doble espai.

Respecte al palmerar, destaca el procés històric de tala que ha reduït el nombre de palmeres d'un milió a unes 100.000, tot i que assenyala que continua essent «la masa de palmeras más septentrional que se conoce, única en Europa por su espesor» (Fuster, 1962b: 470). Fa referència, també, a la producció de dàtils i de palmes, tot i que assenyala que les palmeres solen ocupar els marges dels camps on es fan altres tipus de conreus.

El subapartat més extens és el que dedica al Misteri o Festa d'Elx. Fuster n'explica les característiques principals i remarca que «Es una pieza del teatro catalán del siglo xv» (1962b: 472), en una nova declaració d'identitat nacional, si més no, en l'àmbit literari. Així mateix, fa referència a la nit de l'albada i incorpora un altre fragment en llengua catalana per recordar que «los valencianos opinamos —en refrán» que "*qui no té la vespra no té la festa*"» (1962b: 474). Resulta interessant la recomanació que fa al lector, en l'estil de la més típica guia turística:

Al forastero le conviene asistir al «ensayo» de la tarde del 13, mediante pago de entrada, si aspira a ver cómodamente y en una sola sesión toda la ceremonia. (Fuster, 1962b: 474)

Posats a fer de turista, sembla pensar Fuster, segurament és millor gaudir de l'espectacle sense els estrenyiments de la representació popular dels dies 14 i 15. Finalment, ens recorda que, després del Concili de Trento, el Misteri d'Elx és l'única representació dramàtica que l'Església catòlica permet —per rescripte papal— a l'interior d'un temple.

De la Dama d'Elx, a banda d'una descripció relativament exhaustiva amb la incorporació de diferents teories respecte a l'origen, que ens presenta avalades pels arqueòlegs Théodore Reinach i Antonio García Bellido, Fuster en fa una reivindicació gairebé entusiasta. I la reivindicació abasta tant l'escultura en si com la sol·licitud que retorni a Elx. De fet, el subapartat dedicat a la Dama comença i acaba amb aqueta reivindicació:

Lo único que decepcionará al viajero que pase por Elche es no encontrar a la Dama en su lugar. Por cuatro mil pesetas la vendieron, hace unos sesenta años — cuando fue hallada—, al Museo del Louvre, donde alcanzó celebridad y frecuentación universales. Hoy día sigue exilada, pero en el Prado. Aquí está su sitio de veras, en Elche, frente a las palmeras y de cara al mar cercano, que ella, diosa, reina o sacerdotisa, contempló *en vida* con sus alucinantes ojos almendrados. Bella y enigmática como su ex vecina la Gioconda, la Dama de Elche, es en tanto que obra de arte, un problema peliagudo.

[...]

Sea como sea, la Dama de Elche es una piedra singular y decisiva, históricamente considerada, y absolutamente considerada. Durante siglos estuvo bajo la tierra ardiente de su ciudad. Sobre ella pasaron los godos con sus obispos, los bizantinos, los moros, los cristianos. Cuando el 4 de agosto de 1897 volvió a la luz, Elche, y el País Valenciano entero, se sintieron aumentados en prosapia y en belleza. Es lástima que la Dama no esté aquí. El viajero la habrá visto en el Louvre, en el Prado. Pero ahora abandona Elche con el dolor de su ausencia. (Fuster, 1962b: 476, 478)

La veritat és que, malgrat que han passat ja tants anys i malgrat que les reivindicacions per part dels ciutadans i de les autoritats d'Elx, la Dama continua a Madrid —des del 1972, al Museu Arqueològic Nacional d'Espanya.

El darrer poble de l'apartat «Elche y su campo» és Crevillent, que «también habla catalán» (Fuster, 1962b: 479). Ens recordarà que hi ha nombroses coves emprades

com a habitatges —com a Paterna—, que té una indústria manufacturera que ha crescut a partir de l'artesania de l'espart i que —ho diu amb ironia subtil: segurament, aquest no era el seu estil musical preferit— s'hi canten havaneres:

De Crevillente a Torrevieja, las habaneras son muy populares. ¡Qué le vamos a hacer! (Fuster, 1962b: 480)

L'apartat següent és «Orihuela». Abans d'entrar-hi, però, dedica unes línies —molt poques— a Callosa del Segura. En arribar a Oriola, les primeres línies —ja hem vist que aquesta és gairebé una norma de la guia— es dediquen a informar-nos de la presència d'aigua per a reg. En aquest cas, la que ofereix el Segura, tot i que és «un río traidor». Resulta ben interessant la comparació que fa Fuster d'Oriola amb l'Horta de València, amb les semblances i les diferències. Una comparació que el duu, a més a més, a relacionar-nos les produccions agrícoles de la zona:

El sistema de riegos de Orihuela es tan inteligente y calculado como el de Valencia, y la tierra rinde tanto en un sitio como en otro. Las dos huertas son bastante parecidas: hasta la barraca surge en algún rincón para advertirnos de la semejanza. Sin embargo, los cultivos, la base humana y jurídica, la orientación económica, son muy distintos, aquí y en Valencia. Cáñamo, algodón, naranjos, limoneros y, claro está, hortalizas, produce la vega del Segura. Y pimentón. Y moreras: el gusano de seda todavía es un negocio en Orihuela, donde existen hilaturas prestigiosas. Y en las partes de secano, lo propio del secano: almendros, algarrobos, viñas. (Fuster, 1962b: 480-482)

Després d'uns paràgrafs dedicats a Gabriel Miró, perquè «Entrar en Orihuela y pensar en Gabriel Miró es todo uno», Fuster reflexiona, reprenent el que ja havia dit al principi del capítol, sobre la identitat oriolana:

Pero sólo al meternos en sus calles llegamos a darnos cuenta cabal de lo que es la ciudad, de lo que es el territorio que ella domina: un país, si no radicalmente distinto, sí bastante distinto del que dejamos en Crevillente. Y no salta la diferencia por una mera cuestión de lengua. Hay algo más. Si la idea del «Sureste» puede redimirse de la patochada, es aquí y sólo aquí: aquí, donde comienza Murcia. (Fuster, 1962b: 485)

Em fa la sensació, a partir d'aquests darrers mots, que Fuster hagi decidit que una de les possibles maneres de solucionar la «dualitat insoluble» que ens caracteritza com a poble —establerta en *Nosaltres, els valencians* i represa també, com hem vist, en

diferents passatges d'*El País Valenciano*—, sigui *renunciar* a part del territori. És, ho reconec, una interpretació molt personal i que potser exigiria una reflexió més profunda i més acurada. Em sembla, tanmateix, que no és el lloc pertinent per a fer-la.

Després d'uns quants paràgrafs dedicats a descriure esglésies —«Visitar Orihuela es visitar iglesias»— (1962*b*: 485), Fuster farà un repàs per la història de la ciutat que clourà amb una nova reflexió sobre la seva situació *nacional*:

La ambigüedad de tales coyunturas ha favorecido plenamente a la población, que se sostuvo ni del todo valenciana ni del todo murciana. En tiempos más recientes, sin embargo, la predisposición murciana —insisto: lengua, geografía y media historia— se ha visto fomentada por imperativos de relación económica. La valencianidad de Orihuela es, en nuestros días, apenas una referencia erudita. Ni siquiera puede hablarse con certeza de su «alicantinismo» sino como una mera sujeción provincial... (Fuster, 1962*b*: 488)

Com podem observar ací i com ja hem pogut observar a bastament, —en altres moments d'*El País Valenciano* i més encara en *Nosaltres, els valencians*—, els interessos econòmics marcaran profundament les voluntats nacionals dels pobles. Hem vist més amunt com Fuster insistia a apuntar que la gent de la comarca d'Utiel-Requena feia esforços per *valencianitzar-se* en haver aconseguit passar a dependre administrativament de la província de València, la qual cosa afavoria la sortida dels seus productes —el vi, principalment— pel port del cap i casal. També en el cas oriolà Fuster assenyalarà la relació econòmica amb Múrcia com un dels principals motius perquè aquesta comarca vagi consolidant un procés de *desvalencianització*.

Vista Oriola, Fuster es dirigeix cap al mar i, en certa manera, metadiscursivament, cap al final del llibre: «nuestra pretensión es acercarnos al mar, y ya definitivamente» (1962*b*: 489). Els darrers apartats seran, de fet, del tot marítims. En primer lloc, «Guardamar y Santa Pola», en què tracta aquestes dues localitats i, a més a més, Torrevella. Inexorablement, Fuster ens n'assenyala les llengües dominants:

Torrevieja habla aún en castellano, en panocho: Guardamar habla ya en catalán, es el punto más meridional donde se habla el catalán. (Fuster, 1962*b*: 492)

Així mateix, informa que Guardamar va canviar de localització a causa d'un terratrèmol que la va destruir. Respecte a Torrevella diu que ni la pesca ni les salines

són prou productives perquè la gent del poble no hagi d'emigrar. De Santa Pola ens dirà que tenen uns «langostinos literalmente excelsos» (Fuster, 1962b: 593) i que des d'allà es pot embarcar per visitar Tabarca, que serà la destinació final de l'itinerari i de la guia. Novament, hi tindrem la referència metadiscursiva: «Tabarca será el punto final de nuestro recorrido» (Fuster, 1962b: 493).

«Nueva Tabarca» és el penúltim apartat del capítol. Fuster comença per explicar-nos que, de fet, Tabarca es troba a Tunísia i que per això la valenciana és Nova Tabarca, tot i que els pobladors en diuen, simplement, *l'illa*. L'aspecte més remarcable, però, és que tot aquest breu apartat traspua tristesa. És, de fet, un apartat que té algunes característiques relativament inusuals respecte a la resta del llibre. Per exemple, situa la visita en un «hoy» no identificat —atemporal, diríem—, que, malgrat que sembla un bon dia, reforça la sensació de tristesa: «Hoy es un día quieto y afable, pero ni aún eso es lo usual» (Fuster, 1962b: 502). També hi aporta un to narratiu carregat de lentitud, com si les coses que passen gairebé no passessin o passessin molt a poc a poc. Podríem dir que la visita a Tabarca, situada com l'element final de tots els itineraris, tan carregada de tristesa, acaba resultant una mica com una metàfora de tot el país, un país que, al capdavall, és un país trist:

Esto es la imagen más viva de la desolación que ofrece —o encubre— el País Valenciano; no pasan de tres los árboles que malviven aquí, ni hay un palmo de espacio cultivado, ni siquiera cultivable, y el poblado es una pura ruina. [...] No hay cura en Tabarca. Ni médico. Sólo hay viento: viento, hierbajos y tristeza.

Los isleños que quedan son gente taciturna y resignada. Unos pocos niños juegan apaciblemente en la plaza: les extraña nuestra presencia y nos siguen en nuestro paseo, espían nuestra curiosidad, nuestros gestos. Uno de ellos nos vende una caracola, que nos puede servir de recuerdo. Con la concha en las manos, sentados en las ruinas de la fortificación, miramos el mar. El mar y su sonrisa innumerable: un Mediterráneo con más pena que gloria. El mar que no lleva cosechas. Tabarca se nos contagia un poco. Y deseamos huir. (Fuster, 1962b: 502)³¹

³¹ Fuster reporta en la seva darrera conferència una altra visita seva a l'illa de Tabarca, aquesta vegada acompanyant-hi Josep Pla. El to lleugerament humorístic del passatge, i de la conferència en general, no invalida la sensació de tristesa que, també en aquest text, domina l'illa. Cito d'acord amb la transcripció que, de la conferència «El Josep Pla que vaig conèixer», en fa Isidre Crespo:

Un altre viatge va ser també bastant animat. Algú li havia dit al Pla que l'illa de Tabarca era molt interessant. Això era per un mes de gener, recordaré perfectament. Feia bastant mal temps, bo, mal temps no, però feia fred. «Però, senyor Pla. ¿Com vol anar vosté a Tabarca? En aquesta època de l'any a Tabarca no hi ha res... «Sí, sí, ja ens faran allà un suquet de peix...». —«Un suquet a Tabarca!, em dic jo». Arribàrem a Alacant, i a Alacant Pla diu: «Ací jo conec un senyor que té una barca i ens portarà a l'illa de Tabarca».

L'apartat amb què Fuster clourà el llibre no pot tenir un títol més transparent i més metadiscursiu: «Adiós». És com una breu coda amb la qual vol contrarestar les sensacions deixades en el passatge anterior, tot i que, en certa manera, sap que no pot —i potser fins i tot que no vol—:

Pido perdón al lector por ese final de viaje levemente tocado de amargura. En definitiva, es injusto como colofón. No lo hice adrede, y si añadido a mi libro esta página de adiós es para disculparme de ello, casi más que por cortesía. Ni el lector ni yo nos quedamos en Tabarca: ni siquiera sus nativos se quedarán allí por mucho tiempo, creo. Volvemos a la Península. Y volvemos al litoral valenciano, feliz y amistoso. En él me quedo yo, en mi pueblo vulgar, junto al trabajo y la quietud de mis gentes, uno más en ello y entre ellas. (Fuster, 1962b: 502)

Com veiem, en aquest retorn al litoral valencià Fuster recorre una mica al tòpic de què tant ha volgut fugir —i jo diria que ho fa ben conscientment, per consolidar la sensació de tristesa. El cercle es tancarà: havia començat *El País Valencià* parlant-nos del «jardín de flores» i l'acabarà parlant-nos del «litoral feliz y amistoso», que ens recordarà massa l'altre gran —i desafortunat— tòpic, el del *Levante feliz*.

5. ELS REFERENTS BIBLIOGRÀFICS: LES CITACIONS D'AUTORITAT

Em sembla que, per tot el que hem anat veient, un lector mínimament atent ja deu haver intuït la importància que els referents bibliogràfics tenen en *El País Valencià*. De fet, ja he assenyalat en l'apartat introductori d'aquest capítol que Joan Fuster incorpora al seu discurs tota una sèrie de citacions d'autoritat que doten el text d'una

El senyor que coneixia Pla, Pla no l'havia vist mai, era l'actor Albert Closes, que acabava d'eixir de l'hospital perquè l'havien operat o no sé què. I el Pla va a sa casa, truca, surt el senyor Closes, convalescent encara. «Jo era veí del seu pare de quan el seu pare era diputat a les Corts, jo era periodista i ens vam conèixer molt i vosté és un gran actor», —el Pla no l'havia vist mai, és clar— «un gran actor, l'actor més gran que tenim», i tal, «i volem anar a Tabarca». Bé, el Closes es va considerar probablement obligat una mica a quedar bé amb el senyor Pla i allà ens tens, amb la barca, d'Alacant a l'illa Plana de Tabarca, Evidentment, a l'illa Plana, en aquella època i en aquella temporada, en aquell moment de l'any, no hi havia res. És a dir, no es podia menjar ni un tros de pa, el que es diu literalment «un tros de pa», ni suquet de peix, ni una miqueta d'arròs, ni res. Un acompanyant de Pla portava una miqueta de formatge; ens vam resignar a això. El Pla va veure l'illa —que l'illa és molt menuda, petita—, es va fer càrrec *de què* allò no donava literàriament de si i ens en vam tornar. I el retorn ja va ser més animat perquè aleshores vam descobrir que, a la barca del Closes, hi havia una mena de caixonet amb una ampolla de ginebra i uns potets que es podien beure, i vam beure una miqueta *mentres* tornàvem a casa. El senyor Pla, doncs, veient la mar diu: «Se'n recorda, vosté, d'aquella romança de *Marina* «En las alas del deseo...?», i comença a cantar: «En las alas del deseo mi ilusión lo ve flotar...» És clar, estrafent la cançó no podia resultar més grotesca, i grotesques ja són les paraules de l'autor d'això, de la sarsuela. (Crespo, 2002: 24-25)

gran càrrega literària i que li serveixen per a presentar la seva descripció del territori d'una manera profundament amena, defugint sempre l'academicisme. També m'he referit a la mesura amb què Fuster emprava les citacions, a diferència, per exemple, de la manera en què Josep Pla fa servir les paraules d'altri. Precisament, en analitzar, en el capítol anterior, les guies de Josep Pla, ja apuntava que Fuster inicia la seva amb una citació d'Antoni Josep Cabanilles:

«La grande idea que se tiene de lo fértil, ameno y poblado del reyno de Valencia, parece exagerada y aun falsa si se entra por Aragón». Así comenzaba el abate Antonio José Cavanilles sus *Observaciones sobre la Historia Natural, Geografía, Agricultura, Población y Frutos del Reyno de Valencia*, en 1795. (Fuster, 1962b: 9)

És, em sembla, una declaració de principis en tota regla: la primera frase del seu llibre és una citació. És aquesta, a més a més, una citació detallada, documentada, amb el títol del llibre de què l'ha estreta, l'autor i l'any de publicació. Però és que, a més a més, en els primers paràgrafs de la «Introducción general», com ara mateix analitzarem, Fuster cita també Lope de Vega, Blasco Ibáñez, Azorín, Gabriel Miró i fins i tot un «viejo cronista».

Hi ha, per tant, ací i en tot el llibre, una combinació de citacions que corresponen a dos grans blocs d'autors. D'una banda, els que podríem qualificar com a autors erudits —naturalistes, geògrafs, historiadors, economistes...—, representats en aquestes pàgines inicials per Cabanilles i pel «viejo cronista»; d'altra banda, els autors literaris, amb Blasco, Azorín i Miró al capdavant de la nòmina. La balança es decantarà de manera contundent —tot seguit ho veurem— cap a la segona tipologia, en una mostra més de quins són els paràmetres genèrics en què Fuster vol situar la seva guia.

Ja he comentat reiteradament que Fuster comença insistint en la voluntat que té de superar en el seu llibre els tòpics laudatoris que es poden concentrar en l'expressió «Valencia, jardín de flores...», sobretot perquè aquesta imatge del País Valencià només és parcialment correcta, si s'associa només a una part molt concreta del territori. És en aquest context que Fuster cita Lope de Vega:

Para esa breve llanura, Lope de Vega escribió un dístico exacto:

Ella es tal cual la promete

su grande fama al deseo... (Fuster, 1962b: 10)

Aquesta citació pertany a *Los locos de Valencia*, acte primer, escena II. La comèdia apareix impresa per primera vegada dins el llibre *Trezena parte de las comedias de Lope de Vega* (Madrid, Viuda de Alonso Martín, 1620, folis 25r-51v). Tanmateix, sembla que va ser escrita entre 1591 i 1592 (González-Barrera, 2008). L'escena completa és la següent, amb bastants referències de la ciutat de València, fins i tot d'algunes construccions concretes, i, com veiem, amb la presència també de la fama de fertilitat que té:

ESCENA II

Dichos, y entran Leonato y Erifila, él con botas y ella con un capotillo y sombrero.

LEONATO. Esta, Erifila, es Valencia,
la puerta es esta de Quarte,
aquí dio Venus y Marte
una divina influencia.
Estos son sus altos muros,
y aqueste el Turia, que al mar
le paga en agua el azahar
tributo en cristales puros.
Aquel es el sacro Aseo,
y este el alto Micalete.

ERIFILA. Ella es tal cual la promete
su grande fama al deseo:
¡qué fértil!

LEONATO. Por grande extremo.

FLORIANO. ¿Es gente de fuera?

VALERIO. Sí;
Apartémonos de aquí.

FLORIANO. Que no me conozca temo.

VALERIO. Al que es administrador
podemos ir a buscar.

No serà aquesta l'única vegada que Lope de Vega apareixerà en *El País Valenciano*, però sí que seran aquests els únics versos seus que Fuster reproduirà. Les dues altres vegades en què esmentarà Lope no aniran acompanyades de cap citació. En el primer cas, farà referència a una obra seva; en el segon, ni això:

Si siguiésemos por la carretera de Barcelona, atravesaríamos la Vall de Segó — Benavites, Quartell, Quart de les Valls, Benifairó de les Valls, Faura—, fresca y exuberante, que ya Lope de Vega alabó en *El peregrino en su patria*.

Uno de éstos, el duque de Lerma, valido real, se trajo a Felipe III de España en rumbosa vacación por estos parajes, y a Lope de Vega como cronista de la *tournée*. (Fuster, 1962b: 198-199, 383)

Per cert, que en el mateix paràgraf que acabo de citar, Fuster esmenta també Miguel de Cervantes. En aquests dos casos, doncs, els escriptors són tractats més aviat com a personatges històrics que com a literats:

Cierto que aún rinde mucho la pasa, y el puerto —ese mismo puerto donde desembarcara Cervantes rescatado de Argel— tiene su tráfico enviándola a sus mercados extranjeros. (Fuster, 1962b: 383)

Pel que fa al «viejo cronista» a què Fuster es refereix, és un bon exemple de l'altra manera que té Fuster de citar. Si quan esmentava Cabanilles era del tot concret i només li faltava indicar-ne la pàgina per a seguir els criteris de citació bibliogràfica emprats en els treballs acadèmics, ara fa el que podríem qualificar com una citació per aproximació. És obvi que Fuster sap qui és el cronista, però prefereix emprar aquesta fórmula enigmàtica potser per no aclaparar el lector amb dades innecessàries i, també, per donar una mica de color a un text que no vol ser una monografia universitària sinó una obra bàsicament literària:

El suelo valenciano, en efecto, «está tiranizado de infinitas cordilleras de montañas», como decía un viejo cronista. (Fuster, 1962b: 10)

El vell cronista és —ja ho he dit en les primeres pàgines d'aquest capítol— Gaspar Escolano. La citació és de la *Década primera de la historia de la insigne y coronada ciudad y reyno de Valencia* (1610). Tot i que realment la citació no és exacta. El text d'Escolano diu concretament:

Por lo qual ha sido siempre en número de pueblos y pobladores de lo más poblado del mundo: con ser de tan poco ámbito, y este tyranizado de infinitas cordilleras de montañas. (1610: columna 192)

En general, podem dir que Fuster és força acurat a l'hora de citar. Inexactituds com la que acabem de veure en són més aviat l'excepció. Les diferències entre el text

original i el que ell ens ofereix solen respondre bé a insignificants lapsus de transcripció bé a petites modificacions que li permeten encaixar-les sintàcticament en el seu discurs. Poques vegades aquestes modificacions tergiversen el sentit del text original i, quan Fuster s'atreveix a fer-ho —ja m'he referit adés, per exemple, a l'omissió d'una part de la citació de Vicente Mares que la descontextualitza i la fa canviar de sentit—, el resultat del seu text justifica totalment, segons el meu parer, el *pecat* d'infidelitat intertextual.

Cabanilles i Escolano, entre els autors que he agrupat sota la denominació d'erudits, tornen a ser esmentats en el llibre. El botànic hi apareix menys del que podríem pensar tenint en compte que és l'autor que encapçala el llibre i, també, el tarannà de la seva obra més coneguda. Fuster —ja ho he dit— ens recomana *l'Observaciones sobre la historia natural, geografía, agricultura, población y frutos del Reyno de Valencia*, de Cabanilles, juntament amb la *Bibliografía geográfica del reino de Valencia*, de Vicent Cortina, com a llibres on el lector pot ampliar informació puntual —«datos fijos» (Fuster, 1962b: 22-24)— sobre la naturalesa del País Valencià. Més endavant, Fuster ens recordarà que Cabanilles va fundar el Jardí Botànic de València (1962b: 152), o l'esmentarà, amb Valéry, en retornar al mar després d'haver visitat les terres de l'interior del Maestrat i de Morella, en una citació (1962b: 305) que ja he reproduït més amunt. Tornarà a aparèixer en arribar a la Ribera Alta, i concretament a Alberic:

En su término se justificó más de una vez, y al pie de la letra, según cuenta Cavanilles, lo de «ayer trigo y hoy arroz». Pero, en general, puede decirse lo mismo de la mayor parte de la Ribera. (Fuster, 1962b: 335)

Aquesta citació prové d'un passatge en què Cabanilles està analitzant el conreu de l'arròs a la Ribera, que, d'altra banda, identifica com el responsable, a causa de la contínua i excessiva presència d'aigua als camps, d'uns índexs de mortalitat molt elevats. Remarca, a més a més, l'esforç dels llauradors per encadenar collites i intentar treure el màxim rendiment possible dels camps:

En Alberic se ve aquella repentina mudanza de trigos en arroces. Un particular de la población en el corto espacio de 24 horas plantó arroces de un pie de altura en quarenta hanegadas, donde el dia anterior flotaban las espigas de trigo. Esto hizo decir á un viajante: „Tierra de Dios, ayer trigo, y hoy arroz.” No en todos los campos

se hacen las dos cosechas por los enormes gastos que acarrear. (Cabanilles, 1995: 198)

La darrera vegada que Fuster esmenta Cabanilles —ja l’he reportada— és quan fa referència a la producció de torró a Xixona, on esmenta, a més a més, Gaspar Escolano (Fuster, 1962*b*: 427-429). Escolano, ja ho hem vist, apareix inicialment *amagat* darrere el «viejo cronista». Després Fuster (1962*b*: 46) aprofitarà una citació seva per a parlar del caràcter dels valencians i, alhora, per a identificar la nostra llengua com a catalana, amb la tan repetida frase «con ser la mesma que la catalana» (Escolano: 1610: columna 93). El tornarà a aprofitar, ara amb una citació una mica més llarga i introduïda amb una fórmula metadiscursiva força interessant —que ja he comentat—, quan parlarà de la diversitat de productes agrícoles que es poden trobar al País Valencià:

No vale la pena de hacer una lista de productos agrícolas valencianos: son tantos y tan variados que, con una punta de exageración, se ha llegado a decir que no existe vegetal en el mundo que nuestros labradores no arraiguen y exploten en su pegujal. Soy incapaz de resistir a la tentación de transcribir una parrafada del cronista Escolano, muy oportuna al caso: «Como son las cortes de los reyes patrios comunes de los hombres, que dejando las en que nacieron se trasponen en ellas, y en ellas echan raíces, viven y medran, así es la campaña de Valencia, patria universal de todas las hierbas, árboles y plantas; pues traspuestas de sus patrios suelos, se avecinan y naturalizan como si hubieran nacido en ella, y aun se mejoran en cualidad». (Fuster, 1962*b*: 99)

Trobem aquest fragment en Escolano (1610: columna 696). Hi ha encara una aparició més d’Escolano, a banda de la ja esmentada referida al torró. En arribar a Gandia Fuster diu:

«Todo el campo de Gandía fue llamado por los moros ‘la Conca de la Safor’, que quiere decir en arábigo ‘campo de repasto y hartura’, como aquellos que conocieron bien el migajón de la tierra.» Y —añadamos esto a Escolano— en efecto: la tierra es buena; la pluviosidad, un poco mayor que en el resto del país; el Serpis y numerosas fuentes le prodigan el agua de riego; y los montes de su linde Norte la resguardan de los vientos fríos y de sus calamidades. (1962*b*: 348)

Aquesta citació —la grafia de la qual, com la de totes les anteriors, ha estat actualitzada per Fuster—, es localitza en Escolano (1610: columna 670). Un altre cronista que esmenta Fuster és Ramon Muntaner, de qui citarà dos passatges que han

esdevingut gairebé llocs comuns, tot i que en contextos diferents. El primer, d'àmbit més local, referit al castell d'Onda:

Siglos ha, Onda estaba protegida por un inmenso castillo, que, al decir del cronista Muntaner, «*hi ha aiantes torres com dies ha en l'any*»: tantas torres como días tiene el año. (Fuster, 1962b: 230)

El segon, d'àmbit una mica més general —i que ja he citat (Fuster, 1962b: 422)—, per constatar la catalanitat de les terres més meridionals del País Valencià, aquell arxiconegut «*són vers catalans e parlen del bell catalanesc del món*».

Finalment, entre els autors que he volgut qualificar d'erudits, m'agradaria esmentar les referències que fa Fuster a Elies Tormo i la seva guia *Levante*, a què ja m'he referit més d'una vegada. La primera, ens la trobarem ben al principi dels itineraris, quan ens recomana començar la visita de València pel Miquelet:

Es una buena atalaya, ésta del Miguelete. Don Elías Tormo, en su guía *Levante*, la recomendaba incluso para —plano en mano— hacerse cargo de los monumentos: «muchos de ellos ofrecen mejor interés artístico así, a vista de pájaro, que vistos desde las calles y plazuelas». (Fuster, 1962b: 118)

El passatge del qual Fuster extrau la citació anterior és el següent:

La *ascensión*, no cómoda, es inexcusable para el turista, si ha de gozar del mejor espectáculo de Valencia (a 65 m. sobre el nivel del mar). [...] Pero el interés de la ascensión está en la soberbia vista que se goza de la ciudad, de las altas torres y las numerosas cúpulas; de la Huerta, pobladísima de pueblos, con sus torres y cúpulas también; del mar, y de las lejanas, pero vistosas, cadenas de montañas. Para la vista de la Huerta y lejanía aprovechése el mapa, y el plano de la ciudad para la vista de ésta, si el viajero todavía no conoce sus monumentos. Muchos de ellos ofrecen mejor interés artístico así, a vista de pájaro, que vistos desde las calles y plazuelas. (Tormo, 1923: 83)

De fet, gairebé totes les referències que fa Fuster a Elies Tormo tenen a veure amb monuments religiosos. Si en l'anterior ens feia observar València des del campanar de la catedral, en les dues següents ens parlarà de les esglésies de Santa Maria de Morella i Callosa de Segura, respectivament:

En el interior nos sorprende el coro volado, que se cuelga entre cuatro de las gruesas columnas centrales, sobre una bóveda de fuerte nervatura: es, dice don Elías Tormo, «acaso el único en el mundo así aislado».

Callosa del Segura —13.000 habitantes— es ya una población huertana. Posee una espléndida iglesia estilo Renacimiento («obra capital del Renacimiento en España», dice Tormo) y un castillito en las alturas, y cultiva el cáñamo en abundancia. (Fuster, 1962*b*: 283, 480)

Efectivament, aquestes citacions provenen de Tormo (1923: 28 i 290, respectivament). L'excepció a les referències sobre monuments en les citacions de Tormo és la següent:

Lo uno y lo otro repercuten en forma evidente sobre el aire de la ciudad. Por una parte, el nombre de Alcoy queda unido desde muy temprano a los movimientos obreristas españoles, y la revuelta cantonal de 1873 —«que parecía eco de la *Commune* de París, poco anterior», anota don Elías Tormo, ministro que fue de la Monarquía— tuvo un decidido carácter anarquista. (Fuster, 1962*b*: 435)

És aquest un dels pocs casos a què m'he referit adés en què localitzem un lapsus en la transcripció de la citació —la supressió de «de los»— i alhora una modificació del nombre del verb —«parecía» per «parecían»— perquè encaixi sintàcticament en el discurs que Fuster ens ofereix. El text de Tormo diu concretament:

En 1873, cuando la insurrección cantonal, el espíritu social revolucionario dió en Alcoy trágica muestra de desvaríos y de odio con el petróleo y los incendios, que parecían eco de los de la *Commune* de París, poco anterior. (Tormo, 1923: 83)

Joan Fuster ofereix altres referències a autors de l'àmbit acadèmic en *El País Valencià*. Algunes ja les he anat apuntant en altres moments de la meva anàlisi, com ara, per exemple, la que fa a Arnold J. Toynbee, en parlar dels desafiaments com a motiu d'avenç de les civilitzacions, o quan recorre als arqueòlegs Théodore Reinach i Antonio García Bellido per explicar les diferents teories relacionades amb l'origen de la Dama d'Elx. En alguns altres casos haurà de ser el lector qui, amb el seu bagatge cultural, haurà de completar la referència, com ara, per exemple, en el passatge següent:

Fray Ferrer fue uno de aquellos innumerables predicadores que, durante el «otoño de la Edad Media», acribillaban a las buenas gentes con el anuncio espeluznante del fin del mundo. Uno de ellos, pero el más popular y violento. (Fuster, 1962b: 136)

Les cometes són la pista per al lector, que ha de saber que *El otoño de la Edad Media* és el títol espanyol d'un llibre de l'historiador neerlandès Johan Huizinga publicat originalment el 1919.³²

Com he comentat anteriorment, però, la major part de citacions que apareixen en *El País Valencià* són literàries. A més a més, són també aquestes les que més interessin —o més m'interessin— per ser més inhabituals, més inesperades en aquest tipus de llibres. Com a «guia d'autor», m'atreuria a afirmar que l'ús que fa Fuster de la seva erudició literària és el que més caracteritza el seu llibre; és un dels factors que el converteix en realment excepcional. A més a més, fa que la pèrdua d'actualitat que, com qualsevol guia, pot tenir, quedi del tot compensada per oferir-nos un atractiu que la fa tan única. Les citacions que aporta al text estan fetes sempre d'una manera altament equilibrada. Els lectors mai no tindrem la sensació que Fuster vol omplir pàgines —com ens passa de vegades amb Josep Pla, ja ho he dit—, tot i que, en algun cas, sí que podem arribar a pensar que ha fet passar el seu itinerari per algun lloc determinat amb la intenció de presentar-nos algun escriptor concret. En aquests casos, sempre acabarem convenint que la desviació de l'itinerari ha valgut la pena.

A diferència de, per exemple, José María Pemán, que, com hem vist, feia servir un únic autor, Manuel Machado —i, de fet, un únic poema seu, «Canto a Andalucía»—, com a fil conductor de tota la seva guia, Fuster *emprarà* en cada moment l'autor que millor li convindrà: Blasco Ibáñez per a l'Horta de València, Miró per a les Marines, Azorín per a Monòver... Bé, el cas d'Azorín és potser particular perquè hi té una presència que va més enllà de Monòver, del tot comprensible si som conscients de l'abast de la seva obra, diguem-ne, viatgera.

Tanmateix, sí que és cert que, en una estratègia discursiva força brillant, Fuster emmarcarà els seus itineraris entre dues citacions de Francesc Eiximenis: de fet, amb la repetició de la mateixa citació al principi i al final dels itineraris. Això dotarà el seu text d'una gran coherència. En la breu introducció del bloc «Itineraris», que Fuster titula

³² Aquest llibre es va publicar per primera vegada en espanyol el 1930, amb traducció de l'alemany de José Gaos (Madrid, Revista de Occidente, dos volums).

«Punto de partida» —i que ja he citat més amunt però que resulta necessari tornar a citar ara mateix—, diu:

Emprendamos, pues, la excursión. Una fórmula de cortesía hospitalaria nos saluda desde el comienzo: «*Benvingut siga qui a sa casa ve*». No sé si el endecasílabo procede del folklore o de algún poeta olvidado. Para el caso da lo mismo. «Sea bienvenido quien a su casa llega». Es un augurio bonito y ceremonioso. Y aunque el forastero no acabe de sentirse como en su casa, por lo menos sí experimentará aquella amable presión de encantos y virtudes que tantas buenas palabras sugirió a los pasajeros antiguos. Pues, como decía fray Francesc E[*i*]ximenis, «*sol l'esguard enamora los hòmens que hi vénen d'altres terres, que no se'n poden eixir sinó ab desplaer...*» (1962b: 115)

I en l'«Adiós» final, com apuntava, reprendrà la citació d'Eiximenis per tancar els itineraris, per acabar les excursions i els recorreguts, físics i literaris, pel País Valencià. Amb això donarà al text una estructura discursiva circular que el compactarà totalment i alhora intentarà transmetre al lector —que ací, com en la citació inicial, és «el forastero»— la mateixa sensació —potser una mica agredolça— que havia volgut donar-li al principi:

Pero el forastero, de regreso a su tierra —de regreso de su lectura—, guardará ya una nueva añoranza en su pecho. Le previne con las palabras del viejo Eiximenis: «*no se'n podrà eixir sinó ab desplaer*». Ya sé que mi escrito no ha conseguido reflejar como debiera las bondades y las bellezas del país, hasta el punto de justificarse en mi papel el elogio del fraile medieval. Pero estoy seguro de que este libro, torpe o indiscreto, no ha dejado de beneficiarse en las virtudes de lo que intenta describir y relatar. Con esta convicción lo firmo. (Fuster, 1962b: 502)

Podem comprovar com, deixant de banda la insignificant errata en el cognom del frare, la citació té una petita variació en la segona aparició: novament, les necessitats sintàctiques del discurs faran que Fuster es prengui la llicència de canviar la forma del verb i la passi de la tercera persona del plural del present d'indicatiu —que és la que presenta la primera citació i, així mateix, el text original del *Regiment de la cosa pública*—, a la tercera persona del singular del futur. El text d'Eiximenis diu:

«La vint e terça, que la terra per especial gràcia és així alegre e plasant que sol l'esguard enamora los hòmens que hi vénen d'altres terres que no se'n poden eixir sinó amb desplaer.» (1927: 30)

Em veuré obligat a tornar a aquestes citacions una mica més endavant, en parlar de la figura del lector model. Haurem de concloure, doncs, que el «Punto de partida» i l'«Adiós» acabaran tenint un pes fonamental en la comprensió d'*El País Valenciano* com a obra literària.

Insisteixo, però, que si hi ha tres autors que marquen clarament la guia, que acaben esdevenint les principals fites d'aquell «hilo literario» amb què Fuster volia unir «los lugares más bellos, sugestivos y valiosos de nuestra geografía» (1962b: 115), aquests són Vicent Blasco Ibáñez, Azorín i Gabriel Miró. Són, ben probablement, els tres autors valencians en llengua castellana més importants de la primera meitat del segle xx, però, a més a més, presenten la característica —tan idònia per als usos que en farà Fuster— de tenir el paisatge, el seu paisatge, com a fons continu de la seva obra. Per això li resultaran tan útils a Fuster. Potser per això els cita tan profusament.

De fet, aquests tres autors apareixen agrupats ben al principi del llibre: Fuster els esmentarà justs després de citar Cabanilles i Lope de Vega. Em veig obligat a repetir part de la citació, a la qual ja m'havia referit en analitzar l'apartat «La tierra» de la «Introducción general»:

Quien se propusiese, por ejemplo, recorrer el País Valenciano con el solo prejuicio de una lectura de Blasco Ibáñez, la desproporcionada presencia del monte y de la aridez le chocaría hasta un extremo de estupor. Azorín y Gabriel Miró le ayudarían a corregir y a ampliar su viático literario; pero con todo, y en este sentido, aún se quedaría corto. (Fuster, 1962b: 10-12)

Com veiem, amb un plantejament tan senzill i tan directe, però alhora tan literari, Fuster ens descriu, d'una banda, l'essència híbrida del territori valencià —la dualitat entre el mar i la muntanya, entre la costa i l'interior, tan desconeguda de vegades si es mira des de l'interior de la Península, sobretot si es mira amb ulls de turista de sol i platja— i, d'altra banda, ens dóna notícia de les característiques, dels temes, més aviat, dels escriptors esmentats: pensar en Blasco és pensar en l'Horta de València, en el mar Mediterrani, en l'Albufera...; Azorín i Miró es decanten més pel secà, encara que el seu secà sigui el meridional, tan pròxim, també, al Mediterrani.

Resseguim, doncs, la presència d'aquests autors al llarg de tot el llibre. Encara en la «Introducción general»: el lector trobarà quatre referències més a Blasco Ibáñez —i utilitzo ací el mot referència amb propietat, ja que Fuster mai no cita fragments

concrets de textos de Blasco. Les dues primeres, per apuntar el costat més violent dels valencians, que el novel·lista va saber aprofitar literàriament tan bé:

El Tribunal de la Taula, de la acequia de Burriana, era similar al del Turia, y, en último término, el engranaje judicial de todas las comunidades de regantes se inspira en idénticos criterios institucionales. Su equidad proverbial, por otro lado, no evitó nunca que, en épocas de sequía, y aun en épocas menos desastradas, las disputas entre colindantes derivasen hacia el escopetazo aleroso: ahora las querellas por el agua han perdido virulencia, pero las historias que contaba don Vicente Blasco no eran inventadas. Y no es de extrañar.

No aspiro a sostener, claro está, que los valencianos seamos más rijosos que nadie, ni siquiera que seamos particularmente rijosos. Prefiero para el caso otra palabra, una palabra delicada: apasionados. En el amor y en lo demás. Volvemos a la nota meridional y —¿por qué no?— a lo moro. La pasión —por una mujer, por una secta, por el agua de riego, por lo que fuere— excita la sangre hasta la gallardía o hasta la traición: que lo diga Blasco, que supo sacar de ello tan buen partido. (Fuster, 1962b: 18, 50)

En la tercera referència a Blasco Ibáñez, que és, de fet, la darrera de la «Introducción general», l'autor no hi apareix esmentat, sinó que, en un clar procés metonímic, resta amagat, camuflat, darrere d'un dels seus títols més coneguts. El context és d'allò més mundà, la gastronomia valenciana, la pobra gastronomia de l'arròs, si no considerem «el barroquismo de la paella»:

Pero diré también que, fuera del restorán, en los hogares oscuros, donde el arroz es pasto cotidiano o casi, las argucias empleadas para amenizar el grano soso y desvaído de la gramínea son, en verdad prodigiosas: arroz con habichuelas y nabo — *amb fesols i naps*—, o al horno, con pasas, con anguilas, con arropo, con bacalao, a veces con unos simples y lánguidos fragmentos de pimiento. El apaño de la cocinera y el «a buen hambre no hay pan duro» hacen potable cualquier cosa. Incluso el arroz con rata —ratas de marjal, limpias, lustrosas—, en las cercanías de la Albufera, como se cuenta en *Cañas y barro*. (Fuster, 1962b: 84)

He volgut considerar al final una referència a Blasco que apareix unes quantes pàgines abans de la que acabo de citar, perquè Fuster situa al costat de Blasco el poeta Teodor Llorente. Ens està parlant de la barraca i tot just abans de descriure-la succintament, ens diu:

Hablemos, ahora, de la barraca. Tantas veces la habrá visto el lector ligada a la evocación de lo valenciano, que bien podrá haberse extrañado de mi descuido. He

evitado toda alusión prematura a ella, para no incurrir, a mi vez, en la trampa del tópico deformado. Pues la barraca —la barraca real y la literaria de Blasco y de Llorente— es, si lo es, atributo de una sola y corta zona del país. (Fuster, 1962b: 73-74)

I després de descriure-la, gairebé com a conclusió, Fuster citarà uns versos del poema «La barraca», de Teodor Llorente, com si, en certa manera, s'hagués sentit obligat a complir amb el tòpic, si més no, amb el tòpic literari:

*com la gavina de la mar blavosa
que en la tranquil·la platja fa son niu...* (Fuster, 1962b: 74)³³

A més a més, Blasco i Llorente tornaran a aparèixer junts en un altre passatge d'*El País Valencià* en què Fuster reprendrà el tema de la barraca i que tractaré una mica més endavant. Sí que em sembla ben oportú subratllar ara mateix que, malgrat que Teodor Llorente va publicar, com ja he apuntat, una guia sobre el País Valencià, aquesta guia no tindrà presència en el llibre de Fuster. Potser la dicció tan hiperlúrica del *patriarca de les lletres valencianes*, tant de Renaixença valenciana, queda massa allunyada de la fusteriana, que no en pot treure rendiment. I, òbviament, el que provoca aquesta omisió, aquest allunyament, no és una qüestió de tria lingüística, perquè ja hem vist que Fuster cita en català o en espanyol, sense cap altra motivació que les necessitats discursives del seu text. De fet, Fuster només esmenta Llorente una vegada més:

³³ Com a anècdota que pot reforçar aquest valor tòpic del poema i de l'autor, fóra oportú de recordar que l'*Antologia de la poesia valenciana*, que Fuster va publicar en Selecta el 1956, duu un retrat de Teodor Llorente en la portadella i en la coberta i una làmina amb una fotografia d'una barraca inserida entre la portadella i la portada, amb uns versos del poema llorentí:

«Més que els palaus de jaspis i de marbres,
més que los arcs triomfals i els coliseus,
tu, pobre niu, perdut en mig dels arbres,
valdràs sempre als ulls meus.»

Teodor Llorente: La barraca.

A més a més, en la pàgina de crèdits se'ns indica, ben simptomàticament: «Encapçala el present volum una làmina de la barraca valenciana, símbol i inspiració de poetes». La segona edició del llibre, amb el títol *Antologia de la poesia valenciana (1900-1950)*, editada per Tres i Quatre el 1980, elimina aquestes imatges de Llorente i de la barraca i incorpora en la coberta un eteri dibuix d'Andreu Alfaro que representa un home nu.

Però és que, del tòpic, tampoc no se n'escapa ni *El País Valencià* mateix. En la pàgina 70 del llibre hi ha una fotografia d'una barraca, acompanyada del peu de foto següent: «“Blanca, polida, somrient, bledana...” (Llorente)». Em sembla que no calen comentaris.

Aquel «odio al gótico» —la carencia de sensibilidad arqueológica— acusado por Teodoro Llorente, responde asimismo a nuestro fondo rural: se diría que nos abruma y condiciona el gran dechado vegetal, y que nos gusta imitarle en la renovación incesante, periódica, como de cosecha, de nuestros paisajes urbanos, sin respeto a las noblezas monumentales, destituibles por viejas. (Fuster, 1962b: 60)

Fuster torna a fer referència a Blasco Ibáñez, ja iniciat l'itinerari per la ciutat de València, en passejar pels voltants de la catedral i recordar-nos que cada dijous es reuneix a la porta dels Apòstols el Tribunal de les Aigües. Veiem, doncs, que el Blasco Ibáñez que apareix en *El País Valenciano* és el de València i la seva comarca. Només una vegada Fuster el farà *sortir* del seu territori i serà per situar-lo en un altre entorn característicament blasquià: els tarongerars de la Ribera del Xúquer. Ja he citat aquests dos passatges anteriorment (Fuster, 1962b: 129, 367-368).

Tanmateix, segons el meu parer, fins i tot més interessant que la utilització que fa Fuster de Blasco com a veu autoritzada per a recórrer part del país és, potser, la llarga i preciosa reflexió sobre la figura mateixa de l'escriptor i del polític, a manera de reivindicació del seu valor literari, feta a partir de la descripció de la platja de la Malva-rosa:

Este paisaje es de Sorolla, y lo es de Blasco. Por aquí está la villa que se construyó el novelista, y —otra razón— no sería justo acabar el presente capítulo, de la ciudad y la huerta, sin evocar, siquiera en pocas líneas, su potente individualidad. Blasco, en Valencia, es un continuo equívoco: Blasco fue escritor y político, y no está muy claro que sus paisanos prefieran el primero al segundo, o por lo menos que distingan al uno del otro. El blasquismo era una versión local y un poco desvaída del republicanismo de Pi y Margall, que, en el fondo, se quedó casi en simple rabieta anticlerical a base de rosarios de la aurora desorganizados a mamporros. Cuando se habla de Blasco, en Valencia, corremos el peligro de hablar del blasquismo: en pro o en contra, lo mismo da. Pero Blasco era todo un tipo, y estaba muy por encima de la cómica comparsería de sus secuaces: hombre de lucha, aventurero, escritor de raza y gran comerciante de las letras... Los críticos de hoy le desdeñan: cosas de la literatura. No importa. Nosotros, que tenemos un buen recuerdo de sus mejores libros, le dedicamos ahora, de cara al mar —el mar de *Flor de mayo*, el mar de Menton—, un rápido y reservado homenaje. (Fuster, 1962b: 193-195)

Com veiem, Fuster ens presenta les diferents facetes de Blasco Ibáñez i en reivindica, sobretot, la figura com a escriptor. És més, moltes pàgines d'*El País Valenciano*, llegides amb ulls de persona interessada per la literatura, poden resultar-

nos un compendi de crítica literària. Són com una breu història de la literatura valenciana —disseminada i molt personal—, en qualsevol de les dues llengües que han fet servir els escriptors del país, parcial, sens dubte, però profundament suggestiva. A més a més, la reflexió literària que fa Fuster de vegades té un abast que va més enllà de l'àmbit estrictament valencià, com ara en aquest passatge, llarg però brillantíssim, en què compara la manera de fer dels autors del país i dels autors espanyols de la Generació del 98 respecte al tractament literari del paisatge:

Desde el punto de vista literario, el paisaje de la Huerta de Valencia ha pasado, en lo que va de siglo, por una cuarentena muy estricta. Durante mucho tiempo fue, exactamente, pasmo de cuantos plumíferos —conspicuos o no— la visitaron, y con los testimonios de ellos se podría confeccionar una abultada antología de descripciones y de elogios, casi siempre rayanos en lo hiperbólico. Esta literatura tuvo, por otra parte, su refracción local en las dos *Barracas* tan conocidas: la novela de don Vicente Blasco Ibáñez y el poema de don Teodoro Llorente Olivares, aparecidos ambos a fines del XIX. De entonces acá, las cosas han cambiado mucho. Los escritores del país insisten aún, de vez en cuando, en el tema, aunque sin mucho brío. Pero los forasteros... Y no es que falte el turismo, ni que éste salga menos admirado de sus incursiones huertanas. Lo que falla es la literatura. La aportación ultrapirenaica ha disminuido hasta quedar en insignificante; la de los españoles es prácticamente nula.

En cuanto a estos últimos, el caso se explica por la rehabilitación paisajística de Castilla emprendida por la «generación del 98», que fue un golpe fatal para los parajes peninsulares menos lúgubres y metafísicos que la Meseta. Se trataba, ya, de desaire o de desdén. Ortega y Gasset llegó incluso a afirmar que el entusiasmo por los panoramas verdes no nace del puro deleite estético, sino más bien de un instinto económico intrínseco a ese pequeño burgués que todos llevamos dentro. Y en ello estamos —o están. Naturalmente, sería pueril, por mi parte, lanzarme yo ahora a exaltar unas posibles bondades de la clorofila como espectáculo desinteresado. Pero me niego a creer que la vega opulenta, el vergel cumplido y regocijante, sean, en tanto que paisaje, menos nobles y dignos que cualquier otro. Quizá no dan muchas facilidades a la retórica histórico-teológica, como las da, por el contrario, el de Castilla; de todos modos, está por demostrar que el hecho de sugerir esa retórica sea algo valioso y razonable. (Fuster, 1962b: 178-179)

Com podem comprovar, hi tornen les *Barraques* de Blasco Ibáñez i de Llorente, incorporades a una tipologia de paisatge ben particular, el dels elogis hiperbòlics, el del «Valencia, jardín de flores...». Un paisatge que contrasta amb la sobrietat propugnada pels escriptors de la Generació del 98, molt a l'estil de la Castella lúgubre i metafísica. La conclusió fusteriana, potser expressada sense rotunditat, és que el paisatge valencià continua essent digne de descripció. És, per tant, una reivindicació subtil del nostre paisatge. És com si, tot i voler lluitar contra el tòpic fàcil i contínuament reiterat, vulgui

deixar clar que l'antitòpic estricte també acaba resultant un tòpic i, com a tal, resulta parcial i poc acurat. És aquesta, a més a més —com ja ho serà una citació, ja esmentada anteriorment, en què apareix Unamuno (Fuster, 1962b: 356) i com ho serà, sens dubte, el llibre *Contra Unamuno y los demás* (1975), bastit a partir de diferents articles publicats entre 1970 i 1974—, una nova mostra de la poca simpatia que despertava en Fuster la Generació del 98, sobretot per la concepció mitificada d'una certa idea d'Espanya amb una espiritualitat dolguda que aquests escriptors reivindicaven com a signe d'identitat contra el científisme i el progressisme de caire europeista —el «Que inventen ellos» unamunià a què m'he referit ja en el primer capítol n'és una bona síntesi. Aquesta concepció d'Espanya, com apunta ací Fuster, es va identificar amb Castella i per això els membres de la Generació del 98 en van revisar la història, el caràcter, la llengua i, com veiem, el paisatge, amb una gran dosi de nostàlgia. Hem de recordar, també, la relació d'ambivalència i fins i tot d'animadversió que van mostrar alguns amb els pobles no castellans de l'Estat espanyol. Tot plegat era una ideologia —literària, però sobretot política— amb la qual Fuster difícilment podia combregar.

Encara hi haurà un parell de referències més a Blasco Ibáñez. En la primera, que ja he citat (Fuster, 1962b: 333) —situada en un context completament metadiscursiu en què Fuster presenta les expectatives que «lo que podríamos llamar un turista cien por cien» veurà complertes en arribar a la Ribera Alta del Xúquer—, Blasco apareixerà juntament amb la seva novel·la *Los cuatro jinetes del Apocalipsis* i associat als seus lectors americans. La segona torna a ser una mostra de, diguem-ne, crítica literària, en què Fuster reunirà novament les tres figures literàries que crec que podríem qualificar com a emblemàtiques del llibre: Blasco, Azorín i Miró. El text, que hauríem de llegir tenint present el que hem vist fa un moment respecte a la Generació del 98, és el següent:

Azorín es de Monóvar. Azorín —José Martínez Ruiz, don José— escribió un extraño libro, *Superrealismo*, con Monóvar al fondo de cada una de sus páginas. Y ahora, el pueblo —su pueblo— nos parece literalmente azoriniano. Pero... De los tres grandes escritores en lengua castellana que ha dado el país en los últimos cien años, Blasco, Azorín y Miró, es don José el más valenciano, si puedo decirlo así. Los tres, pese a la defección lingüística, sintieron profundamente su raíz en la tierra madre; pero Azorín la sintió además en el espíritu de esa tierra. Blasco y Miró, no, o no tanto,

aunque la apariencia de sus temas o de su léxico induzca a creer lo contrario. Azorín, en su lejanía madrileña, en sus paseos por Castilla, guardó siempre fidelidad y añoranza a sutilísimas tradiciones intelectuales y estéticas de su patria nativa, y les dedicó interpretaciones llenas de penetración.

Nunca creí demasiado en la castellanidad esencial de Azorín. Cuando se llega a Monóvar uno se da cuenta de que, en realidad, Azorín es *esto*: este paisaje, esta paz, este *tempo*. Incluso esta sintaxis: cuando él escribe «he estado» en vez de «estuve», «me he levantado» en vez de «me levanté», no es por las razones que se inventaba Ortega y Gasset en *El Espectador* (II: *Azorín. Primores de lo vulgar*), sino porque el literato de Monóvar, queriéndolo o sin querer, calca el modo de construcción propio de su vernáculo. (Fuster, 1962b: 464)

Fuster és contundent en la seva valoració dels tres escriptors: són els millors escriptors en espanyol, els únics grans, de fet, que ha donat el País Valencià en l'últim segle —i recordem que ens hem de situar en la dècada dels seixanta del segle passat per a interpretar temporalment l'afirmació. Ara bé, és obvi que, tot i que esmenta també Blasco i Miró, Fuster té ací Azorín com a centre del seu discurs. Ens el presenta, en certa manera, com una excepció a la concepció *castellanista* que havia associat a la Generació del 98 i, alhora, en reclama la seva valencianitat. Interessant resulta, també, la crítica a la interpretació que Ortega y Gasset fa d'algunes característiques sintàctiques de la prosa d'Azorín. Fuster demostra amb això, d'una banda, sensibilitat lingüística i, de l'altra, que està atent a la bibliografia sobre l'autor que està tractant. Totes dues coses són definitòries de la manera de fer del Fuster crític literari.

Aquesta darrera citació ens permet passar de Blasco Ibáñez a Azorín. La presència d'Azorín en *El País Valencià* és intensa: m'atreviria a dir que és, dels autors que esmenta, el que té major impacte sobre el llibre. És simptomàtic, en aquest sentit, que Azorín sigui l'únic autor que el lector podrà trobar si, simplement, en llegeix l'índex. Perquè si, com ja he assenyalat, la major part dels títols dels apartats dels diferents itineraris tenen una base toponímica, arribats al Vinalopó, Fuster es permet la llicència de denominar aquest territori «Dominio de Azorín».³⁴ I afegeix: «Desde Villena bajamos, hacia el Sur, a la comarca del Vinalopó medio: es decir, a la jurisdicción de Azorín» (Fuster, 1962b: 459). Les dues referències anteriors a Josep Martínez Ruiz, ja citades, havien estat per a apuntar la seua preferència per la denominació de la

³⁴ És cert que, metonímicament, també trobem Blasco Ibáñez darrere el títol de l'apartat «Entre naranjos», que, com és ben conegut, coincideix amb el títol d'una novel·la blasquiana.

dolçaina —«o, como prefiere Azorín, *xaramita*» (Fuster, 1962b: 72)—³⁵ i per a situar Castelló de la Plana com a capital cultural del País Valencià (Fuster, 1962b: 237). A partir d'ací, Fuster i Azorín viatgen cap al sud, cap a la seva «jurisdicción», amb una parada prèvia —extensa citació inclosa i subratllada amb un metadiscursiu «Le copio»— a Xixona, o més aviat, als ametllers:

Pienso en una página de Azorín. Azorín es de Monóvar, un poco más al sur; pero transitó mucho estas tierras, o al menos las amó con sus ojos y su retórica, tan sutiles. Le copio: «Los almendros crecen en Cataluña, en Valencia, en Alicante y en Mallorca. Los almendros son finos y se levantan sobre los blancos ribazos. En ninguna parte de España hay almendros bañados como éstos por una luz tan viva. En ninguna parte los horizontes, por encima de suaves alcores, tienen tan luminosas perspectivas. Las cosas resaltan con todos sus pormenores, a remotísimas distancias...» Azorín, unas líneas antes, había hablado de Grecia: evocaba a Grecia para describir nuestras tierras. Es un tópico un tanto manido, pero Azorín aún sabe sacarle punta con lucidez. «La armonía, la eurytmia maravillosa de la Grecia antigua, que desde Grecia han venido hasta aquí, serán imperecederas. Cataluña es Valencia, y es Alicante, y es Mallorca.» Y acaba: «Cataluña, Valencia, Mallorca, Alicante: quien lleva innata la visión de vuestra luz en la retina, no os podrá olvidar jamás. Ese almendro sobre las piedras blancas —delicado y gracioso— es el símbolo de vuestra delicadeza y de vuestra gracia...» No está mal. (Fuster, 1962b: 426)

Em sembla que no és casual que Fuster citi uns fragments d'Azorín en què aquest situa en un mateix espai —no sé si atrevir-me a dir *nacional*— Catalunya, València, Mallorca i Alacant. Podríem pensar que, indirectament, està tornant a fer present al lector *l'estirp catalana* i crec que dóna suport a aquesta apreciació el fet que Fuster havia citat ja alguns d'aquests mots d'Azorín —els més marcadament identitaris— en *Nosaltres, els valencians*, dins l'apartat «El cas d'Alacant», en un context de reflexió, també, totalment identitària. Heus ací, doncs, una nova connexió entre tots dos llibres:

L'«alacantinisme» oficial no hi trobava més inconvenient que el nom. N'han trobat un, molt divertit: el *Sureste de España*. Amb aquesta etiqueta, tan bèstia com la de *Levante*, es tracta d'abraçar la província d'Alacant i la de Múrcia. El «secessionisme» hi és patent. Però la seva viabilitat és també més que dubtosa. Lògic en zones com Oriola, nacionalment de Múrcia, el «sudestisme» resulta una idea hilarant propugnada a Alcoi o a Dénia, a Benidorm o a Pego: ho és, igualment, predicada al poble d'Elx, de Xixona, de la Vilajoiosa, de Monnòver, d'Alacant. «Cataluña es Valencia, y es Alicante, y es Mallorca», havia escrit en *Una hora de*

³⁵ En el peu de foto que acompanya una imatge d'un dolçainer i un tabaleter, prèvia a aquesta citació, trobem també una referència a la dolçaina i a Azorín: «Dulzaina: "El nombre está diciendo ya la voz del instrumento" (Azorín)» (Fuster, 1962b: 67).

España Azorín, l'home de Monnòver. Això és un fet, que el «sudestisme» no aconsegueix d'esborrar. En el fons d'aquesta maniobra contra la «valencianitat» —la catalanitat— d'Alacant i dels seus voltants només hi ha uns mediocríssims interessos financers. La seva falsedat es delata per ella mateixa. Però, com que opera sobre uns ferments de dissolució indiscutibles, i sobre un provincialisme tosc i cert, pot resultar i resulta nociu. (Fuster, 1962a: 204-205)

Els passatges d'Azorín citats, com assenyala Fuster en *Nosaltres, els valencians*, formen part d'*Una hora de España. Entre 1560 y 1590*, que constitueix el discurs d'ingrés d'Azorín a la Reial Acadèmia Espanyola, on va succeir el també valencià Joan Navarro Reverter, llegit el 26 d'octubre de 1924. Corresponen al capítol XXIV del discurs i val la pena de reproduir-lo complet:

CATALUÑA

*Tot mirant a Catalunya
S'ha sentit robar lo cor...*
JACINTO VERDAGUER

Cataluña: tus costas luminosas atraen nuestra mirada; la mirada de nuestro espíritu. Desde Castilla y desde Vasconia, vemos a lo lejos la faja de oro y de luz de las costas mediterráneas. Desde lo más alto de Cataluña se extiende el dentelleo de la costa, hasta los confines de Alicante. Y en frente está la predilecta Mallorca; Mallorca, con el oro y el azul y el morado del agua en sus calas profundas. Cataluña; tu nombre representa para España la vida, el tumulto, el movimiento, el fervor del mundo durante muchos siglos. Por otro mar navegan ahora los hombres. En el siglo XVI, ya la vida del mundo marcha por otros caminos. Pero la armonía, la euritmia maravillosa de la Grecia antigua, que desde Grecia han venido hasta aquí, serán imperecederas. Cataluña es Valencia, y es Alicante, y es Mallorca.

Cataluña tiene sus montañas llenas de soledad y sus masías en que la tradición es inmovible; sus campanarios, blancos y cuadrados, llegan casi hasta las olas azules. Valencia tiene sus naranjales; las hojas del naranjo son charoladas; entre el follaje lustroso, brillan las áureas esferas, o las suaves y carnosas florecitas ponen sus campos blancos; el aire es templado, voluptuoso; la luz es cegadora. Alicante tiene sus almendros y sus olivos. Los olivos de Alicante no son como los de Mallorca. Los de Alicante, esmeradamente escamujados, tienen forma ovalada y despejado su interior; los de Mallorca son disformes, fantásticos; con sus troncos derrengados y sus ramas que suben en penacho, parecen gigantes o vestiglos.

Los almendros crecen en Cataluña, en Valencia, en Alicante y en Mallorca. Los almendros son finos y se levantan sobre los blancos ribazos. En ninguna parte de España hay almendros bañados como estos por una luz tan viva. En ninguna parte los horizontes, por encima de suaves alcores, tienen tan luminosas perspectivas. Las cosas resaltan, con todos sus pormenores, a remotísimas distancias. Los hombres son prestos y ágiles; su entendimiento es sutil; se alimentan frugalmente. Cataluña, Valencia, Mallorca, Alicante: quien lleve innata la visión de vuestra luz en la retina, no os podrá olvidar jamás. Ese almendro sobre las piedras blancas —delicado y gracioso— es el símbolo de vuestra delicadeza y vuestra gracia. (Azorín, 1924: 67-68)

Podem comprovar, d'entrada, que la citació de Fuster és força acurada: només hi ha un lapsus —el context sintàctic no exigeix aquest canvi— que converteix en indicatiu un verb que en l'original està en subjuntiu: lleva/lleve.³⁶ A banda d'això, Fuster mostra total fidelitat a l'original, fins i tot en la puntuació. Resulta interessant com Azorín està associant elements característics a cadascun dels territoris, i per a València, Alacant i Mallorca fa servir els arbres com a referents definidors. Òbviament —tòpicament?—, «Valencia tiene sus naranjas». Alacant es relaciona amb l'ametller i l'olivera, que també arriba, físicament i literàriament, a Mallorca. Finalment, però, Azorín reprèn l'ametller com a *arbre comú* del territori, del paisatge, un paisatge que, com veiem al principi, contrasta amb el de Castella i el de Bascònia. Azorín és capaç de veure aquesta diferència i de valorar la llum mediterrània. Potser per això Fuster no el rebutja. Per això Fuster no hi feia referència quan, en el text que hem vist una mica més amunt, apuntava la potenciació d'un determinat tipus de paisatge —el paisatge castellà, «lúgubre i metafísic»— impulsat per la Generació del 98, en la qual, d'altra banda, els manuals de literatura espanyola inequívocament situen Azorín —ell mateix s'hi situava i sembla que va ser ell qui va posar nom a la generació.³⁷

No m'agradaria passar per alt que Fuster no aprofita la referència que fa Azorín als tarongers de València —si és que va fer servir el text original i no l'incorporat a *La República de les Lletres*, que ho explicaria. Però és que si una cosa té ben clara Fuster és que en cada moment de la seva guia el *cicerone literari* adequat és un escriptor concret i, per al taronger, per a caminar «Entre naranjos», ningú no supera Blasco Ibáñez. Els ametllers són cosa d'Azorín. I la vinya —potser més concretament, la pansa— serà cosa de Gabriel Miró.

³⁶ Hi ha una dada bibliogràfica que pot oferir una explicació diferent al lapsus fusterià. El juliol-setembre de 1934 es publica el número 1 de la revista trimestral *La República de les Lletres. Quaderns de literatura, art i política*. En les pàgines 30-31 hi ha l'apartat «Repúbliques Literàries d'Ibèria», que inclou quatre textos encapçalats amb els títols «Castella», «Galícia», «Euzkadi» i «Portugal». Sota el títol «Castella» hi ha reproduïts el primer i el darrer paràgrafs del text «Cataluña» d'Azorín. Doncs bé, en aquest text es transcriu «lleva» en lloc de «lleve». Cal dir, a més a més, que els passatges que cita Fuster provenen, precisament, d'aquests dos paràgrafs. És ben probable, doncs, que aquesta revista fos la font emprada per Fuster i que, per tant, no hi hagi cap lapsus, si més no, imputable al de Sueca.

³⁷ Aquesta informació se'ns dona en algunes solapes dels seus llibres. Per exemple, en una reedició del 1949 (Buenos Aires, Losada) del seu llibre *Valencia*, publicat inicialment el 1941 (Madrid, Biblioteca Nueva), s'hi diu: «Don José Martínez Ruiz, Azorín, es, conocidamente, una de las principales figuras de su renovadora generación, a la que él mismo otorgó el nombre de "generación del 98"».

En la pàgina prèvia a l'apartat «Dominio de Azorín», trobem una altra citació d'Azorín, acompanyada per una frase de Fuster que, sempre disposat a presentar-nos una imatge més aviat rural del país, en certa manera, la matisa, la corregeix:

Más de 20.000 habitantes, plácida, con barrios de austeras casonas dieciochescas y callejones humildes, perpetuamente encalados: «Villena, señorial y mundana», escribe Azorín. Señorial y rural, más bien. El campo de Villena posee un subsuelo rico en aguas. (Fuster, 1962b: 458)

Arribats al «Dominio de Azorín», per deixar constància de la importància de l'autor en aquest apartat, hauria de reproduir-lo complet. No ho faré, però, bàsicament perquè ja he anat citant-ne alguns fragments anteriorment, quan m'han resultat necessaris. L'apartat tracta diferents pobles, amb Monòver, el poble natal d'Azorín, com a element nuclear. Abans d'arribar-hi, Fuster parla de Saix i de Petrer, i a tots dos aplica citacions d'Azorín provinents del seu llibre *Superrealismo*, que una mica més tard, ja ho hem vist, qualificarà com a «extraño libro». De Saix diu: «Y el castillo: “castillo en Sax, de paredones dorados, de un oro coronario, intenso, de un oro rojo”, escribe —describe— ya Azorín» (Fuster, 1962b: 460). I de Petrer: «Petrel fabrica zapatos y loza, cosecha almendras deliciosas, higos: “el amado Petrel, tan recatado, tan resplandeciente de limpieza”» (Fuster, 1962b: 461). En el segon cas, a diferència del primer, Fuster no informa que els mots són d'Azorín, però ho són i provenen també de *Superrealismo*. Del mateix llibre són els mots que Fuster cita d'Azorín per descriure el seu poble. Resulta ben interessant com clou la citació, amb un concís «Azorín» a manera de signatura:

Monóvar —*Monnòver*—³⁸ vuelve a hablar catalán. «Monóvar, en la falda de dos colinas; en una de ellas, la ermita de santa Bárbara; en la otra, los paredones de un moruno castillo». «Extensos viñedos. En la primavera y el verano, una alfombra verde por todas partes; en los llanos, en los valles, en las laderas de los montes. Detrás del

³⁸ Fuster empra sistemàticament aquesta grafia del topònim. La feia servir, també, en *Nosaltres, els valencians* (1962a: 130, 200, 204) i la farà servir en *Alicante y la Costa Blanca* (1965:67). Cal indicar que no era una grafia estranya llavors, com assenyala Joan Coromines en el seu *Onomasticon Cataloniae*, s. v. *Monòver*:

En la fixació del nom correcte valencià hi ha hagut alguna vacil·lació, car en llistes ortogràfiques s'adoptava *Monnòver*; Sanchis Guarner, que també hi havia vacil·lat, ha acabat per acceptar *Monòver* amb -n- simple (en el *Nom.* de 1966, p. 16). En escriptors de llenguatge populista, notem *Monnòver* (M. Gadea, *Terra del Xè*, I, 252); *Monòver* en el dicc. d'Escrig.

pueblo, a espaldas de las dos colinas, arroyadas y calveros multicolores. Calveros de margas y gredas; calveros y arroyadas amarillos, rojos y verdes. Verdes de un verde caparrosa. Calveros entre las verdes viñas». «Calles con losas; cuatro, seis, ocho plazas y plazoletas». «Campanadas y olor a mosto. Olor a humo de las fábricas». «Dulzura y placidez». Azorín. (Fuster, 1962b: 463)

Citaré, finalment, unes poques frases que no sols deixen constància de la importància de l'autor en aquest apartat, sinó que demostren que, com he apuntat més d'una vegada, hi ha moments en què Fuster ens fa visitar un territori més pel valor de l'autor que ens vol reportar que pel valor intrínsec del lloc visitat. Monòver i Azorín en són l'exemple perfecte:

«El 8 de junio de 1873 nació en esta casa el insigne escritor Azorín», dice una lápida. Azorín es en Monóvar un simple recuerdo. La población —alrededor de 10.000 habitantes—, labriega y vinatera, no tiene, sin embargo, otro atractivo para el visitante. (Fuster, 1962b: 464)

La contundència fusteriana no necessita ací gaire exegesi. Sí que vull assenyalar, una mica a manera de conclusió, la diferència amb què Fuster tracta Blasco Ibáñez i Azorín. Com veiem, els mots d'Azorín ens són sovint transcrits, contràriament al que havíem vist en Blasco, en què l'absència de citacions és absoluta, més enllà d'apuntar el títol d'alguna de les seves novel·les. Fuster se sent, sens dubte, més còmode amb la dicció del de Monòver, molt en la línia del que podríem qualificar com a literatura del jo que, en certa manera, comparteixen.

Per cert, crec que és així mateix oportú de recordar que, com ja he apuntat en el capítol anterior, Josep Pla i Josevicente Mateo també citaven Azorín en diferents passatges de les seves guies —Pla, de les seves tres, només en la *Guía de Mallorca, Menorca e Ibiza*. És aquesta, doncs, una nova connexió entre Fuster, Pla i Mateo.

Ja ho he dit. Fuster també cita un nombre important de vegades Gabriel Miró, a qui, a més a més caracteritza literàriament, estilísticament, d'una manera extremadament subtil:

Sólo la Marina —de Denia a Benidorm— llega a producir la impresión de una tierra *clásica*, donde el paisaje y la gente poseen un equilibrio sencillo y casi helénico. Y así es, a condición de no tomar a Gabriel Miró por cicerone para verla, pues entonces hasta eso se barroquiza. (Fuster, 1962b: 54-58)

Com ja passava amb Azorín, alguns dels passatges en què apareix Miró —bastants, acompanyant Blasco i Azorín— ja els he esmentats anteriorment. D'altres, els he insinuats, com aquest que ve a continuació, en què la referència a Miró servirà perquè Fuster introdueixi la vinya típica de la Marina, amb l'ús més habitual que se'n fa a la zona, el de la pansa:

El primer recuerdo literario de Gabriel Miró nos viene a las mientes, una vez en Ondara: «la calma de la Marina, toda de moscateles». Sigue ciertamente el árbol frutal; pero la villa se instaura y gana la partida. La viña y su correlato típico, las casitas de campo con el porticado anexo del *riu-rau*. «Toda de moscateles» es, en efecto, la calma de estas tierras. La vid no tiene aquí cascabeleos dionisiacos, ni siquiera en la vendimia: más que para vino, da su uva para la lejía que la convierte en pasa, o para postres frescos, o para alcoholes industriales. (Fuster, 1962b: 381)

Aquesta citació, com la major part de les que Fuster pren de Miró, prové d'*Años y leguas* (1928), segurament l'obra més emblemàtica de l'alacantí, sobretot en el terreny de les impressions paisatgístiques. En aquest cas, del capítol «Doña Elisa y la eternidad». Cal dir que si analitzem el context en què Miró emprà els mots que cita Fuster, crec que hauríem de concloure que l'àmbit territorial no és tan ampli. Sembla que, més aviat, Miró està parlant d'una propietat i no de tota la Marina, que és el que s'entén en l'aprofitament que en fa Fuster:

Nació una hija. Don Pedro encomendó a Valencia los pañales, las ropas de acristianar, de todo lo más fino. Todo lo guarda en su cómoda doña Elisa; y dos veces, al año, lo saca al oreo. No sosegaba don Pedro. Quiso mejorar sus propiedades. Una muy rica, en la calma de la Marina, toda de moscateles, fué la primera que escogió para sus propósitos. (Miró, 1940: 38-39)

En aquest inici de l'apartat «La Marina», i una vegada agafat el to mironià, Fuster s'atreveix fins i tot a imitar-lo —i a assenyalar-ne, de manera molt brillant, la imitació—:

El Montgó, al Sur, copia en su roca los azules del cielo, inmerso en la lumbre — diremos lumbre y no luz: Miró nos patrocina— de la mañana satinada, o en el poniente de miel. Con el mar a la vista, alegre y blanca, surge Denia: *Dénia*. (Fuster, 1962b: 381-383)

Certament, *lumbre* és un mot que Miró emprà amb certa profusió. És més, si aquest passatge Fuster l'hagués escrit entre cometes, perfectament hauríem pogut interpretar que eren mots de Miró.

Més endavant, quan Fuster torna a evocar Miró, ho fa d'una manera del tot metadiscursiva, informant-nos que *Años y leguas* és la seva inspiració en aquest context:

Estamos en la Marina interior. *Años y leguas*, de Miró, empieza a servirnos de guía. [...] Por aquello de Calpe —Calp aquí, Calpe allá—, y por su figura, Ifac es comparado a Gibraltar. «Suelto, desgajado de la costa, solo en el mar... Peñas de lumbares, de iris húmedos». «Ábside con pecho de bergantín que corta inmóvilmente las aguas... Silencio y retumbo de frescura salada...» Los textos de Miró podrían multiplicarse en la cita. El peñasco surge con violencia al final de un corto istmo de arena, azuloso, perpendicular y alto sobre unas laderas de musgo y matorral. No es fácil escalar los trescientos no sé cuántos metros del Ifac. (Fuster, 1962b: 394)

Novament el to líric de la frase que completa la citació és del tot mironià. I ben divertida resulta, així mateix, la manera amb què Fuster introdueix ací la variant catalana del topònim. També resulta molt interessant la manera amb què Fuster combina la citació i la descripció lírica amb les dades més típiques de guia turística a l'ús: la comparació amb Gibraltar i l'altura —aproximada— del penyal.

Fuster tornarà a citar Miró en arribar a Benidorm —«La felicidad y la inocencia se han perdido», concluía con ellos don Gabriel Miró» (Fuster, 1962b: 401)—³⁹ i, ja en l'itinerari següent, en «Alicante y los alicantinos»:

³⁹ Respecte a aquesta citació de Miró, he d'assenyalar que no l'he localitzada exactament igual. Tanmateix, en el capítol «Benidorm. Un extranjero. Callosa» d'*Años y leguas*, hi ha una frase que només canvia el verb però que en manté l'estructura i el significat. La trobem al final d'un passatge dedicat també a la presència de turisme a Benidorm —que és el mateix context en què la fa servir Fuster—:

Así era Benidorm, labrador y marinero, en el descuido de los brazos abiertos y desnudos de sus playas. Murió «Don Juan Manuel». No vienen los hombres de Batavia.

Le parece a Sigüenza un pueblo reciente de pabellones de altos empleados de grandes fábricas. No hay fábricas; pero sus dueños han venido desde las ciudades, después de la guerra europea, atravesando en sus automóviles los collados bravíos y las hoces abruptas de Aitana. Benidorm es el baño disantero de ricos en vacaciones. Delante del baño abren sus residencias de verano como una sombrilla de membranas recortadas; residencias que han trastornado la fisonomía originaria de Benidorm y la lengua de las gentes con las líneas apócrifas y el concepto de *chalet* de *t* repercutida entre los dientes lugareños.

La felicidad y la inocencia se han roto. (Miró, 1940: 81-82)

Cal apuntar, a més a més, que Fuster ja havia fet servir aquesta citació —amb «se han perdido»— en un article publicat el 13 d'agost de 1960 en la revista *Destino* (número 1.201, p. 21). L'article es titula

Alicante es una ciudad hermosa, medida, físicamente encantadora: «todas sus casas con sensación de escollera, de faro, de haber sido mar y de tenerlo bajo la piedra», como decía Miró. Es, sin duda, la más amable de todas las ciudades valencianas, la que uno escogería para vivir si hubiese de cambiar su pueblo por una ciudad. Sin embargo... (Fuster, 1962b: 416-417)

Novament Fuster reaprofitava Miró amb una lleugera modificació del significat de la citació d'acord amb els seus interessos. Si abans havíem vist que aplicava a tota la comarca de la Marina una qualificació que Miró havia aplicat a una única propietat, ara el canvi serà temporal. Com podem comprovar, Miró està parlant en l'apartat «Grandes señores» del capítol «Ochocentistas» d'*Años y leguas*, que es on es localitza la citació, de l'Alacant del segle XIX. Fuster ressitua la frase de Miró en el segle XX —la tècnica, ben senzilla, però ben eficaç, ha consistit a canviar el temps verbal de la frase prèvia a la citació—:

Vengamos a lo de ayer.

Ese ayer es el XIX. La sensibilidad de Sigüenza se abrió en el filo de dos vertientes; por la de la umbría caen los últimos veinte años del ochocientos; por la solana rebullen los primeros veinte años del novecientos.

Internarse en un siglo es seguir un camino de andadura conocida y apacible. Pero acabar y principiar una época sorprende y contradice nuestra conciencia, nuestros conceptos.

Cuando Sigüenza salía de su ciudad al campo, el tránsito de todo su sentir era rápido y puro hasta en su atmósfera interior. La vida rural de entonces, sus soledades, su silencio, su calma, su olor, sus gentes, correspondían al concepto prometido. Alicante era una ciudad de terrados blancos, con palomos que iban y volvían en el azul. Todas sus casas, con sensación de escollera, de faro, de haber sido mar y de tenerlo bajo de la piedra. (Miró, 1940: 118-119)

La pròxima aparició de Gabriel Miró, la trobem en l'apartat «Noticia de la Mariola y de la Aitana». És un passatge llarg i complex, en què Fuster combina una informació relativament neutra inicial respecte als mitjans de producció propis de la zona amb

«Benidorm, parada y fonda» i es publica dins la sèrie «Postal de Valencia» que signava Fuster —aquesta sèrie formava part de la secció «De mediodía a medianoche». Hi ha en aquest article fragments que després es reproduiran gairebé calcats en l'apartat «Benidorm» d'*El País Valenciano*. Fuster tornarà a emprar la citació en l'article «Veraneo, turismo y todo lo demás (II)», publicat en *La Vanguardia* el 20 d'agost de 1969 (p. 8) dins la sèrie de reportatges fusterians que van aparèixer sota el títol «Gentes pasadas por agua». Aquest conjunt d'articles es reeditaran, traduïts al català, en *Viatge pel País Valencià* (Fuster, 1971c: 261-302). Tot això obre una via de recerca intertextual —o d'anàlisi de recontextualitzacions— que ara mateix no puc emprendre.

citacions de Miró, referències a Valéry Larbaud i descripcions del territori pròpies —de Fuster, vull dir— de to altament líric —i intencionadament mironià—:

La Aitana es paraje de vida dura, frío, rebelde. Pero su gente la entiende y la domina: encuentra vida para sus rebaños y la cultiva hasta alturas impensables, si tiene tierra para abancalarla. Pensamos de nuevo en Gabriel Miró. Esto pertenece a la geografía mironiana. Quizá Alcoy fuese, como quería Valéry Larbaud, la Jerusalén de las *Figuras de la Pasión del Señor*: pero la Aitana ya corresponde a las paseatas del caballero Sigüenza. «Años y leguas en una contemplación estructurada, denominada y comprendida desde la última piedra del cabo Toix, que se comba en el mar, hasta la hoz de Confrides...» De Confrides a Toix, en Altea: la Aitana literaria de don Gabriel.

Continuamos el camino esquinado y arduo. A la derecha, en su rincón, se aleja Benifato, el pueblo donde caparon al diablo: al menos, eso dicen los nativos. Beniardà, luego: «Beniardà, de bruces en la cava del río, un río de adelfos, de mirtos, de piedras, de luces del agua que no dará en el mar porque se la beben antes los hortalillos...» Pasado Beniardà, haremos una nueva, ligera desviación, para ver Guadalest.

Entre la Aitana y la Serrella, musculosas, imponentes, se extiende la Vall de Guadalest, y en medio de ella, como un pequeño exabrupto geológico, independiente, brota la acantilada seguridad del pueblo. Es una postal perfecta. El peñasco aislado parece una fortaleza: Guadalest se aprieta en la replaza de su cumbre, con las rocas enormes haciéndole las veces de muralla. Hay que entrar por un túnel forzado en la piedra. La boca parece un caserón, con su arco de medio punto y su encalado discreto. Junto a ella, «un prisma de pedernal», y encima, valiente, asomado al vacío, el campanario. El pueblo es casi una sola calle, de casitas humildes, y lo que queda de castillo se aprovecha para cementerio. Talud, castro y aldea parecen cosa de artificio, decorado de belén. Desde sus balcones, el panorama abarca toda la montaña —azul, ocre, gris— de nuestro camino: la Aitana siempre, su frontera Serrella, y hasta el Bernia que surge del costado del mar. (Fuster, 1962b: 443-445)

Com dic, el passatge és complex. Anem a pams, doncs. En primer lloc, crec que necessita explicació la referència a l'escriptor, crític literari i traductor francès Valéry Larbaud. Com indica Edmund L. King (1990) en la seva introducció a una edició del llibre de Miró *El humo dormido* (1919), Larbaud es va posar en contacte amb Miró el 1917 per intentar publicar una traducció al francès de *Figuras de la Pasión del Señor* (1916-1917). Tot i que, per la situació conflicte bèl·lic, finalment el projecte no es va dur a terme, entre Larbaud i Miró es va consolidar una amistat que va durar fins que Miró va morir. Així mateix, Larbaud va traduir i publicar els capítols d'*El humo dormido* compresos sota el títol de «Semana Santa». *Semaine Sainte* es va publicar en tres edicions diferents, els anys 1923, 1925, 1938. És en el prefaci a aquesta traducció on hi ha els mots de Larbaud que expliquen la referència que hi fa Fuster. Trobo la citació en

l'article «Gabriel Miró en el extranjero» publicat en el número 107 de *La Gaceta Literaria* (1 de juny de 1931), número publicat «En el aniversario de la muerte de Gabriel Miró». Dins l'apartat «Juicios y opiniones» de la secció «Gabriel Miró en el extranjero» (p. 9-10), en un text signat per Jean Cassou llegim:

Valéry Larbaud a justementement [sic] noté que cette Palestine, c'était encore le "monde" levantin (1). La situation de cette Jérusalem "n'est pas tellement différente de celle d'une ville levantine de l'intérieur: Alcoy, par exemple..." Et le paysage, les mœurs, les végétations que nous décrit l'Évangile selon Gabriel Miró, il ne faut faire aucun effort pour les baigner de l'atmosphère qu'il respire quotidiennement.

(1) Préface de *Semaine Sainte*, traduction de V. Larbaud et Noémi Larthe, Kra.

L'afirmació de Fuster que situa Alcoi en l'àmbit de *Figuras de la Pasión del Señor* i la serra d'Aitana en el del cavaller Sigüenza només s'entén si sabem que aquest personatge, *alter ego* de Gabriel Miró, encara no apareix en *Figuras de la Pasión del Señor*. Miró l'introduirà en *El libro de Sigüenza* (1917) i ens el trobarem també, òbviament, en *Años y leguas*.

En contrast amb aquesta referència tan erudita, Fuster esmenta la llegenda referida a la castració del dimoni a Benifato. Segons el que indica Joan Borja (2007) en el seu estudi sobre Bernat Capó, aquesta història havia estat prèviament recopilada pel folklorista Francesc Martínez i Martínez el 1947 en *Coses de la meua terra*. Així mateix, la recull Manuel Sanchis Guarner en el volum dedicat al sector meridional de la seva divertida obra *Els pobles valencians parlen els uns dels altres* (editada inicialment el 1965 en L'Estel i, posteriorment, el 1982, en Tres i Quatre):

II, 30 *En Benifato tenen les ferramentes de capar el dimoni.*

a Benilloba.

El Sant patró de Benifato és Sant Miquel, i una volta que li feren una imatge nova, l'artista va posar el dimoni completament nu, i com les beates s'escandalitzaren, calgué tallar el membre al dimoni. Quan els dels pobles veïns ho conten i en fan burla, els de Benifato, per fer-los callar, afirmen que encara en conserven les aïnes. (Sanchis Guarner, 1982: 81)

És el moment divertit entre tant de lirisme, el moment popular entre tanta erudició.

Per tancar les reflexions sobre aquest passatge d'*El País Valenciano*, cal indicar que totes les citacions de Miró que hi incorpora Fuster provenen d'*Años y leguas*. Concretament, del capítol «Imágenes de Aitana»: la primera citació, de l'apartat «Sigüenza y otros» (Miró, 1940: 267) i les altres dues, de «Sigüenza y él» (Miró, 1940: 247, 244). Podríem dir, com a conclusió de l'anàlisi d'aquest passatge, que Fuster fa al seu lector una oferta àmplia, des de la parèmia més popular a la referència més erudita. El lector *comprarà* el que voldrà, o el que podrà, d'acord amb els seus gustos i amb la seva formació.

Fuster tornarà a citar Miró tot d'una, en arribar a Callosa d'en Sarrià. De fet, Fuster deixa en mans —en boca— de Miró la descripció del poble i la clou amb una reflexió metadiscursiva a manera d'excusa que és, alhora, una concretíssima caracterització de la prosa mironiana:

Callosa de Ensarriá —bien ortografiado: *Callosa d'En Sarrià* — «es un pueblo moreno, acortezado, encima de una hoyada verde, como si fuese toda una mata inmensa de calabazar maduro, que cuelga en la peña el montón de fruto carnoso». La palabra plástica de Miró vuelve a serme insustituible. (Fuster, 1962b: 445)

Aquesta citació es localitza en *Años y leguas*, dins el capítol «Benidorm. Un extranjero. Callosa» (Miró, 1940: 84). De fet, la frase és exacta i en la dicció mironiana tenim també «Callosa de Ensarriá» com a inici, com a subjecte. Ben probablement Fuster decideix deixar el topònim fora de la citació per poder incorporar-hi l'incís amb la denominació catalana.

Fuster encara tornarà a esmentar Miró en les darreres línies de l'itinerari, encara dins l'apartat «Callosa de Ensarriá»:

En Polop vivió Miró largo tiempo, y su camposanto es el «huerto de cruces» de *Años y leguas*. Polop ya mira al mar. (Fuster, 1962b: 448-449)

Ací Fuster se'ns presenta gairebé com un acadèmic en la seva manera de citar. Només falta que ens doni el número de pàgina on podem localitzar el fragment, perquè, efectivament, un dels capítols d'*Años y leguas* és «Huerto de cruces».

La darrera vegada que Miró apareix en *El País Valenciano* és en l'itinerari final, quan Fuster descriu Oriola:

Orihuela tiene unos 15.000 habitantes en su casco, y hasta 46.000 incluyendo la población de su huerta, diseminada en caseríos y barracas. Los alrededores de la ciudad, el campo entero, invitan al paseo demorado y vago: caminos polvorientos, acequias claras, palmeras de vez en cuando, la fruta ofrecida en cualquier rama, surcos atildados... Y un cielo diáfano, como una frase de Miró.

Entrar en Orihuela y pensar en Gabriel Miró es todo uno. El viajero ya pudo evocar al escritor alicantino en Ifac, en Benidorm, en Polop. Pero Orihuela es Oleza: es el escenario de *El obispo leproso*, de *Nuestro Padre San Daniel*. Miró pasó su adolescencia en un duro internado de jesuitas de acá. No conservaba muy buen recuerdo de aquellos años ni de esa ciudad. Con todo, a los unos y a la otra dedicó páginas y páginas de su bruñida prosa. Para curiosear bien Orihuela, nada mejor que leerse antes *El obispo* y *Nuestro Padre*. Ya sé que no es tarea fácil, esta lectura: Miró era un Flaubert sin genio, un Flaubert reblandecido como una confitura monjil, y se hace bastante pesado. Sin embargo, vale la pena de intentarlo. La Orihuela levítica y pueblerina —la auténtica y perdurada Orihuela— quedó fija en sus papeles con una delicada irisación lírica.

Y, aunque menos explícita en su vinculación local, también la obra de Miguel Hernández merece ser saludada, al pisar su ciudad natal. «Alto soy de mirar a las palmeras...» Orihuela está, a su modo, en el trasfondo de los versos de Hernández, en su metáforismo agrario, en su desazón barroca.

*¡Cómo el limón reluce
encima de mi frente y la descansa!
¡Cómo apunta en el cruce
de la luz y la tierra el lilio puro!
Se combate la pita, y se remansa
el perejil en un aparte oscuro.
Hay azahar, ¡qué osadía de la nieve!
y estamos en diciembre, que, hasta enero,
a oler, lucir y porfiar se atreve
en el alrededor del limonero...,*

escribía el poeta con el corazón puesto en su huerta. (Fuster, 1962b: 482-485)

La citació és llarga, però podem comprovar que és com una classe de literatura concentrada en unes poques línies. En primer lloc, tenim una exemplificació de la manera d'adjectivar de Miró centrada en una petita imitació —«cielo diáfano»—, seguida per un apunt metadiscursiu que el reesitua respecte a la guia —el lector sap que pot tornar a localitzar Miró si llegeix, o rellegeix, les pàgines dedicades al penyal d'Ifac, a Benidorm o a Polop. A continuació, ens ofereix dades biogràfiques de l'autor i informació sobre dues de les seves novel·les que, efectivament, transcorren a Oleza, l'heterotopònim d'Oriola en el cosmos literari mironià. Finalment, Fuster ens ofereix una caracterització general de la prosa de l'alacantí —no del tot positiva— a partir de la comparació amb Flaubert: «Miró era un Flaubert sin genio», afirma, amb certa

contundència. Tot i això, ens recomana la lectura de Miró si ens volem acostar a Oriola, i igualment ens en recomana la de Miguel Hernández, que també acabarà ràpidament caracteritzat des del punt de vista crític. Podem concloure, com he apuntat al principi, que Fuster va recorrent als autors que considera més idonis, més útils per a la seva descripció del territori.

Per cert, també en *Nosaltres, els valencians* apareixen sovint Vicent Blasco Ibáñez, Azorín i Gabriel Miró. I també algunes vegades junts, tot i que no tots tres en el mateix passatge, sinó formant parelles, amb Azorín com a denominador comú: Blasco/Azorín, Azorín/Miró. Citaré dos fragments. El primer és una reflexió lingüística —o més aviat sociolingüística— sobre la qualitat de la llengua dels escriptors bilingües, Blasco i Azorín com a exemple. En el segon Fuster reflexiona sobre Azorín i Miró, des d'un punt de vista estrictament nacional, o gairebé, com pertoca al tipus de llibre de què es tracta:

És el drama del bilingüisme dels escriptors. De Blasco Ibáñez contem que, fart de sentir-se acusat pels crítics d'escriure en un castellà horrorós, va llogar un secretari —«un cagalló de la gramàtica», diu Josep Pla en comentar-ho— que li endrecés la sintaxi i el vocabulari. Azorín, fill de Monòver, un dels pobles del sud català del País Valencià, no ha amagat la seva preocupació personal: «¿Cómo escribirá quien ha pensado, niño, adolescente, con otros signos que el castellano?» «¿Cómo escriben castellano los nativos de Valencia? Cuestión esta conmovedora para el autor de estas líneas. Para el autor de estas líneas», continua Azorín, «tratar esta cuestión es como poner el pulpejo del dedo, todo lo delicadamente que se quiera, en una carne sensitiva, palpitante y dolorosa...»

Amb la castellanització literària, els valencians dimitien la condició de valencians en l'ordre de la cultura. Era un intent de suïcidi.

D'altra banda, el «provincià» viu en un permanent estat d'estrabisme moral. Amb un ull mira al centre, amb l'altre fita les realitats immediates que l'envolten. Que mira al centre, és indiscutible: això és l'essència del seu provincianisme. Però hi ha també allò altre. Ni tan sols l'emigració material no evita que un home es desprengui de les seves arrels més primàries en la terra. La «valencianitat» d'un Azorín, d'un Gabriel Miró, es fa visible en la brunyida làmina de llurs proses. I ells són els valencians més «desprovincianitzats» —a força d'assimilació— que conec. Els que no s'assimilen del tot —que són pràcticament tots— tenen, a més d'unes arrels sentimentals vives, les arrels materials de la convivència i dels interessos. Són coses que no podem perdre de vista. I, al mateix temps, resten pendents del centre, en el qual posen totes les esperances i totes les complaences. El mimetisme madrilenyista els domina. L'ideal del bon provincià seria no diferenciar-se gens del model central. I això és el que mai no arribarà a aconseguir. El resultat és un hibridisme fatigós: un altre dels molts que pesen sobre la vida valenciana. Estràbic o híbrid: com vulgueu dir-li. Provincià. (Fuster, 1962a: 130-131, 198)

Així mateix, cal deixar consignat, ara i ací, que aquests tres autors són fonamentals en el procés de recontextualització que representa l'edició de *Viatge pel País Valencià*, —que tindrà la traducció al català d'*El País Valencià* com a element central però que també inclourà altres materials—: Blasco i Azorín serviran a Fuster per a aportar-hi un capítol dedicat a cadascun. Miró tindrà molt de pes en un altre. Hi haurà un altre autor que resultarà bàsic: Juan Gil-Albert, que prendrà presència en un capítol dedicat a Alcoi. Tot això, ho veurem en el capítol següent.

No voldria tancar aquest apartat sobre els referents bibliogràfics sense centrar l'atenció en alguns dels autors en llengua catalana que també apareixen, i no precisament de manera marginal, en *El País Valencià*. Ja he esmentat Francesc Eiximenis i Ramón Muntaner. També he parlat de Teodor Llorente. He apuntat succintament Vicent Ferrer, al qual voldria tornar. I no puc deixar de tractar Ausiàs Marc.

Cal dir, d'entrada, que novament Fuster recorrerà als escriptors en el moment en què li resultaran més convenients per al seu discurs. De Marc, ens en parlarà, òbviament, en arribar a Gandia —ja ho hem vist—, moment en què en presentarà una anàlisi més o menys profunda. Però, a més a més, és força brillant la utilització que en fa quan acara la descripció de la catedral de València. Amb una estratègia similar a la que havia emprat en fer servir Eiximenis per obrir i tancar els itineraris, però ara a nivell més microtextual, ara emprarà Marc per a obrir i tancar la visita interior a la catedral. Per a això, intel·ligentment —però també sorprenentment— després de fer veure al visitant la ciutat des del Miquelet, l'en fa baixar i el fa sortir de la catedral per, després de voltar-la i visitar des de l'exterior la porta dels Apòstols, fer que hi torni a entrar per la més *amagada* de les portes:

Continuando la vuelta a la Seo, tras una ridícula doble galería porticada y semicircular, de aire clasicoides, y una pared gótica con ventanas agraciadas, llegamos a la tercera puerta, la más antigua, del siglo XIII: la románica, llamada del *Palau* o de *l'Almoína*. Románica, ciertamente, pero con sus arcos de medio punto matizados de reminiscencias mudéjares y toques góticos. Bajo el alero, unos canecillos representan, según la tradición, a los siete matrimonios leridanos que cuidaban de las trescientas doncellas traídas para repoblar la ciudad, a raíz de la Reconquista. Y ya no vale la pena de terminar el circuito externo de la Catedral: es preferible entrar en ella por esta puerta. A los pocos pasos, y a mano izquierda, el visitante podrá descubrir en el suelo, si la luz le ayuda, una lauda sepulcral: allí está enterrado, en el carnero de su familia —

*Jo sóc aquell qui en la mort delit prenc,
puix que no tolç la causa per què em ve...*

—, Ausiàs March, poeta. (Fuster, 1962b: 120-121)

Tot seguit, Fuster descriurà la catedral i, arribat el moment de sortir-ne, ens dirà: «Para salir —otro saludo a Ausiàs— atravesamos de nuevo el dintel románico» (1962b: 125). Cal apuntar, a més a més, que en la pàgina 123 trobem una fotografia de la tomba d'Ausiàs Marc, que duu com a text del peu de fotografia el primer dels versos citats —tot i que s'hi ha canviat «aquell» per «aquest». Em sembla que no seria gaire agosarat concloure que si Fuster ens fa fer tota aquesta volta per entrar a la catedral per la porta romànica, i per sortir-n'hi, és, senzillament, perquè vol que visitem Ausiàs Marc —i perquè vol parlar-nos-en.

Finalment, clouré aquest apartat amb la reflexió crítica que Fuster ens ofereix de Vicent Ferrer. La figura del dominic apareixerà en arribar al pouet que duu el seu nom, per ser-ne la casa natalícia. Novament, el lloc duu l'escriptor. Després de parlar-nos de la fama dels seus miracles, i amb un to entre erudit i irònic, ens presentarà la seva tècnica oratòries i part de la seva biografia:

Conocemos notas estenográficas tomadas de sus sermones, y podemos hacernos cargo de su extraordinario éxito persuasivo. Sus recursos eran una bien trabada mezcla de chascarrillos, lógica escolástica y gritos patéticos de conminación a la penitencia, todo ello servido con palabra gráfica y gesticulación copiosa. Su eficacia fue enorme, dicen. Predicó por todos los estados catalano-aragoneses y por media Europa —Provenza, Lenguadoc, Norte de Italia, Francia, Suiza, Castilla, Galicia— como «legado a *latere* Christi». Y de nuevo el milagro —lo hizo siempre en su catalán vernáculo, siendo entendido indefectiblemente por las multitudes extranjeras. Tuvo —observa el señor D'Ors—, ya que no don de lenguas, sí don de oídos.

El prestigio de san Vicente era universal: reyes, ciudades y papas —bueno: papa, en singular, Benedicto XIII— le reclamaban consejos y sermones, y su influencia pesó decisivamente en muchos asuntos importantes. En el Compromiso de Caspe intervino como partidario de don Pedro de Luna; más tarde, al abandonar al pontífice aragonés, precipitó el fin del Cisma de Occidente. Aquí nació en 1350. Murió en Vannes de Bretaña, en 1419, y veintiséis años después Calixto III, de Játiva, le incorporaba al santoral de la Iglesia Católica Romana. (Fuster, 1962b: 136-137)

Per cert, amb el mateix to anecdòtic amb què es refereix ací a Eugeni d'Ors es referirà una mica més endavant, en arribar al llit del Túria, a Santiago Rusiñol:

Dicen que cuando Santiago Rusiñol vino a Valencia por vez primera, sus amigos, que le orientaban en el turismo monumental, hicieron las presentaciones: «Esto, don Santiago, es el río... ¿Qué le parece?». El cauce estaba, como de costumbre, casi seco: sus aguas quedaron absorbidas por la huerta. Y Rusiñol contestó con una insidiosa cortesía: «Veo que, de momento, ya tienen ustedes el local...» (Fuster, 1962b: 142)

Aquesta citació resulta tan atractiva que, per exemple, és reutilitzada per Joan Francesc Mira en la seua molt recomanable guia sobre la ciutat de València. I ho fa amb una referència a Fuster incorporada, citant de memòria —com més d'una vegada simula que fa el de Sueca—, en una imitació del seu estil no exempta de gràcia tractant-se d'un llibre de característiques similars:

Em sembla que era Joan Fuster qui contava aquella història de Santiago Rusiñol, que quan va vindre a València els amics locals li van preguntar «Què li pareix el nostre riu?», i ell va contestar «De moment veig que ja tenen el local». (Mira, 1992: 134)

També podríem incorporar a tota aquesta anàlisi dels referents bibliogràfics que van apareixent en *El País Valencià* les al·lusions —amb citacions o sense— que fa Fuster a autors d'altres àmbits lingüístics —algunes ja les he anat esmentant—: Prosper Mérimée, Stendhal, Ibn Hafaixa, Pierre Deffontaines,⁴⁰ Ilya Ehreburg, Paul Valéry... Ho deixaré aquí, però. Novament se'ns obriria un camí analític que allargaria, potser innecessàriament, aquest estudi.

Com a conclusió podem dir, reprenent el que ja he apuntat en el capítol anterior, que Joan Fuster s'ajusta a les premisses de T. S. Eliot: els bons autors es fan presents gràcies al diàleg constant que estableixen amb la tradició, amb els clàssics. En el cas d'*El País Valencià*, la millor tradició —en l'àmbit local, que és el que exigeix el projecte editorial— està representada per tots aquells autors que l'han precedit en la descripció del territori —i en concret, en la descripció del territori valencià— i és sobretot amb ells amb qui Fuster estableix el diàleg. Entre aquests escriptors, seran Vicent Blasco Ibáñez, Gabriel Miró i Azorín —relacionats en ordre creixent, d'acord

⁴⁰ Fuster el cita indicant-ne només la inicial del nom. Erròniament, el converteix en «M.»:

Alicante recibe al turista en la Explanada: «*une Promenade des Anglais de grand style*», dice M. Deffontaines, y la definición vale lo suyo viniendo de un francés. (Fuster, 1962b: 418)

Aquesta errada es mantindrà en la traducció catalana (Fuster, 1971c: 212).

amb la proximitat que presenten respecte a la seva pròpia dicció—, els que —crec que ho he demostrat a bastament— li donaran un rendiment més gran.

6. LA TERMINOLOGIA: ART I ARQUITECTURA

En una obra com la que ens ocupa —ja ho he dit al principi d'aquest capítol—, la presència dels elements artístics (pintura, escultura, ceràmica...) i especialment arquitectònics resulta imprescindible. Cap lector no entendria una guia turística —i *El País Valencià*, per molt que l'hagi enquadrada en el subgènere «guia d'autor», no deixa de ser una guia turística— sense la descripció del territori, dels monuments i de les expressions artístiques més representatives. Òbviament, Fuster no defuig les seves obligacions de cicerone expert. Tanmateix, les compleix, novament, atraient el lector cap a l'espai assagístic en què se sent més còmode i tenint sempre present que, com apunta en *Judicis finals*, «la primera obligació d'un escriptor és de fer-se llegir» (1960: 78).⁴¹

En aquest sentit, Joan Borja, després de remarcar que «claredat, precisió i amenitat constitueixen la terna de conceptes possiblement més utilitzats en les múltiples caracteritzacions que estudiosos i lectors de Fuster han fet del seu estil» (2013: 128), concreta que l'amenitat és el concepte central sobre el qual gravita l'ambició estilística de Joan Fuster. Per a això, els objectius de claredat, simplicitat, naturalitat, precisió, comprensió i exactitud queden subjugats a la seva intenció comunicativa última, que és clarament la de seduir el lector:

Claredat, simplicitat, naturalitat, precisió, comprensibilitat i exactitud són objectius subjugats a la intenció comunicativa última de l'escriptor de Sueca, que no és altra que la de connectar amb el lector, embolcallar-lo amb una atmosfera còmplice, seduir-lo. Per això, en última instància, l'ambició estilística de Fuster gravita al voltant del concepte central d'*amenitat*. Tant com a norma general, com

⁴¹ Respecte a aquesta citació, resulta interessant recordar que tant en les «Notes per a una introducció a l'estudi de Josep Pla» (Fuster, 1966a: 23) com en el capítol dedicat a Pla en la *Literatura catalana contemporània* (Fuster, 1972: 259), el de Sueca recordarà els mots següents de l'empordanès: «La primera obligació d'un escriptor és observar, relatar i manifestar l'època que li ha tocat viure». El subjecte de l'oració és el mateix. L'atribut sembla divergir absolutament. Podríem dir, d'entrada, que els objectius primigenis, fins i tot la concepció d'escriptor que tenen Fuster i Pla, semblen oposats, d'acord amb aquestes dues frases. Personalment, no m'atreveria a ser tan contundent. El que considero que hi ha darrere és, més aviat, una focalització en dos aspectes diferents de l'ofici d'escriptor. Pla sembla centrar-se en el tema sobre el qual ha d'escriure; Fuster, en l'estil en què ha d'escriure. No són, per tant, objectius contradictoris, sinó més aviat complementaris. De fet, crec que la praxi creativa de tots dos escriptors confirma aquesta apreciació.

especialment en el context concret de la seua producció acadèmica, no hi podia haver prou de fixar uns continguts determinats: calia, de més a més, presentar-los de forma atractiva, estimulants, encisadora, encativadora. L'amenitat, doncs, com a principi comú per al conjunt de l'obra. (Borja, 2013: 133)

Tot i que Borja centra el seu estudi en el context de la producció acadèmica fusteriana, cal dir que és aquesta òptica, la d'aplicar a la seva producció textual la idea fonamental de l'amenitat, la que hem estat trobant —i subratllant— fins ara en *El País Valencià*. L'amenitat és el que ha buscat Fuster quan s'ha plantejat la incorporació de referents bibliogràfics —ho hem vist de manera reiterada— i l'amenitat és el que dominarà quan es plantejarà la descripció en l'àmbit artístic i arquitectònic. Tot això, però, sense deixar de ser del tot acurat en les seves descripcions.

Ara bé, d'entrada, cal assenyalar que, a diferència del que fan alguns autors d'altres guies totals o parcials del País Valencià —penso ara mateix en Boix (1849) o en Tormo (1923)—, Fuster no dedicarà un apartat específic a les arts plàstiques en la «Introducció general» del seu llibre. Sí que ens hi parlarà de literatura o de música, però ni de pintura ni d'escultura ni d'arquitectura. Bé, cal matisar aquesta darrera afirmació. No ens hi parla d'arquitectura religiosa o d'arquitectura civil, que és, en el fons, el que se suposa que cerca el turista, allò que pot quedar emmarcat sota l'etiqueta de *monument*. Ens hi parla, en canvi, de les barraques o de les alqueries o dels masos o dels riurats o de les coves..., és a dir, dels habitatges populars, associats, bàsicament, al món rural. Les altres arts, l'altra arquitectura, totes aquelles coses que tenen realment interès turisticomonumental —espero que se m'accepti el mot— per a un lector dels anys seixanta del segle xx, aniran apareixent una vegada entrem en els itineraris i restaran, per tant, del tot relacionades, de manera individualitzada, amb el lloc on es troben. No hi ha, doncs, en aquest cas, una ullada introductòria i preliminar, com sí que trobarem, per exemple, en el cas de l'economia, analitzada de manera gairebé monogràfica en l'apartat «La riquesa», però que també presenta referències prèvies en «La vida» —i, així mateix, de manera puntual, en cada itinerari, en cada ciutat, en cada poble...

Com dic, aquesta manera de tractar la informació artística fa que *El País Valencià* estigui mancat d'una visió de conjunt, si l'analitzem des del punt de vista de la història de l'art, però n'afavoreix una lectura més relaxada, sobretot per a aquells que no en

són —en som— especialistes, que és, d'altra banda, a qui Fuster adreça la guia. L'amenitat serà, novament, la clau que ens permetrà d'entendre l'equació discursiva que Fuster aplica a la creació del seu text.

A més a més, i amb la mateixa voluntat estilística, Fuster evita sempre la fredor tècnica i la sistematització monòtona en les descripcions. El que en altres tipus de guies és una condició necessària, perquè facilita la localització de la informació i l'homogeneïtat de les descripcions, resulta del tot insòlit en la de Fuster. L'objectiu genèric d'*El País Valencià* és, bàsicament, literari i, per tant, s'allunya d'aquestes necessitats. Difícilment trobarem, doncs, una sistematització en l'ordenació de la informació en les descripcions fusterianes. Per exemple, quan la descripció incorpora dades històriques, aquestes dades poden presentar-se com a introducció, durant la descripció o com a conclusió final. El lector no trobarà regularitat en l'estructuració de la informació, però la sensació que tindrà no serà negativa, sinó tot el contrari: la variació que Fuster ofereix de manera intencionada acaba resultant un atractiu més de la seva dicció.

Haurem de dirigir el nostre objectiu analític cap als itineraris. Qualsevol dels itineraris d'*El País Valencià* —sobretot els que tenen més presència urbana— ens resultaria útil per a veure com Fuster acara aquesta descripció i, principalment, per a fixar-nos en la manera en què introdueix la terminologia pròpia d'aquesta àrea temàtica. Podem començar per la descripció de la catedral de València. Com ja he comentat una mica més amunt, Fuster inicia des del campanar de la catedral, des del Miquelet, el seu hipotètic recorregut per la ciutat: són cinc o sis pàgines escasses de text, acompanyades per una dotzena de fotografies. Aquesta descripció, per ser la primera del llibre i per ser la d'un dels monuments, sens dubte, més emblemàtics de la ciutat —sobretot, insisteixo, d'aquella ciutat dels anys seixanta del segle passat—, acaba resultant gairebé paradigmàtica.

Com probablement no podria ser d'una altra manera, atès el que hem estat veient en l'apartat anterior, Joan Fuster emprèn el seu itinerari pel cap i casal fent referència a un escriptor. Sorprenentment, però, en lloc de triar un autor local —i en tenia uns quants per a escollir—, triarà un escriptor francès: Victor Hugo.⁴² Així mateix, recorrerà

⁴² Com podem comprovar en la citació, Fuster fa servir Víctor Hugo (amb accent), que és l'exònim amb què se'l coneix habitualment en l'àmbit hispànic. Altres autors francesos reben en espanyol un

a un tòpic diferent al «Valencia, jardín de flores...», que tant de rendiment li havia donat en la «Introducción general» i que tant de rendiment li tornarà a donar una mica més endavant, en recórrer els voltants de la ciutat. La referència a un dels màxims representants del romanticisme francès serà una nova mostra d'erudició, gestionada, això sí, amb la mesura justa:

Un verso de Víctor Hugo evoca y alude a los trescientos campanarios de Valencia. No sé si el poeta los contó antes de escribirlo: ni siquiera sé si Hugo estuvo nunca en Valencia. Pero, probablemente, un siglo atrás, la ciudad aún daría esa impresión, de multitud de torres eclesiásticas. Hoy, claro está, ya no tanto. El casco urbano se ha esparcido mucho, y no parece que se construyan demasiados templos nuevos para guardar la misma proporción aparente. Los campanarios quedan ahora bastante disimulados en la densa anchura edificada y entre la masa tonta de los «rascacielos» provincianos. (Fuster, 1962b: 117)

Com veiem, la referència a Victor Hugo se'ns presenta d'una manera força brillant. No el cita directament sinó que, amb una certa ironia, invoca un vers seu en el qual el francès presenta València com la ciutat dels tres-cents campanars. El vers concret de Victor Hugo és «Valence a les clochers de ses trois cents églises» i forma part del poema «Grenade», del llibre *Les orientales*. Aquest llarg poema, datat a l'abril de 1828, és com una passejada per diferents ciutats de l'Estat espanyol, que són descrites recurrent, bàsicament, als tòpics més comuns —i més que comuns, gastats— de cadascuna.

Des del primer moment, superat l'apunt literari erudit, se'ns fa present la terminologia arquitectònica i se'ns apunta el tracte que rebrà en la guia. La sinonímia i l'adjectivació *humanitzadora*, en primer lloc, les paràfrasis... Processos de desteterminologització (Bach i Martí, 2012), que facilitaran al lector la digestió d'un lèxic que, encara que és l'idoni per a aportar la major precisió, pot resultar aspre i distant en un context genèric com el que ens ocupa. Amb aquesta tècnica —Joan Borja (2013: 125-198) parla de democratització del coneixement—, Fuster aconsegueix suavitzar la duresa del lèxic específic, de la terminologia. I també amb la ironia, aplicada fins i tot a

tractament d'anostrament similar: Alejandro Dumas, Julio Verne... En la versió catalana d'*El País Valencià* Fuster —també ajustant-se a la nostra tradició traductològica, que sol resultar més fidel a l'original en l'antropònim d'autors, sobretot els posteriors al Renaixement i amb l'excepció habitual de les cases sobiranes, els personatges bíblics i històrics, els papes...— en recuperarà la forma francesa: Victor Hugo.

vocables més populars, com ara, per exemple, en el primer ús sinonímic que se'ns ofereix. Amb la voluntat d'aportar a la seva dicció variació lingüística, els «trescientos campanarios» es converteixen en «multitud de torres eclesiásticas» i «quedan ahora bastante disimulados en la densa anchura edificada y entre la masa tonta de los “rascacielos” provincianos». Com veiem, sorprèn en aquest passatge l'adjectivació i l'ús tipogràfic. Les cometes dels gratacels en *limiten*, en certa mesura, gairebé metonímicament, l'altura, i l'adjectiu «provincianos» els banalitzen absolutament: fa que els gratacels valencians tinguin el mateix escàs interès que els de qualsevol capital de província espanyola. Tot això, en una «masa tonta» encara més despectiva.

D'aquesta manera, Fuster posa el punt de mira del lector en la València monumental i el prevé sobre la manca de modernitat de la ciutat. Llegit el primer paràgraf, el lector ja sap que no es trobarà una València cosmopolita, amb edificis d'avantguarda, sinó tot el contrari. Tanca aquest paràgraf amb la presència conjunta del jo emissor i del lector receptor, presentats per separat però prèviament units en un plural integrador —tornaré sobre aquests aspectes metadiscursius una mica més endavant. Les frases, novament, tenen una gran càrrega irònica:

Desde la terraza de uno de aquéllos, del principal, podemos empezar la visita a Valencia. Ya sé que el sitio es un poco extravagante para una cita así. Sin embargo, como de todos modos el turista no evitará esa ascensión, a ello me atengo.

Hablo, naturalmente, del Miguelete —el *Miquelet* o *Micalet*—, la torre de la Catedral. Doscientos siete peldaños de piedra, en una angosta escalera de caracol, nos llevarán al pie de la espadaña final. No estamos muy altos: 51 metros. (Fuster, 1962b: 117-118)

Veiem com, d'entrada, hi ha un joc sinonímic amb les diferents denominacions del Miquelet i també d'alguns dels elements que el componen. En primer lloc, serà «uno de aquellos» campanars de la ciutat, tot i que també és el més important dels campanars de la ciutat, el que queda individualitzat fins al punt de tenir una denominació pròpia, particular. Una denominació, d'altra banda, que no sols és bilingüe, sinó que en la llengua pròpia, en el vernacle valencià, té una doble grafia: d'una banda, la que s'ajusta a l'etimologia i la relaciona amb el nom de la campana principal —el Miquel—; de l'altra, la que representa la pronúncia que en fan els valencians. A més a més, la part final del Miquelet —allà on se situarà el lector per

observar la ciutat— serà, en el paràgraf previ, la «terrazza» i, tot seguit, es convertirà en el «pie de la espadaña final».

Resulta interessant, d'altra banda, que Fuster situï el lector al Miquelet fins i tot abans de descriure'l. De fet, ens descriurà abans el cimbori de la catedral —perquè el podem observar des del Miquelet— que el Miquelet mateix. El cimbori serà «un cimborio octogonal, gótico y esbelto»: heus ací la primera adjectivació humanitzadora d'un element arquitectònic, precedida per dos adjectius més tècnics. Pel que fa a la descripció de la torre del campanar, en primer lloc, Fuster ens en dóna algunes dades puntuals —«Doscientos siete peldaños de piedra», «51 metros»—, remarcats amb l'anècdota tècnica que es tracta «de un prisma octogonal también, cuya altura —lo acabo de anotar: 51 metros— equivale a su perímetro exacto». Acompanya la descripció d'un parell de referències històriques —el cimbori és «obra de principios del xv»; el Miquelet «empezó a construirse en 1381» i «en 1424 quedó como está, sin remate»— i sobretot, qualifica l'obra amb un sistema d'adjectivació molt peculiar: el cimbori, ja ho he dit, és «gótico y esbelto»; la porta barroca és «vistosa pero desigual»; el Miquelet és «de una sobriedad apacible» i, més endavant, «robusto, severo, viril»; l'espadanya és «un pegote setecentista». Com veiem, la personificació en els adjectius i la pinzellada col·loquial del terme «pegote» relaxen la introducció dels inevitables tecnicismes arquitectònics: «prisma octogonal», «perímetro», «trenzado ojival», «molduras», «tímpano», «doseles», «gablete», «friso», «rosetón»... I aquest és el procedir habitual de Joan Fuster al llarg del capítol —i de la guia.

Amb això és precís i rigorós en l'aparat terminològic de la seva descripció i, alhora, resulta amè i entretingut en la seva dicció, com una mica més endavant, quan explica algunes obres de reforma de la catedral:

Los Cabildos valentinos han sido siempre muy aficionados a las reformas, y han convertido su templo en un chapurreo de estilos; algún incendio y la revolución del 36 se adhirieron a ese tejer y destejer arquitectónico. (Fuster, 1962b: 121)

Resulta interessant com en lloc de parlar d'«heterogeneïtat d'estils» o, si es vol, en un altre registre no tan acadèmic, de «barreja d'estils», Fuster decanta la dicció cap a un registre del tot popular, completament col·loquial, al qual afegeix, a més a més, la metàfora amb els verbs substantivats, que contrasten amb l'adjectiu del tot tècnic en

una combinació de camps terminològics ben colpidora i brillant. En aquesta mateixa línia d'incorporar pinzellades col·loquials a descripcions tècniques, trobarem alguns altres exemples, com ara, per exemple, el següent, en la descripció del palau de la Generalitat:

En el entresuelo de la derecha —entrando—, se halla la Sala Dorada, baja, con un complicado artesonado de laboriosa talla y brillante de oros y policromías, cosas de Ginés Linares; junto a ella, otra cámara, más pequeña, también provista de primorosa techumbre del mismo autor. (Fuster, 1962*b*: 146)

En aquest passatge, la manera d'introduir l'autor responsable, aquest «cosas de Ginés Linares», és el que rebaixarà el to formal de la resta de la descripció. I, en la mateixa línia, una mica més endavant, continuant amb la relació d'elements artístics del palau de la Generalitat, Fuster deixarà caure expressions com aquestes: «Colección de adefesios al óleo colgada de sus paredes», «los tiquismiquis constitucionales de la Edad Media»... (1962*b*: 146, 148).

També ajuden a *col·loquialitzar* el conjunt del text els comentaris irònics, sovint introduïts a manera d'incisos —dit sia com a incís: l'ús dels incisos en Fuster mereixeria tot un estudi i més d'una antologia—, com en els exemples següents —algun ja esmentat anteriorment—, triats gairebé a l'atzar entre la multitud de casos que hi trobem:

La Virgen es, naturalmente, la Virgen de los Desamparados, patrona de la ciudad y a la que se tiene gran devoción. (El número de Amparos y Amparitos se reparte, con el de Vicentes y Vicentas, la casi totalidad del censo municipal, creo.)

Encarada a la fachada principal de la Lonja se halla la iglesia de los Santos Juanes —*Sant Joan del Mercat*, para los de casa—, cuyo buque ojival sufrió en el xvii un ataque de sarampión barroco, esta vez a cargo de artistas italianos. (Fuster, 1962*b*: 125, 155)

I en la mateixa línia de col·loquialització trobem alguns processos de creació lèxica, que Fuster reforça amb el recurs tipogràfic, molt habitual en ell, de les cometes:

E inmediato, el pabellón del Consulado de Mar, la institución jurídica catalana a la que tanto contribuyó Valencia: edificado a principios del xvi, su gótico inicial va «renacentistizándose» a medida que sus muros ascienden, para terminar en un friso

de medallones, guirnaldas y merlones ya en el pleno estilo nuevo. (Fuster, 1962b: 154-155)

O, finalment, les modulacions que Fuster introdueix per canviar el sentit del discurs:

Y, como, según la excusa de aquel rey francés, «siempre perdiz también cansa», aprovechemos ahora la ocasión para desempalagarnos de monumentos, aunque sólo sea por unos instantes. (Fuster, 1962b: 149)

Apuntaré, finalment, una altra tècnica que Fuster empra per a distanciar-se del lèxic específic i, alhora, per a protegir-se en la valoració d'algunes obres d'art. Consisteix a posar en boca d'altres —però uns altres que no són identificats— l'expressió o les apreciacions:

Incluso su parte posterior —a gola abierta, que dicen los técnicos—, con sus bovedillas, sus finas escaleras, sus disposiciones estratégicas, resulta solemne y lujosa.

Interesa, en él, la gran escultura en bronce representando al titular, obra de un escultor flamenco desconocido (1494), pieza, según los doctos, única en el mundo. (Fuster, 1962b: 146, 157)

Ací són «los técnicos» els responsables de la incorporació del tecnicisme «a gola abierta» o «los doctos» els qui valoraran tan favorablement l'escultura. En el fragment següent, novament el recurs a les cometes és el que posa en boca d'un altre desconegut la valoració de l'obra de Palomino:

En su interior, el cordobés Antonio Palomino decoró la bóveda, «una de las más inmensas pinturas del mundo», que las llamas indignadas del 36 chamuscaron irremisiblemente. (Fuster, 1962b: 155)

Voldria cloure aquest apartat connectant-lo amb l'anterior. Si havíem vist que sovint Fuster es col·locava en la posició de crític literari i ens oferia la seva opinió sobre alguns escriptors, la mateixa actitud prendrà respecte a alguns artistes plàstics —cal recordar, en aquest sentit, que les reflexions de Fuster sobre el món de l'art no resulten alienes a la seva producció: és, de fet, l'objecte d'anàlisi del seu primer llibre publicat, *El descrèdit de la realitat* (1954). En el fragment següent trobarem un comentari crític, extremadament crític i personal, sobre l'escultor Marià Benlliure:

La vitalidad de Crevillente se hace visible en su Semana Santa. Para sus procesiones se hizo construir unos cuantos *pasos* por un escultor que, si no es el mejor, tampoco es el más barato de los últimos tiempos del país: don Mariano Benlliure. Muchas pesetas costaron estas imágenes, sin duda. El viajero que se interese por Benlliure —yo no, lo confieso—, pare en Crevillente y vaya a la iglesia parroquial. Crevillente es, asimismo, un pueblo cantor: polifónico, exactamente, lo cual es bastante insólito en el País Valenciano. Los coros, que acompañan con motetes penitenciales la procesión de Semana Santa, se dedican también a las habaneras. De Crevillente a Torrevieja, las habaneras son muy populares. ¡Qué le vamos a hacer! (Fuster, 1962b: 480)

Com veiem —i com havíem vist respecte a la creació literària—, quan ho considera convenient, Fuster no amaga les seves preferències artístiques.

7. EL TRACTAMENT DE LES DADES ECONÒMIQUES

Les referències econòmiques són també inexcusables en una guia com la que escriu Joan Fuster, en la qual, a banda de situar el país en el context històric, ens el vol presentar també des d'un punt de vista sincrònic, en el moment en què és descrit, sense deixar de tenir en compte, a més a més, la necessària evolució de dades. Els recursos naturals, la indústria incipient i l'agricultura, sobretot l'agricultura, apareixen, repartits com si fossin pinzellades, ací i allà, en les pàgines del llibre. Però Fuster s'encarrega que aquestes referències, aquestes dades, es vagin desgranant de manera, diguem-ho així, *dissimulada* i —caldrà repetir novament l'adjectiu— *amena*. El lector poques vegades serà del tot conscient que té les xifres al davant. O, com a mínim, mai no tindrà la sensació que aquestes xifres resulten pesades o sobreres. És més, el missatge que metadiscursivament Fuster enviarà al seu lector és, justament, que la seva guia no és el lloc idoni per a trobar aquesta mena de dades. Per això, en la «Introducción general», tant al final de l'apartat «La tierra», com al principi de l'apartat «La Riqueza», el remetrà —ja ho he comentat més amunt— a altres tipus d'obres, de caire més acadèmic:

Si alguien gusta o necesita conocer datos fijos, detalles de mayor propiedad, cifras, referentes a la naturaleza del País Valenciano, siempre podrá dirigirse a obras que específicamente tratan de tales cuestiones. Sería superfluo que yo repitiese aquí lo que en ellas se explica por lo menudo. De cualquier modo, no hay muchas de conjunto, al menos solventes, y, puesto a recomendar una, me permitiría señalar las *Observaciones* de Cavanilles, que, con su siglo y medio a cuestas, sigue siendo

todavía una lectura estupenda y satisfactoria, única, sobre estos puntos. Una *Bibliografía geográfica del Reino de Valencia*, publicada en 1954 por Vicente Vicent Cortina, servirá de orientación para cuanto interese en el tema y suplirá la venerable antigüedad del Cavanilles. Lo que es de mi incumbencia empieza, justamente, donde y cuando termina la información del geógrafo.

Pero no creo que el lector espere de un libro como éste los *détails exacts* propios de un anuario económico. Estoy seguro de que me agradecerá más un informe general de tendencias y características (Fuster, 1962b: 22-24, 96).

Aquesta és la voluntat expressada, explicitada, per Fuster, però no per això deixa d'oferir-nos, de tant en tant —insisteixo: perquè sap que és ineludible—, dades fixes, *détails exacts*. Ho fa en les primeres pàgines de la introducció, en parlar del nombre d'hectàrees plantades de tarongers, de la transformació de l'Albufera per a convertir-la en terra d'arròs o de la densitat de població de diferents comarques, i ho fa contínuament en l'apartat «La riquesa», on fins i tot es compara el rendiment per hectàrea d'arròs en terres valencianes amb el rendiment dels arrossars de Hawaii:

La Ribera Baja del Júcar, sí, las cercanías de la Albufera de Valencia y el trozo comprendido entre Castellón de la Plana y Benicásim son las principales zonas arroceras. Unas 32.000 hectáreas de marjal cultivada, con una producción media de 60 quintales métricos por hectárea —producción media únicamente igualada en el mundo por los prodigiosos arrozales de Hawai—, son un dato decisivo sobre la riqueza valenciana. [...] Dos cifras darán la medida del ritmo a que creció nuestra economía cítrica: en 1898 ya se obtuvo unos treinta y tantos millones de arrobas de naranja; en 1954, la producción ascendía a 1.800.000 toneladas. (Fuster, 1962b: 100)

Com veiem aquí, i com podem comprovar en altres passatges de la guia, Fuster fa servir diferents sistemes metrològics, combinats amb el sistema mètric decimal. Potser es limita a seguir el sistema emprat per les seves fonts; potser ho fa amb voluntat, conscient o no, d'aplicar al seu text un procediment de desterrinologització amb un clar propòsit literari. Sigui una cosa o l'altra —tot i que se'm fa difícil pensar que Fuster, sempre tan acurat, no sigui conscient de l'objectiu que té en fer una tria comunicativa com aquesta—, amb això aconsegueix aproximar les dades al seu lector, sobretot al seu lector local, acostumat a mesurar la terra de conreu en fanecades, les taronges en arroves, les panses en quintars... Dóna suport a aquesta interpretació el fet que en els passatges econòmics de *Nosaltres, els valencians* Fuster no empra les unitats de mesura tradicionals, sinó exclusivament, les del sistema mètric decimal. Ho

hem vist en un fragment anterior, en què ja comparàvem la dicció de tots dos llibres i ho podem tornar a comprovar:

El País Valencià serà encara «eminentment agrícola», i la taronja, cada cop més estimada a les *halles* d'Europa, el conreu que més s'escamparà. La mitjana d'exportació de cítrics, entre el 1920 i el 1930, és d'unes 700.000 tones. D'altres productes del camp —hortícoles, particularment— obtenen cotitzacions elevades en els mercats estrangers i també eixamplen llur àrea. (Fuster, 1962a: 90-91)

Si comparem el fragment d'*El País Valencià* amb aquest de *Nosaltres, els valencians*, ens adonarem que el to del segon és molt més neutre. A banda de la diferència en el tractament de les unitats de mesura que acabo de comentar, en *El País Valencià* trobem expressions d'un registre més popular que no encaixen amb el to acadèmic de *Nosaltres, els valencians*: el punt d'oralitat afegit amb el «sí», el valor aproximat del «treinta y tantos»... Novament, el gènere marcarà les diferències entre tots dos llibres.

Òbviament, a més a més, en *El País Valencià*, com a guia que és, se'ns fan presents les relacions entre el paisatge —la descripció del qual hauria de ser un dels objectius bàsics en una guia turística— i l'economia. Observarem com un influeix sobre l'altra i com la segona modifica el primer:

Allí donde el agua acude y ayuda, el labrador levanta una nueva riqueza o multiplica la que ya había. Y, lo que tampoco es desdeñable, al mismo tiempo crea, sin proponérselo —¿cómo entraría en sus cuentas?— un nuevo paisaje. Baste recordar lo ocurrido en menos de dos siglos, desde finales del XVIII hasta hoy: los medros y las sustituciones de cultivos han sido tan notables, han afectado tanto al color, al ritmo, a la perspectiva del terreno, en diversas y dilatadas comarcas nuestras, que lo hecho equivale a una literal rectificación de la naturaleza. Lo que un día era yermo o ralo, o sólo tibiamente verde, o lago inútil, a poco se trocaba en verde intenso y prometedor. El giro de los mercados obligaba a reemplazar un árbol por otro, a improvisar bancales en la roca, a inventar nuevos rincones roturables. Nunca se mostró demasiado remiso el labrador valenciano, en materia de innovaciones.

Quizá el Turia desfiló siempre, como cantara Claudiano, «entre márgenes de rosas»; las zonas altas, sin duda, son estepa o risco desnudo como lo eran ya —no sé— a la mañana siguiente del Génesis; probablemente, los palmerales de Elche son anteriores a la misma Dama; y el mar continúa su refriega con la duna o con la peña igual que miles de años atrás. Pero la mano del hombre alteró lo demás, y lo alteró profundamente en estos últimos tiempos. Piénsese en los kilómetros y kilómetros cuadrados de erial, de viñedo, de olivera, que se cambiaron en densos y abarrotados naranjales: sus setenta y tantas mil hectáreas de hoy son, casi totalmente, obra del

Ochocientos y del Novecientos. Ha desaparecido la profusión de moreras que, en vida de nuestros bisabuelos, todavía daba pábulo a una fuerte artesanía sedera. La Albufera de Valencia, al empezar el XIX, medía unas catorce mil hectáreas, y a principios del XX no alcanzaba a las tres mil, invertida en arrozal la diferencia. No harán falta, creo, más precisiones.

Ni haría falta, tampoco, una indicación especial acerca de cómo la población se acomoda sobre esta superficie variada e irregular. Ya el lector lo estará sospechando: existe una correspondencia directa entre la fecundidad de la tierra y la densidad demográfica, pues no en balde el País Valenciano es —¡ay!— eminentemente agrícola, como dicen los periódicos. Hay, sí, unos pocos núcleos urbanos de estructura industrial, y el más destacado, Alcoy, con unos 55.000 habitantes apiñados en una arisca depresión montañosa —y montaña la ciudad misma. Pero, generalizando, la población se acumula en los llanos fértiles. Aquí, las estadísticas dan de 200 a 300 habitantes por kilómetro cuadrado, y en algunos casos —Horta de València, Horta de Gandía, Plana de Castelló— se pasa con mucho de los 400, e incluso se llega a los 800. (Fuster, 1962b: 18-22)

Fuster ens parla d'un «nuevo paisaje», un paisatge que esdevé objecte d'estudi i de descripció després de ser humanitzat i justament perquè ha estat humanitzat. Tot i que, òbviament, per al llaurador aquesta transformació no ha tingut més objectiu que la supervivència —per això *rectifica* una natura que no li és propícia. I és, potser, des d'aquest punt de vista de llaurador, de persona que defensa la lluita per la supervivència i pel progrés —els termes en què Fuster planteja el progrés exigeixen ja la incorporació d'una concepció que supera la del llaurador—, que acaba sovint les seves descripcions. Per això va més enllà i ens mostra el procés evolutiu del paisatge ja humanitzat. El canvi dels conreus no és només un canvi en la producció —i, per tant, analitzable des del punt de vista econòmic—, és també un canvi estètic: modifica la imatge que captarà el visitant, potser fins i tot de manera més evident que la que captarà l'habitant del país, sovint incapaç de veure els canvis que s'esdevenen de manera lenta i gradual, com aquell pare no s'adona que el seu fill creix perquè el veu dia a dia. Fuster és conscient que una de les funcions del bon cicerone és, de fet, estar atent als processos evolutius, a la *diacronia dels fets* i, també, a la *diacronia dels paisatges*. En aquest cas —ho veiem— posa l'èmfasi en el canvi de colors provocat pel canvi de conreus: les innovacions dels llauradors modificaran el verd, que no sols es farà més intents sinó més «prometedor», és a dir, potencialment més rendible. Per tant, observem com, malgrat que Fuster subratlla en aquest passatge els aspectes estètics, tampoc no deixa de banda els econòmics —encara que alguna vegada quedin ocults darrere d'aquest tipus d'adjectius.

Tot d'una, però, Fuster introduirà una citació literària. Ja hem vist que aquest és el recurs que li resulta més rendible a l'hora d'amenitzar la sempre eixuta informació tècnica. Per a això, cau, crec que de manera pretesa i del tot conscient, en el tòpic, carregat d'erudició, d'altra banda, bastit a partir de la confusió provocada pel vers «floribus et roseis formosus Duria ripis», del poema *Laus Serenae* de Claudià, que ja he tractat amb una certa profunditat en el primer capítol. El *joc històric* que fa tot seguit és extremadament brillant, incorporant-hi fites que cal situar, a més a més, amb diferents paràmetres, d'acord amb les referències emprades: Claudià i Roma, la creació amb el Gènesi i la Bíblia, les palmeres i els ibers, i el mar, que, amb els «miles de años», sembla l'únic element immutable, etern, situat fins i tot, irònicament, més enllà del Gènesi. Tot el que tenia possibilitat de ser alterat ha canviat amb la intervenció de la mà (llauradora) del valencià. Arribaran els arrossars, els tarongerars, les fàbriques —Alcoi com a excepció, ja ho he dit— i l'augment de la densitat de població, amb la qual cosa, Fuster redirigeix el seu discurs a l'àmbit estadístic, als *détails exacts* que metadiscursivament afirmava que volia evitar. Per cert, l'atenció a l'evolució demogràfica serà una de les constants en la guia, bàsicament, per subratllar el despoblament de les comarques de l'interior i el creixement més o menys ràpid de municipis gràcies a la introducció dels mitjans de producció —indústria i turisme, sobretot— que l'afavoreixen.

El recurs a la citació literària es repetirà en el fragment següent, en què començarà per la descripció del paisatge, en aquest cas, el Xúquer. El riu, tot d'una, li farà recordar els versos d'Ibn Hafaixa —que n'aportaran una nova descripció— i aquests el duran a la informació purament econòmica —l'explotació citrícola, en aquest cas—, sense que el text presenti problemes d'incoherència o de falta de continuïtat.

El Júcar repta, tortuoso y hecho una pura dádiva, entre este jardín interminable. Uno piensa en unos versos de Ibn Jafacha, el poeta que nació en la Alcira musulmana, suscitados —se diría— por el mismo panorama que contemplamos:

*¡Oh Dios, qué bello corría el río en su lecho, más apetecible para abrevarse en él
que los labios de una bella,
curvado como una pulsera, rodeado por las flores como por una Vía Láctea!
A veces se estrechaba hasta parecer un pespunte de plata en una túnica verde.
Las ramas lo rodeaban como si fuesen pestañas que orillan una pupila zarca.
El viento retozaba con los ramos y cabrilleaba el oro del crepúsculo sobre la plata
del agua.*

Mientras yo ofrecía en él un vino dorado, cuyo reflejo teñía la mano de los invitados...

Probablemente, el río evocado por Ibn Jafacha no era el Júcar, sino otro río, o quizá sólo un arabesco de su fantasía. Pero aunque del Júcar se tratase, del Júcar de su Alcira, sus palabras parecen más justas para el Júcar de nuestros días que para el Júcar de los moros. Cármenes y ruzafas llenarían entonces sus orillas; esas palmeras que se cimbrean en grupos, erigidas entre los naranjos, serán sin duda un residuo de su botánica lujosa. Con todo, podemos creer que el empeño económico de los valencianos modernos ha superado con mucho la imaginable ornamentación oriental de los campos moros: si no en el detalle voluptuoso, sí al menos en la radiante extensión de su opulencia.

En efecto. Aún no hace dos siglos, mucho terreno de la Ribera de Xúquer, concretamente por estos lugares, era no más que arenal inculto. Ciertamente el río y la Acequia Real —acequia que ya existía en parte bajo la dominación árabe— daban de sí lo suficiente para hacer altamente productiva a esta campiña. Pero todavía quedaba espacio por explotar: eriales vastos, que ni las plantas huertanas podían vencer ni el labriego sabía cómo reducir a feracidad. Fue un párroco de Carcagente, don Vicente Monsó, quien en 1781 introdujo en su pueblo la primera plantación de agrios en serio, y poco a poco los nuevos árboles fueron llenando los rincones abandonados. Aquellos pioneros del naranjo no sospechaban la trascendencia de su empresa. Cuando el comercio exterior se les abrió y se multiplicaron las coyunturas favorables de los mercados europeos, los propietarios de la Ribera aceleraron la expansión cítrica hasta extremos inverosímiles. (Fuster, 1962b: 366-367)

També el recurs a la ironia amenitza la presentació de dades econòmiques. Al cap i a la fi, Fuster hi aplica les mateixes tècniques textuais aplicades a la desterminologització dels vocables arquitectònics vista anteriorment: ironia i atribució de les afirmacions a altres emissors, entre altres:

Ibi, al Noroeste de la Foia, y Onil en el lado opuesto, se dedican a la industria de la juguetería. Lo consigné ya, páginas atrás: si la vecina Jijona hace su agosto por la Navidad, Ibi y Onil ganan lo suyo a la zaga del sueño infantil de los Reyes Magos. La especialidad de Ibi son los juguetes mecánicos —unos diez millones de piezas al año, dicen—; la de Onil, las muñecas de cartón y de plástico —veinte o treinta fábricas en marcha. Pequeños trenes eléctricos y peponas que hablan y andan, incluso. (Fuster, 1962b: 454).

No voldria tancar aquest epígraf d'anàlisi econòmica sense fer una ullada als paràgrafs dedicats a la ciutat d'Alcoi. No debades, en l'apartat «La riqueza» de la «Introducción general» l'havia situat com el més destacat dels nuclis urbans d'estructura industrial. Sense abandonar el to irònic —«Y el milagro se produce»—, Fuster apunta que Alcoi és «una ciudad inverosímil», en la qual, malgrat les condicions físiques «casi absurdas» que té, apareix un nucli fabril ben considerable. Tot seguit,

continuarà el seu discurs amb un repàs a les diferents indústries alcoianes i el nombre d'obrers que hi treballen, amb el paper, el tèxtil i la metal·lúrgia al capdavant, però sense oblidar les olives farcides o les peladilles:

Aquí se fabrica papel de muchas clases —y papel de fumar para medio mundo—, y cartón, y tejidos, muchos tejidos, y maquinaria, y aceitunas rellenas, y no sé cuántas cosas más. Entre ellas, naturalmente, las peladillas: almendras rebozadas con una costra azucarada, blanca y crujiente, que son un gran invento. Hace unos años se calculaba en 8.000 el número de obreros ocupados en el ramo textil, 5.000 en las papeleras, 2.000 en la metalurgia, y quedaban por contar las demás producciones. Las cifras, hoy sin duda aumentadas, son ya significativas (Fuster, 1962b: 432-434).

I, finalment, sembla aprofitar l'ocasió per a introduir uns passatges d'història econòmica, social i, fins i tot, del moviment obrer, que ja he citat més amunt (Fuster, 1962b: 434-435), en què, a banda de remarcar l'excepcionalitat d'Alcoi per ser l'únic nucli fabril sense cap tipus de presència agrària —i que, per tant, restarà aliè, a qualsevol interferència en la seva societat del món rural—, el situa en un lloc preeminent entre els moviments obreristes espanyols:

Por aquella época, en efecto, los alcoyanos mangoneaban la dirección de la Internacional en España, y en Alcoy tenía su sede el Consejo Federal Ibérico. De otro lado, el burgués industrial es menos avaro, menos bobalicón, menos necio, que el burgués agrícola —el Kulak—, y ha influido bastante para ampliar el ornato digamos cultural de Alcoy. Si bien —apuntémoslo de paso— la ciudad, en este último orden de cosas, contaba con bellos precedentes: una escuela de lulistas en el siglo XIV o XV, y algunos humanistas en el XV... (Fuster, 1962b: 435).

Són aquests, i els citats anteriorment, uns passatges que deixen entreveure la simpatia de Fuster pel moviment obrer i per la ciutat d'Alcoi. Alcoi representa, en certa manera, el que voldria que esdevingués el País Valencià, amb un progrés impulsat per una burgesia industrial que no ha renunciat a la cultura del país.

8. EL LECTOR MODEL

Em sembla sobrer subratllar la importància que té en qualsevol text la fixació de la figura del lector model. Tot escriptor té en ment un lector quan escriu. Ara bé, aquest lector pot aparèixer o no en el text i, si hi apareix, pot tenir diferents graus de presència. El que resultarà interessant, doncs, serà analitzar l'estratègia discursiva que

cada autor fa servir per donar forma a aquesta idea de lector en el seu discurs, per substanciar-la-hi.

Per les característiques generals de la seva dicció —i penso ara en la producció que podríem considerar més estrictament assagística— Fuster es decanta molt sovint per presentar-nos les seves reflexions com una discussió —i, per tant, com un diàleg—, molt sovint, amb si mateix. Amb diferents visions complementàries, ho han indicat Vicent Salvador (1994), Manuel Pérez Saldanya (2008) o Joan Borja (2013). Pérez Saldanya, per exemple, ha considerat que aquest tret del seu estil —la presència insistent, gairebé permanent, del diàleg— es pot considerar com un dels més característics de tota la producció fusteriana, amb les peculiaritats que pugui tenir aquesta presència en els diferents gèneres que va conrear:

Una llengua que avança amb els vaivens del diàleg i la discussió: del debat d'idees de l'escriptor que polemiza amb ell mateix o amb un oponent real o suposat, com ens recorda en un altre dels seus aforismes («Quan no trobo un oponent, tracto de suposar-lo»). Una llengua que amaga una forta elaboració sota l'aparent senzillesa d'un discurs dialogat i dialogant. (Pérez Saldanya, 2008: 9)

És clar que el diàleg exigirà la presència dels dos elements fonamentals del discurs: l'emissor i el receptor. Si presentem el text com un diàleg, tots dos hauran de deixar una petjada en el text. Tot i que, òbviament, la voluntat que hi ha darrere el diàleg que es pugui establir en *El País Valencià* no és el de la discussió o el debat d'idees i, per tant, el receptor no és un *oponent*, la veritat és que discursivament hi és i es presenta estratègicament amb unes característiques molt similars.

Una mica més amunt, en analitzar els dos apartats que emmarquen els vuit itineraris d'*El País Valencià*, el «Punto de partida» i l'«Adiós», ja he indicat la transcendència que tenen per a situar la figura del lector model en la guia. Ja els he reproduïts pràcticament complets i no ho tornaré a fer. Cal dir, de manera prèvia, que la representació de l'altra part del binomi, la representació de l'emissor, presenta pocs dubtes en *El País Valencià*, com presentarà pocs dubtes en qualsevol llibre de Joan Fuster: el *jo fusterià* és aclaparador, brillantment aclaparador. La primera frase del «Punto de partida» no pot ser més contundent: un «Ya lo apunté» (Fuster, 1962b: 115) amb una primera persona rotunda, inequívoca. Només de manera extremadament puntual, el *jo fusterià* es transformarà estilísticament en una tercera persona i

esdevindrà un «quien esto escribe», sintagma que apareix un parell de vegades en la guia i que ja he citat anteriorment.

Ara bé, si l'emissor està tan clarament fixat —tot i que prendrà alguns altres matisos, que veurem tot d'una—, el receptor té un índex de variació molt més elevat. En els tres paràgrafs escassos que constitueixen el «Punto de partida» se'ns concretarà, per ordre d'aparició, com «el lector», «el probable turista» i «el forastero». Aquests substantius, «lector», «turista» i «forastero» —i segurament per aquest ordre, si en féssim una anàlisi estadística—, més algunes variacions sobre les mateixes arrels lèxiques, seran la representació fonamental del lector model en tot *El País Valencià* i Fuster els anirà alternant d'acord amb les diferents necessitats discursives. Hi ha un altre substantiu que tindrà també molta presència i que també entrarà en la *rotació* estilística indicada: «viajero». De fet, «viajero» és el primer dels que fa servir, ja en la «Introducción general», després de citar Cabanilles:

Y una comprobación más o menos semejante, desconcertada, desencantada quizá, tendrá que hacerse cualquier viajero que llegue a la antigua frontera valenciana desde el interior de la Península. Por este lado, en general, el tránsito de un país a otro —al nuestro— no ofrece más sorpresa que el encontrarse con un puro y simple mentís al tópico (Fuster, 1962b: 9)

L'altre element discursiu que resulta interessant analitzar és el que queda associat a la primera persona del plural. En la citació anterior tenim un possessiu, «nuestro», que, d'acord amb el context, només podem interpretar d'ícticament com el conjunt dels valencians. Des del punt de vista metadiscursiu, el *nosaltres* d'*El País Valencià* és un *nosaltres* amb valor referencial polisèmic. Representa, bàsicament, dos col·lectius diferents, sempre amb l'autor, amb Joan Fuster, com a denominador comú. D'una banda, és un *nosaltres*, els valencians, com en la citació anterior: un *nosaltres* objecte d'estudi, de descripció. D'altra banda, és el conjunt resultant de la unió de l'emissor i el receptor del missatge: un *nosaltres* que inclou l'escriptor i el viatger, l'autor i el lector, com ara, per exemple, quan, en el «Punto de partida», afirma: «Emprendamos, pues, la excursión».

Resulta força interessant, a més a més, veure com Fuster situa el seu lector dins una tipologia específica. En certa manera, obliga el lector a ser una mica com ell mateix, el situa al seu costat quan viatja —més que no pas al contrari: no és Fuster qui

acompanya el visitant en el seu viatge pel País Valencià, és el visitant qui acompanya Fuster:

Si el viajero es persona culta hasta el sibaritismo de la prehistoria, podría optar, primero, por llegarse a Morella la Vella —siete kilómetros al Noroeste de la otra Morella— y admirar sus pinturas rupestres, con escenas de caza y combate. Pero nosotros tomaremos la carretera que conduce a Forcall, y un poco antes de este pueblo torceremos hacia el Norte, paralelos, por la izquierda, al río Bergantes. (Fuster, 1962*b*: 292)

Ací, el «nosotros», que ara inclou Fuster i el lector, no és un nosaltres sibarita de la prehistòria, senzillament, perquè Fuster no se'ns presenta com a tal. I el viatger, si vol continuar el recorregut, ha de continuar el trajecte —i, per tant, la lectura— que Fuster li proposa.

L'apartat que clou el llibre, l'«Adiós» constituït per un paràgraf solitari i no excessivament llarg, és, ja ho he assenyalat, completament metadiscursiu. Resulta fonamental, així mateix, per a entendre el que he estat explicant respecte al lector model. D'entrada, i per subratllar el que he dit fa només un moment, hi ha una expressió inequívoca:

El lector que me acompañaba, si es valenciano, se quedará en lo suyo, quizá reprochándome alguna palabra inepta o algún olvido cercano. Pero el forastero, de regreso a su tierra —de regreso de su lectura—, guardará ya una nueva añoranza en su pecho. (Fuster, 1962*b*: 502)

Per tant, ja ho he dit —i ara ho diu Fuster—, el lector acompanyarà Fuster i no a l'inrevés. Però, a més a més, Fuster deixa constància que és conscient que el seu lector pot ser tant una persona de fora —viatger, turista, visitant— com un autòcton. Tots, però, quedaran incorporats dins la figura inclusiva del *lector*. Això sí, a aquest lector, Fuster li parla ara de manera totalment directa. Per això, tant la primera paraula com la darrera seran una primera persona del present d'indicatiu: «Pido perdón al lector [...] Con esta convicción lo firmo» (Fuster, 1962*b*: 502-503).

Només en casos molt excepcionals apareixerà en *El País Valenciano* una figura que no quedarà incorporada ni al lector, ni al nosaltres que inclourà el lector més Fuster, ni al nosaltres, els valencians, objecte d'estudi. Estic referint-me a un *ells*, que poden ser turistes però que mai no entraran dins el col·lectiu dels lectors possibles de la guia, un

ells que no podrà formar part del lector model que Fuster té en ment. Seran aquells americans que han llegit *Los cuatro jinetes del Apocalipsis* i que potser estendran les seves tovalloles a les platges de Peníscola, de Benicàssim o de Benidorm, aquells nòrdics que queden fascinats amb el sabor d'una taronja valenciana, aquells víkings que tenen hotelets a les Rotes de Dénia... Visquin ací o ens visitin esporàdicament, Fuster sap que difícilment llegiran *El País Valencià*.

En conclusió, podríem dir que el lector model que té en ment Joan Fuster en *El País Valencià* —aquell receptor a qui adreça la seva guia— oscil·la entre un lector autòcton valencià i un lector foraster d'àmbit estatal, però no mai un lector estranger. Malgrat l'espai identitari de llengua i estirp catalana en què Fuster situa inequívocament el País Valencià en *El País Valencià* —com em sembla que he pogut demostrar—, la llengua de redacció i, sobretot, l'àmbit identitari de la col·lecció «Guías de España» seran els que marcaran els paràmetres discursius associats a la recepció de l'obra.

D'altra banda, des del punt de vista del registre lingüístic, el lector model de la guia serà un lector culte però que no cerca pedanteries. El nivell de coneixements erudits que *exigeix* el llibre apareix, en certa manera, graduat, en un exercici extremadament brillant de control dels recursos intertextuals per part de Joan Fuster. Crec que també he pogut demostrar, en analitzar els referents bibliogràfics, que *El País Valencià* presenta diferents nivells d'erudició —des de la citació gairebé acadèmica, amb indicació de la referència d'autor i títol, fins a la citació de memòria o gairebé amagada darrere una expressió en clau— en què cada lector pot trobar-se còmode. I la llengua emprada ens dóna així mateix sensació de versatilitat respecte al receptor. L'espanyol de Fuster s'ajusta perfectament a les necessitats d'un lector mitjà, lleugerament culte, amb oscil·lacions entre moments d'un casticisme volgudament pretensions, que molt sovint resulta força divertit, i moments en què una fraseologia marcadament idiomàtica duu la seva dicció cap a un registre més planer i més elàstic.

9. PARATEXTOS GRÀFICS: SOBRECORTA, MAPES, FOTOGRAFIES I PEUS DE FOTOGRAFIA

En un llibre d'aquestes característiques els elements paratextuals gràfics són fonamentals. Cal tenir en compte, tanmateix, que la responsabilitat de l'autor —de l'autor del text— sobre aquests elements és molt relativa. Són altres professionals els

encarregats d'elaborar-los: dibuixants, fotògrafs, dissenyadors gràfics..., amb la intervenció sempre difícil de sospesar de l'editor tècnic. A més a més, quan un llibre forma part d'una col·lecció, moltes de les pautes estètiques estan ja fixades per endavant. Ara bé, també és cert que la major part de les decisions gràfiques concretes respecte a cada guia es prenen a partir del text ofert per l'autor. El reportatge fotogràfic, per exemple, sol fer-se a partir del text ja redactat, com també, sens dubte, els peus de fotografia o els mapes que segueixen els recorreguts.⁴³ És en aquest sentit que l'anàlisi d'aquests elements paratextuals assoleix més importància. Fins i tot en la sobrecoberta podria haver-hi influència de l'autor del text.

En el cas d'*El País Valencià* ja he indicat, en citar el text incorporat en la pàgina de crèdits, qui són els responsables de cadascun dels diferents aspectes tècnics: Ricard Giralt Miracle, de l'ornamentació de la tela; Pau Cots, del mapa a escala; Francesc Fontanals, dels mapes dibuixats; Ramon Dimas, amb alguna altra col·laboració, del reportatge fotogràfic, i Frederic Lloveras, de la sobrecoberta. Com podem comprovar si repassem la llista de col·laboradors de les altres guies, són els més habituals de la col·lecció. En text anterior (Salvador i Grau, 2013) vam fer una primera aproximació analítica a aquests elements paratextuals d'*El País Valencià*.

Respecte a la sobrecoberta, ja he assenyalat que l'homogeneïtat que presenta «Guías de España» és molt gran, gràcies al fet que és Lloveras l'encarregat de fer-les gairebé totes. La d'*El País Valencià* (fig. 1)⁴⁴ no és cap excepció respecte al criteri estètic general: la imatge emprada és una aquarel·la amb un clar domini dels tons freds del cel i de l'aigua. Amb tot, en la meitat inferior de la part frontal podríem dir que hi prenen pes els tons càlids de la terra i del sostre de l'habitatge representat.

Ara bé, dit això des del punt de vista estrictament cromàtic, cal assenyalat que el missatge que es trameta amb la tria del paisatge representat sorprèn una mica intel·lectualment. La voluntat inicialment explicitada per Joan Fuster és la de superar els tòpics referits al País Valencià. En aquest mateix sentit, ja he indicat que en el text de la sobrecoberta, els editors hi afirmen: «La guía que ha compuesto Joan Fuster

⁴³ Resulta pertinent recordar ací l'afirmació de Francesc Català-Roca sobre la manera de treballar amb Josep Pla, que es podria fer extensiva a tota la col·lecció: «Ell escrivia, a mi em passaven el llibre, o els textos acabats, feia les fotografies i ja està» (Català-Roca, 1995: 76).

⁴⁴ Reprodueixo les imatges a què faig referència en aquest apartat en l'annex I. Excepte la sobrecoberta i els mapes, que, per raons òbvies, presenten una reducció major, totes han estat reduïdes al 42,5 % de les dimensions que tenien en *El País Valencià*.

viene precisamente a deslindar el t3pico y la realidad valenciana». Crec que poques coses hi pot haver m3s t3piques respecte al paisatge valenci3 que una barraca. Doncs b3, l'aquarel·la de Lloveras en representa dues, amb una franja de terra argilosa al davant. Les barraques es troben construïdes a la vora de l'Albufera, per les aigües plàcides de la qual navega una barca que duu desplegada una vela llatina. Davant les barraques, hi trobem un taronger i una palmera —que difícilment podem considerar arbres propis d'aquest paisatge. Hi ha també un carro enganxat a l'animal corresponent. Una esquemàtica figura humana asseguda reposa vora la porta d'entrada d'una de les barraques.

Podem dir que els diferents elements constitueixen una imatge al·leg3rica del Pa3 Valenci3: precisament, la de la frondositat associada a l'Horta de Val3ncia i a l'Albufera que Fuster intenta defugir com a imatge de conjunt del pa3, per «parcial e insuficiente». Dit aix3, el que s3 que remarcar3 aquesta imatge 3s el car3cter agrari, rural, del Pa3 Valenci3 i, en aquest sentit, anir3 indiscutiblement en la mateixa l3nia que el text fusteri3. Tamb3 cal dir, per3, que la tria 3s comprensible si tenim en compte altres aspectes de l'àmbit editorial. Malgrat el missatge que vulgui donar l'autor, la coberta 3s un element que podr3em qualificar com a estrictament comercial i, en aquest sentit, el t3pic pot atreure molt m3s el possible comprador, principalment pel poder d'identificaci3 que aquest tipus d'imatges poden tenir. De fet, 3s aquesta la sensaci3 que tenim si mirem també la resta de sobrecobertes de la col·lecci3 «Gu3as de Espa3a»: les imatges ic3niques —que, gaireb3 per definici3, acaben esdevenint t3pics— hi dominen.

El segon element paratextual que conv3 analitzar s3n els mapes. Ja se'ns informa en la p3gina de cr3dits que n'hi ha de dos tipus: un mapa general a escala i uns mapes dibuixats. En una guia per a turistes de les que podr3em considerar m3s t3cniques, els elements cartogr3fics s3n for3a importants, perquè l'usuari pot voler preparar un viatge i, en aquest sentit, el mapa li pot resultar extremadament 3til. Tanmateix, ateses les caracter3stiques de la guia de Fuster, tan autorial i tan liter3ria, m'atreveixo a dir que els mapes s3n la part m3s aliena del conjunt. El mapa a escala (fig. 2), elaborat per Pau Cots, apareix enganxat al final del llibre. Es tracta d'un full de 68 × 44,3 cm, impr3s a cinc tintes, amb el t3tol «Mapa del Pa3 Valenciano». Est3 fet a escala 1 : 500.000. No incorpora cap llegenda tot i que s3 que hi ha s3mbols: cims, capitals de

província, ciutats, diferent categoria de les carreteres. S'hi indica l'altura d'alguns cims, però les carreteres no tenen cap referència identificativa. Tota la toponímia està en espanyol.

Més interessants són els mapes dibuixats per Francesc Fontanals. En principi, segons la informació que hi ha en la pàgina de crèdits, n'hi hauria d'haver cinc. Tanmateix, en tots els exemplars que he pogut consultar, n'hi ha només tres. Intueixo que aquesta divergència pot ser el resultat d'un error molt senzill a l'hora de compaginar el text d'*El País Valenciano*. Ara bé, *Cataluña*, la guia que s'edita abans que *El País Valenciano*, té cinc mapes i és ben probable que això sigui la causa de la confusió. A més a més, en aquests mapes hi ha dibuixats els diferents recorreguts de la guia i, com tot seguit veurem, els tres mapes d'*El País Valenciano* els inclouen tots, excepte el recorregut urbà per València —tampoc en *Cataluña* ni en *Castilla la Nueva* hi ha mapes de la capitals respectives.⁴⁵ De fet, la distribució dels mapes en *El País Valenciano* correspon bàsicament a les tres províncies i en això divergeix lleugerament de la distribució que ofereix el text fusterià.

El primer (fig. 3), enganxat entre les pàgines 184 i 185, correspon a la província de Castelló de la Plana —més una petita franja de la de València— i presenta, a manera de llegenda, els itineraris següents, amb el text compost en majúscules: «De Sagunto a Castellón, desde el Puig (carreteras en blanco)» i «El Maestrazgo y Morella (carreteras en negro)». És un full de 48,2 × 34,9 centímetres. El segon (fig. 4), 48,4 × 37,1 centímetres, enganxat entre les pàgines 336 i 337, correspon a la província de València: «Liria, los Serranos y una excursión a Castilla (carreteras en rojo)», «Játiva, Gandía, la Albufera (carreteras en negro)» i «De la Ribera a la Marina, hasta el puerto de Albaida (carreteras en blanco)». Finalment, el tercer (fig. 5) és un full de 48,2 × 32 centímetres, enganxat entre les pàgines 376 i 377, i s'hi representa la província d'Alacant: «De la Ribera a la Marina, desde el puerto de Albaida (carreteras en blanco)», «Entre Alicante y Alcoy (carreteras en rojo)» i «Villena, Elche y Orihuela (carreteras en negro)». Només aquest darrer mapa duu la signatura: «Francisco Fontanals 1962». Tots tres incorporen una rosa dels vents com a element d'orientació i

⁴⁵ Cal dir que la confusió sobre el nombre de mapes anecdòtics es torna a donar, per exemple, en la guia *Castilla la Nueva*, de Gaspar Gómez de la Serna (1964). En aquest cas, en la pàgina de crèdits es diu que n'hi ha tres i en realitat n'hi ha cinc, un per província.

s'han imprès a quatre tintes planes. Com en el mapa a escala, la toponímia està en espanyol, amb alguna denominació bastant peculiar, com ara «Bañeras», que divergeix de l'ús que se'n fa en el text del llibre i en el mapa a escala.

La cosa interessant d'aquests mapes anecdòtics —aquesta és la qualificació que reben en la major part de pàgines de crèdits de la col·lecció, però no en *El País Valencià*— és que l'autor destaca alguns trets dels diferents municipis que s'hi recorren: elements del relleu, monuments, productes agrícoles o manufacturats, festes... Hi trobarem, bastant destacats, el Fadri de Castelló, el Miquelet de València i l'Ajuntament d'Alacant. Entre els monuments hi dominen, inevitablement, els eclesiàstics, encara que també hi ha alguns edificis civils, com ara l'ajuntament que acabo d'esmentar o alguns castells: el de Villena o el de Biar, per exemple. De vegades són representacions exemptes, com ara el cas de les esglésies de Requena o Oriola o el Palau Ducal de Gandia, però generalment trobem representat el perfil més característic de la ciutat: Xàtiva, Morella, Xixona... Fontanals hi dibuixa també alguns cims: Penyagolosa, el Mascarat, el penyal d'Ifac. Destaca també la presència d'art rupestre a Ares del Maestrat, Morella la Vella i Albocàsser.

En determinats municipis se centra més aviat en l'activitat econòmica principal. D'una banda, els productes agrícoles: el raïm i el vi a Torís i Xiva, les tomates a Novelda o els alls a Castalla i els tarongers representats en zones àmplies de producció de la Ribera, el Camp de Morvedre, la Plana de Castelló o el Baix Segura. D'altra banda, els productes manufacturats: catifes a Crevillent, joguines a Ibi i Onil, terrisseria a Agost i ceràmica a l'Alcora o a Ribesalbes, sabates a la Vall d'Uixó... També hi ha la indústria metal·lúrgica característica del Port de Sagunt o el turisme de Benicàssim. Sorpren, en aquest cas, que Alcoi estigui representat pels reis d'Orient, no perquè no en siguin representatius —és la cavalcada més antiga de l'Estat espanyol—, sinó perquè en el text d'*El País Valencià* no s'esmenten i, en canvi, sí que se subratlla l'aspecte industrial de la ciutat o, pel que fa a les festes, els moros i cristians.

Les festes o altres manifestacions de cultura popular —de base religiosa, principalment— són l'element representatiu d'alguns municipis: els pelegrins de les Useres, els dimonis de la Balma, el Misteri d'Elx —d'Elx també en destacarà les palmeres i la Dama. En algun cas, la representació es decanta bastant més pel fet anecdòtic, com ara la granota que apareix a la Vall de Càrcer, per la fama que Fuster

reporta que en aquesta vall hi abunden. Cal dir que les figures humanes que hi apareixen tenen sempre un caràcter caricaturesc. Tot el conjunt de mapes dibuixats resulta, sens dubte, força graciós.

Finalment, no vull deixar d'apuntar un detall que resulta força interessant. A Monòver i a Polop trobem dibuixats, respectivament, dos llibres, amb títol i autor. En el primer poble, *Superrealismo*, d'Azorín; en el segon, *Años y leguas*, de Gabriel Miró. Això, com l'anècdota de les granotes, demostra que o bé Fontanals ha llegit amb deteniment el manuscrit de Fuster o bé ha rebut indicacions molt precises de l'autor o de l'editor.

Analitzats aquests aspectes paratextuals gràfics, he deixat per al final el que, en una col·lecció com «Guías de España» —i segurament en qualsevol col·lecció de guies turístiques— té, sens dubte, major importància: les fotografies. Com hem pogut comprovar, en els primers llibres de la col·lecció, Edicions Destino solia recórrer a fotografies d'arxiu o a diferents fotògrafs per a cada guia concreta. Tanmateix, a mesura que la col·lecció avança, els reportatges fotogràfics són molt més personals i solen encarregar-se a un sol fotògraf —de vegades dos— que fa totes o gairebé totes les fotografies. Si, per les característiques que presenten la major part dels textos, he afirmat reiteradament que ens trobem davant una col·lecció de «guies d'autor», podem afirmar que, en la mateixa línia, la fotografia també acaba essent molt «d'autor». De fet, a partir de la segona edició de *Madrid* el nom del fotògraf sol aparèixer també en la portada del llibre, a banda de la referència que s'hi fa en la pàgina de crèdits.

El reportatge fotogràfic d'*El País Valenciano* és —ja ho he dit— de Ramon Dimas, amb la col·laboració puntual d'algun altre fotògraf o de material d'arxiu. En concret, si la informació que els editors ens donen es correcta —«Fotógrafos de esta guía» (Fuster, 1962b: 519)—, 309 de les 383 fotografies que hi ha en *El País Valenciano* són de Dimas. Ramon Dimas (el Pont d'Armentera, 1919 – Santes Creus, 1965) va treballar principalment com a fotògraf esportiu, sobretot per al setmanari *Vida Deportiva*, de Barcelona. També feia reportatges per a *Destino* —revista i editorial. En «Guías de España» es va encarregar d'aportar la imatge als llibres *El País Vasco*, *Galicia*, *Andalucía* i *Gran Canaria, Fuerteventura y Lanzarote* —aquest darrer es publica l'any següent de la seva prematura mort. A més a més, també va signar fotografies

d'algunes altres guies de la col·lecció: *Guía de Mallorca, Menorca e Ibiza, Guía de Barcelona, Cataluña i Tenerife, La Palma, La Gomera, El Hierro*.

D'entrada, cal dir que la sensació que es té en observar amb deteniment el reportatge que acompanya *El País Valencià* és que el missatge general que es dona amb la fotografia és el mateix que el que Fuster aporta amb el seu text. Com ja passava també en la sobrecoberta, s'hi subratlla el caràcter rural del País Valencià. Per exemple, les dues primeres fotografies de la guia són de l'Horta de València: un camp ple de cavallons de cacauet (fig. 6) i una barraca amb una planta de tabac en primer pla (fig. 7). La barraca es repetirà encara un parell de vegades més al llarg del llibre (fig. 8 i 9). I tot d'una (fig. 10 i 11) apareixerà l'obsessió dels valencians —i de Fuster— per l'aigua, amb una imatge del Xúquer plàcid i d'un assut.

En aquesta línia agrària, trobarem unes quantes sèries de fotografies dedicades als principals conreus del País Valencià: l'arròs, la taronja i la vinya. En el cas de l'arròs trobem tres fotografies —en l'apartat «La riqueza» de la «Introducción general»— que el mostren encara en procés de creixement, amb el camp negat d'aigua (fig. 12), en el moment de la sega (fig. 13) i, finalment, quan és transportat en barca (fig. 14). També hi ha tres fotografies —en el mateix apartat— referides a la taronja: la primera, amb la fruita a l'arbre (fig. 15), la segona, al magatzem, en el procés d'encaixat (fig. 16), i la tercera, carregant els basquets per al transport (fig. 17). Pel que fa a la vinya, en trobem en diferents moments d'*El País Valencià*: una en l'apartat «La gente» (fig. 18), una altra en «La riqueza» (fig. 19) i una altra en arribar a Requena (fig. 20). A banda d'aquestes sèries, trobarem la presència contínua de l'element rural, sien homes treballant el camp (fig. 9, 13 i 21) sia l'aspecte dels habitatges (fig. 22).

També hi ha una presència —bastant més minoritària, certament— de productes artesans i manufacturats: espadenyas (fig. 23) i sabates (fig. 24), terrisseria (fig. 25) i ceràmica (fig. 26), ventalls (fig. 27), torròn (fig. 28), joguines (fig. 29)... Completen el panorama productiu les escasses mostres d'activitat fabril, com ara, per exemple, la dels alts forns del Port de Sagunt (fig. 30). Moltes d'aquestes fotos es concentren en l'apartat «La riqueza» de la «Introducción general» tot i que també n'hi sol haver quan la guia *visita* el municipi corresponent, com ara, per exemple, Agost, on veiem un terrissaire mà a l'obra (fig. 31).

Respecte a l'activitat fabril, em sembla que resulta pertinent destacar el cas d'Alcoi. La veritat és que malgrat que Fuster destaca aquesta ciutat com el millor exemple d'industrialització del País Valencià —l'únic genuí, en certa manera—, la fotografia no hi insisteix especialment: dues fotografies (fig. 32 i 33), que no donen una gran sensació fabril, malgrat els peus de fotografia: «El empuje fabril de Alcoy no tiene otro origen que la sola tenacidad de su gente» i «Alcoy vive exclusivamente de sus manufacturas: es un centro textil considerable», respectivament. Ara bé, el que sí que tenim és una certa sensació de cosmopolitisme quan observem el parell de fotografies dels carrers d'Alcoi (fig. 34 i 35): en la primera hi ha cotxes i autobusos relativament luxosos per a l'època i en la segona el vestit i l'elegància en el moviment de la figura femenina central recorda —em recorda, si més no— l'Audrey Hepburn de *Vacances a Roma* (William Wyler, 1953). La sensació es potencia si observem imatges similars de la ciutat de València: la plaça del Collado amb un carro al vell mig (fig. 36) i unes dones esperant el tramvia al carrer de Sant Vicent, amb la presència d'una bicicleta com a únic vehicle (fig. 37).

Finalment, es destaca amb la fotografia una altra activitat econòmica, la que sens dubte més directament es relaciona amb l'essència del llibre: el turisme. Podríem dir que, amb les imatges relacionades amb el turisme, el que s'hi vol comunicar és una certa sensació d'obertura, de cosmopolitisme, sobretot per la presència de cossos més o menys nus, que devien resultar força incitants en l'any d'edició de la guia (fig. 38, 39, 40 i 41).

Tampoc no oblida el reportatge fotogràfic les tradicions i les festes populars dels País Valencià: el Tribunal de les Aigües de València (fig. 42), els pelegrins de les Useres (fig. 43), les falles (fig. 44), els moros i cristians (fig. 45), el Misteri d'Elx (fig. 46)... I, òbviament, un altre element imprescindible en una guia: l'art, amb un gran nombre de fotografies de pintura (fig. 47), escultura (fig. 48), monuments (fig. 49)...

Amb tot, si hi ha un aspecte del reportatge fotogràfic que crida l'atenció és la forta presència humana que hi trobem. No és, naturalment, que no hi hagi fotografies exemptes de figures humanes —que, sens dubte, n'hi ha— sinó el percentatge d'aquelles en què sí que apareixen. En pot donar una bona idea la taula següent, en que hi ha expressat el nombre de fotografies respecte al de pàgines de cada capítol, i

d'aquestes fotografies, el nombre en què hi ha presència humana, amb els percentatges corresponents:

Capítol	Pàgines	Fotografies	Percentatge	Presència humana	Percentatge
Introducción	106	82	77,3	31	37,8
Valencia	80	70	87,5	25	35,7
Sagunto	55	46	83,6	18	39,1
Maestrazgo	56	48	85,7	9	18,7
Liria	26	17	65,4	8	47,0
Játiva	32	18	56,2	8	44,4
Ribera	48	35	72,9	14	40,0
Alicante	38	26	68,4	14	53,8
Villena	54	41	75,9	16	39,0
Totals	495	383	77,4	143	37,3

Nombre de fotografies totals i de fotografies amb presència humana en *El País Valenciano* (distribució per capítols).

Com veiem, la xifra total de fotografies amb presència humana és bastant contundent: un 37,3 % —una xifra, que, d'altra banda, superaria el 40 % si la corresponent al capítol «El Maestrazgo y Morella» s'aproximés a les dels altres capítols: intueixo que, de manera conscient o no, s'hi vol expressar la baixa densitat de població d'aquestes comarques interiors.

La sensació que en *El País Valenciano* hi ha un cert predomini de les fotografies amb presència humana encara és major si el comparem, per exemple, amb *Alicante y la Costa Blanca*. En aquesta darrera guia, hi ha presència humana en 17 de les 59 fotografies totals. És a dir, un 28,8 %, que, a més a més, quedaria reduït pràcticament a zero si tinguéssim en compte les fotografies en què la presència humana és l'element principal de la fotografia. Contràriament al que passa en *El País Valenciano*, *Alicante y la Costa Blanca* no té ni un sol primer pla humà.

En *El País Valenciano* tenim alguns casos paradigmàtics respecte al tractament de la figura humana, com ara les fotografies relacionades amb l'agricultura o la pesca centrades en els treballadors corresponents (fig. 50, 51, 18, 52, 53, 54 i 55), algunes d'una qualitat estètica molt considerable. Fins i tot en casos en què l'element principal de la fotografia sembla ser un altre, com ara una escultura (fig. 56), l'element humà hi incorpora nous matisos. I, sens dubte, és remarcable la presència humana en fotografies de paisatge. Per exemple, en les magnífiques fotografies de l'Albufera de València (fig. 57, 58 i 59). Dit això, és clar que també hi ha fotografies de paisatges completament deshabitats, d'una gran contundència i bellesa, en què el fotògraf no ha incorporat cap figura humana (fig. 60).

Finalment, em sembla oportú subratllar la presència gairebé estratègica de fotografies de l'escut amb les quatre barres que confirmen l'estirp catalana del País Valencià, molt en la línia del que apunta el text fusterià. Sempre apareix pintat o esculpit sobre pedra i en diferents moments del llibre: al principi, en l'apartat «La historia» de la «Introducción general» (fig. 61 i 62), en descriure la Llotja de València (fig. 63) i, més important encara, en cloure el llibre (fig. 64).

Acabaré aquest apartat dedicat als elements paratextuals amb una breu anàlisi dels peus de fotografia. Aquest element és, certament, el que serveix de nexa entre l'apartat estrictament gràfic i el textual, entre la imatge i la paraula. Retorna, per tant, a l'espai més autorial. En totes les obres en què la fotografia té un gran pes, els peus de fotografia solen resultar també bastant significatius, sobretot perquè permeten una mena de lectura ràpida del llibre, senzillament fullejant-lo per cercar les fotografies i llegir exclusivament aquests petits fragments de text, que poden fins i tot donar-nos una visió de conjunt de l'obra.

En general, podem trobar dues tipologies de peus de fotografia. D'una banda, els que són estrictament descriptius del que el lector pot trobar en la imatge, amb la identificació d'un lloc concret, d'un paisatge o d'una obra d'art, i la incorporació, a tot estirar, d'alguna adjectivació més o menys subtil. És la tipologia que trobem, per exemple, en *Alicante y la Costa Blanca*. D'altra banda, els que, a més a més de complir aquest objectiu descriptiu, hi afegeixen un toc d'enginy. Els peus de fotografia d'*El País Valenciano* —que apareixen compostos en versaleta— són, indubtablement, d'aquest segon tipus. En alguns casos, es tracta de fragments que provenen del text principal,

lleugerament modificats o repetits íntegrament. En altres, la majoria, es redacten a propòsit. En tot cas, el conjunt resulta força coherent i d'una dicció molt pròxima a la general del llibre, amb la ironia i, repeteixo, l'enginy, com a element dominador.⁴⁶

Amb escassíssimes excepcions, no solen superar l'àmbit oracional. I fins i tot quan trobem dos sintagmes separats per punt, realment podríem considerar que es tracta d'una única unitat oracional, que ben bé s'hauria pogut puntuar d'una altra manera: «Unos estudios de Joaquín Sorolla. Museo de Bellas Artes», «Calles estrechas y casas altas. Alcoy, sitiada por la montaña, no puede crecer» (Fuster, 1962b: 152, 437). Contrasten, en aquest sentit, amb els de *Veure el País Valencià*, sovint bastant més llargs, més descriptius i, de vegades, fins i tot lleugerament narratius: «Nines i vanos en un aparador disposat per a l'atracció de forasters interessats en alguna cosa més que les castanyoles, la “manola” o el toro de rigor» (Fuster, 1983: 106).

Certament, en *El País Valenciano* també hi ha peus de fotografia exclusivament identificadors. Alguns, de molt breus, com aquest parell d'exemples que presenten una estructura sintàctica molt senzilla de nom i complement del nom —sense article—: «Siega del arroz», «Botijos de Agost» (Fuster, 1962b: 98, 110), o aquest altre, que incorpora l'article i un adjectiu anteposat: «La infantil coquetería del abanico» (Fuster, 1962b: 114).

Ara bé, són bastant més habituals els que assoleixen l'àmbit oracional i incorporen, per tant, un verb en forma personal: «Lo que antes eran tierras pantanosas, hoy es arrozal saneado y productivo», «Máquinas y mujeres escogen, limpian y empaquetan las naranjas para la exportación» (Fuster, 1962b: 97, 102). Aquest altre, per exemple, és una brillant combinació de tots dos models: «Bella y enigmática, la Dama de Elche representa nuestra tradición ibérica» (Fuster, 1962b: 25). D'una banda, hi ha la doble adjectivació anteposada al substantiu identificador. De l'altra, aquest substantiu és el subjecte d'una oració que té un abast conceptual que va bastant més enllà de la descripció exclusiva de la fotografia: en aquest cas, amb la incorporació de referents històrics.

També és ben cert que de vegades trobem peus de fotografia oracionals que presenten una brevetat extrema, d'una contundència subtil, lleugerament irònica, que

⁴⁶ Es pot trobar una bona mostra dels peus de fotografia en l'annex I. He incorporat a la reproducció de les fotografies el text del peu que les acompanya.

resulta extremadament brillant, com ara, per exemple, el que trobem acompanyant una fotografia d'un seient senyorial: «Aquí se sentaban...» (Fuster, 1962*b*: 37).

Quant al contingut, els peus de fotografia reforcen el missatge donat en el text principal de l'obra. Els peus de les dues primeres fotografies en poden ser el millor exemple: «Una tierra llana, feraz y rediticia: éste es el tópic de Valencia», «La huerta: una creación de la tenacidad y el ingenio de los valencianos» (Fuster, 1962*b*: 8, 9). Veiem ací com la concepció general del llibre és també expressada mitjançant els peus de fotografia —i, com ja he assenyalat anteriorment, amb les imatges corresponents. En aquest cas, cal insistir en la repetició del mot «tópico», que apareix inicialment en la sobrecoberta, en aquest primer peu de fotografia i en el primer paràgraf d'*El País Valenciano*. La continuïtat és d'una contundència difícilment rebatible.

Un dels elements que havíem considerat dels més característics de la guia de Joan Fuster és el recurs als referents literaris. Doncs bé, també en els peus de fotografia aquest recurs es fa present. Els exemples són relativament nombrosos i podríem dir que gairebé tots els autors que hem considerat fonamentals en analitzar aquest aspecte d'*El País Valenciano* tenen la seva representació en els peus de fotografia. L'excepció pot ser Blasco Ibáñez.

El primer que podem esmentar és Azorín, que hi apareix de diferents maneres. En primer lloc, citant-lo: «Dulzaina: “El nombre está diciendo ya la voz del instrumento” (Azorín)» (Fuster, 1962*b*: 62). Aquesta citació, que no apareix en el text d'*El País Valenciano*, procedeix del llibre *Valencia* del monoverí, concretament del capítol que dedica a la dolçaina: «Charamita» (Azorín, 1941: 170-172). Més endavant, en arribar a Monòver, en l'apartat «Dominio de Azorín», trobarem una sèrie de tres fotografies que duen un peu amb presència azoriniana: «Castillo en Sax, de paredones dorados...», «En Monóvar, una casa azoriniana» i «Partida de nacimiento de don José Martínez Ruiz» (Fuster, 1962*b*: 465, 466, 467). El primer peu de fotografia és un fragment del llibre d'Azorín *Superrealismo*, que Fuster esmenta unes pàgines abans. El segon acompanya la fotografia de la porta d'entrada d'una casa de poble relativament rica i el darrer dóna suport a la fotografia de la placa col·locada a la façana de la casa natalícia d'Azorín.

Pel que fa a Gabriel Miró, el que hi trobem és una citació amb què es comenta una fotografia magnífica d'un paisatge de la Marina vist a través d'una obertura en una

paret. Com la que acabem de veure d'Azorín sobre el castell de Saix, aquesta citació de Miró tampoc no va signada: «La calma de la Marina, toda de moscateles» (Fuster, 1962b: 399). És cert que, seguint el mateix criteri que Fuster aplica a les citacions d'Azorín, ja havia inclòs aquest fragment de *l'Años y Leguas* mironià en el text principal d'*El País Valenciano*, com hem vist més amunt.

I encara podem apuntar un parell d'autors més: Teodor Llorente —«Blanca, polida, somrisent, bledana...” (Llorente)» i Ausiàs Marc —«Jo soc [sic] aquest que en la mort delit prenc...»— (Fuster, 1962b: 70, 123), al peu d'una barraca i de la làpida de Marc a la catedral de València, respectivament.

Amb tot, el que domina els peus de fotografia és la ironia. En alguns casos l'autor fa una connexió bastant sorprenent, que demostra el seu enginy i la seva velocitat mental: «Un escultor de la Valencia romana anticipaba el humor grotesco de las fallas» (Fuster, 1962b: 27). En altres, presenta l'evidència amb no poca gràcia: «Sartenes que esperan ser paellas», «Una foto que no necesita pie», «Aún calvas y desnudas, las muñecas de Onil ya ensayan su sonrisa para las niñas» (Fuster, 1962b: 78, 79, 457). La foto que no necessita peu és, òbviament, d'una paella.

També trobem alguna seqüència de peus de fotografia que es presenten com un tot unitari, com ara aquesta sèrie de tres peus de fotografia consecutius que, en certa manera, ens descriuen —i ens narren— la festa alcoiana: «La jocunda carnavalada de «moros i cristians» de Alcoy», «Primero, naturalmente, ganan los moros», «Pero luego, san Jorge mediante, los cristianos se llevan la última victoria» (Fuster, 1962b: 438, 439, 440).

Finalment, no vull deixar de fer referència als peus de fotografia incorporats a les imatges de l'escut del País Valencià. Ja hem vist una mica més amunt que es tracta de quatre fotografies al llarg de tot el llibre. Les tres primeres duen els peus següents: «Las barras catalanas en el escudo de Valencia, «Nobles señales de un pasado ilustre», «La egregia prestancia del escudo del país, en una esquina de la lonja» (Fuster, 1962b: 33, 35, 162), que mostren una imatge força positiva de l'estirp catalana del poble valencià. El tractament de la darrera fotografia és encara més contundent: es presenta al final del llibre, ocupant gairebé tota la pàgina, just després de les darreres línies de l'«Adiós» amb què Fuster —«Con esta convicción lo firmo» (1962b: 503)— clou el llibre. A més a més, és l'única fotografia de tot el llibre que no duu peu. És com si

aquesta imatge fos la conclusió del llibre. En certa manera, sembla que el missatge que se'ns vol donar és que, llegit el llibre, el lector ja ha de ser del tot conscient de quina és la identitat nacional del País Valencià.

CAPÍTOL IV. ESTRATÈGIES DE RECONTEXTUALITZACIÓ I ALTRES MATERIALS DE DESCRIPCIÓ DEL TERRITORI

1. Les obres completes de Joan Fuster i *Viatge pel País Valencià*
2. La traducció d'*El País Valenciano*
3. Els materials complementaris de *Viatge pel País Valencià*
4. *Alicante y la Costa Blanca*
5. *L'Albufera de València*
6. *Veure el País Valencià*
7. *Esta es mi tierra: El País Valenciano de Joan Fuster*

1. LES OBRES COMPLETES DE JOAN FUSTER I VIATGE PEL PAÍS VALENCIÀ

En referir-me en el capítol anterior als paratextos lingüístics, ja he comentat que *El País Valenciano* no té un pròleg o una introducció en què es justifica el llibre des del punt de vista editorial. L'extensa «Introducción general» amb què Fuster comença el llibre n'és ja, de fet, una part substancial —en alguns aspectes, fins i tot *la* part substancial—, una manera no gens paratextual d'entrar en matèria. És una introducció a l'objecte d'estudi, una introducció al País Valencià, més que no pas una introducció al llibre. Vista l'obra de Joan Fuster en conjunt, aquest fet de no tenir cap element preliminar de caràcter estrictament prologal fa que *El País Valenciano* resulti bastant excepcional. Pràcticament tots els llibres de Fuster en tenen: pròleg, prefaci, introducció, justificació..., amb títol específic o, més d'una vegada, sense cap etiqueta que identifiqui el paratext preliminar.

En canvi —també ho he assenyalat—, quan es planteja la incorporació d'*El País Valencià* a les seves obres completes, Fuster es troba amb l'oportunitat de presentar al seu lector aquella introducció que no li havia ofert i que, potser, tenia la sensació que li devia. *El País Valencià*, convertit ja en *El País Valencià*, serà l'element nuclear del volum III de les obres completes del suecà, un volum de 448 pàgines que publicarà Edicions 62 al desembre de 1971, nou anys després de l'edició espanyola de Destino. En aquesta edició catalana, ocuparà de la pàgina 15 a la pàgina 258 i se'n suprimirà tot l'aparat gràfic: no hi haurà ni les fotografies de Ramon Dimas, ni els mapes dibuixats per Francesc Fontanals, ni el mapa a escala de Pau Cots, ni la sobrecoberta de Frederic Lloveras. Només hi haurà el text de la guia acompanyat d'altres textos complementaris de temàtica més o menys col·lateral —la majoria dels quals també són traduccions d'una versió original publicada en espanyol— i d'una no gaire extensa «Introducció».

Abans d'entrar a analitzar aquesta introducció a *Viatge pel País Valencià* fóra convenient fer una ullada a la introducció al primer volum de les obres completes de Fuster (1968: 5-20), com a mínim, per situar el procés d'incorporació dels diferents materials en aquest context general de recontextualització. Aquesta introducció, datada l'11 de juny de 1967, marca unes línies d'actuació —i de reflexió— força interessants. En primer lloc, i no sense una bona dosi d'ironia, Fuster es planteja la consideració que rep com a clàssic català del segle xx: «Sospito que un "clàssic català" del "segle xx" deu ser una ració ben mòdica de clàssic». Certament, és difícil que un Fuster amb només 44 anys es pogués considerar a si mateix un clàssic —i no crec que fos una actitud de falsa modèstia. També és cert, però, que el pas del temps i el volum i la qualitat de la seva obra obligaran a considerar-lo com a tal.

L'altra cosa interessant és que Fuster explica per què ha preferit redactar ell mateix la introducció a deixar en mans d'altri una anàlisi crítica de la seva obra —una tasca crítica de presentació d'autors de referència que, d'altra banda, com ja he assenyalat en pàgines anteriors, ell ha practicat molt sovint i amb un gran rigor: Espriu, Salvat-Papasseit, Pla, Estellés. El motiu que exposa és bàsicament genèric. La seva producció assagística, segons ell, no necessita exegesi:

la mena de papers que jo acostumo a redactar no necessiten ni demanen tal complement. Per a mi, escriure és —o sol ser— opinar, i les meves opinions encara no arriben a justificar exegesis ni disseccions, i em sembla que mai no arribaran a

justificar-ne. Per això he preferit eludir el tràmit protocol·lari, frívol o seriós, del pròleg. Temo que hauria estat una operació supèrflua. (Fuster, 1968: 8)

Cal recordar, amb tot, que, si mirem la seva obra en conjunt, Fuster s'ha decantat molt majoritàriament per l'autopròleg. El pròleg al·lògraf acaba resultant del tot excepcional en la seva producció textual —ja he assenyalat els llibres que li van prologar Xavier Casp, J. V. Foix, Francesc Ferreras i Joaquim Molas com a únics dins el conjunt. Fuster se sentia molt més còmode emprant aquest espai preliminar per a situar ell mateix els seus llibres que deixant en mans alienes aquest exercici de contextualització, o de recontextualització —un exercici que, a banda, en la majoria dels seus llibres esdevenia del tot necessari per la procedència sovint dispersa dels materials aplegats.

Tot d'una, Fuster estableix en aquesta introducció els paràmetres temàtics que marcaran les línies organitzatives de les seves obres completes, uns paràmetres que, com indica, havien estat sovint mediatitzats per la seva condició de «jornaler de l'escriptura» que mai no ha «pogut exercir de “literat pur”» (Fuster, 1968: 10-11). És en aquesta condició de professional i, així mateix, a partir de la voluntat de no defugir les seves *obligacions cíviques*, que escriurà molts dels seus papers de «tema valencià» (Fuster, 1971c: 9), entre els quals hi ha precisament els que formen part del volum tercer que ara mateix analitzem. En aquest tipus de papers Fuster se situa, de manera indefugible i conscient, en la posició necessària d'escriptor «valencià» —establerta la condició com a marc físic, geogràfic—, que viu a mitjans del segle xx —com a marc temporal. Ni una cosa ni l'altra, però, no el fan caure ni en el xovinisme localista ni en la falta de perspectiva històrica:

L'experiència més universal demostra que escriure, escriure amb aspiracions de lucidesa, és, fonamentalment, una activitat mediatitzada per *l'hic et nunc*. Escriure des de Sueca, a mitjans del segle xx, no podia ser sinó una opció mixta de polèmica i de catequesi: almenys, per a mi. La problemàtica «local» —nacional, amb l'òptica de Sueca— se'm feia ineludible. I per aquest camí, havia de trobar-me acarat amb una casuística menor i amb el folklore comarcaloide, amb la petita història i amb més d'una disputa mediocre. M'hi he embolicat, ara i adés, sense cap mena d'aprensió. No es tractava d'una condescendència, sinó d'un compromís, i valgui el mot, tan desacreditat ja, a hores d'ara. Per compromís amb el meu poble —el poble, en la seva plural accepció— he escrit planes i planes que volien ser revulsives, incitants, divulgadores, exegètiques, escrutatòries...

Els destinataris d'aquests papers, els més directes, eren i són els valencians. El lector no valencià, si s'endinsa en les meves *Obres Completes*, haurà de suportar els papers a què em refereixo, i a través d'ells, haurà de suportar els valencians, o sigui, les inquietuds actuals dels valencians. [...] El lector no valencià podria inhibir-se'n, és clar. Però faria mal fet. El lector no valencià que prenc en consideració és el català, el català de Manresa o de Ceret, de Balaguer o de Maó, de Sabadell o de Perpinyà. Aquest català ideal, hipotètic, i al mateix temps real, verificable, no seria vertaderament català en el supòsit que s'oblidés de la parcel·la valenciana del paratge comú. (Fuster, 1968: 13)

Com veiem, però, tot i que la seva posició és la d'escriptor valencià, Fuster se situa dins l'àmbit català, un àmbit que inclourà els diferents territoris, com afirma de manera subtil en incorporar en el fragment citat topònims més o menys representatius del Principat de Catalunya, de les illes Balears i de la Catalunya Nord. «M'hi guia encara el criteri d'«unitat»», conclourà. És el criteri que, en certa manera, l'havia guiat en *El País Valencià* —concretat habitualment sota el paraigua conceptual de *l'estirp catalana*. A més a més, Fuster subratlla també, en aquestes línies citades, la responsabilitat que tenen els *altres catalans* a l'hora de considerar els valencians com una part del «paratge comú».

Cal prevenir, respecte a la línia temàtica a partir de la qual distribuirà els seus materials en les obres completes, que Fuster establirà una diferència entre els papers «escrits entorn de la temàtica valenciana més estrictament sòcio-política» (1968: 14) i els «estudis literaris», encara que aquests darrers també se centrin moltes vegades en autors valencians —l'afirmació es confirma amb una simple ullada a l'índex d'aquest mateix volum I de les obres completes. De fet, l'únic volum que tindrà aquesta temàtica sociopolítica valenciana serà el III: el V i el VII tornaran als estudis literaris (i històrics), el II serà el *Diari 1952-1960* i els dos restants, fins als set volums totals de què consta l'edició de les *Obres completes* que va publicar Edicions 62 entre 1968 i 1994, tindran el títol genèric d'*Assaigs*.

Hi ha un parell d'elements més de la «Introducció» al volum I d'aquestes obres completes que cal prendre en consideració. Tots dos tenen a veure amb els aspectes lingüístics. D'una banda, a la necessitat que Fuster va tenir d'escriure —de publicar, per ser més concrets, tot i que una cosa duu l'altra— en espanyol. L'explicació, ja l'he indicada i Fuster hi insisteix reiteradament. S'hi va veure obligat —com s'havia vist obligat a escriure sobre alguns temes—, «*pro pane lucrando*». Tanmateix, el de Sueca

no pot ser més contundent en la seva adscripció com a escriptor dins l'àmbit de la llengua catalana:

El meu bilingüisme és involuntari. Jo sóc, he volgut ser-ho des del primer dia, un escriptor «en català», i res més que això. (Fuster, 1968: 16)

Per això, en acarar l'edició de les seves obres completes, la decisió de publicar-les exclusivament en català esdevenia gairebé inevitable. És clar que el que hi ha darrere és més una voluntat d'identificació nacional —d'intentar donar també en aquesta línia una certa normalitat a la seva producció literària: «[tot] hauria d'haver estat escrit i publicat en català: un veí de Sueca no té altre idioma que li sigui genuí» (Fuster, 1968: 16)— que no pas una voluntat de fidelitat de caire acadèmic, erudit o fins i tot filològic, que potser hauria exigint el manteniment de la llengua original d'edició. No és aquest, certament —i jo crec que afortunadament—, l'objectiu de Fuster. Per això es plantejarà la traducció al català dels materials escrits —i pensats, ho remarca— en espanyol:

Portaré, doncs, la conseqüència fins a l'extrem de traduir tot el que inicialment va ser redactat i publicat en castellà. La traducció serà exactament traducció: no enganyaré ningú. L'escrit en castellà ha estat escrit —pensat— en castellà: pensat amb paraules castellanques, més o menys castisses, però castellanques. De més a més, hi he posat tota l'habilitat literària de què he estat capaç: aquell mínim joc idiomàtic, sense el qual no hi ha «literatura». La traducció, em sembla, tindrà uns certs efectes deterioradors, perquè mai no trobem equivalències rigoroses entre una llengua i una altra. Però no m'alarmo, aquest perill. (Fuster, 1968: 16)

Sobre el casticisme de l'espanyol que fa servir Fuster, ja hi he parlat en el capítol anterior. Resulta interessant, doncs, veure com ell mateix fa referència a aquest tret com un dels possibles identificadors —malgrat que més aviat dubta d'haver-lo assolit del tot— de la seva dicció en la llengua de Castella. En tot cas, em sembla que el seu espanyol és digne de tot elogi —malgrat les prevencions que, humilment, ell vulgui mostrar.

Pel que fa a la traducció, no hi ha voluntat de reelaboració textual —«La traducció serà exactament traducció». Això també caldrà subratllar-ho: una de les temptacions majors que pot tenir un escriptor quan s'autotradueix o quan revisa una traducció d'un text seu preparada per a la publicació, és, precisament, la reelaboració. És una actitud

del tot acceptable, com ho és la reelaboració en cas de reedició, però Fuster decideix no prendre aquest camí i, en això sí, mantenir-se fidel al que ja havia escrit: «*quod scripsi, scripsi*» (1968: 11). Podrem confirmar que aquesta és la posició traductora presa en llegir *El País Valencià* i la resta de materials traduïts en *Viatge pel País Valencià*.

A més a més, des del punt de vista analític, situat en el camp de la traductologia, crec que també podré demostrar que els «efectes deterioradors», si en cap moment en té —difícilment cap exercici de traducció queda lliure de pecat, d'aquest pecat o d'altres de pitjors—, són pràcticament imperceptibles. La traducció d'*El País Valencià* publicada en les obres completes de Fuster és la que podríem considerar completament adequada si tenim en compte el context editorial en què apareix i el públic lector al qual s'adreça.

L'altre aspecte que cal prendre en consideració, també dins l'àmbit lingüístic, és el que es relaciona amb el fet dialectal: «Un altre escull a salvar era el matís gramatical que la meua localització valenciana imposava, m'imposava» (Fuster, 1968: 16). Joan Fuster explica que, malgrat que el gènere —«escriptura asèptica», diu— que ell sol conrear no és l'espai literari més necessitat d'incorporar la «tradició regional de tendència diferencialista» pel que fa als usos lingüístics, més d'una vegada, en llibres publicats al País Valencià o fora, hi ha mantingut aquests usos locals: paradigma morfològic, principalment verbal, alguns elements lèxics i poca cosa més. En les obres completes, tanmateix, la seva decisió és la de fer servir un català estàndard, tant en les traduccions de l'espanyol com en les reedicions de textos catalans, que regularitzarà allà on calgui: «La duplicitat, ací, ja no tenia sentit. Ho he homogeneïtzat tot: ho he fabritzat, si se'm tolera el verb» (Fuster, 1968: 17).

L'evolució del model lingüístic fusterià, des del punt de vista que acabo d'apuntar, ha despertat força interès entre els investigadors —entre altres, Antoni Ferrando (1993, 1995 i 2000) o Vicent Simbor (2012: 71-155)—, però en el cas concret que ens ocupa resulta, certament, col·lateral: la major part de materials que constitueixen *Viatge pel País Valencià* procedeixen de textos originals publicats en espanyol —hi apareixeran, per tant, traduïts i se'ls aplicarà la més «estricta observança» fabriana—, i els que es redacten directament en català es publiquen en plataformes editorials del Principat de Catalunya i no presenten tampoc trets locals que hagin de ser *fabritzats*.

Fetes aquestes reflexions sobre la «Introducció» del volum I de les obres completes, caldrà que retornem a la del volum III (Fuster, 1971c: 7-14), que és l'específica del llibre que ens ocupa. En primer lloc, Fuster centra la seva atenció a establir el marc de referència temàtic que servirà de nexa d'unió per als diferents materials que formaran part d'aquest volum. L'etiqueta que els acull —amb les cometes tan característiques amb què Fuster sol identificar un terme— és ben concisa: «tema valencià». Ja he dit adés, però, que en aquest cas cal restringir l'abast del terme amb l'adjectiu *sociopolític* —la restricció és seva, de fet—, atès que els estudis sobre llengua, literatura i història constituïran altres volums de les obres completes.

Així mateix, ja he comentat, en parlar en el capítol inicial sobre la connexió de Fuster amb Montaigne, que el que hi ha declaradament darrere d'aquest conjunt de materials de «tema valencià» és una voluntat cívica d'autodescoberta, d'autodescoberta col·lectiva. Aquesta voluntat de conèixer-se a si mateix —i de conèixer el poble propi, com a complement necessari del seu jo— és el que el connectarà tan clarament amb Montaigne. Això i, òbviament, la tendència cap als espais genèrics de l'assaig. La guia i la resta de materials seran la plasmació textual de tota aquesta reflexió amb la voluntat de compartir-la amb el lector.

En aquest context de «preocupacions “locals”» s'inscriuen llibres com ara *El País Valencià* i la resta de materials de *Viatge pel País Valencià*, però també, com Fuster mateix afirma, *Nosaltres, els valencians*, el complement més polític de tot el conjunt i que, juntament amb *El País Valencià* formen un binomi descriptiu i analític que fariem bé de considerar de manera més o menys unitària —com em sembla que he demostrat a bastament en el capítol anterior. El fet que Fuster parli en aquesta introducció de reeditar més endavant *Nosaltres, els valencians* confirma que també ell el situava en la mateixa línia temàtica que els materials que havia incorporat en el volum III. Sabem, però, que *Nosaltres, els valencians* mai no es va incorporar a les obres completes i que, per tant, mai no va tenir aquella revisió profunda que proposava:

Més endavant, quan en aquestes *Obres Completes* sigui oportú de reeditar *Nosaltres, els valencians* —i voldria fer-ho amb un extens complement d'ampliacions, d'esmenes i de testimoniatges confirmatius—, exposaré les repercussions que va obtenir el llibre. (Fuster, 1971c: 10)

Certament, el que exposa en aquesta part de la introducció són les repercussions que va tenir *El País Valenciano*, amb una recepció extremadament negativa —«gens “normal”», diu Fuster— per part de determinats sectors de la població valenciana. Fuster es mostra realment sorprès per aquesta reacció virulenta, segurament perquè, com ja he indicat, no se l’esperava per un llibre publicat dins la col·lecció «Guías de España». Potser l’hauria esperada més aviat per *Nosaltres, els valencians*, però la llengua de redacció i segurament també aspectes de caire més personal, amb bones dosis d’enveja pel mig, van centrar en *El País Valenciano* les ires dels col·lectius més immobilistes. De fet, crec que no es pot interpretar de cap altra manera aquesta afirmació fusteriana:

Tanmateix, la recepció indígena —d’un cert sector indígena— no fou gens «normal». Una preciosa quantitat d’ira es projectà sobre la meua persona a través dels diaris municipals, de les tertúlies de forces vives, dels despatxos oficials, i fins i tot d’alguna trista sucursal bancària. En conservo un bon dossier; retalls de periòdic, cartes anònimes i firmades, records estupefactius. Algun dia ho aprofitaré, tot plegat, perquè l’incident, en la seva modesta dimensió anecdòtica, venia a corroborar alguna de les denúncies bàsiques que, no precisament en *El País Valenciano*, m’havia atrevit a insinuar. (Fuster, 1971c: 11)

Difícilment cap lector mínimament coneixedor de la producció de Joan Fuster no pensarà en *Nosaltres, els valencians* quan llegirà en el context anterior aquest «no precisament en *El País Valenciano*». Fuster també insinua, amb molta subtileza, que darrere de determinades actituds hi ha interessos personals, tot i que no entra a detallar-los ni acusa ningú, més enllà de responsabilitzar Francesc Almela i Vives de l’autoria de l’article que «els dos periòdics matutins de València van publicar» (1971c: 13) i que es considera com el que va fer prendre força a tota la campanya de premsa contra l’autor i contra el llibre.¹ Certament, però, i de manera gairebé premonitòria, en l’epistolari de Joan Fuster trobem una carta ben significativa que Vicent Ventura li envia, datada l’1 de febrer de 1958 (Fuster, 2003: 48-52). Vicent Ventura hi diu inicialment: «El señor Ombuena se sube por las paredes». I més endavant: «Ombuena

¹ Aquesta crítica d’*El País Valenciano* va aparèixer a tota pàgina el 2 de febrer de 1962 en el diari *Levante* i l’endemà en *Las Provincias*. Brígida Alapont, Ferran Carbó i Francesc Pérez i Moragón (2012) analitzen amb rigor aquest *incident* concret.

habla de canallada tuya, de que eso es como robar una cartera y de etc., etc. Se ha salido de madre.»

En acostar-se al final de la introducció, Fuster dedicarà unes línies a explicitar el que podríem considerar els paràmetres *tècnics* amb què acara el procés de recontextualització d'*El País Valencià*. Pel que fa a l'actualització o la revisió, diguem-ne intel·lectual, Fuster es decanta per mantenir-lo tal com havia aparegut inicialment: «*Quod scripsi, scripsi*», afirmarà (1971c: 13), amb les mateixes paraules que havia fet servir en la introducció al volum I. En certa manera, deixar el text *inalterat* té l'avantatge —també per al lector del segle XXI— que se'ns presenta com una foto fixa del moment i això, certament, té un valor que no hauríem de menystenir:

Tot i que el País Valencià no és una societat massa dinàmica —¿pot ser-ho, ara com ara?—, no hi ha dubte que la fisonomia «social» d'aquestes contrades ha canviat bastant, en els últims anys. En uns racons, per a bé; en altres, per a mal. Tal ciutat o tal vila que en aquella època eren estacionàries o decadents, han reviscolat; allà on aleshores plantaven arròs o oliveres avui prosperen les cebes o els ametllers; aquella carretera abrupta ha esdevingut una subautopista tolerable; el turisme ha corregit unes parcel·les, l'emigració n'ha deformat unes altres... És la vida.

No he volgut «posar al dia» *El País Valencià*: m'estimo més que continuï dient el que digué quan va publicar-se, com a dada objectiva i com a visió personal. Si algun valor té, és aquest. (Fuster, 1971c: 13-14)

No voldria deixar de subratllar com Fuster mateix és conscient del doble valor del llibre, que d'una banda pot aportar informació «objectiva» i, de l'altra, la seva visió personal. Transcorregut el temps i per les característiques de text fusterià, la balança s'ha de decantar, necessàriament, cap a aquesta visió personal. Potser, més enllà de les dades que els geògrafs en puguin o en vulguin extreure, només com a visió personal el text manté vigència. Llegida com a «guia d'autor» pren matisos que la doten d'una certa perennitat i això caldria valorar-ho.

Finalment, Fuster apunta que el volum *Viatge pel País Valencià* es completarà amb una sèrie de textos «dins la mateixa línia expositiva, potser un pèl més informals, més immediats, quant a l'evolució de la vida col·lectiva dels valencians» (1971c: 14). Es tracta, ho veurem, de materials d'una certa entitat, majoritàriament apareguts en revistes o diaris, publicats principalment en espanyol entre 1965 i 1970.

2. LA TRADUCCIÓ D'EL PAÍS VALENCIANO

Ja l'he citat: «La traducció serà exactament traducció: no enganyaré ningú» (Fuster, 1968: 16). Això és el que deia Fuster quan explicava la manera amb què es plantejava la incorporació a les seves obres completes de materials traduïts. És una afirmació contundent, expressada sense matisacions, però que em sembla que necessita algunes reflexions prèvies abans de tractar d'esbrinar quina és la concepció que té Fuster de la traducció —o fins i tot de decidir si l'anàlisi de la visió fusteriana de la traducció resulta pertinent en aquesta aproximació a la seva obra.

En primer lloc, cal tenir clar que en aquest context de les obres completes ens està parlant de textos propis, que traduirà ell mateix o «amb l'ajut d'algun afectuós cirineu» (Fuster, 1962b: 16), i no de textos d'altres autors traduïts al català. En aquest sentit, realment, està marcant una línia de separació molt gran entre la seva tasca com a traductor de textos d'altri i l'exercici de traducció —d'autotraducció— que fa —amb ajut o sense—² per traslladar al català els textos que ell mateix ha produït prèviament en espanyol. M'atreviria a dir que, en aquest darrer cas, Fuster no té la sensació que estigui fent de traductor, sinó més aviat de reescriptor del seu propi text —una actitud molt habitual, de fet, en l'exercici de l'autotraducció (cf. Riera, 1997: 52). Ara bé, com a escriptor, ell mateix s'imposa uns límits: els límits del «*quod scripsi, scripsi*», que ja he citat un parell de vegades. Hi ha, per tant, una mena de fidelitat al text *per se*, al text ja lliurat a la impremta, més que no pas a l'escriptor, que, transcorregut el temps, pot haver canviat d'idees o voler matisar algunes percepcions. És aquesta darrera una possibilitat que Fuster no es permet. I, en aquest sentit, la seva posició serà, en certa manera, més pròxima a la del traductor al·lògraf que a la de l'autotraductor.

És més, resulta molt interessant la voluntat de no enganyar ningú, de no fingir que el text havia estat escrit, ni tan sols pensat, en català. Sens dubte, és difícil entrar en la ment de cada autor i saber en quina llengua pensa en cada moment —fins i tot és difícil saber en quina llengua pensem en cada moment nosaltres mateixos quan fem servir més d'una llengua de manera més o menys quotidiana—, però el que està clar és que nombrosos autors catalans contemporanis de Fuster han simulat més d'una vegada haver pensat un text en català i haver-lo escrit —per necessitats econòmiques,

² Alguns autors com ara Xosé Manuel Dasilva (*apud* Ramis, 2014: 104) parlen de *semiautotraduccions* en el cas d'autotraduccions fetes en col·laboració.

per limitacions polítiques o per qualsevol altre motiu— en espanyol. D'exemples, en podríem trobar bastants, però un que ens resulta molt pertinent pel context és aquest que trobem en la «Nota preliminar» que Josep Pla incorpora a la versió catalana de la seva guia *Cataluña*:

Sobre la base d'aquella guia de Catalunya he refet el llibre actual, escrit en la llengua en què fou pensat. (Pla, 1971: 5)

Sincerament, em costa imaginar que un escriptor com Pla, amb el gran volum d'obra escrita en espanyol que té, pensés la seva guia —les seves guies— de la col·lecció de Destino en una llengua diferent a la de redacció, ni que sigui per motius d'eficiència professional. Una altra cosa és la concepció general, els pensaments previs, les converses amb altres persones..., però en l'exercici estricte d'escriptura dubto que Pla no fes servir mentalment l'espanyol. Com dic, però, fóra una discussió que ens duria a fer-nos plantejaments potser més propis de la psicologia —de la psicolingüística, a tot estirar— que de la crítica literària. El cas és que Fuster no vol enganyar ningú: els materials que va publicar en espanyol van ser escrits i pensats originàriament en espanyol.

És per tot això que quan Fuster està introduint en aquestes notes sobre les obres completes el concepte de la traducció, tot d'una el connecta a la seva situació com a escriptor bilingüe, de bilingüisme involuntari. Realment, per tant, més que reflexionar sobre el fet traductològic, sobre el que està reflexionant és sobre els motius que el duen —que l'obliguen— a escriure en una llengua que no és la seva, independentment del major o menor domini que en tingui. És una reflexió sociolingüística, no pas traductològica. La traducció com a tal, la traducció en majúscula és, per a ell, l'*altra* traducció, la que fa per aproximar a lectors catalans obres d'altres àmbits lingüístics, d'altres literatures.

És aclaridor, en aquest sentit, que les aproximacions fetes a Fuster com a traductor (Salvador, 2006 i 2012; Ardolino, 2015) tinguin en compte, bàsicament, aquesta tasca de traducció a la llengua pròpia d'obres procedents d'altres llengües —francès i italià, bàsicament; noruec, de manera indirecta— com a exercicis de transculturització. S'hi estudia, també, la traducció d'obres pròpies a l'espanyol —tot i que en aquest cas els

traductors són altres i l'objecte traduït és Fuster: la referència a les diferents versions de *Diccionari per a ociosos* que fa Vicent Salvador, per exemple. Poques vegades, però, l'ull crític de l'investigador s'ha centrat a analitzar les traduccions d'obra pròpia al català³ —i no és que no hi hagi un volum considerable de textos que hagin seguit aquest camí de l'espanyol al català. Crec que la sensació que es té és que aquest exercici no és tant una traducció, sinó, com dic, una mena de restitució a un espai lingüístic del qual el text en qüestió potser mai no hauria d'haver sortit —i no n'hauria sortit en condicions d'hipotètica normalitat sociolingüística. Tanmateix, indubtablement, de totes passades, és una traducció, si la considerem des del punt de vista tècnic.

És més, l'acostament a les traduccions de Fuster —del Fuster traductor d'obres d'altri, vull dir— tracta més aviat d'analitzar quins llibres tradueix que com els tradueix. No són tant reflexions fetes des de la traductologia com fetes des de la crítica literària —Vicent Salvador (2012: 85-87) i Francesco Ardolino (2015: 32-33) hi fan unes brevíssimes aproximacions lingüístiques com a complement a les línies argumentals principals dels seus articles. Més que una anàlisi del Fuster traductor, hi ha una anàlisi del Fuster lector. I no dic tot això com a crítica, sinó com a constatació d'un model analític que, en aquest cas, resulta altament rendible. Potser, fins i tot més que no pas l'altre. Darrere la tasca d'aquest Fuster traductor, hi ha «una voluntat d'orientació de la cultura catalana en un sentit determinat» (Salvador, 2006: 223). Perquè Fuster, tot i que en alguns casos rep l'encàrrec de traduir un llibre que prèviament no coneix, en altres —la majoria— és ell mateix qui en proposa la traducció, a partir d'unes «afinitats electives» (Salvador, 2012: 79).

Dit tot això, doncs, crec que no hauríem de situar l'anàlisi de les traduccions incorporades a *Viatge pel País Valencià* en el mateix context intel·lectual que les altres traduccions fetes per Fuster. Tot i que el que hi ha darrere d'aquest procés és, òbviament, una traducció, la consideració que Fuster hi aplica és la d'una restitució a la

³ De fet, en general, la bibliografia sobre autotraducció —i em sembla que, malgrat el que he apuntat respecte a la semiautotraducció, en el cas de les obres completes de Fuster hem de parlar d'autotraducció: les hagi fetes tot sol o en col·laboració, el seu nivell d'involucració, de reflexió i de revisió final ens obliga a concebre-les així—, sol parar atenció més en la traducció de la llengua pròpia a l'aliena —espero que se m'accepti aquesta qualificació— que no pas en el sentit contrari. En són un bon exemple les aportacions de Cristina Garcia de Toro (2009) i de Josep Miquel Ramis (2014), a la qual ja m'he referit.

llengua que hauria d'haver estat l'original. Sembla una posició confusa, però l'única possible si el que Fuster vol és incorporar aquests materials a unes obres completes que són, intencionadament, monolingües —no podem oblidar, a més a més, que en aquesta decisió editorial hi ha per part seva un clar compromís polític amb la llengua pròpia.

Ara bé, fóra estúpid ni tan sols pensar que el que hi ha darrere d'aquesta tasca no és, pròpiament, la feina d'un traductor. Hi hagi transculturització o no, restitució o reescriptura..., hi ha traducció. I com a tal la podem analitzar, sobretot partint dels paràmetres que Fuster mateix va fixar. I aquests paràmetres, insisteixo, són els que ens situen davant la fidelitat màxima al text, en el sentit del «*quod scripsi, scripsi*».

Un apunt final, abans d'entrar en l'anàlisi de la traducció pròpiament dita. En el text publicat en llengua catalana, el lector model és només lleugerament —molt lleugerament, de fet— diferent al que trobem en la llengua de partida. Com que hi ha, com he assenyalat, més aviat una voluntat de restitució del text a la llengua en què hauria d'haver estat escrit que no pas una recerca d'un públic lector diferent, el lector model, bàsicament, serà el mateix, amb la diferència de capacitats lingüístiques òbvies: si en el capítol anterior ja havíem vist que Fuster adreçava *El País Valencià* a un lector que oscil·laria entre l'autòcton valencià i el foraster d'àmbit estatal, en la traducció el lector només podrà ser catalanoparlant, però això en essència no fa canviar la concepció que té Fuster del receptor. Les característiques generals del seu lector model són les mateixes. I aquestes afirmacions encara són més evidents si analitzem la resta de materials de *Viatge pel País Valencià*, apareguts en publicacions d'àmbit més estrictament català. Per tant, la recontextualització que la traducció exigeix no és, en cap cas, cultural.

Acarem, doncs, l'anàlisi d'*El País Valencià* com a traducció, una anàlisi en què em plantejo, com no pot ser d'una altra manera, establir les línies generals que han marcat la praxi traductora a partir de les reflexions fetes fins ara. Caldrà dir, en primer lloc, i gairebé com una conclusió preliminar, que la sensació general que el lector tindrà en llegir aquesta traducció és que és, senzillament, la que s'esperaria d'un text que no amaga que és una traducció però que alhora vol funcionar perfectament en la llengua d'arribada. El text català resulta genuí, idiomàtic i, alhora, fidel al text original.

Hi ha una sèrie de pautes d'actuació que resulten gairebé sistemàtiques. Per exemple, la manera de gestionar les citacions, que haurem de dividir en quatre casuístiques, d'acord amb el tractament rebut en el text original. En primer lloc, les citacions en llengua catalana; en segon lloc, les citacions en espanyol; en tercer lloc, les citacions en altres llengües, i, finalment, les citacions traduïdes a l'espanyol de textos originals en altres llengües.

Anem a pams, doncs. Fuster aprofita la guia per a anar deixant caure ací i allà algunes mostres de textos en llengua catalana. En general, són citacions d'autors reconeguts, tot i que no sempre es tracta de textos literaris. També hi ha refranys, versos provinents de cançons... Hi ha per part de Fuster, potser, una voluntat d'incorporar la llengua catalana com un aspecte més que cal mostrar al visitant —o fins i tot a l'autòcton, que potser no n'és tant conscient com Fuster desitjaria. La seva manera de presentar aquests textos en *El País Valencià* varia segons els casos. En general, Fuster incorpora la citació sense cap mena de traducció ni de paràfrasi que l'expliqui, bàsicament, perquè considera que un lector espanyol amb un nivell cultural mitjà pot entendre fragments breus en llengua catalana. En aquests casos, quan Fuster traduirà aquests passatges al català, no necessitarà fer res més que mantenir la citació com en l'original, sense cap altra modificació col·lateral més enllà d'eliminar la cursiva que fa servir en la versió espanyola com a marca tipogràfica genèrica de llengua estrangera —i no sempre l'eliminarà: en citacions de versos, la mantindrà. Heus-ne ací alguns exemples:⁴

Pero el uso individual del riego se rige por normas consuetudinarias anteriores a la misma Reconquista: «...e que prenats aquelles aigües segons que antigament és e fo establít e acostumat en temps de sarrains», consigna el fuero jaimino de 1239. (Fuster, 1962b: 15)

Però l'ús individual del reg es regeix per normes consuetudinàries anteriors a la mateixa Reconquista: «...e que prenats aquelles aigües segons que antigament és e fo establít e acostumat en temps de sarrains», consigna el fur jaumí de 1239. (Fuster, 1971c: 23)

Los Borgia, pontífices y condotieros, raza de suprema avidez y de gran fe en sí

Els Borja, pontífexs i *condottieri*, raça de suprema avidesa i de gran fe en ella

⁴ Situo en la columna de l'esquerra el text d'*El País Valencià* i en la de la dreta el text d'*El País Valencià*.

misma —se les atribueix un consell incitant: «*Si vols ser papa, fica-t'ho en el cap*»—, contrastan con la inapetència, con la mediocre conformidat que domina a nuestra gente. (Fuster, 1962b: 62)

El denso jalbegue de los muros, el pozo vecino, a veces el pequeño horno anexo para cocer pan, encuadrados por la desbocada vegetación de los campos, le dan un aspecto apacible y patriarcal:

*com la gavina de la mar blavosa
que en la tranquil·la platja fa son*
[niu...

(Fuster, 1962b: 74)

A los pocos pasos, y a mano izquierda, el visitante podrá descubrir en el suelo, si la luz le ayuda, una lauda sepulcral: allí está enterrado, en el carnero de su familia —

Jo sóc aquell qui en la mort delit
[prenc,
puix que no tolç la causa per què em
[ve...

—, Ausiàs March, poeta. (Fuster, 1962b: 121)

mateixa —se'ls atribueix un consell incitant: «*Si vols ser papa, fica-t'ho en el cap*»—, contrasten amb la inapetència, amb la mediocre conformitat que domina la nostra gent. (Fuster, 1971c: 46)

El dens emblanquinat dels murs, el pou veí, de vegades el petit forn anex [sic] per a coure pa, enquadrats per la desbocada vegetació dels camps, donen un aspecte pacífic i patriarcal:

*com la gavina de la mar blavosa
que en la tranquil·la platja fa son*
[niu...

(Fuster, 1971c: 51)

A les poques passes, i a mà esquerra, el visitant podrà descobrir en el sòl, si la llum l'hi ajuda, una làpida sepulcral: allí hi ha enterrat, en el carner de la seva família—

Jo sóc aquell qui en la mort delit
[prenc,
puix que no tolç la causa per què em
[ve...

—, Ausias March, poeta. (Fuster, 1971c: 74)

Altres vegades, bastant més puntuals, Fuster incorporarà en *El País Valencià* una paràfrasi per oferir al lector la informació en espanyol o per reaprofitar la citació amb objectius estilístics. En aquests casos, en què podríem esperar que en la traducció s'optés per eliminar la paràfrasi, se sol mantenir de manera força brillant. Suposo que hi té a veure la voluntat de fidelitat màxima a l'original. Amb tot, el que són traduccions de les denominacions, sí que se suprimiran:

Emprendamos, pues, la excursión.
Una fórmula de cortésia hospitalaria nos

Emprenquem, doncs, l'excursió. Una
fórmula de cortésia hospitalària ens

saluda desde el comienzo: «*Benvingut siga qui a sa casa ve*». No sé si el endecasílabo procede del folklore o de algún poeta olvidado. Para el caso da lo mismo. «Sea bienvenido quien a su casa llega». Es un augurio bonito y ceremonioso. (Fuster, 1962b: 115)

La noche del 13 de agosto es ya digna de ser pasada en Elche. La llaman *la nit de l'albada*: la noche de la alborada. En los terrados de la ciudad empieza el regocijo con una estupenda competición de pirotécnica (los valencianos opinamos —en refrán— que «*qui no té la vespra no té la festa*», esto es, que no hay fiesta cumplida si no comienza en su víspera). (Fuster, 1962b: 474)

saluda des del començament: «*Benvingut siga qui a sa casa ve*».⁵ No sé si el decasíl·lab procedeix del folklore o d'algun poeta oblidat. Però tant se val. «Benvingut sigui qui a casa seva arriba.» És un averany bonic i cerimoniós. (Fuster, 1971c: 70)

La nit del 13 d'agost és ja digna de ser passada a Elx. L'anomenen *la nit de l'albada*. En els terrats de la ciutat comença l'alegria amb una estupenda competició de pirotècnia⁶ (els valencians opinem —en refrany— que «qui no té la vespra no té la festa», això és, que no hi ha festa acomplerta si no comença en la seva vigília). (Fuster, 1971c: 244)

Com veiem, i com deia ara mateix, en la segona citació s'ha eliminat la denominació «la noche de la alborada», que traduïa la denominació catalana d'aquest episodi de la festa. En la primera resulta interessant veure com Fuster aprofita que està fent servir la modalitat estàndard del català per a donar més variació a la segona versió de la fórmula de cortesia hospitalària. Cal remarcar, així mateix, com està atent a denominar el vers d'acord amb la llengua d'edició del llibre. Segons el còmput de l'espanyol «Benvingut siga qui a sa casa ve» és un hendecasíl·lab. Les mateixes deu síl·labes computen com un decasíl·lab d'acord amb la manera d'escandir versos en llengua catalana.

Pel que fa a les nombrosíssimes citacions en espanyol, Fuster és extremadament fidel a l'original, sigui l'autor d'aquests textos de l'àmbit espanyol o sigui un autor català: quan la citació original prové d'un text en espanyol, es mantindrà en espanyol en l'edició catalana. I això tant si els textos són literaris com si pertanyen a obres d'erudició o, fins i tot, si són expressions orals —o pretesament orals— de personatges famosos. En aquest darrer cas, però, si el personatge és de l'àmbit català, se'ns

⁵ Es tracta d'una diferència gairebé imperceptible però sistemàtica i, per tant, val la pena d'assenyalar-la: en les citacions que acaben amb punt, aquest signe es manté dins de les cometes en la versió original i es treuen fora en *El País Valencià*.

⁶ La traducció aprofita per a corregir el que sembla una errata de l'original.

n'oferrà la versió traduïda. Els exemples de citacions en espanyol són innumerables. Em limitaré, doncs, a donar-ne una mostra mínimament representativa. Com a criteri tipogràfic general, les citacions en espanyol van en rodona en *El País Valenciano* i en cursiva en *El País Valencià*. Com ja passava amb els versos en català, els versos en espanyol aniran en cursiva en ambdues versions:

«La grande idea que se tiene de lo fértil, ameno y poblado del reyno de Valencia, parece exagerada y aun falsa si se entra por Aragón». Así comenzaba el abate Antonio José Cavanilles sus *Observaciones sobre la Historia Natural, Geografía, Agricultura, Población y Frutos del Reyno de Valencia*, en 1795. (Fuster, 1962b: 9)

«La grande idea que se tiene de lo fértil, ameno y poblado del reyno de Valencia, parece exagerada y aun falsa si se entra por Aragón.» Així començava mossèn Antoni Josep Cavanilles les seves *Observaciones sobre la Historia Natural, Geografía, Agricultura, Población y Frutos del Reyno de Valencia*, el 1795. (Fuster, 1971c: 17)

Para esa breve llanura, Lope de Vega escribió un dístico exacto:

*Ella es tal cual la promete
su grande fama al deseo...*
(Fuster, 1962b: 10)

Per a aquesta planura breu, Lope de Vega va escriure un dístic exacte:

*Ella es tal cual la promete
su grande fama al deseo...*
(Fuster, 1971c: 18)

Escolano, un ameno historiador del XVII, sostenía que el carácter de los valencianos es consecuencia de una mezcla de «la saturnina melancolía de sus progenitores y vecinos los catalanes con lo dulce del país de que gozan». Lo catalán, al llamarse valenciano, pierde aristas y envaramiento, se ensancha y afabiliza, ríe con nuevas picardías. Hasta la lengua cobra otra suavidad: «con ser la misma que la catalana», añade Escolano, «se ha quedado ésta montaraz y malsonante, y la valenciana ha pasado a cortesana y gentil». Sería una bobada ponerse a discernir superioridades, como hace el historiador. (Fuster, 1962b: 46)

Escolano, un amè historiador del XVII, sostenia que el caràcter dels valencians és conseqüència d'una barreja de «*la saturnina melancolía de sus progenitores y vecinos los catalanes con lo dulce del país de que gozan*». El català, en anomenar-se valencià, perd arestes i enravenament, s'eixampla i afabilitza,riu amb noves picardies. Fins la llengua hi cobra una altra suavitat: «*con ser la misma que la catalana*», afegeix Escolano, «*se ha quedado ésta montaraz y malsonante, y la valenciana ha pasado a cortesana y gentil*». Seria una ximplesa posar-se a discernir-hi superioritats, com fa l'historiador. (Fuster, 1971c: 39)

Dijo el padre Juan de Mariana que «Dios había dado a los valencianos, con ventaja de todos los otros pueblos de

El pare Juan de Mariana va dir que «*Dios había dado a los valencianos, con ventaja de todos los otros pueblos de*

España, un ingenio acre y vivo». (Fuster, 1962b: 46)

El espectáculo, bien considerado, abruma. «Es un pueblo entero quien consagra así su esfuerzo a la nada», sostenía Eugenio d'Ors, viendo el final de humo y ceniza. (Fuster, 1962b: 88)

Alicante es una ciudad hermosa, medida, físicamente encantadora: «todas sus casas con sensación de escollera, de faro, de haber sido mar y de tenerlo bajo la piedra», como decía Miró. (Fuster, 1962b: 416-417)

Monóvar —*Monnòver*— vuelve a hablar catalán. «Monóvar, en la falda de dos colinas; en una de ellas, la ermita de santa Bárbara; en la otra, los paredones de un moruno castillo». «Extensos viñedos. En la primavera y el verano, una alfombra verde por todas partes; en los llanos, en los valles, en las laderas de los montes. Detrás del pueblo, a espaldas de las dos colinas, arroyadas y calveros multicolores. Calveros de margas y gredas; calveros y arroyadas amarillos, rojos y verdes. Verdes de un verde caparrosa. Calveros entre las verdes viñas». «Calles con losas; cuatro, seis, ocho plazas y plazoletas». «Campanadas y olor a mosto. Olor a humo de las fábricas». «Dulzura y placidez». Azorín. (Fuster, 1962b: 463)

España, un ingenio acre y vivo». (Fuster, 1971c: 40)

L'espectacle, ben considerat, imposa. «*Es un pueblo entero quien consagra así su esfuerzo a la nada*», sostenia Eugeni d'Ors, veient el final de fum i de cendra. (Fuster, 1971c: 56)

Alacant és una ciutat formosa, mesurada, físicament encantadora: «*todas sus casas con sensación de escollera, de faro, de haber sido mar y de tenerlo bajo la piedra*», com deia Gabriel Miró. (Fuster, 1971c: 212)

Monòver torna a parlar català. «*Monóvar, en la falda de dos colinas; en una de ellas, la ermita de santa Bárbara; en la otra, los paredones de un moruno castillo.*» «*Extensos viñedos. En la primavera y el verano, una alfombra verde por todas partes; en los llanos, en los valles, en las laderas de los montes. Detrás del pueblo, a espaldas de las dos colinas, arroyadas y calveros multicolores. Calveros de margas y gredas; calveros y arroyadas amarillos, rojos y verdes. Verdes de un verde caparrosa. Calveros entre las verdes viñas.*» «*Calles con losas; cuatro, seis, ocho plazas y plazoletas.*» «*Campanadas y olor a mosto. Olor a humo de las fábricas.*» «*Dulzura y placidez.*» Azorín (Fuster, 1971c: 238-239)

Aprofito que he citat un fragment en què apareix Gabriel Miró per a consignar un passatge en què la traducció catalana difereix bastant de l'original. L'original presenta un brillant joc metalingüístic que involucra l'escriptor alacantí —i que demostra que Fuster coneix amb profunditat la seva obra. Atès que no s'hi veu una solució fàcil, en el text meta s'ha optat per suprimir aquest joc. És un dels pocs casos en què la intervenció —en aquest cas supressió— aplicada a la traducció és tan radical:

El Montgó, al Sur, copia en su roca los azules del cielo, inmerso en la lumbre — diremos lumbre y no luz: Miró nos patrocina— de la mañana satinada, o en el poniente de miel. Con el mar a la vista, alegre y blanca, surge Denia: *Dénia*. (Fuster, 1962b: 381-383)

El Montgó, al Sud, copia en la seva roca els blaus del cel, immerss en la llum⁷ del matí setinat, o en el ponent de mel. Amb la mar a la vista, alegre i blanca, sorgeix Dénia. (Fuster, 1971c: 203)

Em sembla important remarcar en aquest context —ja ho he avançat en el capítol II— la diferència amb què Fuster acara aquest tipus de citacions respecte a la manera d'actuar de Josep Pla, posat en la mateixa situació editorial d'incorporar les seves tres guies a l'obra completa. Com hem pogut comprovar, Pla —amb una concepció diguem-ne més *relaxada* de la intertextualitat: amb més voluntat d'apropiació, podríem afirmar— traduïa moltíssims fragments provinents de textos d'erudició, malgrat que aquests textos no haguessin estat publicats mai en llengua catalana. Penso, ara mateix, en passatges de la *Guía de la Costa Brava* sobre història de l'Empordà, que apareixeran traduïts al català en *Tres guies* tot i que provenen del llibre *Historia del Ampurdán*, de Josep Pella i Forgas. O en l'apartat «El mueble anglomenorquín» de la *Guía de Mallorca, Menorca e Ibiza* en què les citacions provinents del llibre de Josep Claret *Muebles de estilo inglés desde los Tudor hasta la reina Victoria, con los grupos Colonial y Menorquín* també es traduiran en la versió catalana. Com ja he conclòs anteriorment, la manera de fer de Joan Fuster respecte a les citacions s'aproxima més al criteri seguit habitualment en els usos acadèmics.

Ja he dit que la presència en *El País Valenciano* de citacions en espanyol és gran. També, però, hi ha citacions en altres llengües. No són tan nombroses, certament, però tampoc no podríem considerar-les estrictament anecdòtiques. Trobarem fragments en francès, en italià i en llatí. El criteri que se seguirà en *El País Valencià* serà sistemàtic: es mantindrà la citació en la llengua original, com apareixia en *El País Valenciano*. Heus-ne ací un exemple en cada llengua:

⁷ Ja he assenyalat en el capítol anterior que *lumbre* és un mot pel qual Gabriel Miró demostra una certa debilitat. Respecte a la traducció, el fet que el traductor s'hagi decantat pel mot *llum* és ben comprensible. Per exemple, si analitzem el tractament que rep el mot *lumbre* en la traducció que fa Enric Valor d'*Años y leguas*, ens adonarem que, de les 34 aparicions —en singular i en plural, però deixant de banda altres paraules amb la mateixa arrel com ara els casos verbals— 20 acaben traduïdes com a *llum*. Aquest és el mot que es fa servir en *El País Valencià*.

Desde Cabanes a Borriol, pasando por Puebla Tornesa —*La Poble Tornesa*—, el Desierto de las Palmas ocupa el panorama del Este. Tras Borriol, la Plana, y ya Castellón. Y nuestro amigo el mar: «*la mer toujours recommencée*», que decía Valéry, o «*el mar siempre interesante*», que decía con adjetivo más circunspecto el abate Cavanilles... (Fuster, 1962b: 305)

«*Gentile e nobilissima Valenza*», escribía Matteo Bandello en una de sus novelas; «*in tutta Catalogna non è piú lasciva ed amorosa città*». (Fuster, 1962b: 33)

Únese a ello el estar situada en el área climática del Mediterráneo, cálida y de cielos nítidos, lo cual, si le asegura bondades para invernar las personas pudientes —por la «*mirabilis aeris temperantia*» la recomendaba un monarca medieval—, también la somete a padecer una dura y permanente escasez de lluvias. (Fuster, 1962b: 14)

Un cas diferent seran els textos —aquests, bastant menys nombrosos— que, provinents d'altres llengües, han estat traduïts a l'espanyol en *El País Valenciano*. Aquests sí que tenen traducció catalana en *El País Valencià*. Per exemple, aquest poema d'Ibn Hafaixa, la llengua original del qual és, òbviament, l'àrab —veiem com, també, transcriu el cognom del poeta d'acord amb les normes diferents que corresponen, respectivament, al català i a l'espanyol; el tractament aplicat als antropònims de personatges històrics s'ajusta, per tant, als criteris generals de traducció—:

El Júcar repta, tortuoso y hecho una
pura dádiva, entre este jardín

Des de Cabanes a Borriol, passant per la Poble Tornesa, el Desert de les Palmes ocupa el panorama de l'Est. Després de Borriol, la Plana, i ja Castelló. I la nostra amiga la mar: «*la mer toujours recommencée*», que deia Valéry, o «*el mar sempre interesante*», que deia amb adjectiu més circumspecte mossèn Cavanilles... (Fuster, 1971c: 146)

«*Gentile e nobilissima Valenza*», escrivia Matteo Bandello en una de les seves novel·les, «*in tutta Catalogna non è piú lasciva ed amorosa città*». (Fuster, 1971c: 34)

S'hi afegeix el fet d'estar situada en l'àrea climàtica del Mediterrani, càlida i de cels nítids, cosa que, si bé li assegura bondats per a hivernar les persones benestants —per la «*mirabilis aeris temperantia*» la recomanava un monarca medieval—, també la sotmet a una dura i permanent escassetesa de pluges. (Fuster, 1971c: 20)

El Xúquer s'arrossega, tortuós i fet
una pura dàdiva, entre aquest jardí

interminable. Uno piensa en unos versos de Ibn Jafacha, el poeta que nació en la Alcira musulmana, suscitados —se diría— por el mismo panorama que contemplamos:

¡Oh Dios, qué bello corría el río en su lecho, más apetecible para abrevarse en él que los labios de una bella,

curvado como una pulsera, rodeado por las flores como por una Vía Láctea!

A veces se estrechaba hasta parecer un respunte de plata en una túnica verde.

Las ramas lo rodeaban como si fuesen pestañas que orillan una pupila zarca.

El viento retozaba con los ramos y cabrilleaba el oro del crepúsculo sobre la plata del agua.

Mientras yo ofrecía en él un vino dorado, cuyo reflejo teñía la mano de los invitados... (Fuster, 1962b: 366-367)

interminable. Un pensa en uns versos d'Ibn Hafaixa, el poeta que nasqué a l'Alzira musulmana, suscitats —es diria— pel mateix panorama que ara contemplem:

Oh Déu, que bell que corria el riu en el seu llit, més abellidor per a abeurar-s'hi que no els llavis d'una bella,

corbat com una polsera, rodetjat [sic] per les flors com per una Vía Làctia!

De vegades s'estretava fins a semblar un repunt de plata en una túnica verda.

Les branques l'envoltaven com si fossin pestanyes que voregen una pupila blava.

El vent entremaliejava amb els rams i cabrejava l'or del crepuscle sobre la plata de l'aigua.

Mentrestant jo ofería en ell un vi daurat, el reflex del qual tenyia la mà dels invitats... (Fuster, 1971c: 188-189)

Ja hem estat veient en diferents citacions i, per tant, no caldrà insistir-hi, quin és el tractament que sol donar Fuster als topònims. En *El País Valencià*, al costat de l'exotopònim espanyol, sovint com a incís, n'ofereix la forma catalana. En alguns casos, a més a més, informará també sobre la manera en què es pronuncia el topònim d'acord amb la fonètica catalana. En la traducció només farà servir la forma vernacle del topònim i suprimirà aquesta informació fonètica, que no resulta necessària per a un lector catalanoparlant. Cal dir, però, que no aplica el mateix criteri als topònims de la zona castellanoparlant del País Valencià. Els topònims corresponents, per exemple, als Serrans, s'esmenten en espanyol —només en espanyol— en *El País Valencià* i en català —només en català— en *El País Valencià*. Només he trobat un cas en què un joc lingüístic obliga el traductor a incorporar a la versió catalana l'exotopònim espanyol:

Por aquello de Calpe —Calp aquí, Calpe allá—, y por su figura, Ifac es comparado a Gibraltar. (Fuster, 1962b:

Per allò de Calp —Calp ací, Calpe allà—, i per la seva figura, Ifac és comparat a Gibraltar. (Fuster, 1971c:

I una mica en la mateixa línia metalingüística, en un passatge en què Fuster recorre a l'etimologia popular trobem un dels únics casos que he localitzat en què la versió catalana incorpora una paràfrasi que explica el fenomen:

Y eso de *Penyagolosa* se ha prestado a entretenidas y febriles interpretaciones etimológicas: desde «penya-golosa» igual a «peña colosal», hasta lo de «golosa» tomado al pie de la letra suponiendo que lo es mucho para los botánicos por su riqueza en especies vegetales (aunque, en tal caso, los «golosos» serían los botánicos, y la peña, «golosina»). (Fuster, 1962b: 228-229)

I això de *Penyagolosa* s'ha prestat a entretingudes i febrils interpretacions etimològiques: des de «penya-golosa» igual a «penya colossal», fins a això de «golosa» pres al peu de la lletra, en la seva aparença castellana, tot suposant que ho és molt per als botànics per la seva riquesa en espècies vegetals (encara que, en tal cas, els «golosos» serien els botànics, i la penya, «golosina»). (Fuster, 1971c: 206)

En darrer terme, m'agradaria citar un parell de fragments més, en què la situació d'anècdota oral en què se situa la citació fa que Fuster hagi optat en la versió original per incorporar el text en espanyol —sense tenir en compte la llengua en què l'autor citat s'hagi expressat. En aquest cas, i per la mateixa raó, la citació es farà en català en la versió traduïda. Heus-ne ací uns exemples que provenen, teòricament, de diferents llengües, atesa la llengua pròpia de la persona al·ludida:

Dicen que cuando Santiago Rusiñol vino a Valencia por vez primera, sus amigos, que le orientaban en el turismo monumental, hicieron las presentaciones: «Esto, don Santiago, es el río... ¿Qué le parece?». El cauce estaba, como de costumbre, casi seco: sus aguas quedaron absorbidas por la huerta. Y Rusiñol contestó con una insidiosa cortesía: «Veo que, de

Diuen que quan Santiago Russinyol⁸ vingué a València per primera vegada, els seus amics, que l'orientaven en el turisme monumental, van fer les presentacions: «Això, don Santiago, és el riu... Què li sembla?». El llit estava, com de costum, gairebé sec: les seves aigües quedaren absorbides per l'Horta. I Russinyol va contestar-hi amb una insidiosa cortesia: «Veig que, de

⁸ Aquesta grafia parcialment normalitzada —respecte a la sibilant, però no pel que fa a la neutralització de la vocal àtona— no és habitual en els manuals de literatura quan es refereixen a Santiago Rusiñol. De fet, Fuster mateix en mantindrà la grafia castellanitzada en la seva *Literatura catalana contemporània*.

momento, ya tienen ustedes el local...»
(Fuster, 1962b: 142)

Y, como, según la excusa de aquel rey francés, «siempre perdiz también cansa», aprovechemos ahora la ocasión para desempalagarnos de monumentos, aunque sólo sea por unos instantes.
(Fuster, 1962b: 149)

moment, ja en tenen el local...» (Fuster, 1971c: 80)

I, com que, segons l'excusa d'aquell rei francès, «sempre perdiu també cansa», aprofitem ara l'ocasió per a desembafar-nos de monuments, encara que només sigui per uns instants. (Fuster, 1971c: 84)

Finalment, em sembla oportú d'afegir-hi un breu apartat sobre les correccions introduïdes per Joan Fuster. Com no pot ser d'una altra manera, aprofitarà el moment de la traducció per a modificar el que considera que són errors flagrants. Podem concloure que són unes modificacions que també s'haurien incorporat a una hipotètica reedició del llibre original en espanyol, fins i tot sense contravenir la regla del «*quod scripsi, scripsi*». La tipologia d'aquestes correccions es pot distribuir en tres apartats: errors de contingut, errates i modificacions de puntuació.

Quan en la introducció a *Viatge pel País Valencià* Fuster feia al·lusió a l'article d'Almela i Vives publicat conjuntament en *Levante* i *Las Provincias*, a què ja m'he referit una mica més amunt, el de Sueca ja apuntava un error de contingut puntual en la seva guia:

L'autor de la diatriba em retreia uns quants lapsus gramaticals, una presumpta imitació estilística de Josep Pla, el «defecte» d'escriure millor en castellà que en català, i algunes confusions —Ribalta no havia nascut a Olot, com jo deia, sinó a Solsona!— en l'aspecte de cicerone. (Fuster, 1962b: 13)

És un error que corregirà en *El País Valencià*, com també corregirà una confusió entre els topònims Xàtiva i Xàbia:

Durante mucho tiempo se creyó que Ribalta era hijo de Castellón —su nombre rotula, entre otras cosas, el Instituto de Enseñanza Media y un encantador parque de alegre arbolado—: hoy se sabe que nació en Olot, pero su

Durant molt de temps es va creure que Ribalta era fill de Castelló —el seu nom retola, entre altres coses, l'Institut d'Ensenyament Mitjà i un encisador parc d'alegre arbrat—: avui se sap que nasqué a Solsona, però la seva vinculació a les

vinculación a las tierras valencianas fue tan larga, y tenemos tantas obras tuyas, que Valencia y Castellón pueden seguir considerándole como cosa propia. (Fuster, 1962b: 240)

terres valencianes va ser tan llarga, i tenim tantes obres d'ell, que València i Castelló poden seguir considerant-lo com a cosa pròpia. (Fuster, 1971c: 121-122)

De Carcagente y Alcira el naranjal se extendió a Játiva, saltó a Gandía y su llano, a las partidas más altas de Sueca y Cullera, invade los valles del Norte de la provincia de Alicante, y llega a la costa de Denia y de Játiva. (Fuster, 1962b: 367)

De Carcaixent i Alzira el tarongerar es va estendre a Xàtiva, saltà a Gandia i la seva plana, a les partides més altes de Sueca i Cullera, envaí les valls del Nord de la província d'Alacant, i arribà a la costa de Dénia i de Xàbia. (Fuster, 1971c: 190)

Pel que fa a les errates, certament, no n'he localitzades gaires. Tipogràficament, podem dir que *El País Valencià*, com la resta de llibres de la col·lecció «Guías de España», està editat de manera molt acurada. Hem de considerar, a més a més, que la que hem estat analitzant és l'única edició que Edicions Destino en va poder fer de la guia de Fuster i, per tant, no va tenir possibilitat d'incorporar-hi cap tipus de correcció. Cito, a continuació, una d'aquestes poques errates:

Es —de nuevo— el sino maridional.
(Fuster, 1962b: 54)

És —de nou— el destí meridional.
(Fuster, 1971c: 43)

He deixat per al final l'anàlisi de les modificacions de la puntuació perquè el fet que s'hagi corregit en determinats passatges de la traducció demostra la cura extrema amb què treballa Fuster. La seva puntuació és sempre el reflex d'una sintaxi molt personal, de vegades complexa, però sempre perfecta, exquisida. Els textos fusterians són tan summament acurats respecte a la puntuació,⁹ que un lector atent trobarà la més mínima variació respecte a allò que en ell és previsible. Aquestes mínimes variacions són les que es corregiran en la versió traduïda. Heus-ne ací un tast:

⁹ Fins i tot puntua de manera magistral els seus textos més aviat íntims: la correspondència personal, no pensada perquè arribi a la impremta. En el capítol anterior hi ha una mostra d'una carta seva adreçada a Júlia Blasco. Hi remeto el lector que vulgui comprovar la puntuació fusteriana en un context tan poc públic.

Volvemos, pues, a chocar con la idea estereotipada de un País Valenciano, enteramente confortable y benigno. (Fuster, 1962b: 22)

Tornem, doncs, a topar amb la idea estereotipada d'un País Valencià enterament confortable i benigne. (Fuster, 1971c: 26-26)

Penyagolosa es lugar de bosques: uno de los pocos con espesura seria y frondosa, que existen en el País Valenciano (Fuster, 1962b: 229-230)

Penyagolosa és lloc de boscos: un dels pocs amb espessor seriosa i frondosa que hi ha al País Valencià. (Fuster, 1971c: 116)

Hay variedades que producen su fruto en épocas más avanzadas, hasta la entrada misma del verano y la compaginan con el primer azahar. (Fuster, 1962b: 368)

Hi ha varietats que produeixen el seu fruit en èpoques més avançades, fins a l'entrada mateixa de l'estiu, i el compaginen amb la primera flor. (Fuster, 1971c: 191)

La lectura de les citacions que he anat oferint pot servir per a concloure que s'hi ha seguit la màxima fusteriana respecte a la traducció, expressada en el «Pròleg del traductor» que va incorporar a l'edició catalana de *Fontamara*, d'Ignazio Silone «La present traducció de FONTAMARA ha estat feta amb un criteri de literalitat tan rigorós com era possible» (Fuster, 1967: 26). La literalitat serà, sens dubte, l'objectiu que marcarà la línia a seguir en la traducció d'*El País Valencià*. I el mateix es podria dir respecte als criteris de traducció aplicats en els materials que completaran *Viatge pel País Valencià*.

3. ELS MATERIALS COMPLEMENTARIS DE VIATGE PEL PAÍS VALENCIÀ

Una mica més del 40 % de *Viatge pel País Valencià* correspon als materials complementaris que acompanyen la versió catalana d'*El País Valenciano*. Es tracta, com Fuster mateix apunta, de materials una mica més informals, que provenen de publicacions periòdiques de l'àmbit editorial català però editades majoritàriament en espanyol —amb alguna excepció a totes dues dades, que aniré puntualitzant.

Tot i ser materials bastant més breus que *El País Valenciano*, el tractament de compaginació que reben dins aquest volum III de les obres completes de Joan Fuster és idèntic. Es publicaran com si es tractés d'un conjunt total de quatre llibres: *El País Valencià*, *Noves excursions*, *Homes més o menys importants* i *Hi ha més catalans*

encara. Tanmateix, realment, amb l'excepció òbvia d'*El País Valencià*, els altres tres són realment un muntatge, un aplec de textos de diferent procedència però que tenen elements temàtics comuns que permeten aquest exercici de recontextualització.

3.1. *Noves excursions*

El material d'aquest *llibre* correspon a les pàgines 259 a 333 de *Viatge pel País Valencià*. Està seccionat, així mateix, en tres *capítols*, que són els que realment presenten unitat interna: «Gents passades per aigua», «Una excepció: Alcoi» i «Notícies del sud».

«Gents passades per aigua» és una sèrie de set articles publicats en el diari *La Vanguardia* els dies 17, 20, 22, 23, 24, 28 i 29 d'agost de 1969, segons que se'ns informa en la pàgina 260. La publicació original és en espanyol —«Gentes pasadas por agua»— i en *Viatge pel País Valencià* apareixen traduïts amb el mateix criteri de «*quod scripsi, scripsi*» aplicat a la traducció d'*El País Valenciano*.

El caràcter general d'aquestes col·laboracions en la premsa barcelonina està, sens dubte, marcat per l'època de l'any en què es publiquen. Són, clarament, articles de premsa estival —segurament, més que d'articles, els podríem qualificar de reportatges. Tenen, consegüentment, un to relaxat i ocupen, en la versió original, quatre de les cinc columnes d'una pàgina del diari —la pàgina 7 el primer article i la 8 tots els altres. Són, per tant, bastant llargs. La primera d'aquestes col·laboracions, «A Dénia, per començar» —«En Denia, para comenzar», en la versió original—, incorpora un text a manera d'introducció que se suprimirà en l'edició catalana recollida en *Viatge pel País Valencià*:

Hoy comienza a colaborar en nuestras páginas Joan Fuster, quien seguramente no necesita presentación alguna porque es, sin duda, uno de los escritores de más claro talento, de más gracioso ingenio, de más independiente y aguda intención que poseemos, en castellano y en catalán.

Ha escrito para los lectores de LA VANGUARDIA una serie de artículos que contienen sus observaciones y reflexiones durante un viaje a ras de tierra por la encendida orilla levantina, que Fuster tanto conoce y ama. He aquí el primer trabajo de la serie que, desdichadamente, sólo consta de siete capítulos.

L'altra cosa que s'eliminarà en la versió catalana seran els diferents titolets que marquen una divisió en seccions dins de cadascun dels reportatges en la versió de *La*

Vanguardia. Per exemple, en aquest primer: «El “Carnot”», «La uva, la naranja, los forasteros», «La decadencia» i «La tierra bella».

En general, aquest grup d'articles són una reflexió força relaxada, però alhora profunda i irònica sobre el fenomen del turisme. Com en *El País Valenciano*, l'aparició de referències literàries és contínua: des de la *Divina comèdia* a Jacint Verdaguer, o Riba o Mallarmé. I Lope de Vega i Cervantes..., i Gabriel Miró. Tanmateix, hi ha una sèrie de trets que marquen diferències profundes entre «Gents passades per aigua» i *El País Valenciano*. En primer lloc, per exemple, el primer dels articles, «A Dénia, per començar», està estructurat genèricament sobre la base de la narració. És, de fet, com un conte breu, en què Fuster, que pren el paper de narrador, és un dels personatges. El conte té, a més a més, els elements habituals de la narració, amb una localització espacial al principi, descripció, diàleg... Malgrat això, el missatge no deixa de ser molt fusterià, i la reflexió que hi ha al darrere, també. Podríem dir, doncs, que són uns contes d'essència assagística. Veiem, però, les dots narratives de Fuster, no gens menyspreables, em sembla —malgrat les seves contínues reticències a presentar-se com a escriptor amb capacitats inventives—:

Seiem a la terrassa d'un cafè, i demanem la beguda local: «carnot». El cambrer sembla una mica sorprès. «Dos carnots, sí», insisteix el meu amic. I explica: «En aquests establiments amb clientela de turistes, ja gairebé mai no en serveixen. Al cap i a la fi, és una beguda de pobres. En diuen “el whisky dels pobres”, i si vas a qualsevol taverna no sofisticada, basta que diguis “whisky” perquè et donin carnot. La broma amb el nom és tot un costum...» El joc irònic, evidentment, resulta justificat: pel color, sens dubte, la confusió seria possible. El líquid té la consistència daurada i transparent del més acreditat *scotch*.

El meu acompanyant, salvant l'incís, continua amb el seu tema:

—I Dénia era una excepció. En tot el litoral valencià, aquest era l'únic poble que escapava a la pura fatalitat agrària. València i Alacant són casos a part, és clar. En les grans ciutats tot és distint, encara que en les d'ací no ho sigui massa. Només Dénia. Potser Borriana podria comptar-se com un cas similar. No ho sé. Crec que algú ha escrit un paper sobre això. El recordo molt vagament...

El primer glop de carnot decepciona. És el clàssic beuratge confeccionat amb alcohol i herbes de la muntanya més pròxima. (Fuster, 1971c: 261-262)

Veiem com ja en el primer paràgraf, sobre l'element anecdòtic del carnot —que serà com el *leitmotiv* de l'article: farà fins a tres intents per beure-se'l, però hi renunciarà i se'n passarà al whisky escocès—, amb gran fluïdesa i equilibri, Fuster incorpora narració, diàleg i descripció. Tot d'una, però, dirigeix la seva atenció cap a

aspectes econòmics, amb la qual cosa connectarà perfectament amb la visió donada en *El País Valencià*. Sobre la base d'un país eminentment agrari i rural, hi van apareixent petites excepcions. Ací l'excepció és Dénia; en *El País Valencià* era, principalment, Alcoi —que tornarà a ser el centre d'atenció una mica més endavant en *Viatge pel País Valencià*, com veurem.

El que Fuster remarcarà respecte a Dénia no és tant el canvi en els mitjans de producció sinó la presència històrica d'estrangers impulsada per l'exportació de la pansa. Una presència que fa que l'arribada dels turistes no agafi els habitants de Dénia «desprevinguts». Ja hem vist en el capítol anterior com Fuster oferia la mateixa argumentació en *El País Valencià* en parlar de Dénia: la presència d'estrangers a causa de la comercialització de la pansa, la influència que aquests estrangers tenen en el temperament tolerant de la ciutat, l'impacte negatiu de l'aparició de la pansa de Corint en l'exportació de la pansa de Dénia, l'arribada dels turistes... De fet, aquest «Crec que algú ha escrit un paper sobre això» posat en boca de l'interlocutor de Fuster en aquest *conte*, ben bé podria fer pensar que el «paper» fos *El País Valencià* mateix. Segurament, tanmateix, es tracta d'un article dedicat de manera més exclusiva a la qüestió —«paper», en un context com aquest, remet més aviat a documents breus que no pas a llibres.

A més a més, Fuster incorpora a l'anàlisi —novament en boca del seu interlocutor— una comparació entre la influència sobre les respectives societats locals de l'exportació de la pansa a Dénia i la de la taronja a Borriana. La diferència es basa, segons ell, en el fet que els responsables de l'exportació de la taronja són empresaris locals —al capdavall, llauradors transformats en comerciants— i, per tant, el contacte de la població amb els estrangers resulta molt més limitat i, en conseqüència, la possibilitat d'influència, d'una influència que provoqui transformació de la societat, és molt menor. A Dénia, en canvi, els exportadors eren gent vinguda de fora i per això:

Dénia és una ciutat que no s'assembla a les altres; a les altres ciutats valencianes, vull dir. Ací hi havia protestants i maçons, i potser en queden alguns. I un cementiri civil, o almenys no catòlic, obert al públic... No te'n riguis. Avui, amb tot l'embolic postconciliar i amb el rebombori progressistoide, aquests petits detalls seran desdenyables. Però cal valorar-los en el seu punt. Començàvem a ser vertaders liberals quan Espanya entera es negava a ser-ho. (Fuster, 1971c: 264)

Aquest article es completa, a més a més, amb unes breus referències a la història de Dènia i a la construcció típica de la zona, els riurals, que comencen a ser abandonats, tot i que, per contra, comencen a ser font d'inspiració per a alguns arquitectes que volen «posar un lleu accent etnogràfic als habitatges d'estiuejants» (Fuster, 1971c: 264).

Ja he dit, però, que en un dels elements en què aquests articles presentaran més continuïtat amb la dicció fusteriana d'*El País Valencià* serà en la incorporació de referents literaris. Un bon exemple en pot ser el passatge següent, en què la renúncia a beure carnot —per tornar al *leitmotiv* apuntat al principi— duu Fuster a presentar tota una reflexió amb fonamentació bàsicament econòmica i social però a la qual incorpora connexions literàries. El resultat serà, novament, extremadament brillant, en barrejar elements argumentals tan distants lligats per la ironia que tan bé el caracteritza:

Al tercer intent de consumir el meu carnot, hi renuncio. Posats a beure, és més prudent de fer-ho com els rics. Whisky per whisky, el d'Escòcia. L'experiència ho demostra, de més a més. Els rics no es mamen el dit. Ells han inventat el Partenó, la filosofia platònica, i les restants filosofies, i la *Divina Comèdia*, i la poesia de Shelley, de Mallarmé, de Riba, les novel·les de Musil i de Miller, els assaigs de Fromm i de Marcuse, la Bauhause, la pintura abstracta i la que no ho és, l'accés a la lluna, els televisors i les *cassettes*, les locions *after-shave*, el cine «*verité*» i l'altre i el de més enllà, i la píndola, i l'estructuralisme, i... I el whisky. De moment, considero oportú d'apuntar-me a l'escocès. Hem retut el pertinent homenatge al folklore: mitja copa de carnot. No se'ns pot exigir més. M'inclino a reintegrar-me als hàbits alienadors del «consumisme», i en convingo el meu acompanyant.

—Dos whiskies dobles, per favor. (Fuster, 1971c: 263)

Finalment, trobarem també en aquest article la incorporació, com de passada, de l'element lingüístic, en un paràgraf conclusiu en què Fuster es mostra del tot atent a l'actualitat, una altra de les característiques fonamentals de la seva obra en general però, sobretot, de les seves col·laboracions periodístiques, en què hem d'inscriure, necessàriament, aquests materials complementaris de *Viatge pel País Valencià*:

Passa un grup de noies gojosament minifaldilleres. Parlen el més pur dialecte autòcton. Mentre repasso —amb els ulls— la perfecció de les seves cuixes, m'assalta la sospita de si «això» no serà més decisiu que els protestants i els improbables maçons. Marcuse hi diria que no. Però Marcuse tampoc no és de fiar. Mai no ho ha

estat, i menys ara, que el papa el cita com si fos un Pare de l'Església, o gairebé. En fi... (Fuster, 1971c: 267)

I bé. Després de començar amb aquest article sobre Dénia, Fuster ens presenta en el segon una reflexió sobre el turisme més genèrica i amb un to una mica —només una mica— més acadèmic: si més no, en aquest article renuncia al format *conte*, i al diàleg, que reprendrà en els altres articles de la sèrie. El títol anticipa perfectament el que hi tracta: «Estiueig, turisme i tota la resta». El punt de vista que Fuster aplica inicialment a l'anàlisi del turisme —en què la presència d'estrangers ja comença a tenir gran importància— és l'històric. Al principi, més que turistes hi havia estiuejants, és a dir, gent del país que s'instal·lava a la platja per passar-hi l'estiu. Ara bé, la transformació de la costa valenciana no va tardar a esdevenir-se i els estiuejants es van convertir en turistes, tot i que els turistes que arriben a les platges valencianes no busquen fer *tours*, sinó més aviat «un tros de mar per capbussar-s'hi» (Fuster, 1971c: 269). Resulta interessant comprovar com Fuster recupera una citació de Gabriel Miró que ja havia fet servir en *El País Valencià*, en parlar, també, de Benidorm:

Tanmateix, quaranta i tants anys enrera, Gabriel Miró ja denunciava la catàstrofe. «*La felicidad y la inocencia se han perdido*», escrivia l'inefable don Gabriel, pensant en Benidorm. Era molt suposar, que, en aquella zona, aleshores, hi hagués «felicitats» i «innocències» susceptibles de ser perdudes. I encara que n'hi hagués hagudes, el perill que corrien era, de moment, insignificant. Si Miró pogués tornar avui a passejar la seva Marina de targeta postal, redactaria pàgines d'un patetisme amarg. El fons arcaic i cursi de la seva literatura s'aferrava a la imatge «patriarcal» d'uns poblets de camperols i mariners, destinats a ornamentar el paisatge i les descripcions que el paisatge suggerís. Hi ha persones que creuen que el proïsme ha vingut en aquesta vall de llàgrimes per servir-los de tema literari... (Fuster, 1971c: 268)

A banda de la citació, que, com ja he apuntat en l'anàlisi d'*El País Valencià*, prové, lleugerament alterada, del capítol «Benidorm. Un extranjero. Callosa» d'*Años y leguas*, resulta força interessant el comentari crític que fa Fuster de la prosa mironiana o, més que de la prosa, de la seva concepció força burgesa de la literatura, en què el paisatge i els humans que hi malviuen, més que una realitat —una dura realitat— són un tema literari.

Fuster torna de seguida a l'anàlisi històrica del turisme, que acaba resultant econòmicament important al País Valencià gràcies a la democratització associada a les

«vacances pagades». En el primer capítol he indicat la possible connexió d'aquests passatges fusterians amb el llibre de Pere Quart que duu el mateix títol. Certament, Fuster fa servir el terme entre cometes, la qual cosa encara pot reforçar més aquesta sensació al lector que conegui el poemari de Joan Oliver:

En general, les «vacances pagades» no arriben a cobrir les despeses d'un desplaçament massa llarg, amb l'estada corresponent. No ja el *lumpen*, sinó el mateix obrer especialitzat, l'«aristocràcia del proletariat», no està en condicions d'arribar al Mediterrani. Perquè, segons sembla, el bo —fins i tot l'únic bo— és el Mediterrani. ¿És l'ancestral inclinació «bàrbara», amb insadollable nostàlgia de Sud assolellat i dèbil? ¿Potser la publicitat, avui escolarment sostinguda, que ens feren Hölderlin, Goethe, Byron, Shelley, Valéry? ¿O bé, per al cas celtibèric estricta, la fascinació de la «pandereta» exòtica? Tant hi fa. En última instància, potser allò que ho decideix és la geografia i els preus... (Fuster, 1971c: 269-270)

Cal assenyalar el punt de desmitificació que Fuster apunta al final d'aquest passatge, en què remarca que l'arribada de turistes al Mediterrani —sense dir-ho en aquest moment, el lector té la sensació, pel context, que està parlant exclusivament del tros de Mediterrani circumscrit al País Valencià— està més motivada per qüestions econòmiques i geogràfiques —preus baixos, bones platges, bon sol...— que per la influència que alguns escriptors —i esmenta, ara sí, els autors que han centrat en el Mediterrani, no exclusivament en el *nostre* Mediterrani, algun dels seus textos— hagin pogut tenir sobre la decisió dels turistes.

Hi ha en aquest article, així mateix, una referència a l'hospitalitat. Ja havíem vist en capítols anteriors que en *El País Valencià* hi havia una única aparició d'aquest concepte tan important en el viatge. Una aparició, a més a més, molt breu i matisada, relacionada amb la «fórmula de cortesia hospitalaria» que «nos saluda desde el comienzo: “*Benvingut siga qui a sa casa ve*”» (Fuster, 1962b: 115). Ara, l'anàlisi de l'hospitalitat és una mica més extensa però intel·lectualment va en la mateixa línia. És, també, una hospitalitat *obligada* per la relació comercial que s'estableix amb el turisme. Es tracta de l'actitud hospitalària que el turista/client espera trobar en arribar a la seva destinació i que el treballador del sector sap que ha d'oferir com a part de les seves obligacions laborals. Cal subratllar, a banda, la connexió que fa Fuster entre aquest concepte i alguns autors del Segle d'Or espanyol, per situar encara més en el terreny retòric l'abast real de l'hospitalitat en l'àmbit del turisme:

Enfront del turisme, tots som una mica cambrers. Tots, sense excepció. En el fons, aquest és el risc que ens amenaça: que se'ns endureixi un hàbit maquinalement «servicial». Com que per a tot tenim a punt una coartada retòrica, procurem dir-ne «hospitalitat». Ah, l'«hospitalitat espanyola»! *Hidalga*, de més a més!... Aquesta menció als *hidalgos* no he arribat a entendre-la mai. Després d'haver llegit Cervantes i Quevedo, i tota la resta, un no treu la conclusió que el conegut *hidalgo* genealògic fos particularment «hospitalari»: no hi havia de què. L'*hidalgo* flotà sempre en la més absoluta indigència, i només fou generós en paraules. Generós, això és, pròdig, abundant, donador. És l'única cosa que l'*hidalgo* podia oferir: paraules... Aixó d'avui correspon al que els manuals d'economia designen com a «sector terciari». El cambrer. I atenció a la propina. La cosa és òbvia, i afecta qualsevol veí, per molt d'alt rang que sigui. (Fuster, 1971c: 271)

Amb tot, el que em sembla més remarcable d'aquest article —d'aquest apartat de «Gents passades per aigua»— és la reivindicació final que fa Fuster de les virtuts transformadores del turisme, no ja sols pel «volum de divises en joc» sinó per la influència que les maneres d'actuar dels estrangers tenen sobre els autòctons, tan mancats de llibertat en ple franquisme:

Ací ens deixen la imatge d'una «llibertat» desitjable. Inexacta? Inexacta o no la dita imatge, tendim a copiar-la. No hi ha mal que per bé no vingui, diu el poble. I segueixo amb els idiotismes: a fi de comptes, en prendre la a per la b, i suposar que tot són flors i violes, algun benefici ens en queda. Potser només «copiem» els seus excessos. Però nosaltres necessitàvem excedir-nos per aquesta banda. O no? Jo penso que sí. (Fuster, 1971c: 272)

El tercer article de la sèrie, «Entre Campoamor i els “pieds-noirs”», continua amb l'anàlisi del turisme, però ara Fuster comença a deixar constància de les primeres mostres de massificació de la costa i de les repercussions que aquesta massificació comporta. Parla, òbviament, de Benidorm i de la gran afluència de gent procedent del centre de la península. L'humor amb què s'expressa no rebaixa la força crítica dels seus mots:

La lamentació m'és administrada, en confidència, per un amic de Madrid, home de lletres mitjanament ben pagat, que passa les seves dues o tres setmanes anuals de llibertat a Benidorm. [...] Te n'entres en l'aigua, et capbusses, i en treure el cap i obrir els ulls, ¿amb qui diries que t'hi trobes? Doncs amb el senyor del segon dreta, i amb la seva dona i els seus fills [...] Si les vacances no serveixen «també» per a canviar de veïns, són encara vacances? [...] El desenvolupamentisme espanyol

conserva molta *Fortunata y Jacinta* i molt de *Tren expreso*, clavats en la massa de la sang. (Fuster, 1971c: 274-275)

Ara bé, Fuster no considera que aquesta aflluència massiva de turistes madrilenys condicioni bàsicament l'actitud general de la població. De fet, i parlant més exclusivament d'Alacant, l'actitud provinciana, segons Fuster, és prèvia. La seva reflexió sobre el provincianisme alacantí —localista i sucursalista, impulsat per una burgesia «tímida i mediocre»— ens fa pensar —resulta inevitable— en passatges similars d'*El País Valenciano* i de *Nosaltres, els valencians*, que ja he apuntat en el capítol anterior.

És interessant assenyalar com novament Fuster fa referència a Cabanilles per comparar la situació de l'Alacant provincià dels anys seixanta del segle xx amb l'«enèrgic i dinàmic» de segles anteriors:

En algun temps, va haver-hi un Alacant enèrgic i dinàmic. Que, per cert, es nodrí de molta immigració europea: italians, anglesos, francesos. És l'Alacant que mossèn Cavanilles descriví en les seves *Observaciones sobre la Historia Natural, Geografía, Agricultura, Población y Frutos del Reyno de Valencia*, a finals del segle xviii; o aquell altre, del 1868 i del 1873, tan excitat, i amb Maisonnave i la seva tribu d'adlèteres pressionant des del Govern central. Que lluny que està tot això! Però no en té la «culpa» el turisme madrileny, repeteixo. (Fuster, 1971c: 277)

Però a banda d'aquesta referència bibliogràfica *clàssica*, podem comprovar com Fuster està del tot atent a les novetats editorials. Justament en el paràgraf següent, i en analitzar l'emigració des de les comarques del sud del País Valencià cap al nord d'Àfrica, esmenta el llibre d'Antoni Seva *Alacant, 30.000 pieds-noirs*, que havia aparegut a l'octubre de 1968, precisament com a primer llibre de la col·lecció «Tres i Quatre» impulsada per Eliseu Climent —recordem que aquest article apareix en *La Vanguardia* el 22 d'agost de 1969.

Els altres quatre articles que completen «Gents passades per aigua» tenen cadascun un referent toponímic diferent. Respectivament: Gandia, Cullera, València i la Costa dels Tarongers. Cadascun, a més a més, presenta una sèrie de característiques que l'individualitza. «La platja dels Borja» és, òbviament, el que té Gandia com a centre d'atracció. I òbviament, les primeres referències són a Ausiàs Marc i Francesc de Borja:

March fou un poeta terriblement llòbrec, i Borja, un jesuïta gairebé tan llòbrec com ell. Tots dos hem de situar-los enfront d'aquestes aigües: aquestes ones manses, aquest blau encisador, aquest sol sensual. En els poemes de March són freqüents les al·lusions marítimes. Mai no són radiants ni afectuoses, en definitiva: es tracta de galernes, d'esculls letals, de ventegueres, de naufragis, i allò de

Bullirà el mar com la cassola en forn

no deixa de ser una imatge carregada d'angoixa, a pesar del seu aire culinari i trivial. Quant al Borja canonitzat, deixo la paraula a don Pedro Calderón de la Barca. (Fuster, 1971c: 279)

Efectivament, és citant Calderón de la Barca que Fuster caracteritzarà Francesc de Borja. Però no seran Marc, Borja i Calderón els únics autors que Fuster esmentarà en aquest article. També hi apareixen Joanot Martorell i Joan Roís de Corella, com a escriptors nascuts a Gandia,¹⁰ o Salvador Espriu i «la seva dràstica teoria de la “mala bava infinita”» (Fuster, 1971c: 281). Amb tot, però, malgrat el que pugui semblar, la base principal d'aquest article no són els referents literaris. És la presència del turisme a la ciutat i a la comarca el que centrarà l'atenció de Joan Fuster, tot i que també en reportarà altres aspectes econòmics, com ara la presència del tarongerar, en una nova mostra de l'«opulència agrària valenciana» (Fuster, 1971c: 282). Tanmateix, el fragment més divertit d'aquest article és, segurament, aquell en què, sense donar-hi nom, Fuster —un Fuster molt suecà, i molt sorprès per la variant gastronòmica que representa— introdueix la fideuada. Ho fa novament amb el recurs —tan poc habitual en ell però tan present en aquests articles— del diàleg:

Quan decideixo dinar, en un restaurant de la vora de la mar, demano paella.

—D'arròs?

—De què, si no?

—També en fem de fideus...

De fideus, Mare de Déu! Em resisteixo a la novetat de la recepta. Sóc d'un poble arrosser, i no concebo més «paella» que la codificada. Al capdavant, el millor d'aquest plat, si està ben fet, és l'arròs. La resta, el pollastre, els mariscos, els caragols, el peix, solament serveix per a carregar de sabors el gra de la gramínia. Suplantat l'arròs pels fideus, la paella deixa de ser paella.

—És una especialitat de Gandia.

—Vaja, home!

—Per què no la tasta?

—No mani Déu tal. (Fuster, 1971c: 284)

¹⁰ Els dubtes sobre el lloc de naixement d'aquests escriptors, Ausiàs Marc inclòs, no resulten pertinents en aquest context.

En «Paisatge amb noia al fons» —un títol, sens dubte, molt pictòric— Fuster ens parla de Cullera. El punt de vista que hi aplica torna a ser el de l'habitant de Sueca, en apuntar que la platja de Cullera és la platja tradicional de la gent de la Ribera del Xúquer. Ara bé, a banda de presentar records d'infantesa —«Dels meus anys d'infància conservo algunes imatges amenes, vinculades a la mar de Cullera» (Fuster, 1971c: 286)— fa servir la narració i el diàleg per a introduir nous passatges que aniran descrivint-nos l'avanç del turisme per aquestes contrades:

Don Emili m'assenyalava una senyora jove i poderosament ben alimentada. Va del braç del seu marit, i ell exhibeix una epidermis massa bronzejada per a ser obra d'estiu i cosmètica. Es veu a la llegua que la intempèrie que li ha donat tint és solament laboral, de jornades de treball en el camp. El matrimoni circula sense pressa, tafanejant aparadors, escots, anuncis, cabelleres i cotxes.

—Mira aquella altra!

Avui és diumenge. Sobre la Cullera del turisme ha irromput un bon contingent d'indígenes curiosos. Han menjat en alguna part, i ara passegen. Són els qui hi vénen «a veure què passa». N'hi ha més dels que jo hauria suposat. (Fuster, 1971c: 286)

El tema que introdueix Fuster en aquest article, tanmateix, acaba resultant força atrevit, si considerem quan el tracta i com el tracta. Hi fa una anàlisi —relaxada, desimbolta, irònica, divertida— de les noves actituds sexuals que es donen a les zones turístiques, impulsades, sens dubte, per la presència dels turistes estrangers —i, sobretot, de les turistes estrangeres:

Cullera, com Gandia o Benidorm, o com qualsevol platja «turistificada» de Mallorca o de la Costa Brava, de totes les «costes» catalogades, és una promesa falaguera per a certes «fams» de la joventut comarcal. El cimbell de «les estrangeres» convoca quantitats ingents d'ansietat. [...] Tots busquen «l·ligar», com ara es diu. (Fuster, 1971c: 289)

Cal remarcar l'atenció que mostra Fuster respecte al lèxic que pren força en aquells moments. Ací tenim aquest «l·ligar», una mica més endavant, ens parlarà de «*teen-agers*».

L'article següent se centra en València: «Taronges, toros i política». Novament, en una altra mostra d'erudició, hi apareixen tot un reguitzell d'escriptors que Fuster relaciona amb València: Gaspar Escolano, Benedetto Croce, Von Pappen, Jeroni

Münzer, De Lalaing, Josep Pla, Merimée, Stendhal, Hemingway, Cossío... S'inicia amb referències al segle XVII, quan València tenia gran fama entre els viatgers europeus, però no se'ns presenta com a centre d'atracció turística. Fuster, extremadament atent a la realitat que l'envolta, detecta que els operadors turístics no solen tenir en compte el cap i casal com a destinació turística:

Les agències privades i els itineraris administrativament fomentats no sempre inclouen València en les seves rutes. No sé per què. Potser perquè la ciutat no pot exhibir massa ruïnes, massa èmfasi monumental. O potser perquè ni tan sols presenta un mínim «color local»... (Fuster, 1971c: 292)

És, de fet, la taronja el que ha fet entrar València novament «en els circuits de notorietat internacional». Però el que resulta realment brillant en aquest article és com Fuster —amb un clar recurs metadiscursiu: «Obro un parèntesi sobre això» (Fuster, 1971c: 292)— és capaç de redirigir el discurs cap a l'anàlisi de la tauromàquia en els àmbits turístics:

Els millors *jipíos* i els millors *pases* de muleta que Espanya brinda a l'ensopiment estival d'Europa tenen per escenari Figueres, Sant Feliu de Guíxols, Barcelona, València, Palma de Mallorca, Benidorm, Alacant... (Fuster, 1971c: 292-293)

Els toros són, segons Fuster, l'únic element que València pot oferir al «color local» que cerca el turista —el turista «foraster-foraster»—, atès que:

Al País Valencià, de punta a punta, el visitant no ensopega ni amb un sol exemple de folklore autòcton. Se li ofereixen folklores adjacents, no pas el propi. (Fuster, 1971c: 293)

Tampoc no és que Fuster faci una defensa a ultrança de la tauromàquia: més aviat, n'ofereix unes poques dades històriques —la creació de la Fira de Juliol impulsada pels «botiguers vuitcentistes de la capital» (Fuster, 1971c: 293)— i, sobretot, la referència als *aficionados* Ernest Hemingway i Orson Welles:

Jo he vist Welles en més d'una ocasió, suant pels carrers del juliol de València: gros, amb ulleres fumades, puro encès, camisa i pantalons negres, faccions rudes i escèptiques, semblava un forner de qualsevol poble de l'Horta. Però els *aficionados* estil Hemingway o Welles són cada dia més pocs... La fira, la pseudo-fira de juliol,

amb els seus toros, els seus jocs florals, els seus castells de focs artificials, els seus certàmens de bandes de música, la seva batalla de flors, és una temptativa autàrquica que s'aguanta per pura rutina edilícia... Agost és un altre afer.

Agost és l'ocasió del turisme. València no absorbeix estiuers: no té espai per a ells. La seva platja —els encontorns del port— és ja insuficient per a la demanda de la pròpia població. Els adventicis de l'estiu es queden a Peníscola, a Oropesa [sic], a Benicàssim, o davallen cap a Cullera, Gandia, Dénia, Xàbia, Altea, Benidorm, Alacant. Però els turistes estrictes, i el trànsit dels altres, donen a la ciutat molt de moviment. (Fuster, 1971c: 294)

Com veiem, però, Fuster tampoc no en fa cap crítica, dels toros: més aviat, s'hi mostra asèptic —una actitud bastant habitual quan Fuster acara la descripció d'aquest tipus d'*expressions populars*. Difícilment podríem esperar, d'altra banda, una posició antitaurina el 1969. El que sí que detecta perfectament és, com ja he indicat, el fet que la ciutat de València quedi pràcticament fora dels circuits turístics. Cal remarcar, en aquest sentit, que aquesta sensació que València no és una destinació turística —si més no, una destinació turística per a estrangers— només s'ha anat corregint els darrers anys. Segurament, hi té a veure l'escassa relació de València amb la seva platja —sempre vista com una platja local— i, per tant, la difícil consideració que València podia tenir com a receptora de turisme de sol i platja, que era el turisme que es veia com a únicament possible en el moment en què Fuster escrivia aquests textos.

La referència a la mar valenciana derivarà en aquest article —com ja havia passat en *El País Valencià*— cap a Joaquim Sorolla i Vicent Blasco Ibáñez. I en una defensa de la qualitat artística de tots dos:

La mar de València té dos avals insignes: Sorolla i Blasco. Les vestals de l'emoció municipal solen articular una estranya paroleria a propòsit d'aquests dos personatges. Don Joaquim i don Vicent foren dos dels més grans artistes nascuts a la ciutat, i mereixen més respecte. No sé quin pecat cometrien perquè hagin de sofrir, com a purgatori, una posteritat tan estúpida i tan recarregada d'elogis vacus i extemporanis. D'altra banda, la multitud urbana que cada dia acudeix a la mar de Sorolla i de Blasco, ignora qui eren l'un i l'altre. Per a un alt percentatge de residents a València, Sorolla és un nom de carrer. Blasco Ibáñez, per recels polítics, ni tan sols és això.

Demano a un guàrdia:

—Blasco Ibáñez? ¿Carrer, passeig, plaça?

El funcionari consulta el seu manual.

—No és un error de vostè?

És un error, certament, bé que no meu. L'autor de *La barraca* i d'*Arroz y tartana* hauria de tenir dedicat un carrer o una avinguda: què menys? I en aquestes altures, allò del greuge polític ja manca de sentit. No diré que Blasco fos tan de dretes com

don Blas Piñar, però ho era molt més que don Joaquín Ruiz Jiménez, descomptat l'anticlericalisme. (Fuster, 1971c: 295)

Com dic, també en *El País Valencià*, i també en arribar a la mar de la ciutat, Fuster fa una defensa de la qualitat del pintor i de l'escriptor, que, segons Fuster, no reben la consideració que mereixen. Tanmateix, en aquest passatge podem veure una altra de les grans diferències que trobem entre aquesta sèrie d'articles i *El País Valencià*: les referències a personatges de clara actualitat. Blas Piñar era llavors procurador a les Corts Espanyoles i conseller nacional del Movimiento per designació lliure i directa de Franco i s'havia significat per mostrar-se contrari a la Llei orgànica de l'Estat el 1967. Era ja, per tant, un dels màxims representants de l'extrema dreta espanyola. D'altra banda, Joaquín Ruiz Jiménez, també conseller nacional del Movimiento, impulsava en aquella època, des de posicions liberals i democristianes, una certa oposició al règim. És amb aquesta informació que s'entenen perfectament les referències fusterianes en aquest article.

Fuster tancarà l'article abandonant el mar i ressenyant algunes urbanitzacions més cap a l'interior, com ara Campolivar, Rocafort, el Vedat, la Canyada... Resulta novament extremadament brillant —la referència a Vietnam i a Raimon— la manera amb què Fuster informa el seu lector de les petites revolucions que s'estan donant aquells anys al si d'algunes famílies de la burgesia valenciana:

El públic d'aquesta rodalia pertany a la burgesia inferior, despistada i dúctil. Els nois que passen allí l'estiu són, fonamentalment, els «in» fills de papà que pot donar una capital de província. Algun grup, per excepció, discuteix sobre el Vietnam o canta cançons de Raimon. Són coses que passen...

El darrer article de la sèrie «Gents passades per aigua» és «Reflexió final, i uns llagostins», que posa el punt d'atenció en la zona nord del litoral valencià. Així mateix, serveix com a conclusió de l'anàlisi del turisme en terres valencianes. Hi trobem, potser, les primeres crítiques per part de Fuster a l'urbanisme salvatge que acabarà triomfant a la costa valenciana. Són unes crítiques que no trobàvem en *El País Valencià*. D'una banda, poden tenir a veure en aquest canvi d'actitud els set anys transcorreguts entre la publicació de la guia i la d'aquesta sèrie d'articles: tot i que són pocs anys, són uns anys decisius. De l'altra, el fet que Fuster vol subratllar en *El País*

Valenciano, sobretot, la potència transformadora —econòmicament i socialment— del turisme i una crítica com aquesta podia resultar contraproductent. Els objectius d'aquests articles són potser unes altres i la modalització genèrica i fins i tot el lector model també poden ser diferents:

Comprenc que el primer és el primer, i que, posats a concedir llicències d'obres, els ajuntaments atenguin, abans que a qualsevol altra cosa, a l'oportunitat del negoci estival. Però potser no era inevitable tanta desgràcia. I no solament respecte a pedres antigues. El mal és comú a tot el litoral del país: de Benidorm a Vinaròs. Per tot arreu s'adverteix una manca de criteri, de bon criteri urbanístic, en els prodigiosos eixamples costaners. Tot s'ha fet d'una manera anàrquica, peti qui peti i si l'encerto, l'endevino. És lamentable. Pacència!

La veritat és que això del «turisme» ha estat, pràcticament, el «pegat» que els valencians hem posat a la nostra vacil·lant economia: els de les comarques beneficiàries, és clar; perquè els altres ni tan sols disposen d'aquest recurs... Sense un procés enèrgic d'industrialització, hem continuat vivint de l'agricultura en un temps en què ja no era possible de fer-ho. (Fuster, 1971c: 298)

Trobem una altra vegada, tanmateix, l'anàlisi econòmica com a base de la reflexió fusteriana associada al turisme. I novament, Fuster posarà l'accent en la tan insistent idea —repetida contínuament en *El País Valencià* i en *Nosaltres, els valencians*— que el País Valencià no ha viscut un vertader procés d'industrialització i continua tenint una economia basada, principalment, en l'agricultura.

Aquest article presenta, com la majoria de la resta de la sèrie, nous passatges narratius i dialogats. En alguns casos, el lector pot tenir la sensació que es tracta de diàlegs ficcionats o, com a mínim, no tindrà dades que el duguin a pensar que Fuster està transcrivint uns diàlegs —i uns fets, per tant— que realment s'han esdevingut. En altres casos, però, Fuster els presenta com a reals, amb persones que el lector d'aquella època, sens dubte, coneixia —alguns personatges esmentats encara ho són, de ben coneguts—:

—Has de venir a veure-ho. Alcocebre és una delícia —m'explicava Núria Espert, que s'hi ha comprat unes parcel·les—. Tan tranquil! (Fuster, 1971c: 297)

En aquest mateix article, en parlar de Peníscola, Fuster citarà Berlanga: «Si més no, era el poble del *Calabuig* de Berlanga» (Fuster, 1971c: 297).¹¹

Finalment, i com a conclusió, podem afirmar que el que dominarà tota aquesta sèrie d'articles, a banda del to irònic de la dicció, serà l'atenció que Fuster mostra a una realitat del tot canviant. Els anys transcorreguts entre la publicació d'*El País Valencià* i l'aparició d'aquests articles han marcat una evolució econòmica evident i Fuster no n'és aliè. Les darreres frases de l'últim article —concloents i brillants— poden ser un bon resum de l'anàlisi econòmica feta:

L'estiu —aquesta abstracció meteorològica— dóna més rendiment que el taronger i l'arròs, tan palpables. Són els misteris de l'economia. (Fuster, 1971c: 302)

El segon *capítol* de *Noves excursions* és «Una excepció: Alcoi». Procedeix d'una col·laboració prèvia de Joan Fuster en el número especial sobre la ciutat d'Alcoi que va publicar la revista *Arquitectura*, editada per l'Òrgan del Col·legi Oficial d'Arquitectes de Madrid, a l'agost de 1965 (n. 80, p. 21-26). La revista es publica íntegrament en espanyol i l'article de Fuster duu el títol «Alcoy, un caso aparte». En aquest número especial col·laboren des de diferents professionals —com ara arquitectes, entre els quals destaca Oriol Bohigas, enginyers, economistes—, fins a l'alcalde d'Alcoi d'aquella època, Francesc Vitòria Laporta, que en fa la presentació. Joan Fuster és l'únic no tècnic, l'únic escriptor, al qual se sol·licita una col·laboració, tot i que també hi aporta les seves fotografies Francesc Gómez.

Ja he indicat en analitzar *El País Valencià* i, indirectament, *Nosaltres, els valencians*, la predilecció que mostra Fuster per Alcoi, precisament, pel fet excepcional de representar potser l'únic nucli industrial *pur* del País Valencià. És aquesta la idea sobre la qual Fuster basarà el seu article. Podem dir, però, que l'article es divideix en dues parts bastant diferenciades. La primera té un caràcter més tècnic —pròxima a l'estil acadèmic que Fuster mostra en *Nosaltres, els valencians*—; la segona resulta més literària —se'ns presenta, doncs, el Fuster més habitual d'*El País Valencià*. Les dades estadístiques i l'anàlisi econòmica dominen la primera part, en la qual Fuster, pel

¹¹ El títol original de la pel·lícula de Berlanga, de 1956, és *Calabuch*. Fuster fa servir aquesta grafia regularitzada tant en aquesta versió catalana de l'article com en l'original publicada en espanyol en *La Vanguardia* el 29 d'agost de 1969.

contingut i per la dicció, podria passar perfectament per un economista. Demuestra, d'una banda, un coneixement profund de les dades —de les contemporànies i de les històriques— i, de l'altra, una capacitat d'anàlisi molt remarcable. Fuster partirà de la definició pràcticament tòpica del País Valencià com a «regió eminentment agrícola», a donar-ne dades que confirmen aquesta percepció i motius que expliquen per què «el País Valencià queda al marge de la “revolució industrial”» malgrat que les dades demostren que «al començament del segle XIX, les aparences eren que el País Valencià es trobava tan “predisposat” a la industrialització com el Principat» (Fuster, 1971c: 303-304).

El País Valencià encara té la seva economia i el seu estil de vida muntats sobre un perillós predomini del camp: del treball i el negoci del camp. [...]Les estadístiques, d'altra banda, no hi deixen lloc a dubtes. Segons censos bastant pròxims, el 46,5 per 100 de la població activa valenciana s'aplica a l'agricultura, i només el 27,5 per 100 a la indústria. Tals són els fets. Sorpren una mica, tanmateix, que la lleu empenta fabril es concentri en uns quants i dispersos nuclis d'una certa envergadura: Elx, el Port de Sagunt, Elda, la Vall d'Uixó, Ontinyent, Alcoi... (Fuster, 1971c: 303)

La primera referència històrica que ofereix Fuster es basa en dades de José Canga Argüelles, un polític i economista nascut a Oviedo el 1770 però que el 1804 es va instal·lar a València com a comptador major de l'exèrcit. Va tenir un paper destacat en la defensa de la ciutat de València en la guerra contra Napoleó i, posteriorment, va ser diputat per València a les Corts de Cadis. Novament, doncs, Fuster mostra un nivell de coneixements poc habituals en una disciplina que no era precisament la seva:

Les dades que Canga Argüelles publicà, relatives a la tercera dècada del Vuitcents, revelaven una neta superioritat, en nombre de tallers i d'obers, respecte a les terres de més amunt de l'Ebre. (Fuster, 1971c: 304)

Però no sols estarà atent a les publicacions diguem-ne més tècniques, més erudites, sinó que també oferirà al seu lector referències que provenen de la premsa escrita, com ara aquesta, provinent d'un article d'opinió publicat el 1907:

El 1907, enmig d'una aberrant polèmica lligada als incidents de la Solidaritat Catalana, un articulista valencià s'atreu a estampar aquestes paraules en les pàgines d'un diari de la capital: «*España está de vuelta del “industrialismo” que congestionó la vida económica en populosas urbes de determinadas regiones, que a la vez y*

consecuentemente quieren congestionar ahora la vida política nacional...» Era una opinió suïcida, però «lògica». (Fuster, 1971c: 305)

L'«articulista valencià» en qüestió és Manuel Iranzo Benedito (València, 1867 – Almenara, 1921; diputat a Corts de 1893 a 1910) i l'article, «Concepto agrario de Levante», es va publicar en la secció «Tribuna Libre» del diari *ABC* de Madrid el 10 de juliol de 1907, pàgina 6. Fuster, però, evita donar aquestes dades, potser per no carregar d'erudició pedant el seu text.

Resulta interessant, amb tot, que malgrat les dades que Fuster anirà oferint basades en diferents fonts documentals, les conclusions a què arribarà, les presentarà com a pròpies:

Quan en d'altres parts els beneficis agrícoles vénen a finançar el procés industrialitzador, al País Valencià reverteixen en la terra. Amb alguns alts i baixos aquesta ha estat la tònica fins avui mateix. D'acord amb ella, es realitzaren grans coses: rescat de terrenys erms, eixamplament del regadiu, substitució de conreus deficients, etc. La indústria, mentrestant, no progressa al ritme desitjable. [...] Ben mirat, els focus d'industrialització s'emplacen just en comarques on el camp no es presta a aprofitaments excepcionals. Així s'esdevé durant la segona meitat del XIX, si més no. (Fuster, 1971c: 305)

Serà, d'altra banda, a partir d'una brillant comparació de dades procedents dels llibres de Cabanilles i de Madoz, respectivament, que Fuster presentarà l'evolució industrial de la ciutat:

En l'època de Cavanilles —aquest publica les seves *Observaciones sobre la Historia Natural, Geografía, Agricultura, Población y Frutos del Reyno de Valencia* en 1795-1797—, encara una meitat aproximadament dels homes d'Alcoi eren llauradors. La ciutat té aleshores 14.600 habitants. Cinquanta anys més tard, el *Diccionario* de don Pasqual [sic] Madoz li n'assigna 27.000. El creixement reflecteix de manera directa el vigor que hi prenia l'impuls industrial, ja que l'agricultura hi restava estacionària, o poc menys. (Fuster, 1971c: 307)

Josep Antoni Cabanilles i Pascual Madoz són, ja ho hem vist, dues referències més o menys habituals en *El País Valencià*. Fuster no els havia esmentats en la guia, però, en parlar d'Alcoi. A qui sí que esmenta en tots dos textos serà Elies Tormo, de qui reproduceix, a més a més, la mateixa citació presa de la seva guia *Levante*:

Alcoi —en aquest cas, els seus burgesos progressistes, amb l’aliança del poble— encarnà l’avantguarda de l’aixecament en terres valencianes. I es fa imprescindible d’evocar els fets del 1873, «*que parecían eco de los de la Commune de París, poco anterior*», com adverteix el bo de don Elies Tormo.¹²

Així mateix, com veiem, Fuster connecta la revolució industrial amb la inevitable revolució social: Alcoi serà l’única ciutat del País Valencià que tindrà «un proletariat autèntic —“industrial”—» (Fuster, 1971c: 309) i això serà un altre dels elements que fa que aquesta ciutat resulti especialment rellevant per al suecà. Abans, però, Fuster insistirà en l’excelsitud de la industrialització alcoiana, en comparar-la amb la que es va començar a esdevenir a Morella, però que no va arribar a quallar. De tots dos casos, Fuster en remarcarà les dificultats que havien de superar —«handicaps semblants» (Fuster, 1971c: 308)—: manca de matèries primeres, fonts d’energia naturals limitades, comunicacions difícils... Alcoi, gràcies a una burgesia emprenedora, va saber superar-les, apuntarà Fuster.

Ja he comentat en iniciar l’anàlisi d’aquest article sobre Alcoi, que Fuster el dividia en dues parts. No són, però, dues parts separades de manera dràstica. De fet, la transició argumental amb marques de continuïtat és una de les característiques bàsiques de l’escriptura fusteriana. En aquest cas, Fuster passarà de la citació d’Elies Tormo referida als moviments obrers a una altra de Teodor Llorente sobre la manera de vestir dels patrons alcoians, que conduirà a una referència als hotels, els casinos i els teatres alcoians. Serà en aquest context que Fuster incorporarà una citació de l’autor alcoià Joan Gil-Albert:

Hi ha un llibre, recent, de Joan Gil-Albert, *Concierto en Mi menor*, que constitueix un agut testimoni dels anys daurats de la burgesia alcoiana. Potser per a ser un testimoni «complet» hauria calgut que Gil-Albert pertanyés a la «burgesia industrial» de la localitat: la seva família es dedicava al comerç de la ferreteria, amb un establiment ampli i reditici. Però tant se val. Podríem reportar alguns passatges del llibre com a dades expressives. (Fuster, 1971c: 311)

Com Fuster mateix apunta, la citació de Gil-Albert que reproduïx —força llarga—, la pren del llibre *Concierto en Mi menor* (València, Pascual Quiles, 1964). Podem

¹² He indicat en el capítol anterior que la citació que Fuster reproduïa en el *El País Valencià* tenia lleugeres modificacions respecte al text de Tormo. En «Una excepció: Alcoi» —com en la versió original de l’article, «Alcoi, un caso aparte»— la fidelitat de la citació serà absoluta.

comprovar com, de la mateixa manera que en *El País Valenciano* Fuster aprofitava Miró en arribar a la Marina o Azorín en visitar Monòver, ara l'autor que li resultarà més rendible serà un alcoià. És clar, però, que Fuster no sols citarà Joan Gil-Albert per ser alcoià, sinó per la pertinença del text en el context en què el cita i, sobretot, per la qualitat literària de l'autor. Resulta pertinent, doncs, aportar la valoració crítica que fa Joan Fuster de Gil-Albert en el magnífic pròleg al seu llibre *Un mundo*:

Nunca el País Valenciano tuvo un poeta en castellano como Juan Gil-Albert. Bueno: estaba Miguel Hernández, de Orihuela. Pero no es lo mismo, mal que les pese a todos. Hernández salía de un área castellanoparlante y periférica. A nadie se le acude pensar en Miguel Hernández como "poeta valenciano": lo siento, pero las cosas son como son. A lo sumo, le califican de "levantino", lo cual es otra historia. En prosa, y en castellano, habíamos dado un Blasco Ibáñez, un Azorín, un Gabriel Miró. Juan Gil-Albert hacía versos en castellano y los sabía hacer: por primera vez un indígena hacía "cantar" la lengua impuesta. [...] Sea como sea, Juan Gil-Albert es el mejor poeta valenciano del siglo, y de más siglos, en castellano. Y es algo, bastante más que un poeta. [...] El aplomo con que Gil-Albert maneja la lengua de Cervantes es demasiado brillante como para creerle instintivo. Azorín ya tocó el tema. Azorín todavía habló, adolescente, niño, en "valenciano". El glorioso castellano de Azorín — reseco, de diccionario— deriva de su procedencia catalana. El lenguaje de Gabriel Miró es una broma "valenciana" —o valenciano-murciana— gastada frente a la pulcritud carpetovetónica. Y don Vicente... Blasco Ibáñez nunca supo escribir en ninguna lengua que se pareciese al castellano, incluido el castellano. Gil-Albert es uno de los primeros valencianos que utilizan el castellano con rendimientos poéticos. Desde el *Cancionero General* hasta hoy, la producción de los nativos, en castellano, ha sido una pura deficiencia (sin descontar al señor Querol, tan admirado por Unamuno). (Fuster, 1978: 12-17)

Com veiem, el fragment no és només una valoració de Joan Gil-Albert, sinó que tracta conjuntament els autors valencians en llengua espanyola més representatius. Uns autors que, a més a més, han tingut una presència profundament significativa en *El País Valenciano*. Bàsicament, Blasco Ibáñez, Miró i Azorín, als quals reprendrà, com ara mateix veurem, en aquest article. Com podem observar, Fuster no acaba de considerar Miguel Hernández un poeta valencià. De fet, en *El País Valenciano* hi passava de puntetes: només l'esmentava —i citava un fragment del seu poema «El silbo de afirmación en la aldea»— en arribar a Oriola, però ho feia gairebé de manera supletòria a la referència principal a Gabriel Miró. El missatge final que *envia* a Unamuno és també per sucari-hi pa.

Aquesta referència a Gil-Albert permetrà a Fuster entrar de ple en un passatge que podríem considerar de crítica literària. En primer lloc, per a reivindicar que la novel·lística prengui Alcoi —i, per extensió, les realitats i les lluites socials— com a tema de la seva producció i, de l'altra, per a oferir una ràpida, però contundent, anàlisi de l'obra de Blasco, Azorín i Miró, als quals ara afegirà —hi ve molt a tomb pel context literari— Ignasi Agustí:

Està per escriure la «novel·la» de l'Alcoi del trànsit de segle: una espècie de *Mariona Rebull* o d'*El viudo Rius*, encara que fos tan mediocre com aquests relats barcelonins d'Ignasi Agustí. La societat «burguesa» del País Valencià només posseeix un retrat important, bé que parcial: *Arroz y tartana*, de Blasco Ibáñez. *Arroz y tartana* és, probablement, el millor llibre de don Vicent: el de major interès documental, en tot cas. *La barraca*, *Cañas y barro*, *Flor de Mayo* llisquen cap al cromó rural o mariner, més brillant, però sociològicament menys vàlid. Ni «Azorín», ni Gabriel Miró, els altres dos grans «novel·listes» valencians contemporanis, no van atendre a les realitats «socials» de la seva terra. L'un i l'altre es demoraren en el paisatge o en la remembrança —Miró en el primer, «Azorín» en la segona—, l'un i l'altre, també, passen de llarg davant fets i figures de vigència palpitant. Alcoi mereixia un novel·lista amb força: algú com Blasco. No ha tingut fins ara aquesta sort. I és una llàstima. Perquè la imatge de la «societat» alcoiana que ens hauria donat tindria un atractiu apassionant. Als nostres ulls —ulls de lectors col·locats en la «posteritat»—, la silueta d'Alcoi es faria més compacta i rotunda: coneixeríem millor els seus amagatalls. Alcoi és un cas a part. Un transeünt qualsevol ja ho percep, d'entrada: Alcoi no té res a veure amb el món carpetovetònic, d'*hidalgos* i cerealistes, de canonges i subsecretaris; té molt poc a veure amb el tòpic del País Valencià, constituït en verds ubèrrims i conreus resignats. És «una altra cosa», certament. (Fuster, 1971c: 311-312)

Veiem, doncs, com novament se'ns presenta el Fuster crític literari, extremadament brillant. L'autor capaç d'oferir en el mateix espai textual una anàlisi de la realitat econòmica del país —com el millor economista— i aquestes referències literàries. És, clarament, com Vicent Salvador apuntava amb el títol del seu llibre (Salvador, 1994), un escriptor *centàuric*. La novel·la que Fuster reclamava arribaria uns anys més tard. És, ben probablement, *Júlia*, d'Isabel-Clara Simó —sembla que Fuster va esperar l'escriptora alcoiana a escriure aquesta novel·la que té la Revolució del Petrolí de juliol de 1873 com a rerefons argumental—,¹³ però això ja són figures d'un altre paner.

¹³ Bona mostra de la importància d'aquest episodi històric és l'anàlisi que en fa Friedrich Engels en un article que va publicar el 1873 mateix en *Der Volkstaat*, l'òrgan oficial del Partit Socialdemòcrata Obrer d'Alemanya.

L'excel·lència alcoiana apuntada per Fuster acabarà conduint al que considerarà «el seu propi “tòpic”» —ací el mot tòpic perdrà matís negatiu—: el de la catalanitat d'Alcoi. Fuster posarà inicialment en boques alienes l'expressió, citant fragments, respectivament, de Teodor Llorente, Pierre Deffontaines i Marcel Durliat i Gil-Albert, però novament, les conclusions, que incorporaran el País Valencià complet, seran pròpies:

En el fons, quan es parla del País Valencià, la menció del Principat, declarada o vergonyant, és inevitable: la història, l'idioma, el tarannà, els interessos i les esperances col·lectives són idèntics, coincidents o filials. Però, quan es tracta d'Alcoi, la referència té un plus de concreció: acusa, per damunt i per davall de tota la resta, una afinitat d'«estructura». En relacionar Alcoi amb el Principat es pensa, primer que res, en un Principat determinat: l'industrial. O sigui, salvant el que hi calgui salvar, Alcoi és com Sabadell o Terrassa. Potser la simplificació peca d'expeditiva. De tota manera, dista molt de ser arbitrària o trivial.

I crec digne de ser subratllat, de passada, el fet que aquest «plus de catalanitat» —catalanitat accidental o supernumerària— d'Alcoi vingui indefectiblement reconegut per tots els altres valencians amb una punta certa d'admiració. «Són els nostres catalans», «és la nostra petita Barcelona», es diu de vegades, de manera ingènua, i sempre posant en les paraules una mica d'orgull.

Creo que resulta sobrer insistir en la ja apuntada predilecció fusteriana per Alcoi després de llegir aquest fragment. Els seus mots són força contundents. I més contundents resulten encara quan Fuster dirigeix la seva mirada cap al futur que espera. Molt en la línia apuntada en *Nosaltres, els valencians*, veu en la industrialització l'inici de solució a la majoria dels mals *nacionals* del País Valencià:

La convicció que «cal industrialitzar-se» s'estén progressivament, encara que no es tradueixi —ni potser pugui traduir-se— en realitzacions massa eficients. Hem d'esperar que aviat anirem molt més enllà, i que per fi l'economia valenciana entrarà de ple en una fase decididament «moderna». Alcoi, aleshores, no serà ja una «excepció». Però Alcoi tindrà en l'haver la glòria del peoner heroic. I més encara: la d'haver-ho estat des de pressupòsits materials poc falaguers. A escala «regional», això és important. (Fuster, 1971c: 313)

Finalment, el tercer *capítol* de *Noves excursions* és «Notícies del sud», que correspon a una bateria de cinc articles, quatre dels quals es van publicar en *Tele/estel* (n. 53, el 21 de juliol de 1967, n. 63, el 29 de setembre de 1967, n. 132, el 24 de gener de 1969 i n. 156, el 17 d'octubre de 1969), i un altre en *El Correo Catalán* (9 d'abril de

1968). Aquests articles podrien semblar, d'entrada, els menys relacionats amb *El País Valencià*. Certament, tanmateix, tampoc no en queden del tot allunyats i encaixen perfectament dins el volum de «tema valencià» en què es reediten. Alguns prenen un to d'article d'opinió —o més d'article d'opinió, perquè Fuster sempre, o gairebé sempre, opina quan escriu—, com tot seguit veurem. Atès que tracten principalment temes econòmics, es modalitzen en un to més neutre, més acadèmic, que recorda bastant el de *Nosaltres, els valencians*. El missatge que Fuster tramet de l'economia valenciana és, en general, no gaire optimista i va, per tant, en la mateixa línia. «Anem fent» (Fuster, 1971c: 318), serà, segons ell, la frase que resumirà la situació econòmica del País Valencià.

El títol, d'altra banda, ja marca molt clarament la posició que pren Fuster i quin és el lector al qual dirigeix aquests textos. Fuster escriu des del sud, des del País Valencià, per presentar una anàlisi del país a la gent del nord. El lector model serà, per tant, un lector del Principat de Catalunya —a la premsa barcelonina es publiquen inicialment els articles, de fet. I si el títol que aplega la sèrie ja va en aquest sentit, la idea queda reforçada amb el títol i l'inici del primer article:

«I els valencians, què feu?» Sempre que vinc a Barlona [sic], m'he de sentir la pregunta una pila de vegades. M'ho demanen de bona fe, és clar: amb curiositat afectuosa, amb interès, fins i tot amb esperança. Els meus interlocutors, de més a més, solen imaginar-se que jo estic especialment informat sobre el particular, i m'exigeixen precisions i detalls. De fet, procuro contestar amb evasives, i si no, m'atrinxero en una qualsevol forma de vaguetat. Al capdavall, «els valencians» som molta gent, i d'altra banda, el verb «fer» resulta considerablement elàstic: salta a la vista, doncs, que les meves explicacions haurien de ser llargues i complexes, a més d'insuficients, per necessitat. ¿Començaré a parlar del problema del Mercat Comú, o de l'estat de l'idioma, o de l'emigració a Europa, o de la poesia lírica local, o de...? Els temes practicables són infinits, o poc n'hi falta. Sovint, m'estimaria més no tocar-ne cap. Però no hi ha més remei que dir alguna cosa: una cosa o altra —alguna. (Fuster, 1971c: 315)

Com veiem, la primera referència que fa als afers valencians es relaciona amb l'economia, com ja he apuntat. De seguida, i partint de la situació econòmica com a rerefons —com a rerefons, però també com a causa—, Fuster es decantarà per analitzar altres aspectes més aviat sociològics, i en això tornarà a tenir molts punts de connexió amb *Nosaltres, els valencians*:

les societats immòbils són, en efecte, societats mortes, o, almenys, moribundes. Jo no diré que la valenciana no es caracteritzi, actualment, per una certa tendència a l'immobilisme: en l'economia, per exemple, i en altres esferes. [...] Existeixen moltes possibilitats de «fer», però només algunes porten el senyal indiscutible d'una «decisió de futur», que són les que compten. [...] Puc ressenyar algunes activitats pròpies del ram de la cultura o de la catequesi civil, amb les quals em relaciono per la meua professió de —diguem-ne— lletraferit. Però també hi ha el que «fan» els homes del camp i de la mar, de les fàbriques i dels laboratoris, de les botigues i dels despatxos. El que «fan», o el que voldrien «fer». I això se m'escapa. (Fuster, 1971c: 316)

M'agradaria posar l'accent en els mots «decisió de futur», subratllats amb les cometes que Fuster hi incorpora. Ja havia assenyalat en el capítol anterior la importància que aquests mots prenien en *Nosaltres, els valencians*: els farà servir, allà i ací, amb el valor de mirar més enllà a la recerca d'un canvi d'actitud social al País Valencià, que haurà de conduir a un reconeixement com a poble que no hauria de dependre d'altres territoris de manera provinciana. En aquest article parla, de fet, de «consciència genuïna del país» (Fuster, 1971c: 317). Fuster comença a detectar els primers indicis de canvi, si més no en els àmbits culturals, que és el que ell, com a «lletraferit», coneix millor. Ara bé, com veurem, la situació tampoc no és per llançar les campanes al vol i encara hi ha molts entrebancs —i molta gent que hi entrebanca—:

Dels pintors i dels escultors, i dels músics, i dels qui treballen en arxius o amb estadístiques, i dels qui teixeixen versets o narracions, i dels aspirants a editors, i dels pedagogs il·lusionats, i dels filòlegs, i dels qui «peguen crits» de protesta acompanyats de guitarra, i dels devots que amb pancartes o amb gestions tossudes lluiten per la llengua de cara a la passivitat de les Mitres, i dels excursionistes almogàvers, i dels anònims compradors de llibres vernacles, cada dia augmentats, gràcies a Déu [...] M'agradaria que ningú no prengués aquestes paraules com un esclat d'optimisme. [...] La labor desplegada és, en última instància, pobra, precària i dispersa. Més: ha de superar obstacles aclaparadors, que seria superflu d'especificar ara. Perquè també hi ha els qui no fan ni deixen fer, i els seus satèl·lits, i els qui destorben, i la indiferència neutra del carrer. (Fuster, 1971c: 317-318)

Resulta força interessant veure com clou Fuster aquest article, amb una referència a la responsabilitat que ell mateix va tenir en l'impuls dels canvis que s'estan esdevenint al País Valencià al final de la dècada dels anys seixanta del segle xx, gràcies, en bona mesura —l'afirmació és meua, òbviament—, a la seva «obra cívica»:

Anem fent. Poca cosa, però l'únic que es fa entre nosaltres. I, com que en sóc una mica responsable, les nits que hi penso dormo com un patriarca... (Fuster, 1971c: 318)

Segurament n'era bastant més que «una mica responsable» i, per tant, el que podria ser considerat una demostració d'immodèstia és, justament, tot el contrari.

El segon dels articles d'aquesta sèrie, «Consideració dels llauradors», és, podríem dir, una mena d'anàlisi sociològica dels valencians, que constitueixen «*una región eminentemente agrícola*» (Fuster, 1971c: 321) —cal recordar que Fuster feia servir les mateixes paraules a l'inici de l'article «Una excepció: Alcoi», examinat una mica més amunt. El punt de partida que Fuster aplicarà al raonament sobre els «llauradors» serà gairebé *filològic*, amb referències a Lull i a Fabra, amb la presència del terme «pagès» en la «literatura local dels segles XVI i XVII» i amb comparació amb l'abast semàntic del «castellà “*labrador*”» (Fuster, 1971c: 319). Ara bé, tot d'una, la disquisició entrarà en l'àmbit econòmic, en l'àmbit de la «regió eminentment agrícola»:

el llaurador encara continua jugant un paper decisiu en la vida valenciana. «La burgesia ha sotmès el camp al domini de la ciutat», escrivia Marx fa més de cent anys. Ací, com que no hi ha hagut una vertadera burgesia, el «domini» urbà no s'ha produït. La feblesa del nostre procés d'industrialització no ens ha permès d'entrar en el ritme «normal» que caracteritza l'evolució de la societat més típicament europea. [...] Els nous rics de la postguerra, criatures de la xamba o de l'estraperlo, potser sí que són ja burgesos, però encara no han après a comportar-se com a tals. El País Valencià, i valgui l'avaluació global, conserva una estructura econòmica de base agrària, i els pagesos no hi han perdut la plaga de protagonistes. (Fuster, 1971c: 319-320)

Com veiem, Fuster fa referència en la seva anàlisi a Marx i torna sobre la necessitat de tenir una burgesia potent amb voluntat transformadora —ni que sigui, en el cas dels plantejaments de base marxista, per lluitar-hi en contra. Una burgesia que el País Valencia no ha tingut i que, quan apareix, sembla no estar disposada a fer el paper de transformació econòmica —i social— que, en teoria, li pertoca.

Potser, però, el que més interessa d'aquest article no és tant la referència a la manca de presència activa —repeteix: transformadora— de la burgesia, sinó al fet que tampoc els llauradors són vistos com a col·lectiu capacitat per a impulsar cap mena de transformació. D'una banda, perquè la situació de l'agricultura comença a ser extremadament complexa —baixos rendiments econòmics, necessitat de mesures

proteccionistes i de subvencions, emigració...—, de l'altra, per manca de formació intel·lectual del llaurador —tot i que en això el ciutadà valencià tampoc no el supera gaire, segons Fuster. Però, sobretot, per una manca de voluntat «civil» —que comparteix amb la burgesia, per tant— que impulsi la transformació social.

El pròxim article, «Coses que passen», és una reflexió terminologicoidentitària a partir d'una protesta contra el terme «Levante» aplicat al País Valencià impulsada pels «cronistes del Regne de València». Fuster afirma que n'han parlat, de la nota dels cronistes, «els diaris de Madrid i els de Barcelona» (Fuster, 1971c: 322). Certament, el diari *ABC* publica el 3 de desembre de 1968, en la secció «Opiniones ajenas, polémicas, cartas, puntualizaciones, comentarios», pàgina 22, el text tramès pels cronistes, amb el títol «Valencia, no Levante» i l'encapçalament següent:

Los cronistas oficiales del Reino de Valencia acaban de reunirse en Asamblea. Entre otros acuerdos adoptados, figura la decisión de llevar a cabo una campaña encaminada a conseguir que la región valenciana deje de ser designada con el impreciso y relativo nombre geográfico de "Levante". Con ese propósito, el presidente de la Comisión ejecutiva de dicha Asamblea, señor Momblanch, nos remite el siguiente ruego.

El text de Fuster, el podríem qualificar, sens dubte, com un article d'opinió. La base argumental és similar a la que ja trobem en *Nosaltres, els valencians*, tot i que Fuster hi aporta, potser, noves referències històriques i connecta aquest problema onomàstic amb altres potser d'un abast més profund, també tractats en *Nosaltres, els valencians* i en *Qüestió de noms* —fins i tot en *El País Valencià*—: bàsicament, la «anfibiologia» i les «incòmodas consecuencias» (Fuster, 1962b: 10) del terme València. Ara bé, Fuster, va més enllà del que indiquen els cronistes —que culpen *els altres*, bàsicament «la Prensa, Radio y Televisión españolas» de la denominació inadequada— i subratlla que segurament han estat els valencians els qui han consolidat la denominació:

De fet, el «Levante», si no l'hem posat de moda els valencians, l'hem consolidat com a moda. Exactament, nosaltres. No és just que atribuïm la culpa als eterns i més o menys fantasmagòrics «enemics». (Fuster, 1971c: 324)

La causa d'aquest impuls de la denominació «Levante» per part dels valencians cal cercar-la, novament, en «el provincianisme, el sucursalisme, i, a sota, l'estranya

textura de la classe dominant indígena» (Fuster, 1971c: 324). És en aquest context que Fuster fa referència a Lluís Vicent Aracil, amb la qual cosa es mostra, com sempre, extremadament atent a les darreres aportacions bibliogràfiques:

Potser no hi estarà de sobres invocar, de més a més, la teoria de l'«auto-odi» que sosté Lluís V. Aracil, i que tantes coses pot explicar sobre el desgavell valencià dels nostres dies. (Fuster, 1971c: 324-325)

«Les últimes barraques», el quart dels articles que componen «Notícies del sud», sí que recorda, ja des del títol, *El País Valencià*, amb la combinació que també trobàvem allà entre les aportacions de Teodor Llorente i de Vicent Blasco Ibáñez al «tema de la barraca». És l'article més literari de la sèrie. O millor dit, en el que hi ha més presència literària. Fuster el comença, tanmateix, parlant de la barraca real. De fet, comença parlant de la inexistència de la barraca real, atès que les poques genuïnes que queden es troben en estat ruïnós i les que no són «pura ruïna» n'han substituït tants materials que «només en conserven la forma i l'emblanquinat». Ni les unes ni les altres «ni tan sols aprofiten per a ser ensenyades al foraster curios», més enllà d'algunes que «els encarregats de fomentar el turisme n'han salvat», conclou Fuster (1971c: 326). Certament, però, el punt de vista fusterià queda molt lluny de plantejar aquesta desaparició de la barraca com un problema —tampoc etnogràfic—: ja hem vist com en *El País Valencià* Fuster tendia en general a donar prioritat a la modernització —fins i tot urbanística— si això millorava la vida de les persones. L'argument que aporta en aquest article no pot ser més contundent: «la gent no ha vingut al món per adornar paisatges» (Fuster, 1971c: 326). És per això que en l'article va prenent força l'altra barraca, la barraca literària, la «barraca "símbol"», posada en circulació per Teodor Llorente:

Fou, sens dubte, don Teodor Llorente qui li donà entitat i força. Llorente escriví, el 1883, un poema titulat, justament, *La barraca*. Menéndez Pelayo l'elogià en termes efusius, i figura en totes les antologies de la Renaixença: el paper s'ho mereix, perquè té una ben estimable dignitat literària. Els versos, com era d'esperar, articulen l'estampa idíl·lica de la família rural, laboriosa, feliç, quieta i de bons sentiments. És una visió gairebé horaciana, d'aquelles que només proporciona la propietat rústica i que la propietat rústica té interès a difondre. La miserable barraca hi és ascendida a la condició de «casal d'humils virtuts i honrats amors». (Fuster, 1971c: 327)

Contra aquesta barraca «idíl·lica», Blasco Ibáñez escriu, segons Fuster, la seva novel·la. La de Blasco és, potser, una barraca més real, tot i que segurament el novel·lista en potencia una imatge «un pèl truculenta». Fets aquests plantejaments literaris, Fuster decantarà el seu article cap a plantejaments més aviat d'anàlisi socioeconòmica:

Si «el món patriarcal de Llorente» —és una manera de dir-ho— s'havia esfondrat després de la primera guerra europea, la classe dominant més «específica» del país, la gran «propietat rústica», encara conservava prou força. I tenia aliats seriosos. La reaparició de la barraca-símbol va vinculada a la recuperació política d'aquest sector social. I amb la barraca, els adminicles que li són inseparables: el vestit de «llauradora amb aspecte de regina», verbigràcia. [...] Diuen que ara, al País Valencià, i sobretot a València, comença a haver-hi una burgesia «regular», amb pretensions de dinamisme i disposada a suplantar la vella i estantissa oligarquia dels terratinents. Jo no m'ho acabo de creure. Però, si de cas fos cert això, aqueixa «nova burgesia» —que ja tindria el *handicap* de ser estranyament «tardana»— quedarà molt condicionada per les connexions agràries... amb la barraca-símbol inclosa. (Fuster, 1971c: 328-329)

Certament, aquesta «llauradora amb aspecte de regina» recorda força «las muchachas» que «se disfrazan a la primera ocasión con cualquier traje típico que tengan a mano» (Fuster, 1962b: 53). Recordem, ja ho he apuntat en el capítol anterior, que una reproducció ampliada d'aquesta pàgina 53 d'*El País Valenciano* va ser arrossegada per dues falleres en la Cavalcada del Ninot de les falles de 1963, en el que va ser potser l'element més anecdòtic de tota la campanya impulsada contra Fuster per la publicació d'*El País Valenciano*. Malgrat el mal que aquesta campanya va fer a Fuster —se li van anar tancant les portes dels diaris valencians— el fet que set anys més tard —l'article es publica inicialment el 17 d'octubre de 1969— torni sobre la mateixa imatge demostra la coherència intel·lectual —i fins i tot la valentia— de Joan Fuster.

El darrer article de «Notícies del sud» és «Toros a Castelló de la Plana». Fuster torna ací sobre la tauromàquia i demostra que és capaç d'abordar qualsevol tema i de treure'n el suc. Fuster inicia aquest text amb la narració de l'experiència personal d'una correguda de bous i, molt en la línia de l'article d'opinió en premsa, tot d'una pren posició, encara que en aquest cas sigui una posició més aviat escèptica —la mateixa que es detectava ja en «Taronges, toros i política», del *llibre* anterior:

No sóc dels qui «per principi» estan en contra del toreig, però tampoc no he sabut interessar-me mai en aquesta singular activitat circenca. Ni en aquesta ni en d'altres, com ara el futbol o la boxa. De fet, l'únic circ que ha arribat a entretenir-me —en la meua infància, d'altra banda— és el circ pur, d'acròbates, domadors i pallassos. (Fuster, 1971c: 329-330)

Serà sobre aquest concepte de circ, i aprofitant que sonarà el pasdoble *Pan y toros*, que Fuster bastirà tota la seva argumentació. Els toros, el futbol, la boxa i el circ, presentats com a activitats per a mantenir alienat el poble, amb una connexió final plena d'actualitat i de brillantor per mostrar el relatiu anacronisme de l'espectacle:

«*Pan y toros*», Déu meu! «*Panem et circenses*» en traducció sarsuelera i entranyadament celtibèrica. El vell programa de la Roma oligàrquica i malfardada hi ressuscitava intacte, en plena vigència, a través dels instruments de percussió i de vent d'una dotzena de músics subalterns. La referència erudita posaria pell de gallina a l'observador més escèptic. La veritat és que, en definitiva, «pa i toros» ja gairebé no significa res, en termes estadístics: «pa i futbol», «pa i corín-tellado», «pa i televisió» o «pa i sis-cents» en constitueixen equivalents més estesos. (Fuster, 1971c: 330-331)

Fuster no s'està, però, de fer una descripció molt *sui generis* del funcionament de la correguda. L'òptica aplicada —basada principalment en elements estètics— resulta força divertida: la indumentària és un «compendi de la història d'Espanya: uns vestits evocuen els Àustries, d'altres evocuen els Borbons»; els «*maestros*» són «uns xicots prims i d'aspecte al·lucinat»; els picadors, «feixucs, culons, d'un goya caricaturesc» (Fuster, 1971c: 331). La conclusió de l'article, tanmateix, tornarà a centrar l'atenció sobre l'anacronisme:

Vaig comprar un diari de la tarda, i m'estranyà que en els titulars parlés del Vietnam i de l'or de Mr. Johnson: Dato i Canalejas hi eren més «adequats». Els clients del futbol, de la televisió i del sis-cents estarien, justament, en el mateix cas... (Fuster, 1971c: 333)

Aquestes connexions amb elements d'actualitat —que apareixen al llarg de tot aquest article i de bastants altres— són molt més habituals en textos de caràcter periodístic que en altres tipologies textuais. Tot i que, certament, no són del tot estranyes en textos fusterians de, diguem-ne, més voluntat intemporal, l'espai genèric de la premsa permet amb molta més facilitat la referència a elements que poden

resultar més perennes. També en això, Fuster s'ajustarà a les necessitats discursives de cada gènere.

3.2. *Homes més o menys importants*

Aquest *llibre* ocupa de la pàgina 335 a la pàgina 414 de *Viatge pel País Valencià*. Està seccionat, com l'anterior, en tres *capítols*, que es corresponen a tres personatges valencians: «Don Paco Peris Mencheta», «Memòria de Blasco Ibáñez (1867-1967)» i «Memòria de Josep Martínez Ruiz». Els dos primers es publiquen inicialment en espanyol —i, per tant, se'ns ofereixen traduïts en les obres completes—, però el darrer procedeix d'una publicació ja originalment en català. Els personatges tractats tenen la característica comuna de ser valencians, tot i que presenten, d'una banda, punts de connexió i, d'una altra, profundes diferències. Per exemple, tant Francesc Peris Mencheta com Vicent Blasco Ibáñez afegeixen al seu vessant professional relacionat amb les lletres una intensa activitat política; Blasco i Azorín són tots dos novel·listes; tots tres tenen vincles amb el periodisme: Blasco i Mencheta, fins i tot com a fundadors de diaris... Cal dir, a més a més, que Blasco i Azorín tenen gran presència en *El País Valencià*, com ja hem pogut comprovar a bastament.

Em sembla que no és agosarat afirmar que «Don Paco Peris Mencheta» és l'aportació més *local* al llibre. Es tracta d'una sèrie d'articles publicats en *El Noticiero Universal*, de Barcelona, el 28, el 29 i el 30 de juliol i l'1 i el 2 d'agost de 1967. Una altra vegada, ens trobem davant una sèrie d'articles llargs publicats en període estival. Ara, però, són articles més aviat d'erudició —d'erudició local, certament, per l'enfocament que Fuster hi dona. Com a anècdota cal dir que es publiquen, precisament, en un dels diaris que havia fundat Peris Mencheta. Aquest, concretament, el 1888 —una informació que, d'altra banda, Fuster aporta en un dels articles. Amb tot, i malgrat que Fuster farà una semblança de Mencheta com a periodista, no serà sobre aquest aspecte sobre el qual centrarà exclusivament les seves atencions.

El títol del primer dels cinc articles ja és ben simptomàtic en aquest sentit: «Don Paco i el meu poble». Sueca comparteix amb Peris Mencheta el protagonisme dels articles. Els textos estan bastits, gairebé a parts iguals, sobre la base de documentació —de vegades extremadament local— i de records, de propis i de familiars. Fuster

considera Francesc Peris Mencheta —nascut a València el 1844 i mort a Barcelona el 1916— «un suecà més» i és a partir d'això que va proporcionant informació al lector.

És força interessant la quantitat de referències bibliogràfiques que Fuster ofereix inicialment per presentar part de la biografia de Peris Mencheta:

És estrany que no en parli Carlos García Anné, en l'esbós biogràfic inclòs en l'«Anuario de la Asociación de la Prensa Diaria de Barcelona» del 1924. [...] La dada, en efecte, fou exhumada el 1928 per Josep Navarro Cabanes en el seu llibre *Prensa valenciana*, del qual la prenen després Givanel i Mas i Torrent i Tasis en els seus respectius repertoris del periodisme en llengua catalana. (Fuster, 1971c: 338)

Com he apuntat, es tracta d'una bibliografia força específica, i fins i tot erudita, com Fuster mateix reconeix en aquesta *captatio benevolentiae* del tot metadiscursiva:

El lector em perdonarà el tret d'erudició, d'altra banda, no gens difícil. Tanmateix, potser valdrà la pena d'aprofitar-lo i d'eixamplar-lo, per al propòsit d'aquestes notes. (Fuster, 1971c: 338)

Tanmateix, però, com sol fer sovint, Fuster rebaixa tot d'una el to erudit que les seves afirmacions poden arribar a prendre amb una certa *indeterminació* terminològica —completament pretesa i intencionada— i la incorporació d'expressions lingüístiques que hi aporten oralitat. Uns recursos que, d'altra banda, ja hem pogut comprovar que emprava en *El País Valencià* amb la mateixa intenció:

«La Chicharra» havia tingut una època anterior, tirada en un d'aquells artefactes de multicòpia, denominats —crec— «polígrafs», i ja era obra i art de Mencheta. Pel desembre de 1868, la revisteta passa a una impremta com Déu mana. (Fuster, 1971c: 338)

Un altre recurs habitual que Fuster fa servir per a rebaixar el to erudit —en el fons, és un mer recurs de l'assagisme— és l'estratègia d'aportar dades de manera imprecisa, algunes vegades afirmant que parla de memòria, d'altres, com en aquesta que cito tot seguit, *fingint* que no en té la informació puntual o que li resulta complicat localitzar-la:

No tinc a mà les dades oportunes que em permetin de concretar les eleccions en què don Paco guanyà. (Fuster, 1971c: 340)

Com deia, però, la connexió amb Sueca és el que resulta més suggestiu d'aquesta sèrie d'articles. No sols en el sentit de presentar la relació entre el periodista i la capital de la Ribera Baixa, sinó en la manera en què Fuster va incorporant informació *suecana* —contemporània de Mencheta i contemporània respecte al moment en què Fuster escriu— a partir de dades biogràfiques de Mencheta:

Mencheta, el Mencheta de Sueca, fou, evidentment, conservador: diputat conservador, per definició. [...] Don Teodor Llorente, poeta insigne i conservador encara més insigne, l'acceptà en la redacció del seu diari «Las Provincias». A Sueca, els llauradors acomodats llegien, i continuen llegint, «Las Provincias». Sueca, de més a més, produeix arròs, molt d'arròs, quantitats fabuloses d'arròs, i segons expliquen els historiadors, els arrossers del segle passat —com els de l'actual, ai!— eren proteccionistes, cosa que significa que votaven conservador.

És més, de la informació suecana Fuster passarà a la informació estrictament familiar, també del tot connectada amb Don Paco:

La meva família, pel costat matern, fou un instrument decisiu de l'èxit de Mencheta als comicis. D'això, en parlaré més endavant. (Fuster, 1971c: 340)

I, efectivament, el tercer article d'aquesta sèrie, «Vagues records de família», partirà d'aquestes informacions relacionades amb la seva família. Abans, però, el segon article, se centrarà a explicar-nos un dels *regals* de Mencheta als seus votants: «Un pont sobre el riu Xúquer». El pont serà un exemple —l'exemple més vistós, segurament— de les prebendes que el diputat Peris Mencheta oferia pel suport que rebia dels seus votants. Amb això, Fuster està fent patent les pràctiques de la política de cacics tan pròpies de finals del segle XIX i principis del segle XX —Peris Mencheta va ser diputat del 1898 a 1914 i senador vitalici—:

En els costums parlamentaris de la Restauració era corrent que el diputat premiés la fidelitat de la clientela del seu Districte amb un regal d'aquests. [...] El diputat venia a ser el seu cònsol a Madrid. No sempre ho era. Sovint, el candidat triomfant va ser un senyor desconegut, aliè al petit món local, que, una vegada tenia l'acta en la butxaca, ja no tornava a recordar-se d'aquells qui l'havien votat. Però don Paco estava molt arrelat a Sueca, i això del consolat resultà rigorós i verificable. Els camperols del poble, els *kúlaks* del partit conservador i els seus bracers addictes, necessitaven, de tant en tant, una recomanació, una ajuda burocràtica, un consell, de

cara al laberint administratiu de Madrid: Mencheta els donava un cop de mà. (Fuster, 1971c: 342-343)

Amb tot, sembla que, pel que comenta Fuster, Mencheta no va haver de fer gaires gestos en favor dels seus votants, i no per manca de voluntat del periodista, sinó per la poca inclinació dels suecans a demanar favors —«i, menys encara, a demanar a l'Estat» (Fuster, 1971c: 342). Segurament, l'actitud té molt a veure amb la mentalitat del llaurador. Així doncs, les gestions dutes a terme per a aconseguir el pont sobre el Xúquer es presenten més aviat com un regal que no pas com el resultat de peticions ciutadanes —abans ja havia regalat a Sueca el títol de «ciutat» i el privilegi que l'ajuntament usés el tractament d'«excel·lentíssim senyor».

El que torna a resultar interessant en aquest article és la combinació d'erudició amb la fluïdesa de la dicció fusteriana. D'una banda, trobem la referència al llibre d'Amat de Crist Burguera *Historia fundamental documentada de Sueca y sus alrededores* (dos volums, Sueca, Antonio López y Compañía de Isabel la Católica, 1921-1924), que Fuster esmentarà de manera abreujada i familiar: «la voluminosa *Historia* del meu poble, escrita pel pare Amat de Crist Burguera» (Fuster, 1971c: 342). A més a més, n'extraurà un parell de citacions. D'altra banda, la seva dicció prendrà matisos gairebé col·loquials, per exemple, en recordar les característiques del Xúquer:

El Xúquer sol ser benigne, encara que, ara i adés, li puja la mosca al nas, surt de mare i devasta tot el que troba a la vora. Però ens duu aigua, treball lleial, i fins i tot una mica de paisatge feliç. (Fuster, 1971c: 344)

Veiem com Fuster sempre busca l'equilibri entre els dos extrems de la seva dicció, amb la qual cosa aconsegueix que el lector sempre tingui la sensació d'estar llegint un autor amb un bagatge cultural amplíssim però que mai no resulta pedant. És aquesta, segurament, una de les característiques de Fuster que el fa més excepcional, sobretot si el situem entre els seus contemporanis. N'és un boníssim exemple, i molt adient, el passatge amb què Fuster clou aquest article, en què incorpora al seu discurs la referència a dos escriptors més, dins un context que podríem qualificar de descripció sociològica dels seus conciutadans:

Ací sempre hem pagat la contribució, i sense discutir-la. Potser això és el signe màxim de l'escepticisme mediterrani, com opina Josep Pla. No ho sé. El cas és que paguem. A canvi, l'Erari amb prou feines deixa sentir els seus favors (i valgui la paraula). Don Josep Bernat i Baldoví, que fou alcalde, i també diputat, de Sueca, home extremadament hàbil en l'art de versificar, posà en circulació, allà pel 1840 o 50 un díptic amb aires de consigna:

*Sea nuestra divisa
rescatar, si podemos, la camisa.*

El pont sobre el Xúquer equivalia a rescatar alguna cosa: no pas la camisa sencera, però sí un faldó, una mànega, diguem-ne el coll o un puny... (Fuster, 1971c: 346)

Ja he comentat que «Vagues records de família» és un article en què la família de Fuster pren un gran protagonisme. Podríem dir que resulta, de fet, una mena d'article confessional —en la primera i més recta de les accepcions de l'adjectiu—, tot i que es tractaria més aviat d'una confessió col·lectiva —familiar, en un sentit que inclou gairebé tot el poble, com sol passar als pobles no gaire grans— que no pas d'una confessió estrictament personal. Hauríem de parlar, potser, d'una mena de literatura del nosaltres, pràcticament com a subconjunt de la literatura del jo. I em sembla que Fuster n'és ben conscient, d'aquest caràcter de confessió que tenen els seus records. El darrer paràgraf de l'article —tocat d'una lleugera emotivitat, ben inusual en Fuster però impulsada, sens dubte, pel context del record tènue de l'avi— crec que ho demostra:

No paga la pena d'allargar més l'exhumació d'aquestes vagues rememoracions domèstiques. Venien a tomb, i no he pogut callar-les. Però també és cert que no sabria donar-los major precisió. Tot el que porto dit s'esdevingué molt abans que jo nasqués, i parlo amb dades de segona mà. Sens dubte, preguntant als uns i als altres, buscant en les pàgines dels periòdics locals, fóra relativament fàcil de prolongar l'esbós. Si alguna vegada algú intenta tornar a escriure una biografia de don Francesc Peris Mencheta, haurà de fer allò a què jo ara renuncio. Sigui com sigui, el meu propòsit s'acompleix així. El tema m'ha dut a evocar detalls que em toquen de prop, encara que gairebé escapen al meu record. Penso, sobretot, en el meu avi. Retinc la seva imatge d'home lacònic, calb, gris. Anava per camins i posades, amb el tràfic de cavalleries. Portà moltes vegades la maleta de don Paco, conduí la seva tartana, li comprà vots. Era un subaltern vulgar i corrent i, per a major amarguesa, dels qui no demanaven. Mai no va demanar res, i morí pobre. Però em sembla que tampoc no se li hauria ocorregut de pensar que li devien recompenses. El que feia, ho féu de bona fe, amb el criteri submís de l'assalariat. Finà el 1929 o el 1930, víctima d'una asma penosa. L'enterrarem un dia de pluja agitada. Jo tenia aleshores set o vuit anys. (Fuster, 1971c: 350-351)

El cas és que, a més a més, qualsevol que conegui l'*homenot* que Pla dedica a Fuster (Pla, 1962a) el recordarà —excepte, possiblement, per aquests mots que acabo de citar— tot d'una quan llegeixi aquest article. Els passatges referits a la relació de Peris Mencheta amb la família materna de Fuster són molt similars en tots dos textos —ja he indicat en el capítol II que, de fet, Pla es limitava a reproduir una mena d'informe autobiogràfic que Fuster li havia tramès en una carta del 13 d'abril de 1962 (Fuster, 1997: 270-277). És cert, però, que en «Vagues records de família» Fuster passarà de l'estricta record familiar —i «domèstic»— a l'anàlisi més genèrica de la situació del país. Al capdavant, en aquest sentit, Sueca no era més que un bon exemple del que passava llavors a tot el País Valencià:

La paraula «cacic» ve a la ploma. I no resulta inadequada. Al País Valencià, el caciquisme fou una organització enorme, ferma. Els nostres historiadors encara no l'han abordat amb la penetració que cal, i és una llàstima. Però ja li arribarà el torn. A hores d'ara, per a parlar del tema, només queda el recurs de la tradició oral, inconnexa i fragmentària, i algun o altre text literari. Blasco Ibáñez, en *Entre naranjos*, el tocà de passada. (Fuster, 1971c: 348)

Podem comprovar, novament, com el referent literari és sempre un dels recursos essencials per a Fuster. En aquest cas, Blasco Ibáñez. En l'article següent de la sèrie, «Amb una opinió d'Azorín», Josep Martínez Ruiz. De fet, aquest article sobre Azorín serà una mostra perfecta de la manera com Fuster és capaç d'aprofitar les seves lectures en un article de premsa. Fuster beu directament del capítol XIX del llibre *Valencia*, d'Azorín: «Mencheta o la notícia» (Azorín, 1941, 51-54). I no ho amaga:

«¿Es un género literario la noticia?» Azorín es fa la pregunta al començament d'un capítol del seu llibre *Valencia*. I el capítol es titula, precisament, *Mencheta o la noticia*. Azorín no conegué don Paco fins que es traslladà a Madrid. (Fuster, 1971c: 351)

De fet, com podem comprovar, amb aquesta segona afirmació de Fuster és justament amb la que comença el seu article el de Monòver:

A don Francisco Peris Mencheta no lo conocí yo en Valencia, sino más tarde en Madrid. (Azorín, 1941: 51)

Aquest article —i també el següent, però no d'una manera tan exclusiva— és el més menchetià de la sèrie. Se centra, ara sí, en el Mencheta periodista i n'abandona l'aspecte de polític i, sobretot, deixa de banda Sueca i la família. Les informacions biogràfiques que ens aporta parteixen de citacions de l'article d'Azorín, però tot d'una Fuster va prenent més protagonisme en la seva dicció. Analitza, per exemple, com Peris Mencheta, després de treballar per a Teodor Llorente en *Las Provincias* com a corresponsal de guerra, crea la seva pròpia agència de notícies i, el 1883, adquireix el diari *La Correspondencia de Valencia*, que, per ser vespertí, no entra en competència directa amb *Las Provincias* i *El Mercantil* —conservador i republicà, respectivament. A més a més, apunta Fuster, Mencheta s'adona que el seu espai comercial es troba a oferir un diari que abandoni la referència política i se centri en la notícia —també remarca la importància de vendre'l a la meitat de preu que els competidors. És aquest tret de «productor de notícies» el que Fuster, seguint Azorín, subratllarà de Mencheta. L'article deriva, de fet, cap a una anàlisi de l'activitat periodística des de l'aspecte literari:

I tornem a Azorín: és la notícia un gènere literari? El periodisme, és literatura? Don Francisc Peris Mencheta s'hauria estranyat de llegir aquests interrogants. Ell tractava de complir una funció informativa —per vocació i per guanyar-hi duros—, en la qual l'aspecte literari no tenia res a fer. Mancava de la pretensió de «perdurar», d'aquesta ànsia d'«immortalitat» vanitosa i banal que caracteritza el poeta, el dramaturg, el novel·lista. Tanmateix, Azorín posava el dit en la plaga. Per a escriure qualsevol cosa, una notícia, per exemple, cal saber escriure. I «saber escriure» és l'essencial de la literatura. Tant hi fa que s'escrigui una tragèdia mitològica, un exabrupte líric o la insignificant relació d'un esdeveniment. Potser sigui més delicat escriure la relació d'un esdeveniment que no pas un poema sublim o un drama patètic. «*La noticia ha de ser breve, clara y exacta*», anota Azorín. Ser breu, exacte i clar, quan un té la ploma a la mà, és difícil, difícilíssim. [...] I no acaba aquí l'exigència «literària» de la notícia. Breu, clar i exacte: és «només» un precepte retòric. De seguida, o abans, ve tot l'altre: obtenir la dada, que la dada sigui valerosament precisa, l'amenaça del Codi Penal... (Fuster, 1971c: 355-356)

Considero que la major demostració que Fuster considera el periodisme dins la literatura és el fet que hagi situat Francisc Peris Mencheta entre els *Homes més o menys importants*, al costat de Blasco i d'Azorín.

«L'arrel que no s'asseca» és l'article amb què Fuster tanca la sèrie sobre Mencheta. L'inicia amb una referència a l'emigració, que durant la dècada dels seixanta és força important entre els valencians per motius econòmics, però se centra tot d'una a

analitzar l'emigració de personatges il·lustres, entre els quals cal considerar Mencheta. Mencheta es «trasplanta» a Barcelona i a Madrid —també a Sevilla, on té un diari—, tot i que «ell fou dels menys “desarrelats”» (Fuster, 1971c: 357). Aquest article explota, de fet, la relació de Mencheta amb institucions i personatges valencians: Lo Rat Penat, Teodor Llorente, Constantí Llombart, Bernat i Baldoví, Blasco Ibáñez... Amb tot, però, el que resulta més interessant és l'anàlisi *nacional* que en fa:

Mencheta era un valencià «normal» i no volia embolics. Per descomptat, els valencians «normals» no són excessivament normals com a valencians, i Mencheta no n'era una excepció. [...] El valencià «normal» que fou Francesc Peris Mencheta s'hi produí de la manera contradictòria, o —si més no— desigual, que caracteritza el comportament del ciutadà mitjà del meu país. Potser li sobrava «amor» i li faltava «consciència», en l'accepció «civil» de l'una i l'altra paraula. Estimava molt la seva terra i la seva gent, però no tenia consciència del que aquesta terra i aquesta gent realment eren i podien ser. El tret sembla bastant general entre els valencians de la seva època —i de la nostra (Fuster, 1971c: 358-359)

Fuster situa Mencheta, com veiem, en la «normalitat» dels valencians mancats de consciència nacional i això és el que, segons ell, resulta poc encoratjador. La situació del País Valencià no es pot permetre aquesta «normalitat».

El segon dels *capítols* del llibre *Homes més o menys importants* és «Memòria de Blasco Ibáñez (1867-1967)». S'havia publicat inicialment en els números 1.540, 1.541 i 1.542 (11, 18 i 25 de febrer de 1967) de la revista *Destino*. L'edició original era en espanyol i duia el títol «Recuerdo y juicio de Blasco Ibáñez en su centenario». En incorporar-lo a *Viatge pel País Valencià* Fuster hi afegeix una llarga introducció, «Aclariment», més una mena d'epíleg, encara més llarg, «Nota del 1971» — l'«Aclariment» està datat al juny de 1971 i la «Nota», al juliol. Aquests dos textos redactats específicament per a la publicació en les obres completes representen el 40 % del conjunt final. Hi tenen, per tant, una importància no gens menyspreable.

Fuster explica en l'«Aclariment» les circumstàncies de la publicació inicial: el centenari del naixement del novel·lista el 1967. Aprofita, a més a més, per a fer una anàlisi de la situació política del País Valencià, que permet entendre l'«ignominiós» silenci al voltant de la figura de Blasco Ibáñez. Blasco era —m'atreviria a dir que encara ho és— una figura incòmoda, tant políticament com literàriament: difícil de pair tant des de posicions conservadores com des de posicions progressistes. I és aquesta

incomoditat la que Fuster anirà analitzant en aquestes pàgines introductòries —i també en el *cos central* de la reflexió sobre Blasco. Les «forces vives», conservadores, recorden massa el Blasco revolucionari, tot i que, realment, Blasco ni era tan revolucionari ni tan esquerrà com les «forces vives» pensaven:

Al cap i a la fi, Blasco Ibáñez no fou tan d'«esquerra» com els altres es pensaven. Era un liberal de graduació mitjana, escandalós en els procediments, exagerat en els discursos, obsedit per les peripècies electores, però no exactament un «revolucionari». Ell se'n deia, de revolucionari. Una il·lusió com qualsevol altra: de fet, es limitava a ser «republicà», i gràcies. Però tampoc no convé rebaixar-li el mèrit. Ser liberal, i republicà, en la tristíssima València del silvelisme llorentí, del clero ultraintegrista i de la clientela nostàlgica de Cucala, esdevenia una forma d'heroisme bastant apreciable. No ho discutirem: no podem discutir-ho. Tanmateix, l'actitud de Blasco ja era, en el seu moment, ben poc «alarmant». Calia una estultícia o una ofuscació tan grosses, una por tan mediocre i tan cagada, com les que caracteritzen el sector «dretà» de València, per a no veure en Blasco sinó un explosiu. (Fuster, 1971c: 362)

Malgrat el que Fuster explica, però, acabada la Guerra Civil Espanyola, els llibres de Blasco Ibáñez van ser prohibits i la seva figura condemnada a l'ostracisme més absolut. Tot d'una, tanmateix, Fuster incorporarà elements de la seva història familiar que, com en l'aportació sobre Peris Mencheta, dotaran de nombrosos matisos el seu text:

Per procedència familiar, jo no tenia res de blasquista. El meu pare i els seus eren carlins. Pel costat de la mare, conservadors: oportunistes de don Paco Peris Mencheta. A casa sempre vaig sentir malparlar de Blasco. La qual cosa, com és natural, me'l va fer simpàtic. Quan vaig començar a llegir, de més a més, i vaig compulsar la meua experiència de lector amb els manuals acadèmics i amb les revistes literàries de l'època, també vaig trobar-me inclinat a don Vicent: *Arroz y tartana*, o *La barraca*, em semblaven unes novel·les superiors a *Peñas arriba*, a *Juanita la Larga*, a *La hermana San Sulpicio* i a *La tía Tula*. Encara sostinc aquesta convicció. Els manuals i les revistes de la meua adolescència, de la meua joventut, negaven el pa i l'aigua a Blasco. (Fuster, 1971c: 363)

Tot i que després matisarà la seva afirmació respecte a la qualitat de Blasco, les comparacions amb novel·listes espanyols no deixen de ser simptomàtiques. El considera superior a algunes produccions de, respectivament, José María de Pereda, Juan Valera, Armando Palacio Valdés i Miguel de Unamuno.

Hi ha, així mateix, dos elements més de l'«Aclariment» que em sembla que cal assenyalar. En primer lloc, la reflexió lingüística sobre la figura de Blasco Ibáñez, que

obrirà diferents línies d'anàlisi que derivaran, d'una banda, cap a reflexions de caire més general —podríem dir-ne, fins i tot, nacional— i, de l'altra, cap a plantejaments del tot personals. En segon lloc, la incorporació de material bibliogràfic aparegut sobre Blasco Ibáñez entre el 1967 i 1971, la qual cosa demostra, una altra vegada —i ja n'he apuntades unes quantes— com està d'atent Fuster a les novetats bibliogràfiques. Respecte a les qüestions lingüístiques, Fuster afirma que cal parlar de Blasco «en valencià»:

De Blasco Ibáñez, se n'ha de parlar «en valencià». [...] En «valencià», i, si tan prim es vol filar, en «barceloní». En la llengua de Pompeu Fabra, i valgui la indicació. No serà superflu que insisteixi en això del «barceloní», de tota manera. Ben sovint, penso que una possibilitat d'atacar la desgraciada i ridícula autosuficiència d'un cert «catalanisme» regional —parcial, parcel·lari— és fer el pam-i-pipa d'escriure «en barceloní» des de Sueca. Naturalment, l'operació és innocent i estèril; però dóna una mica de satisfacció. [...] No: no es tracta d'un detall secundari. I si algú creu que ho és, pleguem. Blasco hagué d'escriure en castellà com en castellà va escriure don Jaime Balmes: *tanto peor* per al castellà, perquè l'un i l'altre l'escrivien malament. Ben malament. [...] els primers escrits de don Vicent que arribaren a la impremta van ser en català. Els primers, i en foren els únics: tot s'ha de dir... Em resisteixo, ara i ací, a profunditzar en el problema: en la fuga lingüística de Blasco. Però sí que vull insistir en un altre: per què Blasco Ibáñez ha estat tan marginalment «tractat» en català. Com si no «ens» pertanyés! (Fuster, 1971c: 364-365)

Aquesta discussió el duria, en darrer terme —tot i que sembla no voler-hi entrar del tot— a reflexionar sobre el complex tema de com acarem les obres d'autors catalans —volgudament catalans, indiscutiblement catalans— escrites —volgudament o no— en espanyol. És un tema que han tractat en altres cultures —de fet, la situació va més enllà de la literatura i pot incloure, per exemple, el cinema, on, amb el doblatge, la cosa es complica encara més—, però que ha quedat relativament bandejat en la cultura catalana. El cas de Fuster i la major part de les obres que analitzo en aquesta tesi podrien ser un bon motiu per a encetar aquesta reflexió. No ho faré, però. Només diré que caldrà mirar com han actuat altres cultures, com ara la irlandesa.

Pel que fa a les novetats bibliogràfiques que he assenyalat, Fuster apunta les aportacions de Josep Lluís León Roca —*Biografía de Vicente Blasco Ibáñez* (València, Prometeo, 1967) i *Blasco Ibáñez: política i periodisme* (València, Tres i Quatre, 1970)— i d'Alfons Cucó —*Blasco Ibáñez. Narracions valencianes* (València, Lavinia, 1967) i *El valencianisme polític* (València, Lavinia, 1971). És sobretot a partir d'aquesta nova

bibliografia que Fuster redactarà la nota complementària final. És més, seran aquests llibres de León Roca i Cucó que el faran reconèixer, en un detall d'autocrítica força lloable, que els seus articles sobre Blasco queden «en una situació precària, d'apunts intuïtius o de resum maldestre» i que «són curts, deficitaris, precipitats» (Fuster, 1971c: 366-367). Tot i que li hauria agradat de refer-los, Fuster es decanta en la seva traducció novament pel «*quod scripsi, scripsi*» i els manté com els havia escrits. Hi ha en aquest context una reflexió sobre la seva manera d'escriure espanyol —la pròpia, la de Fuster—, que em sembla força pertinent, perquè confirma que la tendència al casticisme —que ja he apuntat anteriorment— no és casual, sinó completament pretesa:

Les deixo tal com van aparèixer, i la traducció comporta el sacrifici de més d'un petit recargolament retòric. He de confessar que, quan escric en castellà, no sé reprimir-me la temptació de passar per *castizo*, i faig mans i mànegues per aconseguir extrems de subtileza verbal. Ja sé que ningú no m'ho agrairà, i me'n fot. En l'intent hi ha una part d'ironia, que és l'únic recurs d'insolència que ens queda als forçats de la redacció, jornalers que ens deixem expropiar una plus-vàlua lingüística òbvia... Els puritans del monolingüisme no ho comprenen: en comptes de sentir llàstima per nosaltres, ens recusen i ens acusen. Que santa Llúcia gloriosa els conservi la vista, i alabat sia Déu!... En un català maquinal i gris reproduïxo en aquest volum aquelles notes sobre don Vicent. (Fuster, 1971c: 365-366)

El cos central de l'article de Fuster sobre Blasco es titula «En el centenari de Blasco Ibáñez» i és el que recull, traduïts, els tres articles publicats en *Destino* el 1967, com ja he dit. En l'edició catalana, els articles es presenten amb l'únic encapçalament d'un nombre (1, 2 i 3) que divideix aquest apartat central en tres seccions. En l'original, cadascuna d'aquestes tres parts —i, per tant, cadascun dels articles— tenia un títol propi: «Recuerdo y juicio de Blasco Ibáñez en su centenario», «Su obra literaria», «Don Vicente, hombre de acción». Els dos darrers, a més a més, incorporen, abans del títol propi, el del primer article, com si es volgués indicar que aquest és el títol general de la sèrie. Així mateix, cadascun dels articles van encapçalats amb la numeració en romans corresponent: I, II i III. A més a més, la versió espanyola duu uns titolets amb què els articles es divideixen en diferents seccions. Aquests titolets s'eliminen en la versió catalana i són substituïts per un doble espai de separació. Els titolets del primer article són: «El hombre y su tierra», «Un resquemor enconado», «El radicalismo de un conservador», «Folklore y libertad» i «Provincianismo».

Inicialment, el punt de vista que Fuster aplica a l'anàlisi de Blasco Ibáñez és el dels valencians i focalitza més l'atenció en el seu impacte polític que no pas en el literari. És més, com a escriptor, el que sembla interessar-li és justament el fet que escrigui sobre «temes valencians»:

Nosaltres, els valencians, ens congratulem de la insigne graduació que Blasco Ibáñez va aconseguir en els escalafons literaris castellans. Però, sobretot, ens importa el Blasco que va escriure sobre els homes i les coses de la nostra terra, i, potser més encara, el Blasco que va protagonitzar mig segle de vida política autòctona. D'altra banda, i de manera supernumerària, resulta que Blasco Ibáñez, a part dels seus llibres i la seva acció civil, era un tipus excepcional... De tot això em proposo de parlar, en dos o tres articles. Serà la meua participació en les cerimònies possibles. (Fuster, 1971c: 368)

Resulta interessant com, metadiscursivament, Fuster avança, d'una banda, els diferents articles que té previst de publicar i, de l'altra, els dubtes sobre l'interès que els valencians tenen a reivindicar Blasco. En aquest sentit, afegirà:

Blasco Ibáñez és un «fill il·lustre» incòmode, però inevitable. ¿Tindrà l'homenatge les proporcions que hauria de tenir? (Fuster, 1971c: 369)

Tot d'una, Fuster es remunta a l'època en què Blasco —ja mort— sí que va rebre l'homenatge de les classes dirigents, és a dir, el període republicà, de 1931 a 1936. És, possiblement, l'únic moment en què Blasco ha estat del tot reivindicat:

Va venir aleshores la recompensa de llores que li corresponia: un enterrament solemne, l'efígie en els timbres postals, el nom en els rètols dels carrers, i d'altres retribucions retòriques del mateix estil. S'ho tenia ben guanyat, i més, molt més. Però ja hi anava bé. I del 1931 al 1936, almenys, en terres valencianes, el nom de Blasco va encarnar —discutidament, confessem-ho tot— amb categoria emblemàtica el vell i treballat ideal de «llibertat, igualtat i fraternitat» que tanta suor costava. (Fuster, 1971c: 369)

I ací s'acaba tot. Amb l'arribada de Franco al poder, com ja he dit, els llibres de Blasco són prohibits i la seva figura bandejada —el seu republicanisme i el seu anticlericalisme eren incompatibles amb el nou règim—, tot i que, com apunta Fuster, no va ser oblidat. L'agitador polític encara és recordat, pels uns i pels altres. Ara bé, a la dècada dels anys seixanta del segle xx, la figura política de Blasco ja no és

reivindicada tampoc per l'esquerra, que ha començat a situar-se —ha passat més de mig segle des que el Blasco polític era realment actiu en terres valencianes— en posicions distintes a les blasquistes:

en aquestes altures, i tal com va animant-se la cosa, l'esquerranisme que en la seva època practica don Vicent ja ha quedat convertit en pura aigua mineral. Potser el punt més interessant d'aquest centenari és que, pensant en Blasco, molts valencians acabin descobrint que el lleó no era tan terrible com el pintaven. (Fuster, 1971c: 371)

A partir del tercer bloc d'aquest primer article —que en la versió espanyola duu el títol «El radicalismo de un conservador»— Fuster analitza amb bastant deteniment l'actuació política de Blasco, des del seu ingrés en el Partit Republicà Federal fins a convertir-se en el referent del republicanisme al País Valencià. Fuster resumeix les conviccions bàsiques de Blasco —que si eren revolucionàries era més aviat pel context que per si mateixes— en uns pocs mots:

El canvi de règim, en primer lloc: la República. I mentrestant, la resta: anticlericalisme militant, repulsa de la guerra colonialista, desconfiança de cara a l'Exèrcit, afirmació del principi democràtic. (Fuster, 1971c: 372-373)

Fuster, però, no deixa de copsar la «jugada de conservador» de Blasco, que, mentre publicava en les seves editorials, Sempere i Prometeo, literatura socialista i anarquista, mantenia una actitud de defensa de la propietat privada i de desactivació d'actituds més radicalment revolucionàries que la seva, com ara l'«anarquisme autènticament revolucionari» (Fuster, 1971c: 373).

L'últim bloc d'aquest primer article —que va encapçalat amb el títol «Provincianismo» en la versió espanyola— està dedicat a analitzar la relació de Blasco amb Teodor Llorente. La relació era, òbviament —no podia ser-ne una altra— de rivalitat. Això sí, de rivalitat política més que no pas literària. En l'àmbit literari difícilment podien col·lidir:

L'autor de *La barraca* novel·la, en tant que literat, mai no deixà d'admirar l'autor de *La barraca* poema: Blasco dedicà a Llorente els majors tributs de lloança i de deferència. Però el va combatre a mort —és un dir— en el terreny polític. Era el que havia de fer. (Fuster, 1971c: 376)

En aquest sentit, Fuster insisteix a recordar que Blasco va arribar a intervenir com a mantenidor en els Jocs Florals de Lo Rat Penat o que va publicar en català els seus primers textos. Ara bé, els seus posicionaments polítics difícilment podien combregar amb els que es defensaven des de les posicions que dominaven la Renaixença valenciana. És, segons Fuster, el conservadorisme de Llorente el que fa derivar Blasco cap a posicions allunyades del valencianisme:

don Vicent s'ofusca, i es veié obligat, per no ser «regionalista», a ser «provincianista», o, senzillament, «provincià». [...] l'embranchida de llibertat desencadenada per Blasco en el País Valencia tenia, a més del «fre» classista, un «fre» nacional, la «culpa» del qual no ha d'atribuir-se tant al mateix Blasco com a don Teodor Llorente, al seu «Rat Penat» i, en última instància, a les estructures desfasades —cronològicament— de la societat valenciana. (Fuster, 1971c: 377)

Crec que no és sobrer apuntar que tota aquesta anàlisi sociopolítica, centrada ací en la figura de Blasco Ibáñez, té l'espai corresponent en *Nosaltres, els valencians*, on Blasco Ibáñez és, potser, dels autors més esmentats —més en el seu vessant polític, certament, que en el literari. Hi ha, de fet, frases que es repeteixen en totes dues obres. No caldrà insistir-hi més, però.

El segon article dels dedicats a Blasco és «Su obra literaria». El títol és completament transparent. Fuster abandona el Blasco polític i se centra en el Blasco escriptor. Se situa, per tant, en el paper del crític literari, en el qual es troba igualment còmode. Ara bé, en una mena de declaració de principis prèvia, Fuster afirma: «La meua literatura és una altra» (Fuster, 1971c: 379). Malgrat aquest plantejament —i malgrat que constata que Blasco també ha caigut en desgràcia entre els crítics i els historiadors de la literatura—, la defensa que fa Fuster de la qualitat literària del novel·lista és bastant contundent:

I la veritat és que les lletres espanyoles dels últims cent anys no compten amb molts narradors de la seva talla i del seu *brio* creador. [...] En no pocs països més o menys remots, Blasco Ibáñez continua sent l'únic literat espanyol modern que és conegut i llegit fora dels cercles especialitzats. Els aristarcs celtibèrics, mentrestant, es mantenen encara prou refractaris a la consideració i a l'estudi de don Vicent. (Fuster, 1971c: 378)

Les causes d'aquesta «apatia» o «negligència» no deuen ser polítiques, segons Fuster, si més no fora del País Valencià. D'entrada apunta l'animadversió dels companys de professió, bàsicament, per l'enveja que provocava, d'una banda, el fet que Blasco guanyés diners, molts diners, amb les seves novel·les i, de l'altra, la repercussió internacional que els seus llibres —traduïts, és clar— van tenir. Totes dues coses devien ser difícils de pair «per a les *tragaderas* carpetovetòniques» (Fuster, 1971c: 380). I encara havia d'arribar-li l'èxit del cinema, encara més cosmopolita.

Fets aquests apunts previs respecte a la recepció de Blasco, Fuster centra aquest article a analitzar-ne la trajectòria literària. Assenyala que un dels primers mentors de Blasco va ser Constantí Llombart, que el va induir a escriure en català, tot i que ben aviat va abandonar el català com a llengua literària. Tanmateix, Fuster subratlla que «El castellà de Blasco, segons el dictamen dels tècnics, resulta incorrecte i desballestat» (Fuster, 1971c: 382) a causa del seu bilingüisme.

El primer Blasco, segons Fuster, devia estar més influït per Eugène Sue i Manuel Fernández y González que per Victor Hugo, tot i que Blasco el reivindicés com un dels seus referents inicials. Era, per tant, una novel·lística «del més pur estil fulletonesc» (Fuster, 1971c: 383). En iniciar el seu «cicle valencià» —*Arroz y tartana*, que Fuster considera la seva millor novel·la, *Flor de mayo*, *La Barraca*, *Entre naranjos* i *Cañas y barro*— Blasco ja entra de ple en l'estètica del naturalisme, amb Émile Zola com a referent. Cal apuntar que, en analitzar aquest «cicle valencià» de Blasco, Fuster insisteix a introduir la mateixa problemàtica dels tòpics que ja li havia servit per a iniciar *El País Valenciano* tot i que en la guia l'havia presentat associat a la frondositat del territori, al «Valencia, jardín de flores». Ací la imatge del País Valencià serà «*de pandereta*»:

El «cicle valencià» de Blasco ha donat ocasió a una complicada sèrie d'equívocs prou desafortunats, respecte a València i als valencians. Circula pel món una imatge virolada i confusionària de la meua terra, literalment *de pandereta*, que, si no arranca de les narracions de don Vicent, en trau una bona part de la seva energia. Això, m'apresso a indicar-ho, no és culpa de Blasco. D'entrada, l'«àrea» que abracen les novel·les i els contes «regionals» de Blasco és molt reduïda: de fet, només la ciutat i la seva Horta, l'Albufera, i un petit tros de la Ribera de Xúquer. El País Valencià és molt més que tot això. D'altra banda, la visió blasquià de l'«àrea» esmentada no era tan eufòrica i de pas-doble com han pretès els seus divulgadors i les vestals de l'amor propi local. Blasco va usar i va abusar sovint del pintoresquisme: el paisatge, el poble bulliciós, les festes, li brindaven fàcils excuses per a la «descripció», i ell hi

buscava la nota vivaç, bigarrada, moguda. Però, en substància, mai no va amagar la veritat amarga, dramàtica, gairebé desoladora, d'allò que constituïa el teixit «real» d'aquella societat. (Fuster, 1971c: 384-385)

Fuster tanca l'apartat sobre el «cicle valencià» de Blasco parlant de «les dues *Barraques* cèlebres, la de Blasco i la de Llorente» (Fuster, 1971c: 385), un tema que, com ja hem pogut comprovar, resulta gairebé recurrent en l'obra fusteriana que forma part del corpus que estudio. Després apunta, tot i que no l'analitza amb tanta profunditat, el «cicle social» —*La catedral, El intruso, La bodega, La horda*—, en què Blasco cercarà nous espais físics per localitzar temes vàlids per a les seves narracions. En aquestes novel·les «Blasco s'embolica en les disquisicions sobre la “*decadencia de España*”, que per aquells dies tramaven els homes de la “*generación del 98*”» i, per tant, hi entra en conflicte, tot i que des de posicions —ideològiques i estètiques— difícilment compatibles.

Analitzat Blasco des dels punts de vista ideològic i literari, finalment, el tercer article d'aquesta sèrie en tracta el vessant més humà, d'home d'acció excepcional:

Vicent Blasco Ibáñez era un exemplar humà d'excepció. [...] Donà la cara, i fins i tot s'embranchà en empreses supèrflues, de notable importància econòmica i social, endut per un impuls irreprimible de «fer»... (Fuster, 1971c: 387).

En primer lloc, Fuster s'aproxima al Blasco agitador, a l'agitador polític, evidentment, en una situació de sucursalisme com la que vivien els partits polítics llavors. Subratlla les capacitats oratòries de Blasco, tot i que mai no les va arribar a mostrar en el parlament, perquè el seu espai natural era més el dels avalots que el de les Corts, era el carrer, on es dedicava a «desbaratar processons, trencar urnes, xiular l'arquebisbe, manifestar-se estentòriament, i alguna altra menuda barrabassada pel mateix estil» (Fuster, 1971c: 391).

Abandonada la política, Blasco, sempre inquiet —«Don Vicent portava molta inquietud dins del cos» (Fuster, 1971c: 392)—, fa via cap a l'Argentina. Inicialment, a oferir-hi una sèrie de conferències i, posteriorment, a fundar-hi dues colònies: Cervantes i Nueva Valencia, a la Patagònia i Corrientes, respectivament. Va fracassar en aquesta empresa i va abandonar les colònies el 1913.

Finalment, Fuster analitza les altres *empreses* de Blasco, que es relacionen bàsicament amb l'escriptura: la gestió dels seus èxits internacionals, impulsats, inicialment, per la traducció al francès de *La barraca*; els viatges «per tenir matèria de què escriure» (Fuster, 1971c: 396), els projectes editorials en què va publicar, sobretot, traduccions d'assajos polítics, novel·la francesa, clàssics grecs i llatins... El darrer apunt que fa Fuster sobre Blasco té a veure amb la traducció de la seva obra:

No crec que cap altre escriptor en castellà, exceptuats Cervantes i potser —ho dubto— García Lorca, han estat traduïts a tants idiomes com Blasco Ibáñez... Fins i tot fou traduït a la llengua de la seva terra. Ho féu Miquel Duran i Tortajada. Duran ens va «restituir» *La barraca* i *Flor de maig*: més val això que no res... (Fuster, 1971c: 397)

Com ja he dit, Fuster clou aquest *capítol* sobre Blasco Ibáñez amb una mena d'epíleg «Nota del 1971». En certa manera, Fuster ja avança aquesta nota en les darreres línies de l'«Aclariment» inicial:

Com que el tema té un cert ganxo, i com que el mateix León Roca hi aporta un text poc conegut de Blasco, no estarà de sobres sotmetre'l a nou examen, ni que només sigui en quatre ratlles urgents. Ara com ara, no puc fer-hi més. (Fuster, 1971c: 367-368)

Les «quatre ratlles urgents» que Fuster dedicarà a analitzar el valencianisme —o l'antivalencianisme— de Blasco seran la desena de pàgines que constituïran aquesta nota. Fuster hi remarca el respecte que Blasco i Llorente es tenien «a nivell literari» (Fuster, 1971c: 397), malgrat situar-se políticament i estèticament en mons diferents. Des dels diaris *El Pueblo* i *Las Provincias*, ara s'insultaven ara s'enviaven floretes. Segurament, s'insultaven més que s'enviaven floretes. Blasco, ja ho hem dit, fins i tot va arribar a participar en actes de Lo Rat Penat, però, segons Fuster, el distanciament entre aquesta institució i Blasco es dona a partir de la mort de Constantí Llombart, el 1893. I, amb això, ben probablement, s'aprofundeix la seva *renúncia nacional*. Fuster es ben contundent en l'anàlisi:

Blasco s'estrenà políticament com a «federal». [...] El «valencianisme» de don Vicent no sobrepassava el Camí de Trànsits: més enllà, potser ja no hi havia cap «necessitat» d'obtenir actes de *concejal*. Era una falta tremenda d'imaginació; era,

sobretot, una alegre negativa a assumir responsabilitats de cara al poble valencià, en tant que «poble» i en tant que «valencià». (Fuster, 1971c: 403)

És més, vist amb els ulls d'un analista del 1971 —que ja ha establert les bases del que haurà de ser la línia d'acció política si el País Valencià vol emprendre una recuperació nacional allunyada del provincianisme—, Llorent i Blasco —i, sobretot, els seus seguidors— se situen, pràcticament, en el mateix bàndol:

Per als qui, com jo, ens mirem aquestes peripècies des d'una perspectiva «valenciana» normal i corrent, mitjanament desalienada, don Vicent i don Teodor fan la impressió d'anar del bracet, concordats i somrients, pel carreró sense eixida de la «província»... Avui, els hereus de l'un i de l'altre, despolititzats, parlen del Mercat Comú, de la «industrialització» de la *región*, i d'altres fantasmagories... Les dues «barraques» han acabat per ser una sola «barraca»: barraca de fira o barraca de falla... (Fuster, 1971c: 405-406)

Finalment, el darrer *capítol d'Homes més o menys importants* és «Memòria de Josep Martínez Ruiz». Segons el que declara Fuster, l'edició incorporada a *Viatge pel País Valencià* «és un article ampliat procedent del que amb el mateix títol fou publicat a "Serra d'Or" (abril 1967)» (Fuster, 1971c: 336). Tanmateix, comprovat el text original, concretament en el número d'abril de 1967 de *Serra d'Or*, pàgines 71-72, jo diria que no hi ha cap variació entre una publicació i l'altra, més enllà d'algun canvi lingüístic. Podríem resumir aquest capítol dient que es tracta d'una anàlisi d'Azorín feta en clau catalana. És, certament, una anàlisi feta en un moment de màxima actualitat: Azorín havia mort el 2 de març de 1967 i l'article es publicava al mes següent.

Com en tants altres textos, Fuster comença el comentari «pel cantó de l'idioma» (Fuster, 1971c: 407). De fet, en aquest cas, més que començar per aquest cantó, podríem dir que és l'únic cantó que té en compte. El primer que subratlla Fuster respecte a Azorín és la consciència que el monoverí tenia de la unitat de la llengua catalana:

Ell sempre va emprar el terme hereditari, condicionat per la tradició: «valencià». Era inevitable. De tota manera, no ho feia amb vel·leïtats segregadores. Repetirem, un cop més, el record d'aquelles paraules d'*Una hora de España: «Cataluña es Valencia, y es Alicante, y es Mallorca.»* La frase fou redactada pensant en els ametllers: «*Los almendros crecen en Cataluña, en Valencia, en Alicante y en Mallorca...*» En l'evocació, la imatge dels ametllers comuns esdevenia tàcitament

simbòlica: enunciava una «unitat» profunda, i l'idioma en formava part. (Fuster, 1971c: 407)

Aquest «Repetirem» tan clarament metadiscursiu evoca tant *Nosaltres, els valencians* com *El País Valencià*. En tots dos llibres —ja ho he apuntat en el capítol anterior—, apareix reproduïda aquesta citació: en el primer llibre la citació és pràcticament la mateixa; en la guia és bastant més llarga, però no hi ha la referència bibliogràfica.

A partir d'ací, la situació de bilingüisme que es dona en l'àmbit familiar d'Azorín permet que Fuster amplii la seva perspectiva i en faci una petita reflexió de caire sociolingüístic, que acaba tenint repercussions, també, en l'Azorín escriptor:

el pare d'Azorín i de don Amanci era de Yecla, això és, murcià; la mare, de Petrer, és a dir, catalanoparlant. Val la pena de precisar-ho. Donats els costums del país, la llengua familiar dels Martínez Ruiz havia d'ésser el castellà. De més a més, eren una casa benestant —almenys, a nivell de poble petit—, i a les cases benestants valencianes l'ús del castellà té un valor sumptuari molt definit. Ara: hi havia, també, la llengua del carrer, la de Monòver. L'Azorín infant va «absorbir-la» espontàniament no podia deixar de fer-se-la «seva». El bilingüisme domèstic, en casos com aquest, era i és lluny d'implicar una castellanització efectiva. El vernacle local acaba imposant-s'hi, i el castellà es queda, malgrat tot, en idioma escolar i postís. Per a la formació de l'escriptor, la duplicitat lingüística d'origen resultava un factor decisiu. (Fuster, 1971c: 408)

Les repercussions sobre l'Azorín escriptor no vindran, però, pel cantó de la tria de llengua: Azorín, a diferència de Blasco Ibáñez, mai no es planteja d'escriure en català. Això no vol dir, però, que Azorín no estigués atent a la situació literària valenciana, que, en els anys en què va viure a València —1888-1896—, anava poc més enllà dels versos que generava la dèbil Renaixença valenciana. I, d'aquests, segons la citació que reproduïx Fuster, Azorín només en salva Querol. Teodor Llorente, només és, per a Azorín, un «excelente traductor» i un «mediano historiador» (Fuster, 1971c: 409). És més, en voler-se professionalitzar, Azorín es veu abocat a traslladar-se a Madrid: «Barcelona, o el “català”, no se li presentava, en efecte, com una alternativa» (Fuster, 1971c: 410).

Per acabar, la reflexió lingüística durà Fuster a plantejar-se com escriuen en espanyol els escriptors valencians. I en aquest context, tornarà a repetir una citació que ja havia aprofitat en *Nosaltres, els valencians*:

«¿Cómo escriben castellano los nativos de Valencia? Cuestión ésta conmovedora para el autor de estas líneas. Para el autor de estas líneas tratar esta cuestión es como poner el pulpejo del dedo, todo lo delicadamente que se quiera, en una carne sensitiva, palpitante y dolorosa.» Des de les darreries del xv, les lletres castellanques s'han nodrit d'una abundant aportació al·lògena: de catalans —incloent-hi valencians i balears—, de gallecs, de bascos, fins i tot de portuguesos. Aquests escriptors perifèrics han callat, habitualment, el «drama» idiomàtic que han hagut de passar. Azorín n'és una excepció i dona testimoni del seu. Ben mirat, és possible que tota la literatura d'Azorín no sigui, en el fons, sinó un esforç per digerir aquell drama i extreure'n un rendiment estilístic. La seva prosa està construïda —a pols— amb intel·ligència més que no pas amb mots. Per paradoxa, el resultat constitueix un *testo di lingua* preciós, límpid, fora de sèrie. (Fuster, 1971c: 411)

Fuster considera, però, que també caldrà tenir en compte, a banda de l'idioma, el fet que Azorín sempre tingui present «el paisatge i l'esperit del seu país» (Fuster, 1971c: 412). Tot això el durà a plantejar-se novament —en certa manera, s'ho havia plantejat també en parlar de Blasco Ibáñez— quin tractament respecte a la història literària hauran de rebre autors com Azorín:

¿Què n'hem de fer, nosaltres, els catalans, amb Azorín? No em proposo de plantejar un problema fictici. Tots hem convingut, ja —i Jordi Rubió ens ho ha advertit amb una insistència alligonadora—, que no podem «concebre» la cultura catalana sobre la base exclusiva o exclusivista de l'idioma. La nostra cultura, pels atzars de la història, ha estat i encara és plurilingüe. Hem repartit la producció autòctona amb altres llengües: el llatí, el provençal, el castellà, el francès, l'italià... com a mínim. I no solament tenim dret i obligació de reclamar per a nosaltres allò que els nostres han escrit amb paraules alienes, sinó que el treball sostingut en el llenguatge genuí seria històricament intel·ligible si el trèiem del context poliglota on ha sorgit. (Fuster, 1971c: 413)

Fuster reivindica sense contemplacions que aquests autors formin part de la «cultura catalana» (Fuster, 1971c: 414).

3.3. *Hi ha més catalans encara*

Aquest és el més breu dels *llibres* que completen *Viatge pel País Valencià*. Correspon a l'aportació que fa Fuster a la publicació *Dolça Catalunya*, de l'Editorial Mateu (Barcelona, 1970). La col·laboració de Fuster apareix en el fascicle número 63, pàgines 361-380, que pertany al volum III dels vuit que componen aquesta obra enciclopèdica. Es tracta d'un text redactat directament en català. És el més identitari,

el que té més càrrega d'anàlisi històrica i, sens dubte, el més programàtic dels incorporats a *Viatge pel País Valencià*.

Quant a la concepció general, aquest text recorda bastant el llibre *Qüestió de noms* —alguns passatges també connecten, certament, amb *El País Valencià* i *Nosaltres, els valencians*. De fet, la pregunta inicial que Fuster intenta respondre ací és: «¿Què passa, què ens passa, a nosaltres, catalans, amb la qüestió del nom?» (Fuster, 1971c: 417). I, a partir d'aquesta pregunta, analitza diferents aspectes. El punt de vista és, clarament, el de recerca d'una identitat catalana conjunta, unitària. Per a això, partirà dels fets històrics però amb voluntat d'establir un camí de futur comú.

El text apareix seccionat en diferents apartats. El primer és «Les accepcions possibles», on Fuster analitza l'abast que el terme *català* ha tingut en diferents èpoques. Resulta interessant assenyalar que la primera cosa que apunta és que el fenomen de la polisèmia associat al gentilici no és exclusiva del cas català:

La majoria de les designacions ètniques o nacionals han sofert, a través dels segles, canvis d'abast o d'ús, i la nostra difícilment hauria pogut ser-ne una excepció. Les circumstàncies «polítiques» hi han intervingut d'una manera decisiva, i seria ben interessant de resseguir-ne les peripècies. (Fuster, 1971c: 417-418)

Tot seguit, Fuster farà un resum de l'abast que el terme pot tenir. De manera força excepcional en la seva obra, Fuster dividirà la informació en tres epígrafs identificats amb lletres (*a*, *b* i *c*). En el primer, recorda que inicialment el terme *català* identificava tots els súbdits del rei d'Aragó. Posteriorment, es restringia als qui parlaven català. Finalment, es redueix al Principat de Catalunya, tot i que, insisteix, també s'aplica als rossellonesos, als andorrans i als algueresos. En l'apartat central dels tres, el referit a la identificació per qüestió de llengua, Fuster reprèn la citació que ja havia aprofitat en *El País Valencià*, *Nosaltres, els valencians* i *Qüestió de noms*:

«Són vers catalans» i «parlen del bell catalanesc del món», deia Ramon Muntaner dels habitants d'Alacant i d'Elx, en el XIV. (Fuster, 1971c: 419)

Ja he insistit a bastament que, en aquest aspecte, tots tres llibres es poden considerar del tot coherents, unitaris, malgrat les profundes diferències que presenten respecte a la dicció per motiu de gènere.

En *Hi ha més catalans encara* Fuster aporta, però, «Una quarta accepció del mot» (Fuster, 1971c: 420): la pirinenca, que exemplifica amb un poema de Joan Maragall. D'acord amb aquesta accepció, que s'acosta més a un somni gairebé romàntic que a una realitat —Fuster titula l'apartat «El “somni” de Maragall»—, el Pirineu aglutina una certa manera d'entendre la catalanitat, relacionada, inicialment, amb el fet històric de l'hegemonia que els reis catalans van intentar tenir sobre els territoris a una banda i l'altra dels Pirineus, però que mai no van aconseguir després de la derrota a Muret. Amb tot, insisteix Fuster, el sentiment hi queda i arriba fins als nostres dies:

Sis o set-cents anys després d'aquestes peripècies, encara hi ha, entre els habitants de la Catalunya Vella, i entre els veïns de Barcelona, un pèl de nostàlgia del mite pirenaic. La *Glosa* de Maragall en representa un estat agut. I, de més a més, fins i tot quan la «nostàlgia» no hi és, hi perdura una inèrcia ben significativa: la tendència a «pujar», a marxar cap al Nord. Ho podem observar en els costums dels barcelonins. Quan s'animen a sortir de casa, per al descans estival, per a l'excursió esportiva, piadosa o folklòrica, per passar l'estona amb un tema arqueològic o literari, trien sempre una ruta que vagi cap amunt: cap al Pirineu. Ja ho feien així, en els temps que es desplaçaven amb tartana o a peu, i continuen fent-ho avui amb els sis-cents i amb els autocars col·lectius. [...] Són una minoria els qui davallen a Tarragona, i ben pocs els que han arribat fins a Tortosa. Morella, Peníscola, València, Xàtiva, Dénia, Elx, cauen ja fora de la seva imaginació. (Fuster, 1971c: 422)

Resulta interessantíssima la brillant connexió que fa Fuster entre el referent històric i la realitat contemporània, entre el poema de Maragall i el sis-cents... I com hi incorpora el fenomen del turisme.

Amb tot, i malgrat aquesta «temptació “septentrionalista” de Barcelona» (Fuster, 1971c: 423), el cos central d'aquest *llibre* se centra a reivindicar la catalanitat del País Valencià i de les illes Balears: «Les altres Catalunyaes» és el títol de l'apartat, que conté, òbviament, una referència a la conquesta d'ambdós territoris i a la repoblació, exclusivament amb catalans a les illes i amb catalans —majoritàriament— i aragonesos al País Valencià.

En els dos apartats que segueixen —«La primera divisió» i «Més diferències»— Fuster va desgranant els motius que provoquen un cert distanciament d'aquests territoris respecte al Principat, que ja s'inicien en l'acte fundacional, perquè, tot i que «Jaume I, en certa manera, “construï” els Països Catalans», també va ser «el primer a sembrar-hi els gèrmens de dissolució», en «erigir el País Valencià i Mallorca en

“regnes” a part» (Fuster, 1971c: 426-427). Tanmateix, Fuster insisteix que aquesta manera d’actuar és, senzillament, pròpia d’un moment històric diferent, i d’una concepció «patrimonial dels seus Estats, similar a la que tenien tots els reis i reiets de la seva època» (Fuster, 1971c: 427). És a dir, del tot habitual.

Cap al final del segle XIV es donen, segons Fuster, les primeres mostres de «dissidència» dels territoris conquerits. Precisament, al País Valencià va prenent cos una mena de «“patriotisme” particular» (Fuster, 1971c: 429), que comença associat al fet polític del regne propi però que també incorpora confusions amb la denominació de la llengua. La situació es complica força, d’acord amb l’anàlisi que ofereix Fuster, quan, «les minories cultes dels Països Catalans començaren a adoptar el castellà per a les seves ocupacions literàries» (Fuster, 1971c: 431).

En els dos darrers apartats —abans d’un brevíssim «Final»— Fuster se centra a fer propostes de futur: «De l’enyorança a la voluntat» s’inicia amb la Renaixença, perquè representa «un redescobriment de la “unitat”» (Fuster, 1971c: 433); inicialment, només, unitat lingüística —i, a més a més, sota el nom de llemosí. L’apartat «L’últim malentès» és ja completament programàtic:

Personalment, i parlant de «nosaltres, els valencians», jo, més d’una vegada, he escrit: «Dir-nos valencians és la nostra manera de dir-nos catalans.» Crec que l’afirmació, amb els canvis pertinents, podrien repetir-la balears i rossellonesos. Però no sé si totes les seves implicacions salten a la vista. De fet, no basta «dir-nos» valencians, balears, rossellonesos o «catalans». Cal ser-ho: ser valencians, balears, rossellonesos, «catalans». I no uso el verb «ser» amb cap intenció metafísicament tèrbola, nacionalista o no. Es tracta, només, de prendre consciència d’unes vinculacions immediates, de societat palpitant i específica, i de respondre-hi. Aquesta mena de compromís o de fidelitat, a la curta o a la llarga, comporta el redescobriment de la nostra identitat última. Aleshores «ser valencià» o «ser mallorquí» no contradiu el fet de «ser català». I és aleshores quan ens adonem que la diversitat de noms és una qüestió accidental i subordinada. El malentès s’esvaeix.

Les Catalunyaes diverses i reunides constitueixen un projecte, una esperança, una realitat: una mica de cada cosa. Per començar, amb això en tenim prou. (Fuster, 1971c: 438)

4. ALICANTE Y LA COSTA BLANCA

Aquest llibre de 1965 és el que més s’aproxima al que podríem considerar una guia turística *ad usum* de forasters entre els materials de descripció del territori que publica Joan Fuster. En aquesta, Fuster s’ajusta a unes pautes editorials molt més estrictes que les que s’havia trobat a l’hora d’acabar la redacció d’*El País Valencià*. El llibre pertany

a la col·lecció «Guías Planeta», dirigida per Baltasar Porcel. Aquesta col·lecció té dues sèries: «Ciudades y Paisajes» i «Arte y Folklore». La guia de Fuster s'incorpora a la primera sèrie i és la quinzena de les que apareixen. De l'àmbit català es publiquen, abans que *Alicante y la Costa Blanca: Barcelona, Costa Brava, Montserrat, Tarragona, Mallorca, Ibiza, Menorca*. Així mateix, es publica també abans *Madrid*, que presenta la característica especial que, com en el cas de Fuster, l'autor, Juan Antonio Cabezas, era el mateix que havia rebut l'encàrrec per part d'Edicions Destino d'escriure la guia corresponent a aquesta ciutat per a la col·lecció «Guías de España». Totes les guies de la col·lecció «Guías Planeta», amb un format clarament de butxaca (19 × 12,5 centímetres) i tapes dures, es completen amb nombroses fotografies en color i en blanc i negre —sempre en pàgines independents, fora de text, que no computen en la paginació de la guia—, amb peus de fotografia generalment asèptics. Així mateix, en la pàgina de crèdits se n'anuncien traduccions al francès, a l'anglès, a l'alemany i a l'espanyol. Estan concebudes, sens dubte, per a turistes. *Alicante y la Costa Blanca* té 92 pàgines.

L'estructura general del llibre es repetirà en totes les guies. Per tant, en aquest cas els autors no tindran llibertat per a establir-hi els seus propis criteris. L'estructura fixa de la guia és la següent: «Introducción», «Datos geográficos», «Trayectoria histórica», «El folklore», «La ciudad» —en el cas de la guia de Fuster: «La ciudad de Alicante»—, «Excursiones por la provincia» —sis excursions per a recórrer la província d'Alacant—, «Direcciones útiles». Els subapartats en què es divideix el darrer apartat són el que més clarament demostra que ens trobem davant una guia molt turística: «Agencias de viajes», «Autobuses», «Bancos», «Clubs», «Consulados», «Espectáculos», «Hoteles y pensiones», «Organismos oficiales». Una sèrie d'usos tipogràfics —negretes, cursives, abreviatures...— facilitarà al lector una ràpida localització de la informació. Podríem dir que aquesta col·lecció es troba als antípodes del que havia qualificat com a «guies d'autor». Ans al contrari, l'estructura està concebuda perquè el lector, com a turista, pugui passar d'una guia a una altra amb la mateixa facilitat amb què viatja d'una ciutat a una altra. Queda descartat, per tant, el viatge amb el dit sobre el mapa o assegut a la llar de casa. El lector autòcton, a més a més, tampoc no és considerat com a lector model de la guia.

Fuster s'ajusta a les pautes que estableix la col·lecció, ressitua la seva dicció i, sense perdre la mestria que el caracteritza, s'acosta a un to més periodístic, típic d'aquesta mena de publicacions. Abandona, per tant, el to irònic i la voluntat de criticar els tòpics. Evita, així mateix, fer cap comentari negatiu. El text és eminentment promocional. Des del punt de vista discursiu, fa servir, a més a més, una primera persona del plural que incorpora el lector, declaradament un turista, com a acompanyant en el viatge. L'objectiu queda clarament fixat en el darrer paràgraf de la «Introducción»:

La presente guía aspira a ayudar al turista en su recorrido. Pretende facilitarle el dato indispensable y la sugerencia útil, con los que el viaje resulte cómodo y exhaustivo. En estas páginas hemos procurado reseñar cuanto merece ser visto y visitado, definir a grandes rasgos el carácter de las tierras y los hombres, orientar acerca de los detalles importantes y precisos. Estamos seguros de contribuir así a que la estancia del lector en Alicante y su provincia sea más grata, más comprensiva, más fructuosa. (Fuster, 1965: 7-8)

I, certament, hi trobem un nivell de detall en les dades que no trobàvem en *El País Valenciano*. Per exemple, el primer que fa Fuster, després de la introducció que acabo d'esmentar, és donar-nos les coordenades exactes que limiten la província d'Alacant —«entre los paralelos 37° 57' y 38° 48' de latitud N., y los meridianos 2° 43' y 3° 53' de longitud al E. de Madrid.»— i l'extensió total —«5.863 Km» (Fuster, 1965: 9). A més a més, al llarg de tota la guia seguirà la mateixa estructura a l'hora de donar la informació. En cada excursió hi ha, al principi, en negreta, els pobles que s'hi visitaran i la distància total aproximada que caldria recórrer per completar el recorregut. Després, fa una breu introducció a l'excursió, sovint amb referències a les carreteres que cal prendre, i, tot seguit va donant la informació de cada municipi de manera concreta, amb paràgrafs que es compaginen amb dobles espais de separacions. De cada municipi, que apareix destacat en negreta en la denominació espanyola, se'ns n'ofereix, quan en té, la denominació catalana, entre parèntesis i en cursiva. Sistemàticament, sovint també entre parèntesis, el lector hi trobarà la distància en quilòmetres al municipi visitat anteriorment. Són informacions, òbviament, molt pensades per a un turista real, que ha de planificar el seu viatge. I s'allunyen totalment del tipus d'informació que trobàvem en *El País Valenciano*. Heus-ne ací un exemple:

San Juan de Alicante (*Sant Joan d'Alacant*) (a 7 Km). Es la más extensa playa de esta costa: casi 7 Km. de borde continuo de arena fina, blanca, irreprochable. Frecuentadísima por los veraneantes, dispone de grandes hoteles de lujo, restaurantes, campings, etc. (Fuster, 1965: 45)

Aquest és el to general —respecte a la informació donada i respecte a la dicció— que caracteritza *Alicante y la Costa Blanca*. Amb tot, però, de tant en tant, Fuster es permet unes petites llicències que l'aproximen —molt lleugerament— a les «guies d'autor». Quan pot, fa referència als autors que havien marcat *El País Valenciano*. Per exemple, en arribar a Oriola, parlarà de Gabriel Miró i, òbviament, Azorín serà el personatge estrella de Monòver —són referències molt breus: superficials (Fuster, 1965: 63 i 67), però hi són; cal dir, a més a més, que l'apartat «Trayectoria histórica» inclou un breu subapartat de «Personajes importantes» (Fuster, 1965: 22-23), en què destaca aquests autors, entre altres, com ara Miguel Hernández. A banda d'això, Fuster clou la guia amb una mena d'epíleg que, sota el títol «Final», és pràcticament calcat a l'«Adiós» d'*El País Valenciano*. El «Final» és aquest:

Hemos llegado al término de nuestro viaje. De su tránsito o de su estancia en tierras alicantinas, el turista se llevará, con toda seguridad, un recuerdo feliz, de aquellos que no se borran. No ha perdido ni un ápice de vigencia el elogio que del País Valenciano hiciera en el siglo XIV fray Francisc Eiximenis: «sol l'esguard enamora los hòmens que hi vénen d'altres terres, que no se'n poden eixir sinó ab desplaer...» («ya su sola vista enamora a quienes llegan de otras partes, y no pueden dejar estos lugares sino con disgusto»). El forastero quedará herido por la nostalgia: por el deseo de volver. Y lo hará de nuevo, una y otra vez. Porque vale la pena. (Fuster, 1965: 80)

Certament, Fuster situa aquest adéu en terres alacantines —el context l'hi obliga—, però la resta del text és pràcticament el mateix. Això sí, la melangia que es detectava en l'«Adiós» d'*El País Valenciano* es transforma en felicitat en *Alicante y la Costa Blanca*. Segurament, una guia turística d'aquesta mena no es pot permetre un to diferent. El lector vol saber que gaudirà al màxim de les terres visitades, i que el record que li'n quedarà serà del tot plaent. Interessant, així mateix, que Fuster ofereixi la traducció dels mots d'Eiximenis. Fuster té clar que el lector model no ha de ser, com apuntava una mica més amunt, autòcton. A *contrario sensu*, el fet que en *El País Valenciano* Fuster no hagués ofert la traducció del text d'Eiximenis confirma la idea que

en aquest cas sí que tenia en ment la possibilitat que el seu lector fos una persona del país.

5. *L'ALBUFERA DE VALÈNCIA*

A l'altre extrem conceptual d'*Alicante y la Costa Blanca* se situa *L'Albufera de València*, la més personal de les aportacions fusterianes al gènere. Aquesta obra es publica inicialment el 1970 com a llibre de bibliòfil, acompanyada de 17 gravats al burí de Jaume Pla. S'imprimeix a dues tintes en format apaïsat (27 × 38 centímetres) i té un tiratge de 120 exemplars, signats per l'escriptor i pel gravador. Després de la mort de Fuster, Edicions Bromera en farà dues edicions diferents. Una primera, el 1993, dins la col·lecció de butxaca «Biblioteca Joan Fuster» amb només el text de Fuster i una introducció i notes a càrrec de Josep Franco, i una segona, el 2007, amb un format de luxe, amb tapes dures i sobrecoberta, dins la col·lecció «Grans Obres», amb fotografies de Francesc Jarque i introducció i notes, així mateix, de Josep Franco, tot i que es redacten específicament per a aquesta nova edició, que és la que jo faig servir quan cito.

La dicció fusteriana en *L'Albufera de València* és similar a la d'*El País Valencià*, però s'hi afegeixen dues característiques que encara la fan més propera: d'una banda, el fet que estigui concebuda i redactada directament en català —amb la qual cosa desapareix tot rastre del casticisme que trobàvem en *El País Valencià* per motiu de la llengua emprada— i, de l'altra, el fet que el paisatge descrit —una Albufera que, com a suecà, sent gairebé com a pròpia— li resulta extremadament íntim. Fuster analitzarà en aquest llibre l'entorn paisatgístic i humà de l'Albufera de València amb un to molt personal. Les descripcions traspuen estima pel paisatge descrit i proximitat amb les gents que l'habiten, sobretot en el primer capítol, «L'Albufera i el cicerone». I això, malgrat el que el lector pugui pensar a partir del paràgraf introductori del llibre, una *captatio benevolentiae* en tota regla:

Sens dubte, jo hauria de saber moltes coses sobre l'Albufera. He nascut, com aquell qui diu, a la vora del llac, i seria lògic que hi estigués una mica familiaritzat. No és ben bé així, però. He tingut sempre una inclinació més aviat mediocre a entretenir-me amb les delícies del paisatge i del pintoresc, i ni tan sols no he aconseguit interessar-me massa per les excel·lències de la meua rodalia natal. Ho confesse, d'entrada, amb una certa vergonya. De tota manera, també fóra excessiu de fer-me

passar per ignorant o per indiferent. Sueca, amb prou feines si dista una dotzena de quilòmetres de l'Albufera, el seu terme municipal afronta amb l'estany, i en els costums i en els càlculs dels seus veïns mai no ha deixat de figurar la projecció cap a la zona palustre. Naturalment, alguna cosa havia d'encomanar-se'm. Potser no és tant com per a convertir-me en un «guia» segur i exhaustiu, però sí, al capdavall, per a eixir del pas amb uns quants informes útils. (Fuster, 2007: 23)

Com podem comprovar, hi domina un *jo* força potent, que es mantindrà al llarg de tot el llibre. Fuster es presenta com una persona poc atreta pel paisatge,¹⁴ però la proximitat física li permet d'acarar la tasca de descripció amb certes garanties, tot i que, com indica, «l'autèntica gent de l'Albufera, són pescadors» i Sueca «s'ha dedicat de tota la vida a l'agricultura» (Fuster, 2007: 24).

Aquesta manca d'identificació directa li servirà com a excusa, en certa manera, per a recórrer tot d'una a les referències documentals. El primer escriptor esmentat serà, per exemple, Amat de Crist Burguera, l'autor de la *Historia fundamental documentada de Sueca y sus alrededores* que, com ja hem vist, Fuster havia fet servir en parlar de Francesc Peris Mencheta. Més endavant, citarà el també autor local Joan Baptista Granell, Lluís Alcanyís i, amb bastant profusió, Josep Antoni Cabanilles. I Josep Bernat i Baldoví i Dámaso Alonso i Josep Pla i Pasqual Pérez i Rodríguez. De Pérez i Rodríguez cita, per exemple, uns versos que ja havia citat en *El País Valenciano*, tot i que allà (Fuster, 1962b: 100) no n'esmentava l'autor:

*¿Quién hace a aquél que lo cultiva un Fúcar?
Hablen las bellas márgenes del Júcar...* (Fuster, 2007: 34)

L'anècdota prendrà molt més pes que el que tenia en altres aportacions seves a la prosa de descripció del territori, però algunes de les característiques que ja trobàvem en *El País Valenciano* es repetiran en *L'Albufera de València*. Com acabem de veure, les citacions —erudites o literàries—, però també la ironia o la descripció més o menys acurada de determinats aspectes, com ara el conreu de l'arròs, o d'altres fins i tot més tècnics, amb la desterrinologització que Fuster s'autoimposa per bastir el text de

¹⁴ Això no és una novetat. Josep Iborra ja ho assenyalava citant *Diari 1952-1960*, com he apuntat en el capítol anterior:

no se sent inclinat a aquesta mena d'efusions: «un panorama de muntanyes, de prats, d'hortes delicades, d'erms austers, deixa d'atraure'm, un cop l'he vist. La contemplació morosa d'un fragment de geografia no entra en les meves aptituds» (OC2, 356-357). (Iborra, 2012: 94)

l'amenitat necessària. Hi trobarem, per exemple, reflexions sobre la propietat de la terra a l'Albufera que connectaran —de fet l'esmenta, ja ho he dit— amb Josep Pla. Podem comprovar com el to relaxat del llibre permet, a més a més, que Fuster presenti algunes de les seves concepcions polítiques de manera clara i contundent però sense que això contrasti amb el to amè del conjunt:

I una mena de «reforma agrària» —davant notari, com postula el senyor Pla, de Palafrugell— comença a posar-s'hi en marxa. Si no ho tergiverse, les «reformes agràries» consisteixen a convertir en «propietaris» els agricultors que encara no ho són. És un curiós, intel·ligent estratagema conservador. Potser sí que ho tergiverse. com a disculpa, diré que, tant en els pamflets que he llegit com en els comentaris orals que he escoltat, la idea de «reforma agrària» tenia aquest sentit. «La terra per al qui la treballa», en el llenguatge corrent, sempre ha volgut significar «tothom propietari». Propietari «privat». Els propietaris del meu poble s'hi adhereixen sense reserves. Ells —com els de tot arreu— no saben reprimir-se la concupiscència possessòria. Volen tenir una terra «seua». I si és possible, més terra, sempre més terra.

Si fos lícit de ser indulgent amb aquestes formes d'apetit de domini material —o de qualsevol altres—, jo ho seria amb els tristos kulaks del meu poble.

Qualificar-los de kulaks ja és una exageració: no hi arriben, si acceptem l'accepció soviètica del vocable. Ells no són sinó uns minifundistes ridículs (Fuster, 2007: 36)

Cap al final d'aquest primer capítol trobem una reflexió sobre el turisme presentat bàsicament com a fenomen econòmic que resulta molt pertinent d'assenyalar. Han passat vuit anys escassos des que Fuster havia publicat *El País Valencià* —i *Nosaltres, els valencians*— i l'anàlisi econòmica pren altres matisos i altres referències. Fuster hi parla de neocapitalisme, del Mercat Comú, de...:

Tanmateix, avui el paisatge ja resulta cobrable. Almenys, intentem cobrar-lo als forasters. És allò que, d'una manera global, s'anomena «el turisme». En els últims vuit o deu anys, el desenvolupament neocapitalista d'Europa i la seua eufòria ens ha reportat una periòdica allau de visitants, que van i vénen per la costa [...] L'administració espanyola opina que es tracta d'un fenomen positiu. I no es pot negar que aquesta transhumància estival està influïnt agradablement sobre les butxaques autòctones, altera els morigerats costums rústics i capgira la fisonomia de les poblacions afectades. (Fuster, 2007: 38-39)

Tanca aquest primer capítol de la mateixa manera que obria *El País Valencià*: amb la referència al tòpic. Novament, Fuster ens recorda que no tot és Horta al País Valencià, per acabar fent una reivindicació categòrica de l'Albufera:

El País Valencià, no està bé que jo ho diga, té una preciosa varietat de paisatges. No tot s'acaba —jai!— en l'«horta» ubèrrima ni en el tarongerar luxuriant, que són els clixés acreditats de la retòrica i la pictòria més banals. [...] L'Albufera i les seues vores hi destaquen amb traç i amb traça ben singulars. Una *japoneseria*, si puc emprar un terme de vocabulari decadent. Val la pena de venir a veure-la. (Fuster, 2007: 41)

El segon capítol del llibre, «Primeres referències», és bastant descriptiu, tot i que, com ja he indicat anteriorment, Fuster afirma precisament ací que «la descripció no és el meu fort literari» (Fuster, 2007: 46). Hi fa una aproximació a la morfologia de la llacuna i a les transformacions històriques que l'han anat conformant. Cal dir que, en els primers paràgrafs d'aquest capítol, en parlar de les barraques que van desapareixent, Fuster cita un parell de versos del poema «La barraca» de Teodor Llorente:

blanca, polida, somrisent, bledana,
casal d'humils virtuts i honrats amors, (Fuster, 2007: 45)

El primer d'aquests versos —ho he indicat en el capítol anterior— ja s'havia emprat en *El País Valencià* com a peu d'una fotografia d'una barraca (Fuster, 1962b: 70), i el poema llorentí és tractat més d'una vegada en diferents textos, sovint en contrast amb les aportacions que fa Blasco Ibáñez sobre el tema, com hem vist més amunt. La descripció que Fuster incorpora en aquest capítol de *L'Albufera de València* va combinant moments de descripció bastant objectiva amb records personals i, fins i tot, crítica social, com la que trobem en el fragment següent:

Són tres els conductes de transfusió que van de l'Albufera a la mar: el Pujol Nou, el Perellonet i el Perelló. El Pujol és el més septentrional. L'Ajuntament de València hi ha construït una mena de balconada i un embarcador. L'embarcador no està a la disposició del públic. El reserven a autoritats i a jerarquies, i s'ha de ser membre o molt amic de les «*fuerzas vivas*» per a tenir-hi accés. (Fuster, 2007: 46)

Com dic, trobem en *L'Albufera de València* records de Fuster estrictament personals. La tipologia del llibre permet que ens faci certes *confidències* que altres llibres no afavorien:

El senyor Faus, campaner de la parròquia de sant Tomàs i carlí com el meu pare, tenia obert un establiment d'hostalatge, més aviat sòrdid, on jo vaig anar a raure en la meua època d'estudiant universitari. La dispesa es deia Pensión Maravilla, i en aquell moment —la dècada dels 40— constituïa una dramàtica experiència alimentària. Ens hi donaven a menjar uns llegums penosos, uns filets genialment prims i extrets de bèsties indefinibles, unes bledes sense salvació. Però l'Avelino practicava un carlisme elàstic i contemporitzador —el meu pare es mantingué «lleial» a la dinastia espoliada—, i això li valgué l'ascens a *jefe del Sindicato de Hostelería* i a tinent d'alcalde de l'Ajuntament. [...] Cada vegada que passe per ací, em ve a la memòria el pobre Faus. Era ximple, buit, irritant. Però una bellíssima persona: allò que solem anomenar una «bellíssima persona». Va tenir l'encert de morir-se quan controlava sis o set prebendes i ja s'havia fet concedir tres o quatre condecoracions. El seu enterrament resultà molt ornamentat: el presidien un bisbe, l'alcalde, el governador i més gent d'aquest braç, i l'acompanyaven músics, bombers i d'altres dependents del municipi que acostumen a vestir uniforme. Una gran pompa: fúnebre, però gran. Més no podia esperar-ne, l'Avelino. Mai una diabetis no ha estat tan estratègicament puntual com aquella que el matà: estic segur que ell l'hauria agràida, si hagués pogut veure'n la sumptuositat pòstuma... (Fuster, 2007: 50)

Són uns records tocats d'una lleugera efusió, de nostàlgia fins i tot. Tampoc no hi manca, certament, una profunda crítica del franquisme i de les forces socials que hi donaven suport! I de la fam i de la misèria de la postguerra. S'equilibren amb les pinzellades iròniques finals, que desperten el somriure i l'empatia del lector. Cal dir, a més a més, que, de records, Fuster n'aporta de molt més pròxims, com ara, per exemple, el que, d'una manera completament metadiscursiva, explica la gestació d'aquest llibre mateix:

No hi manquen els restaurants ni els apartaments. «Verd-i-blau» és un dels menjadors més acreditats de la zona. Davant d'un plat d'arròs, o potser d'all-i-pebre, Jaume Pla i jo vam decidir l'elaboració conjunta d'aquest llibre, a Verd-i-blau. Inclús vam menjar-hi una fotja i un sarset, cuinats a l'estil més propi del país: abans les pobres bèsties havien fet de model per a un gravat. (Fuster, 2007: 52-56)

En «Passeig en barca», el tercer capítol de *L'Albufera de València*, Fuster fa tota una demostració d'erudició bibliogràfica, amb la incorporació d'una sèrie de citacions provinents, d'una banda, de textos bastant coneguts, com ara el llibre de Vicent Boix *Historia de la Ciudad y Reino de Valencia* o les *Observaciones sobre la Historia Natural, Geografía, Agricultura, Población y Frutos del Reyno de Valencia* de Cabanilles, i, de l'altra, d'un àmbit més local i especialitzat, entre els quals trobem *Geografía agraria de Catarroja*, de Rosa C. Alonso Sánchez. També hi apareixeran els *inevitables* Blasco Ibáñez i Azorín. Fuster fins i tot aportarà informació procedent de llibres o revistes

altament especialitzats, entre els quals trobem articles de Lluís Pardo i Garcia, un hidrobiòleg molt prestigiós però segurament conegut només en àmbits acadèmics molt especialitzats:

Don Lluís Pardo i Garcia, hidrobiòleg titulat —pels anys quaranta intervenia en la publicació d'una sèrie de llibres amb la rúbrica genèrica de *De rebus hydrobiologicis*, enginyosa frontissa entre les ciències i les humanitats, molt neoescolàstica i «imperial», com pertocava a l'època—, don Lluís Pardo, dic, que és l'individu que més i més savis papers ha escrit sobre l'Albufera, ja havia fet un crit d'alerta en lletra impresa. Els habitants de la contrada prou que ho saben, bé que no solen comentar-ho. «*Lago engañoso —deia el senyor Pardo i Garcia:— por la escasa profundidad, parece estar exento de peligro, pero cuyo fondo impalpable devora todo lo que en él cae; cieno sutil de ilimitada voracidad que se abre para tragar su presa*». I afegeix: «*¡Bastantes inexpertos pagaron con la vida su ignorancia o insensatez!*». (Fuster, 2007: 75)

Al final del capítol, quan Fuster està acabant el passeig en barca que li ha servit per a descriure l'Albufera, ens ofereix un passatge en què ens mostra la seva concepció del paisatge, més que amb una perspectiva estètica, amb una perspectiva econòmica, política... Hi recorrerà a un parell de citacions, una d'implícita i una altra d'explícita. La implícita —com si tothom l'hagués de conèixer— és un vers del «Cant espiritual» de Joan Maragall; l'explícita és de Josep Pla:

Podem preguntar al barquer què en pensa, de la posta, del «lluient», i de tota la cerimònia visual-abúlica que ens hem estat obsequiant. Si covem prejudicis esquerranoides, en traurem una conclusió depressiva: ell, l'home de la barca, teòricament enrolat en la classe explotada i deficient, es manifestarà bastant més excitat que nosaltres. I de segur que no ens enganya. «¿Què més ens podeu dar en una altra vida?», recita, sense saber que ho recita. ¿S'enganya ell mateix? Potser sí. Potser això és el mal dels paisatges «bonics»: intoxiquen la gent que hi viu. Sobretot, si és una gent que en viu, que obté beneficis, per magres que siguin, de la «belleza natural». El llaurador no s'hi deixa embolicar. El barquer de Catarroja, sí. Una mica, almenys. Al capdavall, pensa que l'Albufera és «bonica» perquè nosaltres li paguem unes pessetes posteriors al jornal rutinari. «Això és bonic perquè és ric», em deia Josep Pla, una vegada, mentre travessàvem els camps de la Ribera. Salvades les proporcions, és això. (Fuster, 2007: 77)

El penúltim capítol del llibre, «Els detalls exactes», recorda, inevitablement, uns mots de la «Introducción» d'*El País Valenciano*. Precisament, aquells en què Fuster afirma que no ens hi donarà detalls exactes:

Pero no creo que el lector espere de un libro como éste los *détails exacts* propios de un anuario económico. (Fuster, 1962b: 96)

Doncs bé, en *L'Albufera de València* sí que ens en donarà. I concretament en aquest capítol, molts. El capítol presenta, de manera inevitable, un conjunt gran de dades tècniques i de terminologia. Amb tot, però, s'inicia amb un poema de Gaspar Aguilar. Posteriorment farà referència a diferents autors: Gaspar Escolano, el pare Burguera, Carme Caruana i Tomàs, Francesc de Paula Momblanch..., i aportarà informació procedent fins i tot de publicacions de caire periodístic, com ara «un article de don Francesc Garcia Medina, inserit en el setmanari *València-fruits*, a la darrerria de juny del 1968» (Fuster, 2007: 83). Cal dir que *L'Albufera de València* és dels llibres estudiats en aquesta tesi, el que tracta aspectes lingüístics amb més profunditat. Fuster esmenta sovint Pompeu Fabra i el seu diccionari com a referent normatiu en aportar algun tret dialectal —principalment lèxic— propi dels parlants de l'entorn de l'Albufera de València, o «el diccionari Alcover-Moll» o Sanchis Guarner: de fet, podem afirmar que aquest capítol incorpora, dispers, com un petit glossari de terminologia albuferenca.¹⁵ Les referències lingüístiques d'aquest tipus que apareixen en altres llibres són molt més inusuals. Fuster se sent generalment més atret per la sociolingüística que per la lingüística estricta: el preocupen més els usos lingüístics —quina llengua fan servir els parlants i en quin moment— que la genuïnitat d'aquesta o d'aquella paraula. No cal insistir, a més a més —ja ho he fet a bastament—, en el fet que Fuster està atentíssim a les novetats bibliogràfiques, sien en format llibre sien en premsa periòdica.

Finalment, *L'Albufera de València* es tanca amb el capítol «La lluita per la vida», en què tracta des de la caça a la gastronomia de l'Albufera, amb Blasco Ibáñez i alguns dels seus personatges, com ara Cañamel, de *Cañas y barro*, com a *alter ego* del cicerone —però sense oblidar la bibliografia més científica: «Celso Arévalo, A. Gandolfi Hornyold, F. Haas [...] E. Moròdr, Wulf E. Ankel, i, és clar, el senyor Pardo» (Fuster, 2007: 107). En alguns moments d'aquest capítol Fuster reprèn el to més íntim —o, si més no, més personal—, que havíem trobat al principi del llibre, com ara en el següent, en què la cuina, l'allipebre, concretament, el duu a parlar de sa mare, després de passar per Sanchis Guarner i la *Gran Enciclopèdia Catalana*:

¹⁵ Vicent Salvador ha fet una interessant aproximació al Fuster dialectòleg en «Dialectologia fusteriana» (2001: 199-204). Salvador dirigeix principalment la mirada analítica cap a *L'Albufera de València*.

A ma casa, jo he menjat sovint all-i-pebre de cabrit i col.

Sempre és prudent acudir a fonts impreses. Els qui encara vivim a «la galàxia Gutenberg» tenim aquesta superstició. Òbric el primer volum de la *Gran Enciclopèdia Catalana*, i *sub voce* «allipebre» —tot seguit— trobe una definició firmada per don Manuel Sanchis Guarner. Diu: «cuinat característic de l'Albufera de València i la Ribera Baixa del Xúquer, a base de trossos d'anguiles, de llobarro o de llissa, cuits en cassola de fang, amb un sofregit d'all picats amb algunes ametlles i julivert, i molt de pebre roig.» L'allipebre —a partir d'ara ho escriuré sense guionets—, radica, per tant, en el sofregit. Si en comptes de llissa o d'anguila hi poseu cabrit, com feia ma mare, l'allipebre continua sent allipebre. En general, als fragments d'animal, —carn o peix—, és costum d'afegir-hi una mica de vegetals. Unes rodanxes de patata és la solució usual. Als restaurants de l'Estany de Cullera, on fan els allipebres com Déu mana, hi posen patates: creïlles, segons el dialecte. Per al cabrit, és preferible la col: vull dir, la col-i-flor.

L'all té una certa mala premsa entre la gent que ha anat a col·legis *de pago*. Ells s'ho perden. (Fuster, 2007: 141-142)

Resulta força divertida i irònica la referència a l'ús del guionet i, sens dubte, contundent el posicionament de classe que fa Fuster a partir d'una preferència tan estrictament culinària: l'all. Em sembla que no serà sobrer recordar ací l'entrada «Mediterrani» de *Diccionari per a ociosos*, que ja he apuntat en el primer capítol d'aquesta tesi, on Fuster fa referència, precisament, al fet que els bàrbars del nord ens acusen de fer «olor d'oli fregit i —vergonya de vergonyes— d'all». La conclusió del passatge de *Diccionari per a ociosos* és pràcticament la mateixa que la que hem vist ací: «A nosaltres, és clar, tant se'ns en dóna» (Fuster, 1964b: 108).

6. VEURE EL PAÍS VALENCIÀ

Amb *Veure el País Valencià* Fuster farà la seva darrera aportació al gènere de descripció del territori. Aquest és un llibre de gran format (27,5 × 22,5 centímetres), publicat per Edicions Destino al novembre de 1983 dins la «Col·lecció Panorama». De manera simultània, se n'edita una versió en espanyol. La col·lecció s'havia iniciat el 1980 amb el llibre *Veure Catalunya*, que tenia textos de Josep Pla i fotografies de Christian Sarramon. En els llibres d'aquesta col·lecció, el pes fonamental recau en el reportatge fotogràfic. L'autor en farà una introducció més o menys llarga —la de Pla, per exemple, arriba a la pàgina 21 de 176 totals; la de Fuster a la 32 de 168— i redactarà, així mateix, uns comentaris que acompanyaran les fotografies. El llibre es pot fàcilment veure com un simple catàleg de fotografies.

En el cas de *Veure el País Valencià* el reportatge fotogràfic és de Raimon Camprubí, amb fotografies a color que intenten donar una imatge completa del País Valencià, buscant els elements més significatius però sense deixar de banda també l'anècdota més sucosa. Novament, seran uns criteris editorials més estrictes els que marcaran la praxi de Fuster. Hi ha, però, lleugers punts de contacte amb *El País Valenciano*, com ara, per exemple, la voluntat, també expressada en la solapa de la sobrecoberta, de superar els tòpics:

El monument, el treball, la festa, els paisatges contradictoris, hi queden reflectits en estampes disperses i al mateix temps coherents, que tant serveixen d'incitació a la visita com de memòria d'un petit món singular. El País Valencià és molt més que uns determinats tòpics literaris o pictòrics sovint exagerats i sistemàticament parcials. Els autors han procurat corregir aquesta visió i han acudit a detalls i a perspectives que la converteixen en una aproximació més matisada i més justa i —¿per què no?— més suggestiva. Hi ha encara més coses a descobrir i a endevinar en el País Valencià. La present contribució gràfica i literària aspira a ajudar, d'alguna manera, a estimular aquest "coneixement" profund, i a ser-ne un breu punt de partida, al costat de molts altres. La llibertat d'acció del fotògraf i l'apassionada "bona fe" del comentarista, conjuntes, donen un resultat incitant. *Veure el País Valencià*, per als valencians i per als no valencians, és, des d'ara mateix, un punt de referència inexcusable.

Cal apuntar que aquest llibre se situa temporalment en un moment de la vida de Fuster completament diferent al de les altres aportacions. El 1978 i el 1981 la casa de Fuster havia estat objecte d'atemptats. Han passat més de vint anys des de la publicació d'*El País Valenciano* i Fuster està a punt d'iniciar la seva època de relatiu retir de la vida pública, en què pràcticament no publicarà res i centrarà les seves activitats en les classes que feia en els cursos de doctorat del Departament de Filologia Catalana de la Universitat de València i en la recerca sistemàtica sobre la història social de la llengua catalana, que va constituir el projecte intel·lectual dels darrers anys de la seva vida.

La introducció del llibre —un text continu que no presenta cap tipus de segmentació i que va acompanyat de fotografies d'arxiu en blanc i negre— n'és, sens dubte, la part més important des del punt de vista analític. D'entrada, sobta la gran diferència descriptiva amb què Fuster emprèn ací el seu discurs. En *El País Valenciano* feia entrar el lector, amb Cabanilles, des d'Aragó. En canvi, ací serà el Mediterrani, com a «única frontera» (Fuster, 1983: 5), el que rebrà la primera atenció.

La primera part de la introducció tractarà els aspectes històrics i s'iniciarà amb la conquesta de Jaume I: «Personalment —i abusivament— crec que, al País Valencià, tot el que és anterior al XIII pot ser (o ha de ser) considerat pura «prehistòria», dirà Fuster (1983: 5), en la línia intel·lectual del que ja havia fixat en *Nosaltres, els valencians* i en *El País Valenciano* però expressat ara amb la contundència que un nou règim polític permet. Aquest llibre es publica després de la mort del general Franco i, per tant, l'anàlisi que fa Fuster de la situació del País Valencià ja no té les limitacions de la censura. A més a més, abastarà un període històric que arribarà fins al moment de la publicació, cosa que tampoc no passava en general en els materials previs:

El franquisme suposà el retorn al poder local de les velles famílies conservadores, en aquell moment més submises a Madrid que mai i amb una evident obsessió de revenja. [...] A la mort de Franco, el 1975, una il·lusió difusa prosperava entre el personal.

La crisi econòmica internacional, i el gran factor que era l'alienació provinciana, van dispersar aquelles iridescències. Les aigües han tornat al seu llit, ben endegades per una política sucursalista, en la qual les dretes i les esquerres parlamentàries tenen la màxima responsabilitat, i les decepcions s'han multiplicat. [...] Les propostes més dinàmiques, i les més genuïnes, han estat postergades, i traïdes. El feixisme latent ha rebrotat —el de la mesocràcia urbana afligida pels contratemps econòmics—, i la cosa ha derivat a extrems ignominiosos. Una vergonya o un pudor —no són la mateixa cosa— de «valencià», m'impedeix de continuar la descripció. (Fuster, 1983: 17-18)

Com podem veure, es detecta en aquest passatge un punt d'escepticisme i bastant esgotament en Fuster. Semblen presagiar-s'hi els anys de silenci fusterià.

Fuster dedicarà en aquesta introducció pàgines a la música valenciana i, com gairebé sempre, a la llengua i a la literatura. Hi trobarem, novament junts, Blasco Ibáñez, Teodor Llorente, Azorín i Gabriel Miró. Al final, farà unes petites referències a la gastronomia valenciana i a la producció de cítrics.

Tancarà la introducció amb una nova declaració de catalanitat, que connectarà, sens dubte amb *Nosaltres, els valencians*:

I he d'acabar, i torno al principi. No estic gens segur d'haver aclarit al lector «què és el País Valencià». Però li he facilitat —em sembla— unes pistes per a entendre'l: o per a entendre el que no és, o per a entendre les dificultats que té de ser el que hauria de ser. M'he abstingut, aquesta vegada, d'exposar les meves conviccions personals. La majoria dels valencians, catalanoparlants, o castellanitzats, no són sinó catalans que ignoren que ho són i que no volen ser-ho, o que no estan segurs de ser-

ho. Fa més de vint anys ja vaig apuntar una conclusió peremptòria: «dir-nos 'valencians' és la nostra manera de dir-nos 'catalans'». Fins i tot els catalanòfobs valencians, en la mesura que se senten «valencians», són «catalans», nacionalment catalans. (Fuster, 1983: 31-32)

Superada la introducció, el recorregut que es presenta en aquest llibre va de nord a sud del País Valencià. Els elements textuais que acompanyen les fotografies són de dos tipus, que reben, a més a més, un tractament de composició diferent. D'una banda, uns comentaris genèrics que solen abastar un conjunt de fotografies sobre el mateix centre d'atenció: un poble, una festa, una manifestació cultural... Es componen en rodona. El to d'aquests comentaris és molt personal. Estan redactats en primera persona del singular i, per tant, discursivament, es presenten indefugiblement, com una opinió. Són una mena de complement de la introducció, en què Fuster analitza, de manera més puntual i exclusiva, l'element tractat en les fotografies. Són sempre un únic paràgraf, més o menys llarg, en què Fuster es mostra alhora erudit, incisiu i àgil. Ho podem comprovar en el comentari que fa del joc de la pilota:

El joc de la pilota, els jocs amb una pilota, deuen ser antiquíssims, i a tot arreu del món. Per alguna singular fascinació, l'espècie humana ha trobat una insistent manera de divertir-se fent malabarismes o competicions amb una mena o altra de bola. Els especialistes en antropologia social ho saben. Les regles seran distintes, i les maneres: amb la mà, amb el peu, amb cistelles, amb pals, en un camp, en l'aigua, a peu, cavalcant... Els valencians dels pobles en tenen versions particulars. ¿Són, les d'avui, les mateixes que, segons Lluís Vives apuntava en els seus *Diàlegs*, i referint-se precisament a un carrer de València que des d'abans del segle XVI fins avui es diu «Trinquet de Cavallers»? El «trinquet» aristocràtic ja no és més que això: un nom. Però encara hi ha molts pobles on el joc de pilota, d'una «pilota valenciana» —amb diverses modalitats—, alimenta passions i apostes. De fet, no és un «esport», com ho és el futbol o el tennis. La clientela acudeix als trinquets per contemplar unes poques dotzenes de «jugadors»: veure'ls en la força del braç, en el risc atlètic violent, en l'al·lucinant magnificació dels jugadors entre els qui es juguen els diners. Hi ha, a hores d'ara, pocs «trinquets» al País Valencià, i sobreviuen més per la juguesca que pel joc. (Fuster, 1983: 82)

D'altra banda, hi trobem peus de fotografia pròpiament dits, compostos en cursiva i introduïts per un element de localització: «A dalt», «A l'esquerra», «A les pàgines següents»... Tot i ser, òbviament, més breus que els comentaris genèrics, podem considerar que solen ser uns peus de fotografia relativament llargs i complexos

oracionalment, si els comparem, per exemple, amb els d'*El País Valencià*, que, com ja hem vist anteriorment, difícilment superaven l'àmbit oracional.

En *Veure el País Valencià*, doncs, tant en la introducció com en els comentaris que acompanyen les fotografies serà el Fuster més personal i més transparent el que ens parlarà.

7. *ESTA ES MI TIERRA: EL PAÍS VALENCIANO DE JOAN FUSTER*

Per acabar el recorregut pel corpus que m'he proposat d'analitzar, tractaré un document que té unes característiques especials. La principal, potser, és que difícilment en podem assignar a Joan Fuster l'autoria —o, si més no, l'autoria exclusiva. Es tracta d'un document audiovisual que considero molt interessant: *El País Valencià de Joan Fuster*, un programa elaborat per Televisió Espanyola el 1982 per a la sèrie documental *Esta es mi tierra* que es va emetre el 10 d'agost de 1983.¹⁶ La sèrie estava dirigida per Manuel Serrano i la realitzadora d'aquest documental va ser Mercè Vilareit. El programa té una durada de 47' 20". Sens dubte, el canal comunicatiu emprat també marcarà una gran diferència, tot i que el fet que hi hagi una veu en off, a càrrec de l'autor Joan Borràs, fa que part del text estigui elaborat d'una manera no improvisada i, per tant, es pugui aproximar al document escrit. Amb tot, el que domina l'espai comunicatiu és, indubtablement, la paraula oral.

A banda de poder veure Joan Fuster parlant de si mateix, de la seva trajectòria professional i del seu país, aquest document presenta l'interès de copsar la importància que, per a una sèrie de personatges del moment, representa la figura de Fuster. Hi ha declaracions de Joan Oleza, Eliseu Climent, Raimon i Andreu Alfaro. A més a més, la veu en off de Joan Borràs, *alter ego* de Joan Fuster, ben sovint ens farà recordar *El País Valencià*. Aquest text es modalitza en primera persona i és sens dubte Fuster qui descriu el territori, qui mostra la història dels valencians, qui reflexiona sobre diferents aspectes situat darrere de la veu de Borràs, com un ventríloc: el jo serà el jo fusterià i el nosaltres, en aquest cas, quedarà restringit a un nosaltres molt determinat: els suecs.

El programa s'inicia amb Joan Fuster passejant, cigarreta en mà, pel mercat de Sueca i tot seguit passarà a l'estudi de son pare, ple d'andròmines. Serà Fuster el

¹⁶ N'incorporo la transcripció íntegra en l'annex II.

primer que parlarà per fer una repassada ràpida als seus primers anys de vida: «el ambiente en que se desarrolló mi infancia, mi adolescencia, quizá no era el clima más apropiado para despertar una vocación de escritor». Resulta interessant veure com Fuster, en recordar la postguerra, no sols parla de si mateix, sinó també de la seva generació. La visió que ens transmet, com sovint en *El País Valenciano* o en *Nosaltres, els valencians*, és força col·lectiva.

Tot seguit, la veu en off se centra a descriure Sueca, una Sueca rural, de la qual esmenta alguns edificis, i sobretot fa referència a l'aspecte humà:

Por lo demás, aquí, como en todas partes, las tensiones y los antagonismos de intereses o de ideologías fluyen o se encabritan según los azares de las circunstancias y, en realidad, de la Sueca de hace veinte o treinta años podría haberse dicho que cada familia es una novela de Balzac.

En parlar de la seva decisió de quedar-se a viure a Sueca, Fuster s'expressa d'una manera que ens farà pensar en una concepció molt pròxima al tipus de materials que hem estat tractant. Afirma:

Han pasado los años, tuve ya unas facilidades para empezar sin necesidad de hacer la maleta y marcharme a Madrid o a Barcelona para avanzar, para trepar en la carrera del jornal y del prestigio, y aquí me siento muy bien, me siento entre los míos, en mi paisaje entrañable, en mi pequeño mundo de siempre, de todo lo cual me siento solidario.

Tot d'una, el guió connectarà aquesta idea del paisatge amb l'aigua. Sempre l'aigua de reg, que, a Sueca és l'aigua per a l'arròs. I tornarem a tenir ací la mateixa visió del paisatge com a element productiu que ja teníem en *El País Valenciano*:

Por supuesto, el labrador nunca ve su tierra o su agua en función de paisaje, al fin y al cabo el paisaje es una categoría estética que le resulta ajena, él solo piensa en la cosecha, y hace bien porque es lo suyo.

Del camp arriba a la costa i, per tant, al turisme i, per primera vegada, ens apareixerà el concepte especulació, que no havia aparegut en els materials descrits anteriorment. Amb tot, l'aportació econòmica és innegable, com també és innegable la influència social que el turisme té, per a bé i per a mal.

Presentat Fuster per si mateix i introduït el paisatge suecà, el documental comença a aportar punts de vista de diferents intel·lectuals. El primer que reflexiona sobre la figura intel·lectual de Fuster serà el professor de literatura de la Universitat de València Joan Oleza, que el qualificarà d'intel·lectual poc assimilable, per subversiu i per no institucionalitzat, i malgrat això:

uno de los puntos de referencia más claros de los últimos cincuenta años en este país, de este siglo, no de los últimos cincuenta años sino de este siglo, en este país.

Eliseu Climent situa Fuster com l'intel·lectual que ha establert les bases d'una normalitat cultural —després del llarguíssim període de decadència—, que haurà de dur el poble valencià a una situació de normalitat política.

Fuster ens parla també del procés personal que el duu a situar-se com a escriptor en l'àmbit de l'assaig:

Abandoné pronto la poesía, nunca he sido un escritor de imaginación, ni siquiera de imaginación verbal, y me pasé al ensayo, es decir, me pasé a la literatura de ideas. El ensayo es, en definitiva, aquello que inventó nuestro abuelo Michel de Montaigne —el Señor de la Montaña, que decía Quevedo—, es decir, una prosa que se presta, flexible, sin limitaciones de ningún género, que se presta a la libre expresión de ideas y de algo más que ideas pero, sobre todo, de ideas. Y es sobre esta literatura de ideas que yo he construido la base más importante —creo— de mi producción, la más importante tanto en el sentido de bloque, numérico como —creo yo— en su ambición.

Raimon parteix de l'experiència personal de la seva coneixença i passa a analitzar l'impacte que van representar en els estudiants d'aquella època llibres d'una alçada tan europea com *El descrèdit de la realitat*, que ell equipara al que s'hauria pogut produir a París, Madrid, Barcelona, Londres o Roma, però que resultava del tot impensable en un espai intel·lectual tan pobre com la València dels anys cinquanta:

Pero, aparte de eso, Fuster no era solamente un escritor sino que era un escritor doblado de doctrinario, pero de doctrinario irónico, cosa que es mucho más compleja, y al mismo tiempo nos enseñaba qué era el país y qué era nuestra historia. Entonces, yo creo que sin Fuster la recuperación evidente que hay hoy en el País Valenciano, con todos los conflictos que eso supone —precisamente porque nos recuperamos—, no existiría, y no existiría, al menos, en las dimensiones que existe y se hubiera retrasado muchísimo más históricamente. Creo que Fuster es de aquellos tipos de personajes históricos que sirven para acelerar la toma de conciencia de todo

un país, sea desde el punto de vista de opresión nacional que desde el punto de vista de opresión de clase.

La visió d'Andreu Alfaro és especialment personal. En primer lloc, remarca que en ell s'uneixen dues virtuts que resulten difícils de pair per la societat, ser intel·ligent i dir la veritat. Tot seguit, se situa com un incondicional seu, fins al punt de dir:

yo soy un amante de Fuster, o sea, en el sentido que se puede entender cuando se tiene amor, también, por la cultura, o se tiene por la música, o se tiene por el pensamiento de los demás. Yo creo que con Fuster todos podemos aprender a pensar, y eso deberíamos hacerlo durante todos los días y en cualquiera de las cosas que hacemos. Casi nunca la gente piensa, y Fuster siempre piensa.

Una intervenció de Fuster en què declara que un dels seus temes essencials ha estat l'anàlisi del seu país, de la seva terra i del seu poble, introduirà una llarga intervenció de la veu en off que farà un recorregut pel País Valencià i s'iniciarà, com s'iniciava *El País Valencià*, en la referència a la confusió que provocava l'aplicació a tot el país dels trets del cap i casal, que en *El País Valencià* quedaven resumits en l'expressió «Valencia, jardín de flores» i en el documental, tot i que no esmenta aquesta frase, se situaran en el mateix espai conceptual:

Ha habido desde muy antiguo una insistente inclinación a fijar con descripciones literarias la estampa de una Valencia centrada casi en exclusiva en los alrededores de la capital. La cosa se remonta, quizá, a algún poeta latino, y más tarde los poetas árabes que aquí nacieron o vivieron le dieron mayor consistencia. Los viajeros posteriores repitieron la fórmula, y es lo que finalmente magnificarían unas novelas de Blasco Ibáñez y unos lienzos de Joaquín Sorolla. Es la Valencia de la huerta y de la Albufera, de los naranjales frondosos, de los jardines sonrientes, del mar vigorosamente azul, y esa Valencia desde luego existe. La expansión de la gran ciudad la va recortando poco a poco en el trecho más famoso pero permanece todavía, solo que el topónimo se había hecho confusionario y en los usos corrientes arrastra una homonimia turbadora. El topónimo Valencia suele servir para designar, a la vez, la capital, su provincia y el territorio entero que se extiende, por el norte, hasta Morella y Vinaròs y, por el sur, hasta Elx y Orihuela. Trasladar al cliché de la feracidad y del esplendor a todo el ámbito valenciano es, por supuesto, aberrante.

Després de fer un recorregut per la història del País Valencià, la veu en off fixarà una sèrie de personatges valencians importants, no gaires:

Un saldo brillante de todo ello serían una docena de valencianos universales: el médico Arnau de Vilanova; el predicador Vicent Ferrer, gran demagogo de la piedad; el filósofo Lluís Vives; el pintor Ribera; el erudito Maians i Siscar; el novelista Blasco Ibáñez y más nombres importantes. Sobre todos ellos, con su leyenda negra, personalmente me encantan los Borja, los Borgia, tribu nativa de Xàtiva y reimplantada en Gandía con un bello surtido de papas, condotieros, cardenales, duques y hasta santos.

Finalment, el Fuster situat en posició de veu en off fa un repàs a l'economia valenciana i als moviments socials i conclou que la història valenciana hauria de ser ensenyada als valencians, cosa que no s'havia fet fins a aquell moment, però que semblava que començava a fer-se. Després de fer un repàs a la producció editorial en català al País Valencià, les darreres frases del documental, en veu en off, se centren a plantejar la possibilitat d'un futur amb més esperança, molt en la línia del que havíem trobat en *Nosaltres, els valencians*:

Por lo que nos toca más de cerca, en los últimos veinticinco años los estudios sobre la misma realidad valenciana de historiadores, economistas, geógrafos, sociólogos y naturalistas suponen, en cantidad y en calidad, es decir, en rigor metodológico, una aportación superior a cuanto se hizo hasta ahora. Y en literatura, en las artes plásticas, en la música, en las variadas tácticas del espectáculo lo que se intenta —y a menudo se logra— arranca de una voluntad firme de desprenderse de las mediocridades sistemáticas que se recibieron como herencia. [...] No pecaré de localista si afirmo que el primer destinatario de una cultura es, especialistas a un lado, nuestra misma gente, y eso vale para un francés, para un alemán, para un italiano..., para cualquiera. Y es esa dialéctica entre el intelectual y su vecino lo que cuenta en primer término, y esto es lo que tenemos planteado los valencianos con una enorme esperanza porque en ello nos va la vida.

Analitzats els diferents materials podem arribar a la conclusió que Fuster és coherent en la seva visió del País Valencià però, contràriament al que es podria pensar, no fa un reaprofitament còmode dels materials ja oferts en *El País Valencià*. Si tenim en compte les característiques del que he anomenat «altres materials de descripció del territori», podem concloure que tenen un abast més limitat que el d'*El País Valencià*. D'una banda, *Alicante y la Costa Blanca* i *L'Albufera de València* tenen un abast territorial inferior; d'una altra, tot i que l'abast territorial de *Veure el País Valencià* i *El País Valencià de Joan Fuster* és el mateix, podem dir que, en el primer cas, és un llibre bastant més superficial i, en el segon, a banda d'això, es presenta en un canal diferent. Per tot això, Fuster hauria pogut aprofitar l'esforç fet en *El País*

Valenciano i extreure'n parts per ressituar-les en els nous projectes. Tanmateix, Fuster, com a bon professional, s'ajusta perfectament a l'espai editorial de l'encàrrec i ofereix al lector un llibre —o un guió— brillant, dins les possibilitats de cada projecte.

CONCLUSIONS

De tot el que he anat exposant al llarg de les pàgines precedents, se'n poden desprendre una sèrie de conclusions que em sembla que confirmaran la hipòtesi inicial de què partia.

1. *Emmarcament d'El País Valenciano en la col·lecció «Guías de España»*

Respecte al marc contextual més immediat d'*El País Valenciano*, representat per la col·lecció en què es publica, «Guías de España», d'Edicions Destino, podem concloure, en primer lloc, que es tracta de la col·lecció de guies més representativa de les publicades a l'Estat espanyol, sobretot en la seva tipologia, que he identificat sota la denominació genèrica de «guies d'autor». La revisió dels diferents llibres que la componen suggereix la idea que inicialment els editors no tenen concretada una concepció fixa de col·lecció. Sembla, més aviat, que la importància de la figura de Josep Pla sigui decisiva a l'hora d'establir uns criteris editorials que tindran com a base l'establiment d'una relativa llibertat de concepció textual per part dels autors que rebran l'encàrrec d'escriure sobre els seus territoris respectius.

La primera de les guies, més que un encàrrec editorial, devia respondre a l'impuls creatiu de Pla, que escriu sobre el seu territori privatiu més estricte, la seva comarca. La primera edició de la guia de la Costa Brava (1941), que duu el títol *Costa Brava. Guía general y verídica*, té un format petit, en vuitè, completament diferent al que posteriorment esdevindrà el característic de la col·lecció. Així mateix, en aquesta edició el nombre de fotografies és pràcticament anecdòtic. A partir de la segona edició

(1943), amb el títol *Guía de la Costa Brava*, les dimensions ja seran les definitives de la col·lecció (22 × 17 centímetres), i s'hi incorporarà un reportatge fotogràfic que resultarà força rellevant en el conjunt del llibre, a banda d'una sobrecoberta i una sèrie de mapes. Es veu que comencen a establir-se les bases del que serà la col·lecció, si més no, des del punt de vista formal.

Amb tot, encara no sembla que hi hagi una voluntat d'editar una col·lecció d'abast estatal, sinó més aviat una sèrie de llibres centrats en territoris d'interès turístic. Per això, la segona guia que apareix és *Guía de Mallorca, Menorca e Ibiza* (1950), també de Josep Pla. Aquestes dues primeres guies estan marcades, sens dubte, pel tarannà personal de l'autor, que, per exemple, mostrarà una gran predilecció per la descripció de paisatges humanitzats i per la incorporació de dades de navegació. Com a guies de territoris en què la costa té una gran presència, Pla hi aportarà una descripció de les costes respectives vistes també des del mar. Serà aquesta una visió molt particular que tindrà poca continuïtat en la resta de guies —i que no trobarem, certament, en *El País Valencià*. Així mateix, tindran un gran pes en les guies de Pla, d'una banda, les anècdotes personals i, de l'altra, la incorporació de tota una sèrie de materials textuais procedents d'altres materials bibliogràfics, que Pla incorporarà de manera no gaire subtil.

La tercera guia de la col·lecció serà *Guía de Barcelona* (1951), de Carles Soldevila. Es tracta, doncs, d'una guia que se centra en una sola ciutat i està marcada, encara, per un interès clarament turístic. Així mateix, de la lectura dels elements promocionals, se'n desprèn que els responsables de Destino valoren profundament l'experiència de l'autor en la publicació de materials de prosa turística com un dels majors mèrits per a encomanar-li la tasca de preparar una guia per a la seva col·lecció. De fet, analitzat el conjunt de les guies, podem concloure que aquest serà el criteri principal de tria en la majoria dels encàrrecs. Tots els autors, amb l'única excepció de Joan Fuster, han publicat aquest tipus de materials de manera prèvia a rebre l'encàrrec de Destino. Des del punt de vista estilístic, serà l'elegància de l'escriptura de Soldevila el que dominarà aquesta guia. Serà, així mateix, una guia adreçada, bàsicament, a un públic autòcton, a un lector barceloní, malgrat que la presència del turista com a lector model es fa inevitable per la concepció genèrica textual mateixa. També l'aspecte humà, amb un

capítol específic dedicat a descriure el caràcter i els costums dels barcelonins, resultarà significatiu en aquesta guia.

La guia de Pío Baroja, *El País Vasco* (1953), marca el punt d'inflexió que em duu a concloure que és a partir d'aquest moment que Edicions Destino té la voluntat d'ampliar-ne l'abast fins a concebre el conjunt de llibres com una vertadera col·lecció. Confirma aquesta apreciació el fet que és aquesta guia la primera en què apareix el nom de la col·lecció i que, a més a més, s'elimina del títol l'expressió «Guía de». De manera una mica sorprenent, però, justament en la primera guia en què apareix explicitat el títol de la col·lecció com a «Guías de España» se'ns descriu un territori, Iparralde, que pertany administrativament a la República Francesa. Novament, l'autor de la guia marcarà el tarannà de la col·laboració. Un Pío Baroja que ja en els darrers anys de vida aportarà una visió molt personal a la descripció d'un paisatge i d'un poble que es presenten com a singulars. Sobre aquesta descripció dominaran els records i les anècdotes de l'autor.

Madrid (1954), de Juan Antonio Cabezas, és possiblement una de les guies que millor equilibri ofereix entre la informació aportada i el to literari. El de Cabezas és un text tremendament literari i amb una gran càrrega afectiva, però s'hi incorporen, alhora, un nombre considerable de dades geomorfològiques puntuals, referències històriques, informacions toponímiques... Possiblement, entre tots els altres autors de la col·lecció, només en Fuster tornarem a trobar aquesta capacitat expressada d'una manera tan notable. Així mateix, i com a complement, molt en la línia que posteriorment mostrarà també Fuster, en *Madrid* trobem un gran nombre de referències erudites i literàries que no interfereixen perquè Cabezas compleixi a la perfecció la seva funció de cicerone. El que domina en la guia serà la descripció del Madrid del moment, una descripció que sempre estarà molt associada tant als llocs que cal visitar com a les persones que hi transiten. La sensació que Cabezas dóna en la seva guia és que les persones i els sentiments dominen els edificis i el monuments, i no a l'inrevés. Hi ha un element que marca una diferència clara entre Cabezas i Fuster: Cabezas, novel·lista, incorpora passatges narratius a la seva guia, com a estratègia de descripció de la ciutat. És una tècnica que no farà servir Fuster, autor, com ell mateix reconeix, escassament dotat per al gènere narratiu i, menys encara, per a la ficció.

De les vuit guies publicades amb anterioritat a *El País Valenciano* en la col·lecció «Guías de España», *Galicia* (1957), de Carlos Martínez-Barbeito, és, probablement, a la que més s'assembla la de Fuster, si més no, en l'estructura general. Comparteixen, per exemple, el fet d'incorporar una dedicatòria. Així mateix, la guia de Martínez-Barbeito comença, com començarà posteriorment la de Fuster, amb una àmplia «Introducción general», que serà, també com la de Fuster, una mena d'assaig sobre el país. Finalment, tant Martínez-Barbeito com Fuster fixaran vuit itineraris per recórrer els seus territoris respectius. Ara bé, si superem aquest aspecte estructural, les semblances comencen a diluir-se. Per exemple, Martínez-Barbeito planteja l'entrada al seu país en termes de contrast; Fuster, de manera antagònica, optarà per fer-ne palesa la continuïtat. A més a més, Martínez-Barbeito secciona la seva introducció en multitud d'apartats, molts amb una gran càrrega de tipisme. Totes dues característiques són del tot alienes a la praxi fusteriana. És remarcable també la diferència en el tractament que donen tots dos autors a la llengua pròpia. Finalment, des del punt de vista estilístic, la guia de Fuster és molt més literària —més d'autor— que la de Martínez-Barbeito.

Amb la publicació d'*Andalucía* (1958), de José María Pemán, Edicions Destino incorpora a la col·lecció un territori que, per a molts, sobretot per a molts estrangers, turistes o no, representa —o representava llavors— la part més essencial de l'Estat espanyol. Aquesta incorporació es presenta com una necessitat, com també semblava necessària la tria d'un autor clarament adepte al règim del general Franco, atès que els escollits fins a aquell moment podien resultar lleugerament sospitosos. De fet, la terminologia general que farà servir Pemán se situa completament dins els paràmetres que podríem esperar en un autor del règim. Amb tot, la guia de Pemán és, indubtablement, una de les més poètiques de la col·lecció. Novament, les característiques personals de l'autor dominaran sobre les laxes directrius editorials. Pemán estructurarà la seva guia sobre el poema «Canto a Andalucía», de Manuel Machado. A més a més, la presència de citacions literàries, fins i tot d'autocitacions de poemes propis, serà considerable.

Pel que fa a les guies publicades amb posterioritat a *El País Valenciano*, crec haver demostrat que Josevicente Mateo pren la de Fuster com a model per a estructurar la seva: *Murcia* (1971). La introducció del llibre presenta una divisió en cinc apartats

pràcticament idèntica a la de Fuster: hi ha només una lleugera reordenació i la substitució d'un títol per un altre que té pràcticament el mateix significat. També coincidiran en la dedicatòria. Com Fuster, també Mateo recorrerà sovint a citacions literàries i compartiran preferència per Azorín. Tots dos faran, però, un ús de les citacions subtilment moderat. Coincidiran, així mateix, en l'anàlisi de les realitats econòmiques respectives.

2. *El gènere «guia (turística) d'autor»*

Com hem anat veient, les característiques del gènere «guia d'autor» que ha quedat fixat en la col·lecció «Guías de España» han permès que cada escriptor hagi pogut decidir a què donava prioritat en la seva aportació. Podem concloure que entre el pol de la guia turística més tècnica i el pol del llibre de viatges, cada autor ha fet anar la seva obra cap als espais en què s'ha trobat més còmode. En conjunt, el que hi ha dominat ha estat l'hibridisme, amb més o menys tendència cap a la literaturització. En tots els casos, sens dubte, l'estil de cadascun dels autors, i no les pautes editorials, són les que han marcat el camí. La major part dels llibres de la col·lecció són, certament, bastant heterogenis, en el sentit que, d'acord amb el seu tarannà personal i amb els objectius de cada moment, l'autor ha insistit en la descripció, en la reflexió crítica, en l'anàlisi de dades econòmiques, en aspectes sociològics, en els records personals... És, segurament, el que fa que la col·lecció com a ens unitari resulti tan interessant.

Establert aquest marc contextual, he passat a analitzar amb profunditat *El País Valencià*. La conclusió general a què podem arribar és que el fet de tractar-se d'una obra d'encàrrec no ens ha de fer concebre el llibre com una aportació menor a la seva bibliografia. A més a més, la concepció de la col·lecció facilitarà que Joan Fuster —que no és precisament una persona molt atreta per l'experiència estrictament física de viatjar— pugui dur a terme una tasca de descripció del territori en què es trobi còmode. L'escriptura, i la reflexió que duu associada, és l'única manera que té una persona com ell de sentir plaer pel viatge; l'escriptura, la reflexió i, òbviament, la lectura, les lectures necessàries per a dur a terme aquesta tasca intel·lectual. Perquè conèixer i, sobretot, conèixer-se —la base de l'assaig fusterià—, seran el motor que arrossegarà la seva praxi en *El País Valencià*. Fuster, en aquest cas, cercarà més aviat una coneixença col·lectiva, com a poble, que no pas individual.

D'altra banda, Fuster se situa còmodament en el gènere, entre altres motius perquè la seva concepció del turisme com a fenomen social és bastant positiva, tot i que en obres posterior anirà matisant i relativitzant aquest optimisme.

3. *Complementarietat entre El País Valenciano i Nosaltres, els valencians*

El primer que plantejarà Fuster en *El País Valenciano* serà una voluntat de trencar amb la idea general del «Valencia, jardín de flores...». Fuster no considera aquesta una percepció exageradament errònia de València, sinó que el que resulta clarament inconvenient, segons ell, és aplicar l'expressió al conjunt del territori. La confusió que tradicionalment s'ha donat es genera en l'ambigüitat que aporta el topònim València pel fet que tant la ciutat com el regne reben el mateix nom —i també resulta confús, per tant, el gentilici corresponent.

Amb tot, el que és més remarcable de la «Introducción general» d'*El País Valenciano* consisteix en la clara connexió conceptual que s'estableix amb *Nosaltres, els valencians* i, de manera una mica més col·lateral, amb *Qüestió de noms*, obres que, a més a més, coincideixen amb *El País Valenciano* en l'any de publicació. Ho he pogut demostrar aportant una bona quantitat de punts de contacte —fins i tot la repetició d'algunes citacions i d'algunes dades, i l'existència d'alguns passatges pràcticament idèntics... Podem concloure que la introducció d'*El País Valenciano* és com l'*alter ego* de *Nosaltres, els valencians* però en versió, diguem-ne, més relaxada, més literària.

Pel que fa a la temàtica, les semblances són difícilment rebatibles. La gran diferència, la trobarem en la modalització per raó de gènere. És la funció de cada text el que en marcarà la modalització discursiva. *Nosaltres, els valencians* és principalment un text programàtic, que parteix d'una anàlisi històrica i social del País Valencià i presentarà, d'acord amb això, una dicció pròpia del discurs acadèmic, amb la terminologia emprada amb el rigor que hi pertoca. En canvi, *El País Valenciano* és una «guia d'autor», en què s'incorpora una descripció del territori i de la gent que l'habita amb un predomini de la funció estètica que decanta el text més cap a la literatura del jo que no pas cap al manual acadèmic. En *El País Valenciano* dominarà la voluntat d'amenitzar el text, d'aplicar-hi una expressió més literària. L'aspecte conceptual més notable, que planarà tant sobre la concepció de *Nosaltres, els valencians* com sobre la concepció d'*El País Valenciano*, serà l'establiment de la catalanitat del País Valencià.

4. El País Valencià com a discurs literari

Pel que fa a la praxi descriptiva de Fuster, tal com havíem vist en Pla, el que hi dominarà serà la descripció del territori humanitzat. El paisatge estrictament natural tindrà poc de pes per a Fuster, fins i tot menys que en Pla, atès que deixarà de banda aspectes rellevants com és ara la descripció de la costa vista des del mar. La presència o l'absència de l'aigua, de l'aigua de reg, com a motor d'una agricultura que és la base econòmica d'un País Valencià eminentment rural, serà el que, ben sovint, marcarà les pautes descriptives de la guia.

Quant als itineraris, Fuster els distribueix en vuit capítols, que presenten una distribució mixta, entre la concepció radial i la d'itineraris successius: no tots els itineraris parteixen del centre, però hi torna per emprendre el camí cap a altres punts cardinals. Tot i que Fuster no explicita prèviament la manera amb què acara els recorreguts, ben sovint sí que mostrarà, a l'inici dels capítols les pautes que seguirà el viatge en cada ocasió.

L'examen del conjunt de l'obra palesa una estructuració textual ben dissenyada, que es basa en el recurs als itineraris, com hem vist, o a procediments cohesius com són les reiterades remissions i marques metadiscursives amb què l'autor guia el procés de lectura.

Estilísticament, Fuster bastirà *El País Valencià* a partir d'una sèrie d'estratègies discursives que n'afavoriran la llegibilitat, que el convertiran en un text del tot amè. Hi ha al darrere una voluntat clara, i fins i tot declarada, de literaturització. Les estratègies sobre les quals Fuster fa gravitar aquesta concepció de la guia són, bàsicament —i aquestes són les que he analitzat amb profunditat al llarg de la tesi—, un entramat de citacions que amenitzen la descripció i la doten d'una forta càrrega literària. Així mateix el tractament dels aspectes tècnics relacionats amb l'art i l'arquitectura, d'una banda, i amb la informació econòmica, de l'altra, es resol seguint aquesta mateixa voluntat literaturitzada o, si més no, amenitzadora, com veurem en l'apartat següent.

Pel que fa als referents literaris que l'autor al seu discurs, es detecta en *El País Valencià* una combinació de citacions que corresponen a dos grans blocs d'autors. D'una banda, els que podríem qualificar com a autors erudits —cronistes, naturalistes, geògrafs, historiadors, economistes...—, amb exemples com ara Antoni Josep Cabanilles, Gaspar Escolano, Ramon Muntaner o Elies Tormo; d'altra banda, els autors

literaris, amb Vicent Blasco Ibáñez, Azorín i Gabriel Miró al capdavant de la nòmina, però als quals cal afegir de manera més puntual una llarga llista, des de Lope de Vega i Cervantes a Ausiàs Marc, Teodor Llorente o Paul Valéry. La balança es decantarà de manera contundent cap a la segona tipologia, en una mostra més que els paràmetres genèrics en què Fuster vol situar la seva guia són els d'un text literari. De tots aquests, serà Azorín el que tindrà no sols una major presència sinó també un major impacte sobre el llibre. Cal apuntar, a més a més, que Blasco, Azorín i Miró també apareixen en *Nosaltres, els valencians*.

Com a conclusió general respecte al corpus de citacions, podem afirmar que Joan Fuster s'ajusta a les premisses de T. S. Eliot: els bons autors es fan presents gràcies al diàleg constant que estableixen amb la tradició, amb els clàssics. En el cas d'*El País Valencià*, la millor tradició —en l'àmbit local, que és el que exigeix el projecte editorial— està representada per tots aquells autors que l'han precedit en la descripció del territori valencià i és sobretot amb ells amb qui Fuster estableix el diàleg. Entre aquests escriptors, seran Blasco, Miró i Azorín —disposats en ordre creixent, d'acord amb la proximitat que presenten respecte a la seva pròpia dicció—, els que li donaran un rendiment més gran.

5. *El País Valencià com a discurs divulgatiu*

La presència dels elements artístics (pintura, escultura, ceràmica...) i especialment arquitectònics resulta imprescindible en una obra com *El País Valencià*. La descripció del territori, dels monuments i de les expressions artístiques més representatives és fonamental en una guia turística i, òbviament, Fuster no defuig aquesta obligació. Tanmateix, la terminologia que aquest tipus de descripcions exigeix pot, ben sovint, resultar excessivament aspra per a un lector no expert. És per això que Fuster la farà servir sempre atraient el lector cap a l'espai assagístic en què se sent més còmode i tenint sempre present l'objectiu final d'aconseguir un text amè que faci que el lector el trobi atractiu. Per a assolir aquest objectiu, Fuster evita sempre la fredor tècnica i la sistematització monòtona en les descripcions. Lluny d'això, Fuster ofereix de manera intencionada una variació en l'estructuració de la informació que acaba resultant un atractiu més de la seva dicció. L'altra cosa que afavoreix l'amenitat del text a l'hora de descriure aquests elements artístics és la incorporació de citacions literàries.

Finalment, aplicarà uns processos de desterminologització —sinonímia, paràfrasis, adjectivació *humanitzadora*, ironia, atribució de comentaris apreciatius a altres emissors—, que facilitaran al lector la digestió d'un lèxic que, tot i ser l'idoni per a aportar la major precisió, pot resultar excessivament distant, i antiliterari en un motlle genèric com el que Fuster vol establir. Recursos molt similars són els que aplicarà Fuster per rebaixar la duresa de la inevitable introducció de dades econòmiques en *El País Valencià*.

Finalment, respecte al lector model que té en ment Joan Fuster en *El País Valencià*, podem concloure que oscil·la entre un lector autòcton valencià i un lector foraster d'àmbit estatal, però no mai un lector estranger. Malgrat l'espai identitari de llengua i estirp catalana en què Fuster situa inequívocament el País Valencià en *El País Valencià*, la llengua de redacció i, sobretot, l'àmbit identitari de la col·lecció «Guías de España» són els que marcaran els paràmetres discursius associats a la recepció de l'obra. D'altra banda, des del punt de vista del registre lingüístic, el lector model de la guia és un lector culte però Fuster hi evita les pedanteries. El nivell de coneixements erudits que *exigeix* el llibre apareix, en certa manera, graduat, en un exercici extremadament brillant de control dels recursos intertextuals per part de Joan Fuster. *El País Valencià* presenta diferents nivells d'erudició en què cada lector pot trobar-se còmode. La mateixa sensació de versatilitat respecte al receptor ens dóna la llengua emprada. L'espanyol de Fuster s'ajusta perfectament a les necessitats d'un lector mitjà, lleugerament culte, amb oscil·lacions entre moments d'un casticisme volgudament pretensions, que molt sovint resulta força divertit, i moments en què una fraseologia marcadament idiomàtica duu la seva dicció cap a un registre més planer i més elàstic.

6. *Mecanismes de recontextualització i traducció de l'obra*

He dedicat el darrer capítol d'aquesta tesi doctoral a analitzar, en primer lloc, les estratègies de recontextualització que s'han aplicat a l'hora d'incorporar *El País Valencià* a les obres completes de Joan Fuster (volum III, *Viatge pel País Valencià*, 1971). La recontextualització va consistir, d'una banda, a traduir el llibre i, de l'altra, a acompanyar-lo d'una sèrie de materials publicats anteriorment —la majoria també en espanyol i, per tant, també traduïts—, que tindran elements de connexió temàtica

amb la guia. El punt de vista temàtic és, de fet, i d'acord amb el que Fuster estableix en la introducció al primer volum, el que marcarà la distribució de materials en les obres completes. El volum III se situarà sota l'etiqueta genèrica de «tema valencià».

De l'anàlisi de la introducció, se'n desprèn la idea, en primer lloc, que Fuster es reafirma en la seva voluntat de presentar-se com a escriptor exclusivament català malgrat la gran quantitat de textos que ha publicat en espanyol per qüestions econòmiques. En segon lloc, respecte a la traducció al català d'*El País Valencià* en cap moment Fuster no fingeix que el text havia estat pensat en català però escrit en espanyol. De fet, afirma que el que presenta és una traducció. El criteri de literalitat serà, a més a més, el que dominarà la praxi traductora d'aquest llibre, com també és el que dominarà la d'altres llibres propis i aliens que Fuster tradueix, sol o amb ajut. Hi ha, a més a més, una fidelitat màxima al text tal com va ser publicat, sota la premissa reiteradament explicitada de «*quod scripsi, scripsi*». El lector model, per tant, no variarà entre el text original i el text meta. A partir d'aquests pressupòsits, podem afirmar que la sensació general que el lector té en llegir la traducció d'*El País Valencià* és que és, senzillament, la que s'esperaria d'un text que no amaga que és una traducció però que alhora vol funcionar perfectament en la llengua d'arribada. El text català resulta genuí, idiomàtic i, alhora, fidel al text original, completament adequat al context editorial en què apareix i al públic lector al qual s'adreça.

Hi ha una sèrie de pautes d'actuació en la praxi traductora que resulten gairebé sistemàtiques. Respecte al tractament de les citacions, les he distribuïdes en quatre tipologies casuístiques, d'acord amb el tractament rebut en el text original. En primer lloc, les citacions en llengua catalana. En general, Fuster incorpora en *El País Valencià* la citació sense cap mena de traducció ni de paràfrasi que l'expliqui. En aquests casos, quan Fuster traduirà aquests passatges al català, no necessitarà fer res més que mantenir la citació com en l'original, sense cap altra modificació col·lateral més enllà de la diferència de tractament tipogràfic respecte a l'ús de la cursiva. Amb tot, quan la versió original, excepcionalment incorporava alguna paràfrasi, la traducció la mantindrà sense que resulti contraproduent per a la recepció del text meta. En segon lloc, quan la citació original prové d'un text en espanyol, la fidelitat serà màxima i es mantindrà també en espanyol en l'edició catalana, tant si es tracta de textos literaris com si són textos d'erudició.

En això, com en altres aspectes, la praxi de Joan Fuster diferirà notablement de la de Josep Pla, ja que constitueixen dos models d'escriptura distints que ha estat rendible comparar entre si quant als procediments emprats en cada cas.

Pel que fa a les citacions en altres llengües (francès, italià i llatí) se seguirà el criteri de fidelitat absoluta. Finalment, les citacions traduïdes a l'espanyol de textos originals en altres llengües reben el tractament esperable en una bona praxi traductora: seran traduïdes a la llengua del text meta, en aquest cas, el català. La traducció aprofitarà, així mateix, per a corregir les escasses errates que presenta l'edició original d'*El País Valencià*, com també algunes puntuacions que no s'ajusten a la manera de fer fusteriana.

Els materials complementaris que s'incorporen a *Viatge pel País Valencià* provenen, principalment, de publicacions periòdiques de l'àmbit editorial català però editades en espanyol —amb alguna excepció, que indico oportunament. Es tracta, en general, de materials una mica més informals i bastant més breus, però que reben un tractament de compaginació dins aquest volum III de les obres completes idèntic al que rep la traducció d'*El País Valencià*. En aquest sentit, s'hi publicaran com si fossin un conjunt total de quatre llibres: *El País Valencià*, *Noves excursions*, *Homes més o menys importants* i *Hi ha més catalans encara*. Tanmateix, si bé es mira, *Noves excursions* i *Homes més o menys importants* són un aplec de textos de diferent procedència i *Hi ha més catalans encara* prové de la col·laboració de Fuster en una obra de caràcter enciclopèdic. Tots tres, però, presenten elements temàtics comuns que permeten aquest exercici de recontextualització.

7. Els altres llibres de descripció del territori

Com a complement al corpus fusterià de descripció del territori, he analitzat tres llibres més publicats amb posterioritat a *El País Valencià*: *Alicante y la Costa Blanca* (1965), *L'Albufera de València* (1970) i *Veure el País Valencià* (1983).

El primer és el que més s'aproxima al que podríem considerar una guia turística *ad usum* de forasters. En aquesta, Fuster s'ajusta a unes pautes editorials molt més estrictes que les que havia tingut en *El País Valencià*. El llibre pertany a la col·lecció «Guías Planeta», dirigida per Baltasar Porcel, que estableix un model de guia amb una estructura fixa que es repeteix en totes les de la col·lecció. Fuster s'ajusta a aquests

paràmetres, reabilita la seva dicció i, sense perdre la mestria que el caracteritza, s'acosta a un to més periodístic, típic d'aquesta mena de publicacions. La tipologia de guia en què s'inscriu fa que no es consideri el lector autòcton com a usuari habitual del llibre. *Alicante y la Costa Blanca* és concebut com un recurs bibliogràfic d'acompanyament al turista que visita o es prepara per a visitar realment el territori descrit. Els elements de literaturització hi són, doncs, escassíssims i molt col·laterals.

A l'altre extrem se situa *L'Albufera de València*, la més personal de les aportacions fusterianes al gènere. Aquesta obra es publica inicialment com a llibre de bibliòfil, acompanyada de 17 gravats al burí de Jaume Pla. La dicció de Fuster en *L'Albufera de València* és relativament similar a la d'*El País Valencià*, però s'hi afegixen dues característiques que encara la fan més propera: d'una banda, la llengua de redacció i, de l'altra, el fet que el paisatge descrit —una Albufera que, de Sueca estant, sent gairebé com a pròpia— li resulta extremadament íntim. En aquest sentit, és l'aportació en què Fuster incorpora —i narra, per tant— un nombre major de vivències personals. Amb tot, la descripció que fa de l'Albufera està basada, fonamentalment, en una sèrie de materials bibliogràfics —erudits i científics— que demostren l'interès i la capacitat investigadora de l'autor. Es complementa, així mateix, amb el recurs —molt present també en *El País Valencià*— als referents literaris que li resulten més pròxims i més rendibles intel·lectualment.

Finalment, *Veure el País Valencià* és també un llibre bastant distint, en què el pes de l'edició recau en el reportatge fotogràfic de Raimon Camprubí. Novament, seran uns criteris editorials més estrictes els que marcaran la praxi de Fuster. El llibre té una introducció seva, de caràcter bàsicament històric, que abasta des de la conquesta de Jaume I fins al moment de la publicació. Així mateix, són seus els llargs peus de fotografia, enginyosos i ben sovint irònics i molt *d'autor*, que representen el complement textual a un llibre bàsicament fotogràfic. Aquest llibre es publica després de la mort del general Franco i, per tant, l'anàlisi que fa Fuster de la situació del País Valencià ja no té les limitacions de la censura. Amb tot, particularment en la introducció, es detecta en l'autor un escepticisme i un esgotament que semblen presagiar l'inici del seu conegut silenci editorial.

8. El País Valencià i la multimodalitat discursiva

Atès que aquesta tesi examina aspectes relatius a la descripció i la representació del territori, no podia prescindir dels aspectes multimodals del discurs, és a dir, de l'encreuament de diferents semiòtiques en un mateix discurs. Certament, el llibre de Fuster és realitzat editorialment en uns anys allunyats encara dels horitzons que les noves tecnologies de la imatge o de l'audiovisual incorporen, en el segle XXI, a les produccions bibliogràfiques, en particular les que es relacionen amb el món del turisme i de les guies *ad usum* dels visitants forans d'un lloc, que engeguen avui sofisticats mecanismes il·lustradors i promocionadors, deutors sovint de les estratègies de la multimodalitat. Tanmateix, *El País Valencià* aprofita sense dubte recursos d'imatge com són la sobrecoberta —per bé que aquest sigui necessàriament un element material d'alta fungibilitat— i les nombroses fotografies que acompanyen les seves pàgines, contextualitzades amb uns pertinents peus de fotografia que presenten o comenten les imatges corresponents, de vegades no exempts d'un toc irònic molt fusterià. Com hem vist, el llibre estudiat integra d'una manera molt efectiva els recursos d'aquesta mena que la tecnologia de l'època posava a l'abast de l'autor i de l'editorial.

Per acabar, he analitzat un document audiovisual que considero molt interessant: *El País Valencià de Joan Fuster*, un programa elaborat per Televisió Espanyola el 1982 per a la sèrie documental *Esta es mi tierra* (emès el 10 d'agost de 1983). A banda de poder veure Joan Fuster parlant de si mateix, de la seva trajectòria professional i del seu país, aquest document presenta l'interès de copsar la importància que, per a una sèrie de personatges del moment, representa la figura de Fuster. Hi ha declaracions de Joan Oleza, Eliseu Climent, Raimon i Andreu Alfaro. A més a més, la veu en off de Joan Borràs, que oralitza un text redactat en primera persona que s'assigna, indubtablement, a Joan Fuster, ben sovint ens farà recordar *El País Valencià*.

9. Conclusions finals

Com a conclusió final podem afirmar que, tot i que la major part de la producció textual relacionada amb el concepte ampli de descripció del territori neix d'encàrrecs editorials, la qualitat d'aquesta parcel·la de la producció de l'autor es troba al mateix nivell que altres. Des del punt de vista intel·lectual i de qualitat literària, amb les

matísacions per motiu de gènere que cada tipologia textual demana i superant fins i tot la llengua en què s'expressa, el conjunt de l'obra fusteriana es mostra profundament homogeni.

Caldria reivindicar amb insistència, així mateix, l'obra en espanyol de Joan Fuster. No podem considerar-la, de cap manera, una obra menor, com em sembla que s'ha estat fent fins ara, potser a causa de la visió que Fuster mateix va voler mostrar. Que la major part d'aquesta obra en espanyol hagi estat feta en un marc programàtic amb una dimensió crematística, no vol dir que no sigui d'una altíssima qualitat literària.

Cal dir, finalment, respecte a *El País Valencià*, en totes les dues versions lingüístiques, que el caràcter principalment literari que Fuster dóna a la seva guia permet que en puguem fer una lectura actual sense grans entrebancs ni tenir la sensació que el text ha envellit de manera substancial, malgrat els més de cinquanta anys transcorreguts des de la primera edició. Ans al contrari, el seu valor documental —la memòria d'una mirada perspicaç sobre el País Valencià de mitjans del segle xx, ben inserida en la història— i els seus innegables mèrits literaris, en fan una peça clàssica que conserva, passats els anys, la vigència per a l'estudiós i fins i tot per al públic lector.

BIBLIOGRAFIA

ALAPONT, Brígida, Ferran CARBÓ i Francesc PÉREZ I MORAGÓN (2012): «*Nosaltres, els valencians, cinquanta anys després: 1962-2012*», en Alapont, Carbó i Pérez i Moragón (ed.) (2012).

ALAPONT, Brígida, Ferran CARBÓ i Francesc PÉREZ I MORAGÓN (ed.) (2012): *Nosaltres, els valencians, 1962-2012*, València, Universitat de València.

ANDRÉS ESTELLÉS, Vicent (1974): *Les pedres de l'àmfora. Obra completa, 2*, València, Tres i Quatre.

—(1977): *Manual de conformitat. Obra completa, 3*, València, Tres i Quatre.

ADELL, Joan-Elies (1997): «Escriptura i alteritat en l'obra de Joan Fuster», *Estudis de Llengua i Literatura Catalanes/XXXIV, Miscel·lània Germà Colón, 7*, Barcelona, Abadia de Montserrat, p. 185-199.

ALONSO, Vicent (2012): «Introducció», en Montaigne (2012c), p. 11-36.

ARACIL, Lluís Vicent (1982): *Papers de sociolingüística*, Barcelona, La Magrana.

—(1983): *Dir la realitat*, Barcelona, Edicions dels Països Catalans.

ARCHILÉS, Ferran (2012): *Una singularitat amarga. Joan Fuster i el relat de la identitat valenciana*, Catarroja-Barcelona, Afers.

ARROYO ILERA, Fernando (2008): «Geografía, literatura e ideología en la segunda mitad del siglo xx: las "Guías de España" de Ediciones Destino», *Estudios Geográficos*, LXIX, 265, p. 417-452.

AZORÍN (1917): *El paisaje español visto por los españoles*, Madrid, Renacimiento.

—(1924): *Discurso leído ante la Real Academia Española en la recepción pública del Ilmo. Sr. D. José Martínez Ruiz (Azorín)*, Madrid, Imprenta de Rafael Caro Raggio. <http://www.rae.es/sites/default/files/Discurso_de_ingreso_Jose_Martinez_Ruiz_Azorin.pdf> [Consulta: 30 d'octubre de 2015]

—(1941): *Valencia*, Madrid, Biblioteca Nueva.

BACH, Carme i Jaume MARTÍ (2013): «De terme a mot comú. El paper dels diccionaris», *Terminàlia*, 5, p. 26-32.

BACON, Francis (1976): *Assaigs*, Barcelona. Curial. [Traducció catalana i introducció, Josep Carner]

BAIDER, Fabienne, Marcel BURGER i Dionysis GOUTSOS (ed.) (2004): *La communication touristique. Approches discursives de l'identité et de l'altérité / Tourist Communication. Discursive Approaches to Identity and Otherness*, París, L'Harmattan.

BALLESTER, Josep (1992): *Temps de quarantena (1939-1959)*, València, Tres i Quatre.

BAROJA, Pío (1961): *El País Vasco*, Barcelona, Destino. [1a ed., 1953]

BAS, Nicolás (2007): «Los repertorios de libros de viajes como fuente documental», *Anales de Documentación*, 10, p. 9-16.

—(2011): «El viaje como formación: ejemplos de la literatura europea del siglo XVIII», *Historia de la Educación*, 30, p. 129-143.

BENEYTO, Antonio (1975): *Censura y política en los escritores españoles*, Barcelona, Euros.

BLASCO, Júlia (2002): *Joan Fuster: converses filosòfiques*, València, Tres i Quatre.

BOIX, Vicent (1849): *Manual del viagero y guía de los forasteros en Valencia*, Madrid, Rubio y Compañía. [Edició facsímil: València, París-Valencia, 1980]

—(1867): *Crónica de la provincia de Valencia*, Madrid, Rubio y Compañía. [Edició facsímil: València, París-Valencia, 1998]

BORJA I SANZ, Joan (2003): *La utopia de la ciència. Joan Fuster i la mesura de les coses*, Alzira, Bromera.

—(2007): «Les fonts etnopoètiques en l'obra literària de Bernat Capó», *L'Aiguadolç. Revista de Literatura*, 33-34, Dossier: Bernat Capó: Espigolant pel rostoll de les paraules, Pedreguer, Institut d'Estudis Comarcals de la Marina Alta, p. 93-120.

—(2013): *Els discursos de la ciència. Joan Fuster i la democratització del coneixement*, València, Publicacions de la Universitat de València.

BOU, Enric (2013): *La invenció de l'espai. Ciutat i viatge*, València, Publicacions de la Universitat de València.

CABANILLES, Antoni Josep (1795): *Observaciones sobre la historia natural, geografía, agricultura, población y frutos del Reyno de Valencia*, Madrid, Imprenta Real, volum I. [Edició facsímil: València, Albatros, 2002]

—(1797): *Observaciones sobre la historia natural, geografía, agricultura, población y frutos del Reyno de Valencia*, Madrid, Imprenta Real, volum II. [Edició facsímil: València, Albatros, 2002]

CABEZAS, Juan Antonio (1959): *Madrid*, Barcelona, Destino. [1a ed., 1954]

—(1966): *Madrid*, Barcelona, Planeta.

CALAFORRA, Guillem (2002): «El dietari en Fuster i Sciascia», *Romanica Cracoviensia*, 2, p. 17-30.

—(2006): *Dialèctica de la ironia. La crisi de la modernitat en l'assaig de Joan Fuster*, València, Publicacions de la Universitat de València.

CAMPILLO, Neus (ed.) (2010): *Pensar la nostra actualitat. Joan Fuster i la filosofia*, València, Publicacions de la Universitat de València.

CARBONELL, Eliseu (2007): «La literatura como *landmarks*: elementos para una reflexión en torno a Pla», en Paül i Tort (ed.) (2007), p. 363-376.

CATALÀ-ROCA, Francesc (1995): *Impressions d'un fotògraf. Memòries*, Barcelona, Edicions 62.

CLARET I RUBIRA, Josep (1967): *Muebles de estilo inglés desde los Tudor hasta la reina Victoria, con los grupos Colonial y Menorquín*, Barcelona, Gustavo Gili. [1a ed., 1946]

CRESPO, Isidre (2002): *De Fuster a Pla, amb camí de tornada*, Gandia, CEIC Alfons el Vell.

CRUÏLLES, Marquès de (1867): *Guía urbana de Valencia, antigua y moderna*, València, Josep Rius. [Edició facsímil: València, París-Valencia, 1996]

REYES, Alfredo (1969): *Tenerife, La Palma, La Gomera, El Hierro*, Barcelona, Destino.

DE LA TORRE, Claudio (1966): *Gran Canaria, Fuerteventura y Lanzarote*, Barcelona, Destino.

DELOR, Rosa Maria (2006): «Contribució a les relacions literàries entre Joan Fuster i Salvador Espriu (1959-1961)», en Simbor (ed.) (2006), p. 27-95.

DERRIDA, Jacques (2008): *La hospitalidad*, Buenos Aires, Ediciones de la Flor. [Edició, Anne Dufourmantelle; traducció espanyola, Mirta Segoviano, 1a ed., 2000]

EIXIMENIS, Francesc (1927): *Regiment de la cosa pública*, Barcelona. Els Nostres Clàssics. [Text, introducció, notes i glossari, Daniel de Molins de Rei]

ELIOT, T. S. (1919): «Tradition and the Individual Talent», *The Egoist*, VI, 4-5, Londres, The New Freewoman, p. 54-55 i 72-73. <<http://library.brown.edu/pdfs/130876199525004.pdf>> i <<http://library.brown.edu/pdfs/1308762376978128.pdf>> [Consulta: 11 d'agost de 2015]

—(1948): *Notes towards the Definition of Culture*, Londres, Faber and Faber.

ESCOLANO, Gaspar (1610): *Década primera de la historia de la insigne y coronada ciudad y reyno de Valencia*, València, Pere Patrici Mei. <http://books.googleusercontent.com/books/content?req=AKW5QaeVzznH7leOhND-1WbYknIX-KJdGzUkZ1MuxcCKonTrVIKilkZOvEYdpNzkCUavrM3AJS9oGHpvcQZ_07hbbQRwllOZZGrVxgvmAcnRXY7FLZTeZ4fmQx3-8wkG_ugQHV7atxkNOX_lh3GgGq4tu7MvHmVhltcNszKE1ZNtXib94nryoke1HaO3ifWw_C_syvWpTET7ypDGrG3vj4h0UV1FnPLjSUYOzBSSAoz9ufaSQmo34rCmIWem61PO9w9O3EVI2l4kuZS_txjpUIZglrCBCT7jkQsTwQVzyRm7GHuxBCo80> [Consulta: 25 d'octubre de 2015]

FERRANDO, Antoni (1993): «Estudi preliminar», en SANCHIS GUARNER, Manuel: *Gramàtica valenciana*, Barcelona, Altafulla, p. V-VLII.

—(1995): «L'ideal idiomàtic de Joan Fuster», *Estudis de Llengua i Literatura Catalanes/XXX, Miscel·lània Germà Colón*, 3, Barcelona, Abadia de Montserrat, p. 175-188.

—(1998): «Francesc de P. Burguera: la consciència crítica d'un país», en Ferrando i Furió (ed.) (1998), p. 15-21.

—(2000): «Introducció», en Fuster (2000), p. 9-55.

FERRANDO, Antoni i Antoni FURIÓ (ed.) (1998): *Francesc de P. Burguera: l'obsessió pel país*, València, Publicacions de la Universitat de València.

FOGUET, Francesc (2015): «Joan Fuster: «considerado como elemento catalanista», *L'Espill*, 49 (segona època), València, Publicacions de la Universitat de València, p. 92-109.

FRANCO, Josep (2007): «Confluències», en Fuster (2007), p. 9-19.

- FURIÓ, Antoni (1994): *Àlbum Fuster*, València, Alfons el Magnànim.
- FURIÓ, Antoni (ed.) (2007): *Joan Fuster i els historiadors*, València, Publicacions de la Universitat de València.
- FUSTER, Joan (1956a): *Les originalitats*, Barcelona, Barcino.
- (1956b): *Antologia de la poesia valenciana*, Barcelona, Selecta.
- (1960): *Judicis finals*, Palma de Mallorca, Moll.
- (1962a): *Nosaltres, els valencians*, Barcelona, Edicions 62. 1a ed.
- (1962b): *El País Valencià*, Barcelona, Destino.
- (1962c): *Qüestió de noms*, Barcelona, Aportació Catalana.
- (1963): «Introducció a la poesia de Salvador Espriu», en ESPRIU, Salvador: *Obra poètica*, Barcelona, Albertí, p. XIII-LXXII.
- (1964a): *Nosaltres, els valencians*, Barcelona, Edicions 62. 2a ed.
- (1964b): *Diccionari per a ociosos*, Barcelona, Editorial AC.
- (1965): *Alicante y la Costa Blanca*, Barcelona, Planeta.
- (1966a): «Notes per a una introducció a l'estudi de Josep Pla», en PLA (1966), p. 11-83.
- (1966b): «Pròleg», en MATEO (1966), p. 5-15.
- (1971a): «Pròleg del traductor» en SILONE, Ignazio: *Fontamara*, Barcelona, Club editor, p. 7-26.
- (1968): *Obres completes I. Llengua, literatura i història*, Barcelona, Edicions 62.
- (1969): *Obres completes II. Diari 1952-1960*, Barcelona, Edicions 62.
- (1971a): «Nota preliminar» en BEUTER, Pere Antoni: *Primera part de la història de València*, València, L'Estel, s. p.
- (1971b): «Pròleg», en Ninyoles (1971), p. 7-12.
- (1971c): *Obres completes III. Viatge pel País Valencià*, Barcelona, Edicions 62.
- (1972): *Literatura catalana contemporània*, Barcelona, Curial.
- (1975a): *Obres completes IV. Assaigs, 1*, Barcelona, Edicions 62.
- (1975b): *Contra Unamuno y los demás*, Barcelona, Península.

- (1978): «Pròleg», en GIL-ALBERT (1978), p. 9-17.
- (1982): «El País Valencià de Joan Fuster», *Esta es mi tierra*, Madrid, TVE. [Documental: <<https://www.youtube.com/watch?v=TwYmXu96NHc>>] [Consulta: 15 de maig de 2014]
- (1983): *Veure el País Valencià*, Barcelona, Destino.
- (1983b): *Ver el País Valencià*, Barcelona, Destino.
- (1992): «Pròleg», en MONTAIGNE (1992), p. 11-14.
- (1997): *Correspondència*, I, València, Universitat de València/Tres i Quatre. [Volum preparat per Francesc Pérez i Moragón]
- (1999): *Correspondència*, III, València, Universitat de València/Tres i Quatre. [Volum preparat per Vicent Alonso]
- (2000): *Correspondència*, IV, València, Universitat de València/Tres i Quatre. [Volum preparat per Antoni Ferrando]
- (2003): *Correspondència*, VI, València, Universitat de València/Tres i Quatre. [Volum preparat per Adolf Beltran]
- (2007): *L'Albufera de València*, Alzira, Bromera. [1a ed., Barcelona, La Rosa Vera, 1970]
- (2012): «Alguns articles sobre música. Textos de Joan Fuster», en Iborra *et al.* (2012), p. 121-168.
- GARCÍA DE TORO, Cristina (2010): *La traducción entre lenguas en contacto. Catalán y español*, Berna, Peter Lang.
- GARCÍA-ROMERAL, Carlos (2010): *Diccionario bibliográfico de viajeros por España y Portugal*, Madrid, Ollero y Ramos.
- GARÍ, Joan (2012): *Viatge pel meu país. En el camí de Joan Fuster, 50 anys després*, València, Tres i Quatre.
- GELI, Carles i Josep Maria HUERTAS (1990): *Les tres vides de 'Destino'*, Barcelona, Diputació de Barcelona i Col·legi de Periodistes de Catalunya.
- GIL-ALBERT, Joan (1978): *Un mundo. Prosa. Poesía. Crítica*, València, Gràfiques Soler.
- GÓMEZ, Antoni (dir.) i Antoni MARTÍ (ed.) (1993): *Fuster entre nosaltres*, València, Generalitat Valenciana.
- GÓMEZ DE LA SERNA, Gaspar (1964): *Castilla la Nueva*, Barcelona, Destino.

GONZÁLEZ-BARRERA, Julián (2008): «Alteraciones y naufragios: una hipótesis para la fecha de *Los locos de Valencia* de Lope de Vega», *Monteagudo*, tercera època, 13, Múrcia, Universitat de Múrcia, p. 107-118. <<http://revistas.um.es/monteagudo/article/view/67691/65191>> [Consulta: 27 de setembre de 2015]

GRAU, Daniel P. (2011): «Estellés en anglès: nights that make the night or a shot in the dark», *Reduccions*, 98-99, Vic, Eumo, p. 274-284.

—(2012): «Joan Fuster, ninot de falla», en FALLA AVINGUDA DE BURJASSOT - JOAQUIM BALLESTER I REUS: *Llibret de falla 2013*, València, p. 45-48.

—(2014): «La guía turística culta, un género híbrido entre la divulgación y el ensayo: Joan Fuster i *El País Valenciano*», *Cultura, lenguaje y representación / Culture, language and representation*, 13, Castelló de la Plana, Universitat Jaume I, p. 29-49.

IBORRA, Josep (1982): *Fuster portàtil*, València, Tres i Quatre.

—(2006): «Joan Fuster i Montaigne», en Simbor (ed.) (2006), p. 127-144.

—(2012): *Humanisme i nacionalisme en l'obra de Joan Fuster*, València, Publicacions de la Universitat de València.

— *et al.* (2012): *Joan Fuster i la música*, València, Publicacions de la Universitat de València.

KEARNEY, Richard (1998): *La paradoja europea*, Barcelona, Tusquets.

KING, Edmund (1990): «Introducción», en MIRÓ, Gabriel: *El humo dormido*, Alacant, Institut de Cultura Juan Gil-Albert, p. 9-52.

KRISTEVA, Julia (1991): *Extranjeros para nosotros mismos*, Esplugues de Llobregat, Plaza & Janés, Tusquets. [Traducció espanyola, Xavier Gispert]

LLORENTE, Teodor (1887): *España, sus monumentos y artes, su naturaleza e historia*, Barcelona, Daniel Cortezo y Compañía, volum I. [Edició facsímil: València, Albatros, 1980]

—(1889): *España, sus monumentos y artes, su naturaleza e historia*, Barcelona, Daniel Cortezo y Compañía, volum II. [Edició facsímil: València, Albatros, 1980]

LORÉN, Santiago (1977): *Aragón*, Barcelona, Destino.

MADOZ, Pascual (1987): *Diccionario geográfico-estadístico-histórico de España y sus posesiones de ultramar*, València, Alfons el Magnànim. [1a edició facsímil, 1982]

MAINGUENEAU, Dominique (2004): *Le discours littéraire. Paratopie et scène de l'énonciation*, París, Armand Colin.

MARES, Vicente (1681): *La Fénix Troyana*, València, Mateo Penen. <<http://bvpb.mcu.es/ca/consulta/registro.cmd?id=397027>> [Consulta: 20 d'octubre de 2015]

MARTÍ, Antoni (1993): «Les pròpies paraules. Anotacions als marges de *Les originalitats*», en Gómez (dir) i Martí (ed.) (1993), p. 67-75.

MARTÍ, Antoni i Teresa ROSELL (ed.) (2012): *Joan Fuster: figura de temps*, Barcelona, Publicacions de la Universitat de Barcelona.

MARTÍNEZ FERRANDO, Eduard (1948): *Jaime II de Aragón. Su vida familiar*, v. I. Barcelona, Centre Superior d'Investigacions Científiques.

MARTÍNEZ-BARBEITO, Carlos (1957): *Galicia*, Barcelona, Destino.

MASSOT I MUNTANER, Josep (1996): *El primer franquisme a Mallorca. Guerra civil, repressió, exili i represa cultural*, Barcelona, Abadia de Montserrat.

MATEO, José Vicente (1966): *Alacant a part*, Barcelona, Aportació Catalana. [Traducció catalana, Enriqueta Calsina Cirés; pròleg, Joan Fuster]

—(1971): *Murcia*, Barcelona, Destino.

MEDIO, Dolores (1971): *Asturias*, Barcelona, Destino.

MÉRIMÉE, Prosper (2005): *Cartas de España*, Sevilla, Renacimiento. [Pròlegs, Hippolyte Taine i Maurice Levailant; traducció espanyola, Aguirre de Cárcer, Marie-Christine del Castillo, Antonio Giménez, Ramón Ibáñez i Pedro Vances]

MIRA, Joan Francesc (1992): *València. Guia particular*, Barcelona, Barcanova.

MIRÓ, Gabriel (1940): *Años y leguas*, Madrid, Biblioteca Nueva.

—(2004): *Anys i llegües*, Paiporta, Denes. [Traducció catalana, Enric Valor]

MOLLÀ, Toni (1992): *Joan Fuster. Converses inacabades*, València, Tàndem.

MONTAIGNE, Michel de (1992): *Assaigs breus*, València, Albatros. [Traducció catalana, Vicent Alonso]

—(2011): *Assaigs. Llibre primer*, Barcelona, Proa. [Traducció catalana, Vicent Alonso, 1a ed., 2006]

—(2012a): *Assaigs. Llibre segon*, Barcelona, Proa. [Traducció catalana, Vicent Alonso, 1a ed., 2007]

—(2012b): *Assaigs. Llibre tercer*, Barcelona, Proa. [Traducció catalana, Vicent Alonso, 1a ed., 2008]

—(2012c): *Diari de viatge a Itàlia per Suïssa i Alemanya*, Barcelona, La Mansarda. [Traducció catalana, Vicent Alonso]

MORRO, Antoni i Jaume SUREDA (2009): *El turisme cultural*, Barcelona, UOC.

MUÑOZ, Gustau (ed.) (2009): *Joan Fuster i la realitat social*, València, Publicacions de la Universitat de València.

NINYOLES, Rafael Lluís (1969): *Conflicte lingüístic valencià*, València, Tres i Quatre.

—(1971): *Idioma i prejudici*, Palma de Mallorca, Moll.

ORTELLS, Salvador (ed.) (2015): *Joan Fuster, llibre a llibre*, València, Publicacions de la Universitat de València.

ORWELL, George (2000): *Homenatge a Catalunya*, Barcelona, Ariel. [Traducció catalana, Ramon Folch i Camarassa, 1a ed., 1969]

PAÛL, Valerià i Joan TORT (ed.) (2007): *Territorios, paisajes y lugares / Territoris, paisatges i llocs / Territorios, paisaxes e lugares / Lurraldeak, paisaiak eta lekuak*, Cabrera de Mar, Galerada.

PAYÀ, Isabel i Antoni TORREÑO (1997): «Introducció», en POLO, Marco: *Llibre de les meravelles del món*, Picanya, Bullent, p. 7-18.

PENALBA, Neus (2012): «Joan Fuster i l'originalitat de ser un mateix. La riquesa teòrica de *Les originalitats*», en Martí i Rosell (ed.) (2012), p. 113-133.

PLA, Josep (1941): *Costa Brava. Guía general y verídica*, Barcelona, Destino, 1a ed.

—(1948): *Guía de la Costa Brava*, Barcelona, Destino, 3a ed.

—(1950): *Guía de Mallorca, Menorca e Ibiza*, Barcelona, Destino, 1a ed.

—(1955): *Guía de la Costa Brava*, Barcelona, Destino, 4a ed.

—(1956): *De l'Empordanet a Barcelona*, Barcelona, Selecta.

—(1961): *Cataluña*, Barcelona, Destino.

—(1962a): «Joan Fuster», *Homenots. Novena sèrie, Obres completes*, XXIX, Barcelona, Selecta, p. 49-86.

—(1962b): *Guía de Mallorca, Menorca e Ibiza*, Barcelona, Destino, 2a ed.

—(1966): *El quadern gris, Obra completa, 1*, Barcelona, Destino.

—(1967): *La vida amarga, Obra completa*, 6, Barcelona, Destino.

—(1971): *Guia de Catalunya*, Barcelona, Destino.

—(1975): «Joan Fuster», *Homenots. Quarta sèrie, Obra completa*, 29, Barcelona, Destino, p. 359-393.

—(1976): *Tres guies, Obra completa*, 30, Barcelona, Destino.

—(1980): *Veure Catalunya*, Barcelona, Destino.

PELLA I FORGAS, Josep (1883): *Historia del Ampurdán. Estudio de las comarcas del noreste de Cataluña*, Barcelona, Lluís Tasso i Serra. [Edició facsímil: Olot, Aubert Impressor, 1980]

PÉREZ MONTANER, Jaume (2003): «Joan Fuster entre l'escriptura i el discurs», *Revista Literatures*, 1 (segona època), Sueca, Associació d'Escriptors en Llengua Catalana, p. 47-60.

PÉREZ SALDANYA, Manuel (ed.) (2008): *Joan Fuster: llengua i estil*, València, Publicacions de la Universitat de València.

PUIG, Albert (1941): «Prólogo», en PLA (1941), p. 5-11.

RAMIS, Josep Miquel (2014): *Autotraducció. De la teoria a la pràctica*, Vic, Eumo.

RIDRUEJO, Dionisio (1973): *Castilla la Vieja*, I, Barcelona, Destino.

—(1974): *Castilla la Vieja*, II, Barcelona, Destino.

RAILLARD, Edmond (1981): «De la marginalité à l'intégration: le conflit intellectuels/bourgeoisie dans l'œuvre littéraire de Santiago Rusiñol», *Mélanges de la Casa de Velázquez*, 17, Madrid, Casa de Velázquez, p. 347-368. <http://www.persee.fr/web/revues/home/prescript/article/casa_0076-230X_1981_num_17_1_2352> [Consulta: 29 d'agost de 2015]

REQUEJO, Jaime (2005): «La era del *quantum*: 1960-1974», *75 años de política económica, Revista de Economía ICE*, 826, Madrid, Ministeri d'Economia i Hisenda, p. 25-37. <http://www.revistasice.com/CachePDF/ICE_826_25-37__1C2F8E633F80896BA67C9C0CE477D776.pdf> [Consulta: 13 de juliol de 2015]

RIERA, Antoni (1993): *La raó moral de Joan Fuster*, Barcelona, Curial.

RIERA, Carme (1997): «L'autotraducció com a exercici de recreació», *V Seminari sobre la Traducció a Catalunya. Quaderns Divulgatius*, 8, Barcelona, Associació d'Escriptors en Llengua Catalana, p. 45-52.

ROSENTHAL, David (1992): *Nights that Make the Night. Selected Poems of Vicent Andrés Estellés*, Nova York, Persea Books.

ROSSELLÓ VERGER, Vicenç M. (1995): *Geografia del País Valencià*, València, Alfons el Magnànim.

—(1995b): *L'Albufera de València*, Barcelona, Abadia de Montserrat.

—(2009): «Paisatge i societat. Joan Fuster i la geografia», en Muñoz (ed.) (2009), p. 27-38.

RUIZ, Apolonio (2005): «La política comercial espanyola de la autarquia a la plena integració en el comerç multilateral», *75 años de política económica, Revista de Economía ICE*, 826, Madrid, Ministeri d'Economia i Hisenda, p. 179-193. <http://www.revistasice.com/CachePDF/ICE_826_179-193_92996B16AA36B780C0F970DA11A1F3C8.pdf> [Consulta: 13 de juliol de 2015]

SALVADOR, Vicent (1994): *Fuster o l'estratègia del centaure*, Picanya, Edicions del Bullent.

—(2001): *Els arxius del discurs. Episodis valencians d'història social de la llengua i la literatura*, Barcelona, Abadia de Montserrat.

—(2008): «Els mots de Joan Fuster», en Pérez Saldanya (ed.) (2008), p. 13-31.

—(2012): «Joan Fuster, l'assagista i el divulgador», *Afers*, 71/72, Catarroja, Afers, p. 217-221.

—(2012b): *Figures i esbossos. Estudis sobre literatura valenciana contemporània*, Alacant, Institut de Cultura Juan Gil-Albert.

—(en premsa): «Un nuevo modelo de discurso biográfico: los casos clínicos literaturizados de Oliver Sacks», en BALAGUER, Enric *et al.* (ed.): *Biographies in Catalan Literature*, Amsterdam / Filadelfia, John Benjamins.

SALVADOR, Vicent i Daniel P. GRAU (2013): «La guía turística culta: un género híbrido entre la divulgación y el ensayismo», comunicació presentada a la 35è Congrés de l'Association for Contemporary Iberian Studies, Lisboa, Universitat Catòlica Portuguesa, 9-11 de setembre de 2013.

SANCHIS GUARNER, Manuel (1982): *Els pobles valencians parlen els uns dels altres, II*, València, Tres i Quatre.

SERRANO, María del Mar (1993): *Las guías urbanas y los libros de viaje en la España del siglo XIX*, Barcelona, Publicacions de la Universitat de Barcelona.

SIMBOR, Vicent (2012): *Joan Fuster: el projecte de normalització del circuit literari*, València, Publicacions de la Universitat de València.

SIMBOR, Vicent (ed.) (2006): *Joan Fuster: relacions personals, relacions literàries*, València, Publicacions de la Universitat de València.

SOLAZ, Rafael (2002): *Guía de las guías de Valencia (1700-1975)*, València, Ajuntament de València.

SOLDEVILA, Carles (1943): *Gracias y desgracias de Barcelona*, Barcelona, Dalmau.

—(1945): *Historias barcelonesas*, Barcelona, Delfos.

—(1952): *Guía de Barcelona*, Barcelona, Destino. [1a ed., 1951]

SÒRIA, Enric (1993): «Fuster versàtil. Notes de lectura sobre un dietari humanista», en Gómez (dir) i Martí (ed.) (1993), p. 31-35.

—(2010): *En el curs del temps. Un itinerari a través de vuit-cents anys de literatura catalana*, Palma de Mallorca, Moll.

TAMAMES, Ramón (2005): «La autarquía española y las rémoras para el crecimiento económico posterior», *75 años de política económica, Revista de Economía ICE*, 826, Madrid, Ministerio d'Economia i Hisenda, p. 13-24. <http://www.revistasice.com/CachePDF/ICE_826_13-24__34F2AFD5BC45A2E5A5710C0A1C0C6F55.pdf> [Consulta: 13 de juliol de 2015]

TORMO, Elies (1923): *Levante*, Madrid, Espasa-Calpe.

TORRALBA, Francesc (2011a): *Sobre la hospitalidad. Extraños y vulnerables como tú*, Boadilla del Monte, PPC. [1a ed., 2003]

—(2011b): «No olvidéis la hospitalidad». *Una exploración teológica*, Boadilla del Monte, PPC. [1a ed., 2004]

TORREÑO, Antoni (2004): *Empremtes de Xahrazad. Un viatge a través d'Àsia*, València, Bròsquil.

TORRES, Xavier (2007): «Joan Fuster i Joan Reglà: la historiografia del bandolerisme català del barroc», en Furió (ed.) (2007), p. 77-100.

VALLEJO POUSADA, Rafael (2014): «De país turístico rezagado a potencia turística. El turismo en la España de Franco», *Documentos de Trabajo de la Asociación Española de Historia Económica*. <<http://www.aehe.net/2014/03/dt-aehe-1408.pdf>> [Consulta: 30 de juny de 2015]

VENY, Joan (1986): *Els parlars catalans*, Palma de Mallorca, Moll, 6a ed.

VERA, Fernando J. (coord.), Francisco LÓPEZ PALOMEQUE, Manuel J. MARCHENA i Salvador ANTON CLAVÉ (2013): *Análisis territorial del turismo y planificación de destinos turísticos*, València, Tirant lo Blanch.

VICENT CORTINA, Vicent (1954): *Bibliografía geográfica del reino de Valencia*, Saragossa, Departament de Geografia Aplicada de l'Institut Elcano.

VILLARES, Ramon (2015): «Joan Fuster i Ramón Piñeiro: la recerca de *Nós os galegos*», *L'Espill*, 49 (segona època), València, Publicacions de la Universitat de València, p. 179-191.

ANNEX I

SOBRECOBERTA, MAPES I FOTOGRAFIES

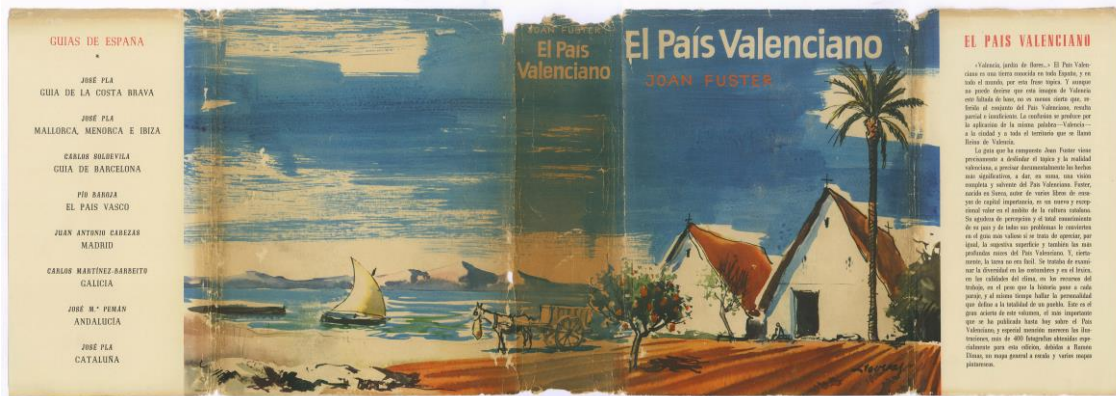

Figura 1. Sobrecoberta

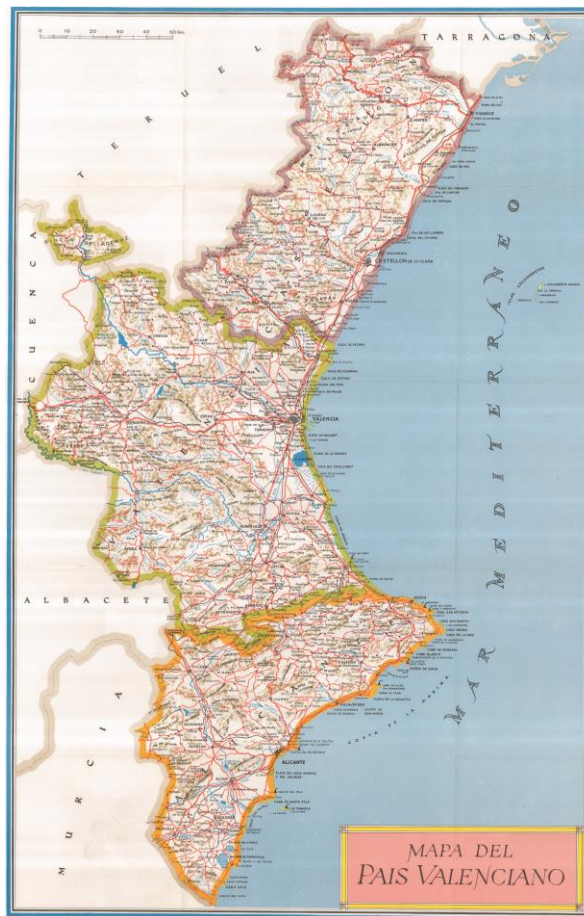

Figura 2. Mapa a escala (Fuster, 1962b: enganxat a la pàgina final)

Figura 3. Mapa anecdòtic 1 (Fuster, 1962b: enganxat entre les pàgines 184 i 185)

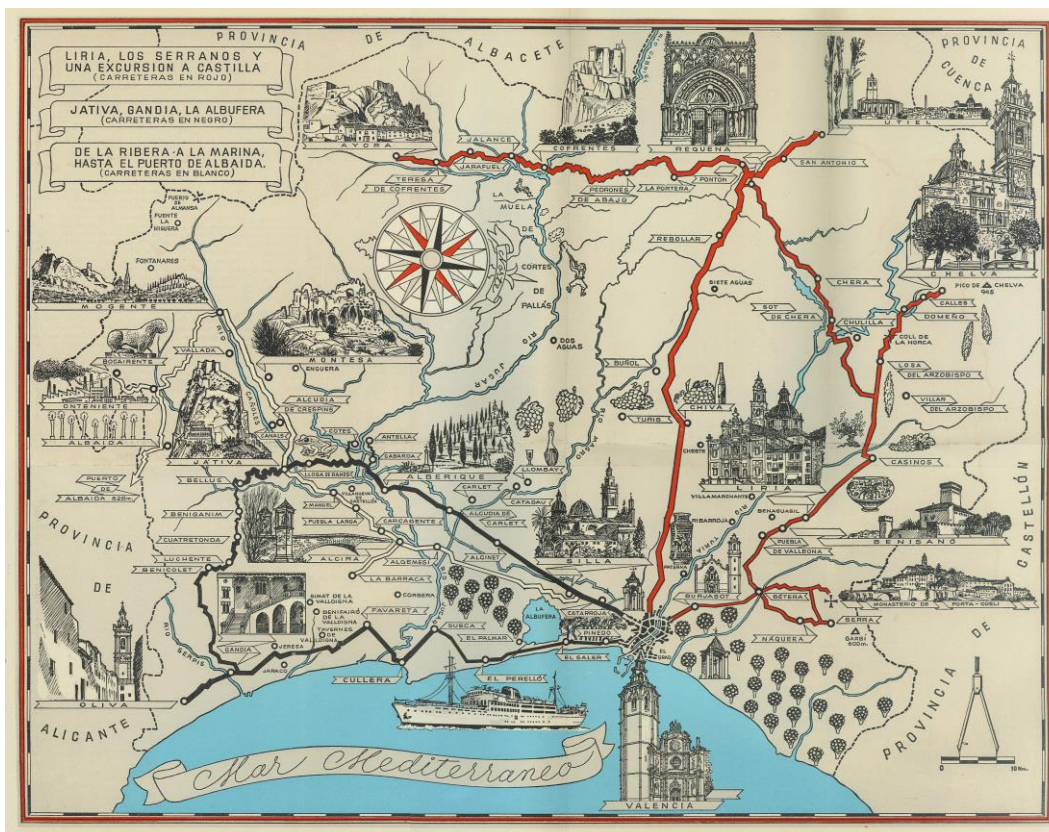

Figura 4. Mapa anecdòtic 2 (Fuster, 1962b: enganxat entre les pàgines 336 i 337)

Figura 5. Mapa anecdòtic 3 (Fuster, 1962b: enganxat entre les pàgines 372 i 373)

Figura 6. UNA TIERRA LLANA, FERAZ Y REDITICIA: ÉSTE ES EL TÓPICO DE VALENCIA (Fuster, 1962b: 8)

Figura 7. LA HUERTA: UNA CREACIÓN DE LA TENACIDAD Y EL INGENIO DE LOS VALENCIANOS (Fuster, 1962b: 9)

Figura 8. «BLANCA, POLIDA, SOMRIENT, BLEDANA...»
(Fuster, 1962b: 70)

Figura 9. LA TIERRA ES CARA Y NECESARIA: EL PAN DE
CADA DÍA (Fuster, 1962b: 182)

Figura 10. EL AGUA —HE AQUÍ EL JÚCAR— ES EL
MEJOR DE LOS DONES (Fuster, 1962b: 20)

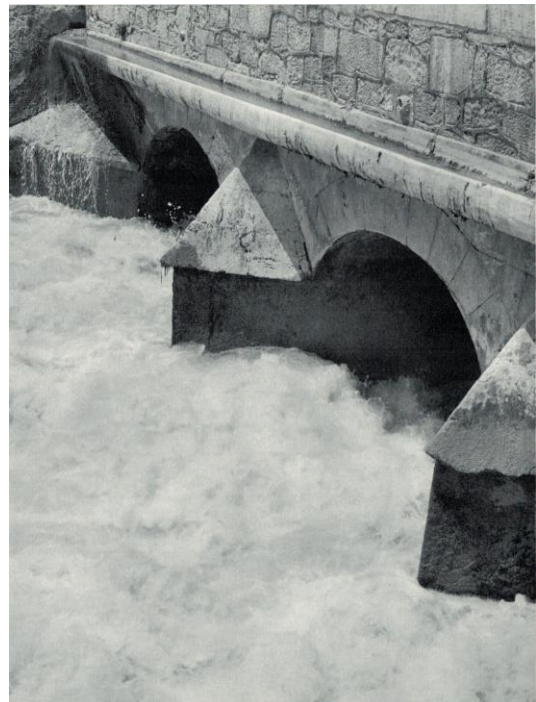

Figura 11. LOS AZUDES SALVAN LAS AGUAS PARA EL
CAMPO (Fuster, 1962b: 21)

Figura 12. LO QUE ANTES ERAN TIERRAS PANTANOSAS, HOY ES ARROZAL SANEADO Y PRODUCTIVO (Fuster, 1962b: 97)

Figura 13. SIEGA DEL ARROZ (Fuster, 1962b: 98)

Figura 14. LAS MIESES SE TRANSPORTAN EN BARCA POR LOS CANALES VECINOS A LA ALBUFERA (Fuster, 1962b: 99)

Figura 15. LA NARANJA ES ACTUALMENTE LA MAYOR RIQUEZA AGRARIA VALENCIANA (Fuster, 1962b: 101)

Figura 16. MÁQUINAS Y MUJERES ESCOGEN, LIMPIAN Y EMPAQUETAN LAS NARANJAS PARA LA EXPORTACIÓN (Fuster, 1962b: 102)

Figura 17. FRUTOS PARA TODOS LOS MERCADOS EUROPEOS (Fuster, 1962b: 103)

Figura 18. ENTRE LAS VIDES, UNA SONRISA DE NIÑA (Fuster, 1962b: 57)

Figura 19. LA VID ES OTRA PRODUCCIÓN IMPORTANTE DEL CAMPO VALENCIANO (Fuster, 1962b: 104-105)

Figura 20. REQUENA, PROLONGACIÓN GEOGRÁFICA DE LA MANCHA, ES UNA COMARCA EN LA QUE IMPERAN LAS VIÑAS (Fuster, 1962b: 324-325)

Figura 21. LA DILIGENCIA QUE EL HUERTANO PONE EN SU LABOR ES CASI ARTE DE JARDINERÍA (Fuster, 1962b: 183)

Figura 22. EL SOSIEGO DE UN «CORRAL» CAMPESINO (Fuster, 1962b: 75)

Figura 23. ALPARGATAS NUEVAS DESTINADAS A PISAR LA TIERRA ANTIGUA (Fuster, 1962b: 108)

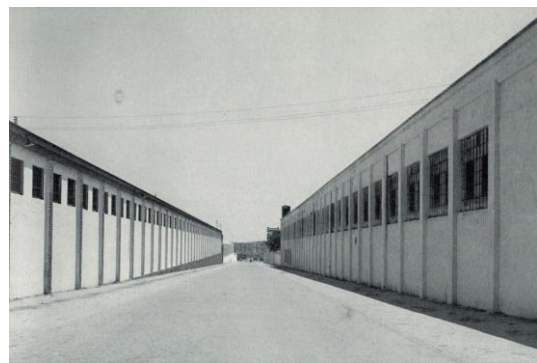

Figura 24. FACTORÍAS EN VALL D'UXÓ: ZAPATOS POR MILLONES DE PARES (Fuster, 1962b: 235)

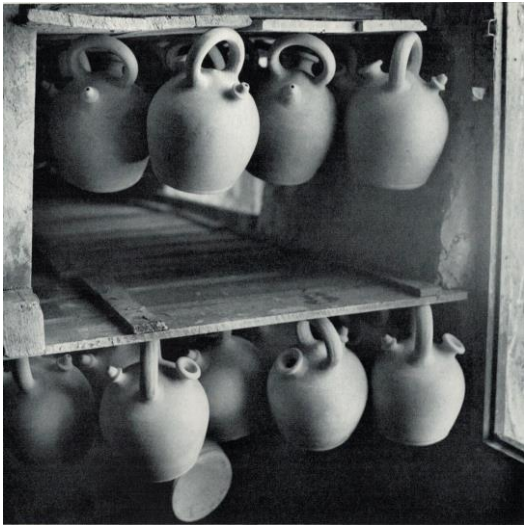

Figura 25. BOTIJOS DE AGOST (Fuster, 1962b: 110)

Figura 26. EN MANISES PERDURA LA TRADICIÓN POPULAR DE LA CERÁMICA (Fuster, 1962b: 185)

Figura 27. LA INFANTIL COQUETERÍA DEL ABANICO (Fuster, 1962b: 114)

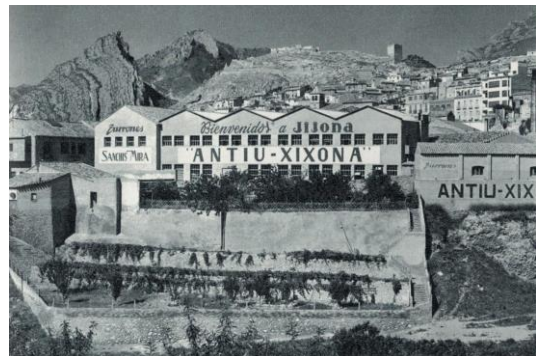

Figura 28. JIJONA, METRÓPOLI DEL TURRÓN (Fuster, 1962b: 431)

Figura 29. AÚN CALVAS Y DESNUDAS, LAS MUÑECAS DE ONIL YA ENSAYAN SU SONRISA PARA LAS NIÑAS (Fuster, 1962b: 457)

Figura 30. ESTAMPA FABRIL DEL PUERTO DE SAGUNTO (Fuster, 1962b: 203)

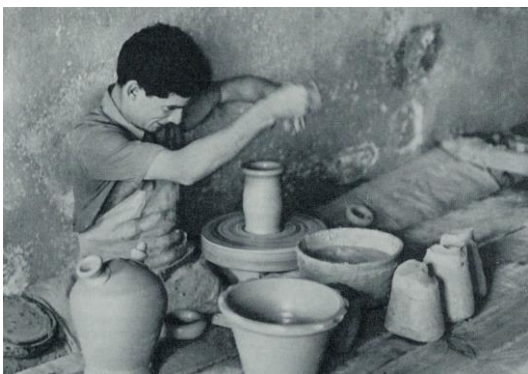

Figura 31. UN ALFARERO DE AGOST (Fuster, 1962b: 451)

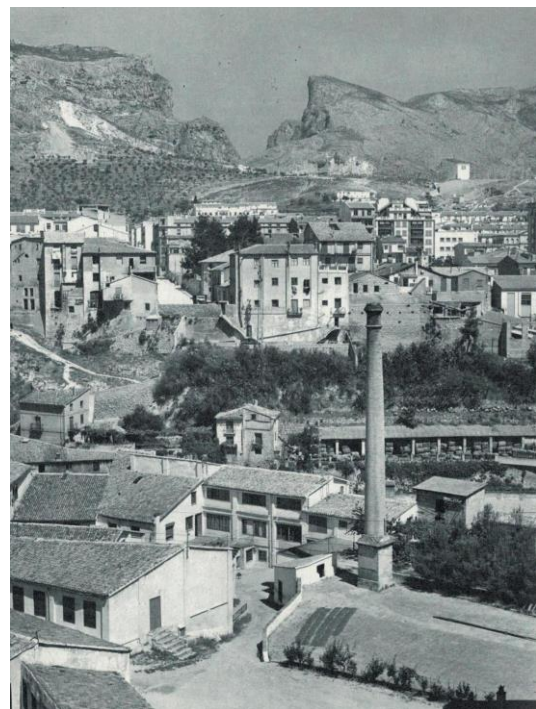

Figura 32. EL EMPUJE FABRIL DE ALCOY NO TIENE OTRO ORIGEN QUE LA SOLA TENACIDAD DE SU GENTE (Fuster, 1962b: 436)

Figura 33. ALCOY VIVE EXCLUSIVAMENTE DE SUS MANUFACTURAS: ES UN CENTRO TEXTIL CONSIDERABLE (Fuster, 1962b: 437)

Figura 34. UNA CALLE DE ALCOY (Fuster, 1962b: 432)

Figura 35. CALLES ESTRECHAS Y CASAS ALTAS. ALCOY, SITIADA POR LA MONTAÑA, NO PUEDE CRECER (Fuster, 1962b: 433)

Figura 36. PLAZA DE COLLADO (Fuster, 1962b: 164)

Figura 37. LA RESIGNADA ESPERA DEL TRANVÍA, EN LA CALLE DE SAN VICENTE (Fuster, 1962b: 166)

Figura 38. LA CICLÓPEA PIEDRA DE IFACH VIGILA LOS DESCANSOS DEL VERANEANTE (Fuster, 1962b: 398)

Figura 39. BENIDORM HA COMENZADO A EXPLOTAR LAS INDISCUTIBLES BONDADES DE SU PLAYA (Fuster, 1962b: 402)

Figura 40. UNA ASIDUA CLIENTELA INTERNACIONAL DA VIDA A LA NUEVA ESTACIÓN BALNEARIA (Fuster, 1962b: 403)

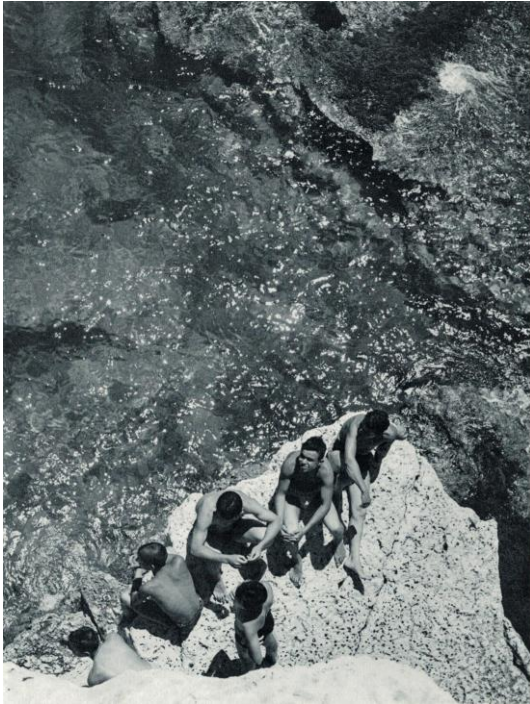

Figura 41. EL AGUA, LIMPIA Y SERENA, SE OFRECE COMO UNA TENTACIÓN (Fuster, 1962b: 407)

Figura 42. EL TRIBUNAL DE LAS AGUAS CELEBRA AUDIENCIA PÚBLICA CADA JUEVES A MEDIODÍA (Fuster, 1962b: 132)

Figura 43. LOS DOCE «PELEGRINS» DE USERAS DISPUESTOS A EMPRENDER LA ASCENSIÓN A PENYAGOLOSA (Fuster, 1962b: 224)

Figura 44. LOS ANTIGUOS TRAJES HUERTANOS SON HOY UNIFORME PRECEPTIVO EN LOS FESTEJOS (Fuster, 1962b: 64)

Figura 45. LA JOCUNDA CARNAVALADA DE "MOROS I CRISTIANS" DE ALCOY (Fuster, 1962b: 438)

Figura 46. LA DORMICIÓN DE MARÍA CONSTITUYE EL TEMA DEL MISTERI D'ELX (Fuster, 1962b: 476)

Figura 47. UNOS ESTUDIOS DE JOAQUÍN SOROLLA. MUSEO DE BELLAS ARTES (Fuster, 1962b: 152)

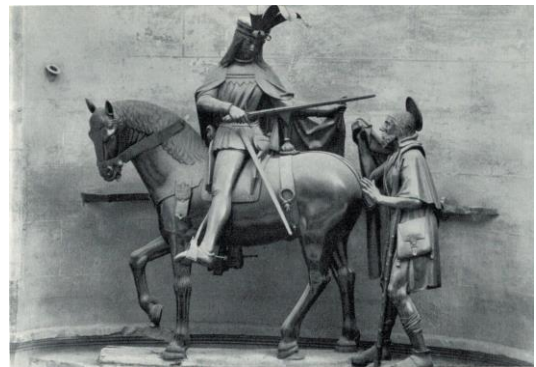

Figura 48. ESCULTURA FLAMENCA DEL SIGLO XV, EN LA FACHADA DE SANMARTÍN (Fuster, 1962b: 167)

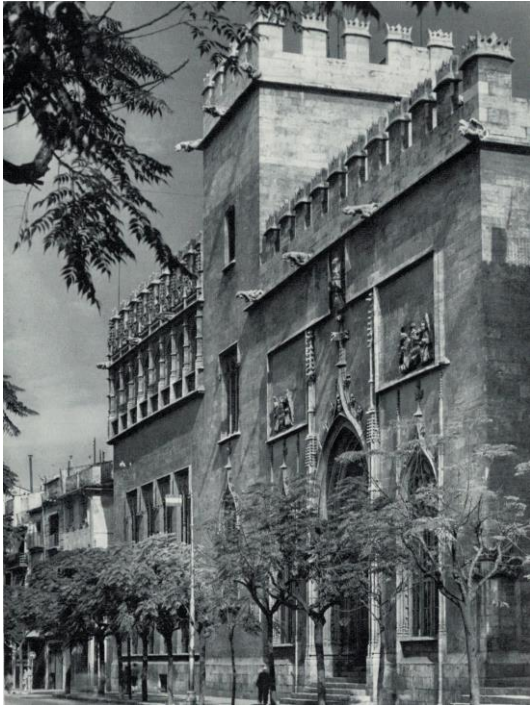

Figura 49. LA LONJA DE LOS MERCADERES, SUPREMA ELEGANCIA DEL GÓTICO CIVIL VALENCIANO (Fuster, 1962b: 160)

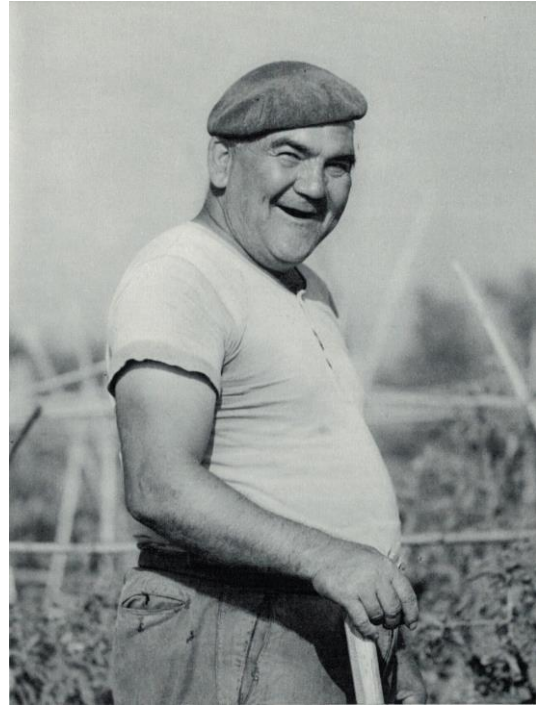

Figura 50. LABRADOR DE REGADÍO: JOVIAL, SANAMENTE SALAZ, POCO AUSTERO, LABORIOSO... (Fuster, 1962b: 55)

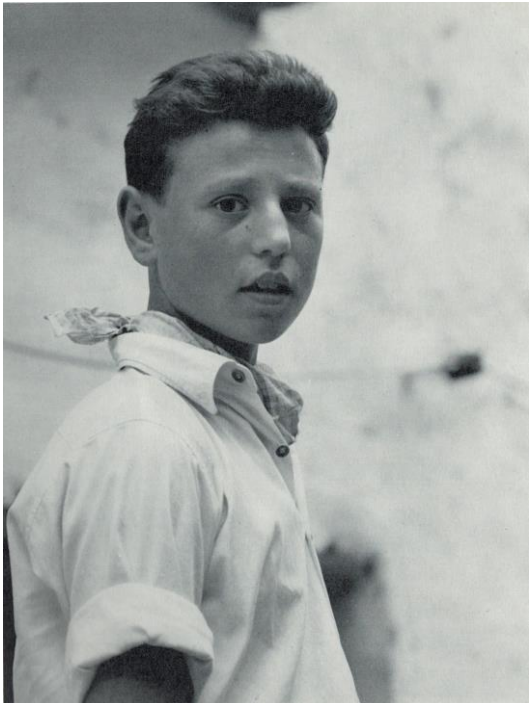

Figura 51. UN LABRADOR EN CIERNE (Fuster, 1962b: 56)

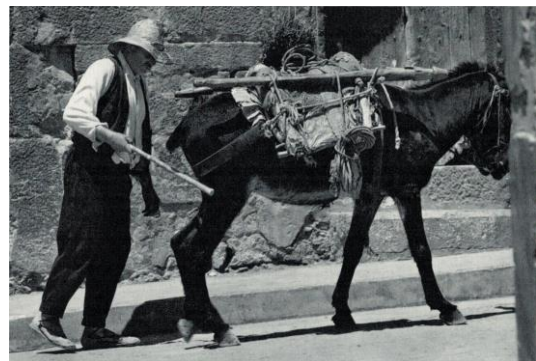

Figura 52. LA RESIGNACIÓN DEL SECANO (Fuster, 1962b: 58)

Figura 53. DISCUTIENDO LA TAREA (Fuster, 1962b: 59)

Figura 54. MUJERES DE PEÑÍSCOLA (Fuster, 1962b: 60)

Figura 55. TAMBIÉN EL MAR FORMA PARTE DE LA TIERRA (Fuster, 1962b: 61)

Figura 56. SOROLLA EN BROCE, FRENTE A SU MAR, FRENTE A SU AZUL (Fuster, 1962b: 194)

Figura 57. EL PERELLÓ, UNA ENTRADA A LA ALBUFERA (Fuster, 1962*b*: 359)

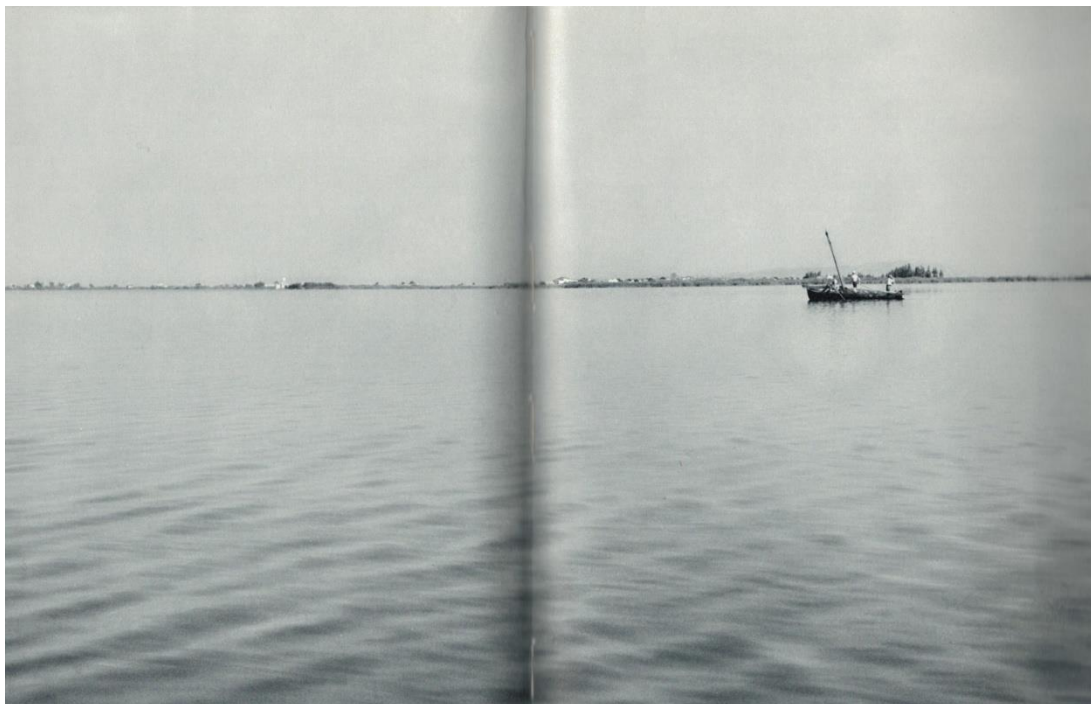

Figura 58. ESTAMPA EXACTA DE LA ALBUFERA, QUE FUE UN VERDADERO MAR INTERIOR, HOY REDUCIDO ANTE LA OFENSIVA DEL ARROZ (Fuster, 1962*b*: 360-361)

Figura 59. EL «LLUENT»: AGUA COMO PLATA VIVA, TERSA Y EXTENDIDA (Fuster, 1962b: 362)

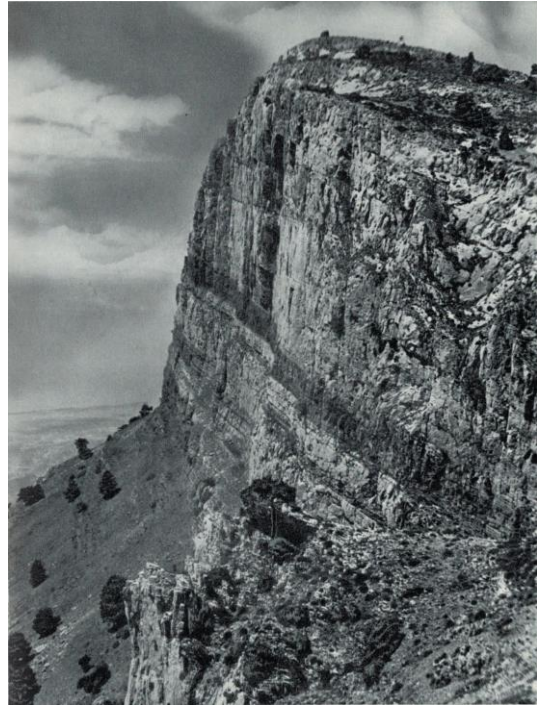

Figura 60. PENYAGOLOSA ES LA CUMBRE MÁS ALTA DEL REINO DE VALENCIA (Fuster, 1962b: 225)

Figura 61. LAS BARRAS CATALANAS EN EL ESCUDO DE VALENCIA (Fuster, 1962b: 33)

Figura 62. NOBLES SEÑALES DE UN PASADO ILUSTRE (Fuster, 1962b: 35)

Figura 63. LA EGREGIA PRESTANCIA DEL ESCUDO DEL PAÍS, EN UNA ESQUINA DE LA LONJA (Fuster, 1962*b*: 162)

Figura 62. (Fuster, 1962*b*: 503)

ANNEX II
ESTA ES MI TIERRA:
EL PAÍS VALENCIANO DE JOAN FUSTER
(TVE, 1983)¹

CRÈDITS: *TELEVISIÓN ESPAÑOLA*

Presenta

ESTA ES MI TIERRA

Fotografía:

LORENZO CEBRIÁN

Montaje:

MAITE GRAMUNT

Música:

PEPE NIETO

Sonido:

ANTONIO CÁRDENAS

Producción:

JUAN MAURI

Dirección:

MANUEL SERRANO

¹ Aquest programa es pot localitzar en <<http://www.rtve.es/alcarta/videos/esta-es-mi-tierra/esta-tierra-pais-valenciano-joan-fuster/2440601/>> [Consulta: 1 de setembre de 2015]. He d'agrair a Amparo García Fernández que m'hagi ajudat amb una primera versió de la transcripció d'aquest documental.

HOY

EL PAÍS VALENCIANO

de

JOAN FUSTER

Realizado por

MERCÈ VILAREIT

JOAN FUSTER: Esto es lo que queda de lo que fue el estudio de mi padre. Para mí solo podía servir ya, después de su muerte, como un local donde meter libros de consulta infrecuente o trastos viejos. En realidad, tanto mi familia materna como la paterna procedían del mundo rural, solo que mi padre rompió la tradición y se dedicó al oficio de tallista, concretamente de imaginero. Confeccionaba cristos, vírgenes, santos para una clientela de clérigos y de personas piadosas; también en casa éramos personas piadosas y, además, mi padre era carlista. Esto da un poco la medida del ambiente en que se desarrolló mi infancia, mi adolescencia, quizá no era el clima más apropiado para despertar una vocación de escritor. Pude estudiar bachillerato, mi padre era profesor de dibujo de un colegio local, lo cual me permitió cursar estos estudios y, luego, con un gran esfuerzo de todos, pasé a la Universidad de Valencia donde cursé la carrera de Derecho. No fui un alumno brillante pero sí bastante aplicado. La Guerra Civil, la guerra de España me pilló a los catorce años y conocí lo que conocieron todos los de mi edad: hambre, miedo, angustia... De la posguerra prefiero no hablar, fue la etapa para mí, para mi generación, de más porosidad intelectual, la etapa de la gran ansia de lecturas y, concretamente, con una gran dificultad de tener acceso a libros, y los libros que podían llegar a tus manos eran libros de procedencia clandestina gracias a la mayor libertad o mayor dinero de algunos amigos. Mis recuerdos no son, precisamente de esa época, muy agradables y prefiero olvidarlos.

VEU EN OFF DE JOAN BORRÀS: Sueca es, como la mayoría de las poblaciones de la llanura litoral valenciana, una ciudad clara, afable, tranquilamente laboriosa, continúa arraigada en la tradición de una economía agraria con el cultivo del arroz como base y ha ido creciendo, desde esta limpia tenacidad labriega, sumisa al cambio de los tiempos sin rémoras monumentales ni residuos pintorescos. La imagen que hoy ofrece al visitante, sus calles, sus edificios, hace pensar en una modestia próspera o, si se quiere, en una prosperidad modesta que disimula un tanto los eternos problemas campesinos, sean las incertidumbres meteorológicas, sean los riesgos del paro o las oscilaciones de los precios. Quedan en pie como excepción un par de iglesias del siglo XVIII y dos o tres ejemplares sorprendentes de arquitectura modernista. El ritmo de la vida diaria suele ser plácido y afectuoso y el carácter de su gente tiende a lo que es propio de estas latitudes, a la jovialidad estentórea de la fiesta, a la ironía cruda, al lenguaje libre y sin prejuicios. Por lo demás, aquí, como en todas partes, las tensiones y los antagonismos de intereses o de ideologías fluyen o se encabritan según los azares de las circunstancias y, en realidad, de la Sueca de hace veinte o treinta años podría haberse dicho que cada familia es una novela de Balzac. Ahora, las nuevas generaciones han introducido otras costumbres, otras convicciones, quizás unas indiferencias inéditas pero, tal vez, eso sea una esperanza a considerar, y el salto de la vieja taberna a la discoteca reciente, la multiplicación de los estudiantes, la quiebra de la hipocresía puritana son signos alentadores. Mañana, Sueca entrará en una dinámica sin precedentes.

JOAN FUSTER: Yo no hago un mérito o, por lo menos, no hago un mérito especial del hecho de haberme quedado a vivir en Sueca. Las cosas vinieron rodadas y las acepté con toda naturalidad. En primer lugar, hubo unas razones familiares que me forzaban y, en segundo lugar, mi temperamento, un temperamento poco aventurero, quizá más bien sedentario que me invitaba a la raíz, a quedarme aquí. Han pasado los años, tuve ya unas facilidades para empezar sin necesidad de hacer la maleta y marcharme a

Madrid o a Barcelona para avanzar, para trepar en la carrera del jornal y del prestigio, y aquí me siento muy bien, me siento entre los míos, en mi paisaje entrañable, en mi pequeño mundo de siempre, de todo lo cual me siento solidario.

VEU EN OFF DE JOAN BORRÀS: Esta es mi tierra, yo tendría que decir, también, esta es mi agua. Sueca vive junto al Xúquer, junto a un río que viene de lejos pero que por donde pasa y, sobre todo, aquí, cerca de su desembocadura se convierte en un don inapreciable. Desde luego, el Xúquer, el Júcar, de vez en cuando se desmadra y provoca tragedias como la que todavía conservamos marcada en nuestra carne de hace unos meses, pero de su agua han vivido los habitantes de su ribera, y viven, —y vivirán— convertida en riego fecundo y sosteniendo una agricultura que, particularmente, en la Ribera Baixa, en la Ribera Baja, sigue siendo el pan nuestro de cada día. Y en Sueca, el arroz; el arroz necesita el agua para germinar, para crecer, para granar, últimamente se ha revolucionado su cultivo, se ha mecanizado, han variado los procedimientos de la siembra y de la siega, ha habido una dramática disminución en la demanda de la mano de obra, pero el agua es tan imprescindible como siempre y el paisaje a que da lugar mantiene sus rasgos singulares. Por supuesto, el labrador nunca ve su tierra o su agua en función de paisaje, al fin y al cabo el paisaje es una categoría estética que le resulta ajena, él solo piensa en la cosecha, y hace bien porque es lo suyo. Con ojos diferentes el panorama puede ser descubierto con la gracia rumorosa de las acequias, con el color variable de las plantas, con las perspectivas dispersas de cualquier recodo de camino, y para nosotros tierra y agua vienen a ser la misma cosa, la opción para el único trabajo posible, la riqueza colectiva, la ilusión de la continuidad. Por las razones que sean, la Ribera Baixa del Xúquer quedó marginada del proceso de industrialización, se ha integrado, evidentemente, en los circuitos de hábitos y consumo de la sociedad actual y nuestro ruralismo esencial ha dejado de ser folklórico. A la vez que las caballerías, los carros y los arados cedían su sitio a los

tractores —pongo por caso—, el vecindario abandonaba las inercias de la indumentaria, de la devoción, de la encantadora gastronomía doméstica ancestral; siempre se pierde algo cuando se gana algo, y por añadidura la Ribera Baixa, en su orilla al Mediterráneo, tenía que ser —como ha sido— presa del turismo, del turismo o del veraneo que viene a ser lo mismo. La costa ha recibido esta propina económica, y también en eso el paisaje ha sido despreciado, importaba la especulación del terreno, el negocio de las empresas constructoras, el provecho del ramo de la hostelería y similares. Las cercanías de las playas se han abarrotado de colmenas de apartamentos y los estíos benignos atraen una clientela numerosa. Las concentraciones humanas en el verano, pese a la crisis y a lo demás, aumentan cada año y como, en principio, para vivir hay que ganar un jornal, la afluencia de forasteros ha sido bienvenida sin contar con que, a través de ese trasiego de personal, en parte celtibérico y, en parte, europeo, las inercias heredadas se han resquebrajado, es un factor más que ayuda a remozar la sociedad. Los más ancianos del lugar se escandalizan ante lo que ocurre y hasta lo que les ocurre en casa, pero eso es higiénico.

JOAN FUSTER: No puedo decir tampoco que esto sea un aislamiento, que soy un solitario. Afortunadamente, por esta casa pasa mucha gente que viene con sus problemas, con sus cotilleos, con sus ideas, con sus preocupaciones que me sirven de mucho, de estímulo, y yo creo que también a ellos les sirvo de algo. En general, vivir en un pueblo, incluso de las dimensiones de Sueca —que ya son veintidós o veintitrés mil habitantes—, no ofrece las ventajas de una gran ciudad; una gran ciudad te brinda el teatro, el cine, muchos espectáculos que es difícil de hallar en sitios como éste, pero yo tengo Valencia muy cerca y en Valencia encuentro lo que necesito. Por lo demás, mis dos grandes pasiones han sido la lectura y la música. Tengo una biblioteca personal..., no sé, de unos veinte mil ejemplares, que es suficiente para mi trabajo y para mi deleite, y tengo un pequeño tocadiscos y un pequeño repertorio de discos con mis autores favoritos, que es lo que necesito. Por lo demás, hago de vez

en cuando algún viaje aquí, allá, a Europa, a América, no con mucha frecuencia pero lo suficiente para haberme hecho cargo del mundo en que vivo. Y puedo decir, en última instancia, que si alguna vez me pierdo me busquen en Florencia.

JOAN OLEZA: Fuster es uno de esos intelectuales poco asimilables. Si en este país, en general, la inteligencia es poco asimilable por el poder, incluso la inteligencia institucionalizada, no digamos la inteligencia sin institucionalizar, y Fuster es, fundamentalmente, un intelectual no institucionalizado y difícilmente institucionalizable. Sin embargo, a pesar de ese carácter, podríamos decir, radical, subversivo en su comportamiento intelectual difícilmente asimilable por las instituciones, su impertinencia, su insolencia, la agresividad de muchos de sus escritos, agresividad que busca directamente hacer reaccionar a un pueblo, a un país, el suyo, para intentar encaminarlo, dirigirlo o, por lo menos, hacerle reflexionar sobre determinados temas claves de su identidad, a pesar de ese carácter —digo— subversivo de Fuster, sin embargo es, fue y ha sido indiscutiblemente uno de los puntos de referencia más claros de los últimos cincuenta años en este país, de este siglo, no de los últimos cincuenta años sino de este siglo, en este país. Es decir, es curioso esto, es muy curioso que un intelectual poco asimilable, un intelectual que, podríamos decir, si algo lo define es esa subversión continua de las ideas, esa provocación continua a ir hacia adelante, a reflexionar, a meditar críticamente sobre la situación del país, se haya convertido, prácticamente, en un... —lo voy a decir de una forma que no es ni mucho menos peyorativa—, en un santón de nuestra cultura. Es imposible pasar por el País Valenciano sin recalcar en Fuster y en su obra.

ELISEU CLIMENT: Yo quisiera hablar de Joan Fuster desde un punto de vista histórico y esto me hace alejarme en la historia valenciana, concretamente al siglo xv. Es la época en la cual desaparecen nuestros grandes escritores de la literatura catalana, concretamente: Marc, Roís de Corella, Jaume Roig o

Martorell. Desde aquel momento, el País Valenciano sufre un fatal proceso de castellanización que llega hasta nuestros días, incluso en una situación de difícil supervivencia para nuestra cultura. Es justamente en los años sesenta, y más concretamente en el año sesenta y dos, año en el cual aparece *Nosaltres, els valencians* —*Nosotros, los valencianos*—, ¡vaya!, el libro más importante de Fuster, a través del cual los valencianos reflexionamos sobre nuestra identidad. El resultado no ha podido ser más brillante, concretamente la asunción por parte de los intelectuales en las clases de cultura valenciana de nuestra cultura autóctona, de nuestra cultura catalana. Y este hecho, que es un hecho de profunda revolución, pensad que son quinientos años en los cuales se alejaba de alguna manera nuestra cultura —digo—, este hecho, probablemente, y sin duda, es Fuster el protagonista de él. Por ello hemos de agradecer a Joan Fuster que haya puesto las bases de una normalidad cultural que nos traerá, pronto o tarde, alguna normalidad política.

JOAN FUSTER: Nunca fui precoz en nada, creo que mis primeros versos los publiqué cerca de la treintena, de los treinta. De paso, diré que tampoco me avergüenzo de haber publicado sonetos marianos y eucarísticos, los pagaban. Además, sufrí la epidemia propia de la época de un tipo de poesía tremendamente patética, con mucho Dios y mucha muerte de por medio propia —ya digo— de la moda existencialista y cosas así. Abandoné pronto la poesía, nunca he sido un escritor de imaginación, ni siquiera de imaginación verbal, y me pasé al ensayo, es decir, me pasé a la literatura de ideas. El ensayo es, en definitiva, aquello que inventó nuestro abuelo Michel de Montaigne —el Señor de la Montaña, que decía Quevedo—, es decir, una prosa que se presta, flexible, sin limitaciones de ningún género, que se presta a la libre expresión de ideas y de algo más que ideas pero, sobre todo, de ideas. Y es sobre esta literatura de ideas que yo he construido la base más importante —creo— de mi producción, la más importante tanto en el sentido de bloque, numérico como —creo yo— en su ambición. En ello intervino, naturalmente, algo más que

Montaigne, intervinieron los típicos moralistas franceses del siglo xvii y del xviii, los libertinos, es decir, todo un mundo literario más bien francés que se venía a añadir a mis lecturas iniciales de Eugeni d'Ors, de Ortega, de Unamuno, y en ello estuve y estoy. En realidad, pienso —y me he inclinado siempre por decirlo y repetirlo—, pienso que en esta parte de mi obra es donde se ha de buscar y de encontrar lo más personal que yo haya podido dar de mí. Además, libros como *Diccionari per a ociosos* — *Diccionario para ociosos*—, creo que son, si no lo mejor, lo más representativo de cuanto he hecho. Me gusta, sobre todo, me gustaba, ahora ya no puedo llevarlo con la asiduidad de otras épocas, el dietario, es decir, la anotación diaria, no de tema personal sino de divagación ideológica también y, sobre todo, el aforismo; el aforismo que es por excelencia, digamos, la expresión más lacónica de una idea, de un sentimiento quizá, pero sobre todo de una idea. Creo que, en general, a la literatura siempre le han sobrado palabras, le sobran palabras a la *Odisea*, le sobran palabras a la *Divina comedia*, le sobran palabras al *Quijote*, le sobran palabras a Dostoievski, a Tolstoi, le sobran palabras a Joyce, quizá no le sobren tantas a Kafka pero, en fin, creo en el aforismo.

JOAN OLEZA: Yo señalaría indiscutiblemente la dimensión fusteriana del estilo. Fuster es un formidable ensayista desde el punto de vista de un hombre con una extraordinaria capacidad de dominio de la lengua; de la lengua en sus matices más sofisticados: la ironía, la profundidad, la razón llevada a un comportamiento implacable, poco amigo de concesiones. Y con esto ha confeccionado una lengua literaria que en nuestra prosa ha sido una revitalización extraordinaria del catalán literario en el País Valenciano, es decir, hay que hablar de la prosa antes de Fuster y después de Fuster.

RAIMON: Yo conocí a Fuster exactamente en 1959, en la celebración de un centenario de la muerte de Ausiàs Marc donde yo leí un poema de Ausiàs Marc y Fuster estaba entre el público. Le sorprendió mi fonética y, evidentemente, la fonética de Xàtiva, y partir de ese momento nos

hicimos amigos y yo empecé a conocer a alguien del cual había leído algún libro y esta fue la primera sorpresa, el libro. Los libros de Fuster, a diferencia de los libros que teníamos por costumbre leer en catalán aquí, en Valencia, eran unos libros que hablaban de cosas de tipo europeo. *El descrèdit de la realitat* era toda una reflexión muy lúcida sobre el descrédito de la realidad cuando el arte abstracto, es decir, de temas que a nosotros estudiantes nos interesaban desde un punto de vista como podría interesarle a un estudiante de París, a un estudiante de Madrid, o de Barcelona, o de Londres, o de Roma. Entonces, tener en tu propia lengua estos temas escritos fue —creo yo— la primera aportación que hizo Fuster para nuestra generación. Pero, aparte de eso, Fuster no era solamente un escritor sino que era un escritor doblado de doctrinario, pero de doctrinario irónico, cosa que es mucho más compleja, y al mismo tiempo nos enseñaba qué era el país y qué era nuestra historia. Entonces, yo creo que sin Fuster la recuperación evidente que hay hoy en el País Valenciano, con todos los conflictos que eso supone —precisamente porque nos recuperamos—, no existiría, y no existiría, al menos, en las dimensiones que existe y se hubiera retrasado muchísimo más históricamente. Creo que Fuster es de aquellos tipos de personajes históricos que sirven para acelerar la toma de conciencia de todo un país, sea desde el punto de vista de opresión nacional que desde el punto de vista de opresión de clase. Creo que esto Fuster lo ha cumplido muy, muy claramente, aparte de toda una obra literaria importante, sea de crítico, de ensayista y de literato a secas, como tal, que es, hoy por hoy, la obra menos conocida de Fuster y que quizá sea la que con el tiempo cobrará una mayor dimensión, una vez que las urgencias que estamos sufriendo pasen como yo espero que pasarán.

JOAN OLEZA: Yo recuerdo cuando le dimos el Premio de las Letras del País Valenciano, el I Premio de las Letras del País Valenciano, recuerdo una anécdota, y es que cuando alguien discutía los méritos de Fuster otra persona contestó lo siguiente..., es decir, podremos no estar de acuerdo en tal o cual idea

pero, bueno, una frase de un libro de Fuster con la cual yo no estaba de acuerdo me provocó a mí escribir un libro entero.

ANDREU ALFARO: Yo creo que he empezado a andar en el mundo de la cultura a partir de conocer a Fuster y de ver a Fuster. Yo ya sé que Fuster es un personaje que, por desgracia, no será nunca aceptado por la sociedad en que vivimos porque resulta que en Fuster se unen varias cosas que son muy difíciles de aceptar. Primero, que es un hombre muy inteligente, es un hombre muy culto y, además, que dice la verdad, y esto no se tolera nunca en la sociedad en que vivimos, y yo ya no hablo de la sociedad burguesa ni de la sociedad proletaria, hablo simplemente de la sociedad humana que nunca, jamás, ha permitido que una persona sea tan inteligente y que diga la verdad. Nunca a través de la historia estos personajes han podido vivir con tranquilidad; luego han sido muy admirados y muy reconocidos pero cuando vivieron no se les aceptó nunca porque eso es demasiado, ser inteligente y decir la verdad. Yo siempre defenderé a Fuster, no lo defenderé, yo tengo por Fuster aquello que podríamos decir..., yo soy un amante de Fuster, o sea, en el sentido que se puede entender cuando se tiene amor, también, por la cultura, o se tiene por la música, o se tiene por el pensamiento de los demás. Yo creo que con Fuster todos podemos aprender a pensar, y eso deberíamos hacerlo durante todos los días y en cualquiera de las cosas que hacemos. Casi nunca la gente piensa, y Fuster siempre piensa y, además, piensa de una forma..., imaginad hasta qué punto —yo diría— cristiana porque Fuster piensa en los demás, no piensa en él, tiene ese sentido de solidaridad humana que muchas veces los mismos revolucionarios no lo tienen cuando van a la revolución, lo tienen antes, hablan de él, pero no lo tienen sin ganar, nunca y, además, Fuster no es un ganador, Fuster, por desgracia, es un perdedor. Y en eso es en lo que la gente está, en que sea un perdedor porque nadie quiere que Fuster gane porque si Fuster ganara, ganaría la verdad, ganaría la inteligencia, y eso no se puede tolerar en una sociedad humana tan salvaje como en la que vivimos.

JOAN FUSTER: Otro tema que ha sido para mí esencial es el de mi pueblo, el de mi tierra, el del País Valenciano, a él he dedicado, también, muchas páginas; muchas páginas... polémicas, quizá. Mi querido amigo Pierre Vilar dice cariñosamente que mi escritura, a veces, es panfletaria, y no lo niego porque, quizá, entre otras cosas, lo que un intelectual valenciano del siglo xx, de finales del siglo xx, tenía que proponerse era eso, lo de levantar polémica, lo de provocarla, de hacer lo posible por superar la modorra intelectual del país y abrir caminos a unas concepciones nuevas, o a unas concepciones, por lo menos, distintas a las que predominaban.

VEU EN OFF DE JOAN BORRÀS: Ha habido desde muy antiguo una insistente inclinación a fijar con descripciones literarias la estampa de una Valencia centrada casi en exclusiva en los alrededores de la capital. La cosa se remonta, quizá, a algún poeta latino, y más tarde los poetas árabes que aquí nacieron o vivieron le dieron mayor consistencia. Los viajeros posteriores repitieron la fórmula, y es lo que finalmente magnificarían unas novelas de Blasco Ibáñez y unos lienzos de Joaquín Sorolla. Es la Valencia de la huerta y de la Albufera, de los naranjales frondosos, de los jardines sonrientes, del mar vigorosamente azul, y esa Valencia desde luego existe. La expansión de la gran ciudad la va recortando poco a poco en el trecho más famoso pero permanece todavía, solo que el topónimo se había hecho confusionario y en los usos corrientes arrastra una homonimia turbadora. El topónimo Valencia suele servir para designar, a la vez, la capital, su provincia y el territorio entero que se extiende, por el norte, hasta Morella y Vinaròs y, por el sur, hasta Elx y Orihuela. Trasladar al cliché de la feracidad y del esplendor a todo el ámbito valenciano es, por supuesto, aberrante. Lo diverso, incluso lo heterogéneo de este espacio se impone enseguida a cualquier observador, son desigualdades profundas de comarca a comarca que afectan al estilo de vida, a la estructura económica, al lenguaje coloquial. A veces, llego a pensar si a los valencianos no nos une más que el gentilicio común y la poca o mucha consciencia que de él tenemos con todo lo que eso pueda comportar,

ciertamente, de identificación histórica. Nuestro origen, el de los valencianos actuales, data del siglo XIII, cuando Jaume I el Conqueridor ganó estas tierras a otros valencianos, a los valencianos anteriores que entonces eran moros, es decir, mahometanos de religión y árabigos de idioma, una sociedad vino a sustituir a otra. Los cristianos, catalanes y aragoneses, repoblaron lo que pudieron en una operación que hoy llamaríamos «colonial», desplazando a los moros, y los moros en parte huyeron y, en parte, permanecieron sometidos en barrios aislados o en aldeas feudales. Todavía en 1609, los moros, empeñados en su fe islámica y en su lengua privativa, constituían un tercio de la población valenciana, y Felipe III les expulsó aquel año. Ellos, los expulsados, eran quienes merecían considerarse genealógicamente herederos de los que esculpieron la Dama de Elche y de los saguntinos que se suicidaron en bloque por fidelidad al Imperio Romano; más o menos es lo que ocurrió en Castilla con su reconquista. Jaume I, al ocupar Valencia, creó para su corona un nuevo reino con leyes especiales, con instituciones propias. El Reino de Valencia duró hasta 1707 en que, tras un incidente de la Guerra de Sucesión, la batalla de Almansa, el príncipe vencedor, Felipe d'Anjou, suprimió su entidad jurídica y política. Durante cinco siglos los valencianos vivieron las peripecias genéricas de la Corona de Aragón y otras específicas, hubo guerras internas y externas, conatos de revolución, feudalismo oprobioso, algún instante de burguesía opulenta, periodos de gran vivacidad cultural. Más tarde, el reino fue descoyuntado en tres provincias que así se integraban a los crispados altibajos de la historia española. Un saldo brillante de todo ello serían una docena de valencianos universales: el médico Arnau de Vilanova; el predicador Vicent Ferrer, gran demagogo de la piedad; el filósofo Lluís Vives; el pintor Ribera; el erudito Maians i Siscar; el novelista Blasco Ibáñez y más nombres importantes. Sobre todos ellos, con su leyenda negra, personalmente me encantan los Borja, los Borgia, tribu nativa de Xàtiva y reimplantada en Gandía con un bello surtido de papas, condotieros, cardenales, duques y hasta santos. Nietzsche escribió que un gran fallo de

la historia de Europa fue el fracaso del pontífice Alejandro VI al intentar establecer en el Vaticano una verdadera dinastía a través de su hijo César. A estas alturas no importa lo que Nietzsche pensase, pero con los Borgia y con Alfonso el Magnánimo los valencianos pusieron sus plantas en la Italia ya renacentista y algo devolvieron a su país, no tanto como era de esperar, sin embargo. El Renacimiento en el País Valenciano fue también italianizante, aunque de otra providencia, la de la reina viuda Germana de Foix, segunda esposa de Fernando el Católico y de su tercer marido, un duque de Calabria. Lo poco que resta de aquella Valencia del siglo xv y del xvi, de la ciudad donde coincidieron Jaume Roig y Ausiàs Marc, y los autores del *Tirant lo Blanc*, y Joan Timoneda y Guillem de Castro, con la robusta arquitectura de las Torres dels Serrans, la inacabada elegancia del Micalet o el gótico delicioso de la Llotja y el Palacio de La Generalitat apenas se advierte hoy en medio del tráfico y del tráfico urbano, y lo de después como aquella bombonera barroca del Palacio del Marqués de dos Aguas. Harían falta muchos cuartos de hora televisivos para explicar didácticamente a los valencianos y a los no valencianos qué fue en el pasado el País Valenciano y por qué es hoy lo que es. Sí que es inevitable reiterar como indicación la disparidad de las evoluciones que comarcilmente experimentó. Tendríamos que hablar, sobre todo, de economía, de cómo la artesanía textil de Morella y del Maestrazgo no resistió a la Revolución Industrial y cómo Alcoy la asumió, y de cómo, en verdad, los pocos y grandes puntos industriales del País Valenciano actual son recientes: el Puerto de Sagunto, Elda, Elx, Ontinyent, las fábricas de juguetes exportables, los tentáculos de las multinacionales que no se limitan a la Ford de Almussafes, y las factorías de cerámica o de turrón, y los reductos menestrales que todavía pintan abanicos, tejen rasos o confeccionan guitarras para exportar. Habría que añadir que las burguesías de Valencia, de Alicante, de Castellón de la Plana nunca fueron homólogas ni solidarias, ni tuvieron demasiada energía como clase dominante vertebradora, pero todo eso nos llevaría demasiado lejos, como nos llevaría demasiado lejos conectar estas peripecias económicas

con las políticas y sociales. No sería lícito ocultar que casi, simultáneamente, el País Valenciano fue un foco del carlismo más típico con el general Cabrera operando en el Maestrazgo, un polo de lucha liberal y republicana, desde los Ayguals de Izco a Blasco Ibáñez, y una célula expansiva de la Primera Internacional, fundamentalmente ácrata, a la vez industrial, como en Alcoy, y agraria, como en la Ribera Baixa donde entre Sueca y Cullera tuvimos, también, nuestra semana trágica. De todo eso apenas se habla en los manuales de Historia de España —y no sé si hace falta—, pero sí que tendría que ser lección instructiva para los chicos valencianos en las escuelas, en los institutos y en la universidad para que sepan de qué pueblo son, de qué tradiciones forman parte, de qué futuro son responsables, y así empieza a ser. La universidad de hoy ya no es la misma de mis tiempos, se ha dispersado en aulas nuevas y en sitios diferentes. En mi recuerdo queda el claustro neoclásico de la calle de la Nau, o de las Comedias, o de la Universidad, es un patio modesto con un monumento a Lluís Vives en el centro.

JOAN OLEZA: Bueno, la Universidad de Valencia es, en estos momentos, una historia fascinante por un lado, y triste por el otro, es una especie de tragicomedia. Trágica porque, bueno, es la historia de siempre de los presupuestos, escasez de presupuestos, y si la universidad española está mal de presupuestos pues la de Valencia está mal dentro de la universidad española. Por el contrario, tiene un final feliz —o se espera un final feliz—, y tiene una condición de historia feliz porque se ha conseguido reunir aquí durante los últimos años un buen plantel de profesionales que trabajan con pocos medios pero que trabajan profesionalmente bien. Si la universidad fuera reconocida en su papel por el conjunto de la sociedad podríamos decir que estamos, bueno, en cualquier otro sitio de España. El problema específico del País Valenciano es que la universidad es discutida dentro de su propia sociedad, y es discutida por las cuestiones un poco de siempre, por las cuestiones por las que nos conocen un poco fuera de Valencia, por las cuestiones de la

lengua, las cuestiones de los símbolos, etcétera. Hay, en estos momentos, una situación que yo llamaría «grave» sin ningún tipo de paliativos, y es el intento de usurpar el papel de la universidad en la definición de problemas científicos, la definición social de problemas científicos como es, básicamente, el problema de la lengua. Sociedades culturales y recreativas no pueden sustituir, ni mucho menos, a la universidad en definir cuál es la lengua de los valencianos y cómo ha de enseñarse esa lengua.

VEU EN OFF DE JOAN BORRÀS: Y esta es una librería como otra cualquiera pero con una clientela especial y con una oferta, también, muy definida. La han atacado con bombas, con pintadas injuriosas, con otros tipos de molestias, no importa su nombre, habrá en Valencia otras tiendas de libros igualmente vejadas. El enemigo para cierta chusma es el libro en general; en el País Valenciano, especialmente, es el libro en catalán, y lo mismo da decir catalán que valenciano, la ira y la fidelidad saben de qué va la cosa.

ELISEU CLIMENT: El libro es un importante medio de difusión cultural, pero el libro en el País Valenciano, por la peculiar situación de opresión lingüística y cultural en la cual vivimos los valencianos, tiene unas connotaciones que van más allá del libro en cualquier sociedad civilizada. Concretamente, con el libro y contra los medios de comunicación valencianos hemos podido crear una cultura y, sobre todo, los escritores comparables todos ellos a los escritores del resto del área catalana. Actualmente, el libro —y con el libro, probablemente, todos los aspectos de la cultura catalana en Valencia— está sufriendo un aumento muy importante, cada semana aparecen distintos títulos en lengua catalana en el País Valenciano; por ejemplo, nosotros mismos hemos publicado más de doscientos títulos en los últimos años, en gran parte de autores valencianos. No obstante, el problema del libro como la cultura, en general, en el País Valenciano pasa definitivamente por una total oficialidad de la lengua catalana entre nosotros que tiene que ir desde la Administración hasta la televisión,

solamente en ese momento el libro cumplirá la función que cumple en cualquier sociedad civilizada.

ANDREU ALFARO: Por desgracia, en este país que parecía que era un país donde se iba a recuperar la cultura autóctona, íbamos a tener una cultura con una cierta fuerza y se había proyectado que así fuera, la confusión y la falta de conocimientos y una lucha absurda entre partidos por conseguir unos votos ha dejado a la cultura bastante mal parada. De cualquier manera, yo creo que hay una cierta cultura —diríamos— de un país que intenta abrirse caminos y que intenta expresarse de una forma bastante personal. ¿Qué podrá ser esto dentro de unos años?, espero que no sea una cosa que esté en relación con los políticos, porque si está en relación con los políticos la verdad es que sería para mí muy difícil contestar qué está pasando ahora y qué va a pasar dentro de unos años.

VEU EN OFF DE JOAN BORRÀS: Yo diría que hoy, en su conjunto, la cultura del País Valenciano, la que se afirma valenciana, presenta unas perspectivas alentadoras. No se trata ya, como en otros momentos, de que podamos alegar unos cuantos nombres de excepción —y lo podríamos hacer—, sino de que se está superando el peso muerto del provincianismo. Esto es visible en todos los aspectos de la actividad creadora y de la labor científica. Tanto las iniciativas académicas como las marginales convergen en una ambición definida, en la cual predomina el proyecto de reintegrarnos a la normalidad perdida hace siglos. Por lo que nos toca más de cerca, en los últimos veinticinco años los estudios sobre la misma realidad valenciana de historiadores, economistas, geógrafos, sociólogos y naturalistas suponen, en cantidad y en calidad, es decir, en rigor metodológico, una aportación superior a cuanto se hizo hasta ahora. Y en literatura, en las artes plásticas, en la música, en las variadas tácticas del espectáculo lo que se intenta —y a menudo se logra— arranca de una voluntad firme de desprenderse de las mediocridades sistemáticas que se recibieron como herencia. Con todo, el proceso es irreversible —o me lo

parece. Aún sufrimos el daño de la fuga de cerebros, y hay valencianos admirables en esto de la cultura esparcidos por medio mundo, algunos se han incorporado decididamente al mundo donde fueron acogidos, pero lo importante es que la mayoría no han renunciado a su naturaleza valenciana ni a que su obra se vincule a su pueblo. No pecaré de localista si afirmo que el primer destinatario de una cultura es, especialistas a un lado, nuestra misma gente, y eso vale para un francés, para un alemán, para un italiano..., para cualquiera. Y es esa dialéctica entre el intelectual y su vecino lo que cuenta en primer término, y esto es lo que tenemos planteado los valencianos con una enorme esperanza porque en ello nos va la vida.

CRÈDITS: Con la voz de
JOAN BORRÀS
Títulos
EMILIO G. BARRIO
Ayte. Cámara
JESÚS LARRAONDO
Ayte. Montaje
CARMEN RIOL
Ayte. Producción
PALOMA CARBALLO
Ayte. Programación
CARMEN SARABIA
Ayte. Realización
JORDI VIVES
Op. Luminotecnia
PEDRO AGUAYO
Fotografías Cabecera
ORTIZ DE ECHAGÜE
Corte de Negativo
TVE MIRAMAR

Laboratorio

RIERA S.A.

© TVE. S.A. 1982

